

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK MİTOLOJİSİ

II. CİLT

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

TÜRK TARİH KURUMU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VII. Dizi — Sa. 102^a

TÜRK MİTOLOJİSİ

(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)

II. Cilt

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

Ücretsiz PDF Kütüphanesi - <https://rantey.org>

1995

TÜRK MİTOLOJİSİ

II

ISBN 975-16-0114-2 Tk.
ISBN 975-16-0704-3

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

1. BÖLÜM: TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Oğuz Han'ın Doğuşu, s. 1. Türk Destanlarında Mitolojik Doğumlar, s. 4. Doğuşunda, Oğuz Han'ın Yüzü ve Rengi, s. 6. Oğuz Han'ın Annesinin Memesini Alması, s. 8. Oğuz Han'ın Doğunca Konuşması s. 10. Oğuz Han'ın Çabuk Büyümesi, s. 11. Tek Oğul ve Değerli Oğul, s. 13. Oğuz Han'ın Ad alması, s. 13. Doğan Doğmaz Yemek İsteme, s. 15. Tanrıdan Bir Ad İsteme, s. 15. Yiğitlerin Sembolleri, s. 16. Oğuz Han'ın Bir Canavar Öldürmesi, s. 17. Oğuz Han'ın Ağzının Ateş Gibi Olması, s. 18. Oğuz Destanında, "İrmaklar ve Adalar", s. 20. Oğuz Han'ın İkinci Hatunu ve Yer Ruhunu, s. 21. Oğuz Destanında Altın ve Gümüş Evler, s. 22. Oğuz Han'ın Vezirinin Büyük Rüyası, s. 23. Oğuz Destanında Baba-Oğul Rekabeti, Türk Halk Edebiyatı, s. 24. Oğuz Destanındaki "Demir Ev" Hakkında, s. 26. Oğuz Destanındaki "Buz Dağı", s. 30. Ekler: Kazılık Dağı ve Üzerine Söylenmiş Ağıtlar, s. 33. Kazıgurt Dağı, s. 35. Kuzey Türklerinde, Dede Korkut'taki "Salur Kazan", s. 35.

2. BÖLÜM: TOPKAPI SARAYI'NDAKİ "OĞUZ DESTANI" PARÇASI, s. 37 (Dede Korkut ile Karşılaştırma)

Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanından Bir Parça. Oğuz'a Alkış, s. 41. Osmanoğlu İçin Tanıtma s. 42. Osmanoğlu İçin Alkış, Dua, s. 43. I. Ozanlar İçin Alkış, s. 44. II. Salur-Kazan İçin Alkış, s. 45. III. Kara Küne Beg İçin Alkış, s. 46. IV. Alp-Oruz Beg İçin Alkış, s. 47. V. Yağrınç Oğlu Yazır Beg İçin, s. 48. VI. Bügdüz Emen Beg İçin, s. 48. VII. Adı Okunamayan Bir Alp İçin, s. 48. VIII. Basat Beg veya Urulmuş Han İçin, s. 49. IX. Beğ Beyrek İçin, s. 50. X. Kanlı Koca Oğlu Kan-Turalı Beg İçin, s. 51. XI. Deli Dumrul veya Tuğrul Sultan İçin, s. 51. XII. Deli Dunder Beğ İçin, s. 51. XIII. Alp Rüstem İçin, s. 52. XIV. Engse Koca Oğlu Okçı Kozan (?) İçin, s. 53. XV. Salur Kazan Hakkında Eski Bir Destan Parçası, s. 53. Ekler: Uzunköprü Oğuz-Nâmesi Hakkında, s. 55. Reşideddin'i Oğuz Destanı İle Karşılaştırma, s. 56.

3. BÖLÜM: ALP ER TONGA EFSANESİ, s. 57*(Türk Mitolojisinin Tanrıdağları Çevresi)*

Türklerle İran Kültürlerinin Girişi, s. 57. Tanrıdağları'ndaki Türkler ve Mitolojik Çevreleri, s. 58. Türkler ve İran Mitolojisindeki "Efrasyab", s. 58. Yazılı "Alp Er Tonga Destanı" Var mıydı? s. 59. "Alp Er Tonga", Bir Kişi Adı mı, Yoksa Ünvan mı?, s. 60. Türk ve İran Ülkelerinin Sınırları, s. 61. Türkler ve Batı Türkistan'ın Eski ve Yeni Halkı, s. 62. Efrasyab ile Nuh Peygamber'in Soy Kütükleri, s. 62. Ekler: Türk Mitolojisinde "Bars" veya Kaplan, s. 63.

4. BÖLÜM: TEPEGÖZ HAKKINDA, s. 65

Orta Asya'da ve Anadolu'da Tepegöz, s. 65. Tepegöz Hikâyesinin Bazı Motifleri, s. 66. Dede Korkut'taki "Tepegöz" ve Bir Ortaasya Destanı, s. 68. Tepegöz İçin Diğer Örnekler, s. 69.

5. BÖLÜM: DELİ DUMRUL HAKKINDA, s. 71

Deli Dumrul mu; Tuğrul Sultan mı? s. 71.

6. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KELOĞLAN", s. 77*(En Eski Türk Kökenleri)*

Türklerde "Kel" ve Kellik "Anlayışı, s. 77. Kelliğin Çeşitleri, s. 78. "Daz, Kel Atlar" ve Diğer Hayvanlar, s. 79. İnsanların Kelliği, s. 80. Eski Ortaasya Tarihinde "Kel ve Dazlak Atalar", s. 81. İslâmiyet ve Saç Kesme, s. 82. Mitolojik Bazı Keloğlan Motifleri, s. 82

7. BÖLÜM: TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI. s. 89*(Gök Sakallı Koca'dan, İslamiyetteki Hızır'a)*

Türk Kocaları ile Hızır'ın Adı ve Tanıtımları, s. 89. Eski Türk İlâhî Kocaları, s. 89. Türklerde Hızır'ın Atı, Giyimi ve Asâsı, s. 92. Hızır'ın Medet ve Dilekte Yardımları, s. 93. Hızır'ın Yoldaş ve Kılavuz Olması, s. 96. Çocuklara Ad Veren Türk Kocaları ve Hızır, s. 96. Hızır'ın Ateşe ve Işığa Gelmesi, s. 99.

8. BÖLÜM: GEYİK VE TÜRKLER, s. 101.*(Yeni notlar ve belgeler)*

Efsanelerde ve Türk Halk Edebiyatında Geyik, s. 101. Türk Gelenekleri ile Destanlarında Geyik, s. 102. Alageyik ve Bozgeyik Üzerine, s. 106. Derviş ve Şamanların Ervahı, Geyik, s. 108.

9. BÖLÜM: KURT VE TÜRKLER, s. 111

(Yeni notlar ve belgeler)

Türk Halk Edebiyatında ve Devlet Mitolojisinde Kurt, s. 111. Türk ve Moğol Mitolojisinde Kurt, s. 111. Türk Halk Geleneginde, Çingiz Han ve “Gök Kurt”, s. 113. Çingiz Han’ın Diğer Türk Mitoloji Motifleriyle Görünüşü, s. 114. Türk Gelenekleri ile Destanlarında Kurt, s. 115. Kurdun Adı Hakkında, s. 117. Kutadgu Bilig’de Kurt ve “Gök Börü”, s. 119. Dede Korkut Kitabında “Kurt” İle İlgili Sözler, s. 122. Destanlardaki Mitolojik Köpekler Hakkında, s. 123. Manevî Bir Varlık Olarak Kurt, s. 124. Ekler: Türklerde Totemizm Kaybolmuştu, s. 126.

10. BÖLÜM: DOĞAN VE KARTAL, s. 127

Türk Gelenekleri ile Destanlarında Doğan, s. 127. Kartal Suyundan Gelen Türkler, s. 131. “Tuğrul” veya “Toğrul” Kuşu Efsanesi, s. 131. Ekler: “Çift Başlı Kartal” ve Soyları, s. 132.

11. BÖLÜM: DON DEĞİŞTİRME, s. 133

Türk Gelenekleri ve Destanlarında Don Değiştirme, s. 133. Don Değişmesi, “Eş” ve “Ervah”, s. 136. Âdem Donu, İnsan Donu, s. 137. İnsanın İnsan Donuna Girmesi, s. 139. Çeşitli Yeni Notlar ve Katkıları, s. 142.

12. BÖLÜM: GÖK VE TÜRKLER, s. 145

Göğü ve Yeri Yaratan Yüce Tanrı, s. 145. Türklere Göre Yer ile Gök Bölünmez Bir Bütün, s. 146. Türklerde Tanrı ile Gök; Birbirinin İçinde, s. 149. Göğün Yüceliği, s. 151. Göğün Rengi, s. 151. Gök Uzaydan Ayrı mıydı? s. 153. Gök Çıkrığı ve Felek, s. 155. Müslüman Türklere Göre Felek, s. 158. Türkler ve Sonsuz Feza, s. 160. Gök Kubbesi, Türklerin Bir Çadırı Gibi, s. 161. Göğün Katları, s. 162. Göğün Katları ve Devlet Anlayışı (Belgeler ve Okumalar), s. 163. Halı ve Kilim (Tahta ve Göğe Çıkma Törenlerinde), s. 166. Göğe Dua, s. 167. Göğün Yönleri ve Renkleri, s. 167.

13. BÖLÜM: GÖĞÜN DİREĞİ, s. 169

Türklerde Göğün Direği, “Çadır Direği” gibi, s. 169. Gökteki Varlıklar ve “Göğün Direği”, s. 170. Dünya Kutup Yıldızının Çevresinde Dönüyor, s. 172. Göğün Direği ve Çift Başlı

Kartallar, s. 173. Çadır Direkleri ve Göğün Direği, s. 174. Ağaçlara Bez Bağlama ve Bayrak Geleneği, s. 175. Türk Halk Destanlarında Göğün Direği, s. 175. Ortaasya Şehirlerinde Görülen “Gök Direkleri”, s. 177 Anadolu ve Azerî Edebiyatında “İl Davağı”, s. 177. Gök Direkleri ve Çift Başlı Kartallar, (Türk Halk Destanlarına Göre), s. 178. Göğün Direği İle İlgili Diğer Anlatışlar, s. 180. Ekler: Göğün Direği Hakkında Yeni Vesikalar, s. 182 Demir Kazık ve Kutup Yıldızı, s. 182.

14. BÖLÜM: KUTUP YILDIZI, s. 183

Pir Sultan Abdal'da “Kutup” Anlayışı, s. 185.

15. BÖLÜM: GÜNEŞ, s. 187

Türk Gelenekleri ile Destanlarında Güneş, s. 191. Ekler: Güneşle İlgili Bazı Deyimler Hakkında, s. 194. Güneş Soyundan Gelen Hanlar, s. 194.

16. BÖLÜM: AY, s. 197

Ay'dan Türeyen Türk Soyları, s. 200. Mısır Türk Sultanlığında “Ay-Atam” Efsanesi, s. 200. Çingiz Han'ın Atasının “Ay Işığı” ile Gebe Kalması, s. 201. Türk Gelenekleri ile Destanlarında “Ay”, s. 202. Ekler: Ay Hakkında Bazı Belgeler ve Notlar, s. 204.

17. BÖLÜM: YILDIZLAR, s. 205

Burçlar Hakkında Notlar, s. 207. Küçük Ayı Burcu, s. 207. Büyük Ayı Burcu, s. 208. Terazı Burcu, s. 210. Ülker Burcu, s. 212. Zühre Yıldızı, s. 213. Ekler: Sabah Yıldızları Veya Sabahla Birlikte Kaybolan Yıldızlar, s. 215. Gökteki Yıldızlar ve Burçlar, s. 216. Bazı Yıldızlar ve İnanışlar, s. 217.

18. BÖLÜM: SAMANYOLU, s. 219

Samanyolu: Ordu Yolu, s. 220.

19. BÖLÜM: SERAP VE TÜRKLER, s. 223

20. BÖLÜM: EBELUŞAĞI, s. 227

Altay Şamanlarına Göre Ebekuşağı, s. 230. Ekler: Deyimler, İnanışlar ve Ebekuşağı, s. 230. Gök ile İlgili İnanışlar, Anlatışlar ve Deyimler s. 231. Tanrı ve Tek Tanrı ile İlgili Yeni Belgeler, s. 234.

21. BÖLÜM: DÜNYA, s. 237

Dünya “Zamâne” ve Kahpe Felek, s. 238. Dünyanın Sahibi Türk Hakanı (Acuncı), s. 240. “Acun” Maddi Dünya Anlamına, s. 240.

22. BÖLÜM: DÜNYANIN ŞEKLİ, s. 243

Dünya, Türk Devletleri Gibi, Dört Köşeli, s. 243. Gök, Yer, Yeraltı Dünyası ve Ana Dünya, s. 244. Dünya'nın Taş Kuşağı, s. 245. Dünya'nın “Alçak” ve “Yüksek” Yanı Diye İkiye Bölünmesi, s. 246. Türk Başkenti, Dünya'nın Orta Yeri, s. 246. Dünya ve Devlet Düzeninde, “Zaman Birimleri”, s. 247. Dünya, Yedi, Dokuz ve Oniki Bölge, s. 247. Dünya, Neyin Üzerinde Duruyor? s. 248. Ekler: Dünya Hakkında Bazı Notlar (En Eski Türk Anlayışı ile) s. 250.

23. BÖLÜM: DÜNYANIN GÖBEĞİ, s. 251**24. BÖLÜM: YER VE YERALTI, s. 255**

Yer İle Gök Birlikte Yaratıldı, s. 257. Yeryüzü ve Yer Kabuğu, s. 258. Türkler ve “Yerin Rengi”, s. 259. Yeraltı Dünyası, s. 262. Göğün Katları ve Yerin Katları, s. 264. Bazı Yer Ruhları, s. 264. Ekler: Yer Hakkında Bazı Belgeler ve Notlar, s. 265.

25. BÖLÜM: TABİAT OLAYLARI VE TÜRKLER, s. 267

Bulutlar, Yağmurlar ve Kar, s. 267. Yıldırımlar, s. 273. Türkler ve Yağmurlar, s. 273. Türkler ve Kar Yağışları, s. 275. Ekler: Deyimler İnanışlar ve Bulutlar (Belgeler ve Notlar) s. 276. Yağmur ve Kar Hakkında Notlar, s. 277.

26. BÖLÜM: YILDIRIM VE ŞİMŞEK, s. 279

Yıldırımın Yeniden Göğe Çıkarılma Töreni, s. 284. Gök Gürlemesi ve Arslan Kükremesi, s. 289. Yıldırım ve Şimşekle İlgili Türkçe Deyimler, s. 292. Ekler: Deyimler, İnanışlar ve Yıldırım (Belgeler ve Notlar), s. 295. Deyimler İnanışlar ve Gök Gürlemeleri (Belgeler ve Notlar), s. 296.

27. BÖLÜM: RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER, s. 299

Rüzgârı, Tek ve Yüce Tanrı'nın Estirmesi, s. 303. Yönlere Göre, İyi ve Kötü Rüzgârlar, s. 304. Rüzgârlar ve Çeşitleri, s. 307. Ekler: İnanışlar, Deyimler ve Rüzgârlar (Belgeler ve Notlar), s. 310.

28. BÖLÜM: SU VE SULAR (*Türk Gelenekleri ile Destanlarında*), s. 315

Akarsular, s. 315. Arı ve İyi Sular, s. 316. Su İçme, s. 316. Irmaklar, s. 317. “Su” Sözü ve Su Anlayışları, s. 317. “Su” Eski Manası ve Anlayışları, s. 318. Göktürklerde “Su ve Sular”, s. 321. Kanın, Su Gibi Akması, s.324. Türklerin En Eski Su Kültü ve Anadolu, s. 326. Türklerin Din ve İnancılarında Su ve Sular, s. 327. “Su” İle İlgili Eski Türk Atasözleri, s. 331. Kutadgu Bilig’e Göre Su ve Sular, s. 333. Dede Korkut’ta Su ve Sular, s. 342.

29. BÖLÜM: KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR, s. 357

Su Kaynakları ve Yeraltı Ruhları, s. 357. Kutlu Pınarlar ve Kaynaklar, s. 358. Oğuzların “Pınar” Deyişleri, s. 360. Toroslarda Ünlü Yayla Pınarları, s. 361. “Bulak”, Pınar ve Kaynak, s. 363

30. BÖLÜM: BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN-ULU IRMAKLARI, s. 367

I. Göktürk Çağı Irmakları, s. 367. II. Ulu Türk Irmakları (11. yüzyılda), s. 370. III. Kutadgu Bilig’de “Ulu Irmak” Anlayışı, s. 375. IV. Dede Korkut’ta Çaylar ve Irmaklar”, s. 377.

31. BÖLÜM: DÜNYANIN ULU IRMAĞI, s. 381

(*Türk ve Dünya Kozmogonisinde*)

Türklerde, “Irmak Hanları”, s. 383. Destanlarda Ulu Irmaklar, s. 384. Türklerin Çay ve Irmaklar Hakkındaki Bazı Bilgileri, s. 388.

32. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS, s. 395

11. Yüzyılda Söylenmiş Deniz Hakkındaki Sözler ve Düşünceler, s. 395. Kutadgu Bilig’de Deniz ve Denizle İlgili İnancılar, s. 396. Dede Korkut’ta Deniz ve Denizle İlgili Anlayışlar, s. 399. Türk Destanlarında Büyük Denizler, s. 401. Diğer Motifler, s. 402. Türklerde Ulu Deniz ve Okyanus Anlayışı, s. 404.

33. BÖLÜM: GÖLLER VE SAZLIKLAR, s. 407

Türk Düşünce ve İnancılarında Göller, s. 407. Hakanlık Unvanları ve Göller, s. 407. Türklerin “Göl” Anlayışı, s. 408. Kaynaklardaki Başlıca Büyük Göller, s. 410. Göller Üzerine Atasözleri, s. 411. Göller İçin Şiirler ve Duygular, s. 412. Savaş Şarkıları ve Göller, s. 413. Göller ile Ördekler ve Kazlar, s. 414. Göller

ve Kazlar, s. 415. Göller ve Ördekler, s. 416. Sazlıklar ve Bataklıklar, s. 418. Kamış ve Kamışlık, s. 421.

34. BÖLÜM: DAĞLAR, s. 423

(Türk Düşünce ve Gelenğinde)

Kutlu Dağlar ve Düşünceler (Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'a Göre) s. 425. XI. Yüzyıl Türk Halk Atasözlerinde Dağlar, s. 428. Dağların Kutlu Özellikleri, s. 430. Kaf Dağı ve Türklerin "Demir Dağ"ı, s. 437. Dağlarla Konuşma, Öğme ve Medet Dillenme, s. 438. Dede Korkut Kitabında Kişileşen Kutlulaşan "Gökçe Dağlar", s. 441. Dede Korkut'ta Dağlar İçin Söylenen Tanıtımlar, s. 442. Dağlara Dua, Beddua ve Yemin, s. 449. Dede Korkut'ta Ala ve Kara Dağlara Kişilik Verme, s. 451. Dede Korkut'ta Kara Dağlar: Yaylalar ve İl Yaylama, s. 453. Dede Korkut'ta Ordu ve Savaşta Ala ve Kara Dağlar, s. 454. Ala ve Kara Dağlarda Sancak, Otağ, Asker ve Talim, s. 455. Dağlar Üzerine Destanlardan Notlar, s. 456. Ekler: Anadolu'daki Dağlar ve İnanışlar Hakkında Bazı Notlar, s. 458. Dünyanın Ortadağı (Türk ve Dünya Kozmogonisinde), s. 459. Türklere Göre Dünya Dağı, s. 459. Kutlu Demir Dağlar, s. 462. Dağların Kişileştirilmesi, s. 462. Kutlu Dağlarda Yapılan Törenler, s. 463. "Yer Kuşağı" Olan Dağlar s. 464.

35. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE AĞAÇ, s. 465

Ağaçlara Paçavra Bağlama ve Bayrak, s. 472. Bazı Kutlu Ağaçlar, s. 472. Dünya Ağacı, s. 480. Gök Ağaçları, s. 482. Ana ve Ata Ağaç, s. 484. Ağaçların Renkleri ve Özellikleri, s. 487. Türklerde Ağaç ve Orman Kültü, s. 489. Dede Korkut'ta Ağaç, s. 490. Kutadgu Bilig'de Ağaç, s. 493.

36. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ, s. 495

Bir Ateş Duası ve Yorumu, s. 497. Göktürklerde; "Ateşi Bulan Ata", s. 500. Yakut ve Altay Destanlarında Ateşin Keşfi, s. 501. Aile Ateşi, Müsterek Ateş, s. 502. Yemekleri "Ateşte Pişiren" ve "Çiğ Yiyen Türkler", s. 503. Evin Ocağı ve Aile Birliği, s. 503. Aile Ocağı, s. 508. Aile Ocağı ve "Proto-Türk İnanışları", s. 509. Gelinler ve Ocak, s. 511. "Üç Ateş" ve "Üç Ocak", s. 513. "Aile Sofrası ve Ocak", s. 514. "Doğum" ve Ateş Ruhları, s. 514. Ocak ve "Al Karısı", s. 515. Al Bayrak ve Ateşin Al Rengi, s. 516. "Ocağın Sahibi, s. 516. Ateş Ruhunun "Bayrağı" ve "Atı", s. 518. "Ate-

şe Saygısızlık" ve "Günâh" Anlayışı, s. 519. "Oda Vurmak", "Oda Yakmak", "Od Düşme", s. 521. "Oda Girme", Gerdeğe Girme, s. 521. Ateşle Temizleme, s. 522. Ölülere Yakma Geleneği, s. 522. Ay, Güneş, Yıldız ve Ateş, s. 523. Çakmak ve Ateş, s. 524. Ateşli Göz; Ağız ve Don, s. 525. Törenlerde Ateş Yakma, s. 527. Ateş, Kurbanı Göğe mi Götürüyordu, s. 529. Ulu-Ateş (Uluğ-Ot) ve Normal Ateş, s. 530.

37. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR, s. 533

Türklerin İnanış ve Destanlarında "Ayı", s. 533. Türk Destanlarında Balık, s. 534. Bars, Yolbars, Tonga ve Kaplan, s. 535. Türk Mitolojisinde Boğa ve İnek, s. 536. Türk Destanlarında, Mitolojisinde ve İnanışlarında "Deve" s. 538. "Domuz", Türk Geleneklerinde Kötü Bir Ruh, s. 541. "Eşek", Türklerce Hoş Görülüyor, s. 541. Fil ve Türkler, s. 542. "Kediler" Türk Destanlarında Görülüyor, s. 543. Türk Mitolojisinde ve Destanlarında, "Koyun" ile "Koç", s. 544. Türk Destanlarında Sıçan (Sığan) veya Fare, s. 545.

38. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR, s. 547

Dış Kültürlerden Gelen Bazı Kuş Motifleri ve Benzeşmeleri, s. 547. Mitolojik Bazı Kuş Motifleri, s. 548. Güvercin ve Türkler, s. 550. Göçebe Kazlar ve Türk Destanları, s. 551. Kuğu ve Türkler, s. 552. Kutlu Leylek ve Türkler, s. 553. Serçeler ve Küçük Kuşlar, s. 553. Turnalar, s. 553. Bildircin ve Ağaçkakan Hakkında Yeni Notlar, s. 554. Kuş Donuna Girme, s. 554.

39. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR, s. 561 (Proto-Türk Tiplerinden Anadolu'ya)

Türk Kavimlerinde ve Mitolojisinde "Devler", s. 561. Türk İnanışlarındaki Devlerin Özellikleri, s. 564. Ekler: Türk Destanlarında Devler ve Dev Tipleri Hakkında Notlar, s. 565. Türk Kavimlerinde ve Mitolojisinde Ejderhalar, s. 566. Türkçe Deyimlerde Ejderha, s. 566. Altay ve Kuzey Türk Destanlarında Ejderha, s. 568.

40. BÖLÜM: RÜYÂLAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ, s. 571

Göktürklerde Rüyâ ve Rüyâ Yorumu, s. 571. Dede Korkut'ta Rüyâ ve Rüyâ Yorumları, s. 573. Kutadgu Bilig'de Rüyâ Yorumu, s. 576. Türk Destanlarında Bazı "Rüyâ" Tipleri, s. 577.

41. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER, s. 583

Türklerin Kader Anlayışı, s. 583. Türk Mitolojisinde Kan, s. 584. Kazan ve Türk Mitolojisi, s. 585. Türk Destanlarında “Tarak”, s. 585. Türk Mitolojisinde “Uyku”, s. 586. Türk Mitolojisinde ve Yiğitlik Destanlarında Ölüp-Dirilme, s. 586.

KISALTMALAR, s. 589

BİBLİYOGRAFYA, s. 591

GENEL DİZİN, s. 597

ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin birinci cildi 1971 de yayınlanmıştı. Türk mitolojisinin motiflerini içinde toplayacak olan ikinci cild için ise, geniş bir metin taraması yapmak gerekiyordu. Bunun için ikinci cildin hazırlanması gecikmiştir.

1. Kitabımızın birinci cildinde daha çok eski Türk efsaneleri ile destanlarının, metin halinde tercümeleri ile değerlendirme ve karşılaştırılmalarına ağırlık verilmişti. Bütün vesikalar, bir araya getirilmek istenmişti. İkinci cildimizde de bu metinlere, yeni katkılar yapılmıştır.

2. Birinci cildimizde sunulan metinler, daha çok “devlet destanları”dır. Bu destanlar, “Büyük Türk devletleri”nin, hiç olmazsa koruyuculuğu altında yazılmış veya anlatılma yolu ile günümüze kadar gelmişlerdir.

İkinci cildimizde ise, bu devlet destanlarının, halk arasındaki kalıntıları ile izleri ve kökleri üzerinde durulmuştur. Halktan gelmeyen veya halka dayanmayan devlet destanlarının değerleri, daha azalmış olur. Eğer devlet mitolojisinin motifleri, halk destanları ile masalları içinde yaşamış ise, konunun boyutları, çok daha büyük ve görkemli olacaktır.

Millî destanlarımızı, bir kaç metin içinde sıkışıp kalmaktan kurtarıp, halka indirmeğe çalıştık. Bunun için de, çok geniş bir metin taraması gerekti.

3. Dünya mitolojileri üzerinde yazılmış klasik kitaplarda “kozmoğoni”, yani Gök ile Yeryüzü varlıkları üzerindeki inanış ve düşünceler de, söz konusu edilmiştir. Geniş ve derin bir tarih temeline dayanan Türk düşüncesinde, bu konuda da bol bol bilgi vardır. Türk tarihinin gelişmesi içinden, halka inilerek, bu konular üzerinde de durulmuştur.

4. Büyük devlet hayatı yaşamış Türkler ile dağlar, vadiler, hatta tundralar arasında sıkışıp kalmış Türkler arasında, bazı gelişme ve değişimler olmuştur. Bunları, önemle göz önünde tutmak gerekmiştir.

Ancak her konuda A n a d o l u , başlıca çıkış ve dönüş noktamız olmuştur.

P r o t o - T ü r k düşüncenin derinliklerine inip, en eski izlerini arama, başlıca amacımız haline gelmiştir. Bunun için de, dış kültür tesirlerini ayıklamak gerekmiştir. Bunun yanında, Altaylar gibi soyutlanmış Türk bölgelerinde, sonradan girmiş hurafeler de ayıklanmıştır. Çünkü Türk düşüncesi, gerçekçi çizgiden, pek ayrılmamıştır.

Okuyucularımız bu cildimizde, istedikleri materyali geniş olarak bulacaklardır. Ayrıca, sayıları bir kaç düzineyi geçen kaynakları, yeniden tarama zahmetine de, katlanmış olmayacaklardır.

Türkiyat Enstitüsü'ndeki Katanof'un Rusça kitap koleksiyonunu, Türkiye'mize kazandıranları, burada rahmet ve minnetle anmak istiyoruz. Çünkü böyle bir kaynak hazinesi, dünyada pek az ülkede bulunmaktadır.

1988 Şubat, Ankara-Sıhhiye

1. BÖLÜM

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi ‘Oğuz destanı’ Türklerin kurdukları büyük devletlere ve *Cihân imparatorluk’larına* ait bir destandır. Belki binlerce yıl ve üç kıta üzerinde, Türk kavimleri ile Türk ozanlarının, akıl ve duygularında yaşamıştır. Bugün, bize kadar gelmiş olan *Oğuz destanları*, tam bir mitoloji değildir. Belki bazı semboller ile bazı şeyler anlatılmak istenmiştir. “*Türk töresi’nin kuruluşu*”, ‘Oğuz’ destanlarının ana konusudur. Türk milleti ile Türk devletinin *düzeni* ile *disiplini*, ‘Oğuz’ destanı ile anlatılmıştır.

Proto-Türk mitoloji motifleri: Bunlar elbette ki ‘Oğuz’ destanı’nın iskelet ve çerçevesini oluşturunuyordu. *Yüksek devlet düşüncesi* ile *büyük devlet düzeni*, Türkleri hayâl dünyasından ayırıyordu. Mitoloji, *semboller* ile, gerçek bir hayat ve *düşünce düzenine* dönüşüyordu. Bununla beraber *Proto-Türk düşünceler ile mitoloji* motifleri, büsbütün ortadan kayboluyorlardı.

Türk halk bilgisi ve halk edebiyatı, her şeyimizin temelini oluşturur. Türk devletleri, gelimli ve gidimlidir. Var olan ve kaybolmayan, Türk kavmi ve halk bilgisidir. Bugün kaybolmuş veya sembol halinde kalmış *Proto-Türk düşüncelerin*, kökleri ile açıklamalarını, ancak Türk halk bilgisinde bulabiliriz. Diğer kitaplarımızda görüldüğü gibi, bu konulardaki *çıkış noktamız*, ‘Anadolu’dur. Ondan sonra da dünyadaki Türklerin, halk bilgilerini tarayacağız ve halkın içinde gelineceğiz.

OĞUZ HAN’IN DOĞUŞU

Anadolu masalllarında da büyük kişilerin doğuşu, normal bir doğumla olmuyordu. *9 ay ile 9 gün*, normal insanların doğumu ile ilgili bir süredir. ‘Hunlar’ çağında ‘Sienpi’ kavimlerinin başkanı, “*Tanşihuai, 10 ayda doğmuştur*”. Bunlar üzerinde, “*Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*” adlı eserimizde durmuştuk¹. ‘Ortaasya’ Türk halk edebiyatında ve *Manas destanında*, “*12 ay ana kar-*

¹ Behaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, s.419.

nında kalan” yiğitler de vardır. Böylece ana karnında, iyice olgunlaşmış oluyorlardı.

“Annesinin karnını yırtarak doğan” yiğit, ‘Kuzey - Türk’ kültürü çevrelerinin, ‘Ak-Köbök’ adlı bir masalında görülüyordu². Bu motif, tam bir mitoloji idi. Çok kuzeylerde oturan, ‘balıkçı Türk’ masallarının, trajik bir motiftir. Konuya, böyle bir halk abartması ile girişmiş oluyoruz.

Oğuz Han’ın dünyaya gelişi

‘Ebülğazi Bahadır Han’ tarafından “Oğuz Han’ın geligi” sözü ile anlatılıyordu. Bu gibi insan üstü doğuşlar, büyük bir devlet kurmak için olduğu kadar; büyük bir öçün alınması için de, olurdu. Bir ‘Kuzey Türk’ masalında, şöyle deniyordu: “Bir Han’ın iki oğlunu, bir dev (K a r a c a) , yutuyor. Bundan sonra Han’ın küçük oğlu insan üstü bir doğuşla (toguşla) doğuyor. Dev veya kötü ruh K a r a c a ’yı öldürerek, kardeşlerinin öcünü alıyor³.

Doğuş, bir hanlık belgesi

“Doğuşlu” sözü Türklerde, ünlü yiğitler için söylenmiş bir deyimdir. ‘Ortaasya’ Türk halk edebiyatında, bu deyiş ve anlayışı, çok görüyoruz. Kişilerin, doğuştan gelen üstünlükleri herhalde bir “Tanrı vergisi” idi. Bir kimse, han oğlu veya soylu olabilirdi de, doğuşlu olmayabilirdi. Nitekim ‘Göktürk’ yazıtlarında şöyle diyorlardı:

1) “...Küçükler, büyükler gibi yaratılmadığı için, (kılınmaduk için), bilgisiz ve kötü kağan olmuşlar...” Görülüyor ki ‘Tanrı’ kılmadıkça, kişiler yetenekli ve iyi olamıyorlardı. Böylece doğuşla üstünlük, o kişinin bir “Han olma belgesi” olarak da kabul ediliyordu. Bu anlayışı, ‘Ortaasya’daki Türk masalları ile dualarında, çok görüyoruz:

2) “...‘Er - Targın’ın Allah’dan (Aldadan) başka akrabası (tuuskan), yok⁴.

Doğum için dua etme ve hâcet dileme

Bu geleneğin en görkemli örneğini, ‘Dede Korkut’ kitabında, ‘Dirse Han’ın, “bir batman oğul için”, yaptığı, hâcet toyunda, görüyoruz. “Bir ağzı dualı”nın yardımını diliyor; “açı doyuruyor, çıplağı giydiriyor, borçluyu borcun-

² Radlof, Proben..., IV, s. 45/56. Bu eserin sahife numaralarından birincisi, metin; ikincisi ise, tercümesine ait cildin, sahifesi ile ilgilidir.

³ Proben..., III, s. 156/195.

⁴ Proben..., IV, s. 135/172: “Mirza doğduğu zaman, henüz doğmamış kısraklar (tuu biyeler) kestirdim (kurban ettim)! Süt anneleri (analıklar), yığdırdım! Ali’ye benzer oğlum!... Mollalar çağırdım! Kur’an okuttum...”

⁵ Türklerde kurban olarak kurban edilen kişilerin, özellikle Ötügen geleneğinde.

dan kurtarıyor”. Erkek hayvanlar kestiriyor, tepe gibi et yığdırıyor... *Erkek hayvanlar hem k u r b a n* olarak kesiliyor ve hem de *içme yemede*, yeniyordu.

D u d a r - k ı z destanında doğum, *sürüleri koruyan en iyi atın, k u r b a n* olarak kesilmesi ile, *gerçekleşiyordu*⁶. *A t s ü r ü l e r i n e* her zaman çobanlar bakmazlardı. B~ı seçkin atlar, at sürülerini idare eder ve korurlardı. Bu atlar hakkında ‘Çingiz Han’ çağında yazılmış, bazı ‘Çince gezi raporlarında, oldukça geniş bilgi bulunur. Bu tür *kurban geleneği*, *P r o t o - T ü r k* kültürünün, izleridir.

H ı z ı r ’ ın duası ile doğum

Bu konuya gelmişken, ‘Türklerde’ *Hızır* anlayışı üzerinde de biraz duralım. Ortaasya ‘Kırgız’ Türkleri, ‘Hızır’a, “Kıdır” derler. *Çocuğu olmayan bir Han için, H ı z ı r dua ediyor ve böylece T a n r ı bir çocuk veriyor*. ‘Hızır’ın yaptığı duaların, bazı metinleri de, elimizde bulunmaktadır. Bunlar arasında, *N o g a y destanı*’ndaki ‘Hızır’ın *duası* üzerinde, önemle durmak gerekir⁷.

‘Türk - İslam sentezi ile ‘Hızır’ anlayışı Türklerde, eski ‘Türk’ düşüncesi ile bezenmiştir. Bu kitabımızda, “*Türklerde H ı z ı r anlayışı*” ile ilgili, ayrı bir bölümümüz vardır. Müslüman olmayan Türklerde de, “*kayın ağacından inip*”, insanlara yardım eden “*G ö k s a k a l l ı ihtiyarlar*” görüyoruz. Müslüman olmayan ‘Altay’ Türklerinde, “*kayın ağacından inen G ö k s a k a l l ı bir ihtiyar, yeni doğan ç o c u ğ a , a d veriyordu*”⁸..”

‘Altın Taycı’ masalında, “*A k İ h t i y a r , yeni doğan çocuğun, adını koyuyordu*...”⁹. ‘Anadolu’ masallarındaki benzer motifleri, *ad koyma* ile ilgili bölümümüzde vereceğiz. *İ s l a m sentezi*, ‘Hızır’ için, çeşitli tipler yaratmıştır. Nitekim ‘Radlof, “*eşeğe binen, beyaz sarıklı bir ihtiyarın, Halife Hz. Ö m e r ’ e benzediğini*” söylemekten, kendisini alamamıştır¹⁰.

Elma ve elma ağacı ile doğum

‘Anadolu’ masallarında, “*Bir a k İ h t i y a r ın veya d e r v i ş i n kesip verdiği e l m a y ı karıkoca; kabuklarını da atları yiyor. Böylece karı kocanın çocukları, atlarının da k o n u ş a n b i r t a y ı doğuyor*”. Bu motif benim *Harputlu annemin* masalında vardır.

⁶ *Proben*, III, s. 310/373. *Dudar - Kız* masalı.

⁷ *Proben*, III, s. 171/210. *Kırgız Türklerinin masallarında “Kıdır”*, yani *Hızır*, “*bazan eşeğe binmiş, elinde bir asâ tutan, beyaz sarıklı Hz. Ö m e r olarak görünüyor: R a d l o f , a. eser, III, s. 210 (terc.), n.l.*

⁸ *Proben*, I, s. 355: Bu destan, çok mitolojiktir.

⁹ *Proben*, III, s. 366/372.

¹⁰ *Proben*, III, s. 160. *Küçük, PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org*

‘Manas’ın babası çocuğu olmayan karısından, ‘*e l m a a ğ a c ı n ı n a l - t u n d a o y n a m a d ı*’ diye şikâyet ediyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildir.

TÜRK DESTANLARINDA MİTOLOJİK DOĞUMLAR

1. Annesinin karnını yırtarak doğma: *Ak-Köbök*, yani ‘‘Ak - Köpük’’ destanı, ‘Kuzey’ Türkleri tarafından çeşitli varyantlarla söylenir. ‘Batı’ Türkleri, mitolojik çağı çoktan aşmışlardır. Dış tesirlerden soyutlanmış ‘Kuzey - Türk’ destanlarında ise, mitolojik motifler, henüz kaybolmamıştır:

‘... *A k K ö p ü k*’ün doğma zamanı gelmiştir. Herkes toplandı. *A k - K ö p ü k*, annesinin (ine-) karnında, şöyle söylenip durdu:

‘- *Ben bu yolla (yolınğnanğ) doğmayacağım! Ben, a n n e m i n k a r n ı - n ı n h e r y a n ı n ı y ı r t a r a k (y ı r t a) d o ğ a c a ğ ı m !*’ Bunun üzerine yengele- ri (yinge), ‘‘Biz onu, altın beşiğe koyup, Köpük’e bakacağız!...’’ diye (ninni) söylediler. Annesi (inezi) karnındaki oğluna şöyle dedi:

‘- *Balam! Sen T a n r ı n ı n y a r a t t ı ğ ı y o l l a ’ c ı k m a z s a n (Kuday ya- ratgan yolınanğ), benim rızam (ruzam) yoktur!*’ Bunun üzerine Ak-Köpük, Tanrının yarattığı yolla çıkıp, doğdu.

‘*Hemen ayağa kalktı (turdu). Babasının (adazınınğ) kılıcını saçına bağ- ladı. Ç ı p l a k o l a r a k (yalangaç) göle, balık tutmağa gitti!*...’’

‘Balıkçı Kuzey’ Türklerinde, *P r o t o - T ü r k* mitolojisi motifleriyle İsla- miyet veya gelişmişlik, karşı karşıya geliyorlardı. ‘‘Tanrı’nın yarattığı yol’’, onların söyleyişle, ‘‘*Kuday yaratkan yol*’’, normal bir doğum olarak kabul ediliyordu. ‘Anne - oğul’ anlaşması, burada da görülüyordu.

2. Şarkı söylerken doğma ‘‘Bir şehirde *Al-Butuk* adlı bir bey vardı. Onun bir oğlu oldu ve adını *A k - K ö p ü k* koydular. Annesinin karnında şöyle ko- nuşmuştu.

‘‘*B e n d o ğ a c a ğ ı m ! B e n d o ğ a c a ğ ı m ! D o ğ u n c a , b e l i m i b a ğ l ı y a c a ğ ı m !* Suyun.. en derinliklerine ineceğim! vücudumu, (boyum), yıkayacağım!

‘‘Ben, *d o ğ m a k i s t i y o r u m , d o ğ m a k i s t i y o r u m ! B u d ü n y a y ı g ö r e c e - ğ i m ! G ü m ü ş g i b i y e n g e l e r i m i n , a ğ z ı n ı b u r n u n u ö p e c e ğ i m !*

‘‘Oraya oturun, analıklar! Yanyana oturun, analıklar!’’

‘‘Bunun üzerine oradaki kadınlar kaçtılar. Bundan sonra *A k - K ö p ü k* doğdu. Dışarı çıkıp, derin sulara girip, yıkandı¹².

¹¹ *Proben*, IV, s. 45/56: Balıkçı Kuzey Türklerine ait bir destandır.

¹² *Proben*, IV, s. 142/143: Balıkçı Kuzey Türklerine ait - <https://rantey.org>

Yine ‘Balıkçı’ Türklerin, aynı masalından başka bir varyant görülüyor. Burada da, “kahramanlık şarkısı” ile bir doğum görülüyor.

3. Kurban ile hâcet dileme ve ak sakallı ihtiyarın duası: Yine ‘Kuzey’ Türklerinden, Orta ve ‘Batı - Türk’ motiflerini içinde toplayan, bir diğer doğum olayını gözden geçirelim:

“Kendisi, 90 yaşında; karısı da 80 yaşında iki ihtiyar varmış. Adam (amış-ka), karısına şöyle dedi:

“Ey ‘h a t u n’ (paşlık), bizim çocuğumuz yok. Yalnızca bir ineğimiz (sı-yır) var. Bu tek i n e ğ i m i z i k e s i p (soyup), kişilerin çağırıp, dualarını alalım!.... İhtiyar, bozkıra doğru gitti. ve Ak s a k a l l ı bir yaşlıya rastladı. Bu Ak s a k a l l ı yaşlıyı, (ak sakallu amışka), davet etti ve eve getirdi. ‘Ak Sakallı’ya:

“Benim oğlum yok. D u a k ılıp, T a n r ı d a n d i l e , (Kudaydan surap, duğa kıl)” Dedi. Ak s a k a l l ı yaşlı, “Alla akper”, deyip, dua kıldı. Evden çıkarken, “ey ihtiyar, T a n r ı sana bir oğul verecek”, dedi... Bir yıl sonra T a n r ı , bir oğul verdi¹³.

‘Atlı Türklerin’, gelişmiş düşünceleri, bu masalda kendisini göstermektedir. Bundan öncekiler ise balıkçı Türklerdi, Oğul, biraz büyüdükten sonra, “kementle tay tutmağa gidiyordu”.. “Uçan atlar” ile ‘keloğlan’ motifi de, bu gelişmiş destanda görülüyordu.

4. Aydan ve güneşten olan doğum: ‘Manas’ destanında, böyle anlatışlar, belki de mecâz ve benzetme yolu ile söyleniyorlardı. ‘Manas’ın yiğitlerinin doğumu, diğer ölümlü kişilerinkilere benzemiyordu. “Ay ve g ü n e ş i n , b i r i n d e n v a r o l a n k u l ! ” Deniyor ve bu doğuma, “bir azizin d u a s ı , bir ruhun n e f e s i ” gibi tanıtımlar da katılıyordu¹⁴.

“...Bir yıl sonra karısı (paşlık), gebe (kursaklu) oldu. Kocasına: “Belim ağrıyıp duruyor. Sen bana ebe (inelikçi) ol!” Kocası, yatağa yatırdı. Bir oğlan (er pala) dünyaya geldi. A y g i b i , a ğ z ı vardı! G ü n e ş gibi, g ö z ü vardı¹⁵...”

Bu benzetme, daha gelişmiş Türk kavimlerinde görülüyordu.

“Akıllı doğan”, “aptal doğan”, “yiğit doğan”, “doğuşlu”: ‘Yiğitlerin doğumu’ ile ilgili diğer örnekler, bu eserimizin, I. Cildinde verilmiştir. ‘Akıllı doğan”, “aptal doğan”, “yiğit doğan” veya “doğuşlu” deyimleri de bize gösteriyor ki, insanlar özlerini doğuşla alıyorlardı. ‘Göktürk yazıtlarında’ da

¹³ Proben, IV, s. 71/89: İçinde Proto-Türk destan motifleri çoktur.

¹⁴ A. İnan, Makaleler, s. 119.

¹⁵ Proben, IV, s. 71/89, Altın Sayın Süme destanında.

bu anlayış görülüyordu: “Küçükler, büyükleri gibi yara tı l m a d ı ğ ı (kılınmaduk) için, kötü kağan, bilgisiz kağan, olmuşlardı!...”

Manas Han'ın doğuşu

“Kim baksa bu oğlana, e t i a p a k , t ü y s a n k i ! G ö r ü r s e s a n ı r d ı k i , k e m i ğ i b a k ı r , s a n k i !” Manas Han'ın doğumunu, birinci cildimizde, böyle yorumlamıştık¹⁶. Doğan yiğidin rengi ve fizyonomisi üzerinde, az sonra duracağız.

“... K a n l ı e l i n i g ö r e n , h e r k e s ş a ş ı r m ı ş i d i ! B i r k a r a k a n p a r ç a s ı , s a ğ a v c u n d a , v a r i d i ! B i r k o y u n b a ğ ı k a d a r , b i r k a n t u t a r i d i !...” ‘K a n t u t a r a k d o ğ m a ’ da, bizi burada ilgilendirmemektedir. Çünkü Türk mitolojisinde, çok geç olarak görülür. Ayrıca ‘Oğuz’ destanlarında da yoktur¹⁷. ‘Alman - Bet’ in doğuşu da, ‘Manas’ destanının önemli bir bölümüdür:

“...Y e r , y e r o l a n d a ! S u , s u o l a n d a !...”

“ ‘ K a r a - H a n ’ ı n b u o ğ l u , d o ğ u n c a s a ğ s a l â m e t ! O n a a d v e r m i ş l e r d i , ‘ K a p l a n d o ğ a n ’ ’ A l m a n B e t .

“Bütün e n b i y a l a r ı n s ö z ü y l e d o ğ m u ş i d i ! Bütün e v l i y a l a r ı n d u a s ı y l a , o l m u ş t u ! Bütün k u t s a l y e r l e r i n t a k d i s i y l e , d o ğ m u ş t u ! A r d ı ç l ı m e z r a l a r ı n , r u h l a r ı y l a d o ğ m u ş t u !

“Alman-Bet doğduğunda:

“Kara dağlar korkudan, basılmış, alçalmıştı! Büyük sular korkudan, çay olmuş azalmıştı¹⁸...”

‘Dede Korkut’ kitabı’ndaki, “bir ağzı dualının duası ile doğuş”, burada da kendisini göstermektedir. Bu anlayışa, diğer ‘Türk’ masallarında, “ ‘ G ö k s a k a l l ı , a k s a k a l l ı , H ı z ı r ’ ’ ın yardımcıları da, katılıyordu.

DOĞUŞUNDA, OĞUZ HAN'IN YÜZÜ VE RENGİ

“... (O ğ u z H a n d o ğ d u ğ u n d a) , y ü z ü g ö k , a ğ ı z ı a t e ş k ı z ı l ı , g ö z l e r i a l , s a ç l a r ı i s e , k a r a i d i !...” ‘Uygur yazısı ile yazılmış ‘Oğuz’ destanında böyle söyleniyordu. İkinci ‘Göktürk’ Kağanı, ‘Mohan Kağan’ için de Çin kaynakları, “yüzü kıp kızıl, gözleri cam gibi idi”, diyorlardı. Bu biraz da ‘Çin’ Tanrıları ile kahramanlarına benzetilerek, söylenmiş olabilirdi. Biz yine fazla yorum yapmadan, ‘Oğuz Han’ın, bu tanıtları ile ilgili, paralel metinler bularak, sunmağa çalışacağız:

¹⁶ B. Ö g e l , T ü r k M i t o l o j i s i , I , s . 506.

¹⁷ A y n ı e s e r , I , s . 500.

¹⁸ T ü r k M i t o l o j i s i , I , s . 506. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

1) “Altı kat kürk giyiniyordu. Gözleri ateşli göğsü ise, alevli idi¹⁹!”

2) Gözümün (karağımın) ateşi (odu) olasin²⁰! Çor Türkleri: Kozun odu, (Gözün ateşi²¹).

3) Ağzı ateşli: “... Er-Töştük’ün annesi, Dudar Kız’ın, erkek kılığına girmiş bir kız olduğunu öğrenince, “uf” dedi. Ağzından ateş çıktı. Ev yanmağa başladı²²...”

4) Yüreği ateşli: “... Mangus Batır’ın kalbini, yüreğini suya atınca, su kaynamağa başladı... Bu yiğidin sırtına vurunca da, ateş çıkıyordu²³...”

5) Ateş dumânlı nefes: “...Ana-Solım, şöyle dedi: ‘- O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yedi yüz devin (yilbegen), nefesidir (tınığı)’, dedi²⁴...”

6) Etin nuru, göz: “...Etin nuru, ışığı (yarıg), gözdür! Gözün, arı (aru), pâk olursa, vücudun (etin) da, nurlu ve ışıklı olur²⁵...”

Doğan çocuklar için yapılan, diğer tanıtımlar

1) “...Ay ve gün börklü”: ‘Ebülğazi Bahadır Han’ tarafından yapılan bu tanıtma, çok anlamlıdır²⁶.

2) “...(doğan çocuğun): Ağzı, ay; yüzü ise, gün gibiydi²⁷...” Oldukça gelişmiş ve İslâmiyetin tesirlerini görmüş bu masal üzerinde, yukarıda durmuştuk.

3) “...Burnu, gümüş şekilli doğan Ak-Köpük²⁸!...” Bu destan, balıkçı ‘Kuzey’ Türklerine aittir.

4) “...(Doğan çocuğun): ‘Başı, altından, Kızı ise, gümüşten idi²⁹...” Bu tanıtma, ‘Manas’ destanının bir bölümü olan, ‘Er - Töştük’ destanında görülmüyordu.

¹⁹ Proben, I, s. 15. Destan çok mitolojiktir.

²⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1098.

²¹ Aynı eser, a. yer: (Çır Türk ağızı).

²² Radlof, Proben, III, s. 315/318: Er-Töştük destanı.

²³ Proben, IV, s. 54/67: Ak-Köböğk destanı, kuzeydeki Terene Kargat Türklerine ait.

²⁴ Proben, s. 74/94. Baraba - Om Kuzey Türk destanı.

²⁵ Radlof, Wörterbuch, III, s. 121.

²⁶ Şecere-i Terâkime, Kononov yayını, s. 13.

²⁷ Radlof, Proben, IV, s. 71/90: Altın Sayın Süme destanı, Baraba - Om Kuzey Türkleri.

Proto-Türk destan motifleri çoktur.

²⁸ Proben, IV, s. 143/181.

²⁹ Proben, III, s. 316/381. Gelişmiş bir Türk destanıdır.

5) ‘... *G ö ğ s ü , altın; s ı r t ı , gümüş*’ olarak doğan çocuk³⁰”. Bu motif, ‘Altay - Türk’ destanlarında görülüyor.

6) ‘... *E t i , ap ak tüy gibi; k e m i ğ i , bakır gibi...*’ ‘Manas Han’ doğarken, böyle idi³¹.

7) *M a n a s H a n*’ın doğuşu: ‘*A k r e b (çayan) gözlü E r M a n a s ! . . . Kaşları çatık, çatık; göz üstü büyük idi! G ö z l e r i , kızıl kızıl; y ü z ü d e , göm-gök idi!*

8) *Büyük aşık kemikli! Ya k u p - B a y*’ın öz oğlu! *âsil doğan E r M a n a s*³²...” Yüzü (öngü), boz (sas), gök idi. Bunlar ‘Oğuz’ destanlarını tamamlayan ve teyid eden tanıtımlardır.

9) Yarısı altın, yarısı gümüş çocuk: ‘... *A k - H a n , ağzından ateş çıkan bir çocuk görüyor... Çocuğun yarısı altın ve yarısı da gümüştü.. Ağzından çıkan ateşle, bulutlar yanıyordu*³³...”

10) Omuzu demir: ‘...*Yiğidin, omuzu demir ve sırtı altınmış. Demirden yapılmış bir sarayda oturuyormuş... S ü t d e n i z i*’ni geçerek, öbür yakaya gitmiş³⁴...”

11) At nalı ve b a c a k şekilli yerlerin destanları: Bu çok mitolojik ‘Kuzey - Türk’ destanında, çeşitli kutlu yerler, *at nalı* ile *bacaklara* benzetiliyordu. At nalı, ‘At kültürü’nün bir izidir³⁵...

12) Yiğid ve köprücük kemiğinin sertleşmesi: ‘... (*M a n a s* destanının bölümlerinde), *E r - K ö k ç ö*’nün karısı, oğluna: “- Köprücük kemiğin sertleşmeden, sakın savaşa gitme”, diyor³⁶...”

13) Kemiklerden dağların oluşması: ‘...*Yiğid düşmanı g ü r e ş l e* yeniyor... *Sonra savaşa başlıyor. (Ölenlerin) kemiklerinden, dağlar oluşuyor... K a n , ırmaklar (tengiz) gibi akıyor*³⁷...”

OGUZ HAN’IN ANNESİNİN MEMESİNİ ALMASI

‘*Ata kadrini bilmeyen, ana sütü emmeyen!*’ Yarı M ü s l ü m a n , yarı ş a - m a n ‘Kırgız’ baksıları, kötü insanları, iyilerden böyle ayırıyorlardı. Bunun için, insanın insan olabilmesi için, annesinin hiç olmazsa ilk sütünü, “avuz”, yani ‘ağız’ını emmesi gereklidir. Bu konu ile ilgili örnekleri, sıralayalım:

³⁰ Radlof, Proben, I, 59/61: Destan, çok mitolojiktir.

³¹ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 498.

³² Türk Mitolojisi, I, s. 500.

³³ Schiefner, Heldensagen der minusinskische Tataren, s. 2-6.

³⁴ Proben, I, 272/295: Destan çok mitolojiktir.

³⁵ Proben, I, s. 170/189: Çok mitolojik bir Altay destanı.

³⁶ Proben, III, s. 93/118 *M a n a s* destanı’nın bölümlerinden, gelişmiş bir destandır.

³⁷ Proben I, s. 272/292 Destan, B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

1) “Herkes (cemagat), kendi canında eş (deng) yaşar! Belsize, bel verir! Çocukları da, eşit verir (teng bergen)! (Herhalde çocuklar da eşit doğarlar, demek istiyordu)... Güne karşı, başını tarayan! Baba (ata) kaderini bilmeyen! Ana sütü emmeyen³⁸!...”

Bir insanın insan olabilmesi için, ana sütü emmesi gerekiyordu. Bizde, “helâl süt emme”, dendiği gibi.

2) “Anasının göğsünden, avuzunu içip, bundan sonra içmedi! Çiğ et, yemek (aş) ve içki (sürme) diledi!...“: (Oğuz Kağan destanı: Bang-Rahmeti). ‘Uygur’ yazısı ile yazılmış, İslâmiyetten önceki ‘Türk’ düşüncesine ait bir metindir.

3) ‘Atalarda’ durum değişiyor: “Tay (kulun), kırk kısırağı emip, gezdi...” Bu ‘Altay’ Türk sözünden de anlaşılıyor ki taylar, anneleri ile diğer kısıraklar arasında pek ayırım göstermiyorlardı³⁹.

Ancak ‘Radlof, “Annesinin memesini bir ay emmedi (emçeğin emmen), ancak bir ay sonra emdi”, gibi destan parçaları da veriyordu⁴⁰.

Müslüman Türklerin Oğuz destanlarında

4) “Konuşarak, doğanım ben soyumu kirletmem!” Deyip, ‘Er Targın me-me emiyordu⁴¹. Bu, eski ‘Kırgız’ destanlarında görülen, değişik bir düşüncedir.

5) ‘Ebülğazi Bahadır Han’a göre: “...Üç gece gündüz, anasını emmedi. Her gece (Oğuz Han), annesinin düşüne girip, şöyle dedi:

“ - Ey Ana! Müslüman ol! Eğer olmazsan, senin memeni emmem!” Anası, oğluna kıyamadı. Ta n r ı ’nın birliğine iman getirdi⁴²...” Bu, bir Türkmen anlayışıdır.

6) ‘Farsça Oğuz destanı’ içinde ise, konu İran edebiyatı ile süslenmiştir. Konu, ana çizgileri ile şöyledir:

“1) Ka r a - H a n ’ın padişahlığa lâyık bir oğlu dünyaya geldi. - 2) Üç gün ve üç gece annesinin sütünü emmedi. - 3) Annesinin rüyasına girip, şöyle dedi: “Eğer sütü emmemi istiyorsan, biricik Ta n r ı ’yı ikrar ve itiraf et”. - 4) Annesi, gizli olarak Ta n r ı ’ya iman etti. Elini göğe kaldırıp, dua etti ve şöyle dedi:

³⁸ Radlof, Proben, III, s. 49/64. Yarı Müslüman, yarı Şaman, b a k s ı ’ların duasında (baksanınğ sözü).

³⁹ Radlof, Wörterbuch, I, s. 945.

⁴⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 946: S a g a y Türkçesinde.

⁴¹ Radlof, Proben, III, s. 134/171.

⁴² Şecere-i Türkt, Desmainsons yayını, s. 13.

“-Ey T a n r ı m ! Bari ben biçare kulunun sütünü, bu çocuğun zevkine uydurup, tatlı kıl!” O ğ u z , o anda annesinin göğsüne yapışıp, emmeğe başladı⁴³...”

‘Doğu Türkleri’, türkçe olarak bu olayı daha güzel anlatıyorlardı:

7) “... O ğ u z doğduktan sonra ü ç g ü n m e m e e m m e d i (emük emmedi). Annesinin südü ise, hiç damlamadı (südi tammadı). Ancak annesi Müslüman olduktan sonra, O ğ u z süt istedi (tiledi). Annesi de, oğlunun başını silip, okşayarak, ona süt verdi (emüzdi)⁴⁴...”

Bir yıl sonra oğlan büyüdü, (oğlan ulug boldı)...

8) “...Yeni doğan çocuk, (yani S a y ı n B a t u r) , annesinin verdiği emeyi emmedi: (Emçek berse emmedi). Et verdiler, yemedi. Belki annesinin yaşlılığı, onun hoşuna gitmedi... N o g a y halkı düşündü (kengeşip), üç günde bir kısrak kestirdi. Böylece (doğan çocuğu) doyurdular⁴⁵...”

Bu ‘Nogay’ destanları, çeşitli yerlerden, çeşitli destan motifleri alınarak oluşturulmuşlardır. ‘Sayın Batur’ da, ‘Hızır’ın yardımı ile doğmuştur.

OĞUZ HAN’IN DOĞUNCA KONUŞMASI

“Ana karnında konuşma” üzerinde yukarıda da durmuştuk. Dış dünya ve hatta daha Güneyindeki Türklerin tesirlerinden bile uzak olan, b a l ı k - ç ı K u z e y Türklerinde bu mitoloji motifi görülüyordu. Bunlar, P r o t o - T ü r k motifler olmaları bakımından, ayrı bir değer taşırlar. A k - K ö p ü k , önce “Annesinin karnını yırtarak dünyaya gelmek istiyordu” Ancak annesi, karnındaki oğluna, “ ‘T a n r ı ’nın yarattığı yolu, (Kuday yaratgan col)” tavsiye ediyor. Aynı destanın bir diğer değişik söylenişinde ise A k - K ö p ü k , dünyaya gelirken kahramanlık şarkıları söylemeğe başlıyor. Bunlar, tam bir mitolojidir.

O ğ u z H a n , U y g u r destanında, annesinin sütünden bir ağız aldıktan sonra, konuşmuştur. M ü s l ü m a n T ü r k destanlarında ise O ğ u z H a n , annesinin memesini almamış ve ilk önce, annesinin M ü s l ü m a n olmasını, istemişti. Yani annesinin sütünü içmeden konuşmağa başlamıştı. Bizce, annenin ilk sütünü, ağızını aldıktan sonra konuşma, Türk Mitolojisine daha uygun düşen bir anlayıştır. İslamiyetin tesirlerinin az görüldüğü bazı Ortaasya ve A l t a y destanlarında ise, “çocuğun koşarak doğması”, daha bir anlayışa dayanıyordu.

⁴³ Z. V. T o g a n , (Farsça) O ğ u s destanı, s. 17.

⁴⁴ Uzun-Köprü O ğ u s - n â m e ’si, 3/8, 19/22.

⁴⁵ P r o b e n , III, s. 134/Özgeçmiş Türk Edebiyatı, s. 134. <https://iandev.org> vardır.

Annesinden güzel konuşarak hatip doğma

1) Yiğit M u r a d ı m , şöyle diyordu: “ - Güzel söz söyleyen (sözlü) insanları, ben konuşturmam. Çünkü ben, anamdan güzel konuşan hatip (çeçen) olarak doğan bir Beyim! Avı ardından çeken, bir arslana benzerim!

“Atları geri çeker, her yarışta yenerim! İşim kime yararsa, ona hizmet ederim!

“Ramazan ayında, ayın tam onbeşinde, perşembe gününün cuma akşamında, dolunaylı ayla güneşin kavşağında, soyu bütün bir asilden, dünyaya böyle gelmişim⁴⁶...”

2) “Ben, konuşarak doğanım! Ben soyumu körletmem!...” T o k t a m ı ş ve M u r a d ı m destanında, Muradım, böyle söylüyordu. “Güzel konuşma” ve “hatip olma”, özellikle K u z e y - T ü r k destanlarında, bir üstünlük olarak kabul ediliyordu. Belki bu anlayışın içinde, o z a n l ı k da vardı. M u r a d ı m destanında, güzel konuşanlar için, çoğu zaman “çeçen” deniliyordu. Bunun yanında, G ö k t ü r k ve U y g u r çağından kalma, güzel konuşanlar için, “ayguç” da deniliyordu. Bu söz, “ayıtmak”, yani s ö y l e m e k kökünden geliyordu. Eski Türklerde “ayguç”, v e z i r ve ya ö ğ ü d ç ü manasında da söyleniyordu.

3) A k - K ö p ü k doğar doğmaz, (süt annelerine), oturun analıklar (ineklikler) deyince, analıkların hepsi korkudan kaçıp, suya düşüyorlar⁴⁷...”

“88 baltadan kendisine bir kılıç yaptıran” A k - K ö p ü k d e s t a n ı , O ğ u z d e s t a n ı gibi ata destanlarının, proto-tiplerinden birisi olsa gerektir.

OĞUZ HAN'IN ÇABUK BÜYÜMESİ

Bu motif, hemen hemen bütün Türk destanlarının, birleşik bir özü gibidir. A n a d o l u masallarında da yiğitler çok çabuk büyürler. Zaman zaman İ r a n edebiyatının şalına bürünen F a r s ç a O ğ u z D e s t a n ı , Oğuz Han'ın çocukluğunu hızla geçer. Yalnızca, “bir yaşında konuştuğunu”, söyler. Ancak büyük devlet hayatı yaşamış olan Türklerde, e r l i k çağı, önemli bir yer tutar. K u z e y T ü r k destanları, gelişmiş Türklerin masallarının, bir çeşit P r o t o - T ü r k masal motiflerini içlerinde toplarlar. Bunlar, dış tesirlerden uzaktırlar.

O ğ u z H a n 'ın, “sosyal bir kişiliği” vardı. Han babalı, oymaklı ve milletli, devletli olan bir yiğid ve aynı zamanda “ulu bir a t a ” idi. Bir Dünya

⁴⁶ Radlof, Proben, IV, 134/161: Muradım destanı.

⁴⁷ Proben, IV, s. 143/181: İçinde Proto-Türk destan motifleri bulunan, bir K u z e y - T ü r k b a l k ç ı destanıdır.

Devleti kurmuştu. Ku z e y - T ü r k masallarında ise böyle yiğidler, “yalnız yiğidler” dir ve yalnız başlarına gezerler. Günlük hayattan uzak, tam bir mitoloji dünyası içinde gezerler. Şimdi, bu motifler hakkında birer örnek vererek, konuyu biraz daha pekiştirelim:

1) “... *A k - K ü k ü l* adlı yiğid doğunca, bir günde bir yaşında oluyor. Yedi günde ise, yedi yaşında bir çocuk olmuş. Bundan sonra da ata binerek, silah kullanmağa başladı⁴⁸...”

Bu destan dünyasında e r l i k y a ş ı , 7 yaşında başlatılıyordu.

2) “...*Sayın Batur*, bir yaşına gelende, bilekli bir bey oldu! İki yaşına gelende, (güçte) bütün il ile (elimnen) denk (teng) oldu! Üç yaşına gelende, erkenden atına bindi! Akşama kadar, atından inmedi! Çağrılmadıkça, aşını yemedi! Dört yaşına gelende, kara çamdan (karagay) mızrağını (neyze) attı⁴⁹...”

Bu destandan, yiğidin her yaşta neler yaptığından söz açılır. Ancak 6 yaş, e r l i k y a ş ı gibi görünüyordu.

3) “...Yalnız (yani tek oğlu olarak) doğmuş *E r - M a n a s* , 10 yaşında ok atmış; ondördünde ... *H a n* olmuş⁵⁰...”

4) “... *K a r a c a* adlı bir dev, bir adamın iki oğlunu yutar. Küçük oğlu, bir günde bir yaş büyür ve devden kardeşlerinin öcünü almağa gider⁵¹...”

Bu masal üzerinde, aşağıda yeniden duracağız. Bu, kuzeylerdeki İ ş i m Türklerinin bir masalıdır.

5) “...*Düşman*, yeni doğmuş bir çocuğu öldürmek istiyor. Fakat *K ı - l ı ç* kesmiyor. Böylece kurtulan çocuk, *y e d i* yaşında, ata binmeğe başlıyor⁵²...” Bu *A l t a y* masalında, en ufak bir İslâmiyet izi yoktur. *G ö k t ü r k l e r i n* , türeyiş efsanesine benzemektedir.

6) 6 yaşında güreşe başlama: Bu *Ku z e y - T ü r k* mitolojik destanlarında savaşlar, ilk önce *g ü r e ş* ile başlıyordu. “6 yaşında dev vb. ile güreş”, deniyordu⁵³...”

7) 7 yaş, erginlik: “... *A l t ı n - H a n* ’ın oğlu, 7 yaşına gelirse, onunla başa çıkılmaz. Çünkü o, 7 günlük iken ata biniyordu⁵⁴...” *A l t ı n H a n* , 105 yaşında idi.

⁴⁸ *Proben* , IV, s. 89/109. Diş tesirlerin az girdiği, *T u r a l ı* boyuna ait bir *Ku z e y* Türk destanıdır.

⁴⁹ *Proben* , III, s. 178/210: *Sayın - Batur* , bir *K ı r g ı z* boyu destanıdır.

⁵⁰ *A . İ n a n . Makaleler* , s. 119.

⁵¹ *Radiof* , *Proben* , IV, s. 188/233. *A l g a z a r* destanından.

⁵² *Proben* , I, s. 349 (terc.). Destan çok mitolojiktir.

⁵³ *Proben* , I, s. 309/332. 6 yaş, Yabancı bir tesir gibi görünmektedir. Çin veya Budist tesiri.

⁵⁴ *Proben* , I, s. 349/373. *Altan Han* destanı, göklerde geçer. Ç. ! mitolojiktir.

Kuzeydeki Türk destanlarında, böyle çabuk büyüyen çocuklar, *Ta n r ı ' - dan a d istiyorlar. Ta n r ı da onlara a d ile a t veriyor'*. Ancak bunlar, O ğ u z H a n gibi sosyal bir kişi veya hakan değillerdi. Yalnız başlarına gezen ve zaman zaman sihirli bir güce sahip olan “*y a l n ı z y i ğ i d l e r*” idiler. Bunun üzerinde, önemle durmak gereklidir.

TEK OĞUL VE DEĞERLİ OĞUL

Türk destanları ile mitolojik masallarında, büyük yiğitler, yaygın olarak, babalarının tek oğlu idiler. O ğ u z K a ğ a n da, babasının tek oğlu idi. Diğer kardeşlerinin adları görülüyordu. M e t e de, babasının tek oğlu gibi görünmektedir. M a n a s destanında, M a n a s H a n için, şöyle söyleniyordu:

“..*Yalnız doğmuş E r - M a n a s , on yaşında ok atmış, ondördünde... H a n olmuş*⁵⁵...”

OĞUZ HAN'IN AD ALMASI

Türklerde çocuklara ad koymak için, büyük törenler yapılır ve komşu beyler de çağrılırdı. Yeni doğmuş veya erlik çağına girmiş çocuklar için yapılan *ad verme törenleri* ile ilgili, elimizde bir çok belge vardır. Ancak bizim buradaki konumuz, O ğ u z d e s t a n ı’dır. *İ r a n edebiyatına* bürünmüş *F a r s - ç a O ğ u z d e s t a n ı* içinde, şöyle deniliyordu:

1) ...*Çocuğun, (yani O ğ u z H a n’ ın), bir yıl sonra, Tıpkı İ s a Peygamber gibi dili açılmış ve konuşmağa başlıyarak, şöyle demişti:*

“ - Ben bir otağda doğduğum için, adımlı O ğ u z koymak gerekir!” *Demiş. O ğ u z , çocukluğunda ve büyüme çağında, ergin oluncaya kadar, Ta n - r ı ’ yı anıp, ona şükrederdi*⁵⁶...”

Z. V. T o g a n Hocamız, “Oğuz” sözünü, İ d i l v e V o l g a ağızlarına bakarak, “Ogur” okumuşlardır. Bu Kuzey Türklerinde, “Oğuz” sözü bulunmadığı gibi, O ğ u z d e s t a n ı geleneği de, yoktur.

2) U z u n k ö p r ü , O ğ u z d e s t a n ı ise, şöyle diyordu: “..*K a - r a H a n , o ğ l u O ğ u z ’ a ad vermek için büyük bir ziyafet çekti (aş tarttı). Herkes, boğazına kadar yediler’*. Bu sırada, “*oğul, öz adını, atadı’!*” *Oğlanın böyle konuşup, kendi adını vermesine, herkes şaşırdı (tangladı)*⁵⁷...” *Görülüyordu ki, U z u n k ö p r ü destanı, F a r s ç a O ğ u z d e s t a n ı’nın tesiri altında idi.*

⁵⁵ A . İ n a n . Makaleler, s. 119.

⁵⁶ Z . V . T o g a n , Oğuz destanı, (farsçadan). s. 18.

⁵⁷ Uzun-Köprü O ğ u z d e s t a n ı , s. 98

3) “Çocuğa, 4 yaşında, büyük bir törenle, ad konuyor. ...100 at, armağan veriliyor...” Bu çok mitolojik destanda, ad koyma töreni, ayrıntıları ile anlatılıyor⁵⁸.

Ak sakallı yaşlıların, ad vermesi

1) A n a d o l u masallarında da bu tür ad verme, çok yaygındır. Örnek olarak H a r p u t l u annemin bir masalında şöyle deniliyordu: “...Bir çocuğa ad bulunamıyor ve ona “adı bellisiz” (adsız?), deniliyor. Bir ad koymak için büyük bir toplantı yapılıyor. Bu sırada pos giymiş ve postun tüylerine de çingiraklar takmış bir derviş çıka geliyor ve şöyle diyor:

“ - Ali dost, veli dost! eller giyer, birer post! Biz giyeriz ikişer post!” Deyip, oğlanın adını koyuyor ve kayboluyor.

2) K o r k u t - A t a , yani D e d e K o r k u t , büyük Türkmen hakanlarının adlarını, kendisi koymuştu: “... B a y a t boyundan K o r k u t “Bu çocuğun adı T u m a n olsun”, dedi. Yani s i s demektir. Divandaki büyükler ise, “T u m a n , karanlık demektir. Bu, padişahlara yaraşır bir ad değildir; bundan iyi bir ad koymak gerekir”, dediler. Bunun üzerine K o r k u t , şöyle dedi:

“-Gerçi tuman (duman, sis) olunca, hava karanlık olur. Ama otlar için yararlı olan nemi bırakır. Bu çocuğun babasının ölümü ile halkın gönlü paslanmış, ortalığı duman kaplamış ve karanlık olmuştur. Güneş doğup, dünyaya tazelik getirecek, herkesin işi iyileşecektir. Bunun için bu adı koyduk⁵⁹...”

Türkmenlerin Ş e c e r e s i , bu ad koyma olayını, çok daha güzel bir türkçe ile anlatmıştır: “- (K o r k u t A t a) , azıcık (azğana) bir dumanı, ben bu oğlanın küçüklüğüne benzetiyorum! Onun büyüklüğünü de, (duman ve sisten) sonra çıkan, güneşe benzetiyorum⁶⁰...”

3) K u z e y - T ü r k destanlarında da, “A k S a k a l l ı bir ihtiyarın ortaya çıkıp, oğlanın adını verip; sonra da kaybolduğu”, sık sık görülür. Müslüman olmayan A l t a y Türklerinde ise zaman zaman, “G ö k S a k a l l ı bir ihtiyar, çocukların adlarını koyuyordu⁶¹” Bu motifler üzerinde pek çok örnek verdiğimizden, konuyu uzatmıyacağız.

4) “...Büyük yiğitlerin adları da, büyük törenle verilir. Birden bire beliren A k - b o z a t l ı ve A k - S a k a l l ı erenler veya peygamberler tarafından ad verilir⁶²...” (Müslüman olmayan şamanist Türklerdeki a d v e r m e gelenek-

⁵⁸ Proben, I, s. 271/297. Destan, göklerdeki Ateş denizi, Ak-deniz, Kara-deniz gibi, mitolojik motifler içinde geçer.

⁵⁹ Z. V. T o g a n , Oğuz destanı, (farsça Resideddin'den s. 55 ve devamı).

⁶⁰ B. Ö g e l , Türk Mitolojisi, I, s. 235.

⁶¹ Proben, I, s. 355. “Gök sakallı” bu eski Türk ilâhî yaşlıları, sonradan ‘Ak sakallı’, H ı z ı r ‘a dönüşmüşlerdir.

⁶² A. İ n a n , Makaleler, Üçüncü Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1971, tanıtması da eklenir.

leri ile ad veren Ak-Sakallı yaşlılar için bk. A. İnan Şamanizm, s. 174-175). Ad verme dualarını da, bu değerli kaynağımızda, bulabileceğiz.

DOĞAR DOĞMAZ, YEMEK İSTEME

Bunu, büyük devlet mitolojisinde, yalnızca Uyğur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde görüyoruz. Ancak annesinin ilk sütünü, avuzunu, emdikten sonra, yani insanlığını duyduktan sonra istemişti:

1) "...Annesinin memesinden ağız, (yani ilk sütünü içtikten sonra), çiğ et ile yemek (aş) ve şarap (sürme) istedi..." Uyğur yazısı ile yazılmış bu Oğuz destanı içinde, "çiğ eti" niçin istediği, pek anlaşılmıyordu. Türk destanlarında, ünlü yiğitler, yaygın olarak çok yemek yiyorlar.

2. "...Kara-Kükül'ün annesi, oğluna on koyun ile üç sığır pişiriyor. Oğlan, hepsini yiyor ve kemiklerini de, burnundan tükürüyordu⁶³..." Bu, bir Kuze-y-Türk destanıdır.

3) "...Sayın-Batur doğunca, üç günde bir kısrak kesildi. Çocuk bu kısrakı yiyerek üç gün doydu⁶⁴..." Oğuz Han gibi, doğunca annesinin memesini emmiyor.

TANRIDAN BİR AD İSTEME

Oğuz destanında ki gibi, büyük devletler kurmuş ve imparatorluklara sahip olmuş Türklerde, artık bu mitolojik motifler kalmamıştı. Oğuz ve Mete, hanlık sahibi idiler. Ancak Türk destanlarında, özellikle Kuze-y-Türklerinde, "ad ile at" arasında, yakın bir ilişki vardır:

1) Ünlü Alın-Taıyıcı destanının çeşitli varyantlarında: "...Ak Han'ın oğlu Alın-Taıyıcı, ad aldıktan sonra, atını da sabahleyin kapısının önünde, Tanrı'dan verilmiş olarak buluyor". Bu motif, çok yaygındır. Sosyal ve devlet gücü sahip olmayan bu Kuze-y-Türk yiğitleri, güçlerini ya Tanrıdan veya beylerden buluyorlardı.

2) "...Kan-Şentey, Ciren adlı konuşan atı kardeşlerinden alıyor. Annesinden de ad istiyor". Ad verme duası: "...Elin, kolun, seninle olsun, balam! Kaburgada çentik; omurganda kırık olmasın! Kan-Şentey adlı, bir bahadır ol! Atılan tüfek (mülük), sana işlemesin! Vurulan kılıç (kalış) seni kesmesin! Yoldaşın, Kıdır Aleyhisselâm (kalay asalam) Peygamber olsun! Hazreti Ali Peygamber, kuvvetini versin⁶⁵!..."

⁶³ Radlof, Proben, IV, s. 85/100. Bu destan içinde, Proto-Türk motifleri toplanır.

⁶⁴ Proben, III, s. 178/217. Bu destan, dışı daha çok açılmış, bir Kırgız boyu destanıdır. Ancak ana Türk motifleri, kaybolmamıştır.

⁶⁵ Proben, III, s. 257/303 vd. Kan-Şentey destanında, henüz oturmamış İslâmî tesirler çoktur.

YİĞİTLERİN SEMBOLLERİ

Oğuz Destanı, bir imparatorluk destanıdır. Bunun için halk destanlarında görülen küçük ayrıntıları, *Oğuz destanı* içinde görme, mümkün değildir. Bunun yanında, *Dede Korkut* kitabında, bu sembolleri görmek mümkündür. *Manas* destanında, av kuşu ile köpek de bu sembolle katılabilir. Biz burada, bu kadar ayrıntılara inecek değiliz. *Proto-Türk* mitolojinin en ilkel örneklerinden, bazı şeyler sunarak, konuyu biraz olsun genişletmeğe çalışacağız:

1) **Yiğitlerin beşiği**, zaman zaman Kuzey-Türk destanlarında oldukça geniş olarak anlatılmıştır. *Düş ve beşik*, birbirini tamamlayan iki sembol gibi idiler: ‘... *Muradım doğduğu zaman beşiği, ünlü oymacı ve boyacılara süslettirildi. Kara atlas ile kemahlara belendi. Üşümesin diye, en değerli kürklere sarıldı*⁶⁶...’

2) **Yiğitlerin kılıçları**: Kuzey-Türk masallarında, kılıç motifine pek rastlanmıyor. *Kılıç ustaları*, ancak sihirli destan kişileri olarak görülüyorlardı. Bir İmparatorluk destanı olan, *Farsça Oğuz Destanı*’nda şöyle deniyordu:

‘... *Ali Han, oğlunun beline bir kılıç bağlayıp, “adın Kılıç Arslan olsun” dedi... Bir kaç yıl geçtikten sonra Kılıç Arslan bülûğ çağını geçirip, delikanlı oldu*⁶⁷...’:

3. **Kuşak ve kemer**: Türk hakanları ile beylerinin belli başlı bir sembolüdür: ‘‘68... *Ak-Köpük adlı yiğit, annesinin karnında konuşuyor: “Doğunca belimi (kuşak ile) boğacağım!”* Kuzeydeki bu balıkçı Türklerin, altın veya kayış kemerlerden, haberleri yoktur. Kemer, Türk devletlerinde hakanlık sembolüdür.

4) **Yiğid ve çizme**, yanyana görülen iki semboldür: ‘... *Kara-Kökü adlı yiğit, 14 yaşına kadar uyudu. Ondan sonra uyanıp kalktı. Kulan kula atını eğlerdi. Sahtiyan çizmesini (saktiyan itigin) giydi. Kılıcını kuşandı. Süngüsünü sürütüp, atına bindi*⁶⁹...’

‘... *İdege Bey, Küçüklüğünde, çizmenin içinde taşındığı için bu adı almıştı*...’: Bunun üzerinde, çeşitli yerlerde durduk.

⁶⁶ *Proben*, IV, s. 136/174. *Muradım* destanından.

⁶⁷ Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin’den, *farsça*), s. 71.

⁶⁸ *Proben*, IV, s. 143/183. *Tepkeş-Aul-Tarlık Türkleri*.

⁶⁹ *Proben*, IV, s. 85/110. Ücretsiz PDF kitapları için: <https://rantey.org>

‘... *M u r a d ı m*’ ın babası, oğlunun hanlığa lâayık doğduğunu göstermek için, *hakandan bir ayakkabı (kebiç) istiyor*⁷⁰...’ Bu *K u z e y* destanları, *O ğ u z* destanına göre çok geride kalıyorlardı ve ayrıntılara iniyorlardı. Ancak bunların derlenmeleri de, önemlidir.

OĞUZ HAN’IN BİR CANAVAR ÖLDÜRMESİ

Bir gencin, ‘*e r l i k*’ çağına girmesi

‘‘Uygur yazısı ile yazılmış *O ğ u z K a ğ a n* destanı içinde, *O ğ u z* bir canavar öldürüyor ve böylece *e r l i k* veya *ergenlik çağına* girmiş oluyordu. Bu arada bir yiğidin, genç veya çocuk çağda savaşa gitmesi de, söz konusudur. Şimdi biz yine *Proto - T ü r k* mitolojisinin alt katlarına inip, *K u z e y - T ü r k* masallarından örnekler verelim. Bu motifler, *A n a d o l u* masallarında da, yok değildir:

1) ‘‘...*Ormanda yaşayan, K a r a c a* adlı kötü bir ruh, bir babanın iki oğlunu yutuyor. Babanın bir oğlu daha, olağan üstü bir doğuşla doğuyor. Oğlan, bir günde bir yaş büyüyor. İki günde, iki yaşına geliyor. Altıncı günde, altı yaşında oluyor’’. (Bu kesimdeki veya *İ ş i m* ırmağı ağızındaki Türklerde, 6 ve 60 sayıları, kutludur).

‘‘Altıncı günde, yayını koluna aldı. Yola çıktı bir canavar veya yaban hayvanı (anğ⁷¹) ile karşılaştı. Hayvana ok attı. Anne ve babasına haber verdi. ..Hayvanı kesip, soydular *A k s a k a l l ı l a r* ile mollaları çağırdılar. Kur’an okuttular (katım kuça). Yemek verdiler. Yiğit, böylece er oldu⁷² (yiğit er boldı)...’’

2) ‘‘...*Yakup oğlu E r - M a n a s* ! Yalnız doğmuş *E r - M a n a s* ! On yaşında ok atmış! Ondördüne basınca, ordu devirip Han olmuş⁷³...’’

3) ‘‘... *7 0* ya ş ı n d a bir adamla, *40* yaşında bir kadının, bir oğlu oluyor. Oğlan, bir günde bir yaşında; iki günde, iki yaşında... yedi günde de, *7* ya ş ı n d a oluyor. (Kuzey Turalı boyunda, kutlu sayı, 7 oluyor). Kula renkte bir atı, altı batman bir eğeri vardı. Kolanını altı yerden bağlardı.

‘‘Demirciye, altı batmanlık bir *K ı l ı ç* ile bir m ı z r a k yaptırdı. Yola çıktı, sahralarda kondu, aylar ve arslanlar ile arkadaş oldu.... Annesi, *14* koyun ve üç ineğin etini pişirdi, hepsini yedi, kemiklerini de burnundan tükürdü.

⁷⁰ Radlof, Proben, IV, s. 136/174: ‘‘... Ya, benim tayım (kulunum)! Hanlığa layık (hangâ layık) doğdun diye! Hakandan, ayakkabı (kebiç) diledim (surattım)! B e y l i ğ e layık (bilge layık) doğdun diye! Sana yoldaş (nuger) verdirdim!...’’

⁷¹ *O ğ u z* destanı içinde bu canavar için ‘‘yanğa’’ deniyor. *Altay* veya *K u z e y - T ü r k* destanlarında ise bu yaban hayvanı, ‘‘anğ’’ sözüyle anılıyor.

⁷² Proben, IV, s. 188/233: *Algazar* destanı. *İ ğ i m t a m a ğ ı* Türkleri.

⁷³ A. İn an, *Makaleler*, 119. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

14 yaşına kadar uyudu ve ondan sonra uyanıp, yola koyuldu⁷⁴...” Er-
lik yaşı, burada 14 yaş olarak kabul ediliyor.

ÖĞÜZ HAN'IN AĞZININ ATEŞ GİBİ OLMASI

1) Kara gözleri, Çolpan yıldızı gibi parlak: ‘‘... Kül - Çoro’nun
kara gözleri, çolpan yıldızı gibi (çolpondoy) idi! İki yanağı dopdoluydu!
İki omuzu (iki uni), iki kişinin, butları gibiydi⁷⁵...”

2) Ağzından ateş çıkan çocuk: ‘‘Ak-Han ile karısı Altın Arığ’ın
çocukları yok.. Halkı ve sığırları çok. At, giysi ve hayvanlarını halka veri-
yor. Otağ ve malını dağıtıyor. Bir oğul armağan ediyor.. Ak-Han, ağzın-
dan ateş çıkan, çıplak bir çocuk görüyor. Çocuk, “oğlun olayım”, diyor. Han,
(belki de korkudan) kabul etmiyor.. Çocuk, Tanrı beni, senin oğlun olayım
diye gönderdi, diyor. Ak-Han da:

‘‘- Gökke yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor.. Ancak sonunda, ço-
cuğu alıyor.. Çocuğun ağzındaki ateşden, bulutlar yaanıyor! Yer, düm-
düz oluyor.. Çocuğun, yarısı altın; yarısı, gümüş!... Ayları, halka
dağıtıyor..’’

Oğlanın avı ve mağaraya girişi: ‘‘...Üç yaşındaki çocuğun ‘‘alp atı’’,
şu siyah tilkiyi avla diyor... Kayada, bir kapı açılıyor ve çocuk atı ile bir ma-
ğara ya giriyor. Mağarada, arslan, ayı ve 13 kız varmış. Kızlar, kurt
donuna giriyorlar⁷⁶...”

Bu gerçekten muhteşem, Kuzey Yenisey - Türk destanında herkes, at-
lar bile, İlâhî gök kişileri idiler. Anadoludaki Geeyik hikâyeleri içinde
olduğu gibi, mağaraya da giriliyor. Fakat bu destan çok Proto - Türk ve mi-
tolojiktir. Çocuk için, hâcet dileme ve sadaka da vardır.

3) Kerem’in ağzından ateş çıkması: Kerem ile Aslı hikâyesinde de,
“ağzdan ateş çıkması” ile ilgili bir motif görülmektedir. Ancak insanlığın
müşterek düşünceleri ile universal eğilimlerini de, göz önünde tutmak gerekir.

4) Ateş donuna girme: ‘‘Bir yiğidin, iki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları
ateşe atıp yakıyor... Yiğit, kayın annesinin (belki de ateş tanrısı idi)
yanına gittiği zaman, çocukların ateş yolu ile büyük annelerinin yanına gel-
diklerini görüyor⁷⁷...”

⁷⁴ Proben, IV, s. 805/109: Kara Kükül destanı. Turalı boyu.

⁷⁵ Schiefner, Heldensagen der minusinskischer Tataren, s. 32-6. Çok mitolojik destanlardır. Gök-
lerde geçerler.

⁷⁶ Schiefner, Heldensagen der Minusinskische Tataren, S. 2-7.

⁷⁷ Proben, IV, s. 123/161: Bilgin çocuk (oguzan bala). ‘‘İnsanların, ateşle bir yerden diğer yere
taşınmasını’’, yalnızca bu destanda bulabiliyoruz.

Burada, benzer örnekler verdik Oğuz Han'ın ağzının ateş gibi olması, bir benzetme ve mecâzdır. Biz bunun mitolojik kökenlerine inmek istedik. Ayrıca, Türk mitoloji motifleri arasında da gezinmiş olduk.

Canavar öldürme ile ‘erliğı’ tanıtma

1) Diken ile er biçme: ‘... *Tuman Han*’ın oğlu.. *Yavlı*, doğuştan âsil (toğuşlu) ve alp bir çocuktur. Su kıyısında.. yiğitlerle vuruştı... Dikeni tuttuğu gibi kökünden çıkardı ve karşısındaki yiğidin boynuna vurdu. Vurur vurmaz, yiğidin boynu kırıldı ve öldü. ...*Köl-Erki*, *Korkut* gibi büyükler oturup, konuşular:

“ - *Bu oğlanın adına şimdiye kadar, Yavlı denirdi. Şimdi artık ona, Kanlı-Yavlı demek, gerek!*”⁷⁸ Erlik çağını gösterince, yeni bir ‘erlik-adı’ konuluyordu.

2) *Kandökme*, *aç doyurma*...: ‘... *Ters Uzamış* derler idi, *Oğuz*’da bir yiğit vardı. Şöyle dedi:

“*Mere! Uşun Koca Oğlu! Bu oturan beğler, her biri oturduğu yeri, kılıcı ile, etmeği (ekmeği) ile alupdur! Mere sen, baş mı kestir? Kan mı döktün? Aç mı doyurdun? Yalınçak mı (çıplak mı), donatdun?*”⁷⁹ Gelişmiş Oğuzlar içinde *erlik* anlayışı, daha da genişliyor.

3) Oğuz’un canavar öldürmesi: Uygun yazılı Oğuz destanında, Oğuz’un gençliğinde veya “*erlik çağında*”, korkunç bir canavarı öldürmesine, geniş bir yer verilmektedir. Destanda, *kat* veya *kiet* adı verilen bu canavar hakkında, I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada, *Radlof*’un Sözlüğünde bulduğumuz bir notuda, bilgilerimize katalım⁸⁰: “*Kat-Efsanelerde bir hayvan, gergedan: Çince(?)* Bu konu üzerinde, daha fazla durmayacağız.

4) *Altı yaşında erlik*: Kuzey-Türk destanları içinde yiğitler her gün bir yaş büyüyorlar. 6 ve 7 yaşında, *erlik*’e kavuşuyorlar: “... *Algazar adlı yiğit, 6 yaşına gelince, eline yayını (kulına sanay) aldı, çıktı. Bir yaban haayanına (qng) rastladı. Hayvanı vurdu. Annesi ile babasına, ‘ben bir şeye atıp, vurdum. Ancak ne olduğunu bilmiyorum’, dedi. Annesi ile babası, bunun bir anğ olduğunu gördüler. Aksakallılar ile molları çağırıp, hep birlikte dua (katımkuşa) ettiler*”⁸¹ Bu İşim suyu kıyılardaki, bir Kuzey-Türk destanıdır. Konuyu, uzatmıyalım.

⁷⁸ Türkmenlerin şeceresi: (Şecere-i Terâkime), bk. Türk Mitolojisi, I, s. 239.

⁷⁹ Dede Korkut kitabı, 254.

⁸⁰ Radlof, Wörterbuch, II, s. 273.

⁸¹ Radlof, Proben, IV, s. 188/233. Burada *katim*, *hâtim* okuma demektir. “*Kuşa*”nın manası- nı bulamadık.

OĞUZ DESTANINDA, “IRMAKLAR VE ADALAR”

İrmak adaları: Oğuz Han, ikinci hatununu, *iki ırmak arasındaki* bir adada, *ağaç kovuğu*’nun içinde bulmuştu. İt - Barak veya Kıl - Barak adlı kavimle savaşırken ise, yine bir adaya çekilerek, savunma zorunda kalmıştı. I. cildimizde de geniş olarak belirtmeğe çalıştığımız gibi *adacıklar*, eski Türklerin düşüncelerinde önemli bir yer tutuyorlardı. Türk halk edebiyatından derlediğimiz bir kaç örneği, burada sunmayı, yararlı görüyoruz. Bunlar bir çeşit, *Proto-Türk ve mitolojik* örneklerdir: *

1) *Farsça Oğuz destanı*’nda: “...*Oğuz Han, Kıl - Barak kavmine karşı savaşırken, gemi ve sal yaptırıp, iki su arasına çekiliyor. Kıl - Barak kavminin kadınları, Oğuz erkeklerini çok beğeniyorlar ve onlarla birlikte, adaya geliyorlar*”⁸²...

2) “...Bir hakanın 3 oğlu varmış. En küçük oğlu, 24 dil ve 24 hüner biliyor. Yollarını şaşırıyorlar, 24 günde, 24 *atları* nı da yiyorlar. 24 *yoldaki* imişler. Bir *delta yakasına (yaka)* geliyorlar. Bir *sal* yapıp, (*sal çabıp*), suya düşüyorlar. Bir *fırtına (yel kuyun)* çıktı. Hepsini boğuldu. Han’ın oğlu, bir ağaca yapışıp (*bir ağaçka yabışıp*), bir *adaya (otrau)* çıktı. Adada bir *kavak* ve *kavagın* üzerinde de bir *kartal (kara-kuş)* yuvası vardı”⁸³... Mitoloji, burada kendisini gösteriyordu. Han’ın küçük oğlu adaya düşmekle, ya göğe çıkmış veya yerin altına inmişti. *Kavak* ağacı, *Tirek* veya *terek*, bir “*Dünya ağacı*” gibi idi.

Sal veya gemi yapma: Yukarıda Oğuz Han’ın, Kıl - Barak akınında *sal* yapıp, adaya nasıl gittiği üzerinde durmuştuk. Uygun yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde de, bir Oğuz beyi’nin, *sal* veya bir *kayık* yaptığı görülüyor. Oğuz Han, buna sevinmişti: (*Sevinç attı küldi*). Bu *sal* veya *kayık* bir *ağaç kovuğu* da olabilirdi. Çünkü bu kayığı yapan beye, Oğuz Han, *Kıpçak* yani “*ağaç kovuğu*” adını verdi. Anlaşıldığına göre Türkler veya Türklerin Oğuz kesimi, *büyük ırmakları geçmede*, tecrübe sahibi idiler. Nitekim, *Farsça Oğuz destanı* içinde, şöyle deniliyordu:

“...Biz, geldiğimiz yerlerden, kaç tane *derya (büyük ırmak)* geçmişiz. Sizin derya ve sularınızın, askerimin gözünde, bir değeri yoktur... Atı, *sal* yerine ve *kırba* cı da *küre* k yerine kullanılır ve sizin ülkenizi alt üst ederler”⁸⁴...

⁸² Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin’den s. 25 vd.)

⁸³ Radlof, *Proben*, IV, s. 90/116. Burada Anka kuşunun yerini, *kartal (karakuş)* almıştır.

⁸⁴ Z. V. Togan, aynı eser, s. 27. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Büyük ırmakları geçme

Eski Türklerin anayurtlarında, denizler yoktu. Türkler, ırmaklara "deniz", *tengiz* derlerdi. Okyanus içinde, G ü n e y kültürlerinden gelen, *taluy* sözü kullanılırdı. G ö k t ü r k devletinin ilk ataları, " *B a t ı d e n i z i* "nin kıyısında idiler. Ç i n g i z H a n'ın ilk ve ulu ataları olan G ö k K u r t ile A l a G e y i k de, "denizi geçerek", gelmişlerdir. R o d l o f'un Proben'inin 1. cildinde, *Ak-Deniz* ve *Kara-deniz*'i geçen yiğitlerden söz açılır. Bu O k y a n u s motifi, bizi burada ilgilendirmiyor. Destan geleneğine uygun bir su geçmeyi, aşağıda kısa olarak veriyoruz:

"... *K u z u - K ö r p ö ş*, atını eğerledi, nalladı (taga kaktı). Bir derya kıyısına (yakasına) geldi. Deryanın öbür yanına, bir günde çıktı.. Orada, *K a r a - H a n* 'ın oğlunun davaları vardı⁸⁵..." Burada, D ü n y a ağacı, (*Bay-Terek*) de vardı.

OĞUZ HAN'IN İKİNCİ HATUNU VE YER RUHU

Uygur yazısı ile yazılmış O ğ u z destanında şöyle deniliyordu: "... *O ğ u z H a n*, bir gölün ortasında, bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda (kabaçağında) ise, bir kız oturuyordu..." O ğ u z bu kızla evlendi. Gök, Dağ ve Deniz adlı oğulları, bu kızıdan oldu. Bu konuya "Türklerde a ğ a ç k ü l t ü" dolayısıyla, sık sık dokunmuştuk. Ağaç ile dev ve kızı, A n a d o l u masallarında da görülüyor.

1) "... (*A l g a z a r*), babasının gitme dediği ağaca doğru gitti. G ö ğ e d i k i l e n büyük b i r e v (tengrige tirelme) gördü. Yiğit bacadan baktı. Yaşlı dev okunu yonarken çıkan rüzgâr, evin kapısını açtı. Kılıcını yere vurdu, yedi kat kesti. Ağaca vurdu, ağacın 6 katını kesti.... Eşikte oturan, kızı aldı ve döndü⁸⁶..." Kötü y e r r u h l a r ı, yaygın olarak ağaç köklerinden ve pınarlardan çıkarlar.

2) "... Bir savaşta çocuğu kurtarmak için dedesi, onu bir ağacın kovuğuna koyuyor⁸⁷..." Çok mitolojiktir.

3) "... Bir ağacın kovuğundan bir kedi çıkıyor ve onu görenlere, çok zenginlik veriyor⁸⁸..."

"... *O ğ u z K a ğ a n* yolda giderken, büyük bir ev gördü. Evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı da, demirdendi. Ev, kapalı idi ve anahtarı da yoktu..." Bu motif üzerinde, 1. cildimizde de durmuştuk. Yukarı-

⁸⁵ Proben, IV, s. 13/16. B a r a b a'da Kargat-Terene Türk boyuna ait bir destandan.

⁸⁶ Proben, IV, s. 189/234: *Algazar* destanı. İ ç i m Türkleri.

⁸⁷ Radlof, Proben, I, 61/63: Bir A l t a y destanından.

⁸⁸ Proben, I, s. 290/313: Kedi, geri bir motiftir.

rıda da, A l g a z a r adlı yiğit, ağacın yanına gelince, “göğe yükselen (tenğri-ge tirelme), büyük bir ev gördü^{88a}...”

OĞUZ DESTANINDA, ALTIN VE GÜMÜŞ EVLER

Uygur yazılı Oğuz destanında şöyle deniliyordu: 1) ‘... K a r a - K ü k ü l adlı yiğit atına binip, günlerce yürüdü. B i r t a ş e v e (taş üygö) geldi. Kapısı, açık (ışığı açık) duruyordu. İçinde Y e ş Y i ğ i t - A l p Yatıyordu. Başını tör (onur) yerine koymuş; ayağını da kapıya doğru uzatmıştı... İki yiğit güreşmeğe başlayınca ev yıkıldı⁸⁹...”

2) “... Yiğit, bir kartalın sırtında 12 gün uçuyor... Yolda b i r t a ş e v e (taş üy) rastladı. Taş evin kapısı kilitliydi. Açmak için anahtarı (atkıçı) yoktu. Kapıda bir yazı vardı: “Bu eve girmek isteyen kişi, “bismillah irrahman irrahim” derse, kapı açılır...” Yiğit, bundan sonra da büyük bir ağaca (tirek) rastladı. Ağacın altında, 40 arşın boyunda bir kişi yatıyordu⁹⁰...” Burada da taş ev ve Dünya ağacı motifi yanyanadır.

3) Oğuz Kağan destanında: Kapısı kilitli bu evi, K a l a ç adlı bir Oğuz beyi açmıştı. Ancak Oğuz destanında mitoloji yerini, gerçek hayata benzer olaylara bırakmıştır.

4) Savaşta demir ev: “... K i d e n H a n ordusunu alarak, A k - K ö p ü k ’ e doğru yürüdü. A k - K ö p ü k , bunu işitince, dağa çıktı (tau başına çıktı). D e m i r b i r e v yaptırdı (temir üy saldı). Okuna, demirden bir başak soktu⁹¹...” Kuzeydeki Ş a m a n i s t v e b a l ı k ç ı Türkler, altın ve gümüşü, iyi tanımıyorlardı. Taş veya demir ev, bir çeşit s a r a y s e m b o l ü de olabilirdi.

5) Yılanlı taş ev: Yurtlarda oturan bu Türkler için t a ş e v , sihirli ve değişik bir sembol gibidir: “... (B i r A l t a y destanında) yiğit, içi yılan dolu bir ev görüyor. Yiğit, yılanları boşaltıp, içinde kendisi oturuyor⁹²...”

6) Karataş ev: “... K u z u K ö r p ö ş , bir çölde, bir kargaya rastlıyor: “Sana, babam diyeyim! Karga! Sana annem diyeyim! K a r a - H a n ’ ın e v i , n e r d e d i r ? K a r a - T a ş e v (üy), n e r d e d i r , k a r g a ! ! . . . ” Bu destanda, güneyden gelen tesirler de vardır. Ancak yerli motifler, bellidir.

Görülüyor ki Oğuz destanı içindeki sihirli evler, P r o t o - T ü r k m i t o i o j i i ç i n d e de görülüyordu. Bu ev motifi, Oğuz destanı içine nasıl girmiş? Bu örnekler bir fikir verebilir.

^{88a} Proben, IV, s. 188-9 (metin): *İşim* Türklerinden.

⁸⁹ Proben, IV, s. 88/113: Turalı boyu Türklerinden.

⁹⁰ Proben, IV, s. 91/117: Han'ın oğlu (kannıng ulu) masalından.

⁹¹ Proben, IV, s. 149/188: Ak-Kübek destanı. Tepkeç Aul Türkleri.

⁹² Radlof, Proben, I, s. 246/271

OĞUZ HAN'IN VEZİRİNİN BÜYÜK RÜYASI

“Altın bir y a y gündoğusundan, günbatısına doğru uzanıyormuş. Üç gü-
müş o k ise k u z e y e doğru gidiyormuş!”⁹³

O ğ u z Han'ın veziri U l u ğ T ü r k , böyle bir rüya görüyor ve bunu, O ğ u z Han'a söylüyor.

Büyük bir imparatorluk kurulurken, devletin kuruluş felsefesini böyle bir rüyaya dayandırma ve böylece manevî bir güç kazanma, Türk devletlerinde bir gelenek halindedir. Bu inanışlar, çoğu zaman devletin kuruluş ve yücelmesinden sonra oluşturulmuşlardır. Bu inanışı, O s m a n l ı devletin kuruluşunda da görüyoruz. Yukarıda ve I. cildimizde, bu geleneklere ait bazı örnekler vermiştik. *Proto-Türk* mitoloji'nin temellerine inip, *Türk Halk Edebiyatı*'ndan bazı örnekler sunalım:

1) H a r p u t l u annemin bir masalında, şöyle bir motif vardı: “... *K e l o ğ l a n* rüyasında bir yatakta yattığını görüyor. Sağında ve solunda ay ile *g ü n e ş* varmış. Göğsünde de y ı l d ı z l a r ile oynuyormuş. Bunu hakanlığa yormuşlar. Oynadığı yıldızların ise, şehzadeleri olduğunu söylemişler...”

2) R ü y a s a t a n K e l o ğ l a n : (*Tüş satkan taşşa*): Bir kadın şöyle bir rüya görüyor: “- Başının üzerinden , a y doğuyor (ay tuuptu)! Ayağında *g ü n* çıkıyor (kün şıkıptı). Yüreğinden de, bir yıldız (cilduz) doğup, yükseliyor”. *Keloğlan* bu rüyayı satın alıyor. Ay, kendi hatunu oluyor. Ayağından yükse-
len *g ü n e ş* , devlet ve hakanlığı sayılıyor. Yıldız ise, oğlu olarak yorumlanıyor⁹⁴...”

3) “... (Rüyada), *sağda g ü n e ş* ; solda da, a y duruyormuş. Rüneyi görenin alnında da, Z ü h r e y ı l d ı z ı parlıyormuş⁹⁵...”

4) “... (*K ı r g ı z Hanı Abılay*) 'ın atası, nurdan peyda olmuştur: (Nurdan peyda bolgan). O , y a y ı n ı , *güneş ışıkları* n a asabilir: (Sadagın küngö askan). Sizin atanız ise *âdi (kara) H o k e n d l i* Sartlar idi⁹⁶...” Güneşin ışıkları, Abılay Han'ın yayını yüksekte tutuyorlardı. *G ü n e ş* s o y -
l u da olabilirdi.

Oğuz destanındaki “Buz dağı”

Türk Halk Edebiyatı ile ilgili bir bölümdeyiz. O ğ u z destanını kar-
şılaştırmayı bu örneklerden seçeceğiz. Ancak *B u z - d a ğ ı* için, ayrı bir böl-
lümümüz, daha vardır. Bunun için *d a ğ l a r* bölümümüze de bakılmalıdır.

⁹³ Proben, IV, s. 12/16: Kargat'ta, Terene ili Türklerinden.

⁹⁴ Proben, III, s. 297/355: *Rüya satan keloğlan*: (*tüş satkan taşşa*) masalından: (*K ı r g ı z*).

⁹⁵ Proben, I, s. 32; *Türk Mitolojisi*, I, s. 289.

⁹⁶ Proben, III, s. 69/90: *Abılay Han*, Soykutluğu.

1) ‘... O ğ u z H a n ’ın ‘ ‘ a y g ı r b i r a t ı ’ ’ v a r d ı . A t , y o l d a b ü y ü k b i r d a ğ a k a ç t ı . D a ğ , ç o k b ü y ü k b i r d a ğ d ı . Ü z e r i n d e d e h e r z a m a n , d o n v e b u z (t o n ğ m u z) v a r d ı . B a ş ı i s e s o ğ u k t a n , h e p a p a k t ı ... O ğ u z , d a ğ d a a t ı n ı b u l u p g e t i r e n b e y n e , K a r l ı k a d ı n ı v e r d i ⁹⁷ ... ’ ’

2) ‘... O ğ u z H a n ’ın iki atı, (Kafkas?) D e r b e n d ’ i n d e k a y b o l m u ş t u . I r a k - k u l a v e S ü t - k u l a a t l ı b u a t l a r ı , D e r b e n d l i l e r b u l m u ş l a r v e b ö y l e c e v e r g i v e r m e d e n k u r t u l m u ş l a r d ı ⁹⁸ ... ’ ’

3) ‘ ‘ (K u z u - K ö r p ö ş ’ e , ş ö y l e d e d i l e r) : ... İ y i b i r a t b u l a m a z s a n , * B a y a n - S u l u ’ y a g i d e m e z s i n . B a b a n ö l ü n c e , “ A k - b u r ş u n ” v e “ G ö k - b u r ş u n ” a d l ı i k i a t ı , g ö ğ e u ç t u l a r . E ğ e r s e n , B u z - d a ğ ı ’ n a (M u s - t a u) g i d e r s e n . Y e d i a y , d a h a y ü r ü r s e n , a l t ı n v e g ü m ü ş i k i y e m l i k g ö r e c e k s i n . O r a d a , b u a t l a r ı b u l a b i l i r s i n .

K u z u , B u z - d a ğ ı ’ n a g i d i p , ... i k i a t ı b u l d u g e t i r d i . O n d a n s o n r a y o l a ç ı k t ı ⁹⁹ ... ’ ’ B u K ı r g ı z m a s a l ı n d a , “ a n n e s i n i n m e m e s i n i ç ı k a r ı p a n d i ç i r m e s i ” ü z e r i n d e d u r u l m a l ı d ı r .

4) ‘... B u z d a ğ ı ’ n d a n (M u z - t a u) i k i h a k a n ç ı k m ı ş ... M a l l a r ı , b i r b i r i n e e ş i t o l a n , S a r ı - H a n , K a r a - H a n d a , v a r d ı . Y i ğ i t K u z u d a , g e l i p B u z - d a ğ ı ’ n a k o n d u ¹⁰⁰ ... ’ ’ Y i ğ i d , B u z d a ğ ı ’ n d a “ k o n u ş a l d ı ” y a n ı k o n a k y a p t ı . B u n d a n s o n r a H a n l a r ı n k ı z ı n ı a l m a k i ç i n , ç a l ı ş m a ğ a b a ş l a r . B u m a s a l d a , ç o k g ü z e l a v s a h n e l e r i v a r d ı r .

5) ‘... Ş o r T ü r k l e r i n i n k a m l a r ı , d a v u l y a p m a e m r i n i , (v e y a i l h a m ı n ı) , M u s t a ğ (= B u z d a ğ) d e n i l e n d a ğ d a n a l ı r l a r . B u z d a ğ , ş a m a n a , b ü t ü n ö m r ü b o y u n c a k a ç t a n e d a v u l k u l l a n a b i l e c e ğ i n i , t a y i n e d e r . B e l i r l e n e n s a y ı t a m a m o l u n c a , ş a m a n ı n ö m r ü d e t ü k e n m i ş o l u r ¹⁰¹ ... ’ ’

Görülüyor ki O ğ u z D e s t a n ı i ç i n d e k i m o t i f l e r , b i r r a s l a n t ı s o n u c u n d a s ı r a l a n m ı ş d e ğ i l l e r d i . P r o t o - T ü r k m i t o l o j i s i ’ n i n , b i r e r n e f e s a l ı r g i b i , y e r l i y e r i n d e s ı r a l a n m ı ş , i z l e r i i d i l e r . ” B u z d a ğ ı ” i ç i n , a r k a d a a y r ı n o t l a r v e b e l g e l e r v a r d ı r .

OĞUZ DESTANINDA BABA OĞUL REKABETİ VE TÜRK HALK EDEBİYATI

Bu konu üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Sigmund F r e u d ’ u n , “ Ö d i p k o m p l e k s i ” a d l ı t e o r i s i i l e , O ğ u z D e s t a n ı ’ n ı n y o r u m l a n m a y a c a ğ ı n ı v u r g u l a m ı ş t ı k :

⁹⁷ B a n g - R a h m e t i , O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı N r . 277.

⁹⁸ Z . V . T o ğ a n , O ğ u z d e s t a n ı , (R e ş i d e d d i n ’ d e n) , s . 28-29.

⁹⁹ R a d l o f , P r o b e n , III , s . 238/280: K u z ı - K ö r p ö ş d e s t a n ı n d a n : (K ı r g ı z) .

¹⁰⁰ P r o b e n , III , s . 222/261: A y n ı K ı r g ı z d e s t a n ı n d a n ,

¹⁰¹ A . İ n a n , Ş a m a n ı z m , s . 95.

“... Kırıl Ö d i p , rüyasında oğlunun kendisini öldüreceğini görüyor. Bunun üzerine, telâşa düşüyor. En sonunda Kırıl Ö d i p , bir kaza ile; ancak oğlunun yüzünden ölüyor...” Met e ve O ğ u z H a n ile babaları arasındaki rekabet, böyle basit bir efsane ile karşılaştırılmamalıdır. Babaların, töreye karşı gelmeleri, devlet töresi ve imparatorluk geleneği gibi bir çok meseleler vardır. O ğ u z H a n ve Met e söylentileri, birer imparatorluk mitolojileridir. Dış tesirlere kapalı, Proto-Türk geleneklerini taşıyan, Ku z e y - T ü r k destanlarından, bazı paralel örnekler sunalım:

1) “... Bir Han’ın kendi oğlu eve gelince, han’ın hemen evden çıkıp, gidesi geliyormuş. Daha doğrusu babanın ruhu, (e r v a h ı), babayı oğlundan uzaklaştırıyordu. Han, bunu falcılara sormuş. Falcılar da, oğlun seni öldürecek, demişler. Bunun üzerine H a n , oğlu İ d e g e - B e y ’ i öldürmek istemiş. Fakat Han’ın veziri Ye n B a y , babasının öldüreceğini oğluna haber vermiş¹⁰²...” Bu destan, Kuzey Türk kültür çevrelerinin, en önemli destanlarından biridir.

2) “... M u r a d ı m adlı bir yiğit, komşu hakanı yeniyor. Hakanın iki kızını esir alıyor. Düşmanı kovalayıp, babasının ülkesinden geçerken, iki kız, savaş sonuna kadar, babasına emanet ediyor. M u r a d ı m savaşta iken, babası kendisine emanet edilen iki kız da, kendisine nikâhlıyor. Oğlan savaştan dönüyor. Babasının yaptığını görünce, bir okla, babasının gözünü kör ediyor. Sonra da, T i m u r ’ un yanına kaçıyor¹⁰³...”

Oğul ve baba hakkı

Bu destan, atasözleriyle söylenmiş bir edebiyat şaheseridir. Baba kör olunca, oğluna şiirle “babalık hakkı”nı hatırlatıyor. Oğul da, oğulların da bir hakkı olabileceğini söylüyor ve babasına, “o ğ u l h a k k ı ” nı anlatıyor. Böylece baba ile oğul arasında, şiirli bir atışma başlıyor. Şiirlerin hemen hemen tamamı, ikişer satırlık, atasözlerinden oluşmuşlardır.

Tö re ve Tan r ı k o r k u s u , babayı sarmıştır. Oğlu M u r a d ı m da, tö re ve Tanrı adına, babasının gözünü kör ettiği için, rahattır. Baba hakkı’nın yanında, oğul hakkı’nın bulunduğunu da hatırlatır. Tıpkı, Met e ve O ğ u z gibi.

3) “Alta in Sa yı n S ü m e ’nin atı, babası ile annesinin kendisini öldüreceklerini haber veriyor. Yiğid, atına binip, kaçıp gidiyor. At, konuşarak kendisine yol gösteriyor¹⁰⁴...” Bu destan, çok mitolojik bir eserdir. At, zaman zaman, “k e l - a t ” olur. Oğlan da, “k e l - o ğ l a n ” olup, göğün yedi katını ve yıldızları dolaşır.

¹⁰² Proben, IV, s. 127/165: Toktamış Han destanından: Ulu Kau Aul’dan, Ku r d a k boyu Türklerinden.

¹⁰³ Proben, IV, s. 128/165 Toktamış-Han destanından.

¹⁰⁴ Radlof, Proben, Üçerikler, Kitap Arşivi <http://www.turkiciler.org>

Anadolu'da da, mitolojiden kurtulmuş, buna benzer masallar vardır. H a r - p u t l u annem söylerdi: "... Üvey annesi, şehzadeyi öldürmek veya zehirlemek ister. Şehzadenin A l n ı b e ş i k atı, her defasında, şiir ve melodi ile haber verir. Oğlan, atını ağlarken görür ve ondan haber alır..." A n a d o - I u 'da, bunun çok çeşitli varyantları vardır. M e t e olayında olduğu gibi, arada bir ü v e y a n n e tesiri vardır.

4) K ü ç ü k o ğ u l , "baba ocağının sahibi ve iyesidir". B a b a i l e k ü - ç ü k oğul rekabetine, yalnızca bir A l t a y masalında rastladık: "... Bir baba, ortanca ve büyük oğullarına, küçük kardeşlerini öldürmelerini söylüyor. Fakat çocuklar, küçük kardeşlerine kıyamıyorlar. Küçük kardeşimizi öldürdük diye, bir köpeğin kanını getiriyorlar. B a b a , o gece bir r ü y a görüyor ve korkusundan, sabahleyin evini ve yurdunu bırakarak kaçıyor¹⁰⁵..." Buna benzer bir masal daha vardır: (A. eser, I, s. 12).

5) D e d e K o r k u t kitabı içinde de, zaman zaman mitolojik bir anlatışla, b a b a - o ğ u l rekabeti görülür. Burada, "40 yiğid ile oğlu rekabeti", rol oynar.

D e l i D u m r u l hikâyesinde ise, " k a r ı - k o c a bağlılığına" karşı, " a n n e - b a b a rekabeti", söz konusudur.

6) Manas destanının bir bölümü olan E r - T ö ş t ü k destanında ise, şöyle bir olay vardır: "... T e p e g ö z gibi türeyen bir dev, İ l e m e n - B a y ' ın boy-nuna biner ve onu öldürmek ister. İ l e m e n - B a y :

Gel sana, 8 oğlumla, gelinlerimi vereyim", der. Fakat dev, razı olmaz. İlemen-Bay: "... Gel sana, Alp oğlum E r t ö ş t ü k ' ü vereyim", deyince, dev razı olur. Bundan sonra, b a b a - o ğ u l arasında k a v g a başlar. G e l i n , kocasının yanını tutar..." (Bu efsanenin geniş metni ve kaynakları için bk. Türk Mitolojisi, I, s. 542-547).

OĞUZ DESTANINDAKİ "DEMİR EV " HAKKINDA

U y g u r yazısı ile yazılmış Oğuz destanı'nda, "pencereleri gümüşten, duvarı da demirden", kapalı bir evden söz açılmaktadır. Bu bölüm, Türk mitolojisinin çok yaygın bir motifi olan "Buz-Dağ" dan sonra gelmektedir. Bu demir evden sonra da, O ğ u z H a n 'a yol gösteren k u r t 'tan söz edilmektedir. Yani bu üç bölümün, tarihle hiç bir ilgisi yoktur. "Anahtarsız" bu "demir ev", Oğuz destanı'nın içinde, birden bire neden yer almıştır. O ğ u z d e s t a n ı 'nın bu bölümü şöyledir:

¹⁰⁵ Proben, I, s. 31/59: Destan, çok mitolojiktir. Olaylar, zaman zaman G ö k l e r d e geçer. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

“(Oğuz) yolda büyük bir ev gördü. Bu evin damı (tagamı) altundan, pencereleri gümüşten, çatıları de demirden idi. Kapısı vardı; fakat anahtarı yoktu...” (Oğuz kağan destanı, 248).

1) “Kapısız ve penceresiz demir ev”: Hemen bir örnekle işe başlayalım: Kuzey Türklerinde Turalı boyunun, Kara Kökül destanında şöyle deniyordu: *Çoyın Alp'e gelen yiğit Kara Kökül, (onun) demirevine erişti. Demir evin, açacak bir kapısı yoktu (açığa ışık yok). Ne de bakacak bir deliği, yani bir penceresi vardı: (karaga teşik yok). Dökme demirden, dağ şekilli bir eve geldi^{105a}...*” Bu ev, Çayın Alp adlı bir deve aitti. Bu demir ev motifine, kuzey Türk destanlarında sık sık rastlanır.

2) “Evin kapısı, çatısı, penceresi ve direği” Bu dört şey, Türklerde, evin esasını oluşturur. Bunların hepsinin de, destanlar ile dualarda ayrı ayrı yerleri ve değerleri vardır. Bunlara, ocak ile bacayı da katmak gereklidir. Eski Türk destanlarında, “50 kapılı, 40 pencere, 30 kirişli ev”lerden söz açılır¹⁰⁶. Dikkat edilirse pencere sayısı, kapılardan daha azdır.

“Evin kapısı” ve eşiği: Kapı için söylenen eşik sözü, evin bütünü için de, söylenir, Kuzey Türk destanlarında çoğu zaman, ev yerine “eşik göründü” yani bir “ev göründü”, deniyordu¹⁰⁷. Çingiz Han, “eşiğe oturmayı yasak etmiş”. Çünkü eşiğe oturan kimse, eve sahip çıkıyor, sayılırdı. Kuzey Türk destanlarında, altın ile gömüler, eşiklerde, bulunuyordu¹⁰⁸. Ev için dua edilirken de, “eşiğin delinmesin”, deniyordu¹⁰⁹.

“Baca”: Kuzey Türklerinde, pencere yerine geçiyordu. Çünkü onlar, yurtlarda oturuyorlardı. Baca için de, dua ediliyordu.

“Çatı”: Evin göğü ve kubbesidir. “Çatısı delinmesin” dileği, duaların başında geliyordu. “Demir çatı”yı, yalnızca Oğuz destanında görüyoruz. Kuzeyde çatı, keçedir. Çok mitolojik Kuzey Türk destanlarında “Kuş derisinden çatı” motiflerini görüyoruz¹¹⁰. Kara Han'ın yaptırdığı bu çatı, “Zülülüş kuşu” adlı bir efsane kuşunun derisindendi.

“Evin Direği”: Ailenin ve göğün bir direği gibi, görülmüştür. “Evin desteği, direği olsun!” Diye dua edilirdi¹¹¹. “30 kirişli veya direkli” evler, efsanelerde görülüyor. Büyük otağ çadırlarının direkleri elbette ki çok olurdu.

^{105a} Proben, IV, s. 85-90/109-115.

¹⁰⁶ B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 98.

¹⁰⁷ Proben, III, s. 316/381.

¹⁰⁸ Proben, IV, 119/155, Molla, rüyayı yorarak altın buluyor.

¹⁰⁹ Proben, III, s. 5/7: Dualarda, “eşiği kırılmasın (bosagası botruldap)”, deniyordu. Bu daha çok çadır eşiği idi. “Çatısı (küldrüşü), yıkılın da deniyordu”. Aynı eser, s. 6 (metin).

¹¹⁰ Proben, IV, s. 24/31: Çayrlar, çadırının parmaklıkları boyunca (kerege boyu, olsun!) : (85).

¹¹¹ Proben, III, s. 5/7: “Evin direği, orkana destek (kötünö kadalıp), olsun! Allah ekber!”

“Gelin evi ve gerdek” yeri de, bir ev veya tek kubbeli bir yurttur. Farsçada *gerdek* sözü, “kubbe”, demektir. Gelin odası manasını taşımaz. Ancak çadırdaki, yurttaki ve hatta Anadoluda, gelin için her zaman ayrı bir oda düşünülemez. Oda ve yatakların ayrılmasında perde, büyük bir rol oynar.

“Cibinlik”, yatakları birbirinden ayıran veya gelin yatağının bir sembolüdür. Kuzey Türk destanlarının birinde, “Gün Han kendi kızını, hüner gösterebilecek birine vermek istiyor. Yiğit Kara Kököl, atı ile uçuşuyor, çeşitli donlara giriyor. Bunun üzerine kız, yiğidi beğeniyor. Kız hemen orada bir cibinlik (cibindik) kurup, oğlanla gerdeğe giriyor¹¹²..”

“Gelin odası”, süslü ve güzel bir evdedir. Bunun için Kuzey Türklerinin *Muradım* destanında, gelin evi için, “yıbalu ev”, yani süslü ve mükemmel ev deniyordu¹¹³.

“Kanatlı ve köşeli ev” Türklerde daha çok büyük çadır veya otaklar için söz konusu olmalıdır. Bir Kuzey Türk efsanesinde, “Dudar kız atı kesip, 6 kanatlı bir ak ev yapıyor¹¹⁴..” Bu, tam bir mitolojidir. “40 köşeli bir ev” den de, başka bir destanda söz açılıyor¹¹⁵. Destanda hafif Hind tesirleri vardır. Bu çadır, saray da olabilir.

“Ak Ev” deyişinin en güzel örnekleri, Dede Korkut’ta bulunur. Bu, yalnızca temiz değil; erdem dolu bir ev demektir. Bu deyiş, Kuzey Türk destanlarında da, sık sık görülür. “Çingiz Han’ın mezarının yanına, onun ulu hatırası için, 5 ak ev yapıyorlar¹¹⁶. Burada da bir *kutluluk* vardır. Bu ak evlere, Manas destanının bir bölümü olan *Er-Töşük* destanında da, rastlanır¹¹⁷.

“Bark ve ev” de, kutlu bir evdir. Bilge Kağan’ın hatıralarını toplamak ve ona yapılan *kurbanlar ve sunuşlar* için, böyle bir bark yapılmıştı.

“Mezar ve ev”: Türkler, mezar ile ev arasında, büyük bir ayrılık göstermiyorlardı. Biri bu dünyanın; öbürü de diğer dünyanın, bir evi idi. Nitekim Manas destanında Manas Han ölünce onun için “Ak Saray ile Gök Saray” yapılmıştı. Çingiz Han, bir söylentiye göre “araaba ile birlikte mezarına konmuştu¹¹⁸”. Türk Kıpçak sözlüklerinde ise, mezar için, “kurgan ev” karşılığı kullanılır.

¹¹² Proben, IV, s. 67/84: Kazakların kökeni (Kazakların tübü), sözlerinden.

¹¹³ Proben, IV, s. 132/169: Toktamış-Han destanından.

¹¹⁴ Radlof, Proben, III, s. 318/385: Dudar-Kız masalı çok mitolojik bir masalıdır.

¹¹⁵ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 110-112.

¹¹⁶ Abdulkadir İnan, Makaleler, s. 380.

¹¹⁷ Türk mitolojisi, s. 542.

¹¹⁸ A. İnan, Makaleler, s. 380. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

“Evin arsası, kurulduğu toprak”: *Yer Ruhı*’nın malıdır. Göktürk çağında buna, “*Yer-su*” ruhları deniyordu. İlin ve devletin iyi idare edilmesi, onların gözü altındaydı. “*Yer in sahibi*”, onlardır. Eski Türkler “sahip” için “*İdi*” sözünü kullanırlardı. Büyük devlet kurmuş ve gelişmiş olan Göktürklerde, bu anlayış da gelişti. Yakut Türklerinde ise, “*Evin gerçek sahibi*” de, bu ruhlardı. Bunun için, *saçı yapıp*, onları hoş tutmak gerekli idi¹¹⁹. Bunlar, “*dişi yer ve toprak ruhları*”, idiler. Daha gelişmiş olan Kırğız Türklerinde ev yaptırmak isteyen bir kimse, bir “*Ev duası*” yaptırmak zorunda idi. Yatak için başlayan ve “*Bacası kırılmasın, eşiği kırılmasın, çatısı delinmesin, desteği direği olsun*” sözleri ile biten bir *ev duası*, bize kadar gelebilmiştir¹²⁰.

“Ev tutma” sözü de bütün Türklerde yaygın bir anlayıştır. Göktürklerin “*il tutma*”, yani “devleti idare etme gibi” bu da, ev kurma ve devam ettirmedi. *Türkmenlerin Şeceresi*, Türkler için, “*Evini tutup, oturmadıkları yurt varmı?*” Diyordu.

“Taş evler”de, Türk destanlarında çok görülür. Turalı boyunun bir destanında, “*Genç bir yiğit, devin taş evini, kılıçla vuruyor, süngü ile deliyor, kementle yıkıyor, ondan sonra da ateş verip yakıyor*”¹²¹. Çok daha eski ve daha mitolojik bir Altay Türk destanında ise, bir “*Yılanlı taş ev*” den söz açılıyor¹²². “*Kara Han’ın ise, kara taştan evi*” vardı¹²³. “*Taştan Saray’lar (Taş ögörü)*”da görülüyor¹²⁴. Bu saraylar bazan, yalnızca “*Taş kapılı saray*”, (yani, *kapkaları taştan*) olarak da anılıyordu¹²⁵.

“Gök ağaçlarının yanındaki evler”, Türk mitolojisinin en yaygın bir motiftir. Bu konuda *Tuba* veya *Gök ağacı* ile *Anka kuşu* motifleri, Türk destanları ile benzeşmiştir. “*Yiğit, babasını yine Kara ca adlı dev, göklere yükselen ağacın yanındaki büyük bir taş evde bulmuş ve dev öldürmüştür*”¹²⁶... Burada, devin adı da türkçedir.

“Altın evler”, daha çok Türklerin *hakanlık otağı*’dır. “*840 yılında Kırğızlar, Uygur Hakanı’nın altın çadırını yakmışlardır.*

¹¹⁹ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, I, (terc.), s. 60.

¹²⁰ Proben, III, s. 5/7: *Dualar (Bata söz)*: Burada, metin kısaltılarak özetlenmiştir.

¹²¹ Proben, IV, s. 87/113: *Kara Kükül adlı yiğit, Yeş-yiğit ile, taş evin içinde vuruşuyor ve gureşiyor.*

¹²² Aynı eser, s. yer: Bu da Yeş-yiğit’in taş evidir.

¹²³ Proben, IV, s. 12/16; 66/83: “*Yiğid, kargaya (kaskun) sesleniyor: ‘... Ey karga (kaskun) Kara-Han’ın taş evi (taş üy), neredir?’*”

¹²⁴ Radlof, Proben, IV, s. 8/10: “*Taştan bir ev yaptırdı*”: (*Taştan üy yazadı*)...

¹²⁵ Aynı eser, s. yer: “*... Taştan bir duvar (taşın örögöt) yapılın (salınsın)! Kapıları taştan (kapkaları taştan) olsun! Dibine (tübün-) ayı bağlansın, dursun!...*”

¹²⁶ Proben, “IV, s. 188/238: *Kırğızlar ve Uygurların Destanları*” - <https://rantey.org>

“Oğuz Kağan da sık sık altın evini kurduruyordu¹²⁷”. “Oymalı ve boyalı evler”, Türk, destanlarında çok görülür. *Muradım* destanında bu oymacı ve boyacıardan söz açılmaktadır¹²⁸ “Yılanlı evler”, Çok mitolojik bir motiftir¹²⁹ “Masa örtüsü veya örtü” de Türk destanlarında sık sık geçiyor. Buna, “*tas-tırgan yaydı*”, diyorlar¹³⁰. “zından” motifi Türk destanlarında, herhalde Güneş tesirleri ile doğmuştu¹³¹.

“Ev duası” üzerinde durmuştuk. Bu konuya bir vesika daha ekleyelim. *Evin gerçek sahibi, toprağı ile ateş, yani “Ocak”ın ruhu idi. Bunun için Şamanlar, ev yaptıran veya kuran adam için şöyle dua ediyorlardı: “Büyük Anam, Hatunum, Sekiz kenarlı yerimin (dünyanın) sahibi (iyesi), alevli ateşin ruhu, yerin sahibi*¹³². Buna benzer inanışlar, Anadolu’da da görülür.

Evin Yönleri: Türklerde kapı, çoğu zaman güneşe açılır. Radlof’un *Kumalak* falı dolayısıyla verdiği, evin yönleri hakkındaki bilgileri, sunmadan geçemeyeceğiz. Bu falda ev, 9 bölüme ayrılmıştır. Kapı, (*bosa-ga*) yanına, -ev bir a t a benzetilerek-, “*kuskun yanı*” denmiştir. Arkasına ise “*alın*” (*Mangalai*), denmektedir. Sırtımızı kapıya çevirdiğimiz zaman, sağ yanımıza gelen taraf, “*öz yan*” (*öz cak*), yani kendimizin yanıdır. Sol taraf ise, “*Düşman yanı*”, (*duspan cak*) idi. Evin tam ortası ise, “*kalb, yürek*”, idi. *Ocak yeri* de burada idi. Bu anlayış Türklerde, yer yer değişmektedir¹³³.

Anlaşıldığına göre Türklerde “*evin yeri ve toprağı, Tanrının idi*”. Bunun için ev ve yurt kurmak isteyen kişi, *kamlara* dua ettirip, *Tanrı ile yer ruhundan izin almak*, zorundaydı. Gök türklere de ki, “*Yer-su*” anlayışı, bu anlayışın bir temeli olsa gerekti. Ya kut Türklerinde yurt kurmak isteyen bir kimse, *şamanı* çağırır ve ona dua ettirirdi¹³⁴.

OGUZ DESTANINDAKİ “BUZ DAĞI”

Mitolojiden önce, tabiatın güzellikleri ve gerçek hayat gelir. *Ulu dağlar* insan düşüncesinde her zaman ve her yerde kendi yerlerini kendileri yapmış-

¹²⁷ Z. V. Togan, Oğuz destanı, (Reşideddin s. 47. den).

¹²⁸ Proben, IV, s. 136/174: Özellikle beşikler, oymalı ve boyalı olarak yapılıyorlardı.

¹²⁹ Proben, I, s. 246/371: “Yılanlı evler” üzerinde yukarıda durmuştuk. Bunlar, cadılar aیت idiler.

¹³⁰ Proben, IV, s. 59/74: Kadı Mergen destanı: Baraba, Terene ili Türklerinden

¹³¹ Proben, IV, s. 91/117: Hanın oğlu (Kanning ulu), kısa bir masaldır: “... Han’ın oğlu Kartal’ın yavrularını kurtarıyor Kartal, (kara-kuş), oğlanı alıp Büyük suyun ötesine geçiriyor...”

Oğuz destanındaki taş-ev gibi: “... Oğlan büyük denizin ötesinde bir taş eve rastlıyor: Taş evin (taş üy) kapısı (işiği) kapalı (yusaklı) idi. Kilidini (yusağın) açmak için (açarga), anahtarı (atığı) yoktu. Kapısının üzerinde bir kağıt (kat) yazılı (yasuulu) idi...: “Eğer bu eve girmek isteyen bir kişi, “bism’illah irrahman irrahim” derse, kilit (yusak) açılır! Oğlan,... deyip, eve girdi. Bir masa örtüsü (testirhan) serili gördü. Üstünde, türlü aşlar hazırda...”

¹³² A. İnanc, Şamanizm, s. 117.

¹³³ Radlof, Proben, III, s. 132.

¹³⁴ Abdulkadir İnanc, Şamanizm, PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lardır. Dede Korkut'ta okuduğumuz, “*göksi güzel kaba dağ*”, “*karşı yatan kara dağ*”, “*kara dağ yükseği oğul*” gibi sözler, Türklerin dağlara karşı olan sevgi ve hayranlıklarının bir görüntüsüdür. Din ve mitoloji gibi düşünceler, ile diğer inanışlar bu sevgi ve hayranlıktan doğar ve gelir. Üstelik insanlar ile hayvanları en iyi besleyenler de, yine ulu dağlardır. Hayvancılarının hayatı, büyük dağlara ve onların yaylalarına bağlıdır.

Yine Dede Korkut'ta dendiği gibi, “*yazda kışda karı, buzu erimeyen*” bu dağlar, insanlar ile hayvanlara, hayat veren tek kaynaktır. Dağın karı ve buzları erimeyecek ki, altındaki yaylalar ile otaklara, hayat versin. Bu yüce dağlar işte, böyle bir gerçek düşünce ve duygulardan güçlenerek, mitolojideki kişiliklerine bürünüyorlardı.

1) **Karlı ve buzlu dağlar:** Zaman kaybetmeden hemen Oğuz destanındaki Buz-Dağ'a ve Türk mitolojisine girelim. Uyguur yazısı ile yazılmış Oğuz destan'ına göre, “*Oğuz'un çok sevdiği bir (aygır) atı vardı. At yol-da büyük bir dağa kaçtı. Bu, çok büyük (ulug) bir dağdı. Üstünde hep don ve buz (tong muz) vardı. Başı soğuktan apak dururdu*

Farsça Oğuz destanı'nda ise Oğuz Han'atını Kafkas Derbendi'nde kaybetmişti: “*Oğuz Han'ın Irak Kula ile Süt Kula, (veya Süt Ak) atlarını Derbend'de çalışıyorlar. Gönül bu atlara bağlı olan Oğuz Han, atlarının bulunması için, iki ay Derbend'de bekliyor. En sonunda Derbendliler atları bulup getiriyorlar ve böylece vergiden kurtuluyorlar*”¹³⁵.

Oğuz destanları'nda Oğuz Han'ın akın yolu üzerinde, ulu bir dağmış gibi görünen bu karlı dağların köklerini, eski Türk dini ile düşüncesi-nin, çok eski çağlarında aramak gereklidir. “*Buz Dağ*” veya Kuzey-Türk edebiyatındaki türkçe ile *Muz Tag* üzerinde, daha yukarıda da durmuştuk.

Altay Şamanları istedikleri kadar davul yapamazlardı. “*Şamanın kaç davul yapabileceği, Buz Dağ'dan buyrulurdu*”¹³⁶.

Göktürk çağındarönceki Çin kaynakları, “*bir kadının ağzına düşen bir dolu tanesinden gebe kaldığını*”, haber veriyorlardı. Hocamız Prof. Abdülkadir İnan, bu kadından olan çocuğu, “*Buz Han*” adlı bir Türk tanrısı ile ilgili görmüşlerdi¹³⁷. Böyle bir Tanrı bilmiyoruz. Ayrıca Proto-Moğollara ait olan bu *dolu efsanesi* ile karlı ve buzlu dağlar arasında bir ilgiyi de göremiyoruz.

¹³⁵ Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 28, 29.

¹³⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 94.

¹³⁷ A. İnan, *Makaleler*, s. 193.

O ğ u z d e s t a n ' ı n d a k i k a r l ı v e b u z l u d a ğ m o t i f i n i d a h a i y i a n l ı y a b i l m e k i ç i n b i r a z d a K ı r g ı z d e s t a n l a r ı n ı g ö z d e n g e ç i r e l i m : ‘ ‘ K u z u K ö r p ö ş a d l ı y ı ğ ı d ı n b a b a s ı ö l ü n c e , A k v e G ö k B u r ş u n a d l ı k i a t , b a b a s ı i l e b i r l i k t e g ö ğ e u ç u y o r l a r . K e n d i s i k ö t ü b i r a t l a k a l ı n c a , o n a : ‘ ‘ - E ğ e r s e n 7 a y g i d i p , B u z D a ğ (M u z T a u) y a n ı n a e r i ş e b i l i r s e n , o r a d a a l t ı n v e g ü m ü ş t e n i k i y e m l i k (a s t a u) g ö r e c e k s i n . A t l a r ı d a , o y e m l i k l e r i n b a ş ı n d a b u l a c a k s ı n ’ ’ , d i y o r . K u z u K ö r p ö ş , o n l a r ı n d e d i k l e r i g i b i y a p ı y o r v e a t l a r ı b u l a r a k g e t i r i y o r d u ¹³⁸’ ’ . G ö r ü l y ö r k i O ğ u z d e s t a n ' ı n d a k i b ü y ü k v e k a r l ı d a ğ a n l a y ı ş ı n ı n k ö k l e r i ç o k d e r i n l e r e g i t m e k t e d i r ¹³⁹,

K ı r g ı z T ü r k l e r i n i n S a y ı n B a t ı r d e s t a n ı n d a , ‘ ‘ S a r ı H a n i l e K a r a H a n B u z - d a ğ ı ’ ’ n a g e l i p , o r a d a a v l a n ı y o r l a r . A v s ı r a s ı n d a d a K a r a H a n ' ı n k ı z ı n ı , S a r ı H a n ' ı n o ğ l u n a s ö z k e s i y o r l a r . F a k a t b u s ı r a d a S a r ı - H a n ö l y ö r ¹⁴⁰...’ ’ B u z D a ğ b u e f s a n e d e d e b ü y ü k b i r r o l o y n u y o r .

2) K a z ı l ı k D a ğ ı :

B u d a ğ ı n D e d e K o r k u t i l e d i ğ e r T ü r k d e s t a n l a r ı n d a , b ü y ü k b i r y e r i v a r d ı r . D e d e K o r k u t ' t a b u d a ğ , ‘ ‘ k ı ş d a y a z d a k a r ı b u z u e r i n m e y e n K a z ı l ı k d a ğ ı ’ ’ , d i y e a n l a t ı l ı y o r d u ¹⁴¹.

K a z ı l ı k d a ğ ı i ç i n , b i r K ı r g ı z - T ü r k d e s t a n ı n d a i s e , ş ö y l e d e n i r : ‘ ‘ S e n e y s e v g i l i ! E y s e v g i l i d a ğ ! (K a y r a n r a n d a k a y r a n t a u) ! B a n a , z e n g i n l i k v e r e n d a ğ ! B e n i m ü ç a t a m ı n , y a ş a d ı ğ ı d a ğ . G ö z ü n s a n a k o n a n d a , b u z l a ş ı r k a y g a n l a ş ı r d ı n ! ... Y a k ı n l a r ı m ı n o t u r d u ğ u , z e n g i n T ü r k v a d i s i ! K a z a n ı m ı n k a p a ğ ı ! ... A t l a r ı m ı t u t a n k e m e n d i m ! E v i m i n d i r e ğ i ! S ı r ı ğ ı m ! S e n e y s e v g i l i ! s e v g i l i d a ğ ! B a n a v a r l ı k v e r e n d a ğ ! B a b a m ı n g ü v e y i s i d a ğ ! A n a m ı n g e l i n i d a ğ ! ... B ü y ü k b ü y ü k t a ş l a r ı n ! G ö z ü m d e n a k a r y a ş l a r ı n ! ¹⁴²...’ ’

D e d e K o r k u t ' t a k i ‘ ‘ D ı r s e H a n o ğ l u B u g a ç H a n ’ ’ h i k â y e s i n d e i s e B u g a ç H a n , K a z ı l ı k d a ğ ı n d a k a y b o l u r . B u n u n ü z e r i n e B u g a ç H a n ' ı n a n n e s i , K a z ı l ı k d a ğ ı n a ş ö y l e b e d d u a e d e r : ‘ ‘ A k a r s e n ü n s u l a r ı n , K a z ı l ı k d a ğ ı ! A k a r i k e n , a k m a z o l s u n ! B i t e r s e n ü n o t l a r ı n , K a z ı l ı k d a ğ ı ! B i t e r i k e n , b i t m e z o l s u n ! k a ç a r s e n i n g e y i k l e r i n , K a z ı l ı k d a ğ ı ! K a ç a r i k e n k a ç m a z o l s u n ! N e b i l e y i n o ğ u l , a r s l a n d a n m ı o l d ı ? Y o k s a k a p l a n d a n m ı o l d ı ¹⁴³...’ ’

B u n u d u y a n o ğ l u d a , a n n e s i n e ş ö y l e d e r : ‘ ‘ A ğ p ü r ç e k l ü , i z z e t l ü c a n u m a n a ! A k a r l ı d a , s u l a r ı n a k a r g a m a ğ ı ! K a z ı l ı k d a ğ ı n ı n g ü n a h ı y o k t u r ! B i t e r l i -

¹³⁸ Proben, III, s. 238/280.

¹³⁹ Bu cildimizde, ‘ ‘ d a ğ l a r ’ ’ i l e i l g i l i a y r ı b i r b ö l ü m ü m ü z v a r d ı r .

¹⁴⁰ Proben, III, s. 205/216. S a r ı H a n i l e K a r a H a n , g ö k l e r d e g e ç e n o l a y l a r a r a s ı n d a d a g ö r ü l ü r .

¹⁴¹ Dede Korkut kitabı, 26-4.

¹⁴² Proben, III, s. 51-57/67. K ı r g ı z l a r , b u b ö l g e y e y a p ı l a n K a l m u k a k ı n l a r ı n d a n s o n r a , K a z ı l ı k d a ğ ı n ı k a y b e t m i ş . D a ğ i l e i l g i l i b ö l ü m ü m ü z e b a k ı n ı z .

¹⁴³ Dede Korkut kitabı, 27-8.

de, otlarına kargamağı! Ka z ı l ı k dağının, suçı yokdur! Kaçar geyiklerine kargamağı! Kazılık dağının günahı yokdur! Arslan ile kaplanına! Ka z ı l ı k dağının, suçı yokdur¹⁴⁴...” Anlaşıldığına göre bu D i r s e H a n hikâyesi, D e d e K o r k u t ’un en eski bölümlerinden biridir. Kazılık dağı hakkındaki, diğer metinler, aşağıda sunulmuştur.

3) K u t l u D a ğ l a r :

Dağlar ile ilgili bölümümüzde, Türk tarih ve düşüncesinde yer alan *Kutlu dağlar* üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Prof. Abdulkadir İ n a n hocamız da, Şamanizm’de, dağ hakkındaki inanışlar üzerinde, ayrıca durmuştur¹⁴⁵. Biz burada daha çok R a d l o f ’un “*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*” Proben adlı eserinden, şimdiye kadar gösterilmemiş, bir kaç örnek vererek geçmek istiyoruz. Bilindiği gibi Kuzey-Türk Edebiyatında: “*Ruhların su içtiği Karadağ, Dokuz dağ, Karlıdağ, Gökdağ, Akdağ, Gök, (yani Tanrının) çevrelerine dokunan dağ, Çatalbaşlı sıradağ, Geçitlisi-radağ, Merhametli dağ (Tegir Kayrakan), Akbozsıradağlı, taşlı ve demir dağ*”. Kuzeydeki A b a k a n Şamanlarının dualarında geçer¹⁴⁶. H u n l a r ı n , Ç i l i e n ; Göktürklerin *Ötügen*; U y g u r l a r ı n , *Kut Tag*’ı ve hatta Ç i n g i z H a n ’ın *Burhan Kaldun* gibi, “*Gök veya Tanrı dağları*”, Türklerin kutlu dağları arasında, değerli bir yer tutarlar. Buna O ğ u z H a n ’ın *Or Tag* ve *Kür Tag* adlı dağlarını da katabiliriz.

EKLER: KAZILIK DAĞI ve ÜZERİNE SÖYLENİŞ AĞITLAR

Kazılık dağı ’nda, O ğ u z boylarından sonra, K ı r g ı z l a r oturmuşlardır. XV. yüzyıldan sonra başlayan K a l m u k akınları ile, K ı r g ı z l a r bu dağı kaybetmişlerdir. Verimli K a z ı l ı k d a ğ ı ’nın, otlak ve yaylaklarını kaybeden K ı r g ı z l a r , büyük sıkıntılara düşmüşlerdi. Bunun için de kendi yaylaları için, çok güzel bir ağıt söylemişlerdir. Bu ağıt, R a d l o f tarafından derlenmiştir. (Proben, III, metin: S. 51; Tercüme, s. 66). Hiç kimsenin üzerinde durmadığı bu ağıtı sunarken, D e d e K o r k u t kitabındaki, “*Kazılık-Dağı*” üzerinde de durmak istiyoruz:

D e d e K o r k u t kitabındaki, “*Kazılık dağı*”

D e d e K o r k u t ’ta *Kazılık dağı* ’nın adı, yalnızca “*Dirse Han oğlu Bugaç Han*” bölümünde geçer. Bizce D i r s e H a n boyu, D e d e K o r k u t kitabının en eski bölümlerinden, birisi olmalıdır. B u g a ç H a n ’ın annesi, oğlunu *Kazılık dağı* ’nda, yaralı olarak bulunca, dağa şöyle seslenmişti:

“*Akar senin suların, Kazılık Dağı! Akar iken, akmaz olsun!*”

“*Biter senin otların, Kazılık Dağı! Biter iken, bitmez olsun!*”

“*Kaçar senin geyiklerin! Kaçar iken, kaçmaz olsun!*”

“*Taşa dönsün!*”

¹⁴⁴ Aynı eser, 20. Bu bölüm, *Dede Korkut kitabı*’nın eski katından gelmiş olmalıydı.

¹⁴⁵ A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 125.

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 125: Şaman dualarının metin ve tercümeleri.

"Ne bileyim oğul! Arslandan mı oldu; yoksa kaplandan mı oldu?"

"Ne bileyim oğul! Bu kazalar, sana nereden geldi?" D. K. 27-8).

Bundan da anlaşılıyor ki Kazılık Dağı, suları, otları, geyikleri, arslanı ile kaplanı, bol olan bir dağ idi. Yine Dede Korkut Kitabında, Kazılık Dağı'ndan, "Kışda yazda, karı buzu erimeyen, Kazılık Dağı", diye söz açılıyordu: (Dede Korkut, 26-4).

Manas destanı içinde, Kazılık Dağı'

Manas destanı içinde de, Kazılık Dağı'nın adı geçiyordu. "Kazılık", türkçede, "dik vadi ve uçurumlu yer" karşılığı olarak, söylenmiştir. Belki de, "kazıma" ve "kazılı" kökünden geliyordu. Büyük Hocamız Prof. Abdulkadir İnan ise, bu dağın adını, "Kadılık" diye okumuş ve yazmışlardır. (Makaleler, s. 169, 171). Ancak Manas destanı içinde, Kazılık Dağı'nın "oyu", yani vadisi üzerinde de, söz açılmaktadır (eser, s. 171). Bu konular üzerinde, kesin olarak konuşma, doğru olmasa gerektir. Bu dağ hakkındaki bazı metinler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kazılık Dağı'nda Oğuzlar'dan sonra Kırgız adı ile anılan, geniş Türk kitleleri oturmuşlardır. XV. yüzyıldan sonra başlayan Kalınak akınları, Türk dünyası'nın altını üstüne getirmişti. Bu arada Kazılık Dağı da, Kırgızlar'ın ellerinden çıkmış ve Kalınak kitlelerinin eline geçmişti. Bu dağdan çekilen Kırgız Türk'leri, kendi eski yaylaları için, bir ağıt düzmüşlerdi. Bu içli ağıt, Badlof tarafından derlenmiş; ancak biçimse bu ağıt üzerinde durmamıştı: (Radlof, Proben, III, s. 51/66):

"Ey sevgili, ey sevgili dağ! Beni doyuran, dağ!

"Üç atamızın, yağadığı, dağ!

"Üç bin kara sığırın, yettiği dağ!

"Bayan-Aul'un yeri, ey Kazılık!

"Yazın, sana göçtüğümüz, yolların artık bozuldu!

"Kaburgandan ayrılıp kaldın! Ey, yayla yolu!

"Güzün sana konanda, buz sinene yaylırdı!

"Sen ey! Oniki uçurumlu' (kazılı) Tülük vadisi!

"Ey, zengin Tülük vadisi! Sende tanındık kaldı mı?

"Kazanımın, kapağydın! İpleri döğen, tokmağımdın!

"Atlar tutan, kemendimdin! Evimi tutan, direğimdin!

"Sen, ey sevgili! Ey, sevgili dağ! Beni doyuran dağ!

"Babamın, güveyisi dağ! Anamın, gelini dağ!

"Senden ayrılıp gideyim, diye hiç düşünmedim!

"Sen, ey çevresi dolgun dağ!

"Sen ey, kaygan tuzlu dağ!

"Her renkte at sürüleri, sende yaylırdı!

"Senin büyük taşların, gözümde akan yağlar oldu!

"Bir yaşındaki keçim (çebiğim), oğlakas kalmadı!

"Benim genç koyunum (toklum), kısır kalmadı!

"Benim büyük köpeğim, orada bavlardı!

"Biz, artık gidiyoruz!

"Gidince, felâketle karşılaşacağız!

"Biz, ekin ekmediğimizi! Acımızdan öleceğiz!"

KAZIGURT DAĞI

Kazılık Dağı'na gelirken, Kazıgurt Dağı üzerinde de, bir kaç not sunalım. Büyük dağlar ve yaylalar, Türk boyları ile Türk mitolojisi'nin oluşmasında, önemli bir rol oynamışlardır. Bugün, Anadoluda da, durum aynıdır.

1) *Kazıgurt boyu*: Bu kitabımızın I. cildinde, Ebül Gazi Bahadır Han'ın, "Türkmenlerin Şeceresi" adlı kitabını, tam olarak sunmuştuk. Bu kaynakta, "Kazıgurt", bir boy adı olarak yer almaktadır. Bunlar, "Oğuz Han'ın torunlarının boylarının, atlarının tutan bir boy", idiler. Yani, Oğuz Han soyunun, dışında bulunuyorlardı. Boy adlarını, bu dağdan almış olmalı idiler.

2) "Kazıkurt Evliya-Ata" Şaman ve baki dualarında büyük dağlar, "Evliya-Ata" olarak tanımlanırlar. Nitekim Anadolu'da da, böyle dağlar, "Ata" yerine, "Baba" diye anılırlar. Bu kutlu dağlar için bk. (Prof. A. İnönü, Şamanizm, s. 142).

KUZEY TÜRKLERİNDE, DEDE KORKUT TAKI
"SALUR KAZAN"

Dede Korkut kitabındaki, Oğuz destanları'nın ünlü "Salur Kazan"ını, Kuzey-Türk halkı edebiyatında da görüyoruz. Anlaşıldığına göre, Güney Sibirya'da oturan Türkler ile Oğuzlar arasında, bir rekabet ve yerine vardı. Kuzey Türkleri, buzlu Tundralar ile karanlık bölgelerde oturuyorlardı.

Güçlü Oğuzlar ise, o çağların en zengin ülkelerinin sınırlarında oturuyorlardı. Kuzey Türklerinin, Oğuzlara yenilmiş olmaları, daha yerinde görülebilir. Böylece Kuzey Türkleri, kendi yiğitleri Ak-Kübek'in, Oğuzların Salur Kazan'ından daha güçlü olduğunu, göstermek istemişlerdir.

Ak-Kübek destanı, Kepeçek-Eli Türklerinden, Radlof tarafından derlenmiştir. Bu örnek üzerinde, şimdiye kadar hiç kimse durmamıştır. Bu destanda, Salur Kazan ile Ak-Kübek, karşılıklı olarak, "sihirli hünerlerini" göstermişlerdir. Dede Korkut ile Oğuz destanları içinde, böyle geri ve ilkel sahneler, yoktur.

Balıkçı Türkler arasında derlenen bu masalı, söylediği yere göre değerlendirmek gereklidir. Anlaşıldığına göre, hayvancılık ve ekincilik ile de, fazla bir ilgileri yoktur. Bizim buradaki vazifemiz, Türk Mitolojisi'nin izlerini, Türkçe konuşan en geri kitlelerde bile, aramaktır. Bu Kuzey-Türk destanı'nı, Radlof'un derlemelerinden alıp, bizimle ilgili motiflerini, kısaca sunmağa çalışacağız: (Proben, IV, 152/191):

1) "...Ak-Kübek adlı yiğid, Salur-Kazan'ı görünce, okunun başağını (başak) ateşe kor, iyice kızarttıktan sonra, ağzına kor. Salur-Kazan, bunu görünce, O da okunun başağını, ateşte kor haline kızartır. Ondan sonra ağzına kor ve üstelik çiğnedikten sonra da, tükürüp atar. (Salur-Kazan, üstün gelir).

2) "Ak-Kübek, dağdan yuvarlanan kayaları, başı ile yeniden, dağın doruğuna atar. Salur-Kazan da, aynı şeyleri yapar. (Böylece berabere kalırlar).

3) "Ak-Kübek gider, bir ırmağın içine oturur. İrmak, altı günde, altı karış buz tutar. Sonra buzları karar ve dağın başına kadar taşır. İlk bölgelerin yiğidi Salur-Kazan, bunu yapamaz. (Yani yenilir)".

4) "Ak-Kübek, Salur-Kazan'ın başını kesmek ister. Fakat Salur-Kazan'ı kılıç kesmez. Salur-Kazan, bacasında saklı, demirden bir kılıç olduğunu söyler. Ak-Kübek, Bu kılıçla Salur-Kazan'ın başını kesmeği başarır..."

Dede Korkut'taki yiğidlerin, Kuzey Tundralarında yaşayan ve Türkçe konuşan Türklerin, halk edebiyatına nasıl girdiklerini, gösterme bakımından bu belge, ayrı bir değer taşır. Salur-Kazan, masalda sihir ve mitoloji'ye büründürülmüştür. Kılıç ve ok gibi konularda, Salur-Kazan ağır bağırmaktadır. Buz taşıma işinde ise, Kuzeyli yiğid öndedir. Salur-Kazan'ın başını da, ancak kendi kılıcı kesmektedir.

Türkmenlerin geçeresi ile bir karşılaştırma

S a l u r - K a z a n , (Korkut-Ata) ile karşı karşıya gelmişti. Korkut-Ata'nın, onun için soylaması, şöyle idi:

"Kazgurd dağından, aşağı taş yuvarlattı,

"Salur-Kazan karşı varıp, kavrayıp tuttu,

"İt-Beçene, onu görüp, aklı gitti,

"Alplar, beyler, gören var mı Kazan gibi...

Görülüyor ki, dağdan taş yuvarlama ve yiğitlerin taşları kavrayıp, tutmaları, her iki destanda da benzer tutulmalıdır. (TM, I, s. 258).

2. BÖLÜM
TOPKAPI SARAYI'NDAKİ
“O Ğ U Z D E S T A N I ” P A R Ç A S I
(Dede Korkut ile karşılaştırma)

“Gündoğusu, gen yerden,
“kopan Oğuz!

Türk destanları içinde, “Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!” gibi muhteşem bir girişle söze başlayan böyle görkemli ikinci bir Türk destanı yoktur. Bundan dolayı Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası, Dede Korkut ile Türk destanlarının, *parlak bir tacı* ve adeta bir *fatihası* gibi muhteşemdir. Bu destan hakkında, yeni olarak ne söyleneceği yerindedir ve sevaptır.

Dede Korkut Kitabından daha eski bir anlatış

Destan, Dede Korkut kitabında da görüldüğü gibi, Ozan'ın söz almasından önce, çok daha görkemli bir giriş ile başlar. Fakat bu giriş, içine aldığı konu, düşünce ve ifade bakımından, diğer Türk destanlarının hiç birisine benzemez. Diğerlerinin üzerinde ve önündedir.

Dil ve anlatış ile düşünceler bakımından, *Dede Korkut Kitabı'ndan, daha eskidir*. Fakat her söylediği söz, sağlam bir mantık ve düşünce düzenine dayanır. Destancı Ozan, Müslüman Türklerde, *İslamiyetin öncülerinden* ve gerçek bir Müslümandır. Ancak dilde ve anlatışta, -Dede Korkut Kitabı ile karşılaştırılırsa-, Ozan'ın İslamiyet ile ilgili bilgilerinin, çok derin olmadığı da görülür.

Destanın Ozanı, güçlü Oğuzların bir bilicisi gibi!

Destanın Ozanı, kuruluş ve söyleniş bakımından, Ortasaya'daki eski *Türk bahşı'larının duları* nı, andırır. *Ruhları, ataları, evliyalı* öğüp, yardıma çağıran, *bahşı'lar* gibi! “Suyun ayağı, *Er-Korkut*”, gibi! Topkapı Sarayı destanında da, Oğuz büyükleri bir bir sayılır ve öğülür. Ancak bu Ozan, yoksul ve yalnız, bir bahşı gibi değildi. Güçlü Oğuz kavimlerinin bir bilicisi ve Oğuzlar'dan kopan, Osmanlı devletinin parlak geleceğini duyan bir kişi idi.

“*Dede Korkut biligli*”, gibi bir deyişi, hiç bir Türk destanında, göremiyoruz. Söz ve anlatış bakımından, *Dede Korkut* geleneğinin değişik, ancak çok daha eski ve yüce bir söylenişidir.

Destanın, en görkemli *Osman oğlu* bölümü

Ozan, *Oğuzları* öğerek ve dua ederek söze başlar. Bu da, yeni bir başlangıç ve giriştir. Ondan sonra *Osman oğlu*’na geçer. Destanın en güzel yeri de, *Osman oğlu* için yapılan, dua ve öğüşlerdir. *Osman oğlu* bölümü, destanda biraz daha yeni görünmektedir. *Ozan*, *Osman oğlu*’nu, *Bayındır Han*, *Alp Uruz*, *Bügdüz Emen* ve hatta *Emir Süleyman*’ın erdemleri ile öğmektedir.

Dede Korkut kronolojisi de, henüz karanlıktadır. *Bügdüz Emen*, *Dede Korkut*’a göre Hz. *Peygamber*’in yüzünü görmüştü: (DK, 68-4). Diğer yandan, *Trabzon*’da savaşıyor, yiğitler arasındaydı. “*Osmanlı nesli*” için, *Dede Korkut*’ta, -yeni olmakla birlikte-, daha değişik bir alkış ve dua görülür:

“...*Ahır zamanda Hanlık gerü Kayı*’ya dege!

“*Kimesne ellerinden almaya!*

“*Ahır zaman olup, Kıyamet kopunça!*

“*Bu dedüğü, Osman nesli*’dür, işde sürülüp, gide yorır!

Destanın yapısı ve kuruluşu

Ozan, kendisi için az söyler. Bu söyleyişlerin, *Dede Korkut*’taki benzerlerini bularak, -karşılaştırma için-, destan bölümlerinin, sonlarına kattık. Böylece, iki kaynak arasındaki benzerlikler ile ayrılıkları, kolaylıkla görebileceğiz.

Ozan, *Dede Korkut Kitabı*’nda görülen, *Salur-Kazan*, *Kara-Küne*, *Alp-Oruz*, *Beg Beyrek*, *Kan Turalı*, *Tuğrul Sultan* veya *Delî Dumrul* gibi, bir çok eski *Oğuz* beyleri ile yiğitlerine geçer. Onları da öger ve onlar için de dualarını yapar. Fakat yazmanın sonuna doğru, bir *Salur-Kazan* bölümü, destana katılmış bir yama gibi kalır. Dili ile anlatışı, daha öncekilere göre, daha eski gibi görünür. Fakat her şeyi ile, görkemli bir katkıdır.

Destanın dili ve ağız

Destanın muhteşem anlatışı ile mantık ve düşünce düzenini, gramer ve fonetik gerekleri ile, ezip büzmeğe, herhangi bir niyetimiz yoktur. Zaten, *Dede Korkut* ile karşılaştırmalı olarak koyduğumuz bu örnekleri okuyanlar, *Topkapı Sarayı*’ndaki destanın ağırlık, derinlik ve eskiliğini, kolaylıkla gö-

rebileceklerdir. Destanı ilk olarak tanıtan ve yayınlayan hocalarımız, kendi öz ağızları olan, K u z e y türkçesinin tesirleri altında kalmışlardı. *Korkut* yeline, bazan *Kurkut* yazılması da bunu gösterir. Bununla beraber, “*Duma donlu*” veya “*kahımak*” gibi sözlerin açıklamalarını, yalnızca A n a d o l u ağızlarında bulabilmişlerdi.

İlim, daima yeni ataklar yapıp, gelişmek zorundadır. Bunun için biz metni, karşılaştırma yolu ile, D e d e K o r k u t dili ile anlatışına yaklaştırmak için, elimizden geleni yaptık. Ancak herhangi bir zorlama yapmadık. Karşılaştırma yolu ile, bazı sözleri yenileyip, değiştirdik. Karanlık olanları ise, aynen bıraktık.

Destan içindeki çağlar

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Topkapı Sarayı*'ndaki *destanın* en açık, -belki de yeni- bölümü, *O s m a n o ğ l u* ile ilgili bölümüdür. En karanlık yeri ise, en sonuna eklenmiş olan, “*ikinci S a l u r - K a z a n*”, bölümüdür. Çünkü Ozan daha önce, D e d e K o r k u t'a yakın bir dil ve anlatış ile, *S a l u r - K a z a n*'ı öğmüştü. İkinci bölümde ise, “*taş yuvarlama*” gibi, çok eski özler ve motifler görülmektedir. Bu *Proto-Türk mitolojisi motifleri*, her türlü dış tesirlerden uzak, G ü n e y S i b i r y a masallarında da görülmektedir. *S a l u r - K a z a n*'ın bu eski destanı ile *A k - K ü b e k* adlı yiğidin masalını, ayrı bir bölümde incelemiştik. Bu K u z e y - T ü r k masalında, *Ak-Kübek* ile *Salur-Kazan*'ın yarışmalarından söz açılıyordu.

Topkapı Sarayı destanı, Dede Korkut'tan niçin eski?

Okuyucularımız, alt alta konmuş iki metni okudukları zaman, bunu kolaylıkla anlayabileceklerdir. D e d e K o r k u t'ta İslamiyet ile ilgili düşünceler gelişmiş ve artık bir doruğa erişmiştir. Sözler ile düşünceler, birbirlerine uymuş ve benzemiştir. Burada ise daha çok destan üslubu ağır basar. A l l a h ve M u h a m m e d gibi İslam deyimleri, bir kaç yerde; ancak içten bir duygu ile görülür.

“*O ğ u z destanı girişi*” *Topkapı Sarayı*ndaki metinde, daha eski ve daha görkemlidir. D e d e K o r k u t ile karşılaştırmalı bölümlerden, bu kolaylıkla anlaşılacaktır.

A n a d o l u yer adları azdır

Topkapı Sarayı destanının girişinde yalnızca bir yerde, B a y b u r t yer adı geçer. Bu da sonradan mı konmuştur? Bunu bilemiyoruz. D e d e K o r k u t Kitabı'nda, B e g - B e y r e k için, “*Parasarun B a y b u r t hisarından, parlayup, uçan*”; dendiği halde; burada yalnızca, “*B a n hisarından parla-*

yup uçan", deyişi ile yetinilmektedir. "B a n H i s a r ı", neresi idi? Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz.

Topkapı Sarayı destanı'nda, A n a d o l u'dan uzaklarda kalan, "Demir Kapı derbendi" ile E l b ü r z dağlarından, sık sık söz açılmaktadır. Destanın girişinde, S a r ı - S a n d a l adlı, Oğuzların bir düşmanından söz açılmaktadır. D e d e K o r k u t'ta ise bu kişi, "Sofî S a n d a l Melik" adı ile geçmektedir. D e d e K o r k u t bu kişiyi, Müslümanlık ile benzeştirmiş olmalıydı. Dede Korkut'taki, "Saru donlu S e l c e n Hatun", *Topkapı Sarayı destanında*, S a r ı donlu S e l c e n kızı", diye tanımlanmaktadır. Hangisinin doğru olabileceğini, şimdilik söyleyemeyeceğiz.

Dede Korkut'ta bulunmayan kişi adları

Topkapı Sarayı'ndaki destandaki, "Selim oğlu K a r a m a n" ile, "U r u l m u ş H a n", kesin olarak, D e d e K o r k u t'ta görülmemektedir. Bu gibi eski metinlerde kişi adları, kopya edile edile, bozulmuşlardır. Yanlış yazılmış bu kişi adlarını, yeniden kurarken, D e d e K o r k u t'ta yiğitler için yapılan alkış ile dualara baktık. Belki adlar, yanlış yazılmış veya kopya edilmiş olabilirler. Ancak onlar için yapılan tanıtımlar ile alkışlar, bozulmadan, zamanımıza kadar gelmişlerdir. Okuyucularımız, kolaylıkla karşılaştırsınlar diye bunları, tırnak arasında, metin içlerine aldık.

Örnek olarak Zeki Velidi To g a n Hocamızın, *E t l e r ş e o ğ l u A t i l (Attila?) Alp* diye okudukları kişi hakkında, *Topkapı Sarayı*'ndaki destanda söylenen tanıtımlar; D e d e K o r k u t'taki "Eylık Koca oğlu Alp-Eren" in, özellik ve tanıtımlarına uymaktadırlar. Yine *Topkapı Sarayı*'ndaki destanda görülen veya okunan "Yağırıkçı (?) oğlu Yazır" ise; D e d e K o r k u t'taki, "Yağırınçık oğlu İl-Almış" tanıtma, alkış ve özelliklerine benzemektedir. Bununla birlikte, *Topkapı* destanı, kişi adları bakımından, "Y a z ı r, K o z a n" gibi, yenilikler getirmektedir.

T e p e g ö z 'ü öldüren yiğitin, *Topkapı* destanında, *Urulmuş-Han* olduğu, açık olarak söylenmektedir. Ancak bir önceki satırın arasına da, "Kıyan B u s a t" adı sıkıştırılmıştır. D e d e K o r k u t'ta T e p e g ö z 'ü, B a s a t öldürmüştü. Basat'ın ağabeyi Kıyan-S e l ç ü k ise T e p e g ö z 'ün elinde ölmüştü. Adlar, karışmış da olabilirdi. Ancak *Topkapı Sarayı*'ndaki bu destanı, hafife almak, hiç doğru değildir.

"Tuğrul Sultan", Dede Korkut'ta "Deli Dumrul" oluyor

T u ğ r u l mu; yoksa D u m r u l mu, doğru idi? Bu kitabımızda, aynı konu üzerinde bir bölüm vardır. Bu gerçeği de, *Topkapı Sarayı*'ndaki, bu değerli destan ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Türk adları arasında, "D u m r u l"

diye yazılıp, söylenen bir kişi adını, görmüyoruz. Bu destanda, *Deli D um - r ul* yerine, "*Altın köprü yapan*", *Tokuş - Koca oğlu Tuğrul - Sult an*'dan söz açılmaktadır. "*Duha oğlu Deli D um r ul*" gibi, garip bir Türkçe kişi adı da, sona ermiş oluyor. Metinler kopya edilirken, (ğ) nin, (m) okunması, böyle bir yanlışlığa yol açmış olsa gerekir. Destanın değeri, bununla da belirlenmiş oluyor.

Destanın ilk yayını ve tanıtılması

Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası ilk olarak, "*Türk Tarih, Arkeoloğya ve Etnoğrafya Dergisi*"nin, 2. cildinde yayınlanmıştır. Öğrendiğimize göre bunu yayınlayan, büyük hocamız, *Zeki Velidi Togan*'dır. O zamanki elverişsiz ve zor bir durumda yapılan bu yayın da, büyük bir hizmet olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, araştırma ve incelemeler, sürekli bir gelişme içinde bulunmalıdır.

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ OĞUZ DESTANI'NDAN BİR PARÇA

(*Dede Korkut ile Karşılaştırmalı*)

OĞUZ'A ALKIŞ

- "Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!
- "Gümüş göklü, ban evlü, bargâhlu Oğuz!
- "Arı suyu yatısıkda (?), abdestli Oğuz!
- "Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!
- "BİR TANRIYI BİLÜB, din serveri,
- "Muhammedün Nebi dilde, yadlu Oğuz!
- "Kabzası altunlu, kertiklü Oğuz!
- "Kızları kıymetli, yiğitleri mürüvvetlü Oğuz!
- "Kocaları taatlı, hürmetlü Oğuz!
- "Göğüslüce dağları, yaylalı Oğuz!
- "Kutluca tağ salları, kışlaklı Oğuz!
- "Kanlı Kâfir ellerinden, haraç alan Oğuz!
- "Ağyıl da, bulun süren Oğuz!
- "Evin barkın, oda (ateşe) uran Oğuz!
- "Akça koyun yahnılu Oğuz!

“Aşığı uzun al çerdiği (?) binetlü Oğuz!
 “Çadır çangalu uzun, ulu beyler yığnağı, Devletlü Oğuz!
 ”Dede Korkut biliglü Oğuz!
 ”Ulaş Salur Kazan, Beylerbeylü Oğuz!
 ”Emir Süleyman, uğurlu Oğuz!
 ”Taş - Oğuz Beylerbeylü Oğuz!
 “Yarlıgayıcun Allah olsun!
 “Yalavacın (Peygamberlerin), Muhammed olsun!

OSMANOĞLU İÇİN TANITMA

”Doğar günün, çoğacı! Tusgu günün, yatusı!
 “Görklü evin aydını!
 “Doğalıdan, devletlü! Ulaludan, saadetlü!
 “Ulu Sultan Buğdağı! Gazi Han'ın torunu!
 “Kara bulut ürkünü! Kara dağın kaplanı!
 “Kara şahin yavrusu! Sarı sazın, arslanı!
 “Kaytabanın buğrası!
 ”Dede Korkut biliglü! Salur - Kazan saadetlü!
 ”Emir Süleyman uğurlu! Bayındır Han devletlü!
 “Yağı görse, yardımlu! Düşman görse, durumlu!
 ”Türkiistan'ın direği! Tülü kuşun yavrusu!
 “Ulu beyler yığnağı! Akça çadır çangallu!
 “Ala hanlı orunlu! Akça koyun yahnılu!
 “Yalın gelse, donadan! Acın gelse, doyuran!
 “Ağın basıp, dizin çöküren, divan durduran!
 “Güçlünün, gücün sıran (kıran)! Güçsüze, malın veren!
 “Kanlı Kâfir ellerine, kan kaşandıran!
 “Karabaşların, bunlatan! Oğlancukların, ağlatan!
 “Tavukların, kığıldatan!

O S M A N O Ğ L U İÇİN ALKIŞ, DUA

- “Oğlancıkların, ağlatmayan! Tavukların banlatmayan!
 “Nakusların çaldırmayan, O s m a n o ğ l u :
 “Altında, ak boz atın, büdermesin!
 “Dolamlı, bekit donun (zırhın), sökülmesin!
 “Alın kaştta, kunt aşuğın (miğferin), yuğrulmasın!
 “Kaya keser, gök kılıcın, gedilmesin!
 “Üç sinürlü, katı yayın, yasılmasun!
 “Üç yeleklü, kayın okun, düşmanına doğru varsun!
 “Yazılı (yayı) gelen sofraların, dürülmesün!
 “Kaynadılan kazanların, soğulmasın!
 “Ay altında yürüyen düşmanın, A l l a h ursun!
 “Gün altında yürüyen düşmanın, gün yandırsun!
 “Sandığınla bağlamayı, H a k erdürsün!
 “Ava varan yiğidlerin, avlu gelsin!
 “Kulların, üründü gelsin! Ağayıda ak bulun sürüp, busuklu gelsin!
 “.....alay olsun!
 “D u t t u ğ u n i l l e r, kolay gelsin!
 “Yardımcın A l l a h ! Yalavacın, M u h a m m e d olsun!
 “D e d e K o r k u t Biliglü, 'yedi bilisün' versin!
 “E m i r S ü l e y m a n Uğurlu, (yedi uğurun versin)!
 “S a l u r - K a z a n Saadetlü, yedi saadetin versin!
 “B a y ı n d ı r H a n Devletlü, yedi devletin versin!
 “A l p - O r u z (.....?), versin!
 “Bıyığı kanlı B ü g d ü z - E m e n heybetli, yedi heybetin versin!
 “İçin, ulansın! Yanın yayılsın!
 “Sana yaman sınanlar, ot gibi üzülsün! Toprak gibi savrulsun!
 “Düşmanın başak, başağın eşek yesin! Eşeğini dahi kurt yesin!
 “Dursun, dönsün! Buçuk kile darı, değirmana iletsün!
 “Değirmanı, bozuk bolsun! ... geçmiş bolsun!
 “Etmeğini, koynuna koyup, yola gitsün' Yolda eletüp, düşmüş bolsun!

Burada metin eskimektedir. “*olsun*” yerine, “*bolsun*” denmektedir. Diğer sözlerde de bu eskilik görülmektedir. Bir çeşit, “*masal tekerlemesi*” olan bu sözleri anlayıp, yorumlama da güçtür. Anlaşıyor ki, şimdi olduğu gibi, bu destanda da, “tekerlemeler” çok eskilerden geliyorlardı.

D e d e K o r k u t 'ta, alkış ve dua

- (Yerlü kara dağların, yıkılmasun! Gölgece kaba ağacın, kesilmesin!
 (Kamın akan görklü suyun, kurumasın!
 (Kanatların uçları, kırılmasın!
 (Çapar iken, ağ boz atın, büdermesin!
 (Çalışanda, kara polat öz kılıcun, gedilmesin!
 (Dürtişür iken, ala gönderün, ufanmasın!
 (Ağ pürçekli anan yeri, behişt olsun!
 (Ağ sakallu baban yeri, uçmağ (Cennet) olsun!
 (H a k yanduran çırağın, yana dursun!
 (Kadir T a n r ı , seni nâmerde muhtac eylemesün!
 (DK, 36)

Görülüyor ki her iki *alkış* veya *dua*, iki ayrı muhteşem Türk Dünyası'ndan geliyordu. T o p k a p ı Sarayı O ğ u z Destanı, O ğ u z dünyası ile O ğ u z gele-
neğini, çok daha geniş bir çerçeve içinde alıyordu. “*Nöker*” gibi sözlerin geç-
 mesine bakılınca, Ç i n g i z H a n'dan sonra, kaleme alınmış olduğu
 anlaşıyordu. D e d e K o r k u t Kitabı ise, daha dar bir bölge ve düşünce içinde
 kalıyordu. Ancak her ikisinin de kaynağı, ulu ve yüce, O ğ u z g e l e n e ğ i idi.

I.

O Z A N L A R İ Ç İ N A L K İ Ş

- “... yerenin, y ı l a n bilür! Burulu yonca halin, b o r s u k bilür!
 “Yedi dere kokusun (?), d i l k ü bilür!
 “Çuvaldız kıymetin, n ö k e r i bilür!
 “Ağır yükün hengini, k a t ı r bilür!
 “Yerli yollar ayırdın, d e v e bilür!
 “Ar (er?) ağırın, ar (er?) yeğnisin, e r e n (at?) bülür!

“Kara başa ağrı gelse, beyin bilür!

“Gen yerler otağın, geyik bilür!

“Datlı suyun halin, kulan bilür!

“Er nakesin, er cömerdin, oza n bilür!

“Karşı yatan kalaba senri (?) kara dağları, geçip gelen Oza n bilür!

“Kazılık atınıza binüp, kaftan donunuz giyen, oza n olsun!

“Ağır, ak akçanız alan, oza n olsun!

Dede Korkut'ta

(Gittikte yerün otlakların, geyik bilür!

(Gögez yerler, çemenlerin, kulan bilür!

(Ayrı ayrı yollar izin, deve bilür!

(Yedi dere kokuların, dilkü bilür!

(Dünle (gece ile) kervan göçtüğün, turgay bilür!

(Oğul kimden olduğın, ana bilür!

(Erin ağırın, yeğnisin, at bilür! Ağır yükle zahmetin, katır bilür!

(Kolça kopuz götürüp ilden ile, begden bege, Oza n gezer!

(Er cömerdin, er nakesin, oza n bilür!

(DK, 5).

Topkapı Sarayı *Oğuz destanı*, yukarıda da görüldüğü üzere Dede Korkut Kitabından, bu konuda daha geniştir. Topkapı Sarayı Destanında, *dil ve üslûb*, daha eskidir. Ayrıca, mana da derindir. “Gen yerlerin otağın, geyik bilür” sözü, Dede Korkut'takinden, çok daha eski ve derindir.

II.

SALUR-KAZAN İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı *Oğuz destanı* parçasında, *Salur-Kazan* için, iki alkış vardır. Şimdi sunacağımız alkış, normal bir alkıştır. Dede Korkut'ta, *Salur-Kazan* için söylenen alkıştan, çok daha geniştir. Ancak, yakın üslûbları paylaşırlar. Topkapı Sarayı Destanı'nın bu bölümünde, *Osman-oğlu* için yapılan alkıştan üç söz ve düşünce de alınmıştır.

Salur-Kazan için, Topkapı Sarayı Destanı'nın en sonunda, yama gibi kalmış, ikinci bir alkış daha vardır. Bunu da, karşılaştırma yolu ile suna-

çağız. *İkinci Salur-Kazan alkışı*, dil, üslûb ve düşünce yönünden, aşağıdaki alkıştan çok daha eskidir. Şimdi, *birinci alkışı* sunalım:

“Topkapı Sarayı Destanında”

“Sarp hisar (...), duma donlu, salkum salkum don giyen!
 “Konur atın oynadan!
 “Yağı görse, yardımcı! Düşman görse, durumlu!
 “Türkistan’ın, direği! Tülü kuşun yavrusu!
 “Kanlı Kâfir ellerinden yadlı, Horasan’a ad çağırardan!
 “Akça-Hisar’ın, eğlik salıp, alan!
 “Görklü yüzlü, güzel kızların; oğlanların bulub süren!
 “Kanlı Kâfir ellerine, kan kaşandıran!
 “Karabaşların bunlatan, oğlancıkların ağlaştıran!
 “İtlerin uluşturan! Tavukların kığıldaştıran!
 “Ulaş oğlu Salur-Kazan Beg!

Dede Korkut’ta

(Tülü kuşun yavrusu guş!
 (Beze miskin (?) umudı! Amıtsuyunun arslanı! Karaçugun kaplanı!
 (Konur atın iyesi (sahibi)!
 (Han Uruz’m ağası! Bayındır Han’ın güyegüsü!
 (Kalmın Oğuz’un, devleti! Kalmış yiğid arkası!
 (Ulaş oğlu Salur-Kazan, yerinden durmuş idi!
 (DK, 36),

III.

KARA-KÜNE BEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

“Kara taşı kırmadıkta, kül eyleyen!
 “Dağa taşa buşusundan, duman çöken!
 “Kara dere ağzında, ...Kara yeri kertüp, beşik kılan!
 “Kara buğra derisinden, bağırdağ düzen!

“Altı ay, Hancerkit (?) kalasında, dutsak olan!
 ‘ ‘ K a z a n Beg’in kardaşı, K a r a - K ü n e Beg!

D e d e K o r k u t ’ta

(Kara dere ağzında, Kadir veren!
 (Kara buğra derisinden, beşiğinin yapığı olan!
 (Acığı tutanda, kara taşı kül eyleyen!
 (Kara bıyığın, yedi yerden, ensesinde düğen!
 (Erenler evreni! Kazan kardaşı, K a r a - G ö n e !
 (DK, 150),

K a r a - K ü n e , K a r a - d e r e adlı bir yerde doğmuş olmalı ki, *Topkapı Sarayı destanı*, “yerin kertilerek beşik yapıldığını” anlatmak istiyor. “Bağırdağ/yapuk”, benzer manalı sözlerdir. Çünkü her ikisi de, beşiğe bağlanır. Ancak *Topkapı Sarayı destanı*, dil ve üslûb bakımından, çok daha eski görünmektedir.

IV.

A L P - O R U Z B E G İ Ç İ N A L K İ Ş

Topkapı Sarayı Destanında

“Doksan deriden kürk olsa, topuğun örtmeyen!
 “Dokuz deriden, şeb külah olsa, tülügün (saçını) örtmeyen!
 “Doksan koyun dovgalık, on koyun öğünlük, yetmeyen!
 “Dokuz yaşar cüngü (?), silküp atan! Kıynağında göğde dutan!
 “At başın yalamayub, bir gez yudan!
 ‘ ‘ A f r a s i y a b o ğ l u A l p - O r u z Beg!

D e d e - K o r k u t ’ta

(Altmış ögeç derisinden kürk eylese, topukların örtmeyen!
 (Altı ögeç derisinden külah etse, kulakların örtmeyen!
 (Kolu budı harança, baldırları ince!
 (K a z a n Beg’in dayısı, At ağızlı O r u z - K o c a !

“Dokuz” ve altı” sayıları arasında, kronolojik bir ayrılık vardır. “Dokuz” sayısı, eski Türklerde kutlu idi. Türklerin İslamiyeti kabul edişleri ile birlikte, “yedi” ve “altı” sayıları önem kazandı.

V.
YAĞRINÇI OĞLU YAZIR BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“...Deve getürmezdi anın yayı!

“Koca burçta eğlemezdi, anın okı!

“Yağrınçı oğlu Ya z ı r !

D e d e K o r k u t ’ta

(Koşa burçta kayın okun eğlemeyen)!

(Yağrınçı oğlu İ l - a l m ı ş ! (205-13).

VI.
BÜGDÜZ EMEN BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Bıyığın engsesinden iç gez düğen!

“Kahıdıkta karımına, kan kaşandırın!

“Kara gözü, kanın dönen!

“Yer evreni yılan! âdemiler evreni!

“Ucen (Uşun?) oğlu E m e n B e g !

D e d e K o r k u t ’ta

(Varuben Peygamberin yüzün öpen!

(Gelüben O ğ u z ’da sahâbesi olan!

(Acığı tutanda, bıyıklarından kan çıkan!

(Bıyığı kanlı B ü g d ü z E m e n ! (151,10)

VII.
ADI OKUNAMAYAN BİR ALP İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Demir Kapı derbendin, depüp, yıkan!

“Doksan dokuz kal’anın kilidin alan!

“ S a r ı S a n d a l kızına nikâh kılan!

“Alınmaduk yerlerden, haraç alan!

“Yasılmaduk düşmanı, yasan!

“Gök kâfir ellerini basan...oğlu Etil (?) Alp!

D e d e K o r k u t ' t a
Eylik Koca Oğlu Alp Eren İçin

(Kâfirleri it ardından bırağup, horlayan!

(İlden çıkup, Aygır Gözler suyundan, at yüzdüren!

(Elli yedi kal'anın kilidin alan!

(Ağ Melik Çeşme'nin kızına nikâh eden!

(Sofı Sandal Melik'e, kan kusduran!

(Kırk cübbe bürünüp, otuz yedi kal'anın ınahbub kızlarını çalub,

(Bir bir boynın kuçan, yüzinde tudağında öpen!

(Eylık Koca oğlu Alp Eren! (DK,62,8).

(.....Aygır Gözler suyundan, at yüzdüren!

(Elli yedi Kala'nın kilidin alan!

(Eylık Koca oğlu Dülek Evren! (DK,205,10).

Topkapı Sarayı destanı, kısa; fakat manalıdır. Üç satırı, *Dede Korkut*'ta da, söylenmektedir. Destanda, *Sarı Sandal* adı ile anılan kişi; *Dede Korkut*'ta *Sofı Sandal* diye, garip bir okunuşla, değiştirilmiştir. *Dede Korkut*'ta da, yiğidler, henüz incelenmemiştir. *Eylık Koca*'nın oğlu bir yerde *Alp - Eren*; diğer yerde de, *Dülek - Evren* gibi, garip bir okunuşla görülmektedir.

Topkapı destanındaki 99 sayısı, *Türk* kültürünün daha eski katlarına aittir. *Dede Korkut*'ta ise bu sayı, 57 olarak görülmektedir. *Demir - kapı Derbendi* de, yine *Türkiستان*'a ait bir yermiş gibi görünmektedir.

VIII.
BASAT BEG VEYA URULMUŞ HAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Yedi yıl *Elbürz*'e sefer kılan!

“Kayıdı, dönen *Kıyan* (?) *Busat*! Kardaş kanın alan!

“İt - *Depegöz*'ü öldürüp, kalın *Oğuz*'da ad koyan!

“*Urulmuş (?) Han!*”

Dede Korkut kitabında, *Tepegöz*’ü öldüren ve kardeşinin kanını alan, *Basat Bey* idi. Topkapı Sarayı destanında, adlar ile tanımları, birbirine, karışıyor. Daha doğrusu, kesin olarak okunamıyor. Fakat üslûb ve dil bakımından, arkayık ve eski bir karakter gösteriyor.

IX.

BEĞ BEYREK İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“*Ban Hisarından, parlayup, uçan!*”

“*Altı batman som demürü, ayağında kıran!*”

“*Apıl, apıl yürüyende, boğa yiyen!*”

“*Zıvıl zıvıl zıvlayanda, yılan yiyen!*”

“*On altı yıl Bayburt Hisarında dutsaklık çeken!*”

“*Baldırı uzun, Baldırşad’ın hakkın alan!*”

“*Yüce yerden, alçak yere göz gözeden!*”

“*Bay Böre oğlu Beğ Barı(?) yiğit!*”

Dede Korkut’ta

(*Parasar’ın Bayburt Hisarından, parlayup uçan!*)

(*Ap alaca gerdeğine karşı gelen, yedi kızın umudu!*)

(*Kalın Oğuz imrencesi, Kazan Beg’ün ınağı!*)

(*Boz aygırlı Beyrek!*)

Görülüyor ki, Topkapı Sarayı destanında, *Beyrek* için söylenenler, çok daha geniş ve çok daha manalıdır. Dede Korkut Kitabındaki *Beyrek*, artık *mitolojik* özelliğini kaybetmiş ve bizim gibi bir insan olmuştur. Topkapı Sarayı destanında ise, *Beyrek*’i *mitolojik*, çok daha görkemli ve muhteşem olarak anlatmaktadır. Bununla beraber, *Bayburt Hisarı*’ndan da uçurmaktadır. “*demir kırma*”, “*boğa ve yılan yeme*”, gerçek *mitolojik* motiflerdir.

X.

KANLI KOCA OĞLU KAN-TURALI BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- “*Kalın Oğuz ellerinden, kalkup varan!*
 “*Kırk yiğidin, yanına alan! Kanlı kâfir ellerinden aşan!*
 “*Kaynar akar mal (bol?) ırmakların geçen!*
 “*Gariplik ellere, gafıl düşen!*
 “*Arslan ile boğasın, buğrasın, güreşçisin öldüren!*
 “*Otuz dokuz yiğidin, kanın alan!*
 “*Adlu Oğuz'a ad, koyan!*
 “*Sarı donlu Selcen, kızını alan!*
 “*Kanlı Koca oğlu Kan Turalu!*

XI.

DELİ DUMRUL VEYA TUĞRUL SULTAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- “*Selim oğlu Karaman'ı sevüp, Tanrı yaradan!*
 “*Ulu Sultan budağı! Altın köprü yapan!*
 “*Azrayil'le savaş kılan!*
 “*Salkum salkum don giyen! Sakar atın oynadan!*
 “*Tokuş Koca oğlu Tuğrul Sultan!*

Delî Dumrul için, bu kitabımızda ayrı bir bölüm vardır. Bu bölümde, *Dumrul* adını, *Tuğrul* diye düzeltmiş bulunuyoruz. Ancak burada görü-lüyor ki *Tuğrul Sulian*, ermiş ve çok soylu bir kişi idi. *Selim oğlu Ka-raman* gibi, iyice bilmediğimiz kişilerin de adları geçmektedir.

XII.

DELİ DUNDAR BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- “*Dum (?) ediği, duma tonlu dört bin erin serveri!*
 “*Kazan Beğ'in gariplikte yoldaşı!*
 “*Kıyan-Selçuk oğlu Delî Dundar Beg!*

Dede Korkut'ta

(Demür-kapı Dervendi'ndeki, Demir-Kapı'yı, depüp geçen!

(Altmış tutam ala gönderinin ucunda, er böğürden!

(Kazan gibi pehlivanı, savaşta üç kez atından yıkan!

(Kıyan Selçük oğlu Deli Dundar!... (DK,60,152)

(.... Demür Kapı Dervendi'nde, beg olan!

(Kargu süngü ucunda, er böğürden!

(Karıma yettüğünde, kimsün deyü sormayan!... (DK,205,7)

(..... yigirmi dört boyun, okşayan!... (DK,151,8)

(..... Tepel kaşga aygırlı!... (DK,37,8)

(Kıyan Selçük oğlu Delü Dundar!

Topkapı Sarayı destanında, *Deli Dundar Beğ*'in adı, Dede Korkut'ta uymaktadır. “Dört bin erin başı” olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut'ta ise, “24 Oğuz boyunu okşayan”, diye tanımlanmaktadır. Ayrıca, “Kazan Bey'i atından yıktığı”, söylenmektedir. Topkapı destanında ise, “Kazan Bey'in yoldaşı”, idi.

Destanın eskiliği, özellikle Deli Dundar Bey'in giydiği geysilerin tanıtılmasında, görülmektedir. Biz karşılaştırmayı güven altına almak için, Dede Korkut'tan taramalar yaptık.

XIII.

ALP RÜSTEM İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Kara dağın kurdu! Kara kaya kaplanı!

“Kara şahin yavrusu! Kara donlu atın oynadan!

“Alp Rüstem!

Dede Korkut'ta

(Kalkubanı, yerinden turı gelen!

(İki kardaş bebegin öldürüp, zelil gezen!

(Düzen (?) oğlu Alp Rüstem, manğa derler!... (DK, 289,1).

(.....Üç kere yağı görmese, kan ağlayan Toğsın oğlu Rüstem!... (DK,206,1).

Topkapı destanı, bu Oğuz yiğidini, çok görkemli bir dil ile anlatıyor. Dede Korkut, acımasızlığı ile yeni bir tanıma gidiyor. Ancak baba adı, Toğsuna olsa gerektir. Düzen, sözü ise bir benzetme ve yanlış okuma gibidir.

XIV.

ENÇSE KOCA OĞLU OKÇI KOZAN (?) İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Büküşlü (Bügdüz?) Beğdeş kanın alan!

“Kalın Oğuz'da, ad koyan! Karabaşın oğlanlığında kıyan!

“Ucen (Uşun?) oğlu Em en Beg'den öcün alan!

“Ençse Koca oğlu Okçı Kozan (?)!

Dede Korkut'a göre bu yiğit, İç-Oğuz'dan idi. Metin karanlık ve karışıktır. Bügdüz Em en'in adı iki kez geçer, gibidir.

XV.

SALUR KAZAN HAKKINDA
ESKİ BİR DESTAN PARÇASI

Topkapı Sarayı destanında, yukarıda da görüldüğü gibi Salur Kazan'ı tanıtan ayrı bir bölüm vardır. Ancak aynı destandan sonra ve aynı yiğid hakkında, ikinci bir destan parçası daha bulunmaktadır. Destanın sonuna konmuş olan bu metin, öncekine göre, dil, üslûb ve mana bakımından, daha eski ve daha derindir. Bu ilâve metni, bölümlere ayırıp, Dede Korkut'tan derlediğimiz benzer örnekler ile karşılaştırmaya çalışacağız:

1) “Sazda büyümüş, saz delüsi! Günün güden, yeğ olsun!

“Dünün dünden, yeğ olsun! Demün, demden yeğ olsun!

“Nefesin, geçkin olsun! Kılıcın, keskin olsun!

“Hızır, yoldaşın olsun!

“Kopa kopa, dağın aldım (?)! Er bunğaldırdım!

“Buşunumda (?) ben Kazan ... Er bunğaldırdım!

“Kaytaban'ın buğrasıydım, er bunğaldırdım! (TPK sarayı destanında)

Dede Korkut'ta

(Ak kayanın kaplanının, erkeğinde bir köküm var!

(Ak sazın arslanında, bir köküm var!... (DK;280,8)

2) “Kükredikte kara kayada anğrar arslanilen, Ben Ka z a n !

“Sarup, er bungaldırdım!

“Kara bulut ürküniydım, ...Barçın satardım, Ben Ka z a n !

“ Ka r a ç u ğ ı n Cilban (?) dağında, kâfir taş uçursa,

“Kaba uyluğın yuyan, Ben Ka z a n idim! (TPK sarayı destanında)

(Yüksek kara dağdan taş yuvarlansa,

(Kaba ökçem uyluğum, karşı tutan Ka z a n er idim!... (DK,277,12)

3) “Karanı donlı, harın yağı erse,

“Kanlı suya kılağuzluk eden, Ben Ka z a n ’dım!

“Kalaba senri kara dağın salında kaplı taşta,

“ Ka r a D e r b e n d ’e kör düşman gelse,

“Yine kayıdıp, ol düşmana önden depüp giden, Ben Ka z a n ’dım!

“Katı yaylar sındırıp, elde kabza koyan, Ben Ka z a n ’dım! (TPK Sarayı destanında)

Dede Korkut’ta

(Ağca tozlu katı yaylar, tartışayduk!

(Ağ yelekli, ötkün oklar atışayduk!... (DK,249,7).

(... Üç yelekli kayın oklar... (DK,63,11) Kayın dalı yeleginden ok-lar... (DK,207,11).

4) “Kayın oklar atıp, yelek koyan alda (?), Ben Ka z a n ’dım!

“Bin erin gördüğümde Ben Ka z a n , bıyık burmadım!

“Beş bin erin gördüğümde Ben Ka z a n , buşunmadım!

“On bin erin gördüğümde, yerinmedim!

“Otuz bin erin gördüğümde, utanmadım!

“Kırk bin erin gördüğümde, kıpınmadım!

“Elli bin erin gördüğümde, el vermedim!

“Altmış bin erin gördüğümde, alıp demedim! Yetmiş bin erin gördüğüm-de, alpım demedim!

“Seksen bin erin gördüğümde, seçsenmedim!

“Doksan bin erin gördüğümde, yüz bin erin gördüğümde,

“Ben Ka z a n , yüz dündürmedim! (TPK sarayı destanında).

(Ben bin erden yağı gördüm ise, öğünüm dedüm!
 (Yigirmi bin er yağı gördüm ise, yeğlemedüm!
 (Otuz bin er yağı gördüm ise, ona saydum!
 (Kırk bin er yağı gördüm ise, kıya bakdum!
 (Elli bin er yağı gördüm ise, el vermedüm!
 (Altmış bin er yağı gördüm ise, aytımadum!
 (Seksen bin er yağı gördüm ise, seçsenmedüm!
 (Doksan bin erin gördüm ise, donanmadum!
 (Yüz bin er gördüm ise, yüzüm dönmedim!... (DK,277,1)
 5) “Kara tülü konur atun kolanını katı çektim,
 “Sağdan girdim, soldan çıktım,
 “Soldan girdim, sağdan çıktım,
 “Arı dinlü görklü *M u h a m m e d* 'i, *yâde* getürdüm!
 “Allahın inâyetinde, Muhammed mucizâtında,
 “Ol yağnyı anda bastım! Alpım! Yiğidim! Dedim!
 “Bu diyende, öğünmen, öğünmen!
 “A beglerim! Öğünürse, yer öğünsün!...
 (Topkapı Sarayındaki destan parçası, burada bitiyor).
 (Yüzi dönmez kılıcum ele aldum!
 (Muhammed'in dinî ışkına, kılıç urdım!
 (Ağ meydanda yumrı başı, topça kestim!
 (Anda dahi erüm, begüm deyü, öğünmedim!
 (Öğünen erleri, hoş görmedüm! (DK,277-7).
 (...Men yer yüzinde adam öğmezin!
 (Bir adam getirün bineyim, sizi öğeyim!... (DK,276-5).

EKLER: UZUNKÖPRÜ OĞUZ-NÂMESİ HAKKINDA

Hüseyin Namık O r k u n 'u, burada rahmetle anarak söze başlayalım. Bu *Oğuz-nâme*'nin ilk yayını, o yapmıştır. Değerli meslektaşım Prof.Dr. Kemal E r a r s l a n , filolojik bir metod ve gerçekten büyük bir itina ile, metni yeniden ele almış ve yayınlamıştır: (Prof.Dr. Kemal E r a r s l a n , *Manzum Oğuznâme*, Türkiye Mecmuası, VIII, 1976, s. 169-236).

Biz burada bu metni, diğer Oğuz destanları ile karşılaştırıp, bu kitabımız yönünden, bir sonuca varmak isteyeceğiz. Yalnız olayların gidişi değil; sözlerin ve inanışların da, bu değerlendirme de, önemli bir yeri olacaktır. Belki bu yolla, *Oğuznâme*'nin tarihinin de, aydınlanmasına bir ışık tutulacaktır.

Oğuz-nâme'nin kaleme alınış tarihi: Oğuz-nâme'nin içinde, "ulus, sökel ve nöker" gibi sözlerin, bulunduğú göz önünde tutulursa, Ç i n g i z - H a n 'dan sonra kaleme alınmış olması gerekir. Bu konuda bir kuşku bulunmasa gerektir. Eser, 14. yüzyılda kaleme alınmış olabilirdi. R e ş i d e d d i n 'in Oğuz-nâme'sindeki arkayık yer ve kavim adları da kaybolmuştur.

REŞİDEDDİN'İ OĞUZ DESTANI İLE KARŞILAŞTIRMA

1) Annesinin memesini emmemesi: Bu olay, Türkçe metinde, çok daha güzel anlatılmıştır. Annesinin kaygılanması da, aynıdır.

2) O ğ u z Han'ın, rüyada annesinin Tanrıya inanmasını istemesi: Bu olay da, her iki kaynakta, birbirlerine yakındır. Ancak Türkçe metin, tam bir tercüme değildir (7-11).

3) Oğuz'un bir yıl sonra büyümesi: Her iki kaynakta aynıdır (41).

4) Oğuz'un kendi adını, kendisinin koyması (16): Farsça metinde Oğuz kendi adını, 2 yaşında koyuyor. Ayrıca olaylar da geniş tutulmuştur.

5) Oğuz'un, üç evliliği: Oğuz'un, birinci (21), ikinci (28) ve üçüncü (39) evlenmeleri, her iki kaynakta da, aynı gidişle anlatılmıştır. Ancak Türkçesi, daha içli ve duyguludur. Farsça metin, bir tarihçi dili ile yazılmıştır.

6) Karısının Oğuz Han'a vefası: Farsça metinde, atasözleri ile anlatılmıştır. Türkçe metinde, halk diline inilmiştir (43). Sözler aynı değildir. Her iki kaynakta da, 3. karısını, "av dönüşünde", bulmuştur.

7) Gelinlerin Oğuz'u babasına gammazlamaları: Türkçesi, daha duyguludur. Her iki metinde de, "öz ata dini" sözü ve anlayışı, aynıdır (58).

8) Karısının Oğuz'a haber vermesi: babasının öldürme kararını Oğuz'a karısı haber veriyor. Bu, her iki kaynakta da, bastırılarak belirtiliyor (78).

9) Kara Han'ın gözünü kör etme: Bu yalnızca Türkçe metinde görülüyor. A l t ı n O r d u Türk kültür çevresinden olan "İdege-Bey" destanında da görülüyor. " M u r a d ı m , a h l â k yolundan çıkan babasına, bir ok atarak, gözünü kör ediyor". Bundan sonra, baba ile oğul arasında muhteşem bir konuşma geçer.

10) Türkçe yazarın, Oğuz Han'ın akınları hakkında bilgisi az: Akınlar ile ilgili bölümler, düşüp kaybolmuş da olabilirler. Ancak öyle görünmüyor. Oğuz destanları içinde Oğuz'un akınları, oğulları ile ilişkileri, Türk devlet ve töresinin temellerinin atılışı, bu destanın en manalı ve en geniş bölümlerini oluşturlar.

11) Türkçe yazarın, eski Türk kavimleri ile Türk-Moğol tarihi hakkında da bilgisi az: Yazar, belki de bunları anlatmağa bir yarar görmemişti. Çünkü eser, adeta bir m e v l i d gibidir. Yalnızca, "önde gelen Uyğur ve Ağaçerilerden", söz açıyordu(95).

"Gerçi söz çoktur, biz uzatmadan söyledik; çoğunu koyup, azını söyledik (101)" Yazar, metnin sonunda böyle demektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, konuyu ve Oğuz Han'ın akınlarını kısa kesiyordu. Fakat ondan sonra da, İ r a k ve H o r a s a n akınlarından söz açıyordu.

Buradaki akın sıraları, bizim bildiğimiz Oğuz Han'ın akınlarının sıralarına uymamaktadır. Yazarın bu konularda bilgisi azdır. Belki de, akınların anlatılışını yarasız gördüğü için, konuyu kısa kesmişti.

Bir "mevlid" gibi olan bu eser, Türk dil ve düşüncesinin, güzel bir mirasıdır. R e ş i d e d d i n 'in Oğuz-nâme'sinde olduğu gibi, İ r a n edebiyatının gereksiz gösterilerine girilmemiştir.

O z a n d i l i ile yazılmış olan bu eser, ağızdan ağıza gelen, daha eski bir metne de dayanmış olabilirdi.

3. BÖLÜM

ALP ER TONGA EFSANESİ

(Türk mitolojisinin Tanrıdağları çevresi)

TÜRKLERE İRAN KÜLTÜRLERİNİN GİRİŞİ

Gök t ü r k ça ғında Türkler, B a t ı T ü r k i s t a n 'a kitle halinde girmişlerdi. T ü r k i s t a n şehirlerinde, Farsçanın değişik bir lehçesini konuşan, yerli kavimler vardı. Önce *Soğd* lehçesini konuşan bu kavimler zamanla, İ r a n edebiyat dilinin çevresi içine girmişlerdi. Türkler, Farsça konuşan bu yerli kavimlere *Tejik*, yani *Tacik* diyorlardı. *K a r a h a n l ı* devletinin başkentlerinden biri olan *Balasagun* şehrinde, *Soğdça* ve *Türkçe* konuşuluyordu. Bunu Kaşgarlı *Mahmud* söylüyordu'.

Tacikçe ile *Soğdça* 'yı birbirinden ayırmak gereklidir. *Tacikçe*, bugünkü Farsçaya daha yakındır. *Soğdça* ise, Gök t ü r k ça ғından önce, *Semerkan* ile *Buhara* arasında gelişmiş, eski bir kültür yazıdili idi. *Uygur* yazısı gibi, veya o türden bir yazıdır. Yine Kaşgarlı *Mahmud* 'un dediği gibi *Soğdaklar*, iki dil, yani hem *Soğdçayı* ve hem de *Türkçeyi* biliyorlardı². Ayrıca Türk kılığını almışlar ve Türk huyları ile huylanmışlardı³. Bu da Gök-türk ça ғında T ü r k l e r ile B a t ı T ü r k i s t a n halkının, içli dışlı olmalarından ileri geliyordu.

Tacikler, Türklerin İ r a n kültürleri ile olan ilişkilerinin, ikinci ça ғında görülen ve *Farsça konuşan* T ü r k i s t a n kavimleridir. Bunlar herhalde, *Ortaasya* içlerine kadar da yayılıyorlardı. Gök t ü r k l e r 'den sonra gelen bu ça ғda, *Tacikler* ve dolayısıyla İ r a n kültürü ile ilişki kuran Türkler, onlardan çok şeyler almışlardı.

İran mitolojisinin Türkler arasında sızması

Karahanlı devleti köken ve jeneoloji bakımından, kendilerini bir çeşit *İran mitolojisi* 'ndeki *Afrasiya b'a* bağlamışlardı. Ancak Türk taraf-

¹ Balasagunlular, *soğdça* ve *türkçe* kullanırlar. *Tıraz* (Talas) ve *Beysa* şehirlerinin halkı dahi böyledir": (MK, I, s. 30).

² Aynı eser, I, s. 29.

³ *Soğdak*: *Balasagun* 'a gelip yerleşmiş olan bir kavimdir. Bunlar, "Soğd" dandılar. *Soğd*, *Buhara* ile *Semerkan* arasındadır. Bunlar *Türk* kılığını almışlar ve *Türk* huyu ile huylanmışlardır": (MK, I, s. 471).

ları ağır basıyor ve *Afrasiyab*'ın Türk Hakanı Alp Er Tonga olduğunu ileri sürüyorlardı.

Selçuklular da, -kaynakların kesin olarak bir şey söylememelerine rağmen-, kendilerini *Afrasiyab*'ın soy kütüğüne bağlamışlardı. Nitekim Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi* adlı kitabında şöyle diyordu:

“Selçukîler, Türkmen idiler. Kardeşiz dediler. Fakat ne ilimize ve ne de halka hiç bir faydeleri değmedi. Padişah oluncaya kadar, “biz Türkmen'in Kınık Uruğundanız”, dediler. Padişah olduktan sonra da, “*Afrasiyab*'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş, kalmış. Biz onun oğullarıyız, *Afrasiyab*'ın neslinden geliyoruz”, dediler. Adlarını değiştirdiler. 35 nci nesilden sonra, soylarını götürüp, *Afrasiyab*'a dayadılar^{3a}. Türkmenlerin çok değerli bir halk hatırasıdır. Böylece Selçuk Hanedanı ile Türkmenlerin halk geleneği çatışıyordu. Anadolu Selçuklularında da Keyhüsrev gibi İran'ın mitolojik adlarının, Türk hakanlarına ad olmalarının sebepleri anlaşıyordu.

TANRIDAĞLARINDAKİ TÜRKLER VE MİTOLOJİK ÇEVRELERİ

Türk tarihi ile mitolojisinin “birinci çağı” Orhun'dan başlar. Mete, Kurt, Uygur ve Ergenekon efsanelerinin yurdu, Orhun bölgesidir. “İkinci çağı” ise, “Tanrı dağları çevresi”dir. Göktürk çağında oluşmaya başlayan bu çevre, İslamiyetle her bakımdan olgunlaşır. İslam kaynaklarına göre, “Türklerin anayurdu, Tanrı dağları'nın ortasındaki Isığ göl çevresidir”. Bu inanışlarla ilgili kaynaklar üzerinde geniş olarak durmuştuk⁴. Yafes'in oğlu Türk, Isığ-göl'de yerleşmişti. Bu, müslüman Türklerin Tevrat geleneğidir. Yani bazı Türkler kendilerini, “Nuh Peygamberin neslinden”, getiriyorlardı. Tarihçi Reşideddin ise Türkleri, Oğuz Han'dan indiriyordu. Tanrı dağları'nda kurulmuş olan Karahanlı devletinin saray kültürü ise kendini, İranlı atalardan *Afrasiyab*'a, bağlıyorlardı.

TÜRKLER VE İRAN MİTOLOJİSİNDEKİ “EFRASİYAB”

Anlaşıyor ki Karahanlı ve daha sonra da Selçuklu hanedanı, Türklerin destan kahramanı Alp Er Tonga'yı, İran mitolojisindeki *Efrasiyab* ile benzeştirmişlerdi. Ebülğazi Bahadır Han'ın ileri sürdüğü gibi, Türkmenlerin Kınık boyundan gelen Selçuklu Sultanları zamanın-

^{3a} Türk Mitolojisi, I, s. 251.

⁴ Aynı eser, I, s. 375. İslâmî kaynaklara göre.

da değil; daha önce, *K a r a h a n l ı l a r ı n k u r u l u ſ u n d a*, yani X. yüzyılın başlarında veya daha önce, Türkler arasında böyle bir inanış doğmuştu. Böylece Türkler, *T u r a n* ve *İ r a n*'ı ellerinde tutmak için, bir hak ve meşruiyet aramış olabilirdi. Buna karşılık, yine bir Türk olan *G a z n e l i M a h m u d*, kuzeyde kaynaşmağa başlayan büyük Türk kitlelerine karşı koymak için, kendini bir *İ r a n H a k a n ı* olarak görmüş ve *F i r d e v ſ i*'yi korumuştı.

Alp Er Tonga ve Efrasiyab

Kaşgarlı *M a h m u d* ile Yusuf *H â s H a c i b*'den, -yani iki Tanrıdağlı biiginden başkası, *Alp Er Tonga*'dan söz açmıyordu. *K u t a d g u B i l i g*, *T a c i k ' l e r (Alp Er'Tonga'yu) Efrasiyab adı ile anarlar; çok illeri talayarak idaresi altına aldı (tutti)*", diyordu⁵. Kaşgarlı *M a h m u d* ise, "*Türklerin büyük Hakanı Efrasiyab'ın, asıl Türk adı Tonga Alp Er'dir*", der ve yukarıdaki inanışı, destekler⁶. Böylece *İ r a n* mitolojisinde adı geçen *E f r a s i y a b*'ı bir *Türk Hakanı* olarak, kabul eder.

"*H a n*, Türklerin en büyük Hakanıdır. *E f r a s i y a b* oğullarına da, *H a n* denir", diyerek yukarıdaki görüşüne bir not daha ekler. *Ç i n g i z H a n*'ın unvanı, *hanedanın atası* olarak "*H a n*" idi. Oğlu *Ö g e d e y* ise, "*K a n*" idi. Buna göre *E f r a s i y a b*, Türk Hanlarının atası oluyordu⁷.

YAZILI "ALP ER TONGA DESTANI" VAR MIYDI?

Alp Er Tonga'nın adını taşıyan tek şiiri, Kaşgarlı *M a h m u d*'un derlemelerinde buluyoruz:

Alp Er Tonga öldi mü

Isız ajun kaldı mu

Ödlek öçin aldı mu

Emdi yürek yırtılır!

"*Hakan E f r a s i y a b* öldü mü, kahbe, iki yüzlü dünya kaldı mı, zama ne veya felek ondan öcünü aldı mı, şimdi yürek yırtılır"⁸. Isız veya esiz, iki yüzlü ve kahbe demektir. *Zaman* ile *zamane*, yani küçük zaman veya felek üzerinde, ayrıca durmuştuk.

A ğ ı t ſ i i r l e r i: Bu şiirler birer *a ğ ı t* gibi görünmektedirler. Çünkü içlerinde ne zaman, ne olup bitenler ve ne de başka kişilerin adları vardır. Ni-

⁵ *K u t a d g u B i l i g*, 280.

⁶ MK, III, s. 368: "*T o n ğ a*, (bars cinsinden) *b a b ü r* gibi kuvvetli, yiğit bir adam demektir".

⁷ MK, I, s. 157; *H a n*, eski türkçede, "*K a n*" olarak yazılır.

⁸ Aynı eser, I, s. 41.

tekim Kaşgarlı Mahmud bir şiir dolayısıyla, “*Efrasyab için ağıt yaparak diyor ki*”, sözleriyle söze başlıyor⁹. Alp Er Tonga hakkında, bize bir bilgi vermeyen bu şiirleri, buraya almıyoruz. Başka bir yerde de, “*Hakan Efrasyab’ın ağıdında, zamanı anlatan şu parça da gelmiştir*”, diyordu. Bu şiirler hep, “*zaman, felek ve acun*” üzerine kurulmuş düşüncelerdir.

Kutadgu Bilig ise, onun Türk beylerinden olduğunu belirtmek söze, şöyle başlıyordu:

“*Bu Türk beglerinden atı belgülü, Tonga Alp Er’di kutı Belgülüg*”: (Bu Türk beylerinden adı ün salmış Tonga Alp Er’in ikbal ile kutu da belgelenmişti¹⁰). Bundan sonra hakanlara öğüt, yani bir “siretü’l-mülük”, başlar. Ne bir zaman, ne bir yer ve ne hadise veya ne de bir başka kişi vardı. Bu durumda böyle bir destan, nasıl düşünülebilirdi?

Yusuf Has Hâcib, “*Tacikler onu, Efrasyab diye anarlar*” dedikten sonra, *Tacikler*, -(yani Ortaasya’daki İranlılar)- onu kitaba geçirmiş ve yazmışlardır: *kitabda olmasaydı, onu kim tanırdı*”, diye bir yorumda da bulunuyordu¹¹. Böylece onun, ancak İran edebiyatı yolu ile öğrenilmiş olduğunu gösteren, bir deyiş kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud ise, *Alp Er Tonga* adı geçtikçe onu, Efrasiyab adı ile karşılayarak, yorumluyordu¹².

“ALP ER TONGA” BİR KİŞİ ADI MI, YOKSA UNVAN MI?

Şimdiye kadar elimize geçen vesika ve yorumlar, Türkler arasında Alp Er Tonga adlı bir kişi veya hakanın yaşamadığını, gösteriyor. Ortaasya’da Farsça konuşan kavimlerden Efrasyab hakkındaki inanışlar, çok yaygın ve derindi. Çingiz Han çağında bile tarihçi Güveynî, eski Uygur kağanı Bögü Han için “*söylendiğine göre Bögü Han, Efrasyab’dır*”, diyordu. Ayrıca Efrasyab ile ilgili Bujin Pehlivan’ın kuyusunu, Orhun bölgesinde ve Kara-Korum’da arıyordu. Bu konu üzerinde, “*Türk Mitolojisi*” adlı eserimizde geniş olarak durmuştuk¹³. Aynı çağın tarihçisi Reşideddin ise, Oğuz Han’ın *soykütüğüne* değer verir.

“*Tonga Alp*”, veya *Tonga Alp Er*”, yiğit ve cesur kişiler için söylenen, yaygın bir tanıtma olarak da, görülüyor. Bu sözü yalnızca bir yerde Efrasyab karşılığı olarak söyleyen Kutadgu Bilig, bunu diğer yerlerde

⁹ Afrasiyab’ı bağtıkları “zaman, zaman, felek” ile ilgilidirler: MK, I, s. 159.

¹⁰ Kutadgu Bilig, 277.

¹¹ Aynı eser, 282. Kitabın girişinde yer alır.

¹² Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 41, 159, 486.

¹³ B. Ögel Türk mitolojisi, I, s. 71.

yiğitler için söylenen, yaygın bir sıfat olarak kullanıyordu: “*Negü ter eşidgil Tonga Alp Erig*”, yani (Yiğit ve alp er, ne diyor işit¹⁴) Başka bir yerde, bir yiğidi öğerken de, şöyle diyordu: “*Ukuşlug, biliglig, Tonga alp yürek*”, yani, (Akıllı, bilgili, yiğit ve alp yürekli¹⁵).

“*Tonga*” sözü: Kaşgarlı Mahmud, tonga sözünü şöyle yorumluyordu: “*Bebür, (leopard) veya kaplan cinsinden bir hayvandır. Fili öldürür. Asıl budur. Bu ad Türklerde yaşar, manası kaybolmuştur. Kişi adı olarak kullanılır. ‘Tonga Han, Tonga Tegin’ gibi, Böyle adlar çok verilir. Türklerin büyük hakanı Efrasyab’ın asıl Türk adı, ‘Tonga Alp Er’ dir. Kaplan gibi güçlü ve yiğit bir adam demektir*”¹⁶. Buna, Uygurların yazılı vesikalarında, “*Tonga Sengün, Yazır Tonga, Oğul Tonga*” gibi, kişi adlarının görüldüğünü de, ekleyebiliriz:

“*Tongalamak*”, bundan yapılmış bir fiildir. “*Yiğitlerin, güçlülerin yaptığı işi yapmak*”, demektir¹⁷. “*Tong*” sözü de, bu kökle ilgili olsa gerektir. Bir yerde “*tong yürek*” sözü, “*ulug*” yani ulu sözü ile yorumlanmıştır¹⁸. Bazan da “*kurç, katıg, alp*”, yani “*çelik gibi, katı ve yiğit*” sözleriyle yer değiştirmiştir¹⁹.

TÜRK VE İRAN ÜLKELERİNİN SINIRLARI

Kavimlerin sınırlarını, her zaman siyasi yayılışlar ve devletlerin sınırları çizmez. Bazı kavimlerin, kendi ülkelerinin sınırları hakkında, bazı inanış ve düşünceleri vardır. “*Türklerin Efrasyab’ın soykütüğüne bağlanmaları*” meselesine gelmişken, bu konu üzerinde de, durmak istiyoruz. Kaşgarlı Mahmud, Efrasyab’ın kızı Kaz’dan söz açarken, Türk ve İran ülkelerinin birbirinden ayıran, üç sınır ve üç görüş üzerinde de durur²⁰.

Birinci görüş, İran’daki Kazvin ile Kum şehirlerinin, “*Türk ülkesinin İran’daki sınırları*” olduğu üzerinde duruyordu. Böyle bir görüşün doğuşunda, bazı Türk inanış ve geleneklerinin de rolleri olmalıydı. Çünkü konar göçer Türklerin, sınırları belli değildi. Ebülgazi Bahadır Han’ın dediği gibi, “*Oğuz ilinin göçüp, çekip, yürümediği yol varmı?*” Bizce bunda ağır basan inanış, Efrasyab’a bağlanan bazı Türklerin, Efrasyab’ın ülkesinin de Türk olduğunu sanmalarıdır.

¹⁴ Kutadgu Bilig, 586l.

¹⁵ Aynı eser, 5l. Kitabın girişinde söylenir.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 368.

¹⁷ Aynı eser, III, s. 405.

¹⁸ Kutadgu Bilig 227l.

¹⁹ Aynı eser, 1949.

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, Doğu İran ile Batı Türkistan’ın eskiden Türk olduğu inancındadır: (III, s. 149).

İkinci görüş, Türk ülkesi, Merv şehrinden, doğuya doğru uzanıyordu. Selçuklular çağında bu görüş, doğru olabilir. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu görüşü, *Alp Er Tonga* veya *Efrasyab*'ın Merv şehrini yaptırmasına, bağlamaktadır.

Üçüncü görüş ise *Türk ülkesinin*, *Maveraünnehir*, yani “*Irmak arasında*”, olduğunu ileri sürer. Bu da doğrudur. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu görüşü de, *Efrasyab*'ın damadı ve *Kaz*'ın kocası *Siyavüş*'ün, burada ölüşüne dayandırmaktadır. *İran Mitolojisi* ile *Efrasyab*'ın soykütüğünün, bu çağdaki Türk aydınlarının zihinlerinde, ne kadar derin tesirler bıraktığını, açık olarak görebiliyoruz. Yine ona göre, oldukça doğuda kalan, “*Çaruk Türklerinin oturduğu Barçuk da, Efrasyab'ın şehridir. (Asur hükümdarı) Buhtınnasır'ın oğlu Betzen'i, orada hapsedmişti*”²¹. Mahmud, daha da kuzey-doğulara gidiyor, *Kaz Suyu denen İli ırmağının adını, Efrasyab'ın kızı Kaz'dan aldığını*”, söylüyor²².

TÜRKLER VE BATI TÜRKİSTAN'IN ESKİ VE YENİ HALKI

Göktürk çağında Batı Türkistan'da *Soğd* kavimleri vardı. Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, 11. yy. da *Soğdlar*, yarı yarıya Türkleşmişlerdi. Mahmud, “*Sevizkend (Semerkand) ve Taşkend gibi (Batı Türkistan'ın büyük şehirlerini), Türklerin yaptığı*” inancındadır. Ancak eski günlere hasret duyuyor. ve “*Bu yerlerde Farslılar çoğaldıktan sonra, buraları, Acem şehirleri oldu*”, diyerek üzülyordu²³. Acaba bu sözleriyle, Göktürk çağındaki, Batı Türkistan'ı mı, anmak istiyordu?

EFRASYAB İLE NUH PEYGAMBER'İN SOY KÜTÜKLERİ

Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, *Karahanlı* ve *Selçuklu* hanedanlarında, *İran mitolojisi* ile *Efrasyab*'ın soykütüğü ağır basıyordu. Bu inanın, *Özbekler* ile *Han-Nâme*'de de, devam etmişti. Bu *Ortaasya* Türklerinin komşuları ile tarihteki gelişmelerinin, bir sonucu idi. Fakat sonradan, “*Nuh oğlu Yafes oğlu Türk*” soy kütüğü, ağır basmağa başladı. Bu, bir *Tevrat* ve *Kur'an* geleneği idi.

Efrasyab ile *Alp Er Tonga* kalkmış ve onun yerine, *Türk* gelmişti. Kaşgarlı Mahmud'a göre, “*Ordu-kend, Hanın durduğu şehir demektir. Efrasyab, havasının iyiliğinden dolayı, burada oturur*”²⁴. Bu şehir, *İsığ-göl* yakınındadır.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 343, 466, 581.

²² Aynı eser, III, s. 151.

²³ Aynı eser, I, s. 150.

²⁴ Aynı eser, I, s. 143.

Ebûlgazi B a h a d ı r H a n i s e, *Türkmenlerin Şeceresi*'nde, "Nuh oğlu Yafes oğlu T ü r k ' ü n, I s ı ğ - g ö l ü n h a v a s ı n ı b e ğ e n e r e k, o r a d a, y e r l e ş m i ş t i". Bu inanış, İslam kaynaklarında çok yaygındır²⁵.

D e d e K o r k u t ' t a E f r a s y a b v e İ r a n g e l e n e ğ i p e k g ö r ü l m ü y ö r. T o p - k a p ı S a r a y ı ' n d a k i O ğ u z n â m e p a r ç a s ı n d a i s e, *Efrasyab oğlu Alp Arız*'-dan söz açılıyor²⁶. " T e ğ i n v e T a r ı m g i b i T ü r k u n v a n l a r ı i s e, (h e r h a l d e U y g u r k ü l t ü r ç e v r e s i n d e n), *Afrasyab oğullarına, (herhalde Karahanlılara) geçmişdir*", deniyordu. Y ü ğ n e k î ' y e g ö r e, " H a z r e t i A l i d e, d ö r d ü n - c ü (t ö r t i l e n ç) E r T o n g a", idi (Y ü ğ n e k î, 34).

S o n u ç : İ r a n d i l l e r i n i n ç e ş i t l i v e u z a k a ğ ı z l a r ı n ı k o n u ş a n k a v i m l e r, O r - t a a s y a ' d a d a ğ ı n ı k o l a r a k, ç o k e s k i ç a ğ l a r d a n b e r i y a ş ı y o r l a r d ı. T ü r k l e r, b u n - l a r l a y a n y a n a y a ş a m ı ş v e k o m ş u l u k e t m i ş l e r d i. B u i l i ş k i l e r, G ö k t ü r k ç a ğ ı n d a, d a h a d a g e n i ş l e m i ş t i. B a t ı T ü r k i s t a n ' d a k i b u k a v i m l e r, S o ğ d ç a d e - n e n, d e ğ i ş i k b i r İ r a n a ğ z ı k o n u ş u y o r l a r d ı. G ö k t ü r k l e r ' d e n s o n r a, B a - t ı T ü r k i s t a n i l e O r t a a s y a ' y a, İ r a n ' ı n e d e b i y a t d i l i d e g i r d i. T ü r k l e r, f a r s ç a k o n u ş a n b u k o m ş u l a r ı n a, T a c i k d e d i l e r. U z u n z a m a n İ r a n k ü l t ü r ü i l e İ r a n M i t o l o j i s i n i n t e s i r i a l t ı n d a k a l a n, T ü r k a y d ı n l a r ı v e K a r a h a n l ı d e v l e t i g i b i, h a n e d a n k u r a n T ü r k l e r, -h a t t a S e l ç u k l u l a r -, k e n d i l e r i n i İ r a n m i t o l o j i s i i l e E f r a s y a b ' a b a ğ l a d ı l a r v e o n u g e t i r i p, I s ı ğ - g ö l k e n a r ı n d a k i O r d u K e n t ' e y e r l e ş t i r d i l e r. A d ı n a d a *Alp Er Tonga* d e d i l e r.

K u r ' a n v e T e v r a t s o y k ü t ü ğ ü n e b a ğ l a n a n T ü r k l e r i s e, N u h o ğ l u Y a - f e s ' i n b i r o ğ l u n u n a d ı n ı, -*Alp Er Tonga* g i b i -, T ü r k y a p m ı ş l a r v e o n u d a g e - t i r i p, y i n e I s ı ğ - g ö l k ı y ı s ı n a y e r l e ş t i r m i ş l e r d i. B u n d a n d o l a y ı, y e n i v e s i k a l a r ç ı k ı n c a y a k a d a r -, *Alp Er Tonga* a d l ı b i r T ü r k ü n v a r l ı ğ ı n a ş ü p h e i l e b a k ı l m a l ı - d ı r, g ö r ü ş ü n d e y i z.

EKLER: TÜRK MİTOLOJİSİNDE "BARS" VEYA KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin k a p l a n i l e i l g i l i i n a n ı ş l a r ı ü z e r i n d e d e, d u - r a l ı m. Ç ü n k ü T ü r k ç e *Tonga*, b i r ç e ş i t k a p l a n d e m e k t i r. O r t a a s y a, K o r e v e M a n ç u r y a ' d a, ç o k b ü y ü k b i r k a p l a n c i n s i y a ğ a r. B u n l a r, H i n d i s t a n ' d a k i, (*Felix tigris*) d e n e n k a p l a n l a r d a n, a y r ı d ı r. O r - t a a s y a k a p l a n l a r ı, d a h a ç o k T ü r k l e r i n *bars* d e d i k l e r i, p a r s c i n s i n d e n, (*Felix uncia*) h a y v a n l a r d ı r. B u n - l a r ı n, (*Felix iberis*) d e n e n c i n s i n e d e T ü r k l e r, *yolbars* d e r l e r. T ü r k l e r b u n l a r ı, z a m a n z a m a n b i r b i r l e r i n e k a r ı ş t ı r m ı ş l a r d ı r. *Babur* v e y a *bebür* i s e, s o n r a d a n T ü r k ç e y e g i r m i ş, F a r s ç a d e y i m l e r d i r. B u n l a r d a n b a ğ k a O r t a a s y a i l e A l t a y v a d i l e r i n d e, (*Felix ocreata*, *F. linx*. *F. manul*) d e n i l e n, b ü y ü k v a h ş i k e d i l e r i l e v a - ş a k l a r d a v a r d ı r.

H u n m e z a r l a r ı n d a k a p l a n m o t i f l e r i n e ç o k r a s t l a n ı r. K a p l a n v e y a b a r s i s e, -e r k e k ç o c u k l a r a v e r i - l e n a d l a r d ı ğ ı n d a -, h a y v a n c ı, T ü r k k a v i m l e r i n i n g e l e n e k l e r i n d e, f a z l a b i r y e r t u t m a z. H a y v a n l a r b ö l ü - m ü n d e, " y o l b a r s " ü z e r i n d e d e, d u r u l m u ş t u r.

²⁵ *Türk Mitolojisi*, s. 375 vd.

²⁶ *Dede Korkut kitabı*, 28-39.

²⁷ *Kaşgarlı Mahmud*, I, ss. 396, 413.

4. BÖLÜM

TEPEGÖZ HAKKINDA

Dede Korkut'un ünlü "*Tepegöz*" hikâyesi, çeşitli yorumlara ve spekülasyonlara yol açmıştır. Dede Korkut'taki *Tepegöz* hikâyesini Almancaya çeviren Diez, *Tepegöz*'ü ilkdefa Yunan mitolojisindeki demonlarla karşılaştırmayı ihmal etmemiştir¹. Eski bir hocamız olan Prof. Walter Ruben ise, *Tepegöz*'ü yalnızca Yunan mitolojisi ile değil Hindistan'da ve dünyanın diğer yerlerinde görülen, çeşitli örneklerle de karşılaştırmıştır². Fakat Prof. Eberhard, her meselede olduğu gibi bu konu da da, gerçekçi kalmıştır³. *Tepegöz* hikâyesini bölümlere ayırmış ve ondan sonra incelemiştir. Anadolu masallarının bazılarında, *Tepegöz* motifi olmayabiliyordu. Fakat *Tepegöz* masalının diğer bölümleri, -örnek olarak- bir Kastamonu masalında bulunabiliyordu. Fakat şunu da söylemek gerekir ki, Prof. Eberhard'a verilen masallar, yeterli değildi. Arap coğrafyacısı Yakub da, böyle bir "*tek gözlülük*" (Einäugigkeit)'den söz açıyordu⁴.

ORTAASYA'DA VE ANADOLU'DA, TEPEGÖZ

Kırgız Türkleri, destanlarda geçen "*tek gözlü dev*" için, "*Malğun*", yani *Mel'un* diyorlardı⁵. Yudahin'in bildirdiği bu tek gözlü dev, yayınlanmış destanlarda bulamadık. Anadolu'daki derlemelerde ise, *Tepegöz* ile *Basat* adı yanyana geçiyordu. Derleme Sözlüğü'nde bulduğumuz bu bilginin ne derecede doğru olduğunu araştırmak, şimdilik çok güçtür. *Tepegöz* hikâyesinde görülen *Basat*, Güney Anadolu'da derlenen masallarda ise, *Pusat* adıyla geçmektedir. Ali Rıza Yalgin'ın derlediği bir masala göre, *Padişah bir gün Kaf dağına avlanmağa gidiyor. O dağda bir Tepegöz varmış. Tepegöz, çaldığı bir çocuğu, sütle besliyormuş. Padişah, Pusat adlı bu çocuğu Kaf dağından alarak getirmiş ve büyütmüş...*⁶.

¹ Diez, *Denkwürdigkeit von Asien*, III, s. 119.

² W. Ruben, *Die 25 Erzählungen des Dämons*, FFC, 133, Helsinki, 1944, s.244-253. Ayrıca bk. Prof. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 146.

³ Prof. Eberhard, aynı eser., a. yer.

⁴ Yakut, I, 913, 15.

⁵ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.) s. 551.

⁶ A. R. Yalgin, *Cenupta Türkmen Oymakları*, IV, s. 32-34. Eberhard, a.e., 257.

Anadolu'da "Tepeden göz"

Tepeden göz deyimi, Anadolu'da söylenen masalarda, *Tepegöz* için söylenen en yaygın bir ad ve deyiş olarak görülür. *Tepegöz* ile ilgili güzel bir masalı, ince bir duygu ve buluşla, rahmetli Cahit Öztelli, Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Atça köyünde derlemiştir⁷. Daha sonra Sayın Mehmet Özyurt'ta, buna benzer iki *Tepeden göz* masalını Ordu'da dinlemiş ve yayınlamıştır⁸. Bu Anadolu masallarının benzer motifleri şunlardır:

"-1. Avcılar veya çocuklar, tepede yanan bir evin ışığına doğru gidiyorlar ve *Tepeden göz*'ün eline düşüyorlar. -2. Bunlardan bir kişi, *Tepeden göz*'ün keçilerinin postuna bürünüyor ve kurtuluyor. -3. Daha sonra da *Tepeden göz*'ün gözüne kızgın bir şiş sokarak, onu öldürüyor". Son iki motif, *Decekorkut*'ta da görülür.

TEPEGÖZ HİKÂYESİNİN BAZI MOTİFLERİ

Ortaasya ve Kuzey Türklerindeki paralel örneklerle gelince, bu konuyu biraz daha değişik bir metodla ele almak gerekir. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan, böyle *tepegözlü* bir devî, Sibirya'daki Kuzey Samoyed Ostyaklarında da bulmuştu⁹. Ancak bu motifler çok mitolojiktir¹⁰. *Decekorkut*'ta ise *Tepegöz*, Oğuzların günlük hayatlarının içine girmiştir. *Decekorkut*'taki *Tepegöz* masalının her bölümünü, biraz da Türk mitolojisinin bütünü içinde ele alıp, öyle değerlendirmek gereklidir:

1) "Çoban'ın, Peri kızı ile evlenmesi": Burada, bir insan ile bir ruhun birleşmesi söz konusudur. Çoban, *Kara kemik*'ten yani halktan bir kişidir. Ne bir han oğludur ve ne de devlet kuran bir kişidir. Bundan dolayı onun "kötü bir ruh" ile karşılaşmış olması, düşünülebilir. Yukarıda da çeşitli örneklerini verdiğimiz gibi, "*Göktürklerin ataları, Yaz ve Kış Tanrıları'nın kızları ile evlenmişti*". Oğuz Han'da, biri gökten düşen ve diğeri de ağacın kovuğunda bulunan iki kız ile evlenmiş ve kızlardan doğan çocuklar ise Oğuzların soylarını meydana getirmişlerdir. Türk Mitolojisinde bunun örnekleri pek çoktur. Ancak Türklerde insanlara kötülük getiren ruhlar ile *kötü yer ruhları* da, yok değildir. *İslamiyet*, Çoban'ın yaptığı bu *zinâyı*, kendi topluluğunu da cezalandıran bir suç olarak göstermiş ve masala böyle bir anlatış vermiş olabilirdi.

⁷ Cahit Öztelli, Türk Folklor. Araştırmaları (TFA), C. VI, sayı: 127. Nallıhan.

⁸ Mehmet Özyurt, TFA, 1968. XI, s. 475.

⁹ Prof. Abdülkadir İnan, *Makaleler*, s. 70.

¹⁰ Potanin, IV, 22, 23, 671, 726.

2) **Pınarlar ve ruhlar:** Tepegöz'ün doğum yeri, çeşme veya bir pınar başıdır. *Pınar*, yeraltından gelen suları dolayısıyla, yeryüzü ile yeraltının bir kapısı veya bir bağlantı yeri gibi görülür. *Pınarlar* veya *kaynayan sular*, Türklerde çoğu zaman *kutlu* yerlerdir. Ancak kaynayan sular, yeraltından gelen kötü ruhlar içinde, bir kapı veya çıkış yok idi. Farsça Oğuzname'de şöyle bir olay anlatılır:

‘‘*Buğra Han'ın oğlu Korı Tegin'in doğru söyleyip, söylemediğini anlamak için, Endek'e (Hint?), bir zenci ile birlikte gönderildi. Endek bozkırındaki Dev Kaya'sı'nda, üç çeşme, üç ağaç ve bunların yanında da üç mavi ejder vardı. Orada oğlanın doğru söylediği anlaşıldı. Çeşme yanındaki ejder, Korı Tegin'in kör olan gözünü yaladı ve iyileştirdi*’’.

Er Töştük destanında da çeşme'nin yanında eğri büğrü ve çok gariplik bir ağaç vardır. Kuylular, ise Kuzey Türk destanlarında, daha çok birer ‘‘yıldız sembolü’’ olarak görülür. ‘‘*Altı Kuyu*’’ gibi. Bununla beraber, ‘‘*kuyudan sarı bir at çıkaran*’’ sihirbazlar da yok değildi¹². Ağaç motifine gelince, Uygur Hakanları ağaçtan türemişlerdi. Oğuz Han da yer ve su ruhlarından gelen ikinci karısını, bir ada ortasında bulunan bir ağaç kovuğunda bulmuştu.

3) ‘‘**Pınar ile doğum**’’ arasında da, ilişkiler vardır: Manas Han'ın annesi, aradan yıllar geçtiği halde bir türlü doğum yapamamıştı. Bunun için kocası da, ‘‘*Karım kutlu pınarlar da gecelemiyor*’’, diye şikâyette bulunuyordu. Karısının kısırlığını, çeşme başında bir gece olsun gecelemediğinden buluyordu. Ayrıca, karısının, ‘‘*Alma ağacının altında oynamadığından*’’ da, şikâyet ediyordu¹³. Bu bölgede bulunan ünlü Alma Bulmak'ın adı da Türk destanlarında sık sık geçer. Ayrıca Anadolulular masalındaki doğumların, çoğu zaman dervişlerin verdiği bir elma ile gerçekleştiğini de unutmayalım.

4) **Alageyik'in annesi Tepegöz:** Güney Anadolu'daki Türkmen masallarında ise, *Alageyik'in annesi, Kafdağında yaşayan, Tepegöz adlı bir dişi devin oğluydu*¹⁴. Bayburt masallarında Tepegöz, bazan insan ve bazan da, dev olarak görünüyor. Tepegöz veya tek gözlü kişiler ile ruhlar, Anadolu masallarında da, geniş olarak görülür¹⁵.

¹¹ Prof. Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 66.

¹² Radlof. *Proben*, III, metin: 88/terc. 101.

¹³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 504.

¹⁴ A. R. Yalçın, a. esr., I, 84-87: Prof. Erberhard a.e., 257.

¹⁵ Prof Eberhard, a.e. s. 311.

DEDE KORKUT'TAKİ "TEPEGÖZ" VE BİR ORTAASYA DESTANI

Dede Korkut'taki *Tepegöz* masalının bazı motiflerini, *Manas* destanının bir parçası olan *Er-Töştük* destanında da görüyoruz. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan bizden önce bu benzerlik üzerinde, on satırlık bir giriş içinde durmuşlardı. Ancak kitaplarımızın kısa aralıklarla çıkması sebebiyle, hocamızın notunu göremeden biz de bu benzerlik üzerinde durmuştuk¹⁶. Bu buluşun şerefi, elbette ki Prof. A. İnan'a aittir. *Tepegöz* efsanesinin Kırgız Türklerine ait bu değişik anlatılışını biz burada Dede Korkut'la karşılaştırmağa çalışacağız ve ayrıca bazı motifler üzerinde de, duracağız:

1. *Er Töştük* destanında, Dede Korkut'ta olduğu gibi, "*Çoban ile Peri kızının birleşmesi*" yoktur. Yalnızca, *Er Töştük*'ün düğününde, Bek-Toro adlı "*Kirli sihirbaz kız*" onlara bir söz atar. Çünkü bu *sihirbaz kız*, *Er Töştük*'ü sevmektedir. Kız ile *Er-Töştük* arasında bir birleşme de, söz konusu değildir.

2. *Er Töştük*'ün babası İlemen Bay, bir yerde konaklar. Konak yerinde başlıca iki şey görülür: -A). *Yerlere kadar eğilmiş ve altı adeta bir çadır haline gelmiş bir kavak ağacı*". -B). "*Atları, pınar başına suya götürünce atların ürkmeleri*". Böyle bir *pınar*, Dede Korkut'ta da vardır. Fakat orada kavak ağacı yoktur.

3. Dede Korkut'ta, "*Su üzerinde bir ibret nesne yatur, başı göti belürsüz*" veya "*bir yıgnak yatur*", denir. *Er Töştük* destanında ise, "*Su yüzünde bir ciğer yüzüyordu*", deniyordu.

4. Dede Korkut'ta, "*...depdüklerince böyüdi, Oruz Koca dahı inüp depeledi. Mahmuzı tokındı, bu yıgnak, (veya yıgnak) yarıldı*", denir. *Er Töştük* destanında ise, "*(Er Töştük'ün babası) İlemen Bay mızrağı ile ciğeri tutup, itti. Ciğere dokununca, ciğer başladı büyümeğe. Büyüye büyüye en sonunda, parçalandı*", deniyordu.

5. Dede Korkut'ta, "*İçinden bir oğlan çıktı, gövdesi adam, tepesinde bir gözü var. Oruz aldı, bu oğlanı eteğine sardı*", denir. *Er Töştük* destanında ise, "*İçinden, Yel-Mogus adlı dev çıktı ve İlemen Bay'ın boynuna bindi*", deniyordu¹⁷.

5) *Tepegöz*, yeraltı ruhu: Dede Korkut'ta bundan sonra Oğuz ilinin hayatının bir bölümü oluşturan ve felâketli günleri anlatan bir

¹⁶ *Türk Mitolojisi*, s. 543; (1000 Temel eser)'de, s. 338-341.

¹⁷ *Proben*, V, s. 530.

hikâye başlar. Er Töş tük destanında ise, yeraltında ve göklerde geçen mitolojik bir hayat içine girilir. Er Töş tük destanındaki bu efsanenin özü şöyledir:

‘‘İle men Bay, Agay Han’ın kızı Ken çe ke’yi, oğlu Er Töş tük’e alır kızın çeyizi ile birlikte, eve dönmek için yola çıkar. Yolda gelirlerken, Kirli Kara - Kız Bek-Toro’ya rastlarlar. (Bu kız, Dede Korkut’taki peri kızının bir paraleli olabilir). Kirli Kara - Kız, Er Töş tük’ün karısını kıskanır ve ona birkaç söz atar ve ondan sonra da, peşlerini bırakmaz.

‘‘Yolda, yerlere kadar kıvrılmış ve kendileri’nin konaklamaları için bir çadır halini almış bir k a v a k a ğ a c ı n a rastlarlar. Orada gecelerler. Sabah olur, atları suya götürürler. Atlar ürküp, göklere çıkar gibi, yaparlar. Suda, bir ci ğ e r i n yüzdüğünü görürler. Baba İle men Bay, ‘‘Kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış’’ diye bağırır ve ciğeri mızrakla iter. İtin ce, ciğerden, Yel - M o g u s adlı bir dev çıkar ve İle men Bay’ın boynuna biner. İle men Bay, bağırmağa başlar¹⁸...’’

6) Deli Dumrul’dan bazı motifler: Bundan sonra Baba İle men Bay canını kurtarmak için, Deli Dumrul hikayesinde olduğu gibi, kendi yerine oğullarını deve verip öldürtmek ister. Fakat dev yalnızca, Er Töş tük’ün ruhunu ister. Bundan da anlaşılıyor ki bu dev, Kirli Kara-Kız ile ilgili bir ruhtu. Dede Korkut’taki Peri kızı ve Tepegöz gibi. Baba, -A n a d o l u masallarında olduğu gibi-, oğlunun ruhunun bir ‘‘e ğ e d e olduğunu söyler ve onu çalmasını öğütler. Bunu anlayan Er Töş tük’ün karısı, Ç a l - K u y r u k adlı kutlu atına biner ve ‘‘Eğri kavaklı pınar’’a gider. Eğri Kavaklı Pınar’a gidince, pınarın başında bir ‘‘dev anasını’’ oturmuş görür.

S o n u ç : Görülüyor ki Dede Korkut’ta, çoban ile Peri kızının birleşmesi sonunda pınar yolu ile gelen Tepegöz motifi, çok daha derin, eski ve geniş mitolojik temellere dayanmakta idi. Efsanenin kahramanı ve ana motifi Tepegöz, bir dev veya bir ruh olabilir. Dede Korkut’un Tepegöz hikayesinin araştırılmasında başta gelen nokta, ‘‘motiflerin sırası’’ ve diğer Türk destanlardaki motiflere olan benzerliğidir. Ayrıca motiflerin eski Türk dini, inanışları ve gelenekleri ile bağdaşmasıdır. Aşağıda da görüleceği gibi, Dede Korkut’taki Tepegöz hikâyesini, Türklerin inanışları bakımından, açıklayıp yorumlayabilmek için, elimizde yeterli vesika vardır.

TEPEGÖZ İÇİN DİĞER ÖRNEKLER

K u y u v e k a v a k a ğ a c ı : Te p e g ö z ’ün yukarıda, eğri bir kavak ağacının altındaki bir pınardan çıktığını görmüştük. Bir A n a d o l u masalında ise,

şöyle deniliyordu: "...Bir bey, bir kadını, bir kuyuya atıp, öldürmüş. Az sonra kuyudan bir kavak ağacı çıkmış ve beyden, kadının hakkını istemiş¹⁹..."

Akciğeri, ırmağa atma: Bir Kuzey-Türk destanında, buna benzer bir motif görüyoruz: "...Yestey Mönk köadlı bir yiğit, atın ölmesini önlemek için, atın akciğerini, (baur, yani bağırını) çıkarıp, bir ırmağa atıyor. Fakat at buna rağmen ölüyor²⁰..."

Çingiz-Hangeleneğinde, "Tepeden göz": Çingiz Han'ın atalarından "Duva-Sokor, alınının ortasında bir tek gözünün bulunmasına rağmen üç günlük yolu görebiliyordu": Duva Sokor, Çingiz Han'ın resmi soykütüğünde yer alır ve kendisi, normal bir insandır. Ayrıca iki kardeş idiler. Ancak sonradan verilen bir bilgiye göre, "Duva Sokor'un oğulları Dobun Mergen'i aşağı görerek, akrabadan saymadılar ve ondan ayrılıp, göç ettiler²¹". Bu tepedengöz Duva Sokor'un oğulları, niçin kendilerini daha soylu olarak görmüşlerdir? Bunun sebebi pek anlaşılmıyor. Gerçi tepedengöz Duva Sokor, büyük kardeştir. Fakat kaynaklarda onun kutluluk veya üstünlüğüne ait her hangi bir not bulamıyoruz. Onlardan türeyen Dörben boyu için de, durum aynıdır.

Uygur Türeyiş Destanında, dağın şişmesi ve beş çocuğun doğması: Uygurların türeyiş destanının bir söylenişinde, ise "Kutlu Dağ şişerek yarılmış ve içinden Hakan çocukları çıkmıştı". Bunun üzerinde, yukarıda durmuştuk. Tepengöz gibi kötü bir ruh ise, âdi bir yığnak veya şişen bir ciğer içinden çıkmıştır.

Tek gözlüler: Bunlar, bir gözü görmeyen insanlar da olabilirler. Ancak bunlar hakkında da bir kaç vesikayı sunmağı, yararlı görüyoruz²²:

1) "Onun gözü, tegildi (şaşılaştı, tek gözlü oldu)": Uygur el yazılarında "tegi-", kör etme, demektir.

2) "Kınçır" (Çağatay): Tek gözlü²³. Bu sözün kökleri ile manasını anlayamadık.

3) Yedi gözlü er: "Ne diyor, dinle! Yedi gözlü er²⁴ (yeti közlü er) Kutadgu Bilig'de görülen bu 7 gözlü eri de, yorumlayamıyoruz.

5) Tek gözlü yargıç: Anadolü masalının varyantları için Prof. Eberhard'ın tahliline bakınız²⁵.

¹⁹ W. Eberhard, Türkischer Volksmärchen, s. 164.

²⁰ Proben, IV, s. 81/103. Baraba: Yestey Mönk kö destanı.

²¹ Moğolların Gizli Tarihi, II.

²² Kağgarlı Mahmut, II, s. 130.

²³ Radlof, Wörterbuch, II, s. 860.

²⁴ Kutadgu Bilig, II, 1133.

²⁵ W. Eberhard, aynı eser, 333 III.

5. BÖLÜM

DELİ DUMRUL HAKKINDA

DELİ DUMRUL MU; TUĞRUL SULTAN MI?

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir ‘ ‘*O ğ u z destanı parçası*’’, *D e d e K o r k u t* ile diğer Türk destanlarının, parlak bir tacı ve adeta bir fatihasıdır. ‘ ‘*C ü n doğusu gen yerden kopan O ğ u z*’ ’, diye söze başlayan, bu destan kadar ikinci derin bir destan yoktur. Bu destanın, *D e d e K o r k u t* kitabı ile ilgili bölümlerini, karşılaştırma yoluyla ve ayrı bir bölüm olarak sunduk.

Topkapı Sarayı destanı'nın elimizde bulunan parçaları, Ozanın yaptığı bir giriş halindedir. Ancak *O ğ u z b ü y ü k l e r i* hakkında, ayrı ayrı bilgiler de verilmektedir. *T o ğ r u l K o c a* bölümü, *D e l i D u m r u l*'ün özelliklerine uymaktadır. Biz burada, bu karşılaştırma ile yola çıkıyoruz.

Dil ve anlatış bakımından *Topkapı Sarayı destanı*'nın girişi, *D e d e K o r k u t* kitabından, daha eski görünmektedir. Destancı *O z a n*, gerçek bir müslümandır ve Türkler arasında İslamiyetin öncülerinden biri, gibidir. Ancak dil ve anlatış bakımından, *D e d e K o r k u t* kitabı ile karşılaştırılırsa, İslamiyet ile ilgili bilgi ve motiflerin, daha az olduğu görülür. *O z a n*, henüz *İ s l a m* terminolojisine, tam olarak girememiş ve benimseyememiştir.

Topkapı Sarayındaki Oğuz-nâme parçası ve Dede Korkut

Topkapı Sarayı destanı, kuruluş bakımından, *O r t a a s y a*'daki yarı müslüman b a h ş ı 'ların dualarını andırır. Bununla beraber söz ve anlatış bakımından herzey, *D e d e K o r k u t* geleneğinin, daha eski, daha değişik ve daha geniş bir söylenişidir. Burada söylenen ‘ ‘*D e d e K o r k u t biliglü*’ ’ gibi derin ve eski deyişi, başka bir destanda göremiyoruz.

1) *T o p k a p ı Sarayı*'nda bulunan bu *O ğ u z - n â m e* parçası, ‘ ‘*Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*’ ’nde, ‘ ‘*Oğuz destanından bir parça*’ ’ adı ile ve imzasız olarak yayınlanmıştır. Söylendiğine göre bu yayın, rahmetli Hocamız Prof. Dr. Zeki Velidi To ğ a n tarafından yapılmıştır. Rahmetli hocamız bu sırada elverişsiz şartlar altında yaşıyordu. Metnin fotoğrafındaki 50 ve 51 numaralı satırlarda şöyle deniliyordu:

‘‘*Selim oğlu Karaman*’ı sevüb, *Tanrı yaradan, Ulu Sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan...*’’

2) Tuğrul mu; Dumrul mu?

Dede Korkut kitabında, ‘‘*köprü yapan*’’ ve ‘‘*Azrail ile savaş kılan*’’ kişi, *Deli Dumrul* idi. Ancak burada *Toğrul Sultan*, Dede Korkut’taki *Deli Dumrul* gibi, saf bir kişi olarak gösterilmiyordu. Kendisi, ‘‘*Ulu Sultan budağı*’’dır. ‘‘*Altın köprü*’’ motifi ise, bu destanın Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının, çok daha muhteşem olduğunu gösteriyor,

‘‘*Toğrul*’’un ‘‘*Dumrul*’’ okunması, Arap yazısındaki (ğ) nin noktasının düşmesi ve böylece (m) okunması ile mümkündür. Aslında *Toğrul Sultan* ile *Deli Dumrul* destanlarının, eski mitolojik köklere dayanan, çok daha önceleri de bulunmalıydı. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konulamaz. Ancak diğer paralel destan motifleri, bizi bazı gerçeklere doğru götürebilir. Bundan dolayı konuya, diğer destan motiflerini incelemekle girelim:

3) ‘‘Toğrıl’’ (Toğrul) adı ve sözü hakkında:

Türk dillerinde, ‘‘*Dumrul*’’ veya ‘‘*Dumrul*’’ diye söylenen bir sözü göremiyoruz. ‘‘*Toğrıl Bey’in adı hakkında*’’ adlı bir yazımızda, ‘‘-rıl’’ eki ile biten sözler ve kuş adları üzerinde durmuştuk¹. *Toğrıl*, bir alıcı kuşun adıdır. Av için yetiştirilir ve adı, çok yaygındır. *Çingiz Han* çağında, yani *Selçuklular*’dan iki yüz yıl sonra, ‘‘*Moğolların*, bir efsanevi kuşu gibi’’, görülür. Tarihçi *Reşideddin*’e göre, ‘‘*Moğolların ‘‘Toğrıl kuşu’na karşılık, Türklerin efsanevi kuşunun adı, ‘‘Kongrıl’’, idi²...*’’ Görülüyor ki, iki *ilâhî kuşun* adı da, ‘‘-rıl’’ eki ile bitiyordu. Yine *Reşideddin*’e göre *Toğrul*, *Önasya*’daki, *Anka kuşu*’nun bir benzeri idi.

‘‘*Toğrul*’’ sözünün Moğolca olması, çok zordur. *P. Pelliot* da, ‘‘*Toğrul*’’ sözünün, Türkçe olduğu görüşündedir³. *Toğrıl*, *Çingiz Han* çağında, *Kereyit* hakanı, *Öng Han*’ın adı olarak görünüyordu⁴. *Çin*’deki büyük bir memurun adı ise, ‘‘*Er-Toguril*’’, yani ‘‘*Er-Toğrul*’’ idi⁵. Bu da, tam Türkçe bir addır.

4) Güvercin ve atmaca motifi:

Azrail, avcı bir kuşun adını taşıyan, ‘‘*tuğrul*’’ veya ‘‘*Dumrul*’’un karşısında, *güvercin* donuna giriyor. Bu konuyu pekiştirmek için, başka paralel düşünceler ve motifler arayalım:

¹ Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Dergisi, *Tuğrul Bey’in adı hakkında*, 1971, s. 201-207.

² *Reşideddin*, Berezin yayını, II, s. 173.

³ *P. Pelliot, Histoire de Campagnes de Genghis Khan*, s. 210.

⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, -(YCPS), 104, 107.

⁵ *Tu Chi, Meng-wu-êrh Shih chi*, s. 4b. *Negüa* kabilesinden, ‘‘*Toğrul, İl-Kotur, İl-Konur*’’ gibi, üç Türk adı görülüyor.

Hacı Bektaş, “Mâ’na âleminde velâyetle, bir gökçe gögerçin donuna girip”, Anadolı’ya geliyor. Yerli dervişlerden Doğrıl Baba, “bir şahin donuna girip, Hacı Bektaş’ı yakalamak istiyor. Hacı Bektaş ‘silkinip’, insan donuna giriyor ve Doğrıl Baba’yı, boğazından yakalıyor”. Aslında bu Anadolu’daki yerli dervişlerin, teslim olmalarını anlatan, sembolik bir hikâyedir. Ancak Hacı Bektaş da, Azrail gibi, güvercin donundadır.

5) Kuzey Türk destanlarından bazı paralel örnekler:

Kuzeydeki Baraba Türkleri de, masallarda bizim gibi güvercine, “köklü köğürçin”, yani gök veya gökçe güvercin derler⁶. Kuzeydeki Turalı boyunun masallarında ise, “Hatib (Çeçen)’in, Güvercin olup uçtuğunu gören Molla, hemen laçın (yani bir çeşit doğan) olup, arkasından gidiyor...” Yine Kuzey Türk destanlarında, “kızlar kuş oluyorlar, erkekler de şahin olup, kızları kovalıyorlar⁸...”

Güçleri eş olan, “yiğitler ile devler ise, karçıgay ve laçın (İlaçın) avcı kuşlar oluyorlar ve gökte döğüşüyorlardı. Kanatları, gök gürültüsü gibi ses çıkarıyordu...” Azrail’in güvercin donuna girmesi ve Deli Dumrul’un onu doğanla kovalaması, bir mitoloji motifi olarak çok görülür. Abdulkadir Geylânî, “beyaz bir doğan donunda”, görülürdü¹⁰. Don değiştirme ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak durulmuştur.

⁶ Om’daki, bir Baraba türküsü yırında (yür), şöyle deniyordu: “... Aklı güvercin (aklıgına), mavi güvercin (köklü köğürçün)! Bir tahta (takta) üzerinde, niçin toplanıyorsunuz (yuulgan)!...”: (Proben, 4, s. 78/99).

Eski Türklerde güvercin: Eski Türklerde güvercinin manevî bir değerini bulamadık. Bir av hayvanı gibi görülüyor: “O, benimle ortaya güvercin koyarak (köğürçünleşü), oyun oynadı (oynadı)”: (MK, II, s. 266). Ayrıca bk. MK, III, s. 419. Ortaya tavşan koyarak (tavışganlaşu) da, oyun oynanıyordu.

Uygur el yazılarında güvercin için, kökürçken denilir: “...Üç güvercin yavrusu (üç kökürçken adayı), atmaca, laçın ile (laçınka) karşılaşı...” (Suvarna, 620, 20). İlaç olarak, “güvercin pisliği (kökürçken mayası)...”: (Rahmeti, Uig. Heilkunde, I, 40).

⁷ Bu “üç yoldaş” adlı masal hatib, molla ve okçu arasında geçiyordu. 1) Mollalar, hatibleri (çeçen) çekemiyorlar. Molla hatibe, “Ben senin güvercin (kepter) olduğunu görünce, laçın (ilaçın) olup, arkadan kovaladım”, diyordu: (Proben, 4, s. 101/131).

2) “(Kelöğlan (taşpa) olan yiğit) Kan-Şentey, (yeniden) silkindi, bir gök güvercin (kök kepter) olup, uçtu. (sonra yeniden yine,) silkindi, bir gök atmaca (kök karşıga) oldu. Bunun üzerine kız yiğide, şöyle dedi: -Ey yiğit (batır) don değiştirip (türlop, yeniden türlen), kendi öz kalıbına (öz kalobingâ) gir (tüş)! Bunun üzerine yiğid silkinip, on beşinde doğan ay gibi (on beşinde tuğan ayday), kendi kalıbına girdi. Onu gören herkes, aklını kaybetti...” Proben, 3, s. 265 (metin).

⁸ Tebene Koga Hatun (kanış), silkinip bir kuş oldu. Mişek-Alp ise silkindi, bir boz şahin (boz tuygun) oldu...” Terene il-Kargat: (Proben, IV, s. 26/33).

⁹ Dev, Yer-ruhu, “Yer Kara-alp’in kanadının uğultusu (vavı uğul-), gök gürültüsü gibi gürledi (küğürtleyin kükrep). Bunu duyan Yeste Yöngköde, (silkinip) göğe uçtu. Döğüştüler (yeüştüler). Bu karçıgay ve laçın’ın tıyleri, kazan büyüklüğünde kara taşlar gibi (kazandau kara taş), yere düştüler...”: (Proben, IV, s. 81/101).

¹⁰ F. Köprülü, Kaykçı Kul Mustafa, s. 51, n. 1.

6) “Yendiğinden ve yenmediğinden para alma”: Köprü, özellikle hayvancı Türklerin destan veya masallarında görülmüyor. Kırgız Türklerinde köprü (*köpüröö*), daha çok *Sırat köprüsü* manasında söylenir¹¹. Bir Kuzey Türk masalında ise, “denizin (veya ırmağın), altından geçen bir köprü” den söz açılıyordu¹². Asıl önemlisi, “Kozu Körpöş adlı bir yiğit, herkesle aşık oynuyor (*ladışka aşık*). Yendiğinden de, yenmediğinden de, para alıyordu¹³...”

7) Tanrı'nın gücünü tanıma ve tövbe etme: Bu motif, Türk masal ve destanlarında, çok görülür. Manas - Han, yaralanınca, şöyle demişti: “... Başkaları, Tanrı Tanrı derken, “Ben Tanrıyım”, derdim. Meğer Tanrı, başka imiş¹⁴!...”

8) “Yücelerden yücesin! Kimse bilmez nicesin!” Bizce bu söz, Türk düşüncesinde “vâcib ü - Vücûd” anlayışının, başka bir anlatışı olsa gerektir. Eski Türklerde, Tanrı'nın vücudu için, “vâcib ü - vücûd” anlayışı var mıydı? W. Thomsen'in de yorumuna uyarak, “Tengri teg Tengri” sözü, Gök tür k yazıtlarında, “göge veya kendine benzer Tanrı” inanın bir ifadesi olmalıydı.

9) Babanın oğlundan canını esirgemesi: Bilindiği üzere, Azrail Deli Dumrul'dan canını istemesi üzerine, babası ile annesine gider ve kendisi yerine, onların canlarını vermelerini ister. Er - Töştük destanında, Tepegö z hikâyesindeki gibi, pınardaki ciğerin içinden bir dev çıkar ve dev, İlemen - Bay'ın boynuna binip, canını ister. Bundan sonrasını, destandan dinleyelim:

“...İlemen - Bay bağırır: “ - Kâfiroğlu Yel-Mogus (devin adı), gel öldürme beni! Tepe gibi yükselen, ak evimi vereyim! Ak sürümün hepsini ve sığırlarımı vereyim!” Ancak dev, hiç oralı olmaz. Dev güler: “ - Başkalarını da söyle”, der. Bunun üzerine İlemen-Bay:

“ - Gel sana sekiz oğlumla, gelinlerimi vereyim! Beni öldürme, der. Dev, yine razı olmaz. O zaman İlemen-Bay: “ - Gel, alp oğlum Er - Töştük ile gelinimi vereyim”, deyince, dev güler ve onu bırakır¹⁵...” Ancak gelin, kocasının yanını tutunca, dev onları da bırakır. Böyle bir masal, Ankara'da da bulunmuştur¹⁶.

¹¹ Yuda hin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 733.

¹² *Kün - Han* (Gün Han) kızına: Benim yaptırdığım bir taş köprüm var... Bu köprü, suyun altında dır...” Kara-Kököl destanı: (Proben, IV, s. 68/85).

¹³ “... Çocukların aşıklarını, utsa da alıyor; utmasa da alıyordu; (utsada alar, utpasa da alar), (Proben, IV, s. 10/13).

¹⁴ Proben, V, s. 369: *Manas* destanı.

¹⁵ Proben, V, s. 530.

¹⁶ W. Eberhard, *Türkischer Volksmärchen* s. 113.

Selim oğlu *Karaman*, Topkapı Sarayı *Oğuz destanı* içinde, *Tuğrul Sultan*'ın, öncülerinden birisi olarak görülmektedir. Prof. Abdulkadir İnan'ın da gösterdikleri gibi, *Karaman*'ın eski Türk inanışlarında, önemli bir yeri vardı¹⁷.

10) *Duha Koca* (*Tokuş Koca*) oğlu *Deli Dumrul*: *Deli Dumrul*'un babası. *Dede Korkut* kitabında, "*Duha Koca*" diye geçmektedir. *Topkapı Sarayı Oğuz-nâme*'sinde ise, "*Tokuş Koca* oğlu *Delü Duğrul*", denmektedir. *Deli Dumrul*'un babasının adını, *Tokuş Koca* olarak, düzeltmek gerekmektedir.

¹⁷ Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 10 vd.

6. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE “KELOĞLAN”

(En eski Türk kökenleri)

Keloğlan, hepimizin bildiği ve sevdiği bir masal motifimizdir. *Keloğlan*, *sevimli* ve *akıllıdır*. Bazan da *ilâhî güçlere* sahip olur. Bu keloğlan motifi nereden gelmiş, evimizin ve köylerimizin içlerine kadar nasıl girmiştir? Folklorculara sorarsanız, hemen dünya folkloruna ait kitaplara bakıp, size bir açıklama yolu ararlar. Bu, kolay bir yoldur. Şimdiye kadar yapılan da, budur. Herhangi bir sonuca da varılmış değildir.

En eski Türk tarihi ile geleneklerine inerek, bu gibi konulara bir açıklama bulma ise, bizim yolumuzdur. *Keloğlan* masallarının söylendiği Türk evine girerken, Türk kavimlerine ve Türk kavimlerinin tarihte geçirdiği Türk tarihinin gelişmelerine de, bir göz atmamız gerekir. Eğer *Keloğlan* masal motifi, Türk masalları ile Türk mitolojisinin yerli bir motifi ise, onun diğer Türk geleneklerinde de, görülmüş olması gereklidir. Türklere ait bir masal motifi, eski Türk dininde, Türklerin eski inanışlarında, Türk aile ve devlet düzeninde de görülmelidir. Bundan dolayı bu kitapta, *eskilere ve derinliklere doğru izleyemediğimiz Türk destan ve masal motiflerini*, konularımızın dışında bırakmağa çalıştık.

TÜRKLERDE, “KEL” VE “KELLİK” ANLAYIŞI

1. *Deri hastalığı ve kellik*: Kellik, bir deri hastalığı nedeniyle saçların dökülmesi, başın çıplak ve yaralı kalmasıdır. Türkçe eski Uyğur tıp kitaplarında, “*baş taz bolsar*”, yani “*baş kel ve yaralı olursa*”, diye söze başlıyor ve bunun için, ilaç reçeteleri veriliyordu¹. *Daz* veya eski türkçesiyle *taz* sözü, yalnızca yaralı başlar için değil; bütün çıplak başlar için de söylenen, yaygın bir deyimdi. Ancak *Anadolı*’daki bazı masallarda, keloğlanın başı yaralıdır. Zaman zaman başına ilaç sürüyordu. *Daz* sözümüz, bugünkü Türk dünyasında, “*tas, taz, taşşa*”, söylenişleriyle yaşamaktadır².

¹ R. Rahmeti, *Zur Heilkunde der Uiguren*, Berlin, 1930, II, s. 45.

² Radlof, *Wörterbuch*, III, ss. 915, 925 vd.

2. “Saç ı d ö k ü l m ü ş v e s a ç s ı z” kişilere de, *taz* veya *daz*, denmiştir. Eski Türkçe derin ve geniş bir dildir. kelliğin veya baş ı çıplaklığın da, türlü çeşitleri vardır. Kısaca gözden geçirelim:

KELLİÇİN ÇEŞİTLERİ

a) “Ş a p l ı b a ş ”: 11. yüzyıl Türkleri ak şaba, *ajmuk* derlerdi. Kaşgarlı M a h m u d , “*ajmuk taz*” deymi için söyle diyordu: “*Kel olan kimsele- rin dazlığı buna benzetilerek ‘ajmuk taz’ denir ki, ‘başı şapla sıvanmış kel’ demektir...*” Bu daha çok hastalık dolayısıyla, bir dazlık olsa gerektir. Bununla birlikte, sağlıklı başlar da, parlarlar.

b) “T o k k i ş i ”: 11. yüzyıl kaynaklarında görülen bu söz üzerinde, önemle durmak gerekir. K a ş g a r l ı M a h m u d ; bunun için şöyle diyordu: “*To k : Tok kişi, (yani t o k adam). Türklerin saç ı gibi, baş ında saç olma- yan kişilere, ‘t o k e r ’ , denir. Boynuzsuz hayvana da, ‘tok ylık’ denilir...*” Rusça, “Eski Türkçe sözlük” içinde, bu türkçe *tok* sözünün, ç i n c e “*t’u, tug*” sözü ile aynı olabileceği üzerinde duruluyor (s.576). Türklerin saçlarını ke- sip, ustura ile kazıdıklarını bilmiyoruz. Türkler, saçlı idiler. Ancak Ç i n l i - l e r saçlarını ustura ile kazıyorlardı. Acaba K a ş g a r l ı M a h m u d burada, çok daha doğudaki Türklerden mi, söz açıyordu? Bilemiyoruz. Bu konuya yeni- den döneceğiz.

c) “S o k a r k i ş i ”: Yine 11. yüzyıl kaynağına göre, bunun iki manası var- dır: 1) *Başı yanak gibi s a ç s ı z olan her adam.* 2) *B o y n u z s u z olan, her hayvan. Bu sözden alınarak, b o y u n s u z koyuna da, ‘sokar koy’ denmiştir*⁵. Bu da, türkçede az yaygın ve açıklaması çok zor olan bir sözdür. Moğolcada *sokor*, k ö r manasında söylenirdi.

d) “K e ç e l i ” sözü ise M ı s ı r ’daki M e m l u k Türk sultanlığı çağı- ndaki sözlüklerde görülüyordu⁶. *Keçel*, A n a d o l u Türk kültür çevresinde de söyleniyordu. A s ı m E f e n d i , *Bürhan-ı Katı*’da, “*taz keçel*” sözlerini yan-

⁵ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 99. Metnin içinde bu değerli kaynaktan çok yararlanacağız. Ancak bu kaynaktan bulunan “*taz*”; *daz* ve *dazlık* ile ilgili bilgileri, bir arada vermediği, yararlı görüyoruz.

1) Kelin geleceği yer, börtücü dükkânıdır: (*Taz keligi börtüğe*): (MK, I.26). 2. “Kelin baş ı bozuldu, kelliği arttı”: (*taz baş ı ıjmaklandı*); “Yerde gap çoğaldı”: (*Yer ıjmaklandı*): (MK, I, s. 313). - Alacalı at: “*A l a c a l ı y ü k t a ş ı m a z , (ç ü n k ü n u n t ı r n a ğ ı k ö t ü d ü r) ? : (Taz ot tarafçı bolmaz)*: (MK, III, s. 148 vd.). -Boynuzsuz koyun: “*Kel koyun, boynuzsuz koyun*”: (*Taz koy*): (MK, III, s. 148). - Daz yer, daz kırsı: *Taz yer*: (MK, III, s. 148). Kelleşmek: “*Tazar-*”: (MK, II, s. 77). *Tazgarma, tazgırma*”: (II, 178): “*Er baş ı tazgardı*”. - Kel deme veya asıma: “*Ol anı tazladı*”: (III, s. 293). Krşl. B r o c k e l m a n n , *Wort...*, s. 200; Spr. 150, 151; R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 925.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 332, 358.

⁵ Aynı eser, I, s. 411. Krşl. B r o c k . *Wort...*, s. 181.

⁶ *El İdrâk...*, s. 4a. M ı s ı r Türk kültür çevresi.

yana kullanıyordu (s. 481). Ancak bu *kel* demek, olmasa gerektir. Bu söz, Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde de görülür.

e) H a r e z m ş a h l a r Türk Kültür çevresinde, *dazlık* için, bir “*kalçağay*” sözü ortaya çıkıyordu. Bu söz de, dökülmüş saç ile ilgili olsa gerekti⁷. Bu daha çok *atlar* için kullanılıyordu. Bunun yanında, *Mukaddemet ül-Edeb*’de, “*tökülgen saç*” gibi, açık manalı sözleri de görmüyor, değiliz⁸. Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde ise, saçsız, dazlak başlara, “*ak baş*” denilip, geçiliyordu⁹.

f) T a z y e r, yani çıplak ve otsuz yer anlayışı, yalnızca A n a d o l u ile bu günkü Ortaasya’da değil; 11. yüzyıl kaynaklarında da görülüyordu¹⁰: “*Bitkisi az olan çorak yer, k e l toprak*” demektir. Batı A n a d o l u ’daki *Daz kırtı* adlı yeri de, bu nedenle hatırlayalım. Tarama Sözlüğü içindeki, “*tazlak sahra*” “*üzeri düz ve tazlak ve tayıncak nesne*”, “*ot bitmeyen tazlak yer*”, deyimlerini de, bunlara katmak gereklidir. Çok kuzeylerdeki Ş o r ve onların yakınlarındaki Türklerde, “*taskır, taskıl*” daha çok, çıplak kayalar, için söylenir. Görülüyor ki, eski ve yeni Türk dünyalarında, bu konular üzerinde bir düşünce birliği vardır. Konuyu, uzatmıyacağız.

“DAZ, K E L A T L A R ” VE DİĞER HAYVANLAR

“*K e l o ğ l a n ’ın atları da kel idiler*”: Bu nasıl oluyordu? Bu, *Türk mitoloji*’sinin çok önemli bir motifidir. *Don de ğ i ş t i r m e* üzerinde, az sonra duracağız. “*Tazat*”, yani *kel a t*, 11. yüzyılda Kaşğarlı Ma h m u d ’un eserinde, açıklaması karanlık kalan, bir atasözünde görülüyordu: “*T a z a t , tavarçı bolmas!*” Açıklamasında ise, “*alaca at yük taşımaz, çünkü onun tırnağı kötüdür*”, deniyordu¹¹. Böyle bir açıklama nasıl yapılmıştı? Bunu anlamıyoruz. Besim A t a l a y ’ın da dediği gibi, burada metin biraz karışmıştı. B r o c k e l m a n n ’da, bu *alaca at* yorumunu, şüpheli karşılamıştı¹². “*Perçemsiz at*” mı, demek isteniyordu? “*K e l t a y l a r*” üzerinde de, az sonra duracağız.

“*D a z k o y u n*”, Türklerde daha çok *boynuzsuz koyunlar* için söylenmiştir¹³. Boynuzsuz hayvanlara, “*tok yulki*” da, denmiştir. Bu sözün Ç i n -ce ile benzerliği üzerinde yukarıda durmuştuk. Çok Kuzeylerdeki T e l e ü t

⁷ Z e m a h ş e r i , *Mukaddemet ül-Edeb*, Poppe yayını, s. 289b. Ayrıca karşı. R a d l o f , *Wörterbuch*, II, s. 226.

⁸ *Mukaddemet ül-Edeb*, s. 364a: H a r e z m ş a h l a r türkçesi.

⁹ R a d l o f , *Wörterbuch*, I, s. 89.

¹⁰ Kaşğarlı Ma h m u d , III, s. 148.

¹¹ Aynı eser, III, s. 149. Bu söz, karanlıktır.

¹² B r o c k e l m a n n , *Sprichwörter*, 150.

¹³ Aynı eser, a. yer.

Türkleri, başı beyaz veya da z kartallara da, “*taz - kuş*” demişlerdir. Bazıları da, yalnızca “*taz-başlı*” demekle yetinmişlerdir¹⁴. Harezmeşahlar çağında, *Mukaddemet ül-Edeb*'de, atlar ve hayvanlar için söylenen, “*kalçagay*” deymi de görülmeğe başlamıştı¹⁵.

İNSANLARIN KELLİĞİ

“*Daz, taz tas, taşsa*” sözleri, bütün Türklerde yaygın bir anlayış ve deyimdir. Bu konuda, Radlof'un iyi açıklaması vardır. Ona göre dazlık, “*ka-* zınmış saç, saçsızlık, kellik ve yara kabuğu” karşılığında söylenmişti. Te le ü t Türkleri, cilalı ve parlak olma için de, “*tas bolgan*”, diyorlardı.

Müslüman Türklerin başı, özellikle yeni müslüman olanların başları kazınıyordu. Çünkü Türkler, yaygın olarak saçlıdırlar. Bora ve fırtına için bazan şöyle diyorlardı: “*Git Mel'un (melgun)! Dazlakların evine (Tazding üyünö), var!*” Bunu daha çok Hıristiyan olmuş Tatarlar, Müslüman Türklerle alay etmek için söylüyordu¹⁶.

“*Çırlı çıplak, dım-dızlak ve varlıksız*” olma için de, *daz* sözü kullanılıyordu. Yine çok kuzeylerdeki Te le ü t Türkleri, yardım edemeyecekleri kimselere, şöyle derlerdi: “*Aşım, tuzum az oldu (poldı); boyum, başım daz (tas) oldu*”, diyorlardı¹⁷. Bundan da anlaşılıyor ki dazlık, yalnızca baş çıplaklığı için değil; giyim ve manevî varlık için de söyleniyordu.

“*Börk ve börkçü*” ile keller arasında da, çeşitli bağlar görülmüş-tür. 11. yüzyılda da Türkler, atasözü halinde, “*kelin geleceği yer, börkçü dükkanıdır*”, diyorlardı. Bunun eski Türkçesi, daha kısadır: “*Tas keliği, börkçiğe*”¹⁸. Kırgız Türkleri de, “*kel kızarsa (taz ardansa), börkünü çıkarrır (börk alat)!*”, diyorlardı¹⁹.

Bu konuda, biraz da Anadolü'ye bakmamız gerekiyor. Anadolu'dan derlenmiş bir kaç sözü, burada sırasız olarak sunacağız:

“*Kel yanında, kabak anılmaz!*” “*Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem gözlü olur*”. *Kel den, körden, topaldan*”. Bu, bir kompleks konusudur. “*...Kel tavuk, topal horozla*”. “*Dazlayan, daza düşer, kel başlı kıza düşer*”. “*Kelin ilacı olsa, başına sürer*”. “*İyilik et kele, övünsün ele*”. “*Kele, köseden yardım olmaz*”.

¹⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 915.

¹⁵ *Mukaddemet ül-Ebed*, 289b: Harezmeşahlar çağı.

¹⁶ Radlof, *Wörterbuch*, a. yer.

¹⁷ Radlof, aynı eser, a. yer.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 26.

¹⁹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 719.

“*Kel-köse*”, eşlemesi üzerinde de durmak gereklidir. “*Kelin ayıbını, takke örter*”. Bu, *Kaşgarlı Mahmud*’un derlediği atasözüyle karşılaştırılmalıdır. “*Keli gitti, dazı kaldı*”. Bu da *kel* ile *daz* arasındaki, bir ayrıntıdır. “*Takke düştü, kel göründü*”... Türk halk edebiyatında, kellerin bu kadar önemli bir yer tutmalarının, elbette ki bir sebebi vardı.

ESKİ ORTAASYA TARİHİNDE, “KEL VE DAZLAK ATALAR”

Eski Ortaasya tarihinde, “*kel veya dazlak başlı, ulu atalar*”, daha çok *Proto-Moğol* kavimlerinin, gelenekleri arasında görülüyordu. Örnek olarak, “*Hsien-pi* kavimlerinin atası, *So-t’ou* idi. (Bu sözün manası ise), *kel veya dazlak başlı ata*”, demekti. Burada, kaynak eleştirmelerine girecek değiliz, *Otto Franke* “*Proto Moğol*’ların saçlarını kazımaları nedeni ile Çinliler tarafından bu adın verildiği”, düşüncesinde idi²⁰. Yine bu kavmin gelenekleri arasında düğünlerde güveyilerin saçlarının kesildiğini de, biliyoruz.

“*Kel veya dazlak başlı ata*”yı yine bir *Proto-Moğol* kavmi olan, *Juan-juan* veya *Avar(?)* adlı kavimlerin, türeyiş destanlarında da görüyoruz. Bu kavimler birliği, M.S.400-552 yılları arasında, Ortaasya’yı içine alan büyük bir devlet kurmuşlardı²¹. Bu devlette, orada kalmış olan boylar da, önemli bir rol oynamış olsalar gerekti. En iyisi bu “*Kel veya dazlak başlı atalar*” hakkındaki bilgileri, bu konuların en büyük otoritesi, Prof. *W. Eberhard*’dan alarak, sunalım:

“...Onların atalarının adı, *Mu-ku-lü* olmalıydı. Sonradan bu ad, *Yü-chiü-lü*, yani *Juan-juan*ların, hakanlık sülâlesinin adı olarak değişmişti. Efsaneye göre bunların hakanlık ailesi, bir “*kel kafalı*”dan türemişti. Benzer bir efsane, *Ti bet*’te hüküm süren, *Tufa*n’lar hakkında da söylenmekte idi. Onlara göre hakanlık ailesi ile soylular, *Tu-fa*, yani “*kel kafalı*” idiler. Yine söylendiğine göre, bunlar da *Hsien-pi*’lerin bir kolu idiler, Eski Türkler de saçlarını kısa keserlerdi. Onlardan da *kelkafalı*lara ait, efsaneler vardır. Bu konu üzerinde, *P. Boodberg* de (*HJCS*,4), durmuştur²²”.

Prof. *Eberhard*, bu konuların büyük bir otoritesidir. Bu bölümleri, Almanca eserinin Türkçesine, sonradan katmıştır. Görülüyor ki bu tür türeyiş efsaneleri ile inanışlar, daha çok *Proto-Moğol* kavimleri arasında yaygındı. “*Saçın çevresini kazıyıp, ortasında bir topuz bırakma geleneği*”, *Mañçurya*’ya kadar uzanıyordu. *Proto-Moğol* kavimleri ile *Türk*’lerin saç tuvaletleri ile saç kesme gelenekleri, ünlü Japon bilgini *K. Shi-*

²⁰ O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin, III, s. 237.

²¹ *Wei-shu*, 103, la vd. O. Franke, aynı eser, III, s. 284.

²² W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 45, 100.

r a t o r i tarafından incelenmiştir. ‘‘ K u z e y A s y a kavimleri arasında, saç topuzu ve tuvaleti’’ adlı yazısını, burada yalnızca anmakla yetineceğiz²³. T ü r k - l e r yaygın olarak, uzun saç bırakıyorlardı. Doğuda bulunanları ise, saçlarını kestirmiş olabiliyorlardı.

İSLÂMİYET VE SAÇ KESME

Aslında İslâmiyette, saç kesme ile ilgili kesin bir emir yoktur. Bu gelenek, biraz da T a c i k l e r arasında yaygın olabiliyordu. Sakalsız Türkler üzerinde de, çok yerde yazmıştık. İslâmiyetin Türkler arasında iyice yayılıp, derinleşmesinden sonra, sakal bırakılmıştır. D e d e K o r k u t ile M a n a s destanlarında, sakallı T a t l a r ile S a r t l a r, hoş karşılanmıyorlardı. Uzun saçlı Türk alpleri, çeşitli kaynaklarda, yer almışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı Kuzey Tatarları, Müslüman Türkleri, ‘‘taz-başlar’’, yani daz başlılar, diye anıyorlardı²⁴. Anlaşıldığına göre başı daz, sakallı Türkler pek sevilmiyorlardı. Hortumlu büyük kasırgalara, ‘‘dazların evlerine git’’, diye beddualarda bulunuyorlardı²⁵. Tazlar ile Tazîler ve Tacikler arasında bir ilgi var mıydı? Bu da ayrıca incelenmelidir.

MİTOLOJİK BAZI ‘‘KELOĞLAN’’ MOTİFLERİ

(Kuzey Asya Türk destanlarında)

Şimdi asıl konumuza gelmiş bulunuyoruz. Kuzey Asya’daki Türklerden derlenmiş olan bu Türkçe destanlarda, İslâmiyetin tesirleri ya hiç yok; veyahut da çok azdır. Bu destanlardaki akıllı, tecrübeli ve kurnaz kellere, Taşsa veya Tas, yani daz adı veriliyordu. Burada, bir kaç masal örneği sunacağız:

‘‘ K e l l i k ’’, akıllılık sembolü

1) ‘‘ R ü y a s a t a n k e l o ğ l a n ’’: R a d l o f tarafından derlenmiş olan masalın adı, ‘‘Tüş satkan t a ş ş a ’’dır. Bu masal, çevresine gördüğü rüyaları satan, akıllı ve kurnaz bir k e l o ğ l a n’ın, uzun bir hikâyesidir²⁶.

2) ‘‘ H a n k ı z ı v e K e l o ğ l a n ’’: Hanlardan biri, ülkesinin en akıllı insanına kızını vermek istiyor. Bunun için de, en iyi yiğitler ile gençleri (yaman babaları) topluyor. Aralarında seçim yapılıyor. Seçim sonunda, ‘‘başından kan akan, burnundan sümüşü akan, ayağından su akan, yaman bir

²³ K. Shiratori, *Quees...*, Toyo Bunko, I, s. 13 vd.

²⁴ R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 925.

²⁵ R a d l o f, aynı eser, a. yer. Herhalde başını ustura ile tıraş eden müslümanların sayısı fazla değildi.

²⁶ R a d l o f, *Proben...*, III, s. 297/356.

keloğlana”, Han kendi kızını veriyor²⁷. Metinde, şöyle deniyordu: “*Caman ta ş ş a ’ga, Han kızın berdi!...*”

3) “*Kel köle*”: (*Tas-kul*): Bu destan, Han’ın elinden hanlığını alan, *kel* bir kölenin hikâyesidir. Bu *kel köle*, devlet idaresi ile ilgili bütün hileleri, çok iyi bilmekteydi. *Kel*, hanın bütün soyuna, bir son vermek ister²⁸. Aslında *kel oğlan* bir iyilik ve iyi insan motifidir. Oğuz destanı içinde de, böyle hain kullar görülür. Burada motifler, birbirlerine karışmışlardır. Bu olay, *Kozu Körpöz* masalında görülür.

4) “*Kel balıkçı*”: *Ak-Köböğ* destanında, yaşlı ve tecrübeli balıkçılar da, *kel* diye çağırılıyorlardı. *Ak-Köböğ*, yaşlı balıkçıya, “*suların dibine bakan, ey kel (tas ay)!...*”, diye sesleniyordu²⁹. Burada *kellik*, bir tecrübe ve ustalık sembolü idi.

“Don değiştirme” ve keloğlan

Deyimler hakkında:

Aslında *kel* olmayan normal alpler ve yiğitler, büyük savaşlar ile uğraşlara girerlerken, “*don değiştirip, kel oluyorlar*” idi. Bu don değiştirmeye de, “*türlenme*” diyorlardı. Bazan, “*özü türlendi*”, bazan da, “*özü kel (taşşa) oldu*”, deniyordu. Ancak bu destanlarda, don değiştirme için “*kabul-mak*” diye bir deyim görülüyordu ki bunun üzerinde durmak gereklidir:

Don değiştirme bu deyimle, biraz da *sihirbazlık* ve *sihir* katılarak, çeşitli anlayışlar içinde anlatılır. *Radlof*, bu sözün Uygu yazılı kaynaklarda geçtiğini yazıyorsa da, biz bulamadık. Esas manası, *değişme* anlayışıyla ilgilidir. *Anadoluda* da, *değişik* ve *değişme* manalarında, “*gubaş, gubaşmak*” gibi sözler söylenir. *Radlof*, *kubulmak* deymiyle anlatılan bir kaç don değiştirme örneği vermektedir. Bunları, burada sunalım:

a) “*Ay-Mergen silkinip (silginip), deri donlu bir oğlan olup, don değiştirdi (kubulup aldı)*”

b) “*Tas-Tarakai, boz (boro) bir atmaca (karcıgay) oldu. Don değiştirip, (yeni) donu aldı (kubulup aldı).*”

c) “*Katın (kat kızı, kişi), bir kara sinek donuna girdi (kubulçuk).*”

“*Silkime*” de, don değiştirmenin, başka bir tutumu olmaktadır. Konuyu hafife almak, doğru değildir. Bu ince ve derin meselelerin hemen burada çözülmesi de, bizden beklenmemelidir. “*kubulun kabul-çuk*” gibi çekmeler,

²⁷ Aynı eser, III, s. 292-3 (Metin): *Han kızı masalı*.

²⁸ *Proben*, IV, s. 17/21: *Kozu-Körpöz masalı*: Baraba.

²⁹ *Proben*, IV, s. 46/57: *Ak-Köböğ*, masalı *balıkçı Kuzey Türklerinden* derlenmiştir.

bazen yalnız başına görülmektedir. Çoğu zaman, “*boz bir doğan oldu*”, deniyor ve ondan sonra da, “*‘d o n u n u aldı, (kubulup aldı)’*”, sözleri katılıyordu³⁰. Bu, ne demektir? *Doğan* veya *atmaca* olmak ile, *don* *değiştirme* işlerini, ayrı sözlerle, birbirlerinden ayırıyorlardı. Şimdilik durumu, tesbit etmekle yetinelim. Konumuza, “*‘k a b u l - ’*” sözünün, diğer manalarıyla, devam edelim:

a) “*Kabulgaak, Kubul-gek*”: Don değiştirme ve sihirbazlık. -b) “*Kubulgak-tu, kubulgak-lu*”: Değişmiş. Hediye ile don değiştirme veya hediyenin kendi kendine başka bir şey olması? -c) “*Kubulgat, kubulgak*”: Değişmek. -d) “*Kubulgazın-lu*”: Değişmeye, yeteneği bulunan. -e) “*Kubult-ma*”: değişme veya sihirbazlık yapma³¹.

“*‘Ya l a n s ö y l e m e ’*” de, yine bu Kuzey Türklerinde, *don* *değiştirme* veya *değişme*, sözüyle anlatılıyordu. K ı r g ı z Türklerinde *kabul-ma* sözü”, “*değişme, renkten renge girme, kararsız kuşların türlü ahenklerle ötmesi*”, gibi normal anlayışlar için kullanılmıştı. Y u d a h i n , kendi sözlüğünde, içlerinde sihirbazlık veya mitolojik bir anlayış bulunmayan bu sözleri, günlük konuşma dilinden aktarıyordu³².

“*‘K a b u k , kabu-k*” sözümüz, belki de bu inanış ile ve *kabulmak* deyiminin köklerinde ve temelinde yatıyordu. Kesin olarak konuşmak doğru değildir. Ancak A n a d o l u ’da kabukların soyulması için de, “*kobulmak, kabulmak, kublamak*” deniyordu (DS). Yine *Derleme Sözlüğü*’nde, değişik ve değişme karşılığında derlenmiş. “*gubaş, gubaşık, gubaşmak*” sözleri de yer almaktadır. Bu konu üzerinde çalışırken, bütün bunları göz önünde tutmak gerektir. *Kabulmak* sözü daha çok *T e l e ü t , S a g a y . . .* gibi, Kuzey Türkleri ile K ı r g ı z Türklerinde görülür. R a d l o f ’a göre U y g u r yazılarında da “*kubul*” diye görülüyordu. Ancak biz bulamadık. Yeni Moğolcada, *Hubulhu* diye görülür. Diğer bilgileri, Don değiştirme ile ilgili bölümümüze bırakarak, yine Keloğlanımıza dönelim:

“*‘K e l d o n u n a g i r m e ’*”, kel olma

Dış tesirlerin çok az girmiş olduğu Kuzey Türk masal veya destanlarında yiğitler, büyük savaşlar, uğraşlar veya yarışlar için giderlerken, “*‘a t l a r ı ile birlikte kel oluyorlar*” ve böylece *ilâhî bir güç* almış oluyorlardı. Konumuzun temel noktası, budur:

³⁰ R a d l o f , *Wörterbuch*, III, a. 1039.

³¹ R a d l o f , aynı eser, a. yer. Bu söz, “*kabuk*” ile ilgili olmalıdır. İslamiyetin derin olarak dağıldığı Türklerde bu don, “*kalıb*” olarak yayılmıştır.

³² Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (tere.), s. 515. K ı r g ı z Türklerinde, sihirli “*‘don değiştirme’*” manası kalmamıştır.

1. “Yiğit ile atı kel oluyor”: Atı veya tayı ile birlikte don değiştirip, *kel donuna girme*, Kuzey Türk masallarında, çok sık olarak görülür. Bu motifi, tüm olarak şiir halinde söylenen, *Sayın-Batır* destanında görüyoruz:

Yaşlı bir kadın, Kozu-Körpös’e, şöyle bir öğüd veriyordu: “*At ın ile don un u bırakarak git. Özün dahi don değiştirip (kubulup), bir kel ol (taşsa bol)*”: Burada biraz da kötü elbise giyme ile kel donu, birbirine karıştırılıyordu³³. Yiğit yaşlı kadına, “*sıkışırsam, senin gelmen için atımın yelesinden bir kıl yakarım*, diye de bir söz veriyor. Bu da, *Ana dolu* masallarının, tanınmış bir motifidir. *Kara - Bay* ile asıl savaşa girmeden önce yiğid, şöyle anlatılıyordu: “*...Bu ke l i n (taşsanın), giyimini giyip (kiimin kiip), aldı! Dış görünüşü, bu kel gibi (taşsaday) la kaldı!*” Aslında metnin karanlık kalmasının sebebi, *Ra d l o f*’un metni, noksan tercüme etmesidir. Çünkü bir satır önce, şöyle deniliyordu: “*Kara-Bay’ın koyun çobanını yakaladı ayagından tutup ke l adamını (taşsasın) yere savurdu*”³⁴. Bu ne demektir? Bunu *Ra d l o f* da, anlamamıştı. Ancak bundan sonra da, atını bırakmamış görünüyordu. Bizim için önemli olan, *Kara - Bay* ile savaşa giderken, *kel donuna* girmesidir. Bundan sonra da *mitolojik deniz’e* gelir.

2. “Kel ozan donu”: Burada, *Dede Korkut*’taki, *Bey-Beyrek*’e benzeyen bir durum ortaya çıkmaktadır: “*...Er kem Ay d a r, toya, düğüne (toyga) varınca, don un u değiştirdi (özü tür löndü), özü kötü bir ke l (caman taşsa) oldu. At ı da, uyuz ve kel (kotur), doru bir at oldu... Kızların, şarkı yarışmasına girdi... Erkem Aydar’ın kız kardeşi, bu ses bana yabancı gelmiyor dedi... Halk ise, “bu bir kel (taşsa)”, dediler... Bundan sonra Uzun Sarı Alp’in bir ok yarışına giriyor ve verilen bütün yayları kırıyor*”³⁵...

Bu sırada *Er kem Ay d a r* da ölmüş biliniyordu. Öldüğü söylenen *Bey-Beyrek* de düğüne, fakir bir ozan kılığıyla gelip, nişanlısı *Banu-Çiçek*’in bulunduğu yerde, kızlara laf atıyordu.

3. “At öğüdü ve kel olma”: Günün birinde uzaktan bir kararı ve kalabalık görünmüştü. Bunun üzerine atı, *Kan Şentey*’e şöyle demişti: “*- Bu kara gördüğün şey, Ayn a - Ha n ’ın illerinin halkıdır. Biz bu kalıbımızla (kalıbımızmınan) gitmeyelim!... Ben tür leneyim (tür lönöyün), kötü doru bir tay (caman küröng tay) olayım! Sen de don değiştirip, tür lenip (tür lönip) bir ke l (taz) ol!*” İkisi de don değiştirip, tür lenip, “*kötü taya binen, keloğlan*

³³ *Proben*, III, s. 282 (terc.). Bu *Kozu - Körpös* masalı, daha güneydeki *Kırgız* Türklerine aittir.

³⁴ *Proben*, III, s. 165-166 (terc.). Yiğitler, “*göklerdeki savaşlarda*”, güç bulmak için, *kel (taşsa)* oluyorlar. Ondan sonra da, yolları, göklerdeki, *Ak-deniz* ve *Kara-deniz’e* düşüyordu. “*Göklerdeki çe hen n e m i d e, kendisi ve atı, kel olma gücü ile geçiyorlardı*”.

³⁵ *Proben*, III, s. 277/230. Buradaki birinci, sahife numarası, metne; ikincisi ise, *Ra d l o f*’un tercümesine aittir.

(taşşa bala) olup, onlara doğru gittiler³⁶”. Bundan sonra Ay n a H a n ’a konuk olan K e l o ğ l a n , H a n ’ın bütün etlerini yiyor. En sonunda Han’ın kızını alıyor.

4. “**Kızın keloğlan olması**”: Bu da bir S ı v a s masalında görülüyor. “Kız, keloğlan kılığına giriyor ve şehzade ile evleniyor³⁷...”

5. Keloğlan olup, atını uçurması: “Yiğit silkindi (silgindi, bir k e l k ö l e (tas kul) oldu. Atını tepti (adın tepti), atı da küçük bir tay (tay tayçak) oldu. Herkes iyi atlarıyla onları bırakıp gittiler. Kelin atı geri kaldı. Tay, “uçayım” (uçalık), dedi. Uçup, gittiler ve yurda (yurtka) geldiler³⁸...” Bu destanda bir birlik vardır. Başlangıçtaki olaylar, Ay - H a n ile G ü n - H a n gi bi mitolojik hanların akınlarında oluyor.

6. At, kendini ve beni kel yap diyor: “... Yiğid, Han’ın kızı için yola çıkıyor. 8 yahşi (yakşı) yiğid ile 8 yahşi atı da, kız için gidiyorlar. At bunu görünce, sahibine: “- Kendin silkinip (özün silginip), kel bir köle (tas kul) köl! Benide silkip (silgip) bir k e l t a y (tas tay), yap!” At, zayıf bir at (arık cüren at) oluyor... Yerden çıkan ateş sütunlarını geçiyorlar³⁹...”

7. K e l o ğ l a n ın t a r i f i : “... Keloğlan, Han’ın kızını almak için, başı altın, ayağı gümüş bir g e y i k tutuyor... Keloğlan Han, bir soru soruyor. Kel, şöyle diyor: “- Bunu bana, insanlar (adam) öğretmedi. T a n r ı (Kuday) öğretti, ağzıma saldı (auzuma saldı!)” Han kızını, bu kötü oğlana (camanka) verdi. Başının yarasından (koturdum) kan akan! Burnundan süümüğü (bogu) akan! Ayağından suyu akan, böyle kötü bir kele (caman taşşaga) kızını veriyor... Sonradan Keloğlan, Han oluyor⁴⁰...”

8. Keloğlan’ın atı ile göklerde burçları yakalaması: “... Zayıf ve kötü atı (arık cüre at), Keloğlana: “-Çabuk bana bin! Yedi ak-boz at (Büyükayı burcu?), bulutlara varmadan önce (yetkişmedi), onları yakalıyalım!” Ata binip, uçtular. Yiğit kemendle, 7 atı birden tuttu. 7 Ak-boz at yiğidi, 3 kez göğe; 3 kez de yere çektiler ama, kurtulamadılar⁴¹...”

Görülüyor ki Keloğlan atını, zaman zaman kel yapmıyordu. Bunun yerine (ilâhî?), küçük bir tay (tay tayçak) veya zayıf bir ceren at, yapıyordu.

9. Rüya, düş satın alma: “... Bir yaşlı kadın, bir rüya görüyor: “Başında ay doğmuştu (tuuptu). Ayağından g ü n e ş çıkmıştı (kün çığıştı). Başından da

³⁶ Proben, III, s. 260/307: Han - Ş e n t e y destanı.

³⁷ W. Eberhard, Typen der Türkischer Volkamärchen, s. 298.

³⁸ Proben, IV, s. 66/84. Birinci sahife numarası, metne; ikincisi ise, tercümeyle ait numaralardır.

³⁹ Proben, IV, ss. 73/93.

⁴⁰ Proben, III, ss. 292/350. Birinci sahife numarası, metne; ikincisi ise, tercümeyle ait numaralardır.

⁴¹ Proben, IV, ss. 75/95.

yıldız doğmuştu” Keloğlan rüyayı satın alıyor... Bir zaman sonra karısı, keloğlana şöyle diyor: “Ben, ayım! Kızım, güneş ve yıldız ise, oğlundur!” Diyor⁴².

10. Keloğlanın kılık ve kıyafetine girme: “... Yiğit, Kara-Bay’ın kel koyun çobanını (taşşa koyşu), ayağından tutup, yere vuruyor. Kelin giyimini (taşşanın kiimin) alıp, giyiniyor. Bir kel gibi (taşşaday) oluyor. Atı da, kötü ve kuyruksuz (kök şolak) bir at imiş⁴³...” Görülüyor ki, keloğlanların atları da kötüleşiyordu. Aynı destanda, “aksak ve kel kurt (kaskır)” da, söz konusu ediliyordu.

⁴² Proben, III, ss. 296/355.

⁴³ Proben, III, ss. 241/283.

7. BÖLÜM

TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI

(*Gök Sakallı Koca'dan, İslamiyetteki Hızır'a*)

Hızır, Türk kavimlerinde en yaygın bir inanış ve anlayıştır. Anadolu'nun en uzak köylerinde bile, Hızır ile ilgili bir çok inanışlar vardır. Ancak bu inanışlar ile İslâmiyetteki Hızır arasındaki benzerlikler, çok azdır. Bunun içindir ki biz burada, İslamiyetten önceki, "*Gök sakallı, Ak sakallı, Kocalar*"'a doğru indik. Zaten bu *kocalar*'ın özellikleri, Hızır'dan pek ayrılmıyordu. Eski Türk Kocaları, ad değiştirerek Hızır tanıtması ile ortaya çıkmışlardı. Türk edebiyatı ile şehir kültürlerinde Hızır, islâmiyet şalı ve anlayışı ile devam etmişti.

TÜRK KOCALARI İLE HIZIR'IN ADI VE TANITMALARI

Hızır, Türklerde, "*Kıdır ve Kısır*" adı ile: 1) *Kıdır*: "*Kıdır, kol-
daş olmuş (koldoğun)*", her işinde başarılı olmuş¹. Bu söz, Kırgızlara aittir.

2) "*(Muradım, ise destanda şöyle diyordu): '... Hızır (Kısır)'dan, yar-
dım umdum'*". Bu destan daha çok, Altınordu ve Özbek Türk kültür
çevresine aittir. "*Hızır-Bay, Hızır-Beg, Hızır-Çora*" için, Türk Mitolojisi I'in
indeksine bakılabilir.

ESKİ TÜRK İLÂHÎ KOCALARI

1) "*Kökçin Sakal*": "*Ne diyor işit! Şimdi türkçe meseli! Başın-
dan gelmiş geçmiş (köçürmiş), bu Kökçin Sakal³!*" Rengini ve sembo-
lünü *gökten alan* bu Türk Kocası, bu tanıtması ile, yalnızca burada
görölmektedir.

2) "*Kök-Ayuk*": Türkmen kocalarından birisi: "*Ne diyor işit!
Bilen (bilir) Kök-Ayuk! Bu sözü anlamayan kişinin, aklı yoktur!*"
(KB,2644).

¹ Yuda hin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 479; Radlof, *Proben*, III, s. 210 n. *Kırgız Bakı* dua-
sından.

² *Proben*, IV, s. 138/170. Birinci sahife numarası metne; ikinci numara (s.170) ise, tercümesine aittir.

³ *Kutadgu Bilig*, 667. Kısaltması: KB.

“Kimine ögelik değer, akıllı olur! Kimi de Kök - Ay u k l u k ile, kendine ün bulur!” (KB,4067).

“Eğer Kök - Ay u k l u k değer, sana nâsib olursa! Devlet (kut) kuşağını (kur) bağlar ve kendini iyi gözetmelidir!” (KB,4142).

Adını, göğün renginden alan bir Koca! İlâhî bir yanı da, görülüyor.

3) **Gök Sakallı Kocalar:** “... *Ma n a s*’ın ili içinde Mengdi-Bay adlı “*Gök - S a k a l l ı*” biri vardı. İli içinde sözü çok geçirdi...” *Te mi r - H a n*, bu kocaya seslenirken: “- *Ey, A l a - g ö k S a k a l l ı, Mengdi-Bay*”, diyor-du. Burada gök sözü, k ır veya kırimsı manasında da söylenmektedir⁴.

Semâvî Türk Kocaları

4) “**Altın Sakallı Ay-Koca**”: Gökten inip, sonra kaybolan Koca: “... *Çocuğa bir ad bulamamışlar. Bu sırada gökten inen, A l t ı n s a k a l l ı Ay - K o c a* gelerek oğlana Seytek adını vermiş ve sonra kaybolmuş⁵...” *Ma n a s* destanında görülen bu olay, “ad koyma” rolü ile, Türklerin bir *H ı z ı r* tipini göstermektedir. Önemli bir belgedir.

5) **Ak-Sakallı Kocalar:** “... *Kayn ağacından inen Ak - S a k a l l ı K o c a, oğlana ad veriyor*⁶...” Bu destan, dış kültür tesirleriyle İslamiyetin girmediği, çok mitolojik *Altay* kültür çevrelerinden derlenmiştir.

“*Ak - S a k a l l ı* ihtiyar (koca) Kırgın, sen benim taştan akan kaynağım ve *T a n r ı* tarafından yanıma koşulan (koşgon), bir kimsesin’...!” *Ma n a s* destanından alınmıştır.

“*Elinde bir a s â tutan, Ak - b o z a t a binmiş, Ak - S a k a l l ı bir Koca ortaya çıkar. “Çocuğu koluma verin de, bir ad vereyim”, dedi*⁸...” *Ma n a s* destanındaki bu olay, Farsça *O ğ u z d e s t a n ı* içinde de görülür. Çocuğu koluna alan *K o r k u t - A t a*, buradaki gibi bir mersiye okuyarak, ad verir.

6) **Ak Kocalar:** “... *Ak - H a n*’ın oğlu doğuyor ve tanrıdan çabuk büyüyor... *O ğ l a n, bir ad istiyor. Halk toplaniyor. Bir Ak İ h t i y a r* (Koca) çıkıyor ve oğlanın adını, *Altın Taycı koyuyor*⁹...” Bu Türk kültür çevrelerine, dış tesirler çok az girmiştir.

⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 515. *Ma n a s* destanından.

⁵ Aynı eser, I, s. 538. *Ma n a s*’ın torunu, *Seytek*’ten.

⁶ *Proben*, I, s. 355 (tere.). Adı, elçi ile Tanrı veriyor.

⁷ *Proben*, V, s. 315; *Türk Mitolojisi*, s. 503. Bunlar, *Ma n a s*’ın, ulu kocalarıdır. Bu destanlar, mitolojiden arınmışlardır.

⁸ Bu da, *birden bire ortaya çıkan*, bir evliya veya kocadır: *Türk Mitolojisi*, s. 533.

⁹ Göklerde geçen, çok mitolojik Türk destanlarıdır. “*Tanrı*’nın elçisi ile ad alma”, türünden bir olaydır: *Proben*, I, s. 342/366.

7) Kayın ağacından inen, Ak - Sa ç l ı Koca: "... Kayın ağacından inen Ak - Sa ç l ı bir Koca, bir tanrı gibi, halkın arasına giriyor¹⁰..." Türk H ı z ı r motifinin en orijinal p r o t o - t i p i, budur. Kayın ağacından inen bu i l â h i kocalar, güçleri tükenen yiğitlere de, yardım ederler.

8) Ak Sakallı Kocalar: "... K ı d ı r, elinde asâ, Ak - s a r ı k l ı ve eşeğe biniyor¹¹..." Bu K ı r g ı z sözlerinde, artık İ s l a m i y e t i n tesirleri, iyiden iyiye girmiştir.

9) Uzun ve ak sakallı kocalar: "... O ğ l a n, kendine bir ad ararken, Ak - S a k a l l ı bir koca görmüş. Kocanın sakalı o kadar uzunmuş ki, yürürken üzerine basa basa yürüyormuş¹²..." Bu, göklerde geçen, tam mitolojik bir destandır. Dış kültür tesirlerinden çok uzaktır. O ğ l a n a, K o r k u t - A t a 'nın yaptığı gibi, bir şiirle adını veren Koca, hemen kaybolmuş. O ğ l a n sabah kalkınca, atı ile geysilerini, Tanrı'dan gelmiş gibi, evinin önünde bulmuş.

K o c a l ı k ve H ı z ı r

10) K o c a H ı z ı r: "... Bu o ğ l a n böyle büyüsün! K o c a - H ı z ı r (Kıdır), ona yâr olsun! Keçiden kalan Beyim! Mızraktan kalan, bayrak Beyim¹³!..." M a n a s 'ın o ğ l u S e m e t e y 'in ad alması, nedeniyle söylenmiştir. " K o c a " tanıtmasıyla ilgili olarak, bir kaç örnek daha sunalım:

11) "... Sol yanında, O y s u l - B a b a , boğa yaratsın, Bay! Sol yanında K o c a - H ı z ı r, uyusun, baksın, Bakay¹⁴!..." M a n a s 'ın doğumu dolayısıyla, babası Ya k u p Han tarafından söylenmiş bir alkıştır. Burada, Türk ve İ s l a m düşünceleri, kaynaşmıştır.

12) Altın Sakallı Ay - K o c a : H ı z ı r ve K o r k u t - A t a gibi çocuğa ad veren bu K o c a üzerinde durmuştuk. K o c a - T a n r ı : K ı r g ı z Türkleri, T a n r ı için, zaman zaman "Kojo-Kuday", diyorlardı¹⁵. "Kocalık" sözü, türkçede önemli bir yer tutar.

14) D e d e K o r k u t ve H ı z ı r: H ı z ı r gibi D e d e K o r k u t veya "Korkut-Ata", "Er-Korkut", da, benzer tanımlarla görünüyorlardı. D e d e K o r k u t 'tan da, "mêdel" ve yardım dileniliyordu. Her ikisi de, gelip

¹⁰ Tanrı'nın elçisi ile ad al.nadır. Kayın ağacı, Tanrı ile kul arasındaki, ilâhî bir köprü, gibidir: P r o b e n , I, s. 331/355.

¹¹ K ı r g ı z ozanı, ad veren ulu kişiyi, güya İslâmî bir şala büründürmek istemiştir: P r o b e n , III, s. 160/210.

¹² A l t a y ve K u z e y bölgelerinde uzun sakallı kimseler yoktur. Destan, Çinliler gibi, "uzun sakalda ilâhî bir güç görmüş" gibidir: P r o b e n , I, s. 342/366.

¹³ M a n a s destanının katkılarından: Türk mitolojisi, I, s. 533.

¹⁴ H ı z ı r 'ın yanında, Türk kocaları da var: Aynı eser, s. 508.

¹⁵ "Ay-Koca"nın mânâsı anlaşılmıyor: A. eser, s. 312.

çocuklara, şiir ve alkışlar söyleyerek, ad veriyorlardı. Bununla ilgili belgeler, aşağıda sunacağız.

15) *Çingiz-Han*, *Hızır* gibi: *Çingiz-nâme*'de, şöyle deniliyordu: "... *Altun boyun (Hanedanın) beyleri toplanıp, Alangova'dan Çingiz'in bulunduğu yeri öğrenip, onu aramağa gittiler:*

"*Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebra il gibi körk-lü, Çingiz'i tanıdılar*¹⁶..." Türklerde zaman zaman, *Hızır* da, *Ak-Boz atlı* görünür.

TÜRKLERDE HIZIR'IN ATI, GİYİMİ VE ASÂSİ

1) *Hızır*'ın asâsı: Türklerde *çevgen* daha çok, başı bir hayvan başı ile süslenmiş bir değnektir. Bunlar, *Anadolı* ve *Ortaasya* Türk dervişlerinin ellerinde de görülür. *Çingiz*, hayvan başlı bu değneklere, "*tuğ*" gibi tüyler de takarak, din seremonilerinde kullanırdı.

a. "*Tilek-tös*", Televüt Türk boyunun koruyucusu olan ruh: "*Aba-Tura şehriden, kır ata binerek geldin. Eyerinin kuskunu, gümüştedir. Elinde tuttuğun asâ, kumsal yerlerde biten, söğüt ağacındandır. Yeşil çuha parçalarıyla süslenmişsin. Buraya gelip, bizlere koruyucu oldun*¹⁷!" Bu koruyucu ruhdan, "*dilek ve medet, yardım*" dilenir. *Kopuzlar* da, çöllerde, yalnız yerlerde biten küçük ağaçlardan yapıldı.

b) *Ak-boz atlı* ve *asâlı Koca*: "... *Elinde bir asâ tutan, ak-boz bir ata binmiş, ak sakallı bir koca, birdenbire ortaya çıkar ve Kara-Han'ın oğluna... bir ad verir... Sonra da, kaybolur*¹⁸..." Bu *Koca*, bir *Hızır* olamaz, çünkü duasında, "*Koca Hızır yâr olsun*", diyordu. Görülüyor ki Türk motifleri ile *İslâmî* motifler, yalnızca yanyana geliyorlardı.

Demir asalar, ise *Babür*'e göre, sevgililerini kaybetmiş kızlar ve kadınlar tarafından sembolik olarak kullanılıyordu¹⁹.

c. *Hızır* gibi *asâlı* ve eşekli *Kocalar*: "*Ak sarıklı (şalmalı) bir adam, yetip geldi karşısına (kaşına), dayanıp durdu başına...*" *Radlof* notunda, bunun bir *Hızır* (*Kıdır*) olduğunu, *Kırğız* masallarında, bir eşeğe bindiğini, başında bir ak sarık ve elinde de bir değnek tuttuğunu yazıyordu²⁰.

2) *Hızır*'ın atları: Türk destanlarında görülen bu kocalar, Türk geleneklerine göre atlara biniyorlardı: a. *Ak-boz atlı Koca*: "*Ak-boz ata bin-*

¹⁶ Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 229: *Çingiz-nâme*'den.

¹⁷ Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 46. *Şaman alkışı (duası)*.

¹⁸ *Manas* destanının, *Kara-Han* ile ilgili mitolojik bölümlerinden: B. Ögel, *Türk mitolojisi*, I, s. 533.

¹⁹ *Babür-nâme*, s. 492.

²⁰ "*Babay Omar Babası*": *Proben*, III, s. 210 ve n.

miş, eli asâlı, ak sakallı Koca, Kara - Han'ın oğluna ad verdikten sonra, kaybolmuştu²¹”. b. Boz atlı Çingiz: Çingiz - nâme’de: “...Boz atlu, ak donlu.. Cebra il gibi körklü, Çingiz’i tanıdılar²²...” c. Kıratlı koruyucu ruh: Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, kır ata binmiş, eyerinin kuskunu gümüşten, bir atlı ruh idi²³.

3) Hızır'ın giyimleri: Ak renkte giyimi, Türklerde yaygın olarak, hakanlara göre bir renk ve dondur. Nitekim yukarıda da görüldüğü gibi, “Çingiz Han, ak donlu” idi. Bu, Hunlar'dan beri Türklerde çok yaygın bir giyim geleneğidir. b. Yeşil ve gök renkte giyim: İslamiyette bu renkte giyim, çok yaygındır. Ancak, “Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, yeşil çuha parçaları ile süslenmiştir²⁴”. Buna benzer bir nota, başka bir yerde de rastlıyamadık.

HIZIR'IN, MEDET VE DİLEKTE YARDIMLARI

Türklerde ve İslamiyette Hızır'ın en belirgin özelliği, insanlara ve düşkünlere yardım etmesi idi. Bunun için vereceğimiz örnekler, Türkler ile islamiyetteki Hızır arasında bir benzerlik göstereceklerdir. Bizim vazifemiz, Proto - Türk geleneklerini belirleyip, ortaya çıkarmaktır.

Hızır'dan çocuk dileme

Aşağıda sunacağımız Kır gız destan parçası, Türklerin Hızır anlayışını, biraz daha aydınlatacaktır. Bu bölümlerde Hızır'ın adı geçmiyor. Ancak özelliklerinden Radlof da, bunun Hızır olduğunu anlamıştı. Çok uzun olan bu dua veya diyalogu, ana fikirleri ile sunmağa çalışacağız. Türkçelerini, bizim türkçemize uyduracağız:

“... Kızarıp varıp, gün battı!... Sararıp, tan attı! Müezzinler (alımlar) ezan okuyanda, bînamazlar uyuyanda! Ak Sarıklı (şalmalı) bir adam, yanına geldi, başına dayanıp durdu!

“Bos - Monay'ın bu çağda, iki göğsü (koynu) doluydu, gözünden yaşlar akıyordu. Adam: “Ey, Bos Monay! Bos Monai!. Ne dileğin var”, dedi. “Dileğin ne ise, al”, dedi. Gözü yaşlı Boz-Monay, ona şöyle dedi:

“- Dünya gibi zenginliğe sahip oldum.. Kara başımla, Han oldum! Bir çocuğa hasret oldum! Bir toy yapamadım (girmedim)! Bilmiyorum, dünyada neler oluyor! (Dünya karıştı, sığırlarıma bakıp, bir dilek toyu yapamadım, diyor). Bunun üzerine Koca, ona şöyle diyor:

²¹ Türk mitolojisi, s. 533.

²² Çingiz-nâme'den: A. İnann, Makaleler, s. 229.

²³ A. İnann, Şamanizm, s. 46.

²⁴ Aynı eser, aynı yer.

“Dileğiniz bu ise, dileğiniz olacaktır. *B a b a i O m a r* babası (Hz. Ö m e r), kabul olur duası (dugası). *A t e ş* yakarak, *H ı z ı r*’i çağırma: “*A t e ş* (ot) yakarak oturup, ateşin kıyılarını doldurup, çocuk mu (bala) istiyorsun? Sen söyle!...”

“Bundan sonra yaşlı kişi, “*a l a e ş e ğ i n i* koşturdu. *ala* heybesini (korsun) arkaladı, mukaddes (şer) *k i t a b ı n ı* koynuna koydu, *a s a s ı n ı* (asa tayak) koluna aldı, *T a n r ı*’nın yoluna yolladı. *R u h u* (canı) Allahın (Aldanın) kolunda, iki eteğini dürünüp gitti”²⁵...”

Burada da görülüyor ki *H ı z ı r*, Hz. Ö m e r gibi görünüyordu. Ancak, Hz. Ö m e r de, “*a t e ş* yakarak, *H ı z ı r*’i çağır””, diyordu. *K ı r ı m* Türkleri, e ş e ğ i iyi bir hayvan olarak tutmazlar. Bununla beraber, şehirli ve *S a r t* geleneğine önem veriyorlardı. *D e d e K o r k u t*’ta ise, “*a ğ z ı dualı*” deniyordu.

Çocuğa ad koyan, postlu ve çingiraklı dervişler: *A n a d o l u*’da eski *T ü r k* geleneği, böyle görünüyordu. *H a r p u t l u* annemin bir masalında, şöyle deniliyordu: “... Çocuğa bir ad bulamıyorlar. Bu sırada *p o s t* giyinmiş bir derviş geliyor. *ç i n g ı r a k l a r ı n ı* sallıyor. “Ali dost, Veli dost! Eller giyer birer post, biz giyeriz ikişer post!” *D i y o r*. Çocuğa ad koyuyor ve kayboluyor...” Bu masal da, en eski *P r o t o - T ü r k* motiflerini içinde toplar. Özellikle, “*çingiraklı-post giyim!*...”

3) Çiftçilerin *P i r i*, *H ı z ı r - A t a*’dan, yardım dileme: “... Çiftçilere (*Dihkançıga*) *P î r* olan, hazreti *H ı z ı r - A t a*’dır. Sizden *m e d e t* tileymen! *D e r d i g e d e v a* tileymen”²⁶!...”

4) İdege-Bey’in *H ı z ı r (K ı s ı r)*’dan yardım dilenmesi: “... Gözümün yaşı kurumuyor (*kurgamaz*) *H ı z ı r (Kısır)* medet tiledim!...” Bu *T o k t a - m ı ş H a n* hikâyesi çok orijinal ve gerçekçidir. Atı için, “*ö u r a k’a* okşamış bineğim”, diyordu²⁷.

“*H ı z ı r (Kısır)*’dan medet umdum!” Yine aynı kültür çevresine ait *M u - r a d ı m* böyle diyordu.

5) *E r - K o r k u t*, (*Dede Korkut*)’tan yardım dilenme: “...Su ayağı *E r - K o r k u t*, baksıların piri, gözünü sal, kolumu tut. *B a k s ı - B a b a* sen yardım et! *Dar yolda sana sığındım*”²⁸!...” Burada *D e d e K o r k u t*, bir “*Bakşı-Baba*” yerine konuyordu.

²⁵ Radlof, Proben, III, s. 172/211 vd. *K ı r g ı z* destanından.

²⁶ *T a r a n ç ı* kesimleri, çiftçidirler. *Tarançı* ile tarımcı deyimleri arasında, bir yakınlık vardır: *A . İ n a n , Şamanizm*, 121.

²⁷ Bu destanlar, *A l t ı n o r d u* geleneği içinde yer alırlar: *Proben*, IV, s. 132/170.

²⁸ *K ı r g ı z*’ların *Bakşı* duasından: *Şamanizm*, s. 142.

“Su ayağında Er - Korkut! Belaları sen korkut! Çağırdığım zaman gel, Piri m! Kaygulu ile hastanın devasını bul, söyle!” Bu Bak s ı duaları, hemen bir konudan, diğer bir konuya atlarlar²⁹.

6) Evliya, kendisine yakın olanlara yardım eder: Bu anlayış, gerek İslamiyetten önceki Türklerde ve gerekse yaylalarda dolaşan Müslüman Türklerde oldukça yaygındır. K ı r g ı z Türklerinin şöyle bir sözü vardır: “E v l i - y a , yakınlarını kollar”: (Evliya cakının koldoyt). H ı z ı r ve rehberliğini söz konusu ederken, bu konuya yeniden döneceğiz³⁰.

A n a d o l u masallarında Hızır'ın yardımı

A n a d o l u masallarını, Binbir gece masalları gibi T ü r k köklerinden koparıp, incelersek elbetteki havada asılı kalırız. H ı z ı r, bir sihirbaz değildi. Bunun için Hocamız Prof. Wolfram E b e r h a r d 'ın, “Türk masallarında tipler” adlı kitabından, eski Türk motiflerine uygun, bir kaç örnek sunacağız³¹.

1) H ı z ı r 'ın güreşte, yardım etmesi: “... Ç i n Padişahının kızını almak isteyen bir genç güreşiyor. H ı z ı r gence yardım ederek, gence güreşte kazandırıyor³²...” Bu motif, A l t a y destanlarında da, çok görülür. Güreşte ve savaşta, “Gök sakallı kocalar”, gençlere yardım ederler.

2) H ı z ı r genci, kuyudan kurtarıyor: Bu olay, Hazaran bülbülü adlı masalda görülür. Masalın gidişi, hem T ü r k ve hem de İ s l â m î geleneklere uygundur³³.

3) H ı z ı r 'm kızı uyarması: “Kız, uyuyan bir d e v ile karşılaşır. Bu sırada H ı z ı r çıkıp, devin gözlerinin açık yattığını söylüyor³⁴...” Böyle i l â h î uyarıları, eski Türk destanlarında da görüyoruz. Bunun ayrıntıları, “Ağlayan nar” adlı masalda bulunmaktadır.

Bu birkaç örnek de bize gösteriyor ki, Türk kültürünün ölçüleri, “criterium” ları ile çalışıldığında, A n a d o l u Türk kültürünün tükenmez bir hazinesi olarak görülmektedir. Yukarıda sunduğumuz, “iki post giyen, çocuğa ad veren, çingiraklı derviş”, bunun güzel bir örneğidir. H a r p u t masalındaki bu derviş, “birden ortaya çıkıyor, adı verdikten sonra da, kayboluyordu”, Tıpkı, A l t a y destanlarındaki gibi.

²⁹ Metni için bk. Şamanizm, s. 141.

³⁰ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, (tere.), s. 479.

³¹ W. Eberhard, Typen Türkischer Volksmärchen, Wiesbaden, 1953.

³² W. Eberhard, a. eser, s. 216.

³³ Aynı eser, s. 206.

³⁴ Aynı eser, s. 97.

HIZIR'IN YOLDAŞ VE KILAVUZ OLMASI

1) H ı z ı r (Kıdır) yoldaşın olsun! Ö z - T e m i r 'in 17 yaşındaki oğlu sa-
vaşa gitmek istiyor. Babasından duasını diliyor. Babası, şöyle diyor: "... Atını
sürende (cortkanda), yolun kutlu olsun! H ı z ı r (Kıdır) yoldaşın olsun! Alla-
hü Ekber (Alla'ı ekber)!... Atın, sağ ayağı ile yeri tepmezse; sol ayağı ile de
göğe yükselmezse (kökkö köktör), geri dönme, dedi³⁵!..."

Bu K ı r g ı z destanında, İ s l a m i y e t ile A l t a y mitolojisi, çok güzel kay-
naşmıştır.

2) " H ı z ı r - A t a (Kıdır) evine girsin": "... H ı z ı r (Kıdır) karşına (ka-
sına) gelsin! Orada duran b o z eve (boz üygö), K ı d ı r - A t a , ziyaret için
girsin³⁶..." H ı z ı r 'ın eve gelmesiyle, bolluk oluyordu. "Evin kadınının 12
kez hâmile kalması gibi..."

3) H ı z ı r 'ın kollaması: " H ı z ı r 'ın yardım ettiği, kolladığı kimse": (Kı-
dır koldogon). Bir Hayvancı K ı r g ı z atasözünde de, şöyle deniliyor: " E v -
l i y a (ooluya), yakınıni (cakın) kollar": "Koldaş" ise, yardım eden ve kılavuz
demektir³⁷.

4) T a n r ı tarafından, yanıma koşulmuş K o c a : "... Ak sakallı yaşlı K ı r -
g ı n , sen benim taştan akan kaynağım ve T a n r ı tarafından yanıma koşu-
lan (koşgon), bir kimsesin!" Bu sözü, M a n a s 'ın oğlu söylüyordu³⁸.
D e d e K o r k u t ve büyük kumandanlar gibi k o c a l a r d a böyle anılıyordu.

5) K o c a - H ı z ı r (Kıdır) yanında olsun! "... Sol yanında, O y s u l -
B a b a ... Sol yanında, K o c a - K ı d ı r , uyusun ve baksın... B a b a d i n (?)
hazır olsun, senin başında.. K ı d ı r da, hazır olsun, senin yanında,
Bakay³⁹!..." Görülüyor ki Hızır'la birlikte hayvancı K ı r g ı z Türklerinin di-
ğer evliya veya ruhları da yer alıyorlardı. Bir Türk-İslam sentezi doğmuştu.

Çok kuzeylerdeki b a l ı k ç ı Türklerde, "yardım istenen ve yardım eden
k o c a l a r ", çok geri bir mitoloji motifine bürünmüşlerdir⁴⁰. Halbuki, Türk
düşüncesinde ilâhî k o c a l a r ile H ı z ı r , insanî düşüncelerin temelidir.

ÇOCUKLARA AD VEREN TÜRK KOCALARI VE HIZIR

Ulu kişi görüntüsü ile "Tanrı'nın ad vermesi"

P r o t o - T ü r k gelenekleri kendisini, özellikle bu motifle gösterir. İsla-
miyet ile diğer Türk dış tesirlerin girmedığı A l t a y ve K u z e y Türk destan-

³⁵ Proben, IV, s. 103/131. Yer ve gök ikilisi, burada da görülüyor. Mitolojik bir giriştir.

³⁶ Proben, III, s. 516. "Kıdır-Ata" deyişini, ilk kez burada görüyoruz. Korkut-Ata, gibi.

³⁷ Yudahin, Aynı eser, s. 479.

³⁸ Proben, V, s. 315; Türk mitolojisi, I, s. 503.

³⁹ Türk mitolojisi, I, s. 509.

⁴⁰ Proben, IV, s. 148/187. Manas destanından.

larında bu işi, “*kayın ağacından inen gök sakallılar*” veya *Korkut - Ata* gibi, 250 yıl yaşamış, ulular yaparlardı. Sonradan bunların yerlerini, *Hızır almıştı*.

“Eski Türk dininde, Tanrı ile kul arasında, kişiler girmiyorlardı.” *Gök Kurt* gibi, ancak sembolik görüntüler vardı. İlâhî güçlere sahip olma, ancak *halk dinindeki kamla* r arasında görülmekte idi. Anadolulu derviş ve ulularına da bu güçler, veriliyordu.

1) *Kayın ağacından inen koca*: “... *Oğlana kimse uygun bir ad bulamıyor. Kayın ağacından inen ak sakallı bir koca, oğlana ad veriyor ve kayboluyor*⁴¹...” Bu, çok mitolojik, *Altay* ve *Kuzey Türk* destanlarında görülür.

2) *Ad veren, ak sakallı koca*: “... *Ak-Han*’ın bir oğlu oluyor. Oğlan, çok çabuk büyüyor. Bir ad verilmesini istiyor. Ancak ad bulunamıyor. Bir ak sakallı koca geliyor ve oğlanın adını, *Altın-Taycı* koyuyor⁴²...” Bu destan çok mitolojiktir. Göklerde geçer, *Ak-Han* ve *Kara-Han*ların ülkelindedir.

3) *Ağaçtaki Kocanın*, ad vermesi: “... *Atı oğlana, “adını Tanrı koysun”, demiş. Oğlan giderken kayın ağacının üzerinden birisi çağır-mış. “-Senin adın, Ay-Mangus olsun, sana uğurlu olsun”; “ben Tanrı’yım, babasız bir oğlana, bir ad verdim”, demiş*⁴³...” Burada, Tanrı Gök sakallı bir koca olarak görünmektense, kendi kendine konuşuyor.

4) *Gökten inen altın sakallı kocanın* ad vermesi: “... *Manas*’ın torununa kimse bir ad bulamamış. Gökten inen Altın sakallı *Ay-Koca* oğlana *Se yete* k adını verdi ve ondan sonra kayboldu⁴⁴...” *Manas* destanının bu ikinci bölümü, tam bir mitoloji içine girer. Başlangıcında, tarih de vardı.

Ad veren, ulu kişiler ve kocalar

5) *Beyaz sarıklı, asalı kocanın* ad vermesi: “... *Ak-sakallı şöyle dedi: “-Yurdunun (curt) sözünü söyleyin, akınlar akınsın! Adı, Batur-Sayın olsun! Üstüne ervah konsun! Gönülden razı olsun*⁴⁵!...” Hz. Ömer’e benzeyen bu koca üzerinde, yukarıda durmuştuk. *Ervah*, bu destanlarda dışarıdaki ikinci ruhdur.

⁴¹ *Proben*, I, s. 355/361.

⁴² *Proben*, I, s. 342/366. *Altay-Taycı* destanından.

⁴³ *Türk Mitolojisi*, s. 325. *Ay-Mangus* destanından.

⁴⁴ Aynı eser, s. 538. *Manas* destanının katkılarından.

⁴⁵ *Proben*, III, s. 173/212: *Kırgızların Batur-Sayın* destanından.

6) *Manas*’ın adını, “Dört Peygamber Hoca” vermiş: Herhalde bu, *Dört Halife* olsa gerektir. İster Şamanist, isterse Müslüman olsun Türkler, -kısa olarak sunduğumuz-şu *alkış*ı (duayı) okuyorlardı. *Müslümanlar*, “*amin*”; *şamanistler* ise ateşe yağ atıp, “*opkuruy!*” diyorlardı:

“*Adın Ya ş a r olsun! Beşik bağın berk olsun!...*”

“*Benim gibi ak saçlı, sarı dişli ol!... Saçların ağarsın*⁴⁶!...”

7) *Asalı*, *Ak-b o z a t l ı* kocanın ad vermesi: “*... K a r a - H a n ’ın oğluna kimse bir ad bulamaz. A s â l ı , a k - b o z a t l ı bir koca çıkar, çocuğu koluma verin, ad vereyim, der ve alkış (dua) verir:*

“*...Yurtların çevresini kızıl çayırılar sarsın!*

“*Oğlan böyle büyüsün, K o c a - K ı d ı r yâr olsun!*

“*Keçiden kalan oğlak, Beyim!*

“*Mızraktan kalan b a y r a k , Beyim!*

“*Manas’tan kalan, Beyim!*

“*Kara kanlı, gök bitli, Semetey koy adını*⁴⁷!...”

8) *D e d e K o r k u t*’un ad vermesi: “*... Çocuk doğduğu zaman, B a y a t boyundan K o r k u t , “bu çocuğun adı T u m a n , (yani duman, sis) olsun”, dedi... Tuman (sis) karanlıktır. Ancak otlar için, nem bırakır... Tumandan sonra güneş doğar*⁴⁸...”

9) “*... Kalın O ğ u z beylerini çağırdı, konukladı. D e d e m K o r k u t geldi oğlana ad koydu:...*

“*Bunun adı, Boz Aygırlı Bamsı Beyrek olsun!*

“*Adını ben verdim, yaşını Allah versin!*

“*Kalın O ğ u z beyleri, el götürdüler, dua kıldılar. Bu ad, bu yiğide kutlu olsun, dediler*⁴⁹...”

S o n u ç : Türk mitolojisinin çağlarına göre, “ad verme” olayını, iki çağ türü ile tanımlayabiliriz: 1) Adın, Tanrı tarafından verilmesi: *Kaym* ağacından inen, görünen ve kaybolan kocalar, *Hızır* veya *A n a d o l u*’daki dervişler, bunlardandır. 2) *K o r k u t - A t a* ve *H ı z ı r* gibi ulu bilgiler tarafından verilmesi. Bu daha çok tarihî devirlerde olur.

⁴⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 174-5.

⁴⁷ *Türk Mitolojisi*, I, s. 533. *Manas*’ın oğlu, *Simetey* destanından.

⁴⁸ Z. V. Toğan, *Oğuz Kağan destanı* s. 55.

⁴⁹ *Dede Korkut kitabı*, 75.

Ö z b e k - T ü r k destanı olan *Han-nâme*'ye göre, Ç i n g i z - H a n'ın adını da, H ı z ı r koymuştu⁵⁰.

HIZIR'IN ATEŞE VE IŞIĞA GELMESİ

Ateş ile ilgili bölümümüzde, *ocak ateşi* ile *ışığın*, aile hayatında, ne kadar önemli bir rol oynadığını, belirtmeğe çalışmıştık. *Müslüman K ı r g ı z* destanlarında da kocalar, “*ateşe bakılmasını ve dolu tutulmasını*” öğütüyorlardı. Ateşe saygısızlık, günahtı. I ş ı k da, bir ailenin, bir hayat görüntüsüdür:

1) K e l o ğ l a n'ın, ı ş ı k l a H ı z ı r'ı daveti: “... K e l o ğ l a n Han'a, “3 gece hiç kimse ateş ve ı ş ı k yakmasın”, diyor. Yalnız Keloğlan (taşşa) yakıyor. H ı z ı r, onun evine geliyor. Her taraf, mal ve hayvan ile doluyor⁵¹...” K e l o ğ l a n, Han'ın kızını alır ve sonra da Han olur.

2) “Babay Ömer Babası”, ateşi dolu tutınayı istiyor: “... Senin dileğin ne ise, B a b a y O m a r B a b a s ı, kabul olur duası (dugası)!... A t e ş i n b a ş ı n d a oturup, Ateşin başını (ottung basın) doldurup, her dileğine sahip olursun, dedi⁵²...” Yukarıda, Hz. Ö m e r ile H ı z ı r arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk.

3) H ı z ı r'ın zindanda mum yakması: Kırımlı A d i l S u l t a n destanında, Adil Sultan Acemler tarafından zindana atılıyor. Metin, çok açık değildir. Zindan, karanlıkmiş. H ı z ı r zindanda mum yakıyor, fakat kendisi de yatmıyor:

“Karanlık evde (karangı üyde) mum yakıp, H ı z ı r (Kıdır) da lânetliyerek (kargap), yatmıştı⁵³...”

⁵⁰ *Han-nâme*'nin çok güzel bir tanıtmasını, sayın hocamız Orhan Şaik G ö k y a y yapmışlardı. Bu motifin değerlendirilmesi için bk. *Türk mitolojisi* I, s. 417.

⁵¹ *K ı r g ı z Han Kızı* destanından: *Proben*, III, s. 153.

⁵² *Boz - M o n a y* destanından: *Proben*, III, s. 173/211.

⁵³ A. İ n a n, *Makaleler*, s. 74.

8. BÖLÜM

GEYİK VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

EFSANELERDE VE TÜRK HALK EDEBİYATINDA GEYİK

Bu eserimizin I. cildinde, Türk mitolojisindeki geyikler üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, dış kültür tesirlerinin girmediği ve *Proto-Türk mitolojisi*'nin izlerini taşıyan, Ku z e y - T ü r k halk edebiyatından, bazı seçme örnekler sunacağız. Bu motiflere, A n a d o l u 'da basılmış olan m e v l i d kitaplarının, "*Hikâye-i geyik*" bölümlerinde de rastlıyoruz.

Göktürk ve Ergenekon destanlarının türünde

G ö k t ü r k t ü r e y i ŝ destanında bir dişi kurt, bir çocukla birlikte mağaraya giriyor ve orada yaşıyor. D e d e K o r k u t kitabında da B e y r e k , geyik kovalayarak, nişanlısının otağının önüne gidiyor. M e v l i d kitaplarının sonlarında, M u h a m m e d H a n e f î de mağaradan girip, büyük çayırılıkta, sevgilisi M i n e Hatun'a kavuşuyor. Farsça geyik kitapları da, S a f e v î - T ü r k idaresinden sonra yazılmışlardır. Kuzey-Türk destanlarından, bir örneği kısa olarak sunalım¹.

‘ . . . H a n - A l p , göklere çıkan Kan-Mergen adlı bir yiğidi aramağa gidiyordu. Gökte bir yol görünüyor ve Han-Mergen'i bu yolda atını bir g e y i ğ i n peşinden sürer görüyor. Geyik, 7 t a n r ı 'nın çalışarak yaptığı B a k ı r d a ğ a çıkıyor. Yiğit, kamçısı ile geyiğe vurayım diyor. Dağ yarılıyor ve geyik dağın içine dalıyor. Geyik, bir çadırın önüne gidip yatıyor ve yiğit de geyiği vuruyor.

“Çadırın içinden, bir yaşlı çıkıyor ve yiğite, “-Benim adım B a k ı r - A l p (Çes-Alp) tır. Bu dağ benimdir. Seni bana getirsin diye bu geyiği gönderdim” diyor...

A n a d o l u 'daki “Geyik hikâyeleri” içinde de, bunun örneklerini görebiliriz.

¹ Görkemli ve tam mitolojik bir karakter taşıyan bu destanın diğer benzerleri üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Bu destan için bk. P r o b e n , I. s. 312-315 (metin). Bir diğer “açılan k a y a ” destanı için bk. P r o b e n , I. s. 13 (terc.).

Bakır dağ, Altay-Türk destanlarında öz olarak şöyle tanıtılmıştır: “Yerin altında, 9 deniz vardır. Hepsi bir yerde birleşirler. Bu 9 denizin birleştiği yerde ise yeryüzüne kadar yükselen bir Bakır dağ bulunur”. Bu konu üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Burada da geyik, bir “Yer ruhu” olarak görülmektedir.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GEYİK

Bu konuya gelmişken rahmetli Cahit Öztebli'nin adını saygı ile analım. Cahit Öztelli, basma mevlud kitaplarının üzerinde çok geniş olarak durmuştu². Buna benzer destanları farsça kitaplarda da görüyoruz. Fakat daha eski İran edebiyatında bu geyikli hikaye motiflerini görmüyoruz. Yaygın ve haklı bir görüşe göre bu geyikli hikayeler, Safavî devletinin kuruluşu ile türkçeden farsçaya çevrilmiş ve İran edebiyatında da böylece yayılmıştı. İran'da, *halkın dili olan türkçeden, devlet dili olan farsçaya*, edebiyatta da böyle bir geçiş olmuştu. Dede Korkut kitabındaki, “Bamsı Beyrek'in bir geyiği kovalıyarak, nişanlısı Banı Çiçek'in otağına düşmesi”, herhalde Anadolu ve İran-Türk destanlarının en orijinal bir motifi olmalı idi. Ancak Dede Korkut kitabında, “geyiğin avcıyı bir mağara içinde yeraltındaki bir çayırığa çekme” motifi, burada artık kaybolmuştur. Halbuki basma Mevlud kitaplarında “Muhammed Hanefi, bir geyiği kovalıyarak mağaradan içeri girmiş ve böylece Mine Hatun'la karşılaşmıştır”.

Gök çayırılı mağaralar

Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek hikâyesinde, bir “gök çayır” sözü yer almaktadır (D-76,5). İslamiyetin girmedığı bir Altay masalında ise, şöyle bir giriş vardır: “Oğlan bir geyik görür ve geyiği kovalamağa başlar. Geyik, bakır bir dağdan içeri girer. Oğlan da geyiği izler ve böylece bir kızla karşılaşır. Oğlan, Tıpkı Dede Korkuttaki Bamsı Beyrek masalında olduğu gibi, kızla güreşir ve güreşte kızı yenerek alır³.”

“Yeraltının kapıları ve kutlu mağaralar

Göktürkler'deki dişi kurt da, erkek Türk çocuğunu alarak böyle bir mağaradan içeriye girmişti. Geyik ise, Ortaasya Türklerinin deyişi ile bir insanın “Ervahı” olabilirdi. Anadolu menkıbelerinde ise, “Avcı, (bir dervişin ervahı olan) bir geyiği yaralar. Geyik kaçarak bir dervişin dergâhına girer. Avcı dergâha geldiğinde, dervişin yaralanmış olduğunu gö-

² Cahit Öztelli, *Anadolu Dini Edebiyatından, Geyik Hikâyeleri*, Türk Folklor Araştırmaları, 1961, s. 2391 vd.

³ Proben, I, s. 310 (metin), Bu Kuzey-Türk destanının başını, yukarıda sunmuştuk.

rür...” Bu konular iyi bilindiğinden üzerinde daha fazla durmayacağız. Büyük hocamız Abdulkadir İnan, “Şamanizm” adlı kitabında türklerdeki *ervah* anlayışı üzerinde geniş olarak durmuştur.

“Deniz ruhu olan bir dişi geyik

Bu yalnızca Gök Türklerle ilgili, Çin kaynaklarında görülür. “*Gök Türklerin atalarından birinin, bu dişi deniz meleği ile bir ilişkisi varmış. Günün birinde avcılardan biri, bir ak geyik öldürüyor. ‘Deniz ruhu kız’, bir ak geyik donuna girmiş olacak ki, bundan sonra sunulan insan kurbanları, (ceza olarak), hep bu avcının kabilesinden veriliyor. Çünkü deniz ruhunun sevgilisi olan Türk Hakanı, böyle buyuruyor*”. Prof. Eberhard Çeşitli eserleri ile, “Çin’in Şimal Komşuları” adlı kitabında bu konu üzerinde durmuştur⁴.

“Yer ruhu dişi bir geyik”

Türk mitolojisindeki *geyik destanları* ile bununla ilgili anlayışların en güzel bir açıklaması, bu destan olsa gerektir. Geyik dağların, vadilerin ve sarp kayaların görünüp kaybolan, sihirli ve en güzel bir hayvandır. Büyüleyen, insanı hayale kaptıran ve ulaşılmayan bir hayvandır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çingiz Han destanında da, “*Kurt gökten, ala-geyi k Ho'ai Maral ise, yerden gelmişti*”. Kurt göklerin; *Ala geyik* ise, yerlerin sembolü ve ruhu gibidirler. Bizi bu konuda açıklığa kavuşturan, en güzel belge, Güney Sibirya'daki Baraba-Om Türklerinden Radlof'un derlediği, “*Yestey Möngkö*” masalıdır⁵. Destanın çeşitli varyantları vardır. Fakat destanda olup bitenleri öz olarak şöyle sıralayabiliriz:

“*Geyik-kız, yeraltının bittiği yerde, oturuyordu. Yestey Möngkö adlı bir yiğit, geyik kızını bir gün yer yüzünde gördü. 7 yıl, yorulmadan ve yılmadan geyiğin peşine düştü ve kovaladı. (Bu kovalama, yer altına doğru, oluyordu). En sonunda onu bir taş evde yakaladı ve geyik kızla evlendi. (Herhalde burası, yerin bittiği, yerd. Böyle bir taş eve Oğuz destanında da rastlanır). Yer Kara-Alp adlı bir yer ruhu ise, onlara düşman oluyor. Geyik kız, Yer Kara-Alp'ın, baldızı imiş. Bundan sonra savaş hazırlığı başlar. Geyik kız da, kocası gibi silahlı imiş...*”

Yiğit, yeraltına giderken, 7 yıl boyunca, büyük yağmur ve kar fırtınaları ile karşılaşır. Destan -yeraltında neler olabilir, herşeyi bütün incelikleri ile anlatmıştır. Yiğit, *Geyik karısı* ile yer ruhu olan *deve* karşı savaşa hazırlanırken, *atlara nasıl semizletilir, savaşa hazır olan veya olmayan atlar, nasıl kontrol*

⁴ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 86.

⁵ Proben, IV, s. 86/101. Geyik burada bir “yer ruhu” olarak görülüyor.

edilir, bunlarda anlatılır. *At, koyun ve sığır çobanları ile otlakların ince özelliklerini de bu efsane içinde bulabiliriz.*

Konuşan geyikler

“*Konuşan geyikler*” de, Türk halk edebiyatında çok görülür. Yalnızca insanlara yardım etmek için değil; insanlardan yardım dilenen, geyikler de görülür: “*Yavrusu kötürüm olan bir geyik, kimsesiz bir yığide geliyor ve ondan, kötürüm yavrusu için bir ilaç istiyor. Yığid de gerekli ilacı veriyor ve yavru iyileşiyor. Bundan sonra da geyik yığide çeşitli iyilikler yapmağa başlıyor*”⁶.

“*Ala-geyik*”, tüylerinin arasına beyaz benekler karışmış bir geyik türüdür. *Anadoluda Ortaasya* Türk halk masallarında çok yaygın olarak görülür. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Çingiz Han*’ın ana-atası olan *maral* da bir *ala, güzel geyik* idi. Daha sonraki Türk masallarında da, “*geyik soyundan gelen Han ve vezirler*”, görülür⁷. Ortaasya Türk halk edebiyatında, böyle *benekli geyiklerin*, çok daha mitolojik türlerine de rastlanır: “*Avlarda, bacası altın ve ayağı ise gümüş olan bazı geyikler görünür ve sonra da kaybolurlar*”⁸.

Tanrı-geyik ilişkileri ve canlı geyik azâdı

Özellikle, dış tesirlerden uzak, *Kuzey-Türk* destanlarında, “*Tanrı ve geyik ilişkileri*” üzerinde çok durulur. Proto Türk ve çok mitolojik bir *Kuzey Türk* destanında, şöyle deniliyordu: “*... Tanrı, bir geyiğin ağladığını görmüş. Buna üzülen Tanrı, kendisini tutamamış ve o da ağlamış*”⁹...

Canlı at kurbanı (azâd), Türklerde oldukça eski ve yaygındır. Bu, bir çeşit *azâd* idi. Geçen yüzyılda *Yakut Türkleri*, “*atları doğuya sürerler; Tanrıya kurban (?) veya armağan ederlerdi*”. Bundan sonra hiç kimse bu atlara sahip çıkamaz ve binemezdi. Bu atlar böylece “*ıdık*”, yani *kutlu atlar*, olurlardı. “*Şehid düşenlerin atları*” da böyle *azâd* edilir ve serbestçe köyün içinde gezerlerdi.

“*... Yakut Türkleri, geyiklerin kulaklarına küpe takıyorlar ve bunları serbest bırakarak, Tanrı’ya armağan ediyorlardı*”. Bazı Türklere göre ise, “*Şingiz (Çingiz?)* adlı bir ruh, bir geyik, “*maral üzerine binmiş olarak geziyordu. Abdulkadir İnan hocamıza göre bu, “bir av ruhu” olabilirdi*”¹⁰. *Anadolu*’da, *geyiğin üzerine binmiş olarak gezen Geyikli Baba*’yı da, bunlara katabiliriz.

⁶ Proben, IV, s. 78/99 ve 82/105: *Baraba-Om Türkleri*.

⁷ Proben, IV, s. 82/103. Anlatış, biraz karanlıktır.

⁸ Bu benzetme, “*insan üstü doğan*” çocuklar için de söylenir.

⁹ Proben, II, s. 106. Bu Türk destanları, çok mitolojiktir.

¹⁰ A. İnan, *Şamanizm*, ss. 46, 107.

Eski Uyгур şiirlerinde de, geyikle ilgili bazı sözler vardır: “... Bilginin yularına (örkin) gerek gösterir. Vakitsiz çantıg geyiği ile koşarsa, ona ke-leler borkünü giydir”. Bu, daha çok “ke” harfinin rumuzları ile ilgilidir. R.Arat hocamız da bunun manasını çözememiştir¹¹. Herhalde “bilgide, geyik gibi hızlı gitmemeli (?)”, deniyordu.

Geyik hakkında, destanlardan notlar

1) Geyik ve bataklık: Macar efsanelerinde de gördüğümüz gibi, “geyikle bataklık” arasında bir ilişki vardı. Kuzeydeki, Tobol Türklerinin bir destanında, şiir halinde söylenmiş şöyle bir sonuç bölümü vardır:

“... Kamay yünlü bir okum olsa, çekip geyiğe (bulan) atsam!... Yav-rulu (balalı) geyiği yel almaz (yil almas)! Yeni doğurmuş (tugumlu) geyiği, yel almaz!”

Batağın en kötüsü (yaman), ulu bataklıktır (Ulu sas)! Ey Ulu saz, senin tepelerin de kötüdür! Arkamı kestir! Boynumu kestir! Boz geyik'in (boz bulan) sırtından bir kayışla (kail)! Kalın bataklığı (kalın saz) geçme, çok zordur!¹²...”

2) Kışlak ve yaylak geyiği: Anlaşıldığına göre, çukur yerler de yaşayan geyikler ile yüksek yerlerde dolaşan geyikler arasında, bir ayrılık görü-lüyordu. Bir Kuzey-Türk destanında, şöyle deniliyordu:

“...Bir yaşlı adamın, iki oğlu vardı. Ava gittiler. Alçak yerlerde (oy'da), vadi (oy) geyiği avladılar. Kırdı, kır geyiği avladılar¹³...” Destanı derleyen Radloff, “kır” sözünü burada, yüksek yer anlamında yorumluyor.

3) Geyik avından armağan, pay: Dedekorkut kitabında da, Banı-Çiçek'in yengesi, Beyrek'in avladığı geyikten, pay istemişti. Kırgız Türkleri, savaşta veya avda elde edilen hayvanlardan verilen armağana, “sooğa” derlerdi. “Çok avladığınız geyiklerden, bize de armağan veriniz¹⁴!...” Bu, inâyet manasındadır. Çünkü, “canını kurtarma” için istenen merhamet de, bu sözle anılırdı.

4) Geyiğin, kendi dağı: “... Bu dağda durarak, öbür dağa göz diken geyik ölür¹⁵” Bu söz, insanlar için de söylenir.

¹¹ Rahmeti Arat, *Eski Türk şiiri*, 60,61.

¹² Proben, III, s. 270/336: Okğuların türküsü: (Mergenlerning beyti).

¹³ Proben, IV, s. 188/233: Eski Kazakistan, Sayın-Batır destanı.

¹⁴ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 660.

¹⁵ Yudahin, a. eser, s. 50. “Ki-yik”, bütün çatal turnaklı yaban hayvanları. “Kişi-kikiy”, vahşi insan: Aynı eser, s. 475.

5) **Geyik destanları:** (*Hikâye-i Geyik*): *Anadolu*'da, basma *mevlût* kitaplarının sonlarında, şiirle geyik hikâyeleri vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi rahmetli Cahit Öztelli, bu destanlar üzerinde çok durmuştur¹⁶. Bu *Anadolu* "*Geyik destanları*"nın motifleri üzerinde, zaman zaman durduk. *Radlof*'un derlediği metinler arasında da *Müslüman* bir *geyik destanı* bulduk. *Kırgız* Türklerine ait olan bu hikâyeler kitap (*kitap ölong*) halinde basılmıştır. Destan, diyalog ve karşılıklı konuşma ile düzenlenmiştir. Konuşmalar Hz. *Muhammed* (*Mukambet*), *Kâfir* (*keür*), geyik ana ve geyik yavruları arasında geçer¹⁷.

ALAGEYİK VE BOZGEYİK ÜZERİNE

Anadolu, Türk kültürü ile destanlarının özlerini taşır. *Kuzey-Türk* destanları, çok mitolojiktir. *Anadolu* ise, destanları gelişmişlik ve gerçekçiliği, mitoloji ile özümle. Rahmetli Ali Rıza Yalğın'ın "*Güneyde Türkmen oymakları*"nda derlediği bazı bilgileri, değerlendirmeye çalışalım:

1) **Alageyik ve tepegöz sultan:** Hikâye, öz olarak şöyledir: "... *Keloğlan*, gerdeğe girdiği gün, don değiştirip, esas donuna giriyor ve bir delikanlı oluyor. Eşine, şöyle diyor: "*Ben, Kafdağındaki, Alageyik* adındaki, *dev-ana*'nın oğluyum. Anam, 18 *Kaf'a* hükmeden, *Tepegöz Sultan*'dır"¹⁸". Padişah kızlarının, "*elma atma yoluyla kocacı bulma*" motifi, Türk mitolojisinin bir motifidir. "*İnsanların, silkinme yoluyla keloğlan; keloğlanın da insan olması*"; bu da *Türk*lere ait, derin inanışlı bir motiftir. *Keloğlan* bölümümüze bakınız¹⁹.

2) "**Alageyik soyu ve yurdu**": İse bu masalın sonuna eklenmiştir: "*Kızın babasının yurdu da, Alageyik yurduna katılır... Bundan dolayı oraya, Alageyik yurdu derler... Alageyikli boyu, kendilerini böyle bir soya bağlamışlardır*". Bu da, *Şamanizm*'in tanınmış bir prensibidir.

3) "**Yelesi geyik**" ve "**Alageyik**": Diye iki türlü geyik vardır. Hikâyeyi anlatan *Hınız Ahmed*, böyle diyordu. "*Alınpunpullu, yani kâküllü*" geyik, *Anadolu* hikâyelerinin, başlıca motifidir. "*Yer ruhu ve geyik*" ilişkileri üzerinde, yukarıda durmuştuk. Bundan dolayı, *Kafdağı* ile bir ilişkisi bulunması da, *Türk mitolojisi*'nin bir motifi olsa gerekir.

4) **Alageyik ve geyik olan yaşlı bir adam:** Ali Rıza Yalğın'ın, *Binoğa* Türkmenlerinden derlediği bir söylenti, kısaca şöyledir: "*Nurhaklı bir yiğit, ava gidiyor. Bir geyik sürüsüne rastlıyor. Sürünün yanında*

¹⁶ Cahit Öztelli, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1961, s. 6391 vd.

¹⁷ *Proben*, III, s. 666/751: "*Kiik*", basılı kitaplarda.

¹⁸ *Anadolu*'da da geyik, bir "*Yer-ruhu*" gibi görünmektedir: Ali Rıza Yalğın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 130.

¹⁹ W. Eberhard, *Türkischer Volksmärchen*, Leiden, 1953, 257-III. Motifler çok karışıktır.

da bir ‘‘Koca adam’’ görüyor. Yiğit, geyiklere saldırıyor. Koca, bir geyik oluyor. Yiğit de kaçıyor...” Bunu anlatan N u r h a k l ı bir geyik avcısı şiiri ile şu atasözlerini anlatıyor:

1) ‘‘Geyiğin avına biyol (bir kez) giden, bir daha tövbe eder’’. 2) ‘‘Geyiği iyi sayarlar, onun p i r i varmış’’. 3) ‘‘Bir adam, su içen geyiğe bir ok atmış. Geyik hemen a k s a k a l l ı k o c a olmuş...’’ 4) ‘‘Davarın uğruna bir geyik çıkarsa, o obaya zeval olmaz²⁰’’

Geyik donuna girme, A n a d o l u ’da N u r h a k dağlarında, şimdiye kadar görmediğimiz bir motifle ortaya çıkıyor. Fakat, Türk mitolojisinin öz bir motifi gibi ve muhteşem bir görünümle: ‘‘... Y u s u f adlı bir avcı, geyik avına gitmiş Geyik sürüsünün yanında, ‘‘ak sakallı bir k o c a ’’ görmüş. Koca Yusuf’a: ‘‘Beni kimseye söyleme, sana bir çebi vereyim’’, demiş. Fakat Y u s u f dinlemeyip, sürüyü talana başlamış. k o c a bir geyik tekesi oluyor. Y u s u f ’a ‘yuf’ diyor ve Yusuf kayalardan düşüyor²¹...’’

Geyiğin üstün bir güç kazanması: A n a d o l u ’da geyik avı üzerine yakılmış, bir çok türküler vardır. Ancak Ali Rıza Y a l g ı n tarafından N u r h a k dağlarındaki T ü r k m e n l e r d e n derlenmiş, bir türküden ‘‘geyiğin ilâhî bir güç ve yüz kazandığı’’ görülmektedir:

‘‘Uyku geldi gözlerime süzüldü,

‘‘Geyik geldi, annacıma (karşıma) düzüldü,

‘‘Tetiği çekerken elim çözüldü,

‘‘Geyiğe gitmeyin sakın yoldaşlar!’’

Anadolu efsanelerinde ‘‘B o z g e y i k ’’

B o z G e y i k D e d e , E l b e y l i Türkmenleri arasında ayrı bir önem taşıyordu. ‘‘B o z g e y i k D e d e E l b e y l i Türkmenlerin p f r i d i’’. Bildiğimiz budur. Ancak aynı Türkmenlerde, ‘‘O’nun adını almış veya elini taşıyan’’, diğer d e r v i ş l e r d e vardır. Ali Rıza Y a l g ı n ’ın derlediği bilgileri, öz olarak verip, bir yoruma gitmeğe çalışalım. Aslında Y a l g ı n da bu inanışları yorumlayamıyor²².

1) B o z g e y i k l i ve Elbeyli boyu: ‘‘... B o z g e y i k l i , E l b e y l i boyunun pîridir. Elbeyli’den çıkan D e l i A h m e d ’in sanına, B o z g e y i k l i derlermiş. Bir gün U r u m ’a H a c ı B e k t a ş ’a gitmiş... Kerâmet göster-

²⁰ Ali Rıza Y a l g ı n , a. eser, II, s. 398-400. Bu atasözlerinin manaları çok derindir. Burada yorumlamadık.

²¹ Ali Rıza Y a l g ı n , a. eser, II, s. 399. Olay, bir ‘‘don değiştirme’’ mi; yoksa ‘‘ervah’’ mı, bilinmiyor.

²² Ali Rıza Y a l g ı n , a. eser, I, s. 33.

miş, veli olmuş. Bir gün de elindeki c ö v e n i n i güneye fırlatmış. C ö v e n i yerinden, develerle bile kaldıramamışlar. Sonra da H a c ı B e k t a ş 'tan mer-tebe almış... Bozgeyikli Deli Ahmed, aslen Tokatlı idi..." Bu ç ö v e n geleneği ve inancı, başka bir yerde kendini yeniden gösterecektir.

2) B o z g e y i k l i babaların çöveninden atlama: "...Türkmenlerin baş-lıca ziyaret yerleri, B o z g e y i k l i ve Y e l b a b a türbeleri idi. Türkmenle-rin en büyük yeminleri, B o z g e y i k l i b a b a 'larının ellerindeki kamış çubuktan, atlamakla olur. Türkmenler buna "ç ö v e n a t l a m a" ' derler ki. Bir Türkmen çöven atladıktan sonra, asla y a l a n söylemez²³".

3) "B o z g e y i k D e d e , çarpsın!" "... B o z g e y i k D e d e , var sa-yılan, kendisi bilinmeyen bir evliyaya saygı ve bir âdettir. Bozgeyikli sıfatını taşıyan deyişlerin b a ş ı n a y e m i n etmek ve hüneri, aşiretteki k a v g a l a -r ı halletmekmiş. Vaktiyle bu adı taşıyan dervişler, halk arasında gezer ve k ü s k ü n l e r i b a r ı ş t ı r m a işini yaparlarmış... Bu âdetten, yalnız bir ye-min kalmış:

"Bozgeyik Dede çarpsın!²⁴": Bir tören aleti olarak, çövenlerin önemi üze-rinde, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin VI. cildinde, geniş ola-rak durmuştuk.

DERVİŞ VE ŞAMANLARIN ERVAHI, G E Y İ K

Geyik hikâyelerinde

A n a d o l u 'da basılı M e v l i d kitaplarının sonlarında bulunan "Hikâye-i G e y i k" 'destanlarından söz açmıştık. Bu hikâyelerde, "okla yaralanan ge-yik kaybolunca, aynı yerden yaralı bir d e r v i ş i n ortaya çıktığını" görmüş-tük. D e r v i ş , herhalde "geyik donuna girmiş" oluyordu. Bunların kesin yorumları, çok güçtür. A l t a y dağlarındaki T e l e ü t Türklerine göre, "her şamanın bir ervahı vardı". Buna, "Tın-bura" deniliyordu. "Bura", r u h de-mektir. "Bur, pur", ise, Kuzey Türk ağızlarında, g e y i k veya ren geyiği anla-mında da söylenir²⁵.

Geyikli Babanın izlerinde

K u z e y - B a t ı Sibirya'daki S a m o y e d l e r arasında ise bu inanış, bi-raz daha aydınlanır: "Her şamanın bir ren geyiği vardır. Bunun, geyik şek-linde bir r u h olduğuna inanılır... Şaman ile birlikte, kavg a eder... Ancak

²³ Ali Rıza Yalçın, a. eser, I, s. 62. Burada d e r v i ş i n a s d ı s ı veya çöveni, kılıç yerine kullanılıyor. D e d e K o r k u t kitabında ise, k ılı ç üzerine yemin edilir.

²⁴ Ali Rıza Yalçın, a. eser, II, s. 119.

²⁵ Uno H a r v a , Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker, s. 478, n. 60. A n o h i n 'den.

geyik ölünce, şaman da ölür..." Geyik boynuzu, bir sembolü idi. "Ölen şamanın oğlu babasının bir heykelini yaptırdı ve başına da, bir geyik boynuzu koydu"²⁶... Belki eski Anadolu'daki boynuzlu "Geyikli Baba" anlayışının da kökleri, böyle derinlere gidiyordu.

1) Geyik tekesi ve Bey: "... Kırkılmış bir geyik tekesi (serek) sallanıyor-sa, bu bey geliyor (bii) demektir, bu benim!" Bunlar, Kırğız atasözleridir²⁷.

2) Yiğidin adı ve geyik: "Her geyiğin kulları, her yiğidin de, bir adı var!" Yani, adsız yiğid olmaz, diyor. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir²⁸.

3) Geyik ve Bakır dağ: "... Bir yiğid, bir geyiğin peşinden gidiyor. Bakır dağ açılıyor ve geyik dağın içine giriyor... Yiğit de geyiği izliyor... Yedi Tanrı (yedi Kудay) ile, orada karşılaşılıyor"²⁹... Bu eski Anadolu'daki geyik hikâyelerine de benzer.

4) Öksüz çocuk ve 9 geyik: "... Öksüz bir çocuk, ava gidiyor. 9 geyik avlıyor. Çocuğun atı, eğersiz ve üzengisiz imiş"³⁰... Radlof'un I. cildinde bulunan bu Türk destanları, çok mitolojiktir ve göklerde geçer. Bu "Dokuz geyik", "9 gezegen", olsa gerektir.

²⁶ Uno Harva, a. eser, s. 478, n. 62. Lehtisalo'dan.

²⁷ Proben, III, s. 313: Bir beyin (bii) özellikleri, medhi ve alkış. Şiir, atasözlerinden oluşmuştur.

²⁸ Proben, I, s. 26. Çok mitolojik bir Kuzy Türk destanıdır. Olay, hep göklerde geçer.

²⁹ Proben, I, s. 313/337: "Geyikler ve açılan dağlar". Bu destanın benzerleri, I. cildimizde ele alınmıştır.

³⁰ Proben, I, s. 331/355. Çok mitolojik bir Altay destanıdır.

9. BÖLÜM

KURT VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

TÜRK HALK EDEBİYATINDA VE DEVLET MİTOLOJİSİNDE KURT

Türklerin kurtu izlemeleri ve arkasından gitmeleri

Bu konuyu ilk olarak ele alıp, destanlar ve edebiyat tarihi bakımından inceleyen, Fu a d K ö p r ü l ü olmuştur. *Şimdi müslüman olan Türklerin halk edebiyatında bile, eski milli destanın izlerine, tesadüf olunmaktadır*¹. Bu, Türk milli kültürünün incelenmesinde atılmış, en büyük bir adımdır. Fu a d K ö p r ü l ü , aynı konuyu, yeninden ele almış, daha geniş ve daha derin olarak ele almıştır². 1926-1928 yıllarında, ulu erdem sahibi hocamız Prof, Abdulkadir İ n a n bu görüşleri yeni tarih ve folklor vesikaları ile daha da desteklemiş ve genişletmişlerdir³. Hocalarımızın, bu geniş bilgi ve tahlil güçleri karşısında, hayran olmamak mümkün değildir.

Türk Mitolojisi adlı eserimizin I. cildinde, yeni vesikalar sunma yolu ile, k u r t ile ilgili inanışları, daha da genişletmeğe çalışmıştık. Burada, daha önce sunamadığımız vesikaları sunarak, konuyu yeniden toparlamağa çalışacağız. Ancak buradaki vesikaların ağırlığını, daha çok “*Türk halk edebiyatı*” ndaki motifler oluşturacaklardır.

TÜRK VE MOĞOL MİTOLOJİSİNDE “KURT”

M o ğ o l ve Proto-Moğol kültüründe, kurt kültü görülüyor: Konuya, M o ğ o l kültür çevreleri ile başlamak istiyoruz. Çünkü en çok spekülasyonlara uğrayan, bu alandır. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n da, 50 yıl önce bu görüşte idiler⁴. Prof. İ n a n hocamızın da belirttikleri gibi, *M o ğ o l türeyiş destanları* içinde baskın olan, “ı ş ı k” idi. “K ö p e k” veya “köpeğe benzer” bir hayvanın görüldüğünü de, burada biz katalım, Moğolca *Börte-Çino* veya *Börteçine*, yani “G ö k k u r t” , M o ğ o l kaynaklarında daha çok bir k i ş i a d ı olarak görülüyordu⁵.

¹ F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 52.

² F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 62 vd.

³ Abdulkadir İ n a n , *Türkiyat mecmuası*, II, 1926-28; *Makaleler*, s. 69-75.

⁴ Sonraki Türk - Moğol inanışları, bunların dışındadır: *Makaleler*, s. 71.

⁵ A. İ n a n hocamız, sonraki Moğol kaynaklarını da, değerlendirmiştir: Aynı eser, s. 71 vd.

Moğollarda büyük devlet ve kabile mitolojisi: Konuya böyle bir görüşle girersek, yolumuz daha güvenli olur. Çeşitli eserlerimizde belirttiğimiz gibi, Çingiz Han devletinde, “*Büyük devlet, devlet felsefesi*”, daha çok eski Türk devletlerinin tesirlerinden geliyorlardı. Önemli olan, “*Yüksek devlet felsefesi*” ile “*kabile gelenekleri*” ni, birbirlerinden ayırmaktır. I. cildimizde Hı tay (Liao) devletindeki gelenekler dolayısıyla, böyle bir deneme yapmıştık. Çingiz Han geleneğindeki *Kurt motifi* üzerinde, kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*, ilk girişinde söze başlarken, Çingiz Han’ın ilk kutlu ataları hakkında şöyle diyordu:

Çingiz Han’ın ilk ataları Gök kurt ve dişi geyik

“Çingiz Ka han’ın kökeni (huja’ur), yücelerdeki göğün takdiri ile doğmuş (caya’atu töreksen), B ö r t e - Ç i n o (Gök kurt) idi.

“Onun karısı, K o ’ a i - M a r a l yani (beyazlı veya kızıla çalan maral) idi. Buraya, denizi geçerek gelmişti. B u r k a n - K a l d u n dağındaki, O n o n ırmağının kaynağında, yerleşip yurtlarını kurdular⁶...”

Bu önemli girişin tercüme ve yorumunu, moğolca metnin çince karşılıkları ile, biraz da P e l l i o t ’nun anlayışına göre yapmağa çalıştık. “Çino” moğol dilinde k u r t demektir. Ancak “börte”, bazılarının yorumladıkları gibi, b o z demek değildir. *Moğolların Gizli Tarihi*’nin çince karşılıklarında, “g ö ğ ü n r e n g i” anlamında kullanılmıştır⁷.

Dişi geyiğin rengi üzerinde ise, ayrıca durulmalıdır. *Moğolların Gizli Tarihi*’nin çince karşılığında geyiğin rengi, “b e y a z l ı , g r i” olarak tanımlanmaktadır⁸. P. P e l l i o t ise bu sözü, s a r ı m s ı veya d o r u (?) bir renk adı olan, türkçe “kuba” dan getirmektedir. Zaten çince karşılıklarda da, “kırmızıya çalan”, bir mana vardır⁹. P. P e l l i o t ’nun bu sonucu, çok nadir kaynaklara dayanır. Böyle bir bilgi, yalnızca Moğolların *Gizli Tarihi*’nin bu başlangıcında verilir. R e ş i d e d d i n ve E b ü l g a z i dahil, başka hiç bir kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmaz. Eski ve yeni M o ğ o l folkloru içinde de, “Gök kurt” ve hatta k u r t ile ilgili herhangi bir gelenek görülmez¹⁰.

⁶ *Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS)*, P. P e l l i o t yayını, ss. 5, 121. Çince metin de, karşılaştırılmıştır.

⁷ Bu çince söz, bazan yeşil anlamına da söylenir. Asıl anlamı, “G ö k m a v i s i” (Couleur de ciel, ciel) ve bazan da ç i v i t mavis i ve yeşil için söylenir: P e l l i o t, s. 121 n. H a e h i s c h ise, “m a v i - g r i” olarak yorumluyor: (YCPS *Wörterbuch*, s. 19).

R e ş i d e d d i n, kurdun adını, “Börte-çina” olarak anıyor. Bu söz, R e ş i d e d d i n’de, yalnızca bir yerde geçiyor. Diğerleri ise, kişi adlarıdır. Doğrusu için, bk. P. P e l l i o t, *Histoire des campagnes de Genghis-Khan*, s. 131.

⁸ H a e n i s c h, *Wörterbuch (YCPS)*, s. 64. Çince ile karşılayınız.

⁹ P. P e l l i o t, ... *Genghis-Khan*, s. 304 vd.

¹⁰ A. İ n a n, bu konudaki kaynakları taramıştır: *Makaleler*, s. 71.

Bundan da anlaşılıyor ki bu gelenek, Türklerden Moğollara, -bir yüksek devlet mitolojisi olarak-, girmişti.

TÜRK HALK GELENEĞİNDE, ÇİNGİZ HAN VE “GÖK KURT”

Çingiz nâme'ler, yalnızca basılı kitap olarak değil; ozanlar tarafından da, söylenir ve ağızdan ağıza iletilirdi. Başkurt Türk kesimleri, Çingiz Han'ı -ataları değil- milli bir büyükleri olarak kabul etmelerine rağmen, Çingiz Han hakkındaki bilgileri, Türk gelenekleri ile benzeştirmişlerdi. Onlara göre, “Çingiz Han, Gök kurt'un oğlu“, idi. Ancak, Börteçine ve Çingiz Han'ın babasından, söz açılmıyordu.

“At yeleli Gök kurt oğlu Çingiz Han”: “Çingiz Han, doğrudan doğruya (bilâvasıta), “Yılkı yallı Gök Börü” (At yeleli Gök Kurt) un oğludur¹¹...” Kurdun yelelerini, Kuzey-Türk dünyasında yazılan bu kaynak, niçin at yeleki (yılkı yallı) olarak görüyordu? Bu çok önemli inanışı, pek anlayamıyoruz. Moğollar ile ilgili ana kaynaklarda ve Moğol halk edebiyatında görülmeyen bu inanış, Türk gelenekleri ile benzeşme içinde görülüyordu. Aslında Çingiz Han, Başkurt Türklerinin atası değildi. “Başkurt kabilelerine... alâmet olarak tamga, ağaç, kuş veren, Gök Börü oğlu Çingiz Han”, idi¹².

Moğollar'da, köpek kültü nurdan gebe kalma ve ana ailesi: Çingiz Han'dan çok daha eski olan Uygu r türeyiş destanında da, gökten ışı k inmesi” yolu ile hâmile kalmayı görüyoruz. Buna paralel olan diğer örnekleri, I. cildimizde vermiştik. Anlaşıldığına göre, Moğol Mitolojisi’de bas kın motif, ışı k ve kö p e k idi. Moğol edebiyatının en eski eseri olan Moğolların Gizli Tarihi’nden, Çingiz Han'ın atası olan Ala n - Ko’a Hatun’un, hâ mile kalması ile ilgili bölümü, aşağıda sunalım. Metin, P. Pelliot’nun yorumuna uyularak verilmiştir¹³. Diğer yorumcular bu eseri, bir dil veya edebiyat parçası gibi ele almışlardır:

“... Her gece parlayan (üçgen), s a r ı bir a d a m (şıra gü’ün) çadırın üst penceresinden giriyor, kapının ışığı ile karnımı okşuyordu. Onun parlak ışığı karnıma nüfuz ediyor, giriyor (şingegü), çıkarken de s a r ı bir kö p e k gibi (şıra nokai metü) ayın (veya) güneşin şualarından (kiliyer), tırmanarak geri dönüyordu.

“... Bu, onların (yani üç oğulun), Ta n r ı ’n ı n o ğ l u (Tenggiriyn kö’-üt) olduklarının, açık işaretidir (temdek)...”

¹¹ Kısa bir açıklama ve kaynaklar için bk. A. eser, s. 72.

¹² Bu söylenti, 1819 da, K a z a n’da, H a l f i n tarafından yayınlanmıştır: A. eser, s. 72, n.6.

¹³ Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS): Pelliot, ss. 7, 121; H a e n i s c h, s. 3; A. Temir, s. 8.

A n a a i l e s i, bu inanışta açık olarak görülmektedir. *Altan Tobçı* adlı Moğol kaynağında ise, buradaki *sarı köpek*, “*k ı r m ı z ı k ö p e k*” olarak anılmaktadır. *K ö p e k k ü l t ü*, çok eski *P r o t o - M o ğ o l l a r* arasında da yaygın idi¹⁴.

T ü r k geleneklerinde köpeğin “at yeleli G ö k K u r t” olması: Baş Kurt Türklerine ait bu çok nadir vesikanın metnini, yine Prof. A. İ n a n vermiştir. Bir bilgi vermek için sunacağız¹⁵. “*Çingiz Han’ın atası A l a n K o ’ a Hatun halka kendisine bir ı ş ı k indiğini ve G ö k k u r t olarak çıktığını söylemişti*”. *Ancak halk buna inanmamıştı. Bunun üzerine bazıları hatunun çadırının yanında pusu kurup, beklediler. “Havada, parlak bir ı ışık (yarkın kün) indiğini”, gördüler. “Bayağı güneş (kün) gibi inen bu ne idi?” Diye birbirlerine sordular. Gelin bağıralım, “kurt ise çıkar (börü bolsa çıkar)”, dediler. Bağırdılar. “Bakular ki, “at yeleli bir gök kurt” (Yılkı yallı kök börü), çıka geldi. Arkasına baktı. “Ç i n g i z”, deyip bağırdı”. Ondan sonra kayboldu...*

ÇİNGİZ HAN’IN, DİĞER TÜRK MİTOLOJİ MOTİFLERİYLE GÖRÜNÜŞÜ

Aşağıda sunacağımız bu *K ı r g ı z* Türklerinin efsanesi, doğrudan doğruya *k u r t* motifi ile ilgili değildir. Yukarıdaki efsaneleri, *T ü r k - M o ğ o l* inanışları bakımından, aydınlatıcı olduğundan, burada kısa olarak sunmayı, yararlı görüyoruz. Şimdiye kadar, hep *n u r* ile *a y ı ş ı ğ ı*’ndan söz açtık. Halbuki Türk inanışlarında, doğrudan doğruya, “*g ü n e ş ı ş ı k l a r ı*” da söz konusudur bundan dolayı bu efsane, gerçekten görkemlidir. Bu motif üzerinde, güneş ile ilgili bölümümüzde, çok kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde de, hem “*a y*” ve hem de “*g ü n e ş ı ş ı ğ ı*”ndan söz açılıyordu. P. P e l l i o t b u n u , *a y* veya *g ü n e ş ı ş ı ğ ı*, diye kuşgulu olarak yorumluyordu. Gerçi metin karanlıktır. Ancak *H a e n i s c h* ile diğerlerinin yaptıkları yorum, moğolca ve çince metnin içinde, yoktur^{16a}:

“... *Altın Bel Han’ın kızını, (kocasız hamile kaldığı için), bir sandığa koyup, ırmağa atıyorlar... Sandığı, Toktagul Mergen adlı biri, sudan çıkarıyor. Kız yiğide, şöyle diyor:*

“ - *Ben karanlık bir yerde (bir karangı yerde), Allahın emri ile (Allahın emiri minen), hâmile kaldım (kursaktı boltum)! Babam beni öldürmek istedi. Ancak annem (şeşe) kıymadı (kıymay).*

“*Kadın, üç oğul daha doğurur. Ş ı n g ı z , atalarını bulmak için ırmağın yukarısına doğru gider...*

¹⁴ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 48.

¹⁵ A. İnan, *Makaleler*, s. 72.

^{16a} (YCPS): Pelliot, s. 129; Haenisch, s. 3.

Ş ı n g ı z 'ın yayını, güneşin tutması: "... Ü ç kardeşi ise Ş ı n g ı z 'a karşı geliyordu. Bunun üzerine anneleri şöyle diyor: " - Dördünüz de benim öğrencilerim. Size âdil bir yol göstereyim (edil şerigat kılayın). "Yaylarımızı güneşin ışıklarına asınız (Sagımga sadagını il). Işık, hanginizin yayını tutup yukarıya çekerse (Sagım sadaktarını kötörsö), o padişah olsun (sonunğ patsa bol!).

“ Gü n e ş ışığı, Ş ı n g ı z ı n yayını, altında bir direk (astınan direü); üstünde asılacak yer (üstüne baylau) varmış gibi, havada tuttu ve Ş ı ngız, h a n oldu¹⁶...”

Han'ın kızı, “karanlık bir yerde” Allahın emri ile hâmile kalıyor. Ancak M ü s l ü m a n oldukları için, k u r t veya ışıktan söz açılmıyor. “İrmağa atılan sandık” motifi, A n a d o l u masallarında da, çok yaygındır. Her ne olursa olsun, bu destan çok eskilerden gelen, muhteşem bir T ü r k düşüncesini yansıttıyor. Bu destanın tümü, Güneş bölümümüzde sunulmuştur.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA KURT

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kurt, artık bir sembol hâline gelmişti. Onlarda din ve totemizm izleri, çoktan kaybolmuştu. Kurt G ö k t ü r k l e r d e , t u ğ l a r i l e b a y r a k l a r ı n t e p e s i n d e y e r a l m a y o l u i l e , b i r d e v l e t s e m b o l ü o l m u ş t u . O r t a a s y a , A l t a y l a r i l e S i b i r y a ' d a y a y ı l a n T ü r k H a l k e d e b i y a t ı n d a i s e k u r t , h a l â k a l ı n b i r m i t o l o j i t ü l ü n e b ü r ü n m ü ş g ö r ü n m e k t e d i r . O r a l a r d a i n s a n , b a z a n k u r t d o n u n a g i r e n b i r y i ğ i t ; b a z a n b i r d e v o ğ l u o l u r . B a z a n d a g ö k t e , b ü y ü k a y ı b u r c u i l e b i r l i k t e g ö r ü l ü r . Ç o ğ u z a m a n g ü z e l k ı z l a r a k a r ş ı i s e , a ş ı r ı b i r e ğ i l i m l e r i v a r d ı . O r t a a s y a T ü r k h a l k e d e b i y a t ı ' n d a k u r t , ç o ğ u z a m a n e r k e k t i r . B u n d a n d a a n l ı y o r u z k i , O r t a a s y a T ü r k k a v i m l e r i n i n a l t k e s i m l e r i n d e , “ a n n e a i l e s i ” n i n i z l e r i h e n ü z d a h a k a y b o l m a m ı ş t ı . B u n u , ç o k e s k i T ü r k t o t e m i z m i n i n k a l ı n t ı l a r ı o l a r a k d a , k a b u l e d e b i l i r i z .

B ü y ü k d e v l e t k u r m u ş o l a n T ü r k l e r d e , - ö r n e k o l a r a k G ö k t ü r k l e r d e i s e k u r t - d i ş i , y a n ı b ü y ü k a n n e ' d i r . B u n a k a r ş ı l ı k T ü r k k a v m i n i n , v e y a T ü r k d e v l e t i n i k u r a n â i l e n i n a t a s ı v e b a b a s ı i s e , b i r i n s a n v e b i r e r k e k t i r . B u n u n i ç i n “ a n n e a i l e s i ” g e l i ş m i ş T ü r k l e r d e ç o k t a n k a y b o l m u ş v e o n u n y e r i n e , “ b a b a a i l e s i ” g e l i ş m i ş t i . Ş i m d i , R a d l o f ' u n “ T ü r k H a l k E d e b i y a t ı n d a n Ö r n e k l e r ” a d l ı e s e r i n d e n b i r k a ç ö r n e k s e ç e r e k , s u n m a ğ a ç a l ı ş ı m :

1) K o n u ş a n v e y o l g ö s t e r e n k u r t : “ B a r a b a - O m b ö l g e s i n d e , K a r a - K ö k ö l a d l ı b i r y i ğ i t s i l k i n i y o r v e a l t ı n y ü n l ü b i r k u r t (k a r ı ş -

¹⁶ Proben, III, s. 68/88: Kazakların kökeni: (Kasaktıng tübü).

kır) oluyor"¹⁷. Bundan sonra başarı kazanıyor. Masalda kurt, dejenere edilmiştir. Yiğit, bazan da, *a yı donuna* giriyor.

2) "Bir yiğit ile *H a n*'ın *k ı z ı* sevişiyorlar. Fakat *Han* kızını *yiğide* vermiyor. *Kurt*, büyülu *n e f e s i* ile üflediği (üftip) herşeyin şeklini değiştiriyor. *Han*ın her istediğini yerine getiriyor. Böylece gökteki *y e d i a y g ı r*, argımak, yani *Büyükaçı* burcu ile "*k u t l u*" yeraltından da *H ü m a* kuşunu, *yiğide* kazandırıyor"¹⁸. Burada, çok eski bir Türk efsanesi, güneyden gelen masal motifleri ile karışmaktadır. Kopuz için, "*dumbra*" deniyor.

3) Kutlu kopuz ve kurt: Bu da, yukarıdakine benzeyen, -fakat daha gerçekçi ve daha az karışmış-, bir masal tipidir: "*Kurt* bir *yiğide*, *H a n*'ın *k ı z ı n ı* almak için yardım ediyor. *Yiğid*, *kurdun* yardımı ile "*k u t l u k o p u z*" (*dumbar*) elde ediyor. *Kurt* *yiğide* güç veriyor. *Yiğid* *Ok* yarışlarında da, (*nışana atışkalı*), birinci oluyor ve *Han*'ın kızını alıyor"¹⁹. Yine aynı bölgede, kurt motifi dejenere edilmiştir. Kurt ancak, yiyecek verenlere akıl verip, yol gösteriyordu²⁰. Konuşan kurtlar için de ayrıca bk. (Proben, 4, metin s. 253).

4) "Tanrı'nın *k u y r u k s u z g ö k k u r t u*'da": Eski bir *K ı r g ı z* masalında görülüyor²¹. Ayrı bir masalda da, "*G ö k r u h l u* (cendet), *Kondı-Bay*'ın ilinde bulunur", deniyordu²².

5) "Altı ağızlı *Gök-Börü*" deyimini de, Ortaasya'daki *b a k s ı* dualarında görüyoruz²³. 6 sayısı, Türklere sonradan, kutlu bir sayı olarak girmiştir.

6) "Kurt ile koyun" üzerinde söylenmiş masallar ile atasözleri de, Ortaasya halk edebiyatında, çok yayılmıştır. Bunlardan birini örnek olarak verelim: "*Koyunlar* dışarıda *mangırır*, yani *bağrırlarsa*; *aç kurtlara* *aş olurlar*"²⁴. Kurt-koyun örneği, *G ö k t ü r k* yazıtları ile *A n a d o l u*'da da çok görülür. Çünkü, koyuncu kavimlerin başında, Türkler gelir.

¹⁷ Proben, IV, s. 67/84: Baraba - Om Türklerinden.

¹⁸ Proben, IV, s. 118/154: Kuzeydeki Hoca - Aul Türkleri.

¹⁹ Proben, IV, s. 117/153: Hoca Aul Türklerinden.

²⁰ Proben, IV, b. 114/119: "Kuş isteyerek (istegeli), yürüyen (yürgen) *H a n o ğ l u*".

²¹ Proben, III, s. 275/327, *K ı r g ı z*: Allah *T a ' a l a*'nın (*Alda Tagalanıng*) *kuyruksuz (şolak) Gök Kurdu* (*Kök Kaskır*): "... *Er kem - A y d a r*'ın kız kardeşi hastalanıyor. İlaç olarak bu *k u r d u n* safra kesesini (ötünü) istiyor. Bu kurda güç yetmez diyorlar... 3 gün, 3 gece döğüşüttükten sonra *kurdu* öldürüyor..."

²² "Kötü ruhlu *kurtlar*" için daha çok "*kaskır*" deniliyor. "*G ö k r u h u*" (*Kök Cendet*) için bk. Proben, III, s. 49; IV, s. 14.

²³ Proben, III, s. 49/64-65: *B a k s ı* duası: (*Baksanıng sözü*) (*K ı r g ı z*): "... *Demir - R u h u* (*Temir-Can*), selam! Bana, haber ver! Ağır bir ordu (*aur-kol*) toplansın! *Demir Tu ğ u n u* (*bayrağını*) dıksın!

"*Alçak yerden (oydan) gelen, 10 kurt (on börü)! Bu kurtların içinde Altı ağızlı (altu auslu) Kök-Börü!...*"

²⁴ Proben, IV, s. 15/20: Baraba Türkleri. Bu söz, daha çok *a s a y ı ş* bakımından söylenmiştir.

7) “Kurt kürkü” motifi de, Ortaasya Türk halk edebiyatında çok yaygındır. “Yiğitler, kurt kürkü, (yani, karışkır tonu) giyiniyorlardı”²⁵

8) “Yerde veya alçakta 30 kurt, gökte ise 40 kurt”, “bir ermişin rüyasında görülüyor ve her kurda, bir atış yapılıyor”. Din ve astronomi bakımından mânâsı olan bu masal, derin olarak incelenmelidir²⁶.

9) “Kötü bir ruh olarak kurt” motifi de, Ortaasya Türk edebiyatında çok yaygındır. Örnek olarak “kaskır-alp”, yani “Kurt yigit” in kendisi, bir insan gibidir. *Dişi bir devin oğludur. İlk karısı ise, Calmaus adı verilen bir devin kızıdır. Yiğit Er-Töstük’ün karısı, başı altın, götü ise gümüş bir erkek çocuk doğuruyor. (Bu da Oğuz Kağan gibi), insan üstü bir doğuşla dünyaya geliyor. Kurt - İnsan, kadına göz koyuyor. Kocasını ile arasını açıyor ve kadını yakmak istiyor. Fakat kadın, Kurt insanın ilk karısı olan, dev kızı ile birleşiyor ve kurt insana karşı koyuyor*”²⁷. Bu masalda, insan kızları ile dev kızlarının bir anlaşması görülüyor.

10) Çocuğun adını koyan Kurt: “Doğar doğmaz konuşan, kutlu bir kız varmış. Büyüyünce, ad koymak istiyorlar. Fakat bir türlü ad bulamıyorlar. Böylece kız, adsız kalıyor. En sonunda kızın adını bir kurt biliyor ve kızın adını koyuyor. Bunun için de kız, kurt ile evleniyor. Çeyiz olarak da, bir kara deve ile bir (kara güng), yani bir cârîye götürüyor. (Fakat kurdun kurtluğu tutuyor) ve deve ile cârîyeyi yiyor. Bundan sonra kız, kuması ile anlaşp, kurt insana karşı koyuyor”. Bu da yukarıdaki masalın ayrı bir şeklidir²⁸. Kurt, zaman zaman donuna giriyor. Ad, Türklerde çok önemli idi. Kutlu doğan bir kızın adını ancak kutlu bir kurt koyabiliyordu. Fakat kutlu kurt, insan donunu bırakınca “kötü kurt” oluyor ve kötülükler yapmağa başlıyordu. Burada da, iki kum arasında, kötü kocaya karşı bir anlaşma vardır.

KURDUN ADI HAKKINDA

Oğuzlar “kurt”; diğer Türkler ise, “böri” diyorlar: Türkler bil-diğimiz kurd, çok eskilerden beri, “Böri”, veya “börü” derlerdi. Bu ünlü eski Türk sözü, Anadolu’da da söylenmekte ve yaşamaktadır. Tek gezen azılı kurtlara da, “yalınsak” deriz. Eski Türk ailelerinde, büyüklerin adlarını söy-

²⁵ Kurt donu: (Karışkır tonu): “... İki kurt (iki karışkır), Kara-Kököl’ün boynuna sarılıp, ağzından burnundan öpüşüp (aız murun öbüşüb), selamlıyorlar...”: Proben, IV, s. 65/81-82: Omsunun kaşında (kasında), Baraba-11....

²⁶ Proben, IV, s. 12/15: “... Oğlum! Bu gün kötü bir düş (tüş) gördüm. Alçak vadilerin (oyning) 30 kurduna (oduz börüsü), nasıl baş çıkarırsın, balam!

“Yükseklerin (kırnıng) 40 kurduna, nasıl baş çıkarırsın, balam!...”

²⁷ Proben, III, s. 317/383.

²⁸ Proben, III, s. 312/377: Duda - Kız masalı.

leme yasak ve t a b u idi. Bundan dolayı, Kurdun adında, küçük hayvanların adı ile, örtülü olarak tanımlanmış olması düşünülebilir. Aslında, O ğ u z Türklerinin dışındaki diğer Türkler, *kurda*, “böri” diyorlardı:

Kurt ve solucan manasına “kurt”: “Kurt: Solucan soyundan olan hayvan, demektir. Öbür Türklerce. ‘O ğ u z l a r, ise böri’ye kurt derler²⁹’. B a n g, “kurt” sözünün geniş manada, yani v a h ş i h a y v a n manasında söylenmiş olabileceği üzerinde durmuştur. Bizce bu görüşlerinde haklı idiler³⁰. XI. yüzyılda derlenmiş, şöyle eski bir Türk şiiri de vardır³¹:

Vahşi hayvan manasına kurt: “Kuş k u r t hepsi dirildi, erkek dişi derildi, “Bölük öğür olup, dağıldı. (tarıldı); İlerine yine giremeyecekler (kürsüz)!”

K a r a h a n l ı Türk kültür çevresinde, K u t a d g u B i l i g içinde de K u r t, *solucan* anlamında söyleniyordu³². U y g u r el yazılarında bile, “k i m i n d i ş i n i k u r t y e r s e”, gibi sözler geçiyordu³³. Konuyu, uzatmıyalım.

B a ş k u r t Türklerinde *börü*’ye, k u r t dendiğine, pek inanmıyoruz. Ancak bu Türk kesimleri, kendilerini *kurttan getirmek için*, halk inanç ve yorumları ile, k u r t sözüne ısınmak istemişlerdir. Nitekim k u r t sözünü de, kendi kendilerine tam olarak yorumlayamamışlardır: “... Bunların B a ş k ı r d a d l a r ı.. f a r s ç a K a ş k ı r i g ü r k d e y i p, Türkler bundan, ‘k ı r d ’ sözünü çıkarmışlardır³⁴....” Görülüyor ki bu halk etimolojisi, pek güvenilir değildir.

“Börü” yani kurt, üstünlük, büyüklük ve yiğitlik anlamındadır: *Kurdun Türklerde i k i y ü z ü v a r d ı r*: “İ l â h î y ü z ü ” ile kötü ve hırsız y a n ı n ı, birbirine karıştırmamak gereklidir. Bunun içindir ki, K ı r g ı z Türkleri de, y i ğ i t ve seçkin kişilere, “K ö k b ö r ü ” diyorlardı. Bu, yüce bir unvandır ve destanlarda geçer³⁵. *Kurdun kötü yanlarını* gösteren, “*karışkır, kaskır*” ise, kişi adları olarak kullanılmıyordu³⁶. Yukarıda sunduğumuz bir K u z e y - T ü r k destanındaki *Kaskır-Alp*, zaman zaman, “k u r t v e i n s a n ” şeklinde görülen ve insanlara kötülük yapan bir *devin* adı idi. Bu, önemli bir noktadır.

²⁹ Kaşgarlı Mahmut, I, 342: “Öbür Türklerce s o ğ u l c a n soyundan hayvan”.

³⁰ Bang, KSz, XVII, s. 128; Brockelmann, Wortschatz, s. 165.

³¹ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 6; Rrock., AM I, 28a.

³² K u t a d g u B i l i g, 4196: Solucan ile yılan, yanyana söyleniyordu.

³³ Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, II., 2, 31. Göktürk el yazmalarında da, “kurt konguz” deniliyordu: Thomsen, B, 28.

³⁴ A. İnan, *Makaleler*, s. 74: *Tevarih-i Hamse-i Şarkî*’den.

³⁵ Cesur kişilere, “*coo-börü*” de deniliyor: Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 139.

³⁶ “*Kaskır, kaşkır*” türkçede, k u r t karşılığı olarak söylenen bir sözdür. Ancak yiğidlerin adları, yalnızca “börü” sözü ile karşılanıyordu: Y u d a h i n, a.e. 139, 140. Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 211.

KUTADGU BİLİĞ'DE KURT ve "GÖK BÖRÜ"

Kutadgu Bilig'de hakan anlamına "Gök-börü": Yiğitlik ve hakanlığın *alp* lık tanımı da, G ö k k u r t , yani "Gök böri" deyimiyile yapıliyordu. Bunların yanında p a r s , yani "tonğa" da yer alıyordu:

1) "Kuşlar bile Gök Kurt'u geçemez! Havada uçan (kalıgda uçuglı), k a - r a k u ş sürüleri; Seni seçemezler, ey K ö k B ö r i ! ' ' : (KB,5378).

2) "Kimi korsa, (yol verirse) Tanrı, ey yiğit oğlu! İster köpek (i t) olsun! İsterse G ö k B ö r i ! ' ' : (KB,6194).

3) Hakanın çevresinde, aç kurtlar çoktur "Pek çok (kalın) aç kurtlar (aç böriler), yığıldı sana! koyunlarını iyi gözet, ey devlet idare eden (elçi) Pars! (Tonğa)!" : (KB,5164). Krşl. KB 1413.

4) K u r t g i b i g ü ç l ü : "Domuz gibi inatçı (titimlig), k u r t gibi güçlÜ (böri teg küçi), ayı gibi azgın (azgır), yak öküzü gibi intikamel!: (öçi) ! " : (KB, 2311).

5) K u r d ve düşmana karşı, y ü r e k l i olmak gerek: "Üçüncüsü baha-dır, cesur (kür, ersig), yürekli bir yiğid (tonğ yürek)! Düşmana ve kurda (bö-rike), böyle bir cesaret gerek!" : (KB,2705).

- "Düşmana ve kurda (börike) karşı, silahları ile donansınlar! Dosta (adaş-ka) dostça olup, düşmana ölüm!" : (KB,5594).

6) Kudurmuş K u r d u n u l u m a s ı : "Dilek ve arzu ile, ne kadar koştum! Kudurmuş kurt gibi (kuturmuş böri teg), Dünyayı uluttum (ulıttım)" : (KB,6542). İnsanların bu tür ulumaları, D e d e K o r k u t kitabında da görülür.

7) Köpeklerden kaçan, kurt mu olur? "İtten kaçan, kurt mu (börimü) olur, gör! Arkasından, binlerce itin havlaması (itler üni), işitse bile!" : (KB,3422).

8) A s â y i ş : Kurt ve koyunun birlikte olması: "Dünyaya bağladı gör, saadet kuşağını (kut kurı)! Kuzu ile katılıp, yürüdü böri (kurt)!" (KB,461). Kurt ile koyun : "İlini düzenledi, zenginleşti millet! Kurt ile koyunu (böri koy bile), birlikte suladı, o çağda!" : (KB,449).

K u r t i l e k u z u : "Kurtuldu millet, gitti bütün eziyetleri! Kuzuya katılıp, yürüdü böri (kurt)!" : (KB,1040).

K u r t v e t o k l u : Derildi herkes, bu törede (yanğ) yürüdü! Kurt ve toklu ile kuzu oldu, denk (tenğ)!" : (KB,3095).

K u t a d g u B i l i g 'de kurt, "kötü bir yüz ve karakter ile" kendisini göstermiyordu. İster "böri" isterse "Kök Böri" tanıtması ile anılsın, cesaret ve asâletin bir sembolü olarak görülmektedir. T ü r k h a l k e d e b i y a t ı için-

de de anlayış, böyledir. K ı r g ı z - T ü r k edebiyatında, *yiğitlik* ve *bahadırılık* sembolü olarak görüldüğü zaman, hep “*böri*” sözü ile adlandırılmıştır. H i - l e k â r, h ı r s ı z ve katil kurtlar söz konusu olduğu zaman da, “*kaskır, kaşkır*” sözü ile anılmışlardır. Kahramanlık destanlarında, *kaşkır* sözü görülmemektedir³⁷.

Gök yeleli kurt

İlâhî bir kişiliğe sahip yaşlılar için de, “*Gök sakallı*” denmiştir. I. cildimizde bu motif üzerinde durmuştuk. H ı z ı r ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. K ı r g ı z - T ü r k destanlarında, “*Gök yeleli kurt*” deyimini görüyoruz. Bu destanlarda bir bahadırın tanıtması olarak görülüyordu. Ancak yeni sözlükler, “*kök at*” sözünü, *kır at* olarak; “*Kök-cal*”, yani *gök yeleli (kurt)* deyişini de, *kır yeleli*, olarak yorumlamaktadırlar³⁸.

“*Boz-kurt*” tanıtması hakkında: “*Kır*” veya “*Boz-kurt*”, belki de *Moğolların Gizli Tarihi* içindeki moğolca “*Börte*” sözü ile ilgili olarak görülüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi “*börte*”, eski moğolcada, “*gök rengi*” veya *mavi* demektir. Tu b a Türklerinin şaman duaları içinde, “*Kök pörü*” ve “*Kuu pörü*” diye iki kurt tanıtması görülmektedir³⁹. Moğol dilinin en eski kaynağı sayılan, *Moğolların Gizli tarihi* içinde, çince karşılıklara göre, “*Ko'ai Maral*” “*aklı Meral*” olarak karşılanmıştır. Bu r a d a k i “*Kuu Pörü*”, tanıtması da, *gri* renkle yorumlanabilir. Ancak P. P e l l i o t ’nun yeni vesikalar ile getirdiği yorum, bunun böyle olmadığını da göstermektedir⁴⁰.

“At yeleli Gök - Börü”

Bu tanıtma, B a ş k u r t Türklerinin geleneklerinde görülür. Türklerde, *kurdun yelesine*, niçin bu kadar önem veriliyordu? “*Yılkı yallı Kök Börü*”, bu sözün içinde derin bir mana olsa gerektir.

At yeleli Gök Börü’yü izleyen Başkurtlar: Bu gelenek, Türklerin A n a - d o l u ’ya gelişini ve Uygur yazısı ile yazılmış, “*Oğuz Kağan*” destan’ını hatırlatır:

³⁷ Y u d a h i n , s. 139, 410; R a d l o f , a.e., II, s. 211.

³⁸ Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, s. 490. Y e l e ile ilgili T ü r k sözlerini, şöyle özetleyebiliriz: *Yal*=yele. *Ciäl* (Yakut) =yele. *Atung yalı* (Alt.)=At yeleli: R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 153. *Yal*= At yeleli. *Yal tuğı*= Yeleli bayrak: (*Kuta dgu Biliğ*, 5801). *At yalı*: (Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 160).

³⁹ “*Tanrı’nın aracısı (carlıktım), Kök-Börü erenim!.. Ağzını burnunu yalayan, Kuu Pörü m!*... : A. İ n a n , Makaleler, s. 73; P r o b e n , IX, s. 204. Burada “*Gök kurt*” ile, “*Boz-kurt*” tanıtmaları, ayrı ayrı görülüyor. *Boz-Kurt*, “*Kuu Pörü*” diye anılıyor.

⁴⁰ P. P e l l i o t , *Histoire des campagnes de Genghis Khan*, s. 304. P e l l i o t , türkçe “*kuba*”, yani d o r u renk ile ilgili görüyor.

1) “Başkurtlar, Nogay, Kırgız ve Kazak Türk kesimleri ile, bir babanın çocuğu gibi idiler. Aralarında, anlaşmazlık çıktı. Başkurtların beyi *a v a g i d e r k e n*, önünde bir *k u r t g ö r ü n d ü*. Bey bu *k u r d u i z l e y e r e k*, *c e n n e t* gibi ormanları ve ırmakları bulunan büyük dağlara geldi. Bey bu kurdun, *T a n r ı d a n* gönderilmiş bir *k ı l a v u z* olduğunu anladı. Bu bir *k u t*, talih idi⁴¹...”

2) “*G ö k y e l e*”, köken bakımından, Ö z b e k Türklerine iniyordu: “... *K ö k y a l* (Gök yele) demek, *Ö z b e k l e r i n* medhidir (*medh-i Özbe-kân*).... Başkırdların atalarından üç kişi, yollarını yanılıp, arkadaş olmuş-lar (adaşmışlar). Hep birlikte bir *k u r d u n i z i n e d ü ş ü p*, il bulduklarından, ‘Bizler kurdun iziyle geldik, bizlere *K u r t b a ş ç ı* oldu’, dediklerinden⁴²...”

“*G ö k y e l e*”, Kırgız Türklerinde: “*K ö k c a l*”, yani *G ö k y e l e*, yu-karıda da belirttiğimiz gibi, *K ı r g ı z - T ü r k* destanlarında da görülüyordu. Büyük Bahadırların unvanı idiler. *B ö r ü*” ve “*K ö k P ö r ü*” de, aynı tanımlamalarda söyleniyordu. “*G ö z ü m g ö r m e d i k t e n s o n r a*, isterse *k ı c ı m ı (kötüm-dü) k u r t (börü) y e s i n !*” Bu söz, kaygısız adamlar için söylenen bir sözdü⁴³.

“*K ö y ü n i t l e r i (ayıl iti) k e n d i a r a l a r ı n d a d ü ş m a n o l s a l a r b i l e , k u r d u g ö r ü n c e (börü körsö), h e m e n b i r l e ş i r l e r*”⁴⁴. Bu da, güzel bir ata sözüdür. Ancak bu Türk kesimlerinin karakterini, şu atasözü, bize daha güzel tanıtıyor⁴⁵: “*K a - z a k , K ı r g ı z v e k u r t , k a r d e ş t i r l e r !*” Birbirlerine karşı mı; başkalarına karşı mı, bunu bilemiyoruz.

Diğer deyimler: 1) “*K ö k - s e r e k*”: Bahçe bekleyen köpek. “*C a b a n (yaban) k ö k - s e r e k*”: Kurt veya yırtıcı hayvan⁴⁶. Bahçede veya ufukta dikilip duran bu hayvanlara, böyle denmiş olmalıydı. Mecâz sözleridirler. 2) “*Ü r p e r m i ş k ı l l ı*”, Bu da *K ı r g ı z* Türklerinin kurtlar için söyledikleri, eski bir destan sözüdür⁴⁷. 3) *C e s u r k i ş i l e r* için yine aynı Türkler, “*ç o o b ö r ü s ü*” diyorlardı⁴⁸. “*C o o*”; *d ü ş m a n*, (yağı?), demektir. Güzel bir deyim, ancak manası karanlıktır. 4) “*A ğ ı l ç e v r e s i n d e d o l a ş a n*”, (*ayıl tuurda-*), bu da kurtlar ile hırsızlar için söylenen bir sözdür. Aynı za-

⁴¹ A. İ n a n , *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926-28: *Makaleler*, s. 74.

⁴² Bu sözler doğru olmasa bile, bize eski ve yaygın bir *T ü r k* inanışını hatırlatıyordu: A. eser, s. 75.

⁴³ “*B ö r ü*”, günlük ve destanlarda yiğitler için söylenen bir sözdür. “*K a ş k ı r*” ise, hırsız ve ka-tıl kurtlar veya kurdun kötü yanları için söyleniyordu.

⁴⁴ *Y u d a h i n*, *Kırgız sözlüğü*, s. 16: *Ayıl* maddesi.

⁴⁵ *R a d l o f*, *Wörterbuch*, I, s. 1060.

⁴⁶ *Y u d a h i n*, a. eser, s. 646. “*Serek*” sözü, pek yorumlanamıyor. “*Seregey*”=Tek başına, sivrili duran.

⁴⁷ *Y u d a h i n*, a. eser, s. 630: “*Saksay*” maddesi.

⁴⁸ *Y u d a h i n*, a. eser, s. 139: “*Börü*” maddesi.

manda, köye bağlı olarak yaşamak isteyen çobanlar içinde, böyle deniyordu⁴⁹.

Yedi kurdun gelip, uluması: Büyükaayı burcu ile ilgili bölümümüzde, “yedi kurt” motifi üzerinde durmuştuk. Kuzey-Türk destanlarında mitoloji ile astronomi birbirine girmiştir. Bu inanışları, ayırıp ve ayıklama çok zordur. Radlof, sözlüğünde dış kültür tesirlerinin çok az girdiği Te-leüt Türklerinden, şöyle bir söz veriyordu: “Yedi gün den sonra, yedi kurt gelip, uludu: (Yetti pörö kelip uludu)” Astroномik bir sembol olan bu sözü, yorumlamıyalım⁵⁰. Göktürk yazıları ile yazılmış Yenisey mezar yazıtlarında bir Türk, şöyle diyordu: “Yedi kurt öldürdüm: (Yeti bö-ri ölürtim). Mezarın sahibi, alplık ile yiğitliğinden söz açıyordu. Ancak kurtlar niçin, yedi gibi “kutlu bir sayı” ile anılıyordu.

DEDE KORKUT KİTABINDA “KURT” İLE İLGİLİ SÖZLER

Bizim bu eserlerimiz, birer materyal kitabıdır. Bütün kaynaklar, atlamadan ve eksiksiz olarak taranmış ve konularımız ile ilgili belgelerin hepsi sunulmuştur. Bizden sonrakiler, artık bu kaynakları taramağa, bir gerek görmeyeceklerdir:

1) Kurt kökeninden: “... Azvay (azman?) kurt en üğ i erkeğinden kö-küm var! Ağca yünlü tümen (onbin) koyunun gezdürmeye!...”: (DK,180-11).

2) Bayırın kurduna benzeme: “... Yengi bayırın kurduna benzer idi yiğitlerim! Yedi kişi ile kurulurdu, benim yayım!...”: (DK,207,10).

3) İssiz yerin kurdu: “... Babası ile Yigenek, . . . İki hasret birbirine buluştular! İssiz (isüz) yerin kurdugibi uluştular! . . .”: (DK,212-6). Demek ki ağıl veya sürülerin yakınlarındaki kurtlar, pek fazla uluşmuyorlardı.

4) Kurt yüzü mubarektir: “... Kazan.. Kurd yüzü mubarekdür! Kurd ilen bir haberleşeyim, dedi. Görelim Hanım, ne haberleşti:

“Karanlık (karanğu) akşam olanda, günü doğan!

“Kar ile yağmur yağanda, er gibi duran!

“Kara koç atlar görende, kişneşdüren!

“Kızıl deve gördüğünde, buzlaşduran!

“Ağca koyun gördüğünde, kuyruk çarpıp, kamçılayan!

“Arkasını vurup, berk ağılın kapısını söken!

“Karma ögeç (2 yaş koyun), semizin alıp, tutan!

⁴⁹ Yudahin, a. eser, s. 560. “Tuurda” maddesi.

⁵⁰ Radlof, Wörterbuch, II, s. 1345.

“Kanlı kuyruk üzüp, çap çap yutan!

“Avazı, kaba köpeklere kavgaya salan!

“Çakmaklıca çobanları, dünle (gece) koyturan (yüğürden)!

“Ordumun haberin bilir misin, değil manğa!

“Kara başım kurban olsun, kurdum sana!”: (DK, 45-46).

5) Kurt ve koyun: A s â y ı ş : “... Semiz koyun, aruk (zayıf) toklu bayırda kalsa, k u r t gelip, yemez idi! (Karaça Çoban'ın) sapanının korkusundan!...”: (DK, 57-3).

DESTANLARDAKİ MİTOLOJİK KÖPEKLER HAKKINDA

O ğ u z d e s t a n l a r ı içinde geçen B a r a k adlı çoban köpeği hakkında, I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada bazı not ve vesikalarımızı sunmakla yetineceğiz:

1) K u m a y ı k : Efsanevî bir hayvandır ki, hiç bir yaban hayvanı ondan kurtulamaz: “Kuşların ulu beyi (kuş törösü), b u u d a y ı k adlı kuş: Köpeklerin ulu beyi (it törösü), K u m a y ı k ’tır⁵¹. K ı r g ı z Türklerinde.

2) K ı t m ı r : (K ı r g ı z mitolojisinde): 1) Eshab-ı Kehf'in köpeği. 2) Çevik, işini bilen: Hilekâr ve kurnaz adam, Kıtırmır gibi. Görülüyor ki Türkler, kendi çoban köpeklerinin yanında, Kıtırmır'ı hoş tutmuyorlardı⁵².

3) S ı r t t a n : (Sırtlan olmalı. K ı r g ı z - T ü r k mitolojisinde): 1) Köpeklerin hakanı: Mitolojide, azgınlık ve uyanıklık ile kendisini göstermiş bir köpek. 2) Cesur ve yiğit bir kişi⁵³.

4) D e d e K o r k u t kitabında, köpekle haberleşme: “K a r a ç a Ç o b a n ’ın köpeği, K a z a n ’a karşı geldi. K a z a n , kara köpek-ilem haberleşti. Görelim Hanım, ne haberleşti:

“Karanlık (karanku) akşam olanda, vaf vaf üren!

“Acı ayran dökülende çap çap içen!

“Gece gelen hırsızları korkudan!

“Korkuduban, şamatasıyla ürküden!

Görülüyor ki, köpeğe manevî bir güç vermiyorlardı. Nitekim K a z a n köpekten haber sorar. “Köpek K a z a n ’ın ayağının altına çap çap düşer. Sin

⁵¹ Y u d a h i n , a. eser, s. 520. “Kumayık”, H ü m a kuşunun bir küçültmesi olsa gerektir.

⁵² Y u d a h i n , a. eser, s. 463. Eshab-ı Kehf'in köpeği Kıtırmır, burada türkçeleşmiştir.

⁵³ Y u d a h i n , a. eser, s. 562. Y u d a h i n , K ı r g ı z Türklerindeki “sırttan” ile s ı r t l a n arasında, bir ilgi kurmuyor.

sin sinler. Ka za n bir tomar ile köpeği vurdu. Köpek çekildi, geldiği yola gitti...” (DK,46). Köpeğin değeri, burada da açık olarak görülür.

5) Köpeğin adıda mı, tabu? Yukarıda eski türkçe “böri” sözünün tabu olduğunu, bunun için ‘ ‘ k u r t ’ ’ dendiği üzerinde durmuştuk. T ü r k m e n - l e r , köpeğe de çoğu zaman, “kancık” diyorlardı. Ancak çoban köpeklerinin yeri ayrıdır.

6) Gök yeleli köpek: Bilindiği üzere, “gök yele”, “kök cal”, yalnızca K u r t - l a r için söylenen bir tanıtmadır. “Atmacaya ağıt” adlı Bir K ı r g ı z ağıtında, bu deyim köpek için de söyleniyordu. “Bir köpek, bir adamın atmacasını boğmuş”. A ğ ı t , bunun üzerine düzülmüş. “ G ö k y e l e l i (k ö k c a l) , g ö k kuşumu boğdu”, deniyordu. Az sonra köpeği, ç i r k i n (şirkin) olarak tanımlıyordu⁵⁴.

7) Gök kuyruklu köpek: Bu tanıtma daha sonraki Müslüman Türk mäsallalarında görülüyordu. Bu tanıtma da, k ö t ü ruhlar ile ilgili idi⁵⁵.

MANEVÎ BİR VARLIK OLARAK KURT

Yukarıda kurdun, h a y v a n c ı T ü r k l e r gözünde, nasıl manevî bir mana kazandıkları üzerinde durmuştuk. Notlarımız telef olmasın diye, burada bazı bilgileri, kısa olarak sunmayı yararlı gördük:

1) Kısrağı kovalayan, 7 ve 12 kurt: R a d l o f ’un “Türk halk edebiyatından örnekler” (Proben) adlı kitabının I. cildindeki kısa destanlar, tam bir mitolojik karakter taşırlar. Aşağıdaki kısa örnekler, a s t r o n o m i k bir mana da taşırlar. *Küçük ve Büyükayı burçları* ile ilgili bölümümüzde, bunların daha açık örnekleri de görülebilir.

a) “Bir hakan, kısrağı tutmak için, 12 kurduna emrediyor⁵⁶”. Buradaki 12 kurt, 12 burç olmalıdır. - b) “ K ı s r a k göğ e u ç u y o r . Onu yerde kovalayan y e d i k u r t da, kısrağı göklerde kovalıyorlar^{56a}”.

2) T a n r ı ’nın kuyruksuz ‘ ‘ G ö k k u r d u ’ ’ : Kuyruksuz Gök Kurt üzerinde, yukarıda azıcık durmuştuk. Burada biraz daha geniş bir örnek sunalım: “ E r k e m A y d a r adlı bir yiğid, kız kardeşinin hastalığı için bir ilaç arıyor. Allahu Taalanın (Alda Tagalanın), kuyruksuz (şolak), G ö k K u r d u ’ - n u n (Kök kaskırının), safra kesesini (ötünü) bulmak için yola çıkıyor... Kurdu buluyor ve 40 kulaçlık kılıcı ile kurdu öldürüp ve ödünü getiriyor⁵⁷...”

⁵⁴ Proben, III. s. 61/80. Atmaca (Karçığay) için söylenmiş olan bu ağıt, oldukça uzun ve içlidir.

⁵⁵ Proben, V. s. 304 (metin).

⁵⁶ Proben, I. s. 61 (metin): Bk. 12 Burç bölümü.

^{56a} Proben, I. 65 (metin): Bk. Büyükayı burcu.

⁵⁷ Proben, III. s. 275/327. Bu Türkler, İslamiyeti henüz iyi anlayamamışlardı. Allahu Ta’ala için, “Alda Tagala” diyorlardı.

3) “Bir canavar gibi doğan, bir kurdum!” Bu deyiş, K ı r g ı z Türklerinin, E r - T a r g ı n destanında görülmektedir. “*Anğ*”, eski türkçede de hayvanların en büyüğüne verilen bir ad veya tanıtmadır. O ğ u z K a ğ a n da, bir “*anğ*” öldürmüştü. E r - T a r g ı n , hakana şöyle diyordu⁵⁸: “... *Ey zalim (cebir) Sultan! Sen bilmezsin! Bin bir canavar (bir anğkau) doğan bir kurdum (börüm)!*”

4) Kurt gibi savaşma: Türk dilinde bu tanıtmaya çok kullanılır. Dış tesirlerin az girdiği K u z e y - T ü r k destanlarından, iki örnek daha sunalım: a) “... *E r - T a r g ı n , koyuna girmiş (koyga kirdi) bir kurt gibi savaştı*”⁵⁹.

b) “... *K a r a B a y ’ın kulu Kodar-Kul, 90 kulun içinde, G ö k y e l e - l i bir kurt (Kök cal börü) gibi imiş...*” D e d e K o r k u t kitabında bunlar, “*k ı r k y i ğ i t*” olarak geçiyorlar.

5) “Kurt gözlü, boz bıyıklı”: Bu, M a n a s - H a n için söylenmiş bir tanıtmadır. “*Kurt gözlü (börü köstü), boz (kuu) bıyıklı*” tanıtmasını R a d l o f , “sakallı” diye yorumlamıştır. Aneak M a n a s ’ın sakalı yoktur⁶⁰.

6) Aksak kurt: K u z u K ö r p ö ş destanında görülür. K a r a - B a y ’a seslenirken, şöyle deniliyordu: “*A k s a k k u r t (kaskır), evinin (avlude) çevresinde dönüyor!*” “*A k s a k k u r t (Aksak kaskır) denen de, yine kel (taşşa) oldu!*” Yiğit, k e l o ğ l a n olup, ilâhî bir güç kazanıyordu. Bunun için, K a r a - B a y uyarıyordu⁶¹.

7) T u m a n - H a n ’ın kurt dilinden anlaması: “*Yemekler getirilip, aş yenildiği sırada, bir k u r t u l u m a s ı duyuldu. T u m a n - H a n bütün hayvanların dillerini bildiğinden, bu kurdun ne söylediğini anladı. O, diyordu ki:*

“ - *Ne yazık ki artık yaşlandım. Avarımın peşinde koşup, yatışmıyorum. Yetişsem bile, yakalayamıyorum. Yakalasam bile, parçalayamıyorum!*” Ya ş - l ı kurdun sözü bitince, ü ç g e n ç k u r t şöyle cevap verdiler:

“ - *Eğer sen yaşsız ve güçsüzsen, bizim gücümüz var! Her genç, yaşlılara yardım etmelidir. Bu gece sis, karanlık ve şiddetli bir fırtına olacak. Böylece toy için getirilmiş olan hayvanların kuyrukları ile karınlarını, sana vereceğiz!...*”

K a r a - B a r a k adlı bir köpek, koyunların telef edilmesinin önüne geçmişti. T u m a n - H a n daha önce köpeğe kuyruk veririm, “köpek tasasız olmalı ki, biz de tasasız olalım”, demişti⁶².

⁵⁸ Proben, III, s. 150/188: E r - T a r g ı n destanı.

⁵⁹ Proben, III, s. 157/196: Aynı destan.

⁶⁰ Proben, V, s. 255 (metin): M a n a s destanından.

⁶¹ Proben, III, s. 242/284: K e l o ğ l a n (taşşa) motifi, bu destanda, çeşitli ayrıntıları ile görülür.

⁶² Z. V. T o g a n , (Faraça) Oğuz destanı, s. 58.

8) **B a ş k u r d** Türklerinin bayraklarında, “kurt başı”: Bu söylentinin kaynağı, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n ’dır: “*Başkurlara göre U r a l dağlarında kurt, P e y g a m b e r ’in sahabelerine, yol göstermişti.*” Bazılarına göre ise, “*B a ş k u r t Türkleri, bir k u r d u i z l e y e r e k , ormanlık ve güzel bir yere varmışlar ve orada yerleşmişler...*” Bu kurda da, “*Kök cal*”, yani “*Gök ye le li*” diyorlarmış⁶³.

9) **G ö k K u r t** için, alkış ve dua: (**T a n r ı ’n ı n h a b e r c i s i**): Çok kuzeylerde, dış tesirlerden uzakta yaşayan **T u b a** Türkleri şöyle diyorlardı: “*Yücelerdeki (üstü) Tanrıdan emir getirenim (çarlıktım)! Yedi gün yemek yemedim!... Tanrımın yakını (kayırız)! G ö k B ö r ü erenim K a y r a - H a n ! Ağzını burnunu yalayan! B o z K u r d u m (Kuu Pörüm)!...*”

Tercümemizi, metne göre verdik. *Kayra-Han*, **T a n r ı ’n ı n h a b e r c i s i** olan bir ruhtur. Bazan “*Gök Kurt*”, bazan da “*Boz Kurt*” deyişinin sebebi ise, anlaşılmıyor. Ancak “*T a n r ı ’n ı n h a b e r c i s i K u r t*” tanıtması, çok önemlidir⁶⁴.

EKLER: TÜRKLERDE, TOTEMİZM KAYBOLMUŞTU

Ogun veya yarı *totem* sayılan hayvanlar, hem iyilik ve hem de kötülük getirirlerdi. Bunun için “*Şaman gece yarısı çadırda, sol yanına k u r t derilerini; sağ yanına da yılan vb. hayvanların derilerini takar ve âyin yapardı*”. “*M a y v a n - A n a*” Yakut Türklerinde, “*bir kabilenin veya topluluğun atası idi*”. Buna, *İye-kul* derlerdi. Buralarda büyük devletler kurulmadığı için, totemin ruhu, şamanda toplanırdı. “*İyi hayvanlar, aygır, geyik, boğa ve kartal idi. Kötüler ise, kurt ve köpekti. Şaman olgunlaştıkça, hayvanı, da iyileşirdi*”.

G ö k t ü r k çağında bu anlayış kaybolmuş ve çok eski *totem* hayvanları, birer “*s e m b o l*” hâline gelmişlerdi. “*Bayrağın tepesindeki, k u r t b a ş ı*” gibi. **T a r d u ş** Türklerinin ataları ise, “*Kurt başlı bir insan*” imiş.

“*Ş a m a n e l b i s e l e r i*”, totemizmin en gerçek izleri olarak görülmelidir. Büyük devlet kuran Türklerde bu görülüyordu. “*G e y i k l i B a b a*” ve elbiseleri, bu çok eski Türk inanışlarının, *O s - m a n l ı* ’lara kadar gelebilmiş, sembolik bir izi olarak ele alınabilir. *S i b i r y a*’daki *Y a k u t* Türkleri ile diğer *şamanist* Türklerde, *hayvan-Ata* ile ilgili bir çok elbise çeşitlerine rastlanır. Bunlar arasında en çok üzerinde durulanlar, “*Kartal-Ata*, *G e y i k - A t a* ve *Ay-Ata*” elbiseleridir. *Ay elbiseleri*, yalnızca *S i b i r y a*’da kalmışlardır. *Kartal tüyleri* ile süslü *geysiler* ise, *A l t a y l a r*’da uzun zaman yaşamıştır. Bir sembol olarak “*geyik boynuzu*”na gelince *B a t ı* *T ü r k l e r i* bu inanış halâ yaşamaktadır.

(Bu konu ile ilgili geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Türk Mitolojisi I. Ankara, 1971, s. 35-40, 94).

⁶³ A. İ n a n , *Makaleler*, s. 74.

⁶⁴ *Makaleler*, s. 73; *P r o b e n*, IX, 204 (metin). Burada, *T u v a* Türkçesindeki metni, yeniden yorumlayarak sunduk.

10. BÖLÜM

DOĞAN VE KARTAL

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DOĞAN

Doğan, Türklerde daha çok avcılıkta kullanılan bir ev hayvanıdır. *Evlerin ve sarayların bir süsü; hakanlar ile yiğitlerin ise, bir sembolüdür.* Elinde doğan tutan, Osmanlı padişahlarının, minyatürleri bile yapılmıştır. Doğanların, çeşitli boy ve türleri vardır. Türkler, her tür doğana, ayrı ayrı adlar vermişlerdi.

Tuğrul, çağrı, sungur, şahin, laçın gibi doğan adları, insanlara da, öz ad olarak verilmiştir. I. cildimizde geniş olarak gösterdiğimiz gibi, her Oğuz boyu'nun, bu avcı kuşlardan birer sembolü vardı. Anadolulular halk edebiyatı'nda, daha çok *şahin* ve *doğan* türünden, avcı kuşların adları geçer.

Doğan yetiştirici ve bakıcıları

Osmanlı devletindeki *doğancılar* hakkında geniş bilgimiz vardır. Bunun üzerinde durmayacağız. Ancak doğan türünde avcı kuşlar, her yerde yetişmezler. Belirli *kayalıklar* ile *suların doğanları*, ünlüdür. Ebülğazi Bahadır Han'ın "*Türkmenlerin Şeceresi*" adlı kitabında, iyi doğanların yetiştikleri bölge ve kayalar hakkında geniş bilgi verilmiştir. Bu yerin yanında oturup, doğanlara bakan, tecrübeli ailelerin, doğanbakıcıları da vardı. Bu kaynak, I. cildimizde tam olarak bugünkü türkçemize uygulanmıştır.

'*Kuşcu beyi*', Türk devletlerinde, avcı doğanlarla ilgili işlere bakan veya büyük memurlara verilen, bir unvandır. Bu "*doğancı*" geleneği, Osmanlı devletinde de, devam etmişti. Radlof'un "*Türk halk edebiyatından örnekler*" adlı eserinde, *kuşcu beyleri* için, şöyle bir tanıtma vardır: "*Toktamış Han*'ın, '*Kuşçu beyi*, yalnızca doğanları değil; diğer hayvanları da çok iyi tanıyan, asker ve memurlardan seçilmiştir'.

Sembol olarak, doğanlar

Türklerde bu gelenek, çok yaygındır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, her Oğuz boyu'nun, *o ng u n* veya *boy sembolü* olarak, birer doğan türü var-

¹ Radlof, *Proben*, IV, s. Metin: 30/Tercüme: 39. İdige Bey destanından.

dı. Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde, bu ongun kuşlar üzerinde, geniş olarak durulmuştur. Ancak bunlar, *totem* değil; *arma* ve *sembol* idiler.

Tuna Bulgarları'na ait yazılı kayalarda, Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak, *ellerinde birer doğan* tutuyorlardı. Orta Avrupa'da bulunmuş Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de, *ellerinde doğan tutan*, atlılar görülüyordu.

Altınordu Hanı, Toktamış Han, bir doğan türü olan, kendi "Kara Laçın"ı ile öğünüyordu². Radlof'un bu eseri içinde, av ve ev doğanları ile ilgili çeşitli bilgiler bulabiliriz. Türk masallarında, "devler bile, sağ ve sollarına aldıkları, av köpekleri ve doğanları ile birlikte görünüyorlardı"³.

Sancak, bozdoğan ile birlikte gökten düşüyor

"Tuğ" (yani Türk devletlerinin savaş sembolü olan, ucunda at kuyrukları asılı gönder), *bir bozdoğan ile birlikte, gökten düşmüştü*". Bu, gerçekten çok değerli ve görkemli vesikayı, Radlof'un "Türk halk edebiyatından örnekler" adlı büyük eserinde bulabiliyoruz⁴. Bunun yorumu ve manası, şu idi: "Tanrı, Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu, bir bozdoğan'ın güçlü pençeleri ile gönderiyordu" Burada, "bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi ve resûlü", gibi idi. Bu efsane, Müslüman Türkler arasında derlendiğinden, daha büyük bir değer taşıyordu.

Ay ve güneşi tutan doğanlar

"Ay ve Güneşi, pençeleri ile tutan bir doğan, Çingiz Han'a, hanlığını müjdelemişti". Görülüyorki, Türk kültür çevrelerine yakın gelecekte, doğan yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; "Türk devletleri ile Tanrı arasında gidip gelen, kutlu bir elçi gibi", görülüyordu.

Yiğit Ak-Kübeke'in avcı kuşları, aya ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyorlardı⁵. Bu da, Kuzey-Türk halk edebiyatından alınmış bir örnektir. Türklerde av için kullanılan alıcı kuşlar, en küçük boydan, kartal büyüklüğüne kadar değişiyorlardı. Tuğrul, kartal türünden bir alıcı kuş idi.

Anka, hümâ, sümûrg gibi büyük kuşlar ise, Asya'nın Güney kültür mitolojilerinde görülür. Türk mitolojisi'nde ise, böyle büyük ve gerçekte il-

² Proben, IV, s. 3. Contay-Mergen destanından.

³ Proben, IV, s. 61/76. Kargat'ta, Terene ili'nden.

⁴ Proben, IV, s. 199/245. Tahir ve Zühre (Tayr ve Seüre)'den.

⁵ Proben, IV, s. 145/184. Tepkeş Aul Türklerinden.

gileri olmayan kuşların yerini, güçlü doğanlar veya daha büyük alıcı kuşlar veya kartallar (kara-kuşlar,) alıyordu. T ü r k mitolojisi, efsane bile olsa, gerçek hayattan pek uzaklaşmıyordu. İlk S e l ç u k l u b e y l e r i n d e *Tuğrul*, *Çağrı* ve *Beygu*, hep alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı.

Doğan donuna girme

D o n d e ğ i ş t i r m e ve “*silkinme*” üzerinde, ayrı bir bölümümüzde durmuştuk. Bu inanış, İslamiyetten önceki T ü r k l e r i l e A n a d o l u ’daki Türkler ve O r t a a s y a Türklerinde, önemli bir yer tutuyordu. Bu konu üzerinde, I. cildimizde de, durmuştuk. Konuya, eski A n a d o l u ’dan bir örnek verme yolu ile başlayalım:

“*H a c ı B e k t a ş v e l i , b i r g ü v e r c i n d o n u n a g i r i p , A n a d o l u ’y a (Rum’a) geliyor. Bunu gören A n a d o l u ’n u n y e r l i d e r v i ş l e r i n d e n “ D o ğ r u l B a b a ” b i r d o ğ a n d o n u n a g i r i y o r v e H a c ı B e k t a ş ’ı , y a k a l a m a k i s t i y o r . A n c a k H a c ı B e k t a ş “ s i l k i n i y o r ” v e y i n e i n s a n o l u p , D o ğ r u l B a b a ’ n ı n b o ğ a z ı n d a n t u t u y o r . B ö y l e c e k e n d i s i n e t e s l i m (bîât) e t t i r i y o r . . .*” Böylece, v e l i l e r a r a s ı n d a k i r e k a b e t d e , s e m b o l i k o l a r a k s u y ü z ü n e ç ı k m ı ş b u l u n u y o r . “*Doğrul*” adı da, büyük bir alıcı kuş olan “*tuğrul*” veya daha eski Türklerin “*toğrul*” adlı kuşlarından başka bir şey değildi.

“*A b d u l k a d i r G e y l â n î , a k b i r d o ğ a n d o n u n d a g ö r ü l m ü ş t ü*”. Bu notu, F u a d K ö p r ü l ü , “*Kayıkçı Kul Mustafa*” adlı eserinde, düşünüyordu⁶. A r a p l a r , s u n g u r v e ç a k ı r g i b i a v k u ş l a r ı n a a i t a d l a r ı , t ü r k ç e d e n a l m ı ş l a r d ı r . B u d a y a n a ğ ı m ı z a g ö r e , d ü ş ü n c e l e r d e , İ s l a m i y e t i n , f a z l a b i r t e s i r i , o l m a s a g e r e k t i r .

Ölen yiğitlerin ruhları, bir doğan olup uçuyor

Ölen kişilerin ruhlarının, bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir. Yiğitlerin ruhlarının, küçük bir kuş veya serçe olup uçmaları, Türk destanları için yeterli değildi. Büyük devlet kurmuş T ü r k l e r d e , e s k i v e m i t o l o j i k d ü ş ü n c e l e r , k a y b o l m u ş t u r . A n c a k m o t i f l e r i n *P r o t o - T ü r k* tiplerini, dış tesirlerden uzak kalmış, K u z e y - T ü r k m a s a l l a r ı n d a g ö r ü y o r u z : “*Ölen yiğitlerin ruhları, bir d o ğ a n o l u p , g ö ğ e u ç m u ş t u*”.

G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı ’ n d a d a , d e v l e t i n k u r u c u s u v e B ü y ü k K a ğ a n ’ ı n ö l ü m ü i ç i n , “*u ç u p g i t t i*”, deniyordu. Eski Türkçemizde, “*u ç a b a r d ı*”, yani u ç a r a k v a r d ı , deniyordu. Nereye varıyordu? Bunu söylemek güçtür. Ancak Dünya devleti kurmuş olan bu Türklerin ruhlarının, bir s e r -

⁶ Fuad Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, s. 51.

⁷ *Proben*, III, s. 25. *Batır Bek*’in kızı *Balgın* için ağıttan.

çe gibi uçup, gitmeleri, mümkün değildir. “Doğan olup uçma”, bu bakımdan bizi bir aydınlığa götürmektedir.

Kuzey-Türk halk destanlarından örnekler

Dış tesirlerden uzak, Orta Asya'nın kuzey kesimlerinde söylenen Türkçe halk masallarında, motiflerin *mitolojik proto-tiplerini* bulabiliyoruz. Radlolf'un “Türk halk edebiyatından örnekler” adlı büyük eserinden, bazı örnekler derleyerek, aşağıda sunmağa çalışacağız:

1) “Bir kız, kuş olup uçuyor. Tebeene köyünden, Koğa adlı bir oğlan da, doğan donuna giriyor, kızı kovalıyarak yakalıyor⁸”. Burada bir aşk masalı söz konusudur. Oğlan, sevgilisini, bir doğan gibi yakalıyor.

2) “Kara-Kökü adlı bir yiğid, silkinip atmaca (karçığa) donuna giriyor. Kızın evinin damına konuyor⁹”.

Bu da, yukarıdakine benzer bir motiftir. Ancak bundan sonra olanlar, çok daha mitolojiktir.

3) “Yer Kara-Alp adlı Yer Ruhu ile Yeste y Mönk kö adlı bir yiğid, atmaca ve şahin donlarına giriyorlar ve gök yüzünde döğüşmeğe başlıyorlar. Kanatlarının sesi yere, bir gök gürültüsü gibi geliyor¹⁰”. Bu, daha çok görkemli bir masaldır. Donlarına girdikleri doğanların, adları da yazılmaktadır.

4) “Turalı köyünden bir yiğid, parmağına bir yü zük takıyor. Bu yü züğü'n sihri ile, bir atmaca (karçığa) olup, uçuyor¹¹”. Burada biraz, Güney kültürlerinin tesirleri, var gibi görünüyor. Çünkü Türkler, bir sihre gerek olmadan, “silkinip”, don değiştirebiliyorlardı.

5) “Hoca Avul köyünde bir molla, güzel bir kızı, buğday yapıyor. Kendisi de horoz olup, buğdayı yemeğe başlıyor. Kızın sevgilisi oğlan bunu görünce, hemen bir atmaca donuna giriyor ve horozu, (yani mollaı) yakalıyor¹²”. Mollalar, bu Kuzey Türkleri, pek sevmiyorlardı. Bu duygu, yukarıdaki aşk masalı içinde de görülmektedir. Buna benzer, başka bir örnek daha sunalım:

6) “Turalı boyundan bir hatip, silkinerek güvercin donuna giriyor. Molla ise, bir laçı'n olup, havada uçuyorlar..¹³”. Hatipler, yerli boylardan geliyorlardı. Bunun için masallar, halk hatiplerini, kendilerinden sayılıyorlardı. Mollalar ise, yabancı olmalıydılar. Halk mollaları, sevmi-

⁸ Proben, IV, s. 26/33. Mişek Alp destanından.

⁹ Proben, IV, s. 54/67. Baraba Tatarlarının Ak-Köbök destanından.

¹⁰ Proben, IV, s. 81/104. Om Barabalarından.

¹¹ Proben, IV, s. 103/132. Alp, pehlivan (Beheluan) masalından.

¹² Proben, IV, s. 125/160. Okuyan çocuk (okugan bala) masalından.

¹³ Proben, IV, s. 101/133. Yanğa Aul'da, Turalı Boyundan.

yordu. “Güvercin donu”, buradada “*velilik*” yanında, *iyiliğin* de, bir sembolüdür.

KARTAL SOYUNDAN GELEN TÜRKLER

I. cildimizde, bu konu üzerinde, ayrı ve geniş bir bölümümüz vardır. Biz burada, yeni belgeleri sunmakla yetineceğiz. Şato Türkleri, M.S.552-744 yılları arasında, Gök Türk devletinin idaresinde, Bar-köl bölgesinde oturuyorlardı. VIII. yüzyılın ortalarında, Çin'in kuzeyine göç ettiler. Gelenek sahibi ve son derecede savaşçı, bir Türk kavmi idiler. Çin'in kuzeyindeki *Beş Sü-lâle* adını taşıyan devletlerin kuruluş ve gelişmelerinde, önemli bir rol oynamışlardır.

“Şato (Türklerinin başkanı), kartal yuvasında doğdu”, diye bir belgeyi, Çin tarihlerinde görüyoruz. Li Ko-yung adlı bu çok ünlü başkan, “askerleri ile birlikte gölgede dinlenirken bile, ağaçların yapraklarına ok atıp, yaprakları birer birer düşürürlermiş”. Bu da, askerlik disiplini ve eğitimi üzerinde, şimdiye kadar hiç duyulmamış bir örnektir.

“Ala-kuş Tegin”, XII. ve XIII. yüzyıllarda, Şato Türklerinin yerlerinde görülen bu Türkler, Öngüt veya Ak Tatar adı ile anılıyorlardı. Selçuklu beyleri gibi bu Türk başkanı da, Ala-kuş adlı bir doğan veya kartalın adını taşıyordu.

“TUGRUL” VEYA “TOĞRIL” KUŞU EFSANESİ

“Toğrıl” veya “Tuğrul”, Türkçe bir alıcı kuş adıdır. Çingiz Han çağında, Toğrıl kuşu ve onunla ilgili söylentiler, “Çingiz Han kültür çevresi”ne mal edilmişti. Tarihçi Reşideddin'e göre, “Toğrıl kuşu, çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi. Türkler ise bu kuşa, Kongrıl kuşu diyorlardı¹⁴...”

“Toğrıl” ve “kongrıl”, aynı vezinde, birbirine benzer, iki türkçe addır. Ancak “kongrıl” sözünü, kaynaklarda göremiyoruz. Bu sözün, *konğur* renk adı ile de, bir ilgisi bulunabilir.

Altay efsane ve masallarında, Kunker-Han veya *Kunkeri - kuş* adlı, bir han veya kuştan söz açılmaktadır. Bu masalları derleyen Potanin, *kunker* ve *kunkeri* sözleri ile, “kongrıl kuşu” arasında, bir bağ bile görmek istemişti¹⁵.

¹⁴ Reşideddin, (Berezin yayını), Metin II, s. 173.

¹⁵ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 856. Batı Altay dağlarına ait Türkçe destanlardan.

Selçuklu beylerinden *Tuğrul*, *Çağrı* ve *Beygu beyler*, *Çingiz Han*'-dan çok önceleri, bu alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı. Bundan dolayı *Tuğrul*'u, Moğol kültür çevresi içinde görmeye, bir gerek yoktur. *Çingiz Han* çağında, *Kereyit* hanının adı da, "*Toğrul*" idi. *Proto-Türk* ve *Proto-Moğol* kültür çevrelerinin eski karışımları üzerinde, biraz esnek durmak gereklidir. Mongolistler, tek yanlı gitmektedirler.

EKLER: "ÇİFT BAŞLI KARTAL" VE SOYLARI

Çift başlı kartallar üzerinde, özellikle "*göğün direği*" ile ilgili bölümümüzde, oldukça geniş olarak durmuştuk. "*Tanrıya açılan göğün kapısını bekleyen Çift başlı kartal*", oldukça eski ve mitolojik, bir Türk kültür katına ait düşüncelerdir. Hun çağına ait Altay buluntularında, "*Çifte kartal*" şekillerini, çok görüyoruz. Ancak hangi anlamı anlattıklarını, bilemiyoruz.

Selçuklu çağında "*çifte kartal*" armaları, yalnızca bir tılsım işaretine, dönüşmüşlerdir. Bunlarda, totem veya başka bir mana aramağa, gerek yoktur. Bu konuyu bitirirken, *Pekarskiy*'in "*Yakut Sözlüğü*" adlı ünlü eserinin, Türkçe tercümesinin, I. cildinde bulduğumuz bazı notları sunmakta bir yarar görüyoruz:

1) *İki başlı kuş efsanesi*: (s.72). - 2) *Kartal efsanesi*: (s.54-67). 3) *Sayırsız soyu olan kartal*: (s.42,59). - 4) *Öksökü adlı büyük mitolojik kuş*: (s.42,59). Bu kuş hakkında, kitabımızın çeşitli yerlerinde durduk. Yıldırım indiren, "*Çift başlı kartal*" için de, yıldırım ile ilgili bölümümüze bakınız.

11. BÖLÜM

DON DEĞİŞTİRME

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DON DEĞİŞTİRME

Bu kitabımız bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisi*dir. Binlerce yıldan beri, Türk kavimleri arasında söylenip gelmiş, masal ve destan motifleridir. Dış din ve edebiyat tesirlerine açık olanlardan biri de, masallardır. Ancak dikkat edilirse, *Kuzeydeki Tundralardan başlayıp, Anadolu'nun batısına kadar* inmekte ve yalnızca, türkçe yazılmış veya söylenmiş masalları taramaktayız. Bu, aynı zamanda, geniş bir zaman derinliğinde, yani *tarihte* de yapılmaktadır. Bu *mitoloji motifi* zenginliğine rağmen, burada pek azı ele alınmakta ve söz konusu edilmektedir. Çünkü bunlar, Türk kavimlerinde eski ve yeni Türk karakterini bulan motiflerdir. Bunlar, ıssız dağ ve vadilerde yaşayan Türklerin; *Anadolu'daki annelerin hafızalarında kalmış, masallardır.*

Hocamız ve büyük üstadımız, Prof. Abdulkadir İnan'ın da dedikleri gibi *don değiştirme*, bütün insanlığa malolmuş bir düşüncedir: *Kahramanların suret değiştirmeleri, hayvan ağaç, ve saire şekillerine girebilmeleri, canlarını bir hayvan, bilhassa kuş şekliyle saklamaları, bütün kavimlerin masallarında rastlanan ve bütün dünyaya yayılmış, bir motiftir*". Ancak iyi bir *tarihçi, olaylar arasındaki benzerlikleri değil; ayrılıkları gösteren bir kimse*dir. Bunun için de, *Türk düşüncesi* ile Türk tarihini iyi bilmek gerekir. Bu konuda da, A. İnan hocamız, en öndedir.

“Don değiştirme” ile ilgili Türkçe deyimler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, olay ve motiflerin dış görünüş ve benzerliklerine bakarak, sonuca varmak doğru değildir. Eğer bir düşünce Türk kavimlerinin dilinde *köklü terminoloji ve deyimler* halinde yer etmiş ise, o düşünce *Türk kaviminin* bir malı olmuş demektir. Konuyu, böyle bir temelden ele almak gerekir. Şimdi, don değiştirme ile ilgili, türkçe bir kaç deymi, inceleyelim.

1. “*Kabul-ma*”, çok eski karakterde bir sözdür. Bu söz üzerinde, *kelloğlan* ile ilgili bölümümüzde, çok geniş olarak durmuştuk. Çünkü, “*don değiştirip, kello olma*” da Türk mitolojisinin önemli bir motifi idi. Bu söz, daha

¹ Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 461.

çok *Sagay, Lebed*.. gibi, en kuzeydeki Türk kavimleriyle, daha aşağıdaki *Kırgızlar* arasında görülüyordu. *Kabul-ma*, değişme, *don* değiş-tirme anlayışıyla, söylendiği kadar; *sihirbazlık* manasını da, içinde topluyordu². Bu söz, hayvançı *Kırgız* Türklerinde, eski sihir ve mitolojik manasını kaybediyor ve “değişme, renkten renge girme, kararsız olma, kuşların türlü melodi ve seslerle ötmeleri” için söyleniyordu³. Bu çok eski karakterdeki deyim, *Anadolu*’daki paralellerini de, *Kel-oğlan* ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak aramıştık.

Destanlarda, “*boz bir doğan oldu*”, dendikten sonra, “*onun donunu aldı (kubulup aldı)*” sözü de, ayrıca katılıyordu. Yani, *don* değiştirip, *doğan* olduktan sonra mı, *doğanın donu* alınıyordu? Bizce kökleri derin inanışlara dayanan bu düşünceleri, fazlaca deşmek, doğru değildir. Burada *don* değiştiren *Tas-Tarakay* adlı yiğid de, bir *daz* yani “*kel*” idi? “*Yalan söyleme*” de yine bu sözle anlatılıyordu. Bu da, *kılık* ve *karakterdeki* bir *değişme* idi. Bu konuda, *kel-oğlan* bölümünde, daha geniş bir bilgi verilmişti.

2. “*Türlenme*”: *Don* *değiştirme* için, Türk kavimlerinde söylenen ikinci söz de, budur. *Tür* sözünün, dış Türk ağızlarında başlıca üç manası vardır: a) Dış görünüş ve renk (Alt.Tel.). -2) Cins, çeşit (Tel.Tar.): *Ne tür?* - c) Örgü, oya, keçe nakış örnekleri: (Alt.,Tel.,Kırg.,Çağ.). “*Türleme*” sözü de, nakış yapma, oya işleme manalarında kullanılıyordu. *Kırgız* Türklerinde de, *biçim*, *şekil*, *şekil verme* ve *alma* anlayışlarıyla söylenmiştir⁴. *İnsanın yaratılış ve karakteri* de, yine bu sözle anlatılmak istenmiştir⁵. *Türlü* sözü, *Anadolu*’da da yaşamaktadır. Konuyu uzatmayalım.

“*Türleme*” sözü, *Doğu Türkistan* ve *Çağatay* gibi, gelişmiş Türk kültür çevrelerinde, *İslam* dininin tesirleriyle de, eski *sihir* ve *mitoloji* manasını kaybetmiştir. *Kırgız* ve *Altay* Türklerinde *türlenme*, “*dış görünüşün değişmesidir*”. *Çiçek türledi*, yani *çiçek açtı*, demektir⁶.

Mitoloji de ise bu söz, bir *don değiştirme* olarak görülür: “*Erkem Aydar, büyük toya, düğüne vardı, özü değişti (özü türlendi), kendisi kötü bir kel olup (özü caman taşşa bolup), atı ise kel ve uyuz, doru bir kusrak (atın kotur küröng) olup, toya karıştı*”⁷ Yiğid önce, “*özü türleniyor*” ve ondan sonra da, *kel (taşşa)* oluyordu.

² Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1039.

³ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 515.

⁴ Radlof, aynı eser, III, s. 1040.

⁵ Radlof, aynı eser, III, s. 1555.

⁶ Yudahin, aynı eser, s. 772: “*Türgö kelme*”, “*türdönme*”: Biçim verme, nakış yapma.

⁷ “*Türü buzuk*”: Yudahin, aynı eser, s. 772.

⁸ “*Şeşek türlendi*”: Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1563.

⁹ “*Toy kılıştı*”: Radlof, *Proben*, III, s. 277/330. Birinci sahife numarası metinlere, ikincisi ise, tercümelere aittir.

“Ben t ü r l e n e y i m k e l v e u y u z b i r t a y o l a y ı m ! S e n d e t ü r l e n i p , b i r k e l (t a z) o l ! ” Atı, yiğid Kan-Şentey’e böyle öğüd veriyordu¹⁰. Bu konuda da, bu kadarcıkla yetinelim.

3. “*Silkinme*”: Silkinme yolu ile *don değıştirme* de, Türk masalları ile menkibelerinde, sık sık görölüyordu. Bu söz, *K a z a n* dışında, diğ er *K u z e y* Türklerinde görölmüyordu. Bu sözün, eski türkçede de, sihirli bir manası görölmüyordu. *silkinme* ile don değıştirme motifi, daha çok bize yakın olan, Güney-batı *S i b i r y a* ile müslüman *K a z a k* Türklerinde görölüyordu: “(Yiğid) *s i l k i n d i v e B e y o ğ l u M i r z a ’ n ı n d o n u n a g i r d i*”¹¹. Bu, *i s l a m* düşüncesindeki, “*h u l ü l*” (incarnation) olay ve teorisisidir.

“Sihirli bir y ü z ü k t a k t ı k t a n s o n r a , s i l k i n i p b i r d o ğ a n o l u y o r ”¹²...” Ondan sonra da, uçup gidiyor. Görölüyor ki, Batıya doğru gelindikçe,-biraz da *İ s l â m i y e t i n* tesiriyle-, don değıştirmelerindeki, eski *mitolojik* karakter, azalıyordu. Ancak çok kuzeylerdeki, “*A y M e r g e n d e , s i l k i n i p , k u b u l u p*”, don değıştiriyordu¹³.

4. “*Giyimini giyme*”: *K ı r g ı z* masallarında, *K o z u - K ö r p ö ş* destanında, böyle bir deyiş göröluyoruz: “*B i r k e l i n (t a ş ş a n ı n ğ) g i y i m i n i g i y i p (k i m i n k i i p) , k e l g i b i (t a ş ş a d a y) o l d u*”¹⁴. Burada, dış görölünüş de katılıyordu. Buradaki don değıştirme, bir “*elbise değıştirme*” gibi görölünmektedir. Gerçi *K ı r g ı z* Türklerinde *m i t o l o j i k* motifler, daha azalmıştır. Ancak çok daha kuzeylerde bir yiğit, “*silkinip, deri elbiseli bir o ğ l a n (o l a ğ) o l u y o r v e o n u n d o n u n u a l ı y o r*”¹⁵. Bu, yalnızca bir giyim değıştirmesi, olmamalıydı.

5. “*K a l ı p*” sözü de, don değıştirme olayında söz konusu edilmektedir. At, “*bu kalıbımızla (kalıbımızmunan) gitmeyelim*”, diyor. Sahibine, “*ben don değıştirip, (törleneyim), (törlönöin), k e l v e u y u z b i r t a y o l a y ı m ; s e n d e t ü r l e n i p b i r k e l (t a z) o l*”, diyordu¹⁶. Kalıb sözü bir *Batı* tesiriydi. *K ı r g ı z* Türklerine böyle bir tesirin girmesi de normaldi.

6. “*B ü r ü n d ü m , g ö r ü n d ü m*” ise, eski *A n a d o l u* deyimleridir. “*B e d e n i n d e z u h u r e t m e , A l i d o n u y l a g e l m e , s ı r r - ı M u h a m m e d , s ı r r - ı A l i , ...*” ve diğ er deyişler, *İ s l â m î* düşüncelerdir. *Âdem donu* ve *Hulûl* anlayışı, *K u z e y T ü r k m i t o l o j i s i* için, yabancı düşüncelerdir. Bununla birlikte *bürünme* ve *görölme*, eski Türk düşüncesi için de, manalı sözlerdir.

¹⁰ “Men törlönöin, küröng tay bolayn! Sen törlenip taz bol!”: Ben, don değıştirip, tüysüz bir tay olayım! Sen de don değıştir, bir keloğlan (taz) ol!: *Proben*, III, s. 260-307.

¹¹ *Proben*, IV, s. 67-84: Kara-Kököl destanı Baraba Om Türkleri.

¹² *Proben*, IV, s. 103/132: Turalı Boyu, Yangı Aul köyü Türkleri.

¹³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1038: Sagay ağızı.

¹⁴ Radlof, *Proben*, III, s. 282: Kozu Körpöş destanı.

¹⁵ Radlof, *Wörterbuch*, III, 1038: “Kubulup aldı”. Bu, tam bir don değıştirme gibi görölüyor.

¹⁶ *Proben*, III, s. 260/307: *K ı r g ı z*, Kan-Şentey destanı.

DON DEĞİŞMESİ, “EŞ” VE “ERVAH”

A n a d o l u masallarında, bazı insanların ruhu bir süpürge veya kılıçta bulunur. “*C a d ı süpürgeyi yakıp veya kılıcı kınından çıkarınca, o kişi ölür*”. Kılıç kınına sokulunca, adam yine dirilir. Bunlar, benim E l a z ı ğ l ı annemin söylediği masallardan, hatırımda kalmış olan, motiflerdir. A n a d o l u ’da, bunun çok daha güzel örnekleri vardır.

Büyük öncümüz Prof. Abdulkadir İ n a n , *Tüspüt* adlı bir Ya k u t şamanına göre, bunu şöyle tesbit ediyordu: “*Yakutlarda iye-kul, şamanın hayvan şeklinde tecessüm eden canıdır*”¹⁷. Hocamız haklı olarak, *totem* ve *tenasuh* teorilerine girmekten, çekinmiştir. Bizim de burada vazifemiz, materyeli tesbit ve onlara işaret etmektir. Ka ş g a r l ı M a h m u d 12. yüzyılda, “eş” sözü için hem arkadaş ve hem de “*peri-eş*”, olarak iki yorum yapmıştır¹⁸. Prof. İ n a n , metindeki “*cin*” sözüne ayrı bir önem vermiştir. Yorumunu da, buna göre yapmıştır. Bu duruma göre, *insanların da, cinden ve periden, bir eşi bulunuyordu*. Biz daha çok Besim A t a l a y ’ın yorumuna katılıyoruz.

“*H a y v a n - r u h*” inanişini, Ka z a k - K ı r g ı z Türkleri ise, “*arvak-eş*” sözüyle adlandırıyorlardı. A n a d o l u ’daki *Menâkıbnâmeler* içinde de, bu inanişin çeşitli örneklerine rastlıyoruz. *Evlîyaların g e y i k* şeklinde görünmeleri de, bu inanişlere dayanıyordu. *Şamanların, h a y v a n - e ş l e r i* kavgaya ediyorlar ve hangisi ağır basarsa, o üstelik çıkıyordu. Bu konuda hocamız Prof. İ n a n çok güzel örnekler seçip toplamıştır. “*Şamanların eşleri olan gök-b o ğ a ile k a r a - b o ğ a , vuruşuyorlar... Yaralanan gök-b o ğ a ’nın sahibi veya eşi olan, şamanın da yaralanmış olduğu görülüyordu*”. Bu eşlere, “*arvağ*” veya “*ervah*” da deniyordu.

“*Ab ı l a y Han’ın arvağı olan bir k ı z ı - t i l k i ’yi yere seriyordu*”¹⁹... Bunlar, ibret dolu çok güzel örneklerdir. A l t a y Türklerine göre, “*Y u l a , insan veya hayvanın bir eşidir. Y u l a , cesetten ayrılıp, ayrı da yaşayabiliyordu*”²⁰. Hocamızın da dedikleri gibi, henüz bu meseleler çözümlenmiş değildir. Çok geniş ülkelere yayılmış Türk kültürünün, çeşitli kök ve yorumları da olabilir. Ancak bunları, teorileri ile yaralamak da doğru değildir.

“*Güvercin olan S u l t a n H a c ı m ’ı yakalamak için, H a c ı T o ğ r u l doğan olmuş, havaya ağmıştı*”. Hocamız Prof. İnan yukarıdaki örnekleri verdikten sonra sözlerini, bununla bitiriyordu. Bu bize, çok şey söylüyor.

¹⁷ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 458.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 47. Düzeltmeler için bk. *Makaleler*, s. 460, n.l.

¹⁹ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 459: Potanin’den.

²⁰ Aynı eser, s. 460-461: Anohin’den.

ÂDEM DONU, İNSAN DONU

Âdem ve insan üzerinde ayrıca duracağız. Ancak burada *don* konusu gelmişken, buna da hafifçe dokunmak istiyoruz. Ancak biz de hocamız gibi, yalnızca materyel verip, materyele işaret edeceğiz. Çeşitli din teorileri üzerinde, sayfalarımızı doldurmayacağız, Eski türkçede “*yalnguk*” i n s a n demektir. Uygu r yazılarında, “*yalngukların arslanı iligler*”, yani “*insanoğlunun arslanı, hakanlardır*” deniyordu. D e d e K o r k u t ’ta ise, “*âdemîler evreni, (yani ejderhası), Deli Dumrul*”, diye bir tanımlama yapılıyordu. Bu, insanları güçlü bir hayvana benzetmedir, teşbihtir. Bu konuda, pek çok örnek verilebilir.

“*Türk devlet dini*” ve “*Türk halk dini*” diye, Prof. Eberhard’ın bir ayırım yapması çok yerindedir. Elbette ki her ikisinin de kökleri aynıdır. Ancak *mistisizm* ve *fanatizm*, Türk devlet dininin erkân ve törelerinde çok azdır. “*Türk devlet inancı ve töreleri, gerçekçi ve pratiktir*”. Her düşünce, devletin başarı kazanması için düzenlenmiştir.

“Kişi”: Âdem ve Havva (*Kadın ve erkek*)

G ö k t ü r k yazıtlarındaki “*kişi oğlu*”, bunun açık bir örneğidir. “*Gök-yer-kişi oğlu*” ü ç l ü s ü ’nde insan, Tanrı’nın yarattığı üçlü büyük varlıktan, biridir. Bu kişi oğlu, “*erkek-dişi, âdem-havva*” çifti miydi? Bizce öyleydi. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Kişi, tek değildi. Çünkü 11. yüzyılda *kişi* sözü, “*karı, koca*” e ş ve zevce” manasında kullanılmıştır²¹. Bunun üzerinde, B a n g da durmuştur²². G ö k t ü r k yazılı el yazmasında da, “*oğul-kişi*” derken, *kişi*’yi *kadın* manasında kullanıyordu²³. Uygu r tıp kitaplarında ise, “*kişinin karnında ölen çocuk*” tan söz açılıyordu²⁴. Bazan da tam olarak tanımlamak için “*tişi kişi*”, yani *dişi kişi* deniyordu²⁵. Görülüyordu ki, T ü r k d ü ş ü n c e s i , sağlam mantık temellerine dayanıyordu.

İnsanüstü yaratıktır

“*Yukarıda Tanrı, aşağıda da insan*”, kâinatı oluşturan, başlıca iki büyük varlıktır²⁶. Türk düşüncesinin temeli, budur. Türkler b u d a dinine ve sonradan h a l k ş a m a n i z m i ’ne doğru yayıldıkça, bunların yanında, şeytanlar

²¹ Kaşgarlı Mah m u d , III, s. 224. Krşl. Brockel m a n , Wortschatz, s. 109.

²² B a n g , *Türkische Briefe...*, z. 235.

²³ T h o m a s e n , (A. Stein el yazmaları), II, 43; II. N. O r k u n , *Eski Türk Yazıtları*, II, 67: “*Oğlanın kişisin...*”

²⁴ R a h m e t i , *Uig. Helkunde*, 1,61: “*Kişinin karında kenç ölser...*”

²⁵ Aynı eser, aynı yer.

²⁶ *Üstün Tengri, altın yalnguk...*: F. W. K. M ü l l e r , *Uigurica*, IV, 282.

ve cinler de yer almağa başlamışlardır. Ancak, “*bütün i n s a n l a r , a y r ı c a - l ı k s ı z i d i l e r*”²⁷.” İ n s a n l a r d a e ş i t l i k , Türk düşüncesi ile sosyal yapısının, başlıca özelliğidir. Türk tarihinde, *her Türkün en yüksek mevkilere yükselebilmesi de, bunu gösterir.* Doğuştan gelen, bir soyluluk gözetilmiyordu. Hanedan dışında, herkes ayrı idi.

“*Tanrılı ve insanlı*” bir dünya vardı²⁸. *Erl er ve erenler*, kişilerdi. *Kişilik* ise, çoğu zaman ş a h s i y e t demektir. Zaman zaman “*i n s a n l ı k için de, kişilik deniyordu: “Kişiye yazık değil; insanlığa (kişilik) yazıktır*”²⁹...” Bundan sonra *K u t a d g u B i l i g*, yine devam ediyordu: “*Erlere (eren) yazık değil; doğruluğa yazıktır!*” Görülüyor ki, *kişi* ile *er* ve *eren* arasında da, bir mana ayrılığı gösteriliyordu. Bu konular üzerinde, daha derinleşecek değiliz. Ancak Türklerin *devlet dili ve düşüncesinde*, geri *mistisizmler* aramak da, haksızlık olur.

Türklerde ‘ ‘ Â d e m ve H a v v a ’ ’ anlayışı

Kişi oğlu ve yalınuk oğlu’ndan sonra, İ s l â m i y e t ile, yeni bir anlayış ve yeni bir deyim geliyordu. Bu da, “*apa oğlanı*” idi. *Apa*, *K a r l u k* Türkmenlerince, “*a n a*” demektir. O ğ u z l a r i s e a n a ’ y a , *aba* diyorlardı³⁰. Burada *G ö k t ü r k* çağındaki *apa*’dan, söz açamıyacağız. *K u t a d g u B i l i g* içinde “*Apa*”, *âdem* gibi görünmektedir. *A r a p* yazısıyla yazılı yazmalarda ise bu söz, “*aba*” olarak görülmektedir. Çünkü *Havva*, ayrıca anılmaktadır:

1. “*A p a l ı , H a v a l ı , a j u n k a i n i p ,*

“*Urug yadı, dünya içinte kelip!*

“*Âdemli ve Havalı, yer yüzüne inip; dünya içinde (insan) neslini yayıp, çoğalttı...*” (KB,6339).

2. “*A p a , u ç m a k , i ç r e , y e d i k ö r e v i n ,*

“*Arıngu kılındı, bu dünya evin!*

“*Â d e m , C e n n e t i ç r e , b i r b u ğ d a y y e d i ; b u d ü n y a k ı l ı n d ı , a r ı n m a y e - r i !*” (KB,3522).

3. “*Apa yazdı erse, Bayat kmdı,*

“*Bu dünya tün ek kıldı, erlig idi!*

“*Âdem günah işledi, Tanrı cezalandırdı, Kadir Ta n r ı (âdem’e), dünyayı zindan kıldı!*” (KB,3520).

²⁷ “... Adırsız ertiler...”: R a d l o f , *Uig. Sprachdenkmäler*, 90, 10.

²⁸ “Tengrili, yalanguklı...”: *Altun Yaruk*: (Suvarnaprabhasa), 79, 18.

²⁹ “Kişi, isiz ermes...”: *K u t a d g u B i l i g*, a. yer.

³⁰ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 86. Uygu r e l yazmalarında “*apa*”, yaşlı bir ata: (R a d l o f , *Uig Sprachdenkmäler*, 12, 2. A n n e anlamına söylenen “*aba*”, arapçadan gelmiş olmalıdır.

4. “Ajunka A p a inmişinden berü...”: “Yeryüzüne âdem’in, inmişliğinden beri...” (KB,219).

İNSANIN, İNSAN DONUNA GİRMESİ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çalışma, bir din tarihi veya felsefesi değildir. Biz burada yalnızca Türk halk düşüncesi ve geleneğinden, benzer motifleri derleyip, metinlerini eleştirme yoluyla sunmağa çalışacağız. Çok geniş bir coğrafya alanı ile çeşitli zamanlardan derlenmiş bu örneklerde, “*tenasuh, hulûl (incarnation)*” gibi teorileri aramak, biraz erken olmuş olur.

Hakanın, yaratılış ve karakterine bürünme

Ke lo ğ l a n motifini incelerken, efsanelerdeki yiğitlerin *kel* veya *daz* bir insan kılığına girip, böylece ilâhî güçlere sahip oldukları, üzerinde durmuş-tuk. Hanlara göre bir giyimi giyerek, bir han gibi görünme veya çevreyi yanıltma başkadır. “*Han’yaratılışı ve karakterine bürünme*” ise başka bir şeydir. Çok uzaktaki *Ku z e y - d o ğ u* Türklerinden *S a g a y l a r*, don değiştirmeyi yalnızca *giyim bakımından* yorumluyorlar ve “*kepilenme*, diyorlardı”. Bu da *giyim, kıyım* sözümüzden geliyordu. Bizim *don değiştirme* anlayışımıza, yakındır.

1. *Ku z e y* Türklerinden derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: “*Kara-Kökül (adlı yiğit) s i l k i n d i*, *Han o ğ l u S u l t a n i l e B e y o ğ l u M i r z a ’ n ın, d o n u n a g i r d i*”³¹. Fakir bir yiğit, han ve bey oğullarına göre, bir karakter alıyordu. “*Silkinme*” sözü ve anlayışı üzerinde, yukarıda durmuştuk. Don değiştirme, “*silkinme*” ile oluyordu.

2. “*Doksan günlük yolu, kuşlukta alan*” gibi tanıtımları ise, *B e k t a ş i - l e r i n* söyledikleri şiirlerde, görüyoruz. Bunlar da insandı. Fakat ayrı bir yaratılış ve donları vardı. *H a r p u t l u* annemin masallarında, “*çabuk koşan kardeş*”, “*deniz yutan kardeş*” gibi motifler de görülüyordu. Bunlar da, insan idiler. Yukarıdaki *Bektaşî* şiirinde görülen *doksan sayı* da, Türklerin islamiyetten önceki inanışları ile ilgilidir. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Bu konuya, *insan donu* ve/ya *âdem donu* ile ilgili bölümümüzde yeniden değineceğiz.

Kuş donuna girme

Kuş donuna girme ve kuş gibi uçabilme, bütün insanlığı olduğu gibi, Türkleri de ilgilendirmiştir. Ancak bir Türk kültür tarihçisi, benzerlikleri değil;

³¹ “*Kepi-lenme*” sözü, “*kep*”, yani *kiim, kıyım*”, *g i y i m* sözünden gelmiş olmalıdır: (R a d l o f, *Wörterbuch*, II, s. 1188).

³² *Proben*, IV, 67/84: Don değiştirmede, aynı olmuyor, “*artık*”, yani fazla oluyor.

ayrılıkları gösterebilen ve Türklerin karakterlerine inebilen, bir kimsedir. Bundan dolayı bazı örnekler sunup, bunları değerlendirmeye çalışacağız. Ondan sonra da, Türk düşünce ve mitolojisinde yer alan, diğer kuşları birer birer ele alacağız. İlk önce dış tesirlerden daha uzak kalmış, K u z e y T ü r k edebiyatından başlayalım:

Gün Han, Ak Han ve Kara Han Türk mitolojisinin, kutlu ve büyük tabiat varlıklarının, ünlü sembolleridir. *K a r a H a n*, yaygın olarak, kötülüğün ve yasal olmayan bir düzenin temsilcisidir. Kuzey Türklerinin bir masalında şöyle deniliyordu:

“... *K a r a - K ö k ö l* bir kuş olup uçtu ve *G ü n H a n*’ın penceresine kondu.. *G ü n H a n*’ın kızıyla konuşmasını dinledi... (*Gün Han* kızını düşmanlardan kurtarmak için), “*seni küçük bir kuş yapacağım..., altın ve gümüşümü, kül ile kömüre çevireceğim... Halkımı da, karga ve saksığan donuna koyacağım, dedi*”³³...” Bu masalda derin bir türkçe gürültüyor ve k u ş d o n u n a girme de açık olarak söylenmiyordu. Don değiştirme, “*etti, oldu*” gibi sözlerle anlatılıyordu.

“Güneşe konan kuş”: Don değiştirme, bu masalda bütün görkemiyle ortaya çıkıyordu: “*Kara Kököl bu sözleri duyunca, cıvıdayarak uçup, gitti. Bu sesi duyan kız, bu hangi kuştur, diye sordu. Babası, herhalde, g ü n e ş e k o n a n k ü ç ü k k u ş olmalıdır, dedi*”³⁴”. Bu küçücük kuş, nasıl güneşe konuyordu? Bu noktalar, karanlıktır. *Tarama Sözlüğü* içinde de, eski *A n a d o l u*’da kuş, “*Tanrının bir elçisi*” gibi görülebiliyordu. Prof. E b e r h a r d, bu motifi çeşitli türlerini veriyordu³⁵.

Göktürklerde, leylek donuna girme

“Göktürklerin ataları olan üç kardeşten birisi, *l e y l e k* olmuş ve uçmuş gitmişti”³⁶: *Kurttan doğan Göktürklerin* atası “*yağmur yağdırıp, rüzgar estirebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlar, yaz ve kış tanrılarının kızları idi. Bu iki kadından birisi, dört çocuk doğurdu. Bunlardan birisi, beyaz bir l e y l e k oldu...*” Ç i n tarihleri böyle diyorlardı. Bilindiği üzere Türkler, leylek ve turna gibi gö ç m e n kuşlarına, fazlaca bir önem vermişlerdi. Bunun da, bir neden ve manası vardı. Çok kuzeylerdeki *Y a k u t* Türklerinde, “*l e y l e k donuna girip uçan bir ata*” dan söz açılıyordu³⁷. Leyleğin, *A n a* -

³³ *Proben*, IV, s. 7/84: *Gün Han*’ın kızına, “*seni küçük bir kuş (kuşkacak) edeceğim*”, diyor. Don değiştirme, “*etmek, olmak*” sözleriyle yapıyor.

³⁴ “*Kuyuşka kongan kuşgacak*” sözü, yalnızca burada görülüyor: *Proben*, IV, s. 68/85.

³⁵ E b e r h a r d, *Typen Türkischer Märchen*, 500.

³⁶ B. Ö g e l, *Türk Mitolojisi*, I, s. 26 vd.

³⁷ P e k a r a k i y, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 60.

d o l u 'daki önemini biliyoruz. Ancak "leylek donuna girme" motifini şimdilik bulamadık.

G ö k t ü r k efsanesine benzer, kardeşlerin bazılarının leylek olup, uçmalarını, yalnızca bir K u z e y T ü r k masalında bulabildik: "Yiğit C o n t a y M e r g e n , suyun yanında i k i l e y l e k gördü. leyleklere, kamçı ile vurmak istedi. Halbuki babasının evindeki iki büyük kardeşi, yiyecek bulamayınca, leylek donuna girmişler ve kamışların dibindeki kökleri yiyorlardı... Onlara giyim verdi ve kendisi ile birlikte alıp, gitti"³⁸. Bu masalda don değiştirme için, "leylek sıfatlı olma" deyişi kullanılıyordu³⁹.

G ö k t ü r k efsanesi. Göktürklerin ataları ile ilgili idi. Daha çok Türklerin Y e n i s e y kesimlerini, içlerine alıyordu. G ö k t ü r k yazıtlarının bulunduğu bu bölgede derlenen destanlar, derin bir mitolojik karaktere sahiptirler. Bu destanlarda, "su içip, meyva yedikten sonra kuş olma", gibi bazı motifler görüyoruz. Bunların yorumu, çok zordur⁴⁰.

Doğan veya atmaca donu

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, doğan gibi alıcı kuşlar, Türklerin hayatında, önemli bir yer almışlardır. Hatta O ğ u z boylarının sembolü olmuşlar, O s m a n l ı çağında da, sembolik manalarını sürdürmüşlerdir. H a c ı B e k t a ş ve diğer A n a d o l u evlialarının menkıbeleri içinde, birinci derecede yer almışlardır. Burada ilk önce yabancı kültür tesirlerinin daha az girdiği, K u z e y T ü r k destanları ile konuya başlayacağız:

1. "Yer altında yaşayan (kötü ruh) Y e r K a r a A l p , atına binip, yiğit Y e s t e y M ö n g k ö 'yü kovaladı. Atın ciğeri ile karaciğeri yok olup öldü. Bunun üzerine Kara Alp, bir k a r ç ı g a (atmaca) olup, uçtu... Yiğit, bunu görünce s i l k i n d i ve gök bir l a ç ı n oldu. yedi gün yedi gece gökte savaştılar. Tüyleri dökülüp, yere düştüler"⁴¹. Destan bununla bitmiyor. "G ö k l a ç ı n ı n altın tüylerini baldızı yakıyor. Yiğit diriliyor. Y e r K a r a A l p i s e öldürülüyor". Alıcı kuşlar hakkındaki diğer motifleri, kartal ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk.

2. "Yiğit K a r a - k ö k ö l s i l k i n d i , altın yünlü bir k u r t oldu. Kız korktu. Bunun üzerine yine silkindi, altın yünlü bir k a r ç ı g a (atmaca) oldu. Kızın evinin tepesine kondu"⁴². Buradaki doğan, altın yünü ile diğerlerinden ayrılıyordu.

³⁸ Leylek için, "kıygılık" deniliyor: *Proben*, IV, s. 4/5.

³⁹ "Kıygılık (leylek) sıpatlı bolma", Sıfat yerine "sıpat", deniliyor: Aynı eser, aynı yer.

⁴⁰ *Proben*, I, s. 259/282. Bu destanlar, göklerde geçer.

⁴¹ L a ç ı n için, "Kök ilaçın" deniyor: *Proben*, IV, s. 81/104.

⁴² *Proben*, IV, s. 67/84: "S i l k i n d i , altın yünü karçığa (atmaca) poldu...".

3. “*Yiğit abdest alıp, namaz kıldı⁴³. Tılsımlı bir yü z ü ğ ü vardı. Yü z ü - ğ ü , bismillah deyip, sağ eline geçirdi. S i l k i n d i , karçığa olup, uçup gitti⁴⁴. Bu masalda artık i s l a m kültür çevrelerinin, tesirleri görülmektedir. Ancak eski Türk gelenekleriyle benzeşmiştir.*

4. *Molla ile hatip yeni m ü s l ü m a n olan Türklerde, birbirlerine karşı olan, iki gücü oluşturuyorlardı. Türkler, hatipleri daha çok tutuyorlardı. Bu, aşağıdaki Kuzey Türk masalında da görülmektedir: “.. Molla hatibe şöyle dedi: Senin bir g ü v e r c i n olup, uçuğunu görünce, ben de bir l a ç ı n olup, senin arkandan uçtum⁴⁵...”*

“*Bir molla, okuttuğu onbir çocuğu, onbir kuş yaptı. Hepsi, birbirine ben zeyen kuş oldular⁴⁶...*” Burada, okumanın yararları ve mollaların güçleri anlatılmış oluyordu.

D o ğ a n veya atmaca türünden alıcı kuşlar, aslında Türklerde ev hayvanları idiler. Bundan dolayı destanlarda önemli bir yer tutuyorlardı.

ÇEŞİTLİ YENİ NOTLAR VE KATKILAR

1) *Â d e m o ğ l a n ı*: Eski A n a d o l u ’da, arapça “beşer” veya “nâs” karşılığı olarak söylenir: “... â d e m o ğ l a n ı ve â d e m Peygamber, ivecen yaratıldı...” (XIV. yüzyıl: *Tarama sözlüğü*, I, s. 17.)

2) *A z a m* = Adam: (K u m a n ağzında): “*Azam bolup*” = İnsan şekline, donuna girip⁴⁷.

3) “*E t i n yarığı g ö z*: *Gözün aru olsa, etin yaruk bolur*” = Et veya vücudumuzun ışığı veya penceresi gözdür. Göz arı olursa, etin de aydınlık olur⁴⁸.

4) *İ t a a t l ı*: *Efsanevî bir varlıktır ki, erkekleri köpek; dişileri de, kadındırlar⁴⁹. K ı r g ı z Türklerinin bu çok eski destan sözü, O ğ u z destanındaki, “*İ t - B a r a k*” kavmini hatırlatmaktadır. K ö p e k ile ilgili bazı K ı r g ı z sözleri de sunalım:*

a. “*Köpeğe binenler*”: Baldırı çıplak serseriler. b. “*Ağzına, beyaz köpek girerek; kara köpek gibi çıktı!*”: Yani sövüp, saydı. Söylemediğini bırakmadı.

⁴³ “*Teeret (taharet) kıldı, namas okıdı*”: *Proben*, IV, s. 102/133.

⁴⁴ Sihirli yüzük için, “*keremetli yüzük*” deniliyor: A. eser, a. yer.

⁴⁵ D o n d e ğ i ş t i r m e , “*Kepter bolıp*”, “*laçın bolıp*”, yani güvercin olup, laçın (atmaca) olup gibi, günlük sözlerle söyleniyordu: *Proben*, IV, s. 101/131.

⁴⁶ D o n d e ğ i ş t i r m e , “*kılmak*” sözü ile anlatılıyordu: “... *Onbir kuş kılıp, koydu...*”: *Proben*, IV, s. 122/158.

⁴⁷ R a d l o f , *Wörterbuch*, I, s. 564.

⁴⁸ Aynı eser, III, s. 121.

⁴⁹ Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 373.

c. “Köpeğin burnundan, düşmüş gibisin!”: Darağacından kurtulmuş gibi kaçıyorsun⁵⁰.

5) Tavşan donuna girme: “Başı, bir beyaz tavşana dönüyor. Ancak beyaz yüzü kararıyor. Kırmızı yüzü, ölü ciğeri gibi bozlaşıyor⁵¹...”

6) K u z e y T ü r k destanlarından, eski bir karakter taşıyan, bir B a r a b a - o m destanında, “don değiştirme”, arka arkaya oluyordu: ‘... K a r a - K ö k ö l kıza: “Elini ver! Baban seni bana verdi”, dedi. Kız: “Senin görünüşün kötü (şegilin yaman), ben sana varmam”, dedi. Yiğit s i l k i n d i , altın yünlü bir a y ı oldu. Kız korktu. Yiğit yine s i l k i n d i (silgindi), altın yünlü bir k u r t (karışkır) oldu. Kız, yine korktu. Yiğit yine silkindi, altın yünlü bir a t m a - c a (karçıgay) oldu. Kızın evinin başına kondu.

Yiğit, yine silkindi. Bir ‘ ‘ B e y o ğ l u ’ ’ mirzadan artık; ‘ ‘ h a n o ğ l u ’ ’ sultandan, daha artık oldu⁵²...”

7) ‘ ‘ . . . T a s - T a r a k a y adlı yiğit, boz (boro) bir a t m a c a (karçıgay) olup, d o n u n u aldı (kubulap)⁵³...”

D o n d e ğ i ş t i r m e , yukarıdan beri görüldüğü gibi, Türklere göre bir özellik taşıyordu. Diğer örneklerimiz, K e l o ğ l a n ile ilgili bölümümüzde, bulunmaktadır.

⁵⁰ Aynı eser, aynı yer.

⁵¹ R a d l o f , W ö r t e r b u c h , II, s. 1189.

⁵² R a d l o f , P r o b e n , IV, s. 67/84.

⁵³ R a d l o f , W ö r t e r b u c h , III, s. 1040.

12. BÖLÜM

GÖK VE TÜRKLER

GÖĞÜ VE YERİ YARATAN YÜCE TANRI

Önce gök, sonra yer yaratılıyor

G ö k t ü r k yazıtlarında, yaygın bir mana olarak *gök* deniliyordu. Ancak gök ile yeri ve insanoğlunu, kimin yarattığı, pek söylenmiyordu. G ö k t ü r k yazıtları “*büyük devlet inanışları*”nın bir göstergesidir. Bu yazıtlarda, her şeyin üzerinde olan, g ö k idi. T o n y u k u k yazıtında ise, biraz daha halk düşüncesine girilmiş ve “*insanların idaresine*”, *Umay* ile “*yer ve sular*” da karışmıştı. Göktürk yazıtları, yaratılış ile birlikte söze başlıyorlardı:

1) *Yukarıda, mavi gök (Kök Tengri),*

2) *Aşağıda ya ğ ı z y e r yaratıldığında.*

3) *İkisi arasında, k i ş i o ğ l u (insanoğlu yaratılmış!) İnsan oğlunun üzerine de,*

4) *Atalarım, Bumın Kağan, İstemi Kağan (kağan olarak, tahta) oturmuşlar.*

Dış tesirlerden uzak, A l t a y v e K ı r g ı z destanlarında da, “*önce gök yaratılıyor; sonra da yer yaratılıyordu*”. Bu belgeleri, arkada not olarak sunduk. Mitolojik ve göklerde geçen destanlarda bir yiğit: “*Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım!*” Diyordu. Yaratılıшта, “*gök + yer + insan*” ü ç l ü s ü , birlikte görünüyorlardı.

“ G ö k - y e r ’ ’ , yani önceleri “*gök*” söylenirken, 11. yüzyıldan sonra, -belki de Önasya tesirleriyle-, K u t a d g u B i l i ğ 'de, “*yerni kökni yaratkan*” yani “*yeri göğü yaratan*”, denme yoluyla, “*yer*” öne geçiyordu. Ancak U y - g u r yazılarında, yücelerde olan gök, üstünlüğünü koruyordu.

Kişioğlu, “*Âdem ile Havva*” mı idi? Türkler, dişiye bir yana atıp, erkeği öne çıkarmıyorlardı. “*Kişi*”, i n s a n o ğ l u demektir. Zaten eski Türkler, “*tişi kişi*” deme yoluyla, kadın ile erkeği birbirlerinden ayırıyorlardı. U y g u r tıv yazılarında, bunu görüyoruz: (Rah.,1,21). Manî el yazılarında da, “*tişi kişilerin körki*”, yani güzelliğinden, söz açılıyordu: (Man,III,22,7).

A n a d o l u 'da, özellikle c e n a z e namazlarında, “*Er kişi namazına*”, “*h a t u n k i ş i*” namazına niyet edilerek, cenaze namazı kılınır.

“Gök”, yıldızlar ile arşı, güneş ile ayı da içine alan geniş bir deyim: Türk tarihi ile düşüncesi, çok uzun bir süre içinde oluşmuştur. Herhalde gök Gök Türk çağına da, böyle geniş bir manayı kapsıyordu. Sonradan, “*gökler*” deyimini de görülmeğe başlandı. Bu anlayış, İslam inanışlarındaki, “*Semavât*” deyimini hatırlatır. Daha bir gelişme ile de, kuşların uçuştuğu ve canlıların yaşadığı *hava*’ya, “*kök kalıg*”, denmeye başlanmıştır. Belki de bu anlayış, başlangıçtan beri vardı da, elimizde belge olmadığı için bilmiyoruz.

“Gök kubbemiz” olarak, gök: Oğuz destanında da *Gök-Han*, “*yerden, yani ağaç koğuğundan gelen hatundan*” doğmuştur. *Gün-Han*, *Yıldız-Han* ve *Ay-Han* ise, “*Gökten inen hatundan*” doğmuşlardır. *Gök kubbemizi, yerin bir devamı olarak düşünme*, Türklerde çok eskidir. Bu ayırımı, *Kutadgu Bilig* de yapıyordu:

“Yağız yeri, yeşil göğü, gün, ay ile geceyi!

“İnsanlar ile zaman (öd), zamâneyi (ödle), bu günü (bukün) yarattı!

Görülüyor ki anlayış daha da genişliyordu. *Zaman, zanûne, gece ve bu günümüz de*, sıraya giriyorlardı. Bazan da, “*Yeşil göğü, binlerce yıldızla bezedin; karanlık geceyi, aydın yıldızla bezedin (KB, 22)*”, deniyordu. Görülüyor ki, bu konularda, kesin olarak konuşmak, doğru değildir. Ancak bir şeyler de duyuyoruz.

Şaman törenlerinde, ulu Tanrı’nın bulunduğu gök katları, 5. kattan sonra başlıyordu. Bazan da, 9. katın, yani göğün en yüksek katının üzerinde, Tanrı’ya ulaşıyordu. “*Göğe çıkma*” ile ilgili belgelerimizi verirken, bu konuya yeniden döneceğiz.

Türklerde, “*arş*” anlayışı hakkında: İslamiyette “*Arş*”, göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de gök önceleri, “*9 kat*” idi. Türkler de arapça “*Arş*” sözü, *Kutadgu Bilig* ile başlıyordu:

1) “*Yüce arştan (Edis arşta), altında (altın) yere kadar (KB, 24)*”

2) “*Bu arştan, aşağıdaki yere kadar! Her şey Tanrıya muhtaçtır (KB, 3354)...*”.

Kutadgu Bilig’de *arş* ile ilgili beyitler, birbirinin aynı gibidirler. Bundan da anlaşılıyor ki, konunun pek derinine inilmemişti. “*Yüce gök*” (*ediz kök*) yerine, artık “*arş*” deniyordu.

TÜRKLERE GÖRE YER İLE GÖK BÖLÜNMEZ BİR BÜTÜN

İran mitolojisinde, *göğün sahibi* ve yaratıcısı, *Hürmüz*; *yerin sahibi* ise, *Ehrimen* idi. Aralarındaki kavga bitip tükenmiyordu. Türklerde ise,

göğün ve yerin, yalnızca bir tane “kılıcı, yaratıcısı, hâliki” vardı. Ancak G ö k t ü r k yazıtlarında, o yaratıcının adı anılıyordu.

Ç i n ’de d ü n y a , (T’ien-hsia), yani “gök ve yer” olarak tanımlanıyordu. Bu ç i n c e sözü tam olarak tercüme edersek, “Gök ve aşağısı”, demektir. G ö k - t ü r k çağında da, “Üze tengri (gök) + asra yer”; U y g u r el yazmalarında ise, “üstün tengri (gök) + altın yer” i k i l i s i , her zaman birlikte görülüyordu.

Yukarıda gök, aşağıda yer birliği: Bu iki büyük varlık birbirlerinden ayrılmıyorlardı. “Üze”, Bizim bugünkü “üze-ri” sözümüzün bir köküdür. “-re-”, yön gösteren bir ektir. “as-ra“, yani a ş a ğ ı y a sözünü de, böyle anlamak gereklidir. Bu konuda, G ö k t ü r k ve U y g u r yazıtlarından bir kaç örnek sunalım:

1) “Üze tengri (gök), asra yer” (D10). - 2) “Yukarıda göğe geçiyor (üze tengrike tegir), Aşağıda yere giriyor (asra yerke kirür) (ThS,II,31). - 3) “Üze on kat kök, asra sekiz kat yer” ((Huast.2,43). - 4) “Üstün Tengri yeri, altın tamu (Cehennem) yeri” (TT,V,A.28). - 5) “Üstün Tengri, altın yalanguk (insan)” (Suvarna.,188,10). Son üç örnekte, artık B u d i s t Tanrılar söz konusu edilmektedir. A l t a y ve K ı r g ı z destanlarından derlediğimiz diğer örneklerle de, bölümümüzün sonunda sunduk.

Gök ile Tanrı adı, birbirini tamamlıyor: Ç i n ’de de, g ö k , yani (T’ien) denince, T a n r ı da içinde idi. Özellikle eski Türk düşüncesinde, ikisi arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür. Ancak U y g u r yazıtlarında “Tengri”, B u d i s t tanrıların yerine geçmişti. Bir II. yüz yıl kaynağı ise, şöyle diyordu:

“Kâfirler göğe, T e n g r i derlerdi. Yine bu adamlar, büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi, gözlerine büyük görünen şeylere de, hep T e n g r i adını verirlerdi. Bu yüzden, bu gibi şeylere tapınır ve secde ederlerdi. Yine bu kim-seler, bilgin kişilere de, T e n r i g e n derlerdi”.

Kaşgarlı M a h m u d , böyle demesine ve M ü s l ü m a n olmasına rağmen, “Tengri oğul verdi”, “Tengri yağmur yağdırdı” gibi örnekler veriyordu. Bu anlayış, A n a d o l u ’ya kadar devam ede gelmişti.

Türkün göğü ve yeri, birlikte hareket ediyorlar: Bizce burada, “ y e - r i n d e r i n l i k l e r i ”, söz konusu olmasa gerektir. Yerin üzerindeki y e r v e s u l a r (yer sub), göğü tamamlamış olsa gerekti. Çünkü, insanları besleyen yer ile sular da, gök gibi m u k a d d e s i d i l e r . G ö k v e y e r , T ü r k m i l - l e t i n i n k o r u y u c u s u i d i l e r :

¹ Kaşgarlı M a h m u d , (Kilişli yayını), III, s. 389. “Tengiken” okuyanlar da vardır. Krşl. “Tengtiken”: (Türkische Turfan Texte, II, A. 80; R a d l o f , Uig. Sprachdenkmäler, 26/1). “Baga-Tengriken”: (O n g i n yazıtı, 5; B r o c k e l m a n n , Wortschatz, s. 203).

1) “... Yukarıda (üze) *Türk Tanrısı* (Türk Tengrisi, veya göğü?), *Türkün mukaddes yeri ve suyu* (Türk ıduk yer-subı), *şöyle demiş: Türk milleti yok olmasın! Millet olsun!...*” (122).

2) “*Gök (Tengri) ve yer emir verdi* (ayu berti), *orada süngüledim* (saңçıtım) !...” (MÇ,D2,G9).

3) “*Yukarıda Gök (Üze Tengri), mukaddes yer ve sular* (ıduk yer sub) *ve amcam Kağan’ın kutluluğu (kendisine) yâr olmadı* (taçlamadı)...” (IID35).

Bu üç örnek de bize gösteriyor ki, Türk milletine yardım etmek için, ikisi birlikte harekete geçiyorlardı Ancak H i n d ve eski İ r a n düşüncesindeki gibi, karanlık ve korkunç yeraltı söz konusu edilmiyordu. Türkler için önemli olan, y e r y ü z ü üzerinde bulunan, “*yerler ile sular*” idiler. İnsan ve hayvanları besleyenler de bu m u k a d d e s varlıklar idiler.

İslamiyetten sonraki Türklerde de, ‘ ‘ y e r i l e g ö k ’ ’, bir bütün halindeler

Türk düşüncesinde, eski İ r a n mitolojisinde olduğu gibi, gök ile yer, ayrı bir âlem olarak görülüyorlardı. Ç i n düşüncesinde y e r, ‘ ‘ G ö ğ ü n a l t ı ’ ’ (T’ien-hsia) olarak yorumlanıyordu. Bunun için ırmaklara, dağlara, tarlalara kurban verilebiliyordu. Böylece pek çok tanrılar ortaya çıkıyordu. Türkler ise, mukaddes yer ve sular diye, bir birliğe götürüyorlardı:

“Yerlerin göklerin binasın düzen,

“Ak üstünde kara yazılar yazan,

“Engûr şerbetini Kırklara ezen,

“Hünkâr Hacı Bektaş Veli Kendidir!” (Aşık Hasan)

Burada, ‘ ‘ k a d e r ’ ’ den de, söz açılıyor. “*Türklerde K a d e r anlayışı*” adlı bir bölümümüz, bu kitapta vardır. Bu anlayış, İslamiyetten sonra da, pek değişmiyordu.

“Yeri göğü, insü cinni yarattın,

“Sen ey mimarbaşı, eyvancı mısın?

“Ayı, günü, çarhı, burcu varettin,

“Sen ey mekân sahibi!... Rahşancı mısın!” (Azmi Baba).

TÜRKLERDE TANRI İLE GÖK; BİRBİRİNİN İÇİNDE

“Tanrının şekli yoktur”, “Tanrı kendine ve göğe benzer”

G ö k t ü r k yazıtlarında, “*Tengri teg Tenri*” diye, çok önemli bir deyim görülür. Bu çok önemli söz, Türkiye’de, “göğe benzer gök” gibi, manasız yorumlarla ele alınmıştır. W. T h o m s e n , son yorumunda, bunu bir aydınlığa kavuşturmuş gibidir. Veya biz de böyle düşünüyorduk.

“Göğe benzer Tanrı”

T h o m s e n ’in bu son yorumu, çok yerinde olsa gerektir. Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da, öyle oluşuyordu. Varlığı, hayâlimizin gücüne bağlı idi. Buradaki “*teg*” sözü, g i b i , benzer demektir. Çince karşılıkları bulunan eserlerden de öğreniyoruz. Bizim karşılaştırdığımız kaynaklar, *Hsüan-tsang tercümesi* ile *Suvarnaprabhasa*’nın, çince - türkçe metinleridir.

“*Teg*”, g i b i demektir. “*Nasıl ise öyle*” (so als wie), diye de karşılanmıştır: (HT,1878). U y g u r e l yazılarında, “*kar teg, çeçek teg*”, deyişleri de geçer: (Suv,652,1;654,6). Konuyu uzatmayalım. Bunun içindir ki T h o m s e n , gereksiz olarak iki kez söylenen “*tengri*” sözünün, birini g ö k ve diğerini de, T a n r ı olarak yorumlamıştır.

“*Vâ c i b ül-vucûd*” da, düşüncemize göre bu sözün manasının içinde yer almalıydı. Tanrının, şeklini ve biçimini bilen, bir kimse yoktur. “*Onun vücudu, bilinmeyen, kendi gereğine göre, nasıl i c â b ediyorsa ve nasıl v â c i b ise, öyle idi*”. Başka bir deyişle, “*Tanrı göğün maviliği ve sonsuzluğu gibiydi*”. Burada, İslam düşüncesine bir yakınlaşma vardır. Sözümüzü, D e l i D u m r u l ’un sözleri ile bitirelim. Biz bu sözleri, G ö k t ü r k düşüncesinin bir devamı gibi görmek istiyoruz.

“Yücelerden yücesin!

“Kimse bilmez nicesin!

“Görklü Tanrı!...

“Tanrı ve Gök”, “yokluk ve okyanus” demek değildi: Y u n a n mitolojisinde, herşeyden önce bir “*oceanus*” vardı. İ r a n mitolojisinde ise bir e s i r “*Aether*”, her yanı kaplıyordu. A l t a y mitolojisi de, bir o k y a n u s ’u kabul ediyordu. Ancak bunun üzerinde de, bir gök ile Tanrı, *Ulu Tanrı Ülgen* vardı. Yaratılışı böyle başlatılıyordu. Bize göre *okyanus*, Türk mitolojisine dışarıdan gelmiş bir motif olabilirdi. Ancak bunun yanında, *Ulu Tanrı* kalmıştı. Bu U m m a n motifini, çok daha değişik bir anlayışla, Y u n u s E m r e ’de de görüyoruz:

“Yere göğe bünyâd uran, ırılmadan kayyım duran,

“Denizlere göl çağıran, adım Yunus umman benim!”

Mutasavvıflarda, “*ademiyyetten, yokluktan gelerek, bu günkü hale girme*” düşüncesi de vardır. *Yokluk* (*ex nihilo*) teorisi üzerinde fazla bir şey söyleyemeyeceğiz. *Gök* *türk* yazıtlarının dediği gibi, gök ve yer yaratılmadan, kılınmadan önce, ne vardı? Bu konuda, daha fazla ileriye gidemeyeceğiz.

“Türklerde, “dört unsur” yerine “üç varlık görünüyor: *İnsanlık* (*Humanitas*), Türklerde gök ile yeri tamamlayan, bir üçüncü unsur gibi görünüyor. Örnek olarak *ateş*’in Türklerin uzay ve dünya görüşlerinde, önemli bir yeri yoktur. *Gök* *türk* efsanelerinde, “*halkını ısıtmak için ateşi bulan, eski Türk atalarından söz açılıyordu*”. Bu, önemli bir noktadır.

Kişi, kişilik sahibi üstün bir varlıktı. *İran* ve *Hint* mitolojilerinde olduğu gibi insan, Tanrı’nın eğlenmesi veya tecrübe için yaratılmış, varlıklar değildi. *Önasya* mitolojilerinde olduğu gibi, cennetten kovulmuş *günahkârlar* da, değildi. *Mani* dini ile sonradan bozulmuş *Altay* destanlarında olduğu gibi *zayıf, korkak, âciz* insanlar da, *Gök* *türk* yazıtlarında yoktu. Bizde, ne “*oceanus*”, ne “*tethys*” ve ne de “*ateş, su, toprak ve hava*” gibi *dört un-sur u* bulabilirsiniz. Yalnızca, “*Gök+yer+insan*” varlığı vardır.

Türk kağanı, dördüncü unsur gibi görünüyor: Aslında *Gök* ve *Yer*, her şeyin *iki l i* esas unsurudur. *Kişioğlu*, bu iki unsuru tamamlıyordu. Türk kağanı da, “*Türk devlet felsefesi*”nin bir katkısı olsa gerekti. *Varlık* (*existence*), yaratılışla birlikte olma fikri, ağır basmaktadır. Göklerde geçen, çok mitolojik bir *Altay* destanında, *Ak-Han*, şöyle diyordu:

“... Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım²!”

Ak-Han bu düşünceyi, hangi amaçla söylemişti? Bunu anlıyamıyoruz. Belki de *Ak-Han*, *Gök* *türk* yazıtları gibi konuşmak istiyordu. *Manas* destanında da, *Alman-Bet* bölümüne geçilirken, şöyle deniyordu:

“Yer yer olduğunda, su su olduğunda;

“Altı Ata’nın oğulları, kâfirler

“Üç Ata’nın oğulları ve Müslümanlar da vardı³...”

“Masal tekerlemesi” gibi olan bu sözde, çok daha geniş olarak düşünülmüyordu. Tabii olarak bunlar, çok geç düşünce ve örneklerdir.

² Schiefner, *Minusinskische Heldensagen der Tataren*, s. 6. Almanca şiir halinde çevrilen bu destanlar, çok mitolojiktir.

³ Radlof, *Proben*, V, s. 6: “Kara-Han”ın oğludur.

GÖĞÜN YÜCELİĞİ

Göğün yüceliği içinde Tanrı'nın yüceliği de, söz konusu idi. D e d e K o r - kut kitabında Tanrının büyüklüğü, "Yücelerden Yücesin" tanıtması ile yapı- lıyordu. Eski Türk düşüncesinde, Tanrının çeşitli tanıtma ve vasıfları vardır. Biz burada, en eskilerden başlayarak, bir kaç gelişmeyi izleyelim:

1) "Ü z e" göğün tanıtımı için söylenen en eski sözdür. "Ü z e" bugün- kü türkçemizde de, "üze-rinde" gibi söylenişlerde görülür. "Üze", ingilizce- deki "o v e r" sözünün karşılığıdır. Yani bize bir *ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklik* ve yüceliktir. Ç i n c e - T ü r k ç e karşılıklarda da, bu yükseklik ve yücelik görülmektedir. F. W. M ü l l e r, eski U y g u r yazılarındaki, "Teng- riler Tengrisi yerinte" sözünün ç i n c e karşılığını, "G ö ğ ü n y ü c e l i ğ i" (T'ien-shang) olarak tesbit etmişti: (Uig.,I,24). "Üze" sözümüz de, yine çince "shang" karşılığı olarak gösterilmişti:

"Üze Tengri, asra yer, izin verdiği (yarlıkadukın) üçün,

"Közün görmediği (közün körmedük), kulağın işitmedik..." (IHKII-12).

2) "E d i z" sözünü ikinci devrede görülmüyordu. Ediz de, Y ü c e l i k ve çince karşılığı (shang) idi. *Kutadgu Bilig*'de görülmüyordu. U y g u r el yazılarında, bunun yanında "yüksek ediz" sözleri, aynı manayı tamamlıyorlardı: (KP,61,5). Y ü c e a r ş (ediz arş) anlayışı üzerinde bir örnek vererek, konuyu bitirelim:

"Ediz arştın, aşağıda (altın) karaya (karaga) kadar,

"Ne varsa, hepsi sana muhtaçtır..." (KB,A,155,14).

3) "U l u ğ T e n g r i", bu anlayışın bir diğer gelişmesidir. "U l u ğ T e n g r i a ğ ı r l a d ı" anlayışını, Kaşgarlı M a h m u d'un kitabında görüyoruz: (MK,I,300). Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

GÖĞÜN RENGİ

T e n g r i yani T a n r ı sözünün Türklerde başlangıçtan beri, geniş anlam- da göğü ve göğün maviliğini karşıladığını söylemiştik. Ç i n düşüncesinde de, hem gök ve hem de Tanrı için, "T'ien" sözü kullanılmıştı. M o ğ o l dilinde de, XIII. yüzyılda bile, "Tengeri" sözü, henüz yalnızca "g ö k" (T'ien) an- lamında kullanılıyordu. E b e d i (Möngke, mengü) gibi, tanıtımlar da, verili- yordu. Ancak "Moğolların Gizli Tarihi" içinde, göğün veya Tanrı'nın rengi hakkında, bir tanıtma bulamıyoruz⁴.

⁴ Moğolların Gizli Tarihi, (çincesi: Yüan-ch'ao-pi-shih), 246, 268, 275. "G ö k" anlamının çince kar- şılıkları için bk. E. H a e n i s c h, Wörterbuch, s. 148.

Gök (kök), renk olarak göğün rengi ve sembolüdür. Türklerde bu m u - k a d d e s r e n k , “Kök Tengri” ve “Kök Türk” deyimlerinde, bütün açıklık ve haşmetiyle görünmektedir. Eski Moğol dilinde ise, H a k a n l ı k defteri (*kökö bicik*), h a k a n l ı k k a d e h i (*kökö cüng*) gibi anlayışlarda söyleniyordu⁵. Ancak bu d e f t e r ile k a d e h 'in, gök renk ile tanıtılması da, ayrı bir mana taşıyordu.

Altay destanlarında “gök” renk, daha genişliyor ve açığa kavuşuyordu. “Dünya topraklarının bittiği yerde, sonsuz bir M a v i D e n i z (Kök Tengiz) vardı⁶...” Bu destanda adı geçen hakanların adları da, “Kök-Han” ve “Kök-Katay” gibi, gök rengi ile tanıtılmış kişilerdi. Bu destanlarda, *konuşabilen* ve *uçabilen*, a t l a r a da, rastlanıyordu. Bu kısırakların çoğunun renkleri de, gök idi⁷.

Göktürklerde “Kök” sözü, yalnızca gök, mavi renk için de söyleniyordu. “Kök-yürüng”, gök-beyaz veya “gök-açık” taş veya su tanıtımları da, yapıyordu: (Toyuk, 5, 21). Zamanla göğün önündeki Tanrı tanıtması kalkmış ve göğe yalnızca gök denmeğe başlamıştı. Uygu r el yazılarında bu gelişme-ği görüyoruz⁸. Uygu r çağında, T a n r ı sözünün manasında, geniş gelişmeler olmuştu.

“Göklü - yağızlı”, göklü ve yerli: “Kök Tengri” ve “Yağız Yer” birbirini tamamlayan iki deyim ve anlayıştı. “Yağız”, t o p r a k r e n g i demektir. Uygu r çağında da, “yağız yer yüzü yaşardı”, deniyordu: (TT, I, 4). Ancak bunun yanında, y a ğ ı z a t deyimini de yok değildi. Bunun, Göktürk yazıtlarında da görüyoruz. Ye r , “aşağıdaki yağızdaki” (*altın yağızda*), demek yolu ile de anlatılıyordu: (TT, VII, 47, 13). Yer için, yalnızca “yağız” demek de, yeterli geliyordu. Gök için, “kök” dendiği gibi..

“Göklü yağızlı”, yani göklü yerli, deyişleri de görülmüyor değildir. “Göklü yerli” derler iken, bu âlemin varlıklarını da anlatırlardı⁹.

“Yeşil Gök”, yani “yaşıl kök”, daha geç çağlarda, yani *Kutadgu Bilig* çağında görülmüyordu¹⁰. Belki bundan önce de vardı. Ancak kaynaklarımız, bu kadar söylüyorlar.

⁵ Aynı eser, 203: “Kök kitab” ın çince karşılığı için bk. H a e n i s c h , aynı eser, s. 103.

⁶ Schiefner, aynı eser, s. 9. Mitolojik “Ak-deniz” ile “Kara-deniz” de vardır. Göklerdedir.

⁷ Aynı eser, s. 14: Destanda, “Ak-Han, Gök-Han, Kara-Han” da, yer alıyorlar. Bunlar da göklerde yaşayan, mitolojik hanlardır.

⁸ Türkçe “gök” sözü, çince “t’ien” işareti ile karşılanmıştır. Çince “t’ien”, geniş manada, T a n r ı demektir: *Altın Yarak*: (Suvnaprabhasa), Malov yayını, 630, 19.

⁹ Aynı eser, aynı yer. “Yağız”, yerin bir tanıtmasıdır.

¹⁰ Kutadgu Bilig, 22: “Yaşlı kök bezeding, tümen yulduzun”.

“Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi...”

“Yeşil göğü bezedin onbinlerce yıldızla,

“Aydınlık (yaruk) gündüzle, karanlık geceyi aydınlattın”..

GÖK UZAYDAN AYRI MIYDI?

“Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi, yarattın” Bu deyiş, oldukça geç, *Kutadgu Bilig* çağında görülüyor. Buna göre, *gök*le güneş ve ay, ayrı birer âlem idiler. Yukarıda da bu anlayış üzerinde azıcık durmuştuk. O ğ u z destanı içinde de, “*Gök-Han, yerden, ağaç koğuğundan gelen hatundan doğmuştu*”. Gökten düşen hatundan ise, “*Gün, Ay ve Yıldız Hanlar*” doğmuşlardır. Burada da, gök ile yıldızlar âlemi arasında, kesin bir ayrılık gösteriliyordu.

Canlıların yaşadığı, ‘ ‘ h a v a boşluğu’’: Türkler, hava ile diğer gök varlıklarını, kesin olarak birbirlerinden ayırmışlardı. Bu h a v a boşluğuna, “*kalıg*” denilirdi. Türk kültür çevreleri çok geniştir. U y g u r l a r ise “*kök kalıg*” sözünü, *bütün gök* için söylerlerdi: (TT,III,129). Bunun için, biraz esnek olmalıyız. Anlaşıldığına göre “*kalıg*”, b ü y ü k gök gibi mukaddes de değildi. *Bulutlar, kalıg’da gezer; şiddetli yağmurlar ile dolular, hep kalıg’dan gelirdi*¹². Y e r y ü z ü , nasıl insanların ve diğer canlıların yeri ve yurdu ise; “*kalıg*”; yani h a v a , k u ş l a r ile diğer canlıların gezindikleri, bir bölge idi¹³. Bundan dolayı h a v a , yeryüzünün adeta bir devamı gibi düşünülüyordu. Eski türkçe kitaplar, kuşlardan söz açarken, “*kalıg kuşlar*” da derlerdi¹⁴. Birkaç örnek sunalım:

1) “*Kerkes kuşu, yüksek kalıg’dan çıkar...*” (MK)

2) “*Kalıg, kaşını düğdü, gözü yaş saçar...*” (KB)

3) “*Mukaddes Hanımız (Iduk Kanğımız), kalıg’dan indiniz...*” (TT)

¹¹ Aynı eser, 127: “Yaşlı kök yarattı, üze yıldız”.

¹² Brockelmann, “*kalıg*” sözünü, hem h a v a ve hem de gök olarak yorumluyor: (AM I, 28c; AM I, 36i; Wortschatz, s. 143). Kaşgarlı Mahmut, I, s. 354: “*Bulut, kükreyerek (kökreyü) yükseldi (ağdı); yağmur ve dolu (tolı) seğırtti, hava da (kalıg) onları, sürüyor*”.

¹³ *Kerkes kuşu, leşi yüksek h a v a d a n (yüksek kalıg), görüp, aşağıya çıkar!*”: (Kaşgarlı Mahmut, III, s. 46). Yüksek bir dağ gibi anlatılıyor.

Kutadgu Bilig’den, şu notları da katalım: Rüzgâr da, kalıg içinde esiyor: “*Kalıg tanı esti...*”: (KB, 3941). Havanın kararması: “*Zengi yüzü urundu kalıg*”: (Hava, zenci yüzüne büründü): (KB, 4891). “*Tünerdi kalıg*”: (Hava karardı): (KB,4892). “*Kalıg kırtışı*”: (Havanın kabuğu?): (KB,4891). U y g u r el yazılarında: “*Kök-kalılık*” = Gök: (TT, III, 129).

YÜKSEK YER MANASINA: U y g u r el yazmalarında: “*Anası Hatun, şehirde (balıkta) yüksek kalıg’da (ediz kalıkta) oturur*”: (Suvarnaprabhasa, 209,15).

¹⁴ *Kutadgu Bilig*, 94. “*Kalıg*” ın, H a v a boşluğu olduğunu, şu örnekler de gösteriyor: *Kalıg kuşları*”: (KB, 94). “*Kalıg kaşı tüğdi, közi yaş saçar*”: (KB,80), yani, yağmur yağıyor. “*Kalıg menğzi kiş teg bolıp örledi*”: (KB,3836).

4) “*Esirden gelen (keligli), kalig kuşları...*” (KB)

5) “*Kalig rüzgarı (tanı)...*” (KB)

Gök kubbemiz ve yüce gök: 11. yüzyılda, “*Acun kalig*”, dünyamızın göğü, kubbesi manasına söyleniyordu¹⁵. Çince eserlerden tercüme edilen eski türkçe kitaplarda “*kalig*” sözü, çince “*kung*” sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır¹⁶. Çince “*kung*” sözü de, boşluk demektir. *Acun*, dünyamızdır. *Kalig*, yani *kuşların uçtuğu boşluk* da, dünyamızın bir devamı gibiydi.

Gök kubbesi ve “*çadır kubbesi*”: Çin tarihleri, Gök Türkleri’nin, “*kubbeli keçe çadırları*”na, “*Kiung-lu*” adını verirlerdi. Bu çince deyim, kubbeye olması da muhtemeldir¹⁷. Şaman törenlerinde de “*çadır kubbesi*”, gök kubbesi yerine kullanılıyordu. Farsçadaki “*gerdek*” sözü de, kubbeye veya kubbeli bir bina anlamına söyleniyordu.

Gerdeğe girme, Türklerde gelin ile güveyinin kubbeli bir oda veya çadırda buluşması demektir. Görülüyor ki bu konular, o kadar basit değildir. İnsan ruhunun derinliklerine inmek gereklidir. Altay Türkleri, hava için, *açık orun*” derler¹⁸. “*Orun, orun*”, şeref yeri için kullanılan bir sözdür. “*Kalig*”, çatı veya köşk manasında da söylenirdi:

1) “*Anası Hatun, şehirde yüce bir köşkte* (ediz kalık), *“yatıp.”*”

2) “*Dört yandan kapılı, incili köşk...*” (Suv.,209).

3) “*Büyük bir evin, çatısı (kalıkları) demirden...*” (Oğuz d.,28,7).

4) “*Kaza ile uçan kalig (xalig) kuşları; konar, hem kafese girer...*” (Yügnekî, B,459).

Gökle yerin sınırı, “gök kubbesi” gibi: Arkadaki notlarımızda da görüleceği üzere, Altay Türkleri, gök kubbesi için, “*Tenggere koyını, tergi kögü*” gibi, manaları çok değerli olan, deyimler kullanıyorlardı. “*Göğün koyunu*”, bizi bir hayal dünyasına doğru götürüyor. Bu ayrılık, *Kutadgu Bilig*’de, daha açık görünüyor:

“*Dolun olsa da ay, Acun’a gelse dolsa,*

“*Acun ile havası (kalig), büsbütün aydın olsa*”¹⁹!...”

¹⁵ Kutadgu Bilig: “*Acun kalık*”: (Radlof yayını, 40,3). Rahmeti Brey, “*Acun halkı*” okuyor: (KB, s. 90, 73).

¹⁶ F. W. Müller, *Uigurica*, I, s. 18; s. 37, 54.

¹⁷ Hıttay (Liao) devleti hakkında güzel bir giriş yapan Rolfste’in’in, bu görüşü yerinde olsa gerek. Ona göre, “*kubbeli mezarlara*” bile bu ad verilmekte idi. Ancak bu teori, kesin değildir: T’oung-Pao, XXV, s. 22.

¹⁸ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 504.

¹⁹ Eski türkçe metin şöyledir: “... Tolun bolsa, tolsa acunga yürür, Acun kalıkı, andan yaruklug bolur...”: (KB, s. yer).

Burçlar da, havamızı aydınlatıyor: Oğlak, balık gibi yıldız burçları, ışık vermeyen gezegenlerdir. Türkler bunlara, “könek” ve “koga”, yani kova derler. Bunlar da dünyamızı aydınlatıyorlardı:

“Yine geldi Oğlak, Kova, hem Balık,

“Bunlar doğdu, aydınlandı hep kalıg²⁰!...”

Yukarıda *kalıg*’ın *çatı* manasına söylendiğini de, yazmıştık²¹. Hava tabakası, Dünya ile gök arasında, bir tavan arası gibiydi. Konuyu daha fazla zorlamayalım.

GÖK ÇIKRIĞI VE “FELEK”

Bunlar, tehlikeli konulardır. Ancak dar çevremizi yırtıp, eski Türk düşüncesine bir şeyler kazandırmak zamanı da, gelmiştir. İslam dünyasındaki *Felek* ve onun çoğulu olan *Eflak* gibi konuların benzerleri üzerinde, Türkler de az çok düşünmüşlerdir. İslam dünyasında bu deyimlerin manaları da az veya çok değişiktir. *Felek*, daha çok gökyüzü için söylenmiştir. *Eflâk*’ın içinde ise ay, güneş ile yıldızlar da vardı.

Gök ve *gökler* deyimi, kesin olmamakla birlikte Türklerde bu anlayışı tamamlıyor gibiydi²². Eski karakterdeki Türk destanlarında, göklerde hanlık yapan büyüklerden söz açılırken, bunlara “*kökler Kanı*”; yani *Gökler Hanı* deniyordu²³. Bugünkü türkçemizde de zaman zaman “*gökler*” dememiz, eski bir alışkanlığın devamı olsa gerektir.

Önasya’da “*felek*”, Türklerde “*Gök çıkırısı*”: Önasya’nın yüksek kültürlerine göre *felek*, durmadan üzerimizde dönen *Gök kubbesi* idi. Görüş, *Ptoleme* veya *Batlamyus*’dan geliyordu. *Arap ve İran kültürleri de, bu dönüş haline, “çerh-i felek”* demişlerdi. Türkler de bu deyimi, türkçeleştirmişler ve “*Çarkı felek*” yapmışlardı²⁴.

Türkler, durmadan dönen bu gök kubbesine, “*Gök çıkırısı*” diyorlardı²⁵. *Çığrı* sözünün iki manası vardır: 1) *Felek ve çark*. 2) *Çıkrık, tekerlek*. *Çığrı*, değirmen, su dolabı gibi aletlerin, çarkları için de söylenirdi. İp eğirmek için kullanılan aletlere de, *çığrı* denilirdi. *Çıkrık* sözümüz ise bunun küçültme eki ile bir türemesidir:

²⁰ “... Basa keldi Oğlak, Könek, hem Balık! Bunlar toğdı erser, yarudı kalık!...” (Kutadgu Bilig, 141). Burada, kâinat ve boşluk da, söz konusu gibidir.

²¹ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 250: “*Kalıgı temürdin erti*”: (Evin) çatısı, demirden idi.

²² Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1220: Karaim Türkçesi ağızlarında.

²³ “*Kökler Kanı*”: *Gökler Hanı*: Radlof, aynı eser, a. yer. Tanrı da olabilir.

²⁴ “*Çarkı felek*” için bk. Mütercim Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, III, s. 1110. Ahmed Vefik paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 1262; Redbouse, s. 1306a.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 421. Brockelmann. “*Himmelskreis*” olarak yorumluyor.

“Tengri ajun törütti, yulduzları çerğezüb,
“Çığrı edh²⁶ tezginür, tüm kün üze yörhenür²⁷”.

“Tanrı dünya (acun) yarattı, yıldızlar sıralanır,
“Felek, uğurlu döner, gece gündüzü örter”

“Gecenin gündüze dolanması” da, iyice yorumlayamayacağımız, derin bir Türk düşüncesidir. “*er yorgana dolandı, büründü*” anlayışı da, “*yörgenmek*” sözü ile anlatılıyordu: (MK,3,387).- “*Tezginmek*”, belki de “*tezmek*” başını alıp gitme sözünden geliyordu. Ancak “*tekerlek döndü*”, “*çığrı tezgindi*” sözü de, bununla anlatılıyordu: (MK,2,255). Bu sözün daha derin manalarını, aşağıda göreceğiz.

Kâbeyi tavaf da, bir “*tezginme*” idi. Türkler, hakanı tahta çıkarırken, halıyı 9 kez döndürürlerdi. Ölülerin çevresini de 9 kez dönerlerdi. Bununla ilgili bilgileri, aşağıdaki notlarımızda bulacaksınız. *Gecenin gündüzü örtmesini* de, aşağıda ele alacağız²⁸.

“*E v r e n*”: Gök çıkırgı ile Felek: *E v r e n* sözü, *K a r a h a n l ı* çağında, *Kutadgu Bilig*’de görülür. Herhalde “*evren*” sözü, “*evrilmek*” kökünden geliyordu. Çünkü *U y g u r* el yazıları ile diğer Türk eserlerinde, “*Evril-evrilme-yorılma, evril- tevril-,evür-, evrilingişiz, evrülme çevrülme*” sözlerine çok rastlanır.

“*Felek yâr oldu* (evren bolu berdi), *beye verdi taht,*
“*Tanrı tutu versin, bu taht ile baht*²⁹”.

Feleğin, yâr olması: Bu açık sözleri, yorumlamaya bir gerek yoktur. *Kutadgu Bilig*, sık sık “*Felek yâr oldu*”: (*Evren bolu berdi*) sözünü kullanarak, konuya girer. Bununla ilgili bir kaç örnek sunalım:

²⁶ Brockelmann, eski türkçe “*üd*” sözünü, “*iyiye âlâmet ve işareti*” anlamı ile yorumlamıştır: (*Asia Major*, II, s. 30, 5a). Besim Atalay ise metni değiştirmiş ve bu sözü, “*udhu*” olarak yazmıştır. Bu söze de, “*d a i m a* , birbiri arkasından” anlamı vermiştir: (MK, II, s. 303).

²⁷ Kağgarlı Mahmud, II, s. 303. Krkl.; Brock. MA I, 39, 5b.

²⁸ Besim Atalay’ın yorumu, karanlıktır. Eski türkçedeki “*tezginmek*” ile *yörgenmek*” sözlerinin manaları, yakındı. Nitekim “*tezginç*” ve “*yörgeç*” sözlerinin, manaları da yakındır: (Kağgarlı Mahmud, terc., III, s. 387).

Brockelmann’ın anlayışı, yorumu ve tercümesi, daha doğrudur: (*Asia Major*, II, s. 39, 5a). Başka bir yerde, “*uruk yıgaşka yörgendi*”, sözü de vardır: (MK, III, s. 110), Krkl. Brock. Wortschatz, s. 94. Radlof, Wörterbuch, III, s. 449.

²⁹ “*... Bolu berdi evren, ilig berdi taht; tuta bersü Tengri, bu taht birle baht!...*”: (*Kutadgu Bilig*, 92).

“*Evren*” sözü ilk kez, *Kutadgu Bilig*’de görülür. “*Evrilmek, yorlamak*” sözleri yanyana görülür: (*Altun Yaruk: Suvarnaprabhasa*, 136,3). “*evi evrilür, özü çevrilür*”, sözünde de görüleceği üzere. “*evrilme - çevrilme*” sözleri, yanyana görülür: (KB, 744).

1) “*Sen ne kadar söylersen, Dünya tükenir,*

“*Ancak yazarsan kalır, Dünya da döner (ajun tezgînür³⁰).*

2) “*Felek yâr oldu (bolu berdi evren), bütün kanunları öğrendi (törü)...*” (KB,1642).

3) “*Hakan elini vurdu, beni değerlendirdi (edledi); Felek yâr oldu (bolu berdi evren), beni yükseltti...*” (KB,1805).

4) “*Aklı derlendi (tirildi), bilgisi derinleşti; Felek yâr olunca (bolu berdi evren), eli uzadı...*” (KB,3070).

5) “*Felek yâr oldu (bolu berdi evren), kendisine kutluluk (kut) geliverdi...*” (KB,4863).

6) “*Felek yâr olsun (bolu bîrsü evren), uygun (ongay) dönsün (evrül-); z e m â n e (ödlek) onun dileğince, uyu versin!*” (KB,5896).

7) “*Felek (evren), şimdi sana göre uygun (ongay) dönüyor (evrilür); Ay, gün, zemâne (ödlek) dileğince (tilekçe) doğuyor...*” (KB,6231),

Feleğin (evren tuçî'nın) dönmesi, (teziginmesi): “*Teziginmek*” eski türkçemizde, d ö n m e k , d o l a ş m a k demektir. Başiboş â v â r e d ö n m e d e , bu sözler ile anlatılır. Tüccarlar ile bilgilerin “*Dünyayı gezmeleri*” de, bir teziginme'dir. Bu anlayışla ilgili bir kaç örnek de sunalım:

1) “*Çığrı tezgindi*” – Tekerlek döndü: (MK,2,241).

2) “*Felek (evren) ona yâr olmaz; başı döner, âvâre gezinir (tezigînür)...*” (KB,344).

3) “*Bu feleği (evren tuçî) yarattı, durmadan döner (evrilür); Tanrı'nın hükmü ve takdiri ile dolaşır (tezigînür)...*” (KB,3194).

4) “*Felek (evren tuçî), hep dönüversin (evrilür); düşmanın başı, eğik olsun!...*” (KB,119).

5) “*Felek ona yâr olmaz (evren bolu bermes), başı boş gezinir; karakteri (kılık) ve tavır (yang) başı boş olur (tezigînür)...*” (KB,341).

Arapça ve farsça, “*hüküm, kader*”den başka yabancı bir söz yoktur. F e l e k d ö n e r anlayışı, “*evren evrilür*”, “*evren tuçî evrilür*” gibi, çok eski türkçe sözlerle anlatılıyordu:

Gök çıkırığı (felek), bir ‘ ‘ y a y ’ ’ şeklinde miydi? Elbette ki bu başlığımız, kesin değildir. O ğ u z Kağan destanları'nda, ‘ ‘ a l t ı n bir yay, göğü baştan başa kaplıyordu’. Bu, ne demekti? Eski Türklerin Felek için kullandıkları, “*evren tuçî*” sözündeki “*tuç*” sözü, bize böyle bir hatırlatma yaptırdı:

³⁰ “... Neçe terse Dünya, tüker alkınur; bitise kalır söz, Ajun tezigînür...” (K u t a d ğ u B i l i ğ , 114).

“Yarattı gör, Evren tuçı evrilür,
Anın birle tezginç, yine tezginür³¹...”

Eski Türklerde “tuç” sözü, t u n ç ve bronz manasına da söylenmiştir. Aslında bu söz, şöyle anlaşılmalıdır: “Evren, tuçı evrilür”. Yani, “Evren, s ü - r e k l i döner”. Nitekim Kutadgu Bilig’de bunu destekleyen diğer örnekler vardır:

“Sürekli (tuçı) iyilik kıl!” “Sürekli (tuçı) Bey olayım dersen...” “Onları, devamlı (tuçı) sevindir...”

H i n t mitolojisine göre f e l e k , “okla yere bağlanmış bir araba tekerleği”, gibi düşünülürmüş. Türklerde yayın iki ucuna, “tuc” derlerdi³². O ğ u z d e s t a n ı ’nda, “O ğ u z Kağanın veziri, göğü baştan başa kaplayan, bir a l t ı n y a y görmüştü”. B o z o k boyları da, adlarını bu yaydan almışlardı. Biraz da hayâl âlemine dalalım diye, bu bilgiyi verdik.

E v r e n ’in dönmesi, h a y a t ’ın devretmesi: Reşit R a h m e t i hocamız, Kutadgu Bilig’deki “tezginç” sözünü, h a y a t olarak yorumlamıştır. Hocamızın bunda bir düşündüğü vardır. Aslında, tezginç sözünün asıl manası, dağ ve yol d ö n e m e c i d i r . Bu da, bir d ö n ü ş olsa gerektir³³. R a h m e t i B e y hocamıza göre, “F e l e k evrilirken, hayat da (tezginç), dönüyor ve devrediyordu (tezginür)”. Burada, “e ğ r i b ü ğ r ü k a d e r y o l l a r ı n d a n ” ’da, söz açılmış olabilirdi. Bir d ö n ü ş h a l i , olsa gerektir³⁴.

M Ü S L Ü M A N T Ü R K L E R E G Ö R E F E L E K

Y e d i k a t f e l e k : Göğün katları ve Felek: İ s l a m tasavvufunda “g ö - ğ ü n k a t l a r ı ”, yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanıyordu:

9. katın yukarısı: A t l a s , 9. kat, A r ş , 8. kat; yıldızlar ile burçların bulunduğu ve döndükleri kat. 7. Kat; Yedi kattan oluşan gök katları.

Y u n u s E m r e ’nin söz açtığı, “D o k u z a r s l a n u y e d i e v r e n ü d ö r t e j d e r h a ”, yalnızca gök katları ile değil; y ı l d ı z v e b u r ç s a y ı l a r ı ile de, ilgili olmalıydı. Gök, durmadan dönüyor ve göğün dönüşünden de, şu şeyler çıkıyorlardı:

³¹ “Tuçı” sözü, devamlı ve sürekli demektir. “Tuçı edgülüg”, “tuçı beg bolayın”, gibi... Yukarıdaki beyit için, bk. Kutadgu Bilig, 126.

³² Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 541; Redhouse, s. 1252. Kaşgarlı Mahmut’a göre “tuç”, bronz demektir. (MK, III, s. 120, 353). Krşl. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1489.

³³ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 387, “Tezginç” bazı yerlerde, h a y a t anlamı ile de görülüyor: (Kutadgu Bilig, 126).

³⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 110: “Çığrı tezgindi”: Çıkrık döndü: (MK, II, s. 255).

1. Sıcaklık. 2. Soğukluk. 3. Kuruluk. 4. Yaşlık. Bunlardan da, d ö r t u n - s u r doğuyordu. Eski Türk edebiyatını anlayabilmek için, bunları bilmek gereklidir. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu:

“Yana cemu tefrik, mesahatka öt,

“Ye t i kat Fe le k 'in, yatur yamça tut!”

“Sonra cem-i tefrik mesahaya geç; Ye d i k a t Fe le ğ i , bir çöp parçası imiş gibi, avcunda tut!” (KB,4381).

Türkler Fe le k 'i , e l e k 'e benzetiyorlar: Türkler, e b e k u ş a ğ ı n ı da, bir eleğe benzetmişlerdir. Arapçadaki “*Alâimi Sema*” deymi, türklerde “*Eleğim sağma*” sözüne düşmüştür. A h m e d V e f i k Paşa gibi, geniş görüşlü bilginlerin, görüşleri de bu yolda idi. Bu, güzel bir halk benzetmesiydi. Türklerin “*Felek*’i, bir “*elek*”e benzetmeleri de, güzeldir. Nitekim 17. yüzyılda yaşamış olan halk şairi, K u l A d i l , şöyle diyordu:

“Her insanda yetmiş ikidir melek,

“Feleğin misali heman bir elek,

“Dört kapısı vardır, oniki çerağ,

“Delili burhandur uyabilersen!”

Fe le k insanları kaderlerine göre e y l e y i p , a y ı r m a s ı bakımından, bir e l e ğ e benzetilmişti. “*Oniki çerağ*”, “*Oniki burç*” idi. Y u n u s E m r e , *Feleği* göğün en üst katına, yani *Atlas* katına kadar yükseltmiştir:

Felek-i A t l a s 'da durdum,

“Muhammed nurunu gördüm,

“Yedi kezın cevlan urdum,

“Bu benim karağım anda!”

İranlı şair Şeyh Mahmud Ş e b ü s t e r i 'nin, *Gülşen-i râz* adlı eserinin türkçe tercümesinde ise Fe le k , yalnızca A r ş , yani 9. kat ile altındaki göklerle birlikte dönmekte idi:

“Bu gökler, A r ş ile gerçi dönerler,

“Gâhi ağarlar u gâhi inerler!”

“*Ağış-iniş*” haline, *Kutadgu Bilig* de söz açmakta idi: (BK,A,47). Böylece, gö k l e r i n d ö n m e s i sırasında, “*göklerin alçalıp yükseldikleri*” de, söyleniyordu.

Fe le ğ i bir d e ğ i r m e n 'e benzetme, Y u n u s E m r e 'nin bir şiirinde görülüyordu. Türkler “*çığır*” sözünü, *değirmen taşı* için de söylemiştir:

“Dünya bir değirmendir, ol Çalab’a fermanıdır,

“Azraildir demişler, ol onu öğüdene!”

Gökte gece olmaz inancı, ve eski Türkler: A l t a y ve K u z e y Türk destanlarında da, *göğün üst katlarının sürekli aydınlık olduklarını* görüyoruz. *Kutadgu Bilig*’de gece, gündüz yorganı ile bir süre için örtülüyordu. Türk Ta - s a v v u f edebiyatında da, “*göğün üst katlarında, g e c e ve g ü n d ü z gibi bir ayrılık yoktur*”. Bu yüce katlar, her zaman a y d ı n l ı k ve n u r l u idi. Y u - n u s E m r e , şöyle diyordu:

“Ol F e l e k d e d ü n olmaz,

“Ay, gün doğup, dolunmaz!”

“ D o k u z F e l e k ’ ’ ve Dokuz kat gök: Ta s a v v u f edebiyatında, “*Dokuz Eflâk*”, “*göğün d o k u z k a t ı*” demektir. “*Dokuz burç*” da, bu sözün içinde, gizlidir. T ü r k l e r arasında da gök, 9 kat idi. Arkadaki notlarımızda, bu konuda geniş bilgi bulacaksınız. A l m a n edebiyatındaki, “*Neuen Planeten Kreis*”, yani “*Dokuz gezegen çevresi*”, bizi biraz daha aydınlatabilir. Türk H a l k şairleri, söylediğimiz bu inceliklerin, pek farkında değillerdi. P i r S u l - t a n A b d a l ’ın bir şiirini, buraya bir örnek olarak alalım:

“Gördüm Felek semalarda dönüyor,

“Talib olana mürşidinden kanıyor,

“Yüreğimde bir ot düştü yanıyor,

“Yanar, ya Muhammed, Ali çağırır!”

Türklerle Çinliler, “*Oniki burç*”a, daha çok önem veriyorlardı. Çünkü bu anlayış, t a k v i m düzeninin kuruluşuna da, uygun geliyordu.

TÜRKLER VE SONSUZ FEZA

Türlere göre, “macro-cosmos” ve “micro-cosmos”: C o s m o s , uzay ile dünyanın tümüne verilen bir addır. Dünya ise, “*Micro-cosmos*” dur. Dünya, bir K ü ç ü k â l e m idi. “*Macro-cosmos*” ise, yıldızların dolaştıkları, sonsuz uzay; “ B ü y ü k â l e m ” idi. Türkler, *gök kubbesini* de, *Küçük âlem (micro-cosmos)* içinde düşünmüşlerdi. Canlıların uçtukları ve yaşadıkları h a v a tabakasını da, “*kalıg*” adı ile, “*Küçük âlem’e (micro-cosmos)*” katmışlardı³⁵.

Dokuzuncu katın üzeri, en yüksek gök: Bölümümüzün arkasında sunulan belgelerde de görüleceği üzere, T ü r k l e r ay, güneş ve yıldızları, 9. katın üzerinde düşünüyorlardı. Ç i n ’de, “ Y ü k s e k k u t s a l g ö k ’ ’, yani “*şang-*

³⁵ Bu anlama, ç i n c e metindeki karşılıklara göre verebiliyoruz. Bk. F. W. K. M ü l l e r , *Uigurica*, I, s. 18; II, s. 37, 34. “*Kök kalıg*” = çince “*kung*”, yani boşluk.

t'ien", gök katlarının üzerinde idi. Bizce Türklerin, "Üze Kök Tengri" anlayışı da, böyle olmalıydı.

'Çingiz Han'ın ataları olan Boz-Kurt ile Güzel-Geyik de, bu yüksek ve kutsal gökten inmişlerdir". Çingiz Han'ın bu ilk kaynağında, Yüce Gök moğolca "de'ere Tenggeri", idi. Çince karşılıklarında, ise Çin'de olduğu gibi, (Şang-t'ien) sözü ile karşılanmıştı: (YCPS,1). Kutadgu Bilig de, "yaşıl kök yarattı, üze yulduzu"³⁶, diyordu. Bu da, en yüce gök olmalıydı.

'Üzeliksiz', daha yükseği bulunmayan, ebedi sonsuz yükseklik, demektir. Bu, Türk düşüncesinin önemli bir sözüdür. İzinde, pek çok şey toplanır. Bu anlayışı, en iyi F. W. K. Müller yorumlamıştır: (Uig.,11,39,101). Uygu el yazılarında bu manayı pekiştirmek için, "üzeliksiz üstünki" de, denmiştir. (Suv., 614,15). Bazan yalnızca, "üstün, üstünki" de, denmiştir³⁷.

Dipsiz derinde, (tüpsiz tering), sonsuz derinliği gösteren bir deyim olarak görülmüştü³⁸. Bu konu üzerine, yer ile ilgili bölümümüzde, yeniden döneceğiz. Eski Türklerde bu sözün paraleli, "üstünki-altınki" idi.

Tanrı yerleri: Tanrıların yerleri, gökler idiler. Bu da dininde, bu anlayış çok daha değişiyordu. Bu yerler, kutsal idiler. Uygu el yazıları bu yerlere, "Tengri yerleri", yani Tanrıların oturduğu yerler, diyorlardı³⁹.

GÖK KUBBESİ, TÜRKLERİN BİR ÇADIRI GİBİ

"Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız!" Uygu yazılı Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan böyle diyor ve halkına bir fikir ve amaç veriyordu. Bu bir devlet "idealismus" u idi. Bizce devlet düzeninin temelleri, "aileden ve çadırın içinden" başlıyordu. Arkada sunduğumuz Şaman törenleri ile ilgili belgelerde, bunu açık olarak göreceğiz.

Bazı Şamanist Türkler ile geri Türk toplumlarında "gök kubbesi, sert bir kabuk gibi idi". Büyük devlet kurmuş olan Türklerde ise bu inanış, bazan sembolik olarak düşünülmüş ve "Cihân devleti" anlayışla, bu düşünce ile tamamlanmıştı. Bunun için Oğuz Han, "Kün tuğ bol-ğıl, kök kurıkan", yani "Güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırı-

³⁶ Kutadgu Bilig, 127: Krşl. "Üstünki, altınki Tengrilerning..." (TT, VII, 34, 13). "Üzeliksiz": Uigurica, II, s. 39, 101.

³⁷ Bu türkçe deyim, biraz da Budist deyimlerin, türkçeye tercümesi ile doğmuştur. Çincesi, "wu-shang" dır. Manası, "en yüksek" demektir. Krşl. Suvarnaprabhasa, 634,15; 639,1.

³⁸ Suvarna..., 639,5. Krşl. "Tüpsüz tengiz": (KB, A, 5045). "Ülsüz tüpsüz": (Suvarna..., 351.15). "Ülsüz", "temelsiz" demektir.

³⁹ F.W. Müller, Uigurica, II, s. 34,5: Krşl. "Tengri yeri", "Tengri ornı (orunu)"...

mız”, diyordu. Bu bir İmparatorluk ve yüksek devlet anlayışı idi. Diğer ilkel düşünceler üzerinde ise, yıldızlar ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Küçük gök, kapalı ve pencereci bir kubbe: Bu anlayış daha çok, kapalı ve geri K u z e y Türklerinde görülür. Ancak, “göğün bir kubbeye benzetilmesi”, Ö n a s y a ile İ s l â m düşüncesinde de vardır. S a i d E m r e göğü, yerin üstünde kapatılmış bir sayvan gibi görüyordu:

“Bezedin gök yüzü rahmet nuruyla,

“Yarattın gökleri bu yere sayvan!”

G ö k l e r deyim ve anlayışı, bir çeşit “Semavât” sözünün karşılığıdır. Bu sözü, e s k i T ü r k l e r ile Ş a m a n i s t Türklerin de söylediklerini, yukarıda belirtmiştik. Bazı Türklere göre, “göğün kapısı” yoktur:

“Göründü gözüme bir kubbe zâhir,

“Kapusı yok, düzeltilmiş şöyle Kadir!”

D e r v i ş M e h m e d i s e, öyle düşünmüyordu. Şamanist Türklere göre de, “yıldızlar, aydınlık göğe açılan, gök kubbesinin birer penceresi”, idiler:

“Bir mi bin mi bu kubbenin kapısı,

“Diyem bilmez, bilen demez, ne seyran!”

İslamiyeti kabul eden bazı Türkler de, sembolik olarak göğü, “katı bir bina kubbesi” ne benzetmişlerdi. Kubbeye benzetme, K u r ’ a n ’da da vardır. Ancak bu semboliktir.

GÖĞÜN KATLARI

Eski Türklere göre gök, 9 kat idi: D o k u z sayısı Türklerin en eski ve en kutlu sayılarıydı. Bu önemde, “9 gezegen” ile, t a k v i m düzeninin de rolü vardı. Ç i n ’de Dünya, 12 bölüme bölünmüştü. A l t a y destanlarında ise, “12,16 ve 17 katlı göklere”, rastlamak mümkündür. Bunlarlr ilgili belgeleri, arka notlarımızda sunduk⁴⁰.

17 sayısı üzerinde, biraz daha uzun durmamız gerekmektedir. “17,70,700” sayıları, birbirlerini tamamlayan, kutlu sayılardır. İkinci G ö k t ü r k devletinin kurucusu İl-Teriş Kağan mâiyetini kurarken, “ilk önce 17, sonra 70, daha sonra da, 700 eren”, çevresine toplanmıştı. G ö k t ü r k yazıtlarının bu bölümü, olayları bir mitoloji şalına büründürerek, sunmuştu⁴¹.

⁴⁰ R a d l o f, *Aus Sibirien*, II, s. 3: N. F. K a t a n o f, *Skasaniya i legendi Minusinskih Tatar: (M i n u - s i n s k tatarlarının, masal ve destanları)* St. Petersburg, 1887, s. 221. Bu destanlar, böyle kutlu sayılarla doludurlar.

⁴¹ G ü n e y S i b i r y a Türklerinden derlenen masal ve destanlarda, “70 pencereci” evlerden ve “77 yaşındaki adamlar” dan, sık sık söz açılır: R a d l o f, *Sibirya’dan, (terc.)*, I, s. 393, 396. G ö k t ü r k yazıtlarında, “7,17,70,700 kutlu sayıları”, görülür. Destanlarda ise, “7,17,70, 77 kutlu yaşlar”, çoktur.

B a t ı T ü r k l e r i n d e gök, 7 kat idi: Göğün katları, B a t ı Türklerine göre “yedi”; D o ğ u Türklerine göre ise, “dokuz” idi. Herhalde çok önceleri, hepsi “dokuz” idi. Bu ayrılık, D o ğ u Sibirya şamanizmi ile B a t ı Sibirya şamanizmi arasında da vardır. Demek ki bu oluşma, çok erken çağlara dayanıyordu. “Yedi” sayısı, belki de İ r a n ve Ö n a s y a tesirleriyle girmişti. Çünkü B a t ı G ö k t ü r k Kağanı, İ stemi Kağan, B i z a n s İmparatoruna yazdığı mektubunda, “Yedi iklim hükümdarı” olduğunu söylüyordu. Bu söyleyiş ve yazışta, S o ğ d tesiri de, bulunabilirdi. S a i d E m r e de, Yedi kat göğü, bir adımda alıyordu:

“Derviş bir adım atmış, yedi sekiden değil,

“Yedi kat göğe yetmiş, işbu söz işareti!”

Yer de, yedi kattır. Böylece yer ile göğün hepsi, 14 kat ediyordu. Bu da, İ r a n mitolojisinin bir özelliğidir. Biraz geç zamanlara ait olmasına rağmen, B o s n a v i ’nin şu tanıtması, güzeldir:

“Yedi yer, yedi gök bünyâd olmadan,

“Ay ile gün, yıldız icâd olmadan,

“Dünya dedikleri, abâd olmadan,

“Kıbledir Muhammed, secdemdir Ali!”

K u z e y Türk destanları da, “yedi gök”, “yedi kat gök” den söz açıyorlardı. Belgelerimiz, arka notlardadır. Kaşgarlı M a h m u d bile, “Yeti kat kök” sözü ile, bilgiyi açıyordu⁴².

GÖĞÜN KATLARI VE DEVLET ANLAYIŞI

(Belgeler ve Okumalar)

Tahta çıkma ile şamanların göğe çıkmaları arasında benzerlik

Devlet, yer ile gök yapısının benzeri gibi: Hakanların tahta çıkmaları ile, şamanların göğe çıkmaları arasındaki bu kadar yakın benzerliğin, sebepleri nelerdir? Hakanların tahta çıkmalarında yapılan törenlerin, din temelleri var mıydı? Hakanların tahta çıkma törenlerinde yapılan seremoniler, temelsiz olamazlardı. Şimdi bu konuya girerek, bazı açıklamalar bulmağa çalışacağız.

Hakanı, bir keçenin üzerine koyarak, 9 kez döndürme ve “göğe çıkma”: T o b a ve G ö k t ü r k devletlerinin kağanları, tahta çıkarlarken, “Bir

⁴² Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 27. “7 kat gök ve yer”, B a t ı ’dan gelen tesirler de olabilir(?).

keçe (veya *halı*) üzerine oturtuluyorlar ve “doğudan batıya” doğru, 9 kez döndürülüyorlardı. Hakan, böylece tahta çıkmış oluyordu”. Sonradan Çin’in kuzeyinde kurulan Hıta-y (*Liao*) imparatorluğunda da, hakanlar aynı seremoni ile tahta çıkarılıyorlardı. Çünkü bu devleti kuran Proto-Moğol Kıtana-kabileleri, uzun zaman Türklerin idaresi altında yaşamışlardı.

Bunun sebebi ne idi? Türklere göre: “Dünya, doğudan, yani güneşin doğduğu yönden, batıya doğru dönüyordu. Keçe veya halı da, 9 kez aynı yönde döndürülüyordu. Böylece kağan, göğün 9 katını aşmış ve Tanrı’ya ulaşmış ve böylece Tanrı’dan kağanlık kutluluğunu, almış oluyordu”. Bu, bizim görüşümüzdür. Umuyoruz ki, sunacağımız örnekler, bizim bu görüşümüzü, destekleyeceklerdir:

Şamanların, Hakanlar gibi göğe çıkmaları: Altay şamanlarının göğe çıkma törenleri hakkında en eski rapor, 1840 da bu bölgeye gelen misyonerler tarafından, el yazısı ile ele geçirilmiştir⁴³. Bu raporun içindeki bilgileri, kısa olarak aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz⁴⁴. Şamanizm’in ana prensiplerine göre, “şamanların 5. kattan yukarısına gitmemeleri”, gerekirdi⁴⁵. Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzde duracağız. Halbuki bu eski rapora göre, “şaman 9. katı bile aşmaktadır”.

Pura, yani Şamanın binip göğe çıktığı atın ruhu, İslamiyetteki “Burak”a benzemektedir. “Şamanın en kutlu silahının ya y ve ok olması; bakır kılıcı, eşik ruhu ve çadırın kapısının doğruya açılması”; Proto-Türk geleneklerinin, en belirli görüntüleridir:

“Akşam olunca, ‘keçe bir çadır’ kurulur ve kapısı, ‘doğuya’ çevrilir. Çadıra bir ağaç dikilir, ağaca göğün 9 katını gösteren, 9 işaret yapıldı. Açık renkli bir at, kurban edildirdi... Kurban, davulun ruhuna, ateş anası’na sunulurdu. ‘Ay, Kam, ay’ diye bağırılırdı... Şaman (Kam), eşik ruhuna seslenir, bakır kılıcı, ok ve yay ile kötü ruhları kovardı... 7. katta aya; 8. katta, güneş ve saygı duruşu yapar. 9. katta, Ul Tanrı ile buluşurdu⁴⁶...”

⁴³ Ana kaynak: Verbitskiy, *Altayskie inorodzu: (Altay halkı)*, s. 46 vd. Krşl. A. İnân, *Şamanizm*, s. 98 vd.

⁴⁴ Radlof, *Sibirya’dan, (terc.)*, II, s. 20.

⁴⁵ Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, s. 9. Bk. A. İnân, *Makaleler*, s. 412.

⁴⁶ “Göğün direği ve çift başlı kartal” için bk. Verbitskiy, a. eser, a. yer.

Anohin’e göre, “Dura, üç boynuzlu bir köç idi. Ayve güneşin, yanında bulunurdu”: (Makaleler, s. 450). Şamanlar göğe, “Yayık, suyla, Karlık” gibi, Tanrı’nın elçileri ile birlikte çıkıyor. “7 engel (puudak)” veya “kapıları (süzgek), birlikte geçiyordu: (Aynı eser, s. 418).

5. katta, (Altın-kazık), yani Kutup yıldızı katında, “Tanrı’nın elçisi” tarafından karşılanıyordu. Görülüyor ki yorum ve inanışlar, değişiktir.

Göğ e çıkma törenlerinde, şamanın bir keçe üzerine konup, 9. kez döndürülmesi: Törenin benzerini, gelişmiş bazı Buryat Moğollarının, seremonilerinde de görüyoruz⁴⁷. Hakanların tahta çıkmasına benzer, “Şamanların göğ e çıkma törenlerini”, Potanin, Batı ve Kuzey Altay Türklerinde görmüş ve yazmıştı⁴⁸. Proto-Türk geleneklerinin dış tesirlerinde iyi korunduğu Yakut Türklerinde, ise Şamanın göğ e çıkma töreni, şöyle oluyordu:

“Baş şamanı, 9 şaman, bir keçe üzerine oturtarak, kaldırıyorlardı. Bundan sonra şaman, göğ ün 9 katını temsil eden, 9 ağacı, üçer defa dolanarak, göğ e çıkma törenini tamamlıyor ve ondan sonra da keçe üzerine oturuyordu⁴⁹...”

Göğ e çıkma törenlerinde, “çift başlı kartallar”: “Yakut Türkleri Kurban töreni sırasında, üç ağaç diker, başlarına da, birer kuş heykelciği kordı. Bu kuşlardan biri, çift başlı bir kuş idi. Tören, bundan başlardı... 9 ağaç dikiyorlardı. Her ağaç, göğ ün bir katını gösteriyordu. Göğ ün yolu ise, at perçemleri ile gösteriliyordu⁵⁰...”

At kültürü ile tuğ ve bayrak, bu törenlerin, temelini oluşturuyordu. Çift başlı kuşa Yakut Türkleri, “Öksökö Kılı” derlerdi⁵¹.

Göğ e çıkarken veya inerken şamanı, keçe üzerine oturtma: hakanların tahta çıkışları hakkında tarih kaynakları bize az ve yetersiz bilgi veriyorlardı. “Hakan, tahta çıktıktan sonra mı; yoksa tahta çıkmadan önce mi, haliya konup, çevriliyordu?” Şamanların göğ e çıkma törenlerinde de, bu değişiyordu. Balagansk bölgesinde, “şamanlar, göğ e çıkıp indikten sonra, keçe üzerine oturtuluyor ve doğudan batıya doğru, 9 kez döndürülüyordu...” Ancak keçeyi tutanlar, 9 gezegen gibi, şamanın 9 yardımcısı, idi. Bazan da, şamanlar hem tören başlarken ve hem de gökten indikten sonra, keçe üzerine otururlardı...

Halk geleneğinden, büyük devlet geleneğine: Bayraklı, ok ve yaylı, ak çadırılı, at sürülerini Tanrıya doğru azad eden, göğ e çıkma törenleri: Bazı törenlerde, büyük devlet geleneği, henüz kaybolmamıştır. Göğ ün en üst katını temsil eden ağaca, bir bir bayrak asılırdı. Şa-

⁴⁷ Yakut Türklerinin, güçlü tesirlerinde kalan Buryat Moğollarının geleneklerini, en iyi şu eser belirtmiştir: Agapitov, Hangelov, Şamanstvo u Buryat Irkutskoy gubernii: (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda, Şamanizm), Irkutsk, 1885, s. 46 vd.

⁴⁸ Potanin, Očerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan hakkında notlar), SPb. 1883, IV, s. 58. Doğu Altay Türklerinin gelenekleri hakkındadır. Bu kutlu ve “çift başlı kartallar” için bk. Türk mitolojisi, I, s. 109; 365, 590, 597.

⁴⁹ Seroşevskiy, Yakuti: (Yakutlar), SPb., 1890, s. 645. Bu kuşun, karga olması, şüphelidir.

⁵⁰ Aynı eser, s. 645.

⁵¹ Aynı eser, s. 545-546.

man, hakanlar gibi keçe çadırının kapısını doğuya çevirir, Kötü ruhları, o k ve ya y ile korkuturlar. “Sürü halinde c a n l ı a t a z â d ı”, bu törenlerin başlıca Özelliğidir. U l u T a n r ı , hakan'ar gibi, ‘a k ç a d ı r d a ’’ otururdu. (Bk.n.50).

HALI VE KİLİM

(Tahta ve göğe çıkma törenlerinde)

Halı ve kilim, k o y u n c u kavimlere ait bir kültür eşyasıdır. Koyunun olmadığı yerde halı, kilim ve keçe olmaz. Türk geleneklerine dayalı olan, T o b a ve G ö k t ü r k gibi büyük devletlerin, ‘‘ t a h t a ç ı k m a ’’ törenlerinde, ‘‘Türk hakanlarını keçe veya halı içine koyup, kaldırdıklarını’’, çeşitli yerlerde yazmış ve incelemiştik. ‘‘Ş a m a n l a r ı n g ö ğ e ç ı k m a’’ törenlerinde ise, ‘‘Baş Şamanın halı içine konduğunu, 8 veya 9 çırağı tarafından, 9 defa çevrilerek, göğün dokuz katını aşmış gibi, sembolik bir hareket’’, yapıldığı üzerinde de ayrıca durduk.

‘‘U ç a n h a l ı’’ motifi, yabancı tesirlerin girmediği, K u z e y T ü r k destanlarında, görülüyor. Ancak bir halı veya keçe üzerinde göğe çıkma veya göğün 9 katını aşma da, buna paralel bir Türk inancı gibi de, düşünülebilir. Bunun yanında, K u z e y T ü r k destanlarınsa ‘‘s i h i r l i h a l ı’’ motifi de, görülüyor değildi: ‘‘K a r a T ü n kara gece veya C a l m a u s adlı bir ‘y e r a l t ı r u h u ’’ veya devî, bir yiğidi ailesi ve maiyeti ile birlikte, yerin deliğinden yeraltına çekiyor. Ayna Han adlı bir ruh, yiğidin kurtulması için, bir ‘‘s i h i r l i h a l ı’’ veriyor⁵².

Ancak bu masalda G ü n e y tesirleri de vardır. Çünkü yiğidi, devî öldürerek ancak Hızır kurtarabiliyor. Bunun yanında, çok daha yerli olan Türk inanışlarını da, görmüyor değiliz. Çünkü bazı destanlarda, Ü ç h a l ı ile Ateş Denizi’ni geçen’’, kimseler görülüyordu⁵³: Bunlar, Ateş Denizi’nin üzerinden, uçak gibi geçiyorlardı.

‘‘H a l ı ile h a b e r’’ verme de, Türk destanlarının yerli bir düşüncesidir: ‘‘Bir Hanın küçük oğlu, devin zindanında hapis iken, zindanda dokuduğu bir kilimle (kilem) babasına haber veriyor. Han da gelip oğlunu kurtarıyor⁵⁴’’ Demek ki kilim dokunurken, nakışlar arasına bazı işaretler konuyor ve böylece, haber veriliyordu. Bu durumda, ‘‘nakışların bir dili’’ var

⁵² Radlof, Proben, III, s. 266/316.

⁵³ Proben, III, s. 265. Aynı destan’dan. İslâmî tesirler girmiş mitolojik K ı r g ı z destanlarıdır.

⁵⁴ Proben, IV, s. 92/119. Bu Kuzey Türk destanında, ‘‘sahirli halı’’ dan çok; ‘‘h a l ı s a n ’a t ı’’ söz konusudur.

demekti. Hah dokuma yolu ile haber verme düşüncesi, A n a d o l u masallarında da çok yaygındır⁵⁵.

Ayrıca devler de ev yaptırıyorlar ve zındanda, "kilim işletmek için (kilem işletirken) usta arıyorlar⁵⁶". Bundan yararlanan tutuklular da bu yolla dışarıya haber veriyorlar.

"B i l m e c e l e r" de halı, bazan güneşe, bazan da *koyuna* benzetiliyordu: "Tür tür kilim, tür kilim", "dürülüp çıkan g ü n e ş t i r ⁵⁷" "Yay (cai), yay kilim, yay kilim", "yayılp çıkan k o y u n" dur. Gerçi tüylü bir halı, bir koyun gibidir. Ancak halının nakışlarını güneşe benzetmenin, herhalde ayrı bir manası olsa gerektir.

GÖĞE DUA

Türk mitolojisinde yer alan bir çok yaratılış destanları ile inanışlara göre "Ta n r ı , önce göğü sonra da yeri yaratmıştı⁵⁸". M a n a s destanında, M a n a s H a n şöyle and içiyordu: "Göğsü tüylü yağız yer beni vursun; dipsiz yüksek mavi gök, keskin ay baltam beni parçalasın⁵⁹. Tüylü yer ve dipsiz gök değişleri ilk defa burada geçer. Bir Altay efsanesinde ise bir yiğit düşmanına, "Ne göğ ve ne de yere dua et! (Yani hiç bir faydası yok)", diyor⁶⁰". H u n l a r , M.Ö.91 Hun-Çin savaşından önce, "Gök ve yere and içiyorlar, eğer Çin Başkomutanı General Li Kuang-li'yi esir alırsak, onu göğ ve yere kurban vereceğiz!" diyorlar.

En sonunda bu başkomutanı esir alıyorlar ve sonra da kurban ediyorlar. B ü y ü k H u n İmparatorluğu adlı kitabımızda H u n l a r ın gök ve yer kültürleri ile ilgili çok bilgi vardır.

Göğün rengi: Göğün rengi mavi, yani *gök*: yerin ise, yağız, yani toprak rengidir. Kuzey efsanelerine göre, "Kıyamette gök, demir; yer ise, sarı b a k ı r" olacaktır⁶¹.

GÖĞÜN YÖNLERİ VE RENKLERİ

Türklerdeki yönler ve renk anlayışları, ilk önce M.Ö.200 de, M e t e 'nin Ç i n İmparatorunu kuşatması ile görülmektedir. Aslında M e t e bu kuşatma-

⁵⁵ W. Eberhard, *Typen der türkischer Volksmärchen*, 208, 231.

⁵⁶ *Proben*, IV, a. yer: Devlerin, "kilim işletmeleri".

⁵⁷ *Proben*, III, s. 332/389. Kırgız bilmeceleri.

⁵⁸ A. İn an , *Şamanizm*, s. 139. G ö k t ü r k yazıtlarında da, "(önce) göğün. (sonra da) yerin kılındığından", yani yaratıldığından söz açıyordu.

⁵⁹ *Proben*, III, s. 106. Burada önce, kötü ruhların yeri olan, yerden başlanıyordu.

⁶⁰ *Proben*, I, s. 157/160. Bu destanlar, çok mitolojiktir.

⁶¹ A. İn an , *Şamanizm*, s. 25.

daki yönelmeyi, “*at renklerine göre*” yaptırmıştı. Çinliler ise *at renklerini*, kendi anlayışlarına uydurmuşlardır. Örnek olarak, *kır atların* rengi, *beyaz* değildi. *Doru* da, *kırmızı* demek değildir. Bununla beraber burada Çin ve Hint anlayışlarını izlemeği de, yararlı buluyoruz:

Doğ u : Çinde, *mavi*; Hintli’lerde, *beyaz*. Güney : Çin’de, *kırmızı*; Hint’te, *sarı*. Batı : Çin’de, *ak*; Hint’te, *kara*. Kuzey : Çin’de, *kara*; Hint’te, *kırmızıdır*.

Kuzey-Türk destanlarında göğün ve cennetin yönleri hakkında bazı bilgiler vardır⁶². Gökte sayılan marallar ile kuşlar da, yıldızlarla olduğu kadar, yönlerle de ilgili olabilir⁶³. İncil’de, Hazreti İsa’nın, tahtının önünde de dört hayvan bulunduğu söylenir. Bu konularda kesin olarak konuşmıyoruz.

⁶² Proben, IV, s. 189/234. Kuzey Türk destanlarına ait bu bilgiler, yeri geldikçe değerlendirilmişlerdir.

⁶³ Proben, IV, 70/89: Bu Kuzey Türk destanları, dış kültür tesirlerinden çok uzaktırlar.

13. BÖLÜM GÖĞÜN DİREĞİ

TÜRKLERDE GÖĞÜN DİREĞİ, “ÇADIR DİREĞİ” GİBİ

Altay, Kuzey Türk destanları ile düşüncelerinde *göğün direği* anlayışı, çok önemli bir yer tutar. Batıya gelindikçe, Türk kavimleri bu inancı, hafifçe İslam düşüncesi ile de benzeştirmişlerdir. Ancak deyimler ile düşünceler, çok eski çağların izlerini taşırlar. Bir Altay destanında, “*göğün direği alınsa*”, deniyor. Bu, kıyamet kopsa, demektir. Böylece konuya, hafifçe girmiş oluyoruz.

Türklerde *göğün direği*, bir “çadır direği” gibi: Böylece düşünce, yerli bir *tabana* oturmuş oluyordu. Aslında bu düşünce, yeryüzünde çok yayılmış ve adeta insanlığın malı olmuş gibidir. Eski Roma ve Yunan çevreleri bu direğe, “*Universalis columna*”, diyorlardı. Bir kültür tarihçisi olarak burada bize düşen, yerli ve tarihî temellere bakarak, insanlık ile Türk düşüncesi-nin, ayrılıklarını göstermektedir. Tarih metodu, budur. *Göğün direği, çadır direği* gibi, deyince konu yerlileşmiş oluyordu.

Gök, yeryüzünü örten bir çadır gibi: Gök ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde daha geniş olarak durmuştuk. Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan, “*Gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun*”, diyordu. Ancak bu, Türklerin *kubbeli* ve sağlam *keçe çadırları* idi. Gök tür k yazıtları da, *göğün basmasından, yer in delinmesinden*” söz açmışlardı.

Babil ve İsrail oğullarında, çadırlar bizimkiler gibi *kubbeli* değildi. Babil yazıları, “*göğü bir çoban çadırına, benzetmişlerdi*”. Kendi *çamur evlerine* benzetmemişlerdi. Çoban çadırları da, şimdiki gibi *çul* çadırlardı. Türklerin düşünce ve inanışları ise, günlük hayat ve varlıklarının bir yankısı gibiydi.

Göğün direği, Hz. Muhammed ve Hz. Ali gibi: Türkler, müslüman olduktan sonra, bir çok düşüncelerini, İslamiyet ile benzeştirmişlerdi. Dinimizin *direği* Hz. Muhammed, yerden göğe uzanan bir direk olmuş ve Alevîler buna Hz. Ali’yi de katmışlardı. Pir Sultan Abdal’ın Şah İsmail’den aldığı şu güzel şiir, bu görüş için, güzel bir örnektir:

“Yaktıcağın bir çırağdır,
 “Yerden göğe bir direktir,
 “Bindiceğim bir buraktır,
 “Allah bir, Muhammedi Ali!”

900 yıl önce Kaşgarlı Mahmud, “yeri bastıran dağdır”, demekle, yerinde bir kendi direği olduğunu söylüyordu. Dedem oğlu, yerin direğinden de, söz açıyordu:

“Yerin, göğün, arşın, kürsün direği,
 “Varınca bir tel ver Pirime turnam!”

Yukarıda görülüyor ki, Türk düşüncesinde, göğün direği anlayışı, çok daha genişlemiştir. Bektaşî şairi, Deli Şükrî’ye göre, *göğün direği*, uestası Kaygusuz Abdal idi. Kendisi, Mısır’da yaşamıştır:

“Kaygusuz Abdal’dır eylemen güman,
 “Yerden göğe direk imiş bu Sultan!...”

Eski ve temel Türk düşüncesinde göğün direği, “Kutup yıldızı”: Şimdi, asıl temel düşünceye gelmiş bulunuyoruz. Türkler, *göğün direği* olarak, Kutup yıldızı’nı düşünmüşlerdir. Bunun için Kutup Yıldızı’na, “Demir kazık” veya “Altın kazık” demişlerdir. Bu düşünce, Anadolu’da da yayılmıştır. Bu düşünce daha çok büyük devlet kurmuş Türklerden, gelmişti. Soyutlanmış ve ilkel Türk kültür çevrelerinde ise buna, “Demir ağaç” veya “Demir direk” denmişti. Bu konu ile ilgili kaynakları, Kutup yıldızı bölümümüzde sunacağız.

Kutup yıldızı veya altın kazık’ın tepesi, “göğün kapısı” gibi: Eski Türk düşüncesine göre, “Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan duruyor, bütün gezegenler ile yıldızlar ise, onun çevresinde görünüyorlardı”. Ana düşünce, budur. Kutup yıldızı, Tanrı’nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yer yüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi:

Bu kapı, gökle yeri, ruh alemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı’yı birbirinden ayıran, bir sınır idi.

Şaman törenlerinde Tanrı, ruhlarından birini elçi olarak gönderir, Kutup yıldızı kapısında, şamanlar ile ilgi kurardı. Ruhlar da, bu kapıdan aşağıya inemezlerdi. Belgeler, gök ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

GÖKTEKİ VARLIKLAR VE “GÖĞÜN DİREĞİ”

Konu, yalnızca Altın-kazık ve Kutup yıldızı ile bitmiyordu. Yalnız Dünya değil; gökteki gezegenler de Altın-kazık’a bağlı olarak dönüyorlardı. Böylece

a s t r o m i k bir âlem oluşuyordu. Bu inanış, sonradan Ç i n g i z H a n devletlerinde de devam etmişti¹.

Göğün direğine bağlı bir arabayı çeken, iki aygır: Bu düşünceler *Türk a t l ı k ü l t ü r ü n ü n* temellerinden gelen, motiflerdir. Kutup yıldızına bağlı en yakın yıldız, K ü ç ü k a y ı burcu idi. 7 yıldızdan oluşan bu yıldız kümesinin, kuyruğundaki yıldız, Kutup yıldızına çok yakındı. Küçükayı burcu, bu kuyruğu ile sanki Kutup yıldızına bağlanmış gibiydi.

T ü r k l e r , kuyruktaki bu iki yıldızı, i k i a y g ı r gibi düşünmüşlerdi. Bunlar, ‘ ‘ A k - b o z a t ’ ’ , ile ‘ ‘ G ö k - b o z a t ’ ’ idiler. Arkadaki dört yıldızı çekiyorlardı. Bu da, 4 tekerlekli bir a r a b a idi. Atlar ile dört yıldız arasındaki küçük yıldız da, a r a b a o k u oluyordu. K ı r g ı z Türkleri bu küçük yıldızda, ‘ ‘ u r g a n y ı l d ı z ı ’ ’ da derlerdi. Araba ve atlar, kutup yıldızının çevresinde dönüp, dururlardı.

İki aygırı kovalayan, yedi kurt: *Türk a t l ı k ü l t ü r ü*, yine devam ediyor. ‘ ‘ B ü y ü k a y ı b u r c u n u n 7 y ı l d ı z ı , b i r e r a ç k u r t i d i l e r . K ü ç ü k a y ı b u r c u n u n 2 a t ı n ı , k o v a l a y ı p , d u r u y o r l a r d ı ’ ’.

Daha kuzeydeki Türkler, ‘ ‘ Y e d i k a r d e ş i , y e d i k ö p e k o l a r a k d ü ş ü n m ü ş l e r d i . Z i n c i r l e r l e K u t u p y ı l d ı z ı n a b a ğ l a n m ı ş l a r d ı . D ö n ü p d u r u y o r l a r d ı . . . ’ ’ K ı y a m e t , bu zincirlerin koptuğu gün olacaktı. Çünkü göğün düzeni, altüst olacaktı.

Göğün direğinin çevresinde, kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümeleri: Bu düşüncenin, gerçekler ile de, bazı ilişkileri vardır. T e r a z i ve Z ü h r e burçları, mitolojik anlamlarını, B ü y ü k a y ı , yani ‘ ‘ Y e d i k a r d e ş l e r ’ ’ den almışlardır. Büyükayının kuyruğundaki üç yıldız, hafif bir kıvrım yapar. Bu kıvrımın ortasında ki yıldızın karşısında bir yıldız vardır. Buna, ‘ ‘ A l c o r ’ ’ adı verilir:

Büyükayı burcu: ‘ ‘ Y e d i h a y d u t ’ ’ : ‘ ‘ . . . B u k ü ç ü k A l c o r y ı l d ı z ı , b a ş l a n g ı c t a y o k t u . Y e d i k a r d e ş , (v e y a b a z ı T ü r k l e r e g ö r e Y e d i H a k a n) , b u k ü ç ü k y ı l d ı z ı , b a ş k a y ı l d ı z l a r d a n , y a ğ m a y o l u y l a a l m ı ş l a r d ı ’ ’. Bunun için bazı Türkler, Büyükayı burcuna, ‘ ‘ Y e d i H ı r s ız ’ ’ veya ‘ ‘ Y e d i H a y d u t ’ ’ diyorlardı. Diğer gezegenler ise, ‘ ‘ ç a l ı n a n b u y ı l d ı z ı y e n i d e n a l m a k i ç i n , Y e d i k a r d e ş l e r i , k o v a l a r d u r u r l a r m ı ş . . . ’ ’

Z ü h r e ‘ n i n , 6 y ı l d ı z ı v a r d ı r . Y a l n ız T ü r k l e r e g ö r e d e ğ i l ; A v r u p a ‘ d a k i i n a n ı ş l a r a g ö r e d e , Z ü h r e ‘ ‘ 7 y ı l d ı z ’ ’ imiş². B ü y ü k a y ı b u r c u , y ı l d ı z ı n b i r i s i n i ç a l m ı ş .

¹ Ç i n g i z H a n ve oğullarının, Saray ve devletin d ı ş t e ş k i l â t ı n d a k i , U y g u r a s ı l l ı h o c a ve h ü y ü k m e m u r l a r ı n ı n b i y o ğ r a f y a s ı , ş u e s e r d e y e r a l m ı ş t ır : B . Ö g e l , S i n o - T ü r c i c a , T a i p e i , 1 9 6 4 .

² U n o H a r v a , D i e R e l i g i ö s e V o r s t e l l u n g e n d e r A l t a i s c h e n V ö l k e r , s s . 2 5 - 3 0 , 1 9 8 - 1 9 9 .

Göğün direği, dünyadan yükselen bir “Demir ağaç”: Ya k u t Türklerine göre: “Dünyanın ortasından, *Ku t u p yıldızına kadar uzanan bir d e m i r a ğ a ç v a r d ı*. “*yer ve gök yaratılırken*”, *Bu ağacın tohumu da atılmış. Yer ile gök geliştikçe, bu ağaç da, ikisini birleştirmiş...*” G ö k a ğ a c ı ile ilgili bölümlerimizde, bu inanışlar üzerinde durmuştuk. Sibiry’a’nın tundralarında yaşayan Ya k u t Türkleri, bunu *demir ağaç* olarak düşünmüşlerdi.

Göğün direği, kutlu bir ‘ ‘ D e m i r - K a z ı k ’ ’ gibi: Türk A t k ü l t ü - r ü içinde *demir kazık*, önemli bir rol oynuyordu. *Çadırın çevresinde çakılı kazıkları da, buna katabiliriz. Ancak, ‘ ‘ a t k a z ı ğ ı ’ ’*, her şeyin temeli idi. “*Kutup yıldızının bir k a z ı k , onun çevresinde dönen a y ğ ı r l a r ı n d a b i r e r g e z e g e n o l m a l a r ı ’ ’*, günlük hayata da uygun geliyordu.

Ya k u t Türkleri, *Ren geyiği kültürüne* bağlı idiler. Bunun için Yakutlar-da, atların yerini, *ren geyikleri* almışlardır: *B ü y ü k a y ı b u r c u n u n y e d i y ı l d ı z ı , “ 7 a l a r e n g e y i ğ i ”* imişler *Bağlarını koparmak için, koşup dururlarmış³...*” Görülüyor ki ana fikir, çevreye bir uyum gösteriyordu.

Göğün direği, kutlu bir ‘ ‘ a t k a z ı ğ ı ’ ’, gibi: P r o t o - T ü r k a t l ı k ü l - t ü r ü n izleri, Ya k u t Türkleri arasında çoktur. Ya k u t Türkleri, atları bulunmadığı halde, Kutup yıldızına, “*Kutlu at kazığı*” adı da vermişlerdir. Ayrıca Kutup yıldızının, *ikinci derecede bir T a n r ı* olduğuna da inanmışlardı. Bu Tanrıya da, “*At kazığının kutlu ruhu, Toyun’u*”, derlerdi. Bu da bize gösteriyor ki, Türk kavimlerinin çok geniş alanlara yayılmış olmalarına rağmen, yine aralarında bir bağ kalmıştı.

M o ğ o l mitolojisi, Türk düşüncesinden hafifce ayrılıyor

“... *Gökte yaşayan 9 demirci, Kutup yıldızını döğerek, bu yıldızdan, bir demir kazık yapmışlardı⁵...*” Bu da, benzer ve güzel bir düşüncedir. Ancak bu geri Kuzey Moğollarında, d e m i r c i l i k kültürü yoktur. “*Türk demircilik kültürü*” nün bir tesiri olsa gerektir.

DÜNYA KUTUP YILDIZININ ÇEVRESİNDE DÖNÜYOR

F i n - U g o r kültür çevrelerinde: T ü r k l e r i n “*Demir-kazık*”¹, gök-le yer arasına atılmış bir eksendir. Kuzey-batı Sibiry’a’da yaşayan F i n - U g o r kavimleri ise “*Ku t u p yıldızını, bir ‘ ‘ G ö k k a z ı ğ ı ’ ’*” olarak düşünün-

³ Bu konu, Kutup-Yıldızı, yani “*Demir kazık*” ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak ele alınmıştır.

⁴ V. N. V a n i l y e v , *İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih duhov.: Dolgan ve Ya k u t heykelcikleri ve şamanizm*, Jivaya Starina, 1909, s. 269. Daha geri olan D o l g a n ’lar ile Ya k u t Türklerinin geleneklerini karşılaştırır.

⁵ Bu konu, Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzdedir.

yorlardı. Bu düşünce, Finlere, Baltık kıyılarına, hatta İzlanda'ya kadar uzanmıştır. Bu düşünceyi, Fin bilgileri, çok iyi incelemişlerdir⁶.

İncil'de ve Hindistan'da Kutup yıldızı: Gezegenlerin Kutup yıldızına bağlı olduğu, *Hint mitolojisi* ile İncil'de de görülüyordu. Konuya bir genişlik ve aydınlık vermek için, böyle bir başlığı açtık. Yoksa Türklerin "At kazığı", günlük hayatları ile ilgili idi. Kültür tarihçisi, düşüncelerin, bu temel ayrılıklarını gösterir.

Macarlar ile akrabalarında göğün direği: Çok derin olarak incelenmiş olan, eski Macar inanışları için, şöyle diyorlardı: " . . . Tanrı Dünyayı yarattığı zaman, kontrol için, Ana-Ata'yı göndermiş. Dünya, bir 'tekerlek gibi dönüyormuş'; Tanrı bunun üzerine dünyanın daha yavaş dönmesini emretmiş. Böylece Dünyanın dönmesi, daha yavaşlatılmış". Dünya, elbetteki bir eksen çevresinde dönüyordu.

Yakut Türklerinde de, buna benzer bir inanış vardır: "Eskiden gezegenler çok yavaş dönermiş. Bunun için de, çok soğuk olurmuş. Bir şaman elindeki sopa ile gezegenleri kovalamış. Gezegenlerin hızlı dönmesi ile, havalar ısınmış..."

GÖĞÜN DİREĞİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

Köyün ortasına dikilen direklerde kartal heykelleri: Çeşitli Türk bayraklarının üzerinde, *kuş sembolleri*'nin bulunduğunu biliyoruz. İrtiş ve Kon- ırmağlarının üzerinde bulunan bazı Fin - Ugor köylerinin meydanlarında dikilen direkler üzerinde, bazı *kuş heykelcikleri* görülmüştü. Müslüman Tatarların da tesirlerinde kalan bu köylüler, meydanda dikili direğe, "Dünya direği" diyorlardı⁷. Bu direklere bazan, *kurban* bile kesiliyordu.

Gök direği üzerindeki, "çift başlı kartal" heykeli: Bu da, çok eski Türk geleneklerini saklamış ve dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan, Yakut Türklerinde görülür:

"Yakutlar, ağaçtan yapılmış sırıklar üzerine, çift başlı kartal heykelcikleri koymuşlardı. Ağaçlara, çapraz ve enlemesine, ağaçlar da çakmışlardı. Bunlar, göğün katları oluyorlardı⁸..." Bazılarına göre gök, 7 kat; bazan da 9 kat idi. Çift başlı kartalların, 5. kata oturtulduğu da vardı. Kartalı, Ulu Tanrı'nın yanına çıkartmıyorlardı.

⁶ Finlerde, "Dünya kazığı" diye, bir inanış vardır: U. Harva, aynı eser, s. 37.

⁷ Patkanov, *Die Irtisch-Ostajken*, I, s. 132. Bu Fin - Ugor kavimlerinin şiirleri, bu kitapta derlenmiştir.

⁸ Vasiljev, aynı eser, s. 269. Yakut Türkleri ile Dolgan kavimlerine ait putların, orijinal resimleri vardır.

Göğün dayağı: Anadolu ve Azerî Türk geleneklerinde, “*İl dayağı*” anlayışı üzerinde, notlarımızda duracağız. Teslim Sultan Abdal’dan bir görüş sunalım:

“Süren erenler süreği; münkir, Cehennem direği,

“Süre gelmiş, süre gider; dura gelmiş, dura gider!”

“Süren” ve süre k” deyimleri, “Zaman ve Felek’in dönüş süresi” ile ilgilidir. “Göğün dayağı” için, Azmi Baba şöyle diyordu:

“Yerleri temelsiz, göğü dayaksız,

“Durdurursun, âceb iskâncı mısın?

Kuzey Asya’da İrtiş ırmağı boylarındaki köylüler, diktikleri gök direklerinin en üstüne, bir tabla da yapıyorlardı. Onlara göre bu tabla, *göğün çatısı*” idi⁹.

ÇADIR DİREKLERİ VE GÖĞÜN DİREĞİ

Çadırın direği, göğün direği gibi: Dış kültür tesirlerinden uzak Yakut Türkleri, “*bir direk dikerler ve kurbanı, bu direğe sunarlardı. Buna, “kurban direği” (Ağr bağalı) derlerdi. Yakutlar, çadır direkleri ile avlu sütunlarına da, (bağlı) derlerdi...*” Yani evde ve dışarıda bir direk, kutluluk kazandırıyordu.

Büyük devlet kuran Türklerde, bu inanışlar gevşemiş veya kaybolmuştu. Ancak Güney Sibirya’daki Türk kavimleri, “*çadırı, bir gök kubbesi, çadırın direğini, bir gök direği; bacasını da, göğün kapısı gibi*”, yaygın olarak düşünmüşlerdi. Konuyu, uzatmıyacağız.

Çadır, küçük bir Dünya gibi: Keçe ve kubbeli bir çadır, insanlar için bir meskendir. Bu sebeple, ev sahiplerinin ne düşündüklerini öğrenebilme, kolay değildir. Ancak geçen yüzyıldaki Altay Türklerinin çadırlarında yapılan, “*göge çıkma törenleri*”, bu konuda bize çok şey öğretmektedirler. Bu törenler ile ilgili bazı belgeleri, yukarıda sunmuştuk. *Çadırın bacası, kutup yıldızı veya göğün kapısı* gibiydi. Sembolik olarak bu bacadan sonra, “*Tanrının aydınlık ülkeleri*” ve “*ruhlar âlemi*” başlıyordu.

Göge yönelen, bayrak direkleri: Altay Türklerinin, “*çadırlarının içinden çıkarılan bazı sırlıklar üzerine, bezler asılırdı*”. Bunların yanında, Doğu Türkistan ile yakın Türk ülkelerinde görülen, “*mezar bayrakları*” üzerinde de, durmak gereklidir. Danimarkalı bir etnoğraf, Sibirya Soyotları arasında bir çadır görmüştü: “*Çadırın bacasından çıkarılmış,*

⁹ Karjalainen, *Die Religion der Jugra Völker*, FFO, Nr. 44, s. 42. Konuyu, Fin-Ugor gelenekleri bakımından ele almıştır.

mavi, beyaz ve sarı renkte, bezler asılmıştı¹⁰”. Bu renkler, çeşitli yönleri göstermiş olmalıydılar.

AĞAÇLARA BEZ BAĞLAMA VE “BAYRAK” GELENEĞİ

“Ağaçlara bez bağlama” geleneğinin, Proto-Türk inanışlara kadar indiğini görüyoruz. Başkurt Türklerinde, “her kabilenin ormanda kutlu bir ağacı vardı. Her kabilenin kutlu ağacının üzerinde, kabilenin ‘tözü’ sayılan, bir kuş tünerdi”. Prof. Abdulkadir İnan, “ağaçlara bez bağlama” geleneği için de şöyle der: “Ağaçlara bağlanan paçavra, kıl, tüy gibi nezirler de, bu fetişlerdendir¹¹”.

Bayrağın başındaki, kurt veya kartal gibi motiflerin balballara konmasının kökleri de, bu inanışlardan gelebilir. Mezar bayrakları üzerinde de, durmuştuk¹². Zaman zaman evlerin üzerine asılan bayrak veya bezler, habercidiler¹³. “Eceli ile ölenler için, kendi evinin üzerine, siyah bayrak; şehidler için ise, beyaz bayrak asılırdı¹⁴”.

TÜRK HALK DESTANLARINDA GÖĞÜN DİREĞİ

Göğün direği ile ilgili Türk halk anlayışlarının nasıl geliştiklerini, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Şimdi Radlof’un, “Türk Halk Edebiyatından Örnekler” adlı büyük eserinden, derlediğimiz bazı bilgilerle konuyu daha da pekiştirmeye çalışacağız. Kuzey Türkçesinde “direk”, kavak demektir. Kuzey Türk Halk Edebiyatında, “direk” ile “kavak” ve bayrak arasında, çok yakın ilişkiler kurulmaktadır¹⁵. Başka bir destanda da şöyle deniliyordu:

“... Bir yiğit, göğe yükselen (tirelme) bir ağacın yanında duruyor ve bir ev görüyor. Bu sırada yiğidi gören yaşlı bir kişi (abışka), ‘okunun gücünü’ göstermek için, bir ok atıyor. Okun rüzgarı ile, büyük bir kasırga çıkarıyor. Yiğit de, kılıcını çıkarıyor ve ‘yerin 7 katını’ deliyor¹⁶!...” Buradaki direk veya ağaç, herhalde, “Gök ağacı” olmalıydı.

¹⁰ Patkanof, *Die İrtisch-Ostyaken*, I, s. 132. İrtiş Irmağı boylarındaki bu Ostiyaklar, Müslüman Türklerin tesirlerinde kalmışlardır. Bundan sonraki bilgiler, U. Harva’dan alınmıştır.

¹¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 47.

¹² Aynı eser, a. yer.

¹³ Vasilyef, aynı eser, s. 269.

¹⁴ Bu, Prof. Abdulkadir İnan’ın bizzat görüp yaşayarak keşfettiği, çok önemli bir Türk geleneğidir: *Şamanizm*, s. 196.

¹⁵ “Direk, kavak ve bayrak” ile ilgili bilgiler için bk. “Türk Kültür Tarihine Giriş”, VI. cilt.

¹⁶ Radlof, *Proben*, IV, s. 189/234: “Tengriye tirelme”; ‘göğe kadar ulaşan’, anlamına.

Gök ağacı ve gök direği

Gök ağacı'na bazan "Pay-Terek", yani *Bay-Terek* veya "Bay-kavak", da, deniliyordu. Göklere yükselen bu ağacın üzerinde, -biraz da dış kültür tesirleriyle- bir "Anka kuşu" bulunuyordu¹⁷. Bir başka *Kuzey-Türk* destanı, "yer ile göğün yapılışını", daha güzel anlatıyordu:

"... Bir yiğit atına binip, yer altındaki ateşlerin, yani *cehennem*'in içinden, dışarı çıkıyor. "7 büyük ağaca" (Terek) rastlıyor. Ağacın bir budacı aya (ayga); diğer budacı da, güneşe (hünge) kadar uzanıyormuş. Budanın ucunda ise, bir "çekici" varmış. Burpların altında ise, "6 kuyu yıldızı" bulunuyormuş. Pürükcü'nün "Ak-boz atları", yani *Büyük ve Küçük ayı burçları* da, orada imiş¹⁸..." Görülüyor ki yıldızlar, ağacın budaklarının altında kalıyorlardı.

Oğuz destanı'nda "Gök ağacı"

Oğuz Kağan, İkinci Hatununu, bir adanın ortasındaki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Oğuz Kağan'ın Birinci Hatunu gökten; İkinci hatunu ise, ağacın kovuğundan, yani yerin derinliklerinden geliyordu. *Kuzey Türk*lerinden, *Turalı* boyunda, buna benzer bir destan da vardır:

"... Bir yiğit, bir salıya pırp, denizde giderken, yolu bir adaya (otraga) düşüyor. Adanın ortasında, büyük bir Dünya ağacını (Terek) görüyor. Bu ağacın üzerinde, yavruları bir deve kadar olan, bir kartal (kara-kuş) oturuyormuş¹⁹..." Kartal (Kara-kuş), çok yerli ve çok eski bir *Türk* motifidir. Bu kuş, zaman zaman Güney kültürlerinden gelen, "Simurg" ve "Anka" kuşları ile yer değiştiriyordu.

Cennet nerede idi? Anlaşıldığına göre Cennet, büyük ağacın, yani *Bay-direk*'in, üzerinde bulunuyordu. Çünkü dış tesirlerden uzak, bir *Kuzey Türk* efsanesi, şöyle diyordu: "... 7 Bay-Direk'in altında, (şu yıldız sembolleri) vardı: 1) 7 tane, başı altın, kıçı gümüş olan, "Maral yıldızı". 2) "6 Kuyu yıldızı". 3) bir gümüş sandıkta, 7 tane "Pödonö" kuşu, duruyordu²⁰. 6. katta, Ay; 7. katta, güneş vardı²¹..."

¹⁷ Proben, IV, s. 18/22: "Çöl ortasında bir Bay-Terek (kavak)": Bu, "Gök ağacı" dır. Kara-Han, yiğit Kuzu-Körpöş'ü, bu ağacın altında öldürmüştü.

¹⁸ Proben, IV, s. 22/28: Mişek-Alp destanından. Baraba'daki Kargat Tereceleri Türklerinden. Bu destanın asıl orijinal metni: Proben, IV, s. 74/94.

¹⁹ Proben, IV, 90/116: Hanın oğlu masalından. Turalı Boyu, Yangı Aul köyü Türklerinden.

²⁰ Proben, IV, s. 70/89. Kara-Kököl destanından. "Baraba il Om suyu" Türklerinden.

²¹ A. nan, Şamanizm, s. 107.

ORTAASYA ŞEHİRLERİNDE GÖRÜLEN “GÖK DİREKLERİ”

İrtiş ırmağı boylarındaki Cingala köyü Ostiyakları, köyün ortasına diktikleri direğe, “*Şehrin direği*” veya “*şehir ortasının güçlü direği*” adını veriyorlardı. Un o Harva’nın da belirttiği gibi bu köylerde, Türk ve Tatargeleneklerinin, baskısı altında bulunuyorlardı. *Köy halkı bu direğe saygı gösteriyorlar ve topladıkları paralar ile, kurban kesiyorlardı. Bunu niçin yaptıkları sorulunca da, “işlerimiz iyi gitsin ve soyumuz çoğalsın diye, direğe kurban veriyoruz”,* diyorlardı.

“*Demir direk adamı*” bu direğin, diğer bir adı idi. “*Tanrının bıraktığı ağaç*”, da, deniyordu. Bu, Tatarlara’nın, “*Demir Kazık*”ı idi. Köylülerin bazıları da bu direğe, “*Er*” veya “*Baba*” diyorlardı. Bu yolla, şehir direği, onların atası oluyordu. *Uygur ve Yakut Türklerinde de, gök ile yeri birleştiren bu ağaç, hayat veriyordu.*

Bu bilgiler, Karjalainen ile Patkanov’un raporlarından özetlenmiştir. Patkanov, (*İrtisch Ostyaken*, I, s. 132) de, bu bölge halkının, Müslüman-Türk tesirleri altında kaldıklarını söylüyordu. Un o Harva ise, İslam ve Türk kültürünün, pek farkında değildir: (A. eser, (Fr.) s. 35).

ANADOLU VE AZERİ EDEBİYATINDA “İL DAYAĞI”

“Yerden göğe, bir ekser!” - Barak Baba

Yunus Emre’nin öncülerinden biri olan, Barak Baba üzerinde, bu kitabımıza sık sık durmuş bulunuyoruz. *Göğün direği* anlayışı ile ilgili olarak, Barak Baba’nın bir dörtlüğünü verme ile yetiniyoruz:

“Tokuz öküz, bir sıkum;

“Yerden kökke bir ekser;

“Mutumuz, yedi ekser;

Zihî mut, zihî ekser! - (Barak Baba).

“İl Dayakı Haydar Baba”

Uludağlar üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Çünkü büyük yaylalı dağlar, ilin, halkın, yerin ve göğün bir “dayağı”, *direği*, gibi görülmüşlerdir. “*İl dayakı*”, Azerbaycan’da, Eresperan bölgesinde, Yehfuruzan köyünün güneyindeki büyük bir dağdır. Bu bölgedeki yerli ve göçebe halk, bu dağın yeşil eteklerini, yayla olarak kullanırlar. Bu dağa verilen İl dayağı adı, “*halkın durağı, dayanağı*”, anlamından kökünü alıyordu.

Bu dağ hakkındaki şiirler üzerinde, rahmetli ve sevgili arkadaşım, A. F. K a - r a m a n l ı o ğ l u durmuştu: (*Türk kültürü*, sayı: 95, s.798-800):

“İl D a y a k ı , il yaylağa gelende,

“Dağ dereler çiçeklenip gülende,

“Yorgun maral kirpiklerin silende,

“Bizden bir selam olsun sizlere,

“Yalnız gezen oğlanlara kızlara.” (Şehriyâr).

Ulu ağaçlar ve “göğün direği” anlayışı: Göğün d i r e ğ i anlayışı içinde, dağlar da, yer alıyorlardı. Ulu ağaçlar, bu konuda birinci derecede önem taşırlar. Hayat ağacı ile ilgili olarak, Gün e y kültürlerimizden, bir çok tesirler vardır. Bununla beraber, k a y ı n ve k a v a k (terek), yani d i r e k , Türk kültür çevrelerinin, yerli ağaçlarıdır.

O s m a n l ı geleneğinde bile, göklere yükselen bir ulu ağaç, *Dünya hâki- ki miyetinin bir işâreti* ve sembolü olarak görülmüştü. Bu anlayışlar ile ilgili, bir çok belge sunulmuştur. Ağaçlar üzerindeki bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz.

GÖK DİREKLERİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

(*Türk halk destanlarına göre*)

Aşağıdaki okuma parçalarında vereceğimiz bilgiler, Ru s etnoğrafyacısı, V. N. V a s i l y e v 'in, Yakut Türkleri ile Dolganlar'ın, “Kuş figürleri” taşıyan s ı r ı k l a r hakkında yazılmış yazısından, öz olarak alınmış ve yorumlanarak sunulmuştur. Dolgan ve Yakutlar, birbirlerine yakın olarak otururlar. Konuşukları diller de benzer.

Çift başlı kartal, Kuzey S i b i r y a 'nın doğu kesimlerinde yaşayan bu kavimlerin kültürlerinde, önemli bir yer tutar²². Yakut Türklerinin bu “çiftbaşı kartal” geleneğinin Ö n a s y a 'dan geldiğini söyleyenler de çıkmıştır. Ancak Yakutlar, o kadar kuzeylerde yaşarlar ki, Orta asya ile bile, ilişkileri yoktur. V a s i l y e v öz olarak şöyle diyordu²³:

“S i b i r y a 'da ve A l t a y bölgelerinde, şehirler ile yurtların yanında dikilmiş, uzun bir ‘s ı r ı k ’’ bulunuyordu. Sırığın tepesinde ise, “ağaç-

²² O kadar geniş materyel toplamış olmasına rağmen, U. I l a r v a 'nın gözü, Önasya'dadır: (Aynı eser, s. 43). Bu araştırmacının, Türk dili ile tarihi hakkında bir bilgisi yoktur.

²³ Gök direkleri ile ilgili bilgiler, V a s i l y e v 'in aşağıdaki değerli yazısında toplanmıştır: (*İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih Duhov, Kak Atributi Şamanstva: (Dolgan ve Yakut heykelticiklerinin, Şamanlık ile ne gibi bir ilgileri vardı)*, Jivaya Starina, 1909, s. 269 vd.).

tan yontulmuş, bir kuş figürü”, vardı. Sırıgın tepesindeki bu kuşa, “gök kuşu”, denilirdi. Yakutlar ise bu kuşa, “Öksökö”, derler.

Göğün direği ve çiftbaşlı kartal

“Onlara göre bu sırik, “göğün direği”, idi. Bu kuş, yaygın olarak, “çiftbaşlı kartal”, şeklinde yapılırdı. “Dünya’nın direği”, dört köşe yontulmuş bir ağaçtı. İnanişlara göre bu sırik, “göge uzanıyor” ve tepesinde de, “kartal” bulunuyordu. Daha gelişmiş olan Yakut Türklerine göre, kartal “Tanrı”nın gücü ve erki”nin sembolü idi. Dolganlara göre ise, “kartal göğün kapısını kanatlarıyla”, tutuyordu.

“Göğün kanatları, sırik üzerindeki, 7 veya 8 dal ile gösterilmişti. Kartal ise, “kırmızı renge” boyanmıştı. Gökte “Tanrı”nın katı, bu büyük kartalın bulunduğu yer idi. Ruhlar, “kuş olup”, uçuyorlardı. Yerde bir çocuk doğacağı zaman, bu küçük kuşlardan biri inerek, çocuğun ağzından girer ve ona ruh verirdi...”

Hayat ağacı ile “göğün direği” inanişları, bu destanda, bir-biriyle benzeşmiş gibidirler. Güneylerdeki Anka kuşu, burada yerini, çiftbaşlı büyük kartala bırakmış gibidir. Yakut Türklerinin komşuları olan Dolganlar, Yakutların türkçe deyimlerini de kullanarak, şöyle diyorlardı²⁴:

“Tepesi, “göge uzayan”, büyük bir ağaç vardır. “Büyük Tanrı”, Ayı-Toyon ile karısı Suolta-İye’nin çocukları, bu ağacın dallarında oynar ve orada yaşarlardı. Bir çocuk doğduğu zaman, “şamanlar göge çıkar” ve bu ağacın dalları arasından, bir ruh (kut) getirirlerdi. Göklerde uçuşan bu insan ruhları, küçük kuşlara benziyorlardı...”

Bu inaniş, Yakutlar’ınkine göre, daha ilkindir. *çocuklara ruh veren Tanrı*’nın yerine, şamanlar geçmiştir. Direk anlayışı da kaybolmuş, yerini Hayat ağacı almıştır. Büyük kartal da, kaybolmuştur.

“Kartal kütü”, kartaldan gelen Türk soyları

Büyük kartal için Türkler, “bürküt” derler. Bazı Türkçe ağızlarda bu söz, “merküt” diye de söylene gelmiştir. Altay ve o yörelerde oturan Telet Türklerinde, “Gök direği” ile Hayat ağacı da kayboluyor; onların yerini, kartal gökte bütün görkemiyle almıştı. Altay yöresindeki Telet Türkleri, kısa olarak, şuna inanıyorlar:

²⁴ Vasiljev, aynı eser, s. 280.

“(Büyük kartal) M e r k ü t soyundan gelen bir soy (s ö k) vardır. M e r k ü t , mukaddes, bir “gök kuşu” idi. A y , sol kanadını; g ü n e ş de, sağ kanadını”, ancak kaplıyabiliyordu²⁵...”

S o y anlamına söylenen “sök” sözü, Türkçe k e m i k ve s o y anlamına, “süyek” sözünün, bir kısaltılmışıdır. K u ş u n y ö n ü , burada biraz karanlıktır. G ü n e ş , doğunun; a y ise, batının, sembolü gibidir. O zaman, “kartalın başı k u z e y e ” dönük olur ki, bu da alışılmamış bir davranıştır.

K a r t a l ı n y ö n ü , “gece ve gündüz” e göre de ayarlanmış olabilir. “ G ü n e ş , güneyin, gündüzün; a y ise, kuzeyin, gecenin”, sembolü olunca, kartalın yüzü, d o ğ u y a dönmüş olacaktır.

GÖĞÜN DİREĞİ İLE İLGİLİ DİĞER ANLAYIŞLAR

Gök ile yüce dağlar arasında, yakın bir ilgi görülmüştür. Ö n a s y a inanışlarında da görülür. Bu konuda, derlediğimiz bir kaç notu sunacağız:

1) “ G ö k T a n r ı (kök tegir) ile oynayan (oynaktan), dağ başları!... Göğ erip duran (köger turgan), a ğ a r ı p d u r a n , T o s p a y . . d a ğ l a r ı ! . D a ğ l a r b a ş ı , A k d a ğ ²⁶!...”

2) “... dağlar, gökle yer arasında, ayla güne değişiyor. (Büyük Tanrı) Ü l g e n ‘in oturduğu dağın etekleri, dünyaya değmiyor²⁷...” Yere değmeyen dağ, H i n d mitolojisindeki Meru dağına benziyor: (V e r b i t s k i y ‘den, A l t a y şaman duası.)

3) Yerden göğe yükselen “ b a k ı r d a ğ l a r ” : ‘ ‘ . . . B a k ı r v e d e m i r d a ğ l a r , y e r y ü z ü n ü n d i r e k l e r i ²⁸...”

4) “Tayın sana benziyor, e y b a k ı r , d e m i r d a ğ ²⁹...”

5) Yeraltında 9 d e n i z (ırmak) var. H e p s i b i r y e r d e b i r l e ş i y o r l a r . B u r a d a n y e r y ü z ü n e , b a k ı r - d a ğ y ü k s e l i y o r ³⁰...”

6) “... Yiğit, g e y i k k o v a l a y a r a k , B a k ı r - d a ğ ‘ın önüne geliyor. D a ğ a ç ı l ı y o r . Y i ğ i t i ç e r i g i r i y o r . 7 t a n r ı (kuday) ile karışlaşıyor³¹...”

²⁵ R a d l o f , *Aus Sibirien*, II, s. 32. KARTAL KÜLTÜ: Orta asya ile Sibirya’da, Kartal ile ilgili inanışlar, şu araştırmada toplanmıştır: L . Ş t e r n b e r g , *Kult orla u Sibirskih Narodov: (Sibirya kavimlerinde kartal kültü)*, Sbornik Muzeya po Antropologii i Etnografii, Leningrad, 1925, Vol. 2. s. 733.

²⁶ A . İ n a n , *Şamanizm*, s. 126.

²⁷ *Türk Mitolojisi*, s. 434.

²⁸ Aynı eser, s. 60.

²⁹ R a d l o f , *Proben*, I, s. 5. Bu türkçe destanlar, göklerde geçer.

³⁰ R a d l o f , *Sibirya’dan*, II, s. 412; *Türk Mitolojisi*, s. 583.

³¹ *Proben*, I, s. 14; *Türk Mitolojisi*, s. 24. n.

7) **K a z ı l ı k** dağı için: ‘... *Kazanımın kapağı! Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırığim! Sen ey sevgili! Sevgili dağ*³²!...’

8) ‘... *T a n r ı (G ö k)* kenarlarına dokunan dağlar! *Dokuz dağ! Merhametli Han (Kayrakan)! Havadaki alaca kargalar gibi görünen, dağ*³³!...’

9) ‘... *A l t ı n H a n , A l t ı n - d a ğ ‘*daki 9 yaratıcı Tanrı’ya git. *Doğan çocuğa ad iste*³⁴!...’

10) ‘*Sağ koltuğu, A l t ı n - d a ğ ‘*da; *sol koltuğu, G ü m ü ş - d a ğ ‘*da³⁵!...’

11) Yeraltından göğe, ‘*a t e ş s ü t u n u ‘*’: ‘... (yiğide): *Eğer atın iyi ise, (yeraltından göğe yükselen) ateşin içinden uçup, göğe çıkarsın. Ateşin ucunda, yedi k a v a k (terek) ve 6 k u y u var. Pürükçü’nün A k - b o z atları da (yıldızlar), oradadır*³⁶!...’

12) ‘... (*B e l t i r Türkleri*), *G ö k d a ğ* üzerinde, *Tanrıya kurban veriyorlar. Büyük bir a t e ş yakıyorlar. Kurbanın etini atıp, Tanrı’ya kokusunu ulaştırıyorlar*’. (Veya kurbanı gönderiyorlar³⁷).

13) ‘*A t e ş d u m a n ı* ile göğe çıkma’, için bk. *P r o b e n* , IV,s.75/95.

³² *P r o b e n* , III, s. 51/67. **K a z ı l ı k** dağı için söylenen ağıtlar için, “dağ” ile ilgili bölümümüze bakınız.

³³ A. İnan, *Şamanizm*, s. 125.

³⁴ *Türk Mitolojisi*, s. 321.

³⁵ *P r o b e n* , I, s. 379/409. Çok mitolojik bir destandır.

³⁶ *P r o b e n* , IV, 74/94. Kuzeydeki *B a r a b a* Türklerinden.

³⁷ A. İnan, *Şamanizm*, s. 71-3.

**EKLER: GÖÇÜN DİREÇİ
HAKKINDA YENİ VESİKALAR**

“DEMİR KAZIK” VE KUTUP YILDIZI

1) Uygur el yazılarında: “Demir kazığı (kazgukug), yere çakma (tokı)...”: (TT, VI, B. 42).

Oğuz Kağan destanında: “... (Kızın) başında, ateş gibi parlak bir tacı vardı. Kutup yıldızı gibi (Altun Kazuk teg) idi...”: (Bang-Rahmeti yayını, 7, 5).

2) XI. Yüzyıl Türklerinde: “Kazunğuk: Kazık. Bu sözden alınarak, “Kutup Yıldızı’na, Temür kazunğuk denir. “Demirden yapılmış kazık”, demektir. Sanki gök, bunun üzerinde dönüyor”: (Kaşgarlı Mahmud, III, s.383. Ayrıca bk. III, s.40). Krşl. Brockelmann, Wortschatz, s. 153.

“Altun kazuk = Kutup Yıldızı: (Uygurca-Çince Sözlük, bk. Radlof, Wörterbuch (=Wb.), II, s.383).

3) Türkiye dışındaki Türklerde: “Temir kazık” = Kutup yıldızı (Radlof, Wb., II, s. 374; Yuda-hin, Kırgız sözlüğü, s. 427).

4) Anadolu: Demir kazık, demir direk, dır-kazık, kuluçka = Kutup yıldızı: (DS).

5) Ali Rıza Yalçın’a göre: “... Toros’ların biricik sıvri kayası, “Demir kazık”ın, bu köyden görünüşü, insana dehşet verir. Burada Demir kazık, ne kadar kurula, hakkıdır... Demir kazık, şerefini gümüşten, gururunu, altından almıştır.. Demir Kazık’ın sert ve haşın tepelerinde, geyikten başka hayvan bulunmaz...” (Cenupta Türkmen oymakları, II, s.34).

6) Pir Sultan Abdal’a göre: “Kutub, değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasd demirin çevresinde dönerse, Alemden kutub çevresinde döner. Kutubların kutbu, Muhammed dir...” (F. Köprülü, Pir Sultan Abdal, s.107). Daha fazla bilgi için, kutub ile ilgili bölümümüze bakınız.

7) Bazı Anadolu nefeslerinde: Aşağıdaki nefesleri başka yerde sunmadık. Bunlar, yenidirler:

“Bindikleri, Burak dürür!

“Yaktıkları, چراغ dürür!

“Yerden göğe, direk dürür!

“Allah bir, Muhammed Ali!

14. BÖLÜM

KUTUP YILDIZI

G ö ğ ü n d i r e ğ i ile ilgili bölümümüzden hemen sonra, Kutup yıldızına geliyoruz. Çünkü *Demir kazık*, Kutup yıldızı, göğün direğidir. Bu inanış ve gelenekler, A n a d o l u 'da da yaşamaktadır.

Tanrı, Dünya ile gezegenleri, Kutup yıldızına bağlamış: Bu anlayış üzerinde, “göğün direği” ile ilgili bölümümüzde, yeterince durmuştuk. “*D ü n y a , Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştı*”. Bundan dolayı Türkler Kutup yıldızını, çeşitli semboller ile canlandırmak istemişlerdi: A t l ı Türkler, “*Altın kazık, demir kazık*” demişlerdi. Bazı K u z e y Türkleri, “*kuluçka*”ya benzetmişlerdi. Çünkü *kuluçka* da yerinde dururdu¹. Bazıları, “*göğe yükselen bir B a k ı r - d a ğ*” gibi görmüşlerdi. Kuzeydeki ormanlı Türkler, “*bir d e m i r ağaç gibi*”, düşünmüşlerdi. “*Dünya ağacı*” da, uçları ile Kutup yıldızına, değişiyordu.

Oğuz destanında Kutup yıldızı, “parlaklık” sembolü: Kuzey Türk destanlarında Kutup yıldızı, *parlaklık ve güzellik sembolü* idi. O ğ u z K a ğ a n destanında, “*O ğ u z Kağan bir yerde Tanrı'ya dua ediyormuş. Birden bire bir karanlık basmış ve gökten parlak bir ışık düşmüş. Işığın içinde, güzel bir k ı z oturuyormuş. Başındaki tacı D e m i r k a z ı ğ ı , (yani Kutup yıldızını) andırıyormuş...*”

Kutup yıldızı, Demir-kazık ve demir-dağ: Y a k u t Türkleri, Kutup yıldızı için, şöyle diyorlardı: “... *Yer ile gök yaratıldığı ve yavaş yavaş büyümeğe başladığı zaman, bir D e m i r - a ğ a ç da, yeşermeğe başlamış. Büyüyerek, yer ile gök arasında yükselmiş*”². D e m i r - d a ğ motifini de, E r g e n e k o n efsanesi ile ilgili bölümümüzde incelemiştik.

¹ ANADOLU'DA, KUTUP YILDIZI: A n a d o l u 'da, Kutup yıldızı ile ilgili deyim ve inanışlar, S i b i r y a'daki Y a k u t Türklerinden, pek ayrı değildir.

“*Demir-kazık*”, Batı A n a d o l u , Ankara içinden, Doğu Bayazıt'a kadar uzanan alanda, *kutup yıldızı* için söylenen, yaygın bir deyimdir. Çanakkale'de ise, “*Demir-Kazık*” denilir.

“*Demir-direk*”, Bursa ile Çanakkale çevrelerinde, Kutup yıldızına verilen bir addır. “*Demir zikke*” ile “*Der kazık*”, Urfa ile Konya'da, Kutup yıldızı için söylenen yaygın bir deyimdir.

² Y a k u t Türklerinin, “*Demir-ağaç*” için bk. H u d y a k o v , *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk haberleri)*, s. 127. Bu bölge, Y a k u t Türklerinin, Güney kesimleridir. G ü n e y kültürlerinden gelen tesirler, benzetilmiştir.

Küçük ayı burcunu incelerken, dört yıldızının bir araba olduğunu ve kuyruktaki iki yıldızın da, “2 aygır” olduklarını söylemiştik. Bu aygırlar, Kutup yıldızına bağlı olarak, arabayı çekiyorlardı³.

“At kazığı” sözü, henüz, *atlı kültürün* izlerini unutmamış olan Yakut Türklerinin, bazı kesimleri tarafından, Kutup yıldızı için söyleniyordu. Aynı zamanda Kutup yıldızı, bir ruh, bir “Toyon” idi⁴. Yine Yakut Türklerinin bazı kesimlerine göre, “Demir ağaca, yani kutup yıldızına, 7 tane ren geyiği, (yani küçükayı burcunun yıldızları), bağlıymış⁵...”

Tanrıların at kazığı: Bu konuya girmişken, Kutup yıldızı için söylenen “demir kazık” anlayışının, Türklerdeki önemi üzerinde duralım. *Atlı Türklerin*, her birinin evinin önünde, hayvanların bağlanması için bir kazık vardı. Katanof’un gördüğü bir geleneğe göre, “Tanrıların da bir atı vardı. Bunun içinde, Tanrı’nın evinin önünde, atını bağlaması için bir kazık vardı⁶...” Buryat Moğolları, Yakut Türklerinin güney kesimlerinin tesiri altında idiler. Demircilik, yalnızca mitolojilerde geçer. Böyle derin bir sanatları yoktur:

“... Demircilerin baş Tanrısı Boşintoy’un 9 oğlu varmış... Bu 9 demirci, Kutup yıldızından bir at kazığı yapmışlar⁷...”

Kutup yıldızı, göğün kapısı: Göğün direğini incelerken, bu inanış üzerinde geniş olarak durmuştuk. Buna, “Orta kapı, Tanrı yolu” diyenler de vardır. “Göğe çıkan şamanlar, bu kapıya kadar çıkarlar ve daha ötesine gitmezlerdi⁸...” Bazı Altay Türk destanlarına göre, “Bu geçit, bazı şamanlar tarafından geçilmişti. Kutup yıldızı, göğün 5. katında idi. 6. katında ay ve 7. katında ise, güneş vardı. Tanrı yeri ise, 9. katta bulunuyordu⁹...”

Kuzeydeki geri Buryat inanışlarına göre, “bu göğün kapısı, her zaman açık değildi. Açıldığı zaman, gökten yıldızlar ile meteorlar akardı¹⁰...”

Gök çadırı, baca deliği ve Kutup yıldızı: Şimdi yeniden benzer bir düşünce üzerinde yeni belgeler sunacağız. Yakut Türklerinin bir kesimi de, şöyle düşünüyordu: “Tanrı insanları, gökyüzündeki kötülüklerden korumak için bir çadır gerip, direklede tutturmuş. Yıldızlar, bu çadı-

³ H. Vambery, *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, s. 154.

⁴ Hudya kov, aynı eser, s. 135. U. Harva ise bu geleneği, “Büyük ayı” burcu ile karıştırıyor.

⁵ “7 Ren geyiği” için bk. Aynı eser, s. 127. Yakut Türklerinin bu bölgesinde, Ren geyiği vardı.

⁶ Katanof, *Skazaniya i legendy... (Minusinsk Tatarlarının masal ve destanları)*, s. 223. Kutup yıldızı, göğün Tanrı’ya açıldığı, bir kapısı gibi idi. Bu eser, “Proben”’ların bir devamı gibidir.

⁷ Hanga lov, *Novie materialy... (Buryat şamanizmi hakkında, yeni materyeller)*, Irkutsk, 1890, s. 40. Buda dininin yayıldığı Buryatların eski Kuzey-Asya motiflerine, yabancı tesirler de giriyordu.

⁸ A. İnan, *Şamanizm*, s. 32-34; *Makaleler*, s. 416-18.

⁹ Radlof, *Sibirya’dan*, II, s. 6. “7 kat gök”, Altay Türk kesimlerinde, yaygındı.

¹⁰ Bu geri ve mistik bir düşüncedir: Hanga lov, aynı eser, s. 18. Türkler ise Kutup yıldızını, “Tanrı’ya açılan göğün bir kapısı”, olarak düşünüyorlardı.

rın deliklerinden giren, ışıklar imişler¹¹...” Bu düşünceyi B e r i n g boğazına doğru izleyelim: ‘*... Ç u k ç ı ‘lara göre, bu dünyadan göğe, bir delik varmış. Bu delik K u t u p yıldızı imiş. Şamanlar ile büyük yiğitler, k a r t a l a binerek, bu delikten göğe geçermiş¹²...*’ Bu anlayış, B a y k a l gölü kıyılarındaki, Buryatlarda da görülür¹³.

Y e r a l t ı Dünyasının “Demir-kazığı”: Konuyu bitirirken, biraz genişleyelim. Dış tesirlerin girdiği A l t a y destanlarında: ‘*... Y e r a l t ı Dünyasının hanı, İ r l e Han’dı. Yeraltında, tıpkı Dünyada olduğu gibi, “9 dallı” büyük bir ağaç vardı. İ r l e H a n . atını bu ağaca bağlıyordu...*’

PIR SULTAN ABDAL’DA “KUTUP” ANLAYIŞI

Türkiye’deki araştırmacılar Türk Halk şairlerinin deyişlerini, Sufilerin ve İslâmiyetteki derin felsefe anlayışları ile açıklamak isterler. Aslında bu halk şairlerinin çoğu o kadar derinlere inememişlerdir. Söyledikleri sözler ile deyimler, en az bin yıllıktır. “*Kutubların Kutbu, M u h a m m e d ‘*’ dir. Ancak onlara göre kutub, “*Değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerse, âlem de kendi kutbunun çevresinde döner*”. Aslında değirmenin bu demiri ile, Türklerin eski ‘*D e m i r k a z ı k ‘*’ anlayışı arasında büyük bir ayrılık olmamalıdır.

¹¹ S e r o ş e v s k i y, *Yakutı: (Yakutlar)*, s. 667: “Gök delikleri”, Yakut Türklerinin yerli bir düşüncesi gibi görünüyor.

¹² H a n g a l o v, aynı eser, s. 48 vd. Bu Kuzey Buryat inancı, A l t a y düşüncesine yaklaşıyor.

¹³ B o g o r a s, *The Chukchi*, s. 333. Çok kuzeylerde bulunan bu geri kavimlerin, A l t a y düşüncesi ile bir benzerliği vardır.

15. BÖLÜM

GÜNEŞ

Türklerin düşüncesinde güneş, her zaman birinci sırayı almıştır. Çünkü Türkler her çağda, güneşli yerlerde yaşamışlardır. Çin ve Hindistan'da olduğu gibi gökleri, bulutlarla kaplı değildi. M.S. 763 de Uygurlar, Mani dinini alınca ay, daha çok önem kazanmıştı. Çünkü bu din, Önasya kökenlidir.

Hunlarda, "hem güneşe ve hem de aya ayrı ayrı saygı gösteriliyordu. Kurbanlar da veriliyordu. Güneş, doğunun, ay ise, batının sembolü, idi". Ancak sonradan belgeler çoğaldıkça, "güneşe üç kez diz çökülerek, selâm verildiğini görüyoruz. Ayrıca çadırın kapısı da, -özellikle törenlerde-, doğuya açılıyordu".

Güneşin yönü, Altay destanlarında, biraz daha değişikliklere uğruyordu: "... Telet Türklerine göre: Ay kuzeyin; güneş de, güneyin sembolü idiler. Çünkü Gök kartalı'nın, sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu. Bununla beraber kartalın başı doğuya bakıyordu... Ay, karanlıklar ile geceler diyarı olan kuzeyin; güneş de, aydınlığın, gündüzün, dolayısıyla, güneyin sembolü idi¹..." Bu, Gök Türk düşüncesine de, yakındır.

Gök Türklerde güneşin yönleri: Doğ u: Gün doğusu. Güney: Gün ortası. Batı: Gün batısı. Kuzey: Tün, gece ortası idi. Ancak Doğ u, "ileri"; yani yüzümüzü döndüğümüz bir yön idi. Aslında çadırların kapıları, -din törenleri dışında-, güneşe açılıyordu.

Güneş ana, ay baba: Türk düşüncesinde ve destanlarında, "güneş dişi, ay ise erkek" olarak rol alıyordu. Anadoluda da, "Ay dede" diyoruz². Önasya düşüncesinde de, böyledir. Mısır'daki bir Türk-Memlük efanesinde: "... Güneş Saratan burcuna girdiği zaman güneş, suyu ve toprağı ısıtıyordu. Mağara da toplanan balçıklardan türeyen Türklerin ilk atası, Ay-Ata adını alıyor³..."

¹ L. Şternberg, Kult Orla v Sibirskih Narodov: (Sibirya kavimlerinde kartal kültü), SMAE, 1935. Kartalın yönleri, ay ve güneşle ilgileri, bu önemli araştırmada gösterilmiştir.

² "Güneş-ana", Ay-baba" inancı için bk. Radlof, Sibirya'dan, II, s. 7; A. İnan, Şamanizm, s. 29; U. Harva, aynı eser, s. 182.

³ A. İnan, Şamanizm, s. 21.

Güneşin tutulması: P r o t o - T ü r k düşüncelerini en iyi saklamış olan Ya - k u t Türkleri, şöyle düşünüyorlar: ‘ ‘ . . . K ü n - T o y o n , güneş Tanrısı idi... Ay ile güneş, arasında kavga ediyorlar. Kötü ruhlar da bu kavgayı tutuşturuyorlardı. Kötü ruhlar, güneşi ele geçirince, güneş tutuluyordu... Yakutlar, ay ve güneş bayramını, b a h a r d a yaparlar⁴...’ Bu, güzel bir düşüncedir. Bazı Türk destanları ise, ‘güneşi kurtların parçaladığına’ inanırlar.

Güneş, Ulu Tanrı’nın, neresinde idi? Yaygın düşüncelere göre, ‘ ‘ G ü n e ş , 8. katta; T a n r ı da 9. katta idi’’. Bazılarına göre, ‘ ‘ Tanrı’nın tahtı, ay ile güneşin, çok üzerlerinde idi’’. A l t a y - T ü r k düşüncesine göre, ‘ ‘Güneşin kırıntılarında oluşmuş, S u y l a adlı bir ruh da vardı. Bu insanları korurdu⁵...’

Güneşin oluşu ile ilgili efsaneler: A l t a y türeyiş destanında, şöyle deniliyordu: ‘ ‘... Ay ile güneşin, kendilerinin ayrı bir güçleri yoktu. Bunlar, yalnızca, Tanrı’nın verdiği ışık ile sıcaklığı yansıtıyorlardı. Bir maden parçası olan, b i r a y n a (toli) gibiydiler...’ Ç i n g i z - H a n ‘ın küçük oğlunun adı da, ‘toluy’, yani a y n a idi.

G ü n e ş , bir ayna gibi olduğundan şamanlar, fallarını aynaya bakarak açarlardı. Ç i n ‘den gelmiş, ‘oniki burçlu aynalar’, buna ayrı bir mana katarlardı. S i b i r y a kavimlerinden, Ostiyaklar gibi geri kavim kesimleri ise, fallarını güneşin üzerindeki lekelere göre açarlardı.

Tanrı güneşi, insanları ısınması ve aydınlanmaları için veriyor: ‘ ‘Güneşin oluşu’ ile ilgili bir A l t a y efsanesi, şöyledir⁶:

‘ ‘... Önceleri, ne ay ve ne de güneş varmış. İnsanlar, havada uçar dururlarmış. Uçarken de, çevrelerine ışık saçarak ve s ı c a k l ı k verirlermiş. Bunun için de güneş, gerekli olmamış. Ancak içlerinden biri hastalanmış ve onu iyileştirememişler. Bunun üzerine T a n r ı , onlara bir varlık vermek istemiş.

‘ ‘ T a n r ı ‘nın gönderdiği şey, büyümüş büyümüş ve iki tane büyük a y n a (toli) olmuş. Bu aynalar, gökyüzüne çıkıp, çevreye ışık saçmağa başlamışlar. G ö k l e r v e y e r l e r ısınmış. O günden beri, gökteki bu iki şey, yani g ü n e ş ile a y , dünyayı aydınlatır ve ısıtır, dururlarmış...’

A l t a y Türklerinin, yukarıdaki efsanesini, K a l m u k Moğolları, biraz değiştirerek, şöyle anlatıyorlardı⁷:

⁴ P e k a r a k i y , *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), s. 16a.

⁵ A . İ n a n , aynı eser, s. 20-34.

⁶ P o t a n i n , *Oçerki...*, IV, s. 191. ‘ ‘Ayna’ teorisi, Kuzey-doğu Sibirya’dan geliyor.

⁷ J i t e t s k i y , *Oçerki bûta Astrahanskiy Kalmukov: (Astrahan Kalmukları hakkında...)*, Moskova, 1893, s. 68. Astrahan’daki K a l m u k l a r , Hem T a t a r ve hem de A l t a y tesirleri altında kalmışlar ve uzun zaman R u s y a ‘da yaşamışlardır: U . H a r v a , aynı eser, (Fr.), s. 126.

“... Önceleri insanoğlu, daha saf ve daha iyi idi. Zaten, kendileri de, C e n - n e t 'te yaşıyorlarmış. Bunun için, ne g ü n e ş e ve ne de a y a , gerekleri yokmuş. Ta n r ı , onları insan kılığına sokup, yere indirince, g ü n a h işle- meğe başlamışlar. Ta n r ı onlardan, n u r v e ı ş ı ğ ı n ı e s i r g e m i ş ve ka- ranlıklar içinde kalmışlar. Kendileri ı ş ı k s a ç a r l a r iken, artık saçamaz olmuşlar.

“Bunun üzerine toplanıp, Ta n r ı 'ya kendilerini bağışlamasını istemiş- ler. Ta n r ı da onları bağışlamış ve g ü n e ş ile a y ı y a r a t m ı ş . . . ”

Önasya mitolojisinin hafif bir tesirini de görüyoruz. İnsan ruhlarının, kendi kendilerine ışık ve sıcaklık saçmaları inancı da yaygındır.

Gökte, bir tek g ü n e ş ve bir tek a y vardı: K u z e y - d o ğ u A s y a 'ya ve M o ğ o l dünyasına doğru gidildikçe, onların mitolojilerinde, güneşin sayı- ları, daha da çoğalır. Bu inanış, daha çok B u d a dininin ve G ü n e y A s y a kültürlerinin, tesirleri ile oluşmuş, olmalı idi. Örnek olarak, Ç i n mitolojisi- ne göre, “on güneş” ve H i n d mitolojisine göre de, “yedi güneş” vardı. A s - y a 'nın K u z e y - d o ğ u uçlarında yaşayan ilkel kavimler, önceleri “üç güneş” in var olduğuna inanıyorlardı. Örnek olarak, bu bölgelerde yaşayan G o l d - l a r 'ın bir efsanesini, bilgi için sunalım⁸:

“... Y e r ile g ö k , akraba olup, aralarında dostluk kurmuşlar. A y ile g ü n e ş e hücum ederek, yakalayıp, hapsedmişler. Y e r , a y ile güneşi kendi- sine vermesi için, g ö k t e n d i l e k t e b u l u n m u ş . G ö k de, a y ile g ü - n e ş i , y e r e vermiş. Y e r de, a y ile güneşi, yerin dibinde gizlemiş.

“Ta n r ı , bu durumu gökten görmüş. Ta n r ı , a y ile güneşi, y e r i n s a - h i b i n d e n istemiş ve böylece onları kurtarıp, gökte tutmuş...”

İ r a n mitolojisine benzer bir anlayıştır. Ancak, çok daha geridir. Ta n - r ı , bir seyirci ve ricacı durumundadır. Bundan da anlaşılıyor ki Ü l u Ta n - r ı anlayışı, bu geri Kuzey - doğu kavimlerine, sonradan girmişti.

G ü n e ş , “sıcaklık” a y da, “soğukluk” sembolü: A l t a y Türklerinde güneş, yaygın olarak sığağın; a y da soğuğun, sembolleri, olarak görülmüşler- dir. İnsanların gündüzleri sıcaktan yanarken; geceleri de üşümüş olmaları,

⁸ U. H a r v a , aynı eser, s. 180 vd. H a r v a , Türk dili ile kültürlerini, iyi tanııyordu. Bütün Ku - z e y A s y a 'da, müşterek bir düşünce ve inanç düzeni kurmak istiyordu. A n o h i n 'in de dediği gibi A l - t a y 'da, “tek bir güneş ve ay”, vardı: A n o h i n , *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, Makaleler, s. 448: ‘Ay l ı , G ü n l ü büyük (yaan) y e r i , A y ve güneşi yaratan. (yayagan), Atam (Büyük Tanrım) Ü l - g e n biçmiş!...’; (Anohin, a. eser, s. 412).

‘A y ve G ü n e ş i , hareket ettiren (yalıştırıran); A k b u l u t u aşırın!...’; (A. eser, s. 413). Görülüyor ki ay ve güneşi, hem yaratan ve hem de hareket ettiren, büyük Tanrı, Ü l g e n , idi. A l t a y - T ü r k düşün- cesi, gerçekçidir.

bu inancı doğurmuş olmalıdır. Altay dağlarının kuzeyinde yaşayan Teleüt Türkleri tarafından anlatılan bir efsaneyi, aşağıda kısa olarak sunuyoruz:

“... Hakanlardan birinin çok güzel bir kızı varmış. Hakan, kızını evlendirmek istemiş; ancak bir türlü kendine göre bir damad bulamamış. Onun kızını alabilecek kimse, güneş ve ay gibi, kutlu ve güçlü bir kimse olmalıymış. Ay ile güneşi yere indirmiş. Ay, kızın penceresinin; güneş de kapısının önünde, beklemeye başlamış.

“Kızın tenceresinde, su kaynıyormuş. Ay, suya dokununca su, buz kesilmiş. Hakan, ayı sevmemiş. Hakan, bir de güneşi göreyim demiş. Kapıyı açtırınca, güneşin ışıkları evi sarmış ve her şey yanıp, kül olmuş. Hakan da kızını, böyle kutlu şeylere vermekten, vaz geçmiştir...”

Bu, basit bir halk anlatışıdır. İnsanların gözünü, gökten yere indiren, bir öğüttür. Bu efsane, Türk dili ile söylenmiştir. Böylece insanlığın birleşik düşüncelerinden birini sunmuş bulunuyoruz.

“Güneşin yaratılışı” üzerinde düşünceler: Büyük devlet kurmuş Türklerde, güneşin yaratılışı ile ilgili, bir anlatış, bulamadık. Bazı Altay-Türk efsanelerinde, Budanın tesirleri vardır. Hindulara göre de, “ay, erkek; güneş ise, dişi” idi. Açık olarak görülen Budist tesirleri, Altay Türklerinin, dil ve düşünceleri ile benzeşmiş ve yerli bir efsane haline gelmiştir⁹:

“Tanrı Oçirvani, günlerden bir gün, kılıcının üzerine bir ateş koymuş ve onu çevirmeğe başlamış. Ateşi çevirdikçe, güneş de, şekillenmiş. Böylece güneş olmuş.

“Yine aynı Tanrı, bir gün soğuk bir suyun başına gelmiş. Kılıcını çekerek, suya vurmağa başlamış. Soğuk suyun sıçrayan parçaları, yavaş yavaş ay gibi oluşmağa başlamışlar. Sonra da göğe sıçrayıp, ay olmuşlar...”

Kılıç, ay ile güneşin oluşmasında, baş rolü oynamaktadırlar. Ateş ile su ise, ay ile güneşi oluşturan, iki unsur olmuşlardı. Altay-Türk mitolojisi, bu konuda daha gerçekçidir. (Bk.Not.6.). Türkler “Tek Tanrı, tek yaratıcı, tek güneş ve tek ayın varlığına” inanıyorlardı.

Kutadgu Bilig’de burçlardan sonra, güneş dördüncü geliyor:

Kutadgu Bilig’de, değişik katlar ve ayrı kaynaklardan alınmış, alıntılar görülür. Bilgiler birbirleri ile kaynaştırılamamışlardır. (131-140 arasın-

⁹ Ayın, soğuk; güneşin de, sıcak olması, bir Altay düşüncesidir: Tokmaşev, Teleütskiye Materialı: (Teleüt’ler hakkında materyeller), Tomak, 1915, s. 80. Tokmaşev’in, Tom Tatarları hakkında da geniş bilgisi vardır.

¹⁰ Bu inancın, Budizm ile ilgili olması çok muhtemeldir. Potanin’in derlediği bu inanç, kendisinin de iyi bildiği Altay düşüncesine aykırıdır.

daki yıldızlar ile burçların adları, 4889, 5676 ve 6220 de verilen yıldız ve burç adlarına benzememektedir. Bir kaynak değişmesi oluyor. Ancak yorumu, güçtür. Başlangıçta, “*Saturn, Jüpiter ve Mars*” yıldızlarından sonra güneş, dördüncü sırada gelmektedir.)

“*Güneş (Yaşık) oldu dördüncü, dünyayı aydınlatır: (Kutadgu Bilig, 134).*”

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GÜNEŞ

1. Güneşten türeme: A n a d o l u halk edebiyatında da, “*g ü n e ş dişi, a y i s e erkektir*”. Az önce güneşten türeyen soylu K ı r g ı z Hanları ile Ş ı n g ı z (Ç i n g i z ?) H a n üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konu ile ilgili iki vesika daha sunacağız: İ s l â m i y e t ile diğer yabancı dinlerin girmediği Ş a m a n dualarında şöyle deniyordu: “*Yiğitler, güneş ile ayın lutfu ile türemişlerdir*”¹¹. “*G ü n e ş A n a*” üzerinde, “*Türk Mitolojisi*” adlı geniş kitabımızda da durmuştuk (s.67). “*Güneş gözlü, ay ağızlı*” gibi sözler, daha çok benzetmelerdir¹².

2. Güneşe karşı ant içme: Ay ile güneş yiğitleri koruyordu. Bunun için yiğitler, yemin edip, ant içerlerken “*G ü n e ş b i z i g ö r ü y o r*” derlerdi¹³.

3. Güneş bayramı: Ya k u t Türklerinde, *İ l k b a h a r* gelince “*T a n r ı ’ya ve kutlu şeyler için, s a ç ı yapılmğa başlanırdı. Bu saçılar 9 gün devam eder ve bu arada, “Ay ve Güneş Bayramı” yapılırdı. S o n b a h a r d a ise, kış günleri yaklaştığı için, “kötü ruhlara saçılar yapılırdı*”¹⁴.

4. Güneşe selâm: Doğan güneşe selam verme, H u n l a r ’dan G ö k t ü r k l e r ’den başlar, Ç i n g i z H a n ’a kadar devam ederdi. “*Ç i n g i z H a n , d o ğ a n güneşe diz çökerek, üç kez selâm verirdi*”.

“*Güneşe karşı saç tarama*”: Bu çok kötü bir hareketti. Geleneğe aykırı ve T a n r ı ’ya saygısızlıktı¹⁵.

5. Güneş ve ok ile yay: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, “*güneş soyundan gelen Ş ı n g ı z (Ç i n g i z) H a n , yayını yukarı attığı zaman güneş, onun yayını havada tutuyordu*”.

¹¹ Ya k u t Türklerinde, “*yiğitleri, ay ile g ü n e ş koruyordu*”: (A. İ n a n , Şamanizm, s. 29.

¹² “*Bir erkek çocuğu dünyaya geldi. Ay gibi, a ğ z ı var! Güneş gibi g ö z ü var*”: (Bir er bala dünyaya kıldı. Ay tize, azu bar. Kün tize, közü bar!...”: (P r o b e n , (IV, 71/90).

¹³ “*K ü n - a n a k ö r ü p t ü r*”: A. İ n a n , aynı eser, s. 29.

¹⁴ A. İ n a n , aynı eser, s. 102.

¹⁵ Bu söz, bir duada, kötü kızlar için söyleniyor: “*Küngö baş taragan! Ata kadirin, bilmegen!*”: (P r o b e n , III, s. 49/69). Herhalde, “*evin dışında baş tarama*”, ayıp sayılıyordu.

“*Ya k u t (Türkleri), 3 defa g ü n e ş e s e l â m veriyorlardı*”: (Türk Mitolojisi, s. 104).

Güneşe ok atmak: Geleneği, daha çok doğudaki Proto Moğollar-da görülür¹⁶. Onların geleneğine göre, “oklar, güneşe 4 defa atılırdı”. Türklerdeki tam sayı, üçtür. Gök Türkler’den önceki Kaos Türkleri daha çok, “Yıldırım düştüğü zaman göğe ok atarlardı”.

6. Güneşin yönü: Yakut Türklerinin bir destanında, “güneş sağda” bulunuyordu¹⁷. Yüzümüzü, güneşin doğduğu yere çevirirsek, buna göre, güneş sağda kalır.

Altaylar’daki bir Şaman duasında ise, “Güneş ormanlarındaki, 9 tepede Güneş Ruhu”, bulunuyordu¹⁸. Burada güneş, güneşdedir. Daha doğrusu güneşin gezindiği yerdir.

Gök Türkler’e göre öğle yeri, “gün ortası” idi. Rüyalarda, güneşin sağda görünmesi, çok iyi bir işarettir. Bazı Kuze-Türk destanlarında ise, “rüyada üç yandan, üç güneşin çıktığından”, söz açılıyordu¹⁹. Bu sözle, rüyanın çok iyi olduğunu söylemek istiyorlardı.

7. Güneş tutulması: Güneş tutulması, insanlar tarafından her zaman tabiat üstü bir hadise olarak görülmüştür. Bunu Macarların menşe efsanelerinde de görüyoruz²⁰.

“Güneşin küçülmesi” ve ayın donuklaşması, Yakut Türklerinin bazı değerli geleneklerinde görülür²¹.

“Güneşin doğuşunu” Bazı Kuze-Türk masalları, “Bir halının dürlüp, çıkmasına”, benzetiyorlar²². Aslında gün doğusu sözü bütün Türklerde aynıdır.

“Gün batısını” ise, eski Uyğur Türkçesi ile yazılmış eski Uyğur şiirleri, “Güneş ufka (badgalı) yaklaştıkça”, sözü ile anlatılıyordu²³.

8. “Gün han”, Öğüz Han’ın gökten düşen hatunundan doğmuş bir oğludur. Bu inanış çok eski ve kökleri mitolojiktir. Fakat sonradan, bu karakterini kaybetmiştir. Fakat Kuze-Türk destanlarında, başlarından bir çok şeyler geçen ve “Kün-Han, Ay-Han” adını taşıyan, hakanlara çok rastlı-

¹⁶ Okları, tahta yeni çıkan (Hitay) İmparatoru, güneşe haber vermek (?) için atıyordu”: u” (Wittfogel, Liao Society, s. 214). Ayrıca bk. Türk Mitolojisi, s. 299.

¹⁷ Türk Mitolojisi, I, s. 104.

¹⁸ “Ak sakallı Ateş Baba”, yani güneş, doğuda idi: A. İnönü, Şamanizm, s. 116.

¹⁹ Yestey-Möngke destanı, Baraba-Om Türkleri: Proben, IV, s. 104/134.

²⁰ “Gökte uçan bir doğan, pençelerinde, ayle güneşi tutuyor”: Moğolların Gizli Tarihi: YCPS, 63; Türk mitolojisi, I, s. 593.

²¹ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), s. 66.

²² Proben III, s. 322/389: “Renk renk (tür, tür), dürülen (tür) kilim! Yükselip (türülüp) çıkan, güneştir!” Bu, bir bilmece çözümüdür. Kırgız Türkleri, güneşi kilime benzetiyorlar.

²³ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 30, 115, 3.

yoruz. “*G ü n H a n ‘ın kızını almak için yola çıkan yiğitler*” de çok görülür. Bunlar içinde en değerli olanı, B a r a b a - O m bölgesinden toplanmış olan bir masaldır. “*K u ş donuna girip, G ü n H a n ‘ın penceresine konan bir yiğit için, g ü n e ş e k o n a n k u ş veya yiğit*”, deniyordu²⁴. Bu masala bakılırsa, güneşe kişilik verilmiş ve *güneş de insan donuna girmişti*. Bu masalın toplandığı bölgeye, yabancı tesirler pek girmemiştir.

9. “Oğuzların yurdu ve güneş” T o p k a p ı Sarayındaki O ğ u z n â m e parçasında, “*G ü n doğusunda, gen yerden doğan O ğ u z*”, diye söze başlanıyordu. F a r s ç a O ğ u z - n â m e ‘de de, Han tarafından O ğ u z ‘un y u r d u anlatılırken, şöyle deniyordu: “*O ğ u z güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar almıştır*”²⁵. Büyük yurdun ölçüsü, her zaman güneşle ölçülüyordu. Bu konu ile ilgili örnekleri, şimdilik bu kadarcıkla keselim.

10. Rüyalarda güneş: “*...K e l o ğ l a n ‘ın bir câriyesi rüyasında, başında a y; ayağında g ü n e ş ve kalbinde de bir y ı l d ı z dururken, bir doğum gördü...*” (P r o b e n , III, s. 297).

Sağda güneş solda ay: “*Bir yiğit rüyasında, sağında g ü n e ş ; solunda a y , ve alnında da, z ü h r e yıldızını görüyor...*” (Proben, I, s. 32). “*(Aydan hamile kalan kadının ise, a y solunda idi*”: (Türk Mitolojisi, I, s. 289).

11. Sağ eli güneşe çevirme: Bir B a k s ı duasında, şöyle deniliyordu: “*Sağ elimi güneşe çeviriyorum! Sol elimle soruyorum! Namazda, başına dayanıyor! Güneşte saçını tarıyor!...*”: (Proben, III, s. 49). Bu yarı müslüman b a k s ı l a r , namaz edebini biliyorlardı. Ancak güneşe saç tarama, ayıptı.

12. Ak ve gök güneş: K u z e y - T ü r k destanlarında bu deyimler, sembolik olarak, çok görülür: *And içerken*, şöyle deniliyordu: “*Göğsünde canı olan bir dostumun! Aynı sandıktaki elbiseler gibi! A k G ü n e ş (Ak-kuyaş) ve G ö k G ü n e ş (Kök-kuyaş), gibi...*”: (P r o b e n , V, 20, 480; M a n a s destanından).

13. Sabah oluşu ve günün kızarması: “*Şafak (tanğ) a ğ a r ı p a t t ı ! Güneş (kün), kızarıp çıktı!...*”: (P r o b e n , V, 26, 670; M a n a s destanından).

14. İnsanoğlu güneşten güçlü: Satırlar arasında bulduğumuz bu düşünce üzerinde durmak, gereklidir. Çünkü bu destanlar, atasözleriyle oluşmuşlardır: (P r o b e n , I, 241/264).

²⁴ K a r a K ö k ö l adlı yiğit bir k e l o ğ l a n (tas) olup, ondan sonra da küçük bir kuş (kuşkacak) oldu. *G ü n e ş e (kuyaşka) kondu...*: (P r o b e n , IV, s. 68/85). İnsan, bir k e l o ğ l a n olduktan sonra, kuş donuna girebiliyor.

²⁵ Bu konu üzerinde, ilgili maddeler içinde duracağız.

15. “Güneşin batmadığı, ayın çıkmadığı yer”: Böyle bir söz, çok mitolojik Altay destanlarında görülüyor. *Sürekli gündüz olan*, mitolojik ülkelerden söz açılıyordu: (Proben, II, 265, 514).

16. Sekiz kez güneşe selam: Bu gelenek, Proto-Moğol Kitân’lardan görülüyordu. Sonradan Hitay devletini kuracak olan Kitanlar, 8 boydan oluşuyorlardı.

EKLER: GÜNEŞLE İLGİLİ BAZI DEYİMLER HAKINDA

Kün-dü (=Gün-lü) (Tel.): Güneşli yerde oturma: (Radlof, Wörterbuch, II, 1444).

Yarık kün (Alt.) = Güneşli, parlak gün: (A. eser, III, s.122).

Kündüng yarık (Klt.) = Güneş ışığı: (A. eser, III, s.121).

Kün-orta (Koyb.) = Öğle: (A.e., II, s.1439).

Kün-közü (Kırg.), Kün-süğü (Sag.) = Gün ışığı: (A.e., II, 1438).

Sna (Sag., Şor) = 1. Gün ışığı. 2. Hayat gücü, ruhu: (A.e., IV, 780).

Kündüng (Kırg.) = Gün ışığı: (A.e., II, s.1445).

GÜNEŞİN TUTULMASI: Kün tutuldu (Kırg.): (A.e., II, 1438).

Kökte kün tutuldu (Kırg.): (A.e., I, s.1221). Kün olganı (Alt.) = Güneşin tutulması: (A.e., I, 1244). Kün üskön keldi (Alt): (A.e., I, s.1294).

Akçağın kün yağı (yanı): Paranın, kartal bulunduğu yanı: (A.e., I, 1221). Yorumu, güçtür.

GÜNEŞ SOYUNDAN GELEN HANLAR

“Muhteşem bir Proto-Türk düşüncesi” Radlof’un Kırgızlar arasında derlediği bir destan, bize çok şeyler öğretmektedir. Anlaşıldığına göre Kırgızların iyi ve soylu Hanları, Kırgızlar arasından çıkmış değillerdi.

Kutlu ırmaklar ve kutlu soylar: Kırgız ülkesinin ortasından, büyük bir ırmak geçiyordu. Bu ırmak, Kem suyu olabilirdi. Kırgızların en soylu hanları, bu “ırmağın kaynağı”nda oturan, Altın-Bel adlı bir handan geliyorlardı. Han, “karıları ile kızlarını, kimse görmesin diye, kapalı bir yerde saklıyordu”.

Güneşten hamile kalma: “Altın-Bel Han’ın kızı, bir gün dışarı çıkmış. Tanrı onu çok beğenmiş ve güneşten hamile kalmış”. Çingiz Han’ın ana-atası Alan Kova ise, gece “ay ışığında” hamile kalmıştı. Altın-Bel Han’ın bu kızıdan olacak torununun adı, Şingiz idi. Bu da önemlidir.

Sandık içinde ırmağa atılan kız: “Babası, kızının hamile kaldığını duyunca, kızı altın bir sandığa koyup, ırmağa atmış. Sandığı ırmakta iki balıkçı görmüş ve ok atarak çekmişler. Balıkçılardan Toktakul Mergen, kız ile evlenmiş. Üç çocuğu daha olmuş. Han ölünce güneş ışığından olan Şingiz’i, han olarak tahta çıkarıyorlar. Ancak, “babası bellisiz” oğlan nasıl han olabilir diye, dedikodu çıkıyor. Bunun üzerine Şingiz, ırmağın kıyısını izleyerek, annesinin yurduna dönüyor...”

Anadolulu masallarında, “sandık içinde ırmağa atma” motifi, çok yaygındır. Han-Nâm e’ye göre, “ay ışığından hamile kalan Çingiz Han’ın atası Alan-Kova da, bir sandık içinde ırmağa atılmıştı”. Ancak Kırgızlar, Çingiz Han soyundan geldiklerini söyleyen Özbek Hanlarını da sevmiyorlardı.

Güneşin, oğlanın yayını havada tutması: Bu olağan üstü Türk destan motifi, başka bir yerde görülüyor: “Şingiz, annesinin yurduna dönüyor. Şingiz ne isterse dileği, ‘Tanrıdan yerine getiriliyor muş’. Halk, Şingiz’i han olarak tahta çıkarıyor. Ancak üvey kardeşleri, onu çekemiyorlar. Bunun üzerine, Şingiz’in annesi şöyle diyor.

"- Çocuklarımızın dördü de, yaylarını güneş ışığına atınlar. Güneş, hangi yayı tutarsa, Han olacaktır. Güneş, Şingiz'in yayını tutuyor!. Böylece Şingiz, Han oluyor".

Çingiz Han'ın türeyiş efsanesinden ayrılıkları: Kişi adları ve ışıktan hamile kalma bakımından, Çingiz Han geleneği ile bir yakınlığı vardır. Ancak Moğollar'da, "gece ve ay ışığı"; Türklerde ise, "gündüz ve güneş ışığı" söz konusudur. Ayrıca Güneş, oğlanın "yayını havada tutuyor". Bu görülmemiş, muhteşem bir Proto-Türk gelenek ve inanışıdır.

Özbek-Türk inanışları ile Han-nâme arasında da, bir benzerlik vardır. "Irmaktaki sandık" da, bir Türk destan motifidir.

"Güneş soylu" Kırgız Hanlarının soy kütüğü: Destan, Kırgız Hanlarının soykütüğü hakkında da, bazı bilgiler veriyordu: "Altın-Bel Han'ın oğlu Kayçılı Han. Onun oğlu Temir-Han, Onun oğlu Dosum-Han, onun oğlu Esim-Han. Esim-Han'ın ise üç oğlu oluyor: Engsegey, Baylı ve Er-Esim. Er-Esim'in oğlu Abılay-Han". Kırgızların, Buha Hanlarından kendilerini üstün görmeleri, Abılay Han'dan sonra başlıyordu.

Güneş soylu Kırgızların, kendilerini Buha Hanlarından üstün görmeleri: Anlaşıldığına göre Maveraünnehir Kırgızları, kendilerini düzene koyup, güçlendikten sonra, şehirli komşularını küçük görmeğe başlamışlardı. "Güneş soylu" inanışları da, bu çağdan sonra yerleşip, yayılmağa başlamıştı. Destandaki şu konuşma, bize bunu gösteriyordu:

"... Buha Hanı, Abılay Han'ın kızını alıyor.... Gelinle gelen 13 yaşında bir çocuğa soruyor: "Ben mi asılıım; yoksa Abılay Han mı asıl?" Çocuk: Abılay Han asıl (soylu)!", diyor.

"- Abılay'ın atası, nurdan peyda oldu! Yayını (sadağın), gün ışığına (küngö) astı (asgan)! Sizin atanız ise!, Çocuğun sözlerini beğeniyor ve ona bol armağanlar veriyor: (Radlof, Proben, III, Metin, s.69/ Terc., s. 91.)

Şingiz'in destanı için bk. Kazakların kökeni: (Kazaktıng түbü) (Aynı eser, III, s.63-68/s.82-89).

16. BÖLÜM

AY

*"Ayı kurtlar yakalar, iyice bir yolarmış!
"Ay eve gidip yatar, yarası kan dolarmış!"*

Altay Türk Efsanesinden

“Ay - D e d e” ile öksüz kız: İnsanoğlu parlak gecelerde aya bakmış ve uzun uzun düşünmüştü. *Ayın üzerindeki lekeler için*, hayâl kuran insanlar, onlar için şiirler yazmış ve efsaneler düzmüşlerdir. O r t a a s y a ‘da türkçe konuşan kavimlerden derlenmiş efsanelerde, *“ayda bir sırtıkla su taşıyan, i k i k o - v a l ı b i r k ı z d a n”*, söz açılıyordu.

Av r u p a ‘daki masallar da, *“bir sırığın uçlarına iki kova takmış bir k ı z ‘ın, yürüyüp durduğunu”*, anlatıyorlardı. Bu inanışların, Av r u p a ‘dan mı, O r t a a s y a ile S i b i r y a ‘ya; yoksa O r t a a s y a ‘dan mı, Av r u p a ‘ya gittiğini, kesin olarak kestirmek, çok güçtür. Bir gerçek varsa bu inanışın, S i b i r y a ‘nın buzlu ve karanlık tundralarından, B e r i n g boğazına, hatta A m e r i k a kıt‘asının kuzeyindeki A l a s k a bölgesine kadar, uzamış olduğudur.

1) Ya k u t T ü r k l e r i n i n bu motif ile ilgili olarak, S i b i r y a ‘da Türkçe olarak anlattıkları, iki anlatışı özetlemeden, geçemiyeceğiz¹.

“... Ya k u t Türklerinden bir zamanlar, öksüz ve yoksul bir kız varmış. Sıkıntı içinde yaşarmış. “a y a y a l v a r m ı ş” ve aydan yardım istemiş. Kız bir gün soğuk bir gecede suya giderken, ay inmiş ve kızı alıp, götürmüş. Bunun için, d o l u n a y d a , omuzunda sırığı ve iki kovanı ile görünmüş. Ayda, iki tane de, ç o c u k doğurmuş. Bunun için Ya k u t Türkleri, kızıdan zarar gelir diye, “aya baktırmazlar” imiş...”

2) Yine Ya k u t Türklerinde anlatılan bir masalda, buna ayrıca bir de “üvey anne” motifi katılmıştır. Birinci masalda g ü n e ş yer almaz iken; burada, ayın rakibi olarak, g ü n e ş de ortaya çıkmaktadır²:

“... Öksüz ve yoksul bir kız varmış. Ü v e y a n n e s i , kızı çok eziyet eder-miş. Bir gün, iki kovanını sırığın uçlarına takarak suya gitmiş. Bu sırada,

¹ S e r o ş e v s k i y , *Yakutı; (Yakutlar)*, s. 607. Ya k u t Türklerinin eski şamanizminin izleri hakkında en değerli araştırma, şudur: T r o ş ç a n s k i y , *Evolutsiya Çernoy Veru u Yakutov: (Yakutlarda Kara di-ni-ni-nin gelişmesi)*, Kazan, 1902. Şamanizme, kara din diyor. Çünkü kendisi, misyonerdir.

² U. H a r v a , Aynı eser, (Fr.), s. 132 vd.

a y ile g ü n e ş , yere inmişler. Kız, onları görünce korkmuş ve bir fundanın arkasına saklanmış. G ü n e ş , kız ı f u n d a ile alıp, göğ e götürmüş. Sonra da aya vermiş Bunun için ay üzerinde, fundanın altına saklanmış kız, hep görünü r, dururmuş..."

Ay - D e d e ile "yedi başlı dev"³in savaşı: E s k i T ü r k l e r e göre, a y ile g ü n e ş insanlara iyilik getiren ve onları koruyan, iki kutlu ve güçlü varlık idiler. Ay ile güneş, insanoğlunu her zaman göz altında bulundurur ve onları kötü yola sapmadan korurlardı³. A l t a y Türklerinin aşağıdaki masalı, bu inanın bir örneğidir⁴:

"... Yer yüzünde, insanları yeyip bitiren bir d e v (yelbegen) varmış. T a n - r ı , bu dev i öldürmeği düşünmüş. G ü n e ş : - ' ' Ben, sıcak ve a t e ş i m ile dev i öldürebilirim. Ancak, insanları da yakabilirim", demiş ve vazgeçmiş. Ay ise:

" - İnsanlar, benim soğuşuma dayanabilirler. Bunun için ben, d e v i öldürebilirim", demiş ve yeryüzüne inmiş. Bir ağaç üzerinde, böğürtlen yiyen d e v i , ağaçla birlikte alıp, gökyüzüne çıkmış. Bunun için dolunay, d e v ile a ğ a ç , ayın yüzünde görünürlermiş..."

Güneş, sıcakın; ay ise, soğukun sembolü: Bu efsanede de görülüyor ki; "g ü n e ş , sıcak a y ise, soğuk", olarak düşünülüyordu. So ğ u k B ö l g e Türkleri tarafından anlatılan bu masalarda, a y a daha çok önem verilmiştir. Zaten buraları, güneşin ışıkları ile sıcaklığını, esirgediği bölgelerdir. Belki de bunun için "ay, güneşten daha güçlü" olarak gösterilmiştir. A y , her girdiği yeri soğutuyordu. Ancak Güneşin öldüremediği, kötü ruhları bile öldürebiliyordu. Ayrıca insanlara, zarar vermiyordu. Buraları, karanlık bölgeler, "zulmet diyarı" idi.

" K ı z ile a ğ a ç " ve " d e v ile a ğ a ç " , bu inanışların, birleşik motifleridir. T ü r k k ü l t ü r çevrelerinde, çoğu zaman, kız ile devin yerlerini, k u r t l a r almışlardır.

Ay-Dede'yi, yeyip bitiren k u r t l a r : Ay, bazan d o l u n a y , tepsi gibi büyük ve parlak olur. Bazan da küçülür ve donuklaşır. Elbette ki insanlar, bunun sebebi nedir diye, akıllarını yormuş ve düşünmüşlerdir. Ay, niçin kaybolur, küçülür ve büyürdü? Herhalde ay, her küçüldükçe, onu bir şey yemek-

³ A l t a y Türkleri, "g ü n e ş in kırıntılarında oluşan tanrıya, s u y l a derlerdi": (A . İ n a n , Şamanizm, s. 34). Bunun, H i n t panteonundaki S ü r y â ile, bir ilgini olan gerektir. Ancak, inanış ve düşünce değişmektedir: "S u y l a , insanın yerdeki koruyucusudur". "At gözlü K a a n S u y l a " , "At gözlü (karakı) k a r t a l " . "A y v e g ü n e ş in , k ı r ı n t ı v e k ı r p ı n t ı s ı (k ı r k ı n ı) " . "K e k e m e (i k i d i l l ü) K a a n " . Bunlar gösteriyor ki tanıtımları, türkleşmişti.

⁴ P o t a n i n , O ç e r k i , IV, s. 190 vd. A l t a y Türklerine ait bir destandır. İ l a r v a , dev i, bir yarı insan olarak tanıttıyor: (Aynı eser, s. 134). Fakat bu, "Yelbegen" adlı bir devdi.

te ve bitirmekte idi. Ay'ı yiyebilecek güçler de, k u t l u k u r t l a r 'dan başka bir şey olamaz⁵:

“... A y , göklerde dolunlaşıp, bir tepsi gibi olduğu zaman, k u r t l a r ile aylar, hemen koşarlar, ondan birer parça koparıp, yerler ve böylece ayı, küçültürlermiş. A y , üzgün ve yaralı olarak, kaybolurmuş. Sonradan yaralarını sarıp, iyileştirmiş. Yeniden d o l u n l a ş ı p , göklerde görünürmüş.

“K u r t l a r , d o l u n a y ı görünce, birer parça kopararak, yeniden küçültürlermiş. A y ın , küçülüp, büyümesi; kaybolup ve yeniden görünmesi, bundan ileri gelirmiş...”

Ayı yiyen kurtlar, yalnızca Türklerin inanışlarında: A y ın , bu yolla küçülüp ve büyümesi, bir çok kavimlerin masallarında vardır. Yukarıdaki masalda bu yeyişe, K u z e y a y ı l a r ı da, katılmışlardır. M o ğ o l l a r ile Kuzey-doğu S i b i r y a 'daki G i l y a k topluluklarına göre, “ayı, kendi köpeklerini” yiyorlardı. Kuzey kutbuna yakın olan kesimler ise, “ayı, a y ı l a r a ” yedirtiyorlardı. T ü r k l e r köpekleri iyi bir hayvan olarak görmezler. Bundan dolayı yukarıdaki Y a k u t Türkleri, “ayı, k u r t l a r a kovalatıp”, “kurtlara yediriyorlardı”.

Ayı ve yıldızları yiyen “yedi başlı dev” : B ü y ü k d e v l e t k u r m u ş Türkler ile hayvancı Türkler, günlük hayatları gereği olarak, k u r t l a r a önem vermişlerdi. A l t a y Türklerinin bazı masallarında, kurtların yerine, “Yelbe-gen”, yani “Yedi başlı dev” ler geçmiştir. Belki bunda, g ü n e y tesirleri de vardı. Bu A l t a y - T ü r k masalı, ana motifleri bakımından, “sırıkla iki kova su taşıyan ö k s ü z k ı z ” efsanesine benzer. Burada, U l u T a n r ı Ülgen de, yer almaktadır⁶:

“... Göklerde yaşayan, bir çok ş e y t a n l a r (ve kötü ruhlar) varmış. Ancak bunların içinde en güçlüsü, “Y e d i b a ş l ı d e v ” , yani “Y e l b e - g e n ” , imiş. Göklerde dolaşır, yıldızlar ile A y a zarar verirmiş. Bu dev, çok kez ayı yemiş ama; büsbütün ortadan kaldıramamış. D e v , ayı yedikçe T a n r ı Ü l g e n , A y ın yaralarını sarıp, iyileştirmiş. Bazan bu d e v , göklerde y ı l d ı z l a r ı da kovalar; onları ısırarak, parçalarını yere tükürürmüş. Y ı l d ı z k a y m a l a r ı , bundan dolayı olurmuş...”

“A y t u t u l m a s ı ” ve Ayı yiyen dev: Yine A l t a y - T ü r k kültür çevresine göre “a y ı n t u t u l m a s ı ” , yine bu “yedi başlı dev” yüzünden meydana geliyordu. Bunun için A l t a y Türkleri, ay tutulduğu zaman, şöyle derlerdi⁷:

⁵ A y ın , kurtlar ile aylar tarafından parçalanması için bk. S e r ü ş e v s k i y , aynı eser, s. 668. H a y - v a n c ı T ü r k l e r , kurtlara önem veriyorlardı. Güneş Sibirya'daki daha geri kavimler ise, ayın köpekler tarafından parçalandığına inanıyorlardı: U . H a r v a , aynı eser, (Fr.), s. 134.

⁶ R a d l o f , Sibirya'dan, I, s. 380.

⁷ Aynı eser, I, s. 372 vd.

“ - Yine yel be gen (yedi başlı dev), Ayı yedi!”

AYDAN TÜREYEN TÜRK SOYLARI

Uygur yazısı ile yazılmış, Oğuz destanı'nda, Oğuz Han'ın babasının adı, “*Ay-Han*” gibi yazılmıştır. Başı kaybolmuş olan bu destandaki, “*Ay-Han*” sözünün, yanlış okunduğu görüşündeyiz⁸. Bilindiği üzere, Oğuz Han'ın ikinci oğlunun adı da, “*Ay-Han*” idi. Buradaki *Ay-Han*, yalnızca bir unvan olmalıdır. Yoksa, *Ay-Han*, “*Ayın hanı*”; *Gün-Han* da, “*güneşin hanı*” değildi. *Oğuz-Han*'ın oğulları, gökte yaşayan mitolojik kişiler değildi.⁹

MISIR TÜRK SULTANLIĞINDA, “AY-ATAM” EFSANESİ

Mısır Türk Sultanlığında, yani Memlûkler çağında anlatılan bir Türk yaratılış efsanesinden, yer yer söz açmıştık. İnsanın yaratılışını, “*dört unsur ve balçık*” köklerine dayayan bu inanış, daha çok, Öneasya mitolojilerine yakındır. Ancak yer ve kişi adları ise, türkçedir.

Ulug Han Ata Bitikçi, bu efsaneyi kaleme almıştır. Bir mutasavvıf olarak, İslam düşüncesini de, izlemiş olabilir. “*Dört unsur*” inanışı, Uygur Türklerinde de vardı. *Ay-Atam* adının, ilk ataya niçin verildiği, oldukça karanlık kalıyor. Ancak, “*Atamağarası*”, Türklerin ünlü “*mağara kültürü*”, Türk mitolojisi'nin temelini oluşturur. Efsane, karanlık ve açık noktaları ile, öz olarak şöyledir:

“Çok çok eski çağlarda, çok yağmurlar yağmış; çamurlar sürüklenmiş. Sellerin önündeki çamurlar, bir yol bularak, *Kara-dağ* adlı bir dağın içindeki, bir mağara 'ya dolmuşlar. Mağaranın içindeki kayalar yarılmış. Kaya yarıklarının bazıları, bir insanı andırıyormuş. Sürüklenen çamurlar gelip, bu “*insan kalıplarını*” doldurmuşlar.

“Aradan çok zaman geçmiş. Yarıklardaki toprak, sular ile benzeşmiş ve hâllolmuş. *Saratan burcu* 'na gelince, havalar çok ısınmış. Kalıplardaki toprak, sular ile pişmiş. Halka göre bu mağara, tıpkı bir *kadın* gibi imiş. İçinde, insanlara can veren, bir “*kadın karnı*” gibi imiş.

“*Dokuz ay*, hiç durmadan bir rüzgâr esmiş. Su, ateş, toprak ve rüzgâr, (yani *dört unsur*), insana can vermek için birleşmişler.

“*Ay-Atam* adlı, “*ilk insan*”, böylece, oluşmuş. *Ay-Atam*, gökten inmiş, yere konmuş. Bu yerin suyu tatlı, havası ise, çok serinmiş. (Türk-

⁸ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, (türkçesi), s. 10, 3.

⁹ P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de L'Horde d'Or*, s. 27.

le r i n inanışlarına göre burası, *I s t ğ - g ö l* olabilir). Sonra yine yağmurlar ile seller başlamış. *M a ğ a r a*, yeniden killer ve çamurlar ile dolmuş. Bu kez *g ü n e ş* gelip, *S ü n b ü l e b u r c u* 'nda durmuş. Bu burç, *S a r a t a n* 'dan, daha aşağıda durmuş. *S ü n b ü l e b u r c u* 'ndaki *g ü n e ş* 'in sıcaklığı ile çamurlar, sular ile pişmiş.

“Bir *H a t u n k i ş i* çıkmış. Adına da, ‘*A y - v a*’ demişler. (Kadının adının manası anlaşılmıyor. *Ay*, bir güzellik sembolüdür). *Ay - A t a m* ile *A y - v a H a t u n*, birleşip evlenmişler.

“40 *ç o c u k l a r ı* olmuş. Bunların yarısı *e r k e k*; diğer yarısı da *k ı z* imiş. Onlar da evlenip, soyları çoğalmış. *Ö l ü m l ü* kişiler olan *Ay - A t a m* ile *Ay - v a H a t u n*, ölüyorlar. Çocukları, anne ve babalarını türedikleri *m a ğ a r a* ‘ya gömüyorlar. Mağaranın kapısını da, *a l t ı n k a p ı l a r* ile kapıyorlar”. (Bk. Türk Mitolojisi, I. cilt.)

ÇİNGİZ-HAN'IN ATASININ, “AY IŞIĞI” İLE GEBE KALMASI

Büyük devlet kurmuş Türkler, soylarını mukaddes köklere bağlarlar. Ancak bu inanış, eski *M o ğ o l l a r* 'da da vardı;

“*Ç i n g i z - H a n* atalarından *A l a n - K o v a* Kadın, gece çadırda yatarken, çadırın bacasından *ay ışığı* giriyor ve kadının karnını okşuyor. Işık, bir *k ö p e ğ e* benziyormuş. Kadın, böylece gebe kalıyor¹⁰..” Bu, *A n a a i l e s i* 'nin tipik bir örneğidir. Türklerde “*baba*”, her zaman *i n s a n* idi¹¹. Burada köpeğe benzeyen şey ise, Türklerin “*Gök-böri*” si, yani *G ö k k u r t* 'una benziyordu. *Gök kurt*, *Ç i n g i z H a n* devletinin, diğer bir “büyük devlet efsanesi” nde geçmektedir.

“*S a r ı a y ı ş ı ğ ı*” üzerinde de, durmak gereklidir. *Sarı renk*, bir *a l t ı n* sembolüdür. *Ç i n g i z H a n* devletinde, *sarı renk*, önemli bir yer tutuyordu. Ancak unutmayalım ki, *Ç i n* 'de de *sarı renk*, kutlu ve millî bir renk idi. “*S a r ı*, *Ç i n* imparatorlarının bir sembolü” idi. Örnek olarak *s a r ı g e y s i y i*, yalnızca *Ç i n* imparatorları giyinirlerdi...

“*Ay ı ş ı ğ ı n d a s a v a ş*” ve yürüyüş eski Türklerden, *Ç i n g i z H a n* 'a ve hatta *O s m a n l ı* ordularına kadar, pratik gereklerden gelen bir gelenektir. Belki bu da, Türkler tarafından türendirilmişdir. Ancak *U n o H a r v a* 'nın sandığı gibi, bu gerçekçi davranış, mitoloji gereği olarak uygulanmıyordu. (A-eser, (Fr.), s.133).

¹⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 21.

¹¹ *Han-nâme*, O. Ş. Gökyay özeti, s. 315.

Ay, yıldızların altında yedinci: *Ku t a d g u B i l i g* 'in 130-141. bölümünde, yıldız ve burçların adları, diğer yerlerdekinden değişiktir. Değişik bir astronomi anlayışı da vardır. Bunu yorumlamak, güçtür. Ay, *Saturn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merih, Zühre ve Merkür* 'den sonra, 7. geliyordu: "*Bunların en altında ay (yalçık) dolaşır yürür (yorur); güneş ile karşılaşsa hemen dolunay olur (talır)...*" = (KB, 137).

Ay karşılığı olarak "yalçık" sözü, yalnızca bu kaynakta görülür.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA "AY"

1. "Aydan türeme"

Aydan türeyiş, resmen ve devletçe, ilk olarak *Çingiz Han* 'ın atalarını anlatan efsanelerde görülür. "*Çingiz Han* 'ın atası, *Alankova çadırın bacasından giren ay ışığı ile hâmile kalmıştı*"¹². Ana kaynaklar, *Bu ışığın bir kurt şeklinde indiğini* de, söylemektedirler. Doğudaki *Moğol* kavimlerinin bu inancı, *Türklerde* görülüyor.

Türkler, "*ay yaratan büyük Tanrı*"nın varlığına da inanıyorlardı. Bu inanış, *Altay* 'lardaki *Şaman* dualarında da, devam ediyordu¹³. Ancak ay, *Türklerin* de bir *güzellik sembolü* idi. Kuzey *Türk* destanlarında, "*Güneş gözli, ay ağızlı*" sözleriyle öğülen, güzel çocuklar ile yiğitler çoktur¹⁴. Aya, *kişilik* veren destanlar da, yok değildir. "*Ay - Han*"¹⁵, artık mitolojik karakterini kaybetmiş olarak, *Oğuz destanı* 'nda da görüyoruz. Eski *Kuzey - Türk* destanlarında ise, çok görülür¹⁶. Daha sonraki *Kuzey - Türk* destanlarında ise, "*Yiğitler, Ay - Han ile Güneş - Han 'ın kızını almak için, yola çıkarlar*"¹⁷.

"*Ay donuna girme*": Yalnızca bir destanda bulabildik. *Keloğlan*, "*güvercin ve atmaca donuna giren bir yiğid, sonra da dolunay oluyor*"¹⁸.

2. "*Ay Tanrısı*": *Tanrı* olarak ay, *Türklerde* ve *Hunlarda* bile görülüyor. Çünkü, Ayı da yaratan bir *Ulu Tanrı* vardır. Ancak *Uygur Türkleri*nde, *Mani* ve *Buda* dinlerinin girmesinden sonra, "*Ay Tengri*" deyişi

¹² Kaynaklar ve görüşler için bk. *Türk Mitolojisi*, I, s. 43.

¹³ "Ay'lı ve güneşli makamı, ayımı ve güneşimi yaratan, şekil veren, *Atam Ülgen!*" : (A. İnan, Şamanizm, s. 32). Bu günkü düşüncemizde, fazla bir ayrılığı yoktur.

¹⁴ "*Oğuz Han* 'ın doğuşu" ile ilgili bölümümüzde, geniş örnek verilmiştir. Ayrıca bk. *Radloff, Proben*, IV, s. 71/90).

¹⁵ *Proben*, I, s. 12 vd. Olaylar, göklerde geçer.

¹⁶ *Kara Kököl*: "Ulu ata, bu kişiler nereye gidiyorlar", dedi, Yaşlı adam: "Ay - Han 'ın kişileri, *Kün - Han* 'ın kızını, savaşla almağa gidiyorlar", dedi. Yiğid, "silkindi, bir *Keloğlan* (tas kul) oldu..." : *Proben*, IV, s. 66/83.

¹⁷ "Silkindi, *Keloğlan* (taşsa) oldu... Yine silkindi, *dolunay* (on besinde tuğan ay-dai), güzel oldu. Sonra kendi donuna (kalıbına) girdi..." : (*Proben*, IV, s. 66/83).

görülmeğe başlıyor. Bu deyişi, H a r e z m ş a h l a r çağında bile devam eder görüyoruz¹⁸. Aslında bu söz, “*Kök Tengri*” deyişinin, sonraki bir paraleli ol-
sa gerektir. Eski türkçe U y g u r yazıları, Hazreti İ s a için de, “*Yaruk Ay Teng-
ri*” diyorlardı¹⁹.

“*Ay ışığı*”, bu deyişlerin köklerini oluşturunuyordu. *Ay ışığı*, Mani dininin
de ana prensiplerindendir. Eski U y g u r şiirlerinde de, *ay* sözü ile birlikte,
“*aydınlık*” sözü de, geliyordu²⁰. “*Ayaz gökte*” ki *ay ışığı*, daha alımlı oluyordu²¹.

3. “*Ayın şekilleri*” de, A n a d o l u ve dış Türklerin edebiyatı ile ge-
leneğinde, büyük bir yer tutar: “*Tolu yarım ay*” (*Dolun ve yarım ay*) deyişi,
U y g u r l a r ın eski Türk şiirlerinde de, görülür²². “*Ayın küçülme ve büyümesi*”
ile “*Güneşin küçülmesi, ayın donuklaşması*” ile ilgili inanışlar ise, çok daha
eski mitolojik köklere dayanır²³.

“*Ay ağılı*”, güzelliğinden dolayı A n a d o l u ’da ve Dış Türklerde, çeşitli
inanışlar doğurmuştur. K ı r g ı z Türkleri, “*Ay ağıllanırsa süt kabını, güneş
ağıllanırsa küreğini hazırla*”, derler²⁴. Yani, süt ve ekin bol olur.

4. “*Ay ile bulutlar*” da, T ü r k inanışlarında yer etmiştir. Y u n u s ’un,
“*Benim ayım ışığına, bulutlar gölge etmeye*”, dediği gibi. U y g u r Türklerin-
de, “*Uluğ bulut Ay Tengri*” sözü, *Ayın* değerli bir tanıtması idi²⁵.

“*Ay ile yıldız*” ilişkilerine gelince, T ü r k l e r bunun için de, geniş yo-
rumlar yapmışlar. Osmanlılar, “*Ay gören yıldız bakma*” sözünü, niçin di-
yorlardı? M a n i dini tesirinde kalmış eski U y g u r şiirleri de, “*Ayın yıldızdan
ayrılmasını*”, bir e r d e m olarak görüyorlardı.

“*Ayın bulunduğu yön*”, Türklerde daha çok, s o l d a görülüyor. G ü -
n e ş i s e s a ğ d a d ır. Kuzeydeki T u n g u z kavimlerinde de, ayın sembolü olan

¹⁸ Bu, belki de eski bir İ r a n deyiminin, bir yorumudur: (*Mukaddemet ül-Edeb*, Poppe yayını, s. 402a).

¹⁹ W a l d s c h m i d t - L e n t z , 1933, s. 504. Türkçe U y g u r el yazmalarında ay, şöyle tanıtılıyordu:
1. “*Küçlög iki yaruk Kün, Ay Tengri*”: (*Manichaica*, III, 6,4). 2. “*İki Kün, Ay Tengri küçin...*”: (*Aynı eser*,
III, 8,5). 3. “*Beş yegirmideki tolun ay teg seviglig...*”: (*Uigurica*, (III, 46, 14). 4. “*Ay Tengride kut bulmış...*”

²⁰ Rahmeti A r a t , *Eski Türk Şiiri*, 105.

²¹ Aynı eser, a. yer.

²² Aynı eser, 75. K u t a d g u B i l i ğ ’den şu notları sunalım:

“... *Ay doğarken (ay toğısı), önce çok küçük doğar (az togar); Gün geçtikçe (küninge) büyür ve yukarıya
doğru yükselir (ağar)*” (KB, 731).

“*Dolun (tolun) olup, dolunca (tolşa), Dünyayı aydınlatır (yarur); Dünya halkı (Ajun halkı), ondan ay-
dınlık (yarukluk) bulur!...*”: (KB, 732).

²³ “*Ay, tam ve kâmil (tükel) olup, en yükseğe çıkınca (ağsa ediz); küçülür ve eksilir, benzinin güzelliği
(körk mengiz) gider!...*”: (KB, 733). Burada Ayı, insanlara benzetiyor. Ayrıca bk. P e k a r s k i y , *Yakut
Sözlüğü*, s. 66.

²⁴ Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 498a.

²⁵ F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 20, 24.

totem hayvanları, daha çok *batıya* bağlanır. *G ü n e ş , doğudadır*²⁶. Bu konuyu da şimdilik, bu kadarcıkla kesiyoruz.

EKLER: AY HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

1. Ayın yönleri: - a. "Rüyada, ay başından, *g ü n e ş* ayağından çıkıyor. Yıldızlar ise kalbinden doğuyorlar": (Proben, III, s. 297) .- b. "Rüyada, *g ü n e ş* sağında, ay solunda, *ç o l p a n* (sabah) yıldız ise, aşağıda duruyor": (Proben, I, s. 32) .

2. Ay aydınlığı: Güney Anadolu Türkmenlerinde: a. "Ay aydınlığında bulunan üzüm, kurtlanırmış". - b. "Ay aydınlığında süttan kesilen çocuğun dişleri dökülmüş". - c. "Ay aydınlığında budanan ağaçların cinsleri değiştirmiş": (A. R. Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I, s.134).

3. Ay ve yıldız göre bayram: Çagan (Alt. Tel. Leb. Tarançı) = Yıldızın parlaması. Altay Türklerinde, aralık ayında yapılan bir bayram. *Me ç i n* yıldız, ayın yükselmesinin on ikinci gününde (on ekki yan- gında), aya yaklaşırmış. Çagan ay (Tel.) = Aralık ayı: (Radlof, *Wörterbuch*, III, s.1843).

4. Deyimler: Bu deyimlerin içinde, fikir ile düşünce ve inanışlar da vardır:

Akçil = Ay ağılı: (Radlof, a.e., I, s. 124) .

Ay carık (Kırg.) = (yarık) = Ay ışı: (Aynı yer).

Ay üzgerü (Kaz.) = (üzgerle-) = Ayın değişmesi: (A.e.,I, s.1901).

Karangu ay (Tar.) = Yeni ay: (A.e.,II,s.154).

Pişen şapmang ay (Şor) = Ağustos: (A.e., IV,s.981).

Şokur ay (Şor,Kaç.) = (Çokur): 1. Alaca. 2 Nisan: (A.e., IV,1024).

Tola (Sag.) = (Tol-a), Ay-tolası = Dolun ay: (A.e.,III, s.1191).

Yelbegen yegen ay (Alt.Tel.) = Ayın tutulması. Yelbegen adlı dev, ayı yediği için, ay tutuluyormuş: (A.e., III,s.457).

²⁶ U. Harva, aynı eser, s. 476.

17. BÖLÜM

YILDIZLAR

Türklerde yıldız bilgisi, çok önemli bir rol oynamıştır. Geceleri, vakti öğrenmede yıldız bilgisi, tek yol ve çaredir. Eski A n a d o l u köylerinde, yıldız bilgisi ile saati bile tesbit etme, mümkündü. “*Kervan Kıran*” Türküsünde, suçu kendilerinin yıldız bilgisine değil; kervan yıldızının vakitsiz çıkmasında buluyorlardı.

Yönleri ve yolu bulma da, ancak yıldızları iyi bilme ile mümkündür. Özellikle savaşçı kavimler için, bu çok önemli idi. Ayrıca yıldızlar, kendi başlarına bir âlem ve güzelliştir. Bundan dolayı insanoğlunun gönlünü çalmışlardır.

Yıldızların, sıcak ve soğuk havalar ile ilgileri: Biz burada, astronomi değil; mitoloji araştırması yapıyoruz. Ya k u t Türklerine göre, “... *Soğuk havalar, gezegenlerin deliklerinden, yer yüzüne inerlermiş. Ülke re bakarak, gezegenlerin yükselip, alçalmaları görülür ve soğuk havaların geleceği söylenirmiş...*” K u z e y - D o ğ u A s y a’da ise, “ ‘ *B ü y ü k a y ı burcunun kuyruğu, kuzeyde ise, k ı ş ; batıda ise, s o n b a h a r ; güneyde ise, y a z ; doğuda ise, ilkbahar gelirdi¹...*” Her ülkede yıldızların konumu ayrıdır. Bu örnekleri, ef-sane ile pratik hayatın nasıl yanyana geldiğini göstermek için sunduk.

Türklerde “ ‘ *Ü l k e r*’ ”, gezegen demek: Türkler, gezegenler için, “ülker” veya “ürgel” derler. Ya k u t Türkleri, “ ‘ *g ö ğ ü n d e l i ğ i* ’ ” için, “ürgel” derler: “... *Bir zamanlar Dünya çok soğukmuş. Bir yiğit, avladığı k u r t l a r ı n derileri ile, göğün deliklerini kapamış ve havalar ısınmış²...*” Yiğit bu iş için, “30 çift, k u r t bacağı derisinden, eldiven yapmış”.

Sıcak ve soğuk havalar, gezegenlerin hareketine bağlı: Ya k u t T ü r k - l e r i n e g ö r e , “ *bir zamanlar hava çok soğukmuş. Bir şaman göğe çıkmış. Bir ağaca bağlı olan gezegenlerin bağlarını kesmiş. Gezegenler hızlı dönünce, havalar ısınmış. Şaman, elindeki şeyleri havaya atmış, onlar da y ı l d ı z*

¹ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 712. Potanin’in buradaki derlemeleri, D o ğ u A s y a’ya aittir. Bölgelere göre, yıldızların durumları da değişir.

² N. G o r o h o v , *Materialı Dlya İzuçeniya Şamanstva v Sibiri*: (Sibirya şamanizmini inceleme için materyeller), Irkutsk, 1883, s. 63.

olmuşlar³...” Gezeg en le r, göğün ilk ve ana yıldızları olarak kabul edilmişlerdi.

Dünya da, gezegenler gibi dönüyordu: Prof. R a s o n y, bize “*Macar Mitolojisi*” ile ilgili bir kitap vermişlerdi: “... *Ta n r ı Dünyayı yaratıyor. A n a - A t a* ‘yı, yeryüzüne gönderiyor. Dünya çok çabuk dönüyormuş. Bu yüzden *Tu f a n* oluyor. Bir *t e k e r l e k* gibi dönen Dünya, ateşli sular altında kalıyor⁴...”

Diğer yıldızlar ve Türkler

1) **Z ü h a l (S a t u r n)**: Türkler bu yıldızı iyi tanırırlar. *Kutadgu Bilig*, bu yıldız için, şöyle diyor:

“En üstün Zühal (Sekentir), en önde yürür,

“İki yıl, sekiz ay, evde kalır” (KB,131).

2) **M ü ş t e r i (Jupiter)**: Bu yıldız, Türklerin takvim bilgisinde, önemli bir rol oynar. En eski adı, “*Eren-tüz*” olabilir. 11. yüzyıldan sonra Türkler bu yıldıza, “*Ongay*” demişlerdir. A n a d o l u ‘nun bir çok yerlerinde de bu yıldıza, “*Öngay*” veya “*Öngey*” adı verilir. Dönüş süresi, 12 gezegen’in sürelerine yakındı. Bu yıldız için *Kutadgu Bilig* şöyle diyor:

“Ondan sonra gelir, ikinci olur Ongay,

“Her evde kalır on ay, ayrıca da iki ay” (KB,132)

3) **M e r i h (Mars)**: Yıldızın kı z ı l rengi, Türklerin gözlerinden kaçmamıştı. A v r u p a ‘da da, *Kırmızı yıldız*” denilir. T ü r k l e r bu yıldıza, “*Bakır Sokum*” demişlerdi. A n a d o l u ‘da Mars’a, “*Yaldırık*” da derler. Bu da, eski türkçe bir deyimdir, “*Korkunç ve ateşli*” olarak düşünülmüştür. *Kutadgu Bilig* M a r s ‘a, “*Kürüd*” diyordu:

“Üçüncü Merih (Kürüd) gelir, korkunç gururlu yürür,

“Bu (yıldız) kime baksa, yeşermiyenler bile kurur” (KB,133)

4) **U t a r i t (Merkür)**: Bu yıldız, uğurludur. Türkler ona, “*Tilek*”, yani *Dilek* de derler. Ona karşı dilekler dilenir. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu:

“Sonra geldi arzu “*Tilek*”, arzular,

“Kime yakın gelse, onu özüne bağlar” (KB,136).

³ P r i p u z o v, N. P., *Svedeniya Dlya İzucheniya Şamanstva u Yakutov...* (Yakutistandaki Ya k u t Şamanizmini incelemek için haberler), Irkutsk, 1885. Ya k u t şamanizmini hakkındaki bu değerli rapor için bk. U. H a r v a, (Fr.), s. 132.

⁴ Bu önemli bilgileri, Prof. R a s o n y ‘inin aşağıdaki Macarca makaleden yaptığı yardımlar ile öğrendik: K e p e s G e z a, *A Magyar ő s Költeszet*, Nyumairol, 1964, s. 21. “*M a c a r nazmının izleri*” adlı bir yazıdır.

BURÇLAR HAKKINDA NOTLAR

Türkler, K o ç burcuna, “kuzu”; b o ğ a burcuna da, “Ud”, yani öküz derlerdi. Sonradan, B o ğ a da, denmiştir. En iyisi bu burçları, *Kutadgu Bilig*’den okuyalım:

- “Oniki burç (Ükek) vardır, bunlardan başka,
 “Kimisi iki evli, kimisi tek evlidir,
 “Yaz yıldızı K u z u , sonra da B o ğ a (ud) gelir,
 “İkizler (Erendir), Kuçık ile, dostça yanyana gelir” (KB,138)
 “Gör. “Arslan” burcu ile, komşu “Buğday başı” (Başak),
 “Sonra Terazî burcu (Ülgü), sonra Yengecin (Çadan) eşi,
 “Sonra geldi Oğlak, Kova (Könek), hem Balık,
 “Bunlar doğarsa eğer, aydın olur, Gök kalık” (KB,139-41).

Burçların özellikleri: *Kutadgu Bilig*, bu burçları saydıktan sonra, onların özellikleri hakkında bilgi veriyordu:

- “Bil ki bunlardan üçü bahar (yaz), üçü yaz (yay) yıldızdır,
 “Üçü güz, üçü kış yıldızdır, bil!
 “Üçü ateş (ot), üçü su, üçü rüzgârdır (yel), bil!
 “Üçü toprak oldu, Dünya ve iller oldu! Bil!
 “Bunlardan biri, birine düşman (yağı),
 “Tanrı düşmana düşman verdi, kesti savaşı (çoğu),
 “Uyuşmaz (karışmaz) düşmanlar, barıştı (yaraştı), içlerinde!
 “Görüşmez düşmanlarsa, kaldırdı öçlerini!
 “Düzenleyen (itigli) Tanrım, özlere düzen verdi!
 “Düzen verdi, düzdü (tüzdi), hepsini barıştırdı..” (KB,142-147).

KÜÇÜK AYI BURCU

Yukarıda bu burçtan, sık sık söz açmıştık. K u z e y - T ü r k destanlarına göre bu burç, “dört tekerlekli bir arabayı çeken, iki at” gibiydi. A n a d o - l u ‘da bu burca, “Koyun ağılı” denir. Güzel bir tanımlamadır. A h m e d V e f i k Paşaya göre bu burç, bir “araba” idi. K ı r g ı z Türkleri bu burca, “Altı arka”, yani “Altı dağ koyunu” demişlerdir. A l t a y Türkleri ise bu burcu, “İl yettegen”, yani “İl yedigen” demişlerdir.

Büyükayı, Küçükayı burcunun “Yedi bekçisi”: O r t a a s y a Türklerinin Büyükayı burcu, nedense onun bir peyki gibi görülmüştür. Bir K ı r g ı z - T ü r k inanışında, şöyle deniliyordu:

“Küçükayı burcunun arabası, öndeki iki yıldız, yani a k v e k ı r a t l a r tarafından, Kutup yıldızının çevresinde çekilirlerdi. Büyükayı burcu, yani Y e d i k a r d e ş l e r, Küçükayı burcunun, Y e d i b e k ç i l e r i idiler. Arkalarından gider, onları kollarlardı. Göklerdeki k u r t l a r ise, atları yemek isterlerdi. Atları yedikleri gün, K ı y a m e t kopacaktı⁵...”

Büyükayı, Küçükayı burcunun, “Yedi düşmanı”: K ı z e y A s y a ‘ya girdince, düşünceler biraz değişiyordu. (Alcor) adlı yıldızı, Büyükayı burcu yağma ederek çalmış. Bunun için onların adı, h a y d u t ‘a çıkmış. Küçükayı burcunu, kovalayıp, dururlarmış. “Kovalama” motifi, her iki efsanede de ayrıdır⁶.

Büyükayı burcu, Küçükayıyı kovalayan, “Yedi Kurt”: Bazı efsanelerde, kurtların yerine k ö p e k l e r geçerler: “... Büyükayı burcu, Kutup yıldızına zincirler ile bağlı Y e d i K u r t imiş. (Küçükayı burcunun) atlarını kovalıyorlardı. Zincirlerin koptuğu gün, K ı y a m e t de, kopacaktı⁷...”

Yedi Kurt veya köpek, sembolik (metaphorical) olarak söylenmiştir. A l t a y ve K u z e y Türk destanlarında, “Cedey Han’ın Y e d i k ö p e ğ i, A l t ı n d a ğ ı n kapısında, nöbet bekliyorlardı’...” Buradaki A l t ı n d a ğ , ‘Altın kazık’, yani Kutup yıldızı olabilir. Bir başka efsanede de, “Yedi kurt, bir kısırağı kovalıyordu⁸...” Bunları değerlendirmek için, bu motifleri değerlendirmek gereklidir.

BÜYÜK AYI BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: “Y e d i ğ e r ”, bu burcun en eski türkçe adıdır. A n a d o l u Türkleri, bu eski ada, “Yedi kör”, “Yedi ker”, bazan da “Yedi eşek” demişlerdir. A n a d o l u kıyılarında bu burca, “Gemi yıldızı”, veya “Kömük” diyenler de vardır. 11. yüzyıldan sonra, “Yedigen” denmeğe başlanmıştır:

“Yedigen götürdü, ta yukarı başını,

“Başka bir ılık saçtı, parlattı her yanını” (KB)

⁵ H. V a m b e r y, aynı eser, s. 154.

⁶ P o t a n i n, *Oçerki*, IV, s. 736: Doğuya doğru ‘‘köpek’’ motifi yaygındır. H a y v a n c ı T ü r k geleneklerinde ise, temel motif, ‘‘kurt’’ idi.

⁷ S c h i e f n e r, *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, SPb., 1859. Almanca şiir halinde yazılan bu destanlar, çok mitolojiktir ve hep göklerde geçer.

⁸ R a d l o f, *Proben*, I, s. 46.

Altay Türkleri bu yıldıza, ‘*At Yettegen*’, yani *At yedilisi* demişlerdir. Kırgız Türklerinin bazı kesimleri ise, ‘*Yeti arkar*, yani *Yedi dağ koyunu*, demişlerdir. Bazan da, ‘*Koş ögüz*’, yani *İki öküz* denmiştir. Anadoluda, ‘*İki karındaş*’, *İki kardeş*” diyenler de vardır.

11. yüzyıldan belgeler: 1) ‘*Yetigen*’: Yedi kardeşler burcuna verilen, addır: (MK,3,s.37). Eski bir şiir:

2) ‘*Karanlık geceyi, geçirmek istedim (keçürsedim)!*

‘*Ağır uykuyu uçurmak istedim (uçursadım)!*

‘*Yedi kardeşleri, kaç kez saydım, kaçırdım!*

‘*Yıldız sayarken, böylece günüm doldu!*’ (MK,3,s.247; Brockelman, AM Pr., 11,15).

3) Uyгурel yazmalarında: ‘*Yetiken Sutrastını* (sudur), *iyi* (yeğîn) *ve açık* (ayrık) *eşitip...*’ (TT,VII,40,135).

Büyükayı burcu, dört geyik ve üç avcı: Batı Sibiryâ kavimleri bu burca, sadece ‘*Geyik*’ adı verirler. Altay kuzeylerinde, Yeniseylilere göre, ‘*Dört köşedeki yıldızlar, 4 geyik idiler. Kuyruktaki üç yıldız da, 3 avcı idiler...*’

Büyükayı burcu, Yedi kardeş ve Yedi Han: Bu düşünce, Orta ve Batı Asya inanışlarına uygundur. Yedi yıldız, bir bütün olarak düşünüyorlardı. Zaten eski Türkler de, ‘*Yetigen*’, *Yedigen* diyorlardı’.

Büyükayı burcu, takvim ve hava raporu gibi: Anadolu’da da bu konuda, geniş bilgi ve tecrübe vardı. Ancak Kuzey Asya’da bu burçların düzeni, daha açıktır: ‘*... Kuyruk doğuda ise, bahar; güneyde ise, yaz; kuzeyde ise, kış başlangıcı idi... Burcun gerilemesi, ışıkların azalması, don; ışıklılık ve parlak olması, kar yağışını, gösteriyordu*¹⁰...

Yedi haydut ile Ak ve Gök boz atlar: Ünlü Türkolog Vambery’ye göre bu inanış, tam bir Türk düşüncesi idi: ‘*... Kırgız Türklerine göre, bu burç ‘Yeti-Karakçı’, yani Yedi Haydut idi. En uçtaki iki yıldız, Ak-boz ve Gök-boz atlar idiler. Ortadaki yıldız, ‘arabânın oku’, oluyordu. Kutup yıldızına bağlı olarak dönüyorlardı*¹¹...

Yedi Han ve Büyükayı burcu: Şimdi Altay Türk düşüncesine gelmiş bulunuyoruz: ‘*... Burcun yedi yıldız, gezegenler ile yıldızlara, çok kötülük*

⁹ ‘*Yetigen, yedigen*’ ile ilgiler, eski Türk kaynaklarından derlenerek, aşağıda sunulmuştur.

¹⁰ Büyükayı burcu’nun iklim değişiklikleri ile ilgisi için bk. Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 712. Bu bilgiler, Güney-doğu Altayla ra aittir.

¹¹ H. Vambery, aynı eser, s. 154.

etmişler. Bundan dolayı 7 Han durmadan kaçıyor ve yıldızlar da onları kovalıyorlardı¹²...”

Kız kaçıran Yedi kardeş: K ı r g ı z Türk düşüncesine, yani bize daha yakınla geliyoruz: “... Gökteki gezegenlerden iki kızı varmış. Y e d i K a r d e ş , kızı kaçırp, yanlarına almışlar. Bu, A l c o r yıldızıdır. Bundan dolayı, Yedi yıldız, yedi hırsız da denilir¹³...” Buna benzer bir inanış, M o ğ o l l a r arasında da görüyoruz. “Bu Yedi kardeşler, y a ğ m a n ı n ve hırsızların k o r u - y u c u s u olmuştur. Bunun için yağmaya ve haydutluğa çıkanlar, onlardan yardım dilenirlermiş¹⁴...” Bir B u r y a t efsanesinde ise, bunların, “7 aygırlı alplar” oldukları söyleniyor¹⁵.

Ç i n l i l e r e göre de, “Büyükaı burcunun dört yıldızı, bir a r a b a idi. Uçtaki üç yıldız, yani üç a t tarafından çekilirdi. Burcun dirseğindeki küçük yıldız ise, bir m e l e k idi”.

İlkel ve geri Moğollara göre, Büyükaı burcu: B u r y a t Moğollarına göre, “bir yiğit, “7 Kara demirci’yi, (7 şamanı) öldürmüş ve kafataslarından şarap kâsesi yapmış. Yedi kardeşler, bu 7 kafatası imiş. Demircileri, (Şamanları), korurlarmış...” A l t a y Türk düşüncesine yakın bazı Buryat inanışlarını sunmuştuk¹⁶. Bu ise, onların gerçek düşünceleri olmalıdır¹⁷.

Büyükaı burcunun, Ü l k e r ile savaşı: K ı r g ı z Türk inanışına yaklaştan bir A l t a y efsanesi ise, şöyledir: “... Kutlu bir i n e k , Yeryüzünde dehşet salan, M e ç i n adlı bir böceği öldürmüş ve parçalarını göğ e savurmuş. 6 parçası, Ü l k e r ‘i oluşturmuş. Bir parçasını da Büyükaı burcu saklamış. Bunun için Ü l k e r , Yedi kardeşleri kovalayıp, durdurmuş¹⁸...” K ı r g ı z Türklerinin, Büyükaı burcuna, “Yeti Karakçı” yani Yedi Haydut¹⁹ demeleri, boş değildir. Onlara göre Ü l k e r , başlangıçta, 7 yıldız idi²⁰.

TERAZİ BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: Ö n a s y a ‘da “Mizân” ve Terazi” adı verilen bu burca, T ü r k l e r “Ülgü” derlerdi. Ülgü de, terazi demektir²¹. Eski

¹² P o t a n i n , O ç e r k i ... , IV, s. 194. Güney A l t a y ‘a ait bir inanıştır.

¹³ Aynı eser, IV, s. 200. Bu inanış, Türklere aittir.

¹⁴ Aynı eser, II, s. 125; IV, s. 193.

¹⁵ Aynı eser, IV, z. 200-203. Burada, “Yağma” ya teşvik ve prim vardı.

¹⁶ Aynı eser, IV, s. 203; U . H a r v a , a. eser. s. 193.

¹⁷ Skazaniya Buryat: (Buryat masalları), Irkutsk, 1890. Burada Güney S i b i r y a ‘nın geri mitoloji motifleri görünürler. Bu geri Buryatlarda, “d e m i r c i l i k ” yoktu. Bu, bir imrenme olsa gerektir.

¹⁸ P o t a n i n , O ç e r k i ... , IV, s. 194. Güney-doğu A l t a y kesimine ait inanışlardır.

¹⁹ “Yedi karakçı” deyimini için bk. II. V a m b e r y , aynı eser, s. 154. Düzenli ve teşkilâtlı, h a y d u t - l a r demektir.

²⁰ Diğer Dünya efsanelerine göre Ü l k e r , başlangıçta, “7 yıldız” idi.

²¹ T e r a z i burcuna, K ı r g ı z Türkleri de, “tarazi” derlerdi: K a d l o f , Wörterbuch, III, s. 243; Y u - d a h i n , Kırgız Sözlüğü. (türkçesi), s. 710.

Türkler bu burca, “*Karakuş*” adını da verirlerdi²². *Karakuş* kartaldemektir.

Altay’daki Teleüt Türkleri ise, Terazi burcuna, “*Üç Miğak*” demişlerdir²³. Osmanlı yazılarında bu burca, “*Beş Kardeş*” denilir. Anadolu’da köylüler ise, “*Beş Kardeşler*” derler. Bu burca, Ortaasya’da “*Kesil*”; Anadolu’da ise, “*Kuyruk yıldızı*” diyenler de vardır. Bu sözleri, değerlendirmiyoruz.

“*Cevza*” veya “*Seyf’ül Cebbar*”: Araplar bu yıldızı, bu adlarla anarlar. Avrupa’da bu tesirle burca, “*Orion kılıcı*” demişlerdir. Mütercim Asım Efendi, Türk ve İslam düşüncelerini benzeştirerek, şöyle diyor: “*Bu burçta, hırsla çomak kaldırmış, başkasına vurmak isteyen bir adamın hayâli görülür. İki yıldız arasında, bir devşan vardır*”.

Terazi burcu: Üç geyik, bir avcı: Altay kültür çevresine ait düşünceler, şöyledir: “... Üç geyik, usta bir avcı tarafından kovalanmışlar, Geyikler canlarını kurtarmak için göğeye kaçıp, Terazi burcunu oluşturmuşlar...” Bu çevrenin dışında, çok geri inanışlar da vardır²⁴.

Baş insan ve gövdesi de at olan avcı: Geri Tunguz kavimlerinde, böyle bir düşüncenin bulunması, çok ilgi çekicidir. Bu *Kentaur* anlayışı, her türlü dış tesirden uzak, Kuzey-doğu Sibirya’ya ait idi. Terazi burcunun geyikle, bu *Kentaur* avcı kovalamış²⁵.

Terazi burcunun, avcının yay ve okundan oluşması

1) Şimdi, öz bir Türk düşüncesi’ne geliyoruz. *Oğuz Kağan destanı*’ndaki, göğeye gerilen yay ve okları hatırlayalım. Terazi burcunun “üç geyik” ten oluşması, Ortaasya Türklerinde çok yaygındır²⁶. Terazi burcu için Altay’da ki Teleüt Türkleri, şöyle düşünüyorlardı: “*Kuguldey adlı bir yiğit, 3 geyik kovalamış. Geyikler, Tanrıya sığınmışlar, 3 yıldız olmuşlar. Yiğidin oklarından biri beyaz, birisi ise kırmızı imiş. Kırmızı yıldız bir geyiği yaraladığından, Kanlı yıldız demişler*”²⁷...

²² “*Kara-kui*” adlı yıldız kümesi için, yukarıdaki girişimizde, vesikalar bir araya getirilmiştir.

²³ “*Üç-Miğak*” deyimi için bk. Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1871.

²⁴ “*Üç geyik kafatası*” destan motifi, Sibirya’ya aittir. Güneyde, görülüyor.

²⁵ Buryat “*kentaur*” u için bk. Potanin, *Oçerki*, IV, s. 206. Bu da, çok kuzeydeki kültürlerin bir efsane motifidir.

²⁶ U. Harva, aynı eser, s. 194.

²⁷ Altay’ın kuzeyindeki Teleüt Türklerinin durumu için bk. Potanin, *Oçerki*..., IV, s. 204. Bu efsane, Türk mitolojisinin, orijinal motiflerini, içinde toplar.

2) Bir Altay Türk destanında: “... Yeryüzünde bir avcı, bütün geyikleri öldürüyormuş. Tanrı avcıyı göğe çekmiş. Avcının yaya ve okları, Terazi burcunu oluşturmuşlar²⁸...”

3) Bir Kırgız Türk inancı: “... Avcıların elinden, yalnızca “3 dağ teke si” kurtulabilmiş. Tanrı onları göğe çekmiş. Onlar da Terazi burcunu oluşturmuşlar. Avcıların attıkları oklar da, gökte birer yıldız olmuşlar²⁹...”

ÜLKER BURCU

Ülker burcuna, Türklerin verdikleri adlar: Dünyadaki bütün Türkler bu burca, “Ülker” veya “Ürker” derler³⁰. Ülker sözü, “sıra ve dizisi” anlamına gelir. Ülker burcu 6 yıldızdır. Ancak Batı’da olduğu gibi Türkler de, bu burcu “7 yıldız” olarak kabul etmişlerdir. “Yediki z” dan birisi, kaçırılmış imiş. Anadol’da, Ülker’e, “Yediger, Yedigen, Yedi kardeş, Yediler, Yedi kandil” de denmiştir. Yediger ise, Anadolu’da, “Yâdi ker, Yedi yar, Yedi yarlar”; olmuştur. Ülkerin yıldızları, çok yanaşıktırlar. Bunun için Anadolu’da, “Topçalar” da, denilir.

Ülker dönümü, sıcak ve soğuk havalar: Kuzey Türk inanışlarına göre, “Ülker yıldızı gökte altı delik oluşturmuyordu. Bu delikten, sıcak ve soğuk havalar gelerek, iklimi değiştiriyordu...” Bizim “Ülker Dönümü” sözümüzün de, belki bu inanışla bir ilgisi vardı³¹.

Ülker ile Zühre’nin aşkı ve kar fırtınaları: Bu inanış, Yakut Türklerine aittir. “... Zühre, güzel bir kız; Ülker de, bir delikanlı imiş. Karşılaşınca, kalplerinden büyük bir aşk kopuyormuş. Bu yüzden, kar fırtınaları kopuyormuş³²...” Bazıları da, “Ay ile Ülker arasındaki, bir düşmanlık” tan söz açıyorlardı. Bir Altay şaman duası’nda, “Ateş için: Ülker yıldızı yoldaşın, Tanrıdan da fermanlısın!...”, deniyordu³³.

Koyuncu Kırgız Türklerinin inanışlarında Ülker: Meçin adlı bir böcek, Altay Türkleri için, zararlıydı. Kırgız Türkleri için ise, yararlıydı. Çünkü koyunlar onu, severek yiyorlardı: “... Çayırılar içinde bir böcek var-

²⁸ Yaya benzetilişi için bk. Oçerki, IV, s. 204 vd.

²⁹ Oçerki, II, s. 124. Orijinal bir Altay Türk motifidir.

³⁰ “Ülker” in Türk Dünyasında söylenişleri hakkında, yıldızlar bölümümüzün girişinde, durmuştuk. Ortaya şay Türkleri, buna çoğu zaman, “ürker” de derler: Radlof, Wörterbuch, I, s. 1838. Diğer söylenişleri için bk. Radlof, aynı eser, I, ss. 1855, 1857, 1858. Ayrıca bk. Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, s. 796.

³¹ Kağgarlı Mahmud, I, s. 95; III, s. 40. Ahmed Vefik Paşa da, “ülker” dir, der: “Lehçe-i Osmanî, s. 168.

³² Pekarakiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 18b.

³³ A. İnan, Şamamizm, s. 64.

miş. Koyunlar, böceği severek yerlirmiş. Develer ile inekler ise, yiyemezmiş. İnek, böceği öldürmek istemiş. Ta n r ı da onu, Ü l k e r burcu yapmış³⁴...

"... A l t a y Türkleri Ü l k e r yıldızına, M e ç i n derler. M e ç i n adlı bir böcek yerde yaşar, insanlar ile inekleri yermiş. Bir inek, Meçin'i öldürmüş. Parçalarını göğe savurmuş ve böylece, Ü l k e r yıldızı olmuş³⁵..." Bu da, s ı - ğ ı r c ı lara ait bir inanıştır. K ı r g ı z inanışı, daha orijinal görünmektedir. Çünkü, kendi hayat ve iklimlerine uygundur³⁶.

ZÜHRE YILDIZI

Bu yıldız batıda V e n ü s , Ö nasya'da da Z ü h r e denilir. Ya k u t Türklerine göre, " Z ü h r e , çok güzel bir kız idi³⁷..." Öyle anlaşıyor ki bu inanış, B a t ı ve İ r a n mitolojilerinden geliyordu.

Z ü h r e : Kervan yıldızı: Tanrı dağlarının yayla ve vadilerinde yaşayan K ı r g ı z Türkleri bu yıldız, "Kervan *culduz*", yani K e r v a n y ı l d ı z ı derler. A n a d o l u 'da ise yaygın olarak, "Kervan *kıran*" derler. Bu da, müşte-rek kültür tabanımızın bir belgesidir.

Z ü h r e : Tan ve Çoban yıldızı: O s m a n l ı kitaplarında bu yıldız, "Erte *yıldız*", deniyor. A l t a y Türklerinden S a g a y l a r ise, "Erte *Solbanı*", yani "Erte *Çolpanı*" derler. Yine A l t a y Türkleri, "Tang *Solbanı*", da, derler. Anadolu'daki "Tan *yıldızı*", gibi! "Çoban *yıldızı*" ile "Çolpan *yıldızı*" arasındaki benzerlik üzerinde, ilk kez A h m e d V e f i k Paşa durmuştu.

Z ü h r e : Sarı yıldız, Ak yıldız, Kanlı yıldız: Bu yıldız, sabaha karşı doğar. Bunun için A n a d o l u 'da, "Sabah *yıldızı*" da denmiştir. "Ak yıldız" diyenler de vardır. Doğu A n a d o l u 'da, "Sarı yıldız, Al yıldız, Kanlı yıldız" da, denilir. "Bu yıldızın erken doğması yüzünden bir k e r v a n erken yola çıkmış ve Haydutlar tarafından yok edilmiş..." Ş u güzel E r z u r u m türküsünü sunmadan geçmeyelim:

"Kanlı yıldız, Sarı yıldız,

"Sunam ağlar, Sarı yıldız,

"Selam götür, sen Al yıldız,

"Yıldız ey! Yıldız, yıldız, yıldız!"

³⁴ Bu böcek, Altaylı ve diğer Türklere ait bir motiftir: P o t a n i n , *Oçerki...*, II, s. 125.

³⁵ Aynı eser, aynı yer.

³⁶ Aynı eser, aynı yer.

³⁷ H ı r i s t i y a n Yakutlarındaki bu tesirler için bk. S e r o ş e v s k i y , *Yakuti...*, s. 668.

XI. Yüzyıl Türklerinde Zühre, Parlak ve Güzel yıldız: Zührenin güzellik sembollüğü, bütün Türk kültür çevrelerinde yaygındır. Kaşgarlı M a h m u d 'un derlediği eski bir Türk şiirinde, şöyle deniliyor:

“Yaruk yulduz togarda, udunu kelip bakar men,

“Satulayı sayraşıp, tatlığ ünün kuş öter!”

“Parlak yıldız (Zühre) doğanda, uyanarak bakarım,

“Gevezelik ederek, tatlı sesle kuş öter!”

K u t a d g u B i l i g 'de, yani 11. yüzyıldaki s a r a y dilinde ise şöyle deniliyordu:

“Sevimli bir yüz (sevü) vururdu, beşinci Zühre (Sevit).

“Severek (seve) baktı ise, sen gönlünü avut!” (BK,135)

Kuzey Türk destanlarında Zühre, güzel bir kız: Yukarıda, bu inanış üzerinde durmuştuk: “Z ü h r e güzel bir kızmış. Ülker yıldızını seviyormuş. Karşılaşınca, yer yüzünde k a r fırtınaları koparmış”³⁸..” Zühre ile Ülker'in yaklaşma zamanı, 6. aydadır. Y a k u t Türklerine göre, bu ayda büyük k a r fırtınaları olurdu.

Zühre, Ç o l p a n yıldızı: K ı r g ı z Türklerine göre “Zühre, A y 'ın kızı idi. Ülker ise, oğlu idi”³⁹. Türkler yaygın olarak bu yıldıza, “Çolpan” veya “Çolpon” derler. A n a d o l u 'da da, “Çoban yıldızı” denmiştir⁴⁰. M o ğ o l l a r da, bu yıldıza, “Solbon” veya “Sulbun”, derler⁴¹.

“Tang yulduzu”, yani T a n y ı l d ı z ı deyimi de, Türklerde çok yaygındır. Çünkü, sabahleyin doğar⁴². “Sabah yıldızı” da denilir. Eski Türkler Zühre'ye, “Yaruk yulduzu”, yani P a r l a k yıldız veya “Işık yıldızı” da demişlerdir⁴³. A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde ise, “Ak yıldız”, denir⁴⁴.

Zühre: G ü n e y yıldızı: Bir A l t a y Türk efsanesi, şöyle diyordu: “... Bir yiğit rüyada, s a ğ yanında g ü n e ş i , s o l yanında d a y ı görmüş. G ü n e y - d e i s e , Z ü h r e yıldızı parlıyormuş”⁴⁵..” Herhalde Zühre, yiğidin gelecekteki eşi olsa gerekti.

Zühre: At sürülerinin koruyucusu: Bu inanış, K u z e y Türkleri ile Si-birya kavimlerinde çok yaygındır. A l t a y ve çevrelerinde a t s ü r ü l e r i çok

³⁸ P e k a r s k i y , Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 16a.

³⁹ Altaylarda, bu konudaki orijinal Türk inanışları için bk. P o t a n i n , Oşerki, II, s. 125.

⁴⁰ Bu düşünce, A h m e d V e f i k Paşa'nındır: (Aynı eser, a. yer).

⁴¹ II. V a m b e r y , geçen yüzyılda, bu konu üzerinde de, durmuştu: (Aynı eser, s. 155).

⁴² R a d l o f , P r o b e n , I, s. II. V a m b e r y , a. eser, a. yer.

⁴³ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 96.

⁴⁴ L e h ç e - i O s m a n i , s. 258.

⁴⁵ R a d l o f , P r o b e n , I, s. II. Olay, göklerde geçer.

olduğu için, bu düşünce, yerli de olabilir: “Zühre yıldızının kendisinin de, gökte at sürüleri varmış. Yanındaki iki küçük yıldız da, birinin adı Tuğ-lu k olan, iki çobanı imiş. At sürülerinin sahipleri, Zühre için kurban verirler ve etlerin kokusu ile dumanını, Zühre’ye gönderirlermiş. Gece dünyada kısrakların doğumlarını başlatmış. Bazan Batıya gidermiş, herkes işi bırakmış. Kurtlara gün doğarmış⁴⁶...” Hindistan’da Zühre yıldızı, yani “Aşvin”, bir at üzerinde gezermiş. Ancak Hindistan’da, at sürüleri yoktur.

EKLER: SABAH YILDIZLARI

VEYA SABAHLA BİRLİKTE KAYBOLAN YILDIZLAR

Kutadgu Bilig yazarı, sabaha doğru görünen ve kaybolan yıldızlar ile burçlar hakkında, çok değerli bilgiler vermektedir. Kutadgu Bilig yazarının yaşadığı yer, çok uzaklardadır. Bu nedenle bilgileri, astronomi bakımından değerlendirme, güçtür. Ancak bu satırlarda, yalnızca astronomi değil; kültür ve duygu da vardır:

1) “Abdest aldı (yunup kıldı), yatı namazına (yatgu namazın) kıldı; gereklerini gördü, döşegini dile-di ve yattı.

“Az uykuya vardı, sonra yine uyandı; Merih, Mars, (Bakır sukun), tepeden (yana) kaymıştı (savılmış).

“Yine gördü ki, Ülker’in başı (tuğu), yana kaymıştı (savılmış).

“Doğudan (toğardın), Akreb (Çadan) burcu çıkmış (kopmuş), başı da, yükselmiş (tuğ örlep).

“Yine yattı, uykusu gelmedi; bir nöbetçi (keziglig kişi) gibi, gözünü yummadı!...

“Güneş yükseldi (yaşık örlep), yelden toz koptu! “Dokuz Alsancağı” (tuğu), yaklaşıldı!...”: (KB,4887-4893).

2) “Yumulmadı bir daha gözü, uyanık yattı. Düşünerek, sıkıldı özü!

“Baka gördü ki doğudan (önden), Terazi (veya Jüpiter) Kara-kuş doğdu; Kopa geldi (Karakuş), tıpkı bir ateş gibi!

“Sonra yıldızlar (yıldırık), Aygır (adgır) burcu ile parladılar!

“Ardından dizildi (derildi), Jüpiter (Erentir). (Ey insanoglu), özünü bunlarla belgele (belgüle)!

“Seherkuşu (sükiç) kalktı, göğe yükseldi! Mezâmîr (Su-i’ibri) okur gibi, yabancı bir dille öttü (ünün sumıldı)!

“Doğuya doğru, güneşe baktı; yerinden kopup, yükseldiğini gördü...”: (KB: 5674-5678).

3) “Yüzün gizledi yere, Rumfkızı; Dünyanın benzi oldu, bir zenci (zengi) yüzü! Göğün rengi ile ilgili bölümümüzde de, bu benzetmeler üzerinde durmuştuk. “Rumfkızı”, göğün güzelliğini anlatan, bir tanıtmadır. Göğün, bunlu ve sıkıntılı havası da, “Zenci (zengi) yüzü” tanıtması ile tanıtılmıştır.

“Uykısı gelmedi, kalktı ve yine baktı: Gör! Ülker, yine kaymış (savılmış), geceye katılmıştı (uçukmuş tüne)!

“Gözünü göğe dikti ve uzun uzun baka durdu! Kara gece (kara tün) karardı (tünerdi), aydınlanmadı hiç!

⁴⁶ Skazaniya Buryat: (Buryat masalları), s. 122. Yigidin yüzü, kuzeye (?) dönük olmalıydı.

“Yatı verdi azıcık, sonra yine uyandı. Mavi (yaşlı) göğe baktı ve yukarıda gördü ki:

“Doğudan (toğardın), T e r a z i (Kara-kuş) burcu kopmuş, yükselmiş! Düşmanın taşıdığı meşâleler gi-bi, parlak (yıldrak)!

“Ye d i k a r d e ş l e r (yetiken), başını götürdü, yine yukarı! Y ı l d ı z l a r (yıldırık), A y g ı r (adgr) burcuna, dönüştüler (töngit-)! J ü p i t e r ‘in (Eren-tir) başı ise, yerlere yakın indirdi!

“G ü n e ş (yaşık) başını kaldırdı, ışıktı yüzünü açtı!...”: (K u t a d g u B i l i g , 6216-6221).

GÖKTEKİ YILDIZLAR VE BURÇLAR

K u t a d g u B i l i g yazarı, kitabına başlarken, gök ile yıldızlar hakkındaki bilgilerini ileterek, konu-ya giriyor. Ancak yıldızlar ve burçlar ile ilgili olarak, burada verdiği bilgiler, kitabın içindekiler ile çelişmektedir. Anlaşıyor ki yazar, bu girişi, değişik bir kaynağa dayanarak kaleme almıştı. Bir kaç burç ile ilgili beyti, az önce sunmuştuk. Şimdi de bu çok güzel ve derin girişin, -biraz da tahlil ederek- tümünü sunmağı, yararlı görüyoruz:

“(T a n r ı) , m a v i (yaşlı) göğ ü yarattı, üzerine de y ı l d ı z ı ! K a r a g e c e y i (kara tün) türetti, ay aydınlık (yaruk) g ü n d ü z ü ”!

“B u g ö k t e k i y ı l d ı z l a r , b i r b i ç i m b e z e k ! B i r b i ç i m k ı l a v u z , b i r b i ç i m ö n c ü (yemek)! N e b i ç i m a y d ı n l a t m ı ş ! O , b i r k ı l a v u z k i , y o l u n u y i t i r e n l e r , (y e t s e) , o n u n l a b u l u r !

“B a z ı s ı , a z y ü k s e k ; b a z ı s ı a z a l ç a k ! B a z ı s ı , ç o k p a r l a k (y a r u k r a k) b a z ı s ı d a a z !

“B u n l a r ı n e n ü s t ü n d e , Z ü h a l (Saturn) (Sekentir) yürür. İki yıl, sekiz ay, bir evde kalır!”
“S e k e n t i r ” veya “Sekentüz”, yalnızca burada görülür. Üzerinde arapça, “Z ü h a l”, yazılıdır (A.2), Bu yıldız, “Eren-tüz veya “Erentir” de, olabilir.

“Ondan sonra ikinci oldu, M ü ş t e r i (Jüpiter) (Onğgay). Bir evde kalır on (?), ayrıca da iki ay”. (Bk. Burçlar).

“Üçüncü M e r i h (Mars) (Kürüd) gelir, kızgın (köksün) dolaşır! Sözler bir baksa, yeşermişler bile ku-rur!” (Bilindiği üzere Türkler, M e r i h (Mars) yıldızına, “Bakır-Sokum” adı verirdiler. “Kürüd” sözü-nü, ilk kez burada görüyoruz).

G ü n e ş (yaşık) oldu dördüncü, Dünyayı aydınlattı. Yaklaşan, bakılanın, özünü aydınlatır!

“Sevimli (sevüg) bir yüz vurundu, beşinci Z ü h r e (Venüs)! Severek baktı ise, özünü avut!” (Buradaki “Sevir” sözünü de, başka bir yerde göremiyoruz).

“Sonra geldi arzu, arzular U t a r i t (Merkür) (T ü l e k) Kime yaklaşırsa, onu özüne bağlar!

“Bunların en altında, bu Ay dolaşır. G ü n e ş ile bakışsa, dolunay olur!

“On iki b u r ç ‘da, vardır, bunlardan başka; kimi iki evlidir, kimisiyse bir (evli).

“K u z u (Oğlak, hamel), bahar (yazık) yıldızdır; sonra da, B o ğ a (Ud! Öküz, Sevr) gelir. İki z - l e r (Erentir), S e r e t a n (Kuşık) dürtüşüp yürür! Bunlar “Erentir, Erentüz, Cevza, j ü p i t e r veya T e - r a z i idiler, (Metnin altındaki yazılara göre, burada yazma, mana değiştiriyor. Dürtüşerek (sançu) yürürler, dendiğine göre, bu iki yıldız birer düşman olarak görülüyorlardı).

“Gör! A r s l a n (Esed) ile komşudur, B u ğ d a y b a ğ ı (Sünbüle)! Sonra T e r a z i (ülgü) gelir. Bunlar-da, A k r e b (Çadan) ile Kavş‘ın, (yani) Ya y ‘ın (ya), oldular eş!

“Sonra geldi Oğlak, C ediy (Oğlak); K o v a D e l v (Könek) ve B a l ı k , H â t . Bunlar doğunca gökyü-zü ve hava (kalık) aydınlanır! (Bundan sonra gelen beyitler, yıldız bölümümüzde verilmiştir: (K u t a d - g u B i l i g , 127-141).

BAZI YILDIZLAR VE İNANIŞLAR

1) XI. yüzyıla ait Kaşgarlı Mahmud'un şu notu çok önemlidir: "Yıldız, yıldızlara ait yaygın bir addır. Sonra araları ayrılır: Müşteri (Jüpiter) yıldızına, "Erentüz"; Terazi (Mizan) yıldızına, "Kara-Kuş"; Ülker (Süreyya) yıldızına, "Ülker; Yedi kardeşlere, "Yetigen"; Kutup yıldızına "Temür-Kazuk"; Merih (Mars) yıldızına da, "Bakır-Sokum"; denilir": (MK,III,s.40).

2) ÜLKER: "Süreyya 'ya, Ülker denilir": (MK, III, s. 40). Doğrusu, "gezege" dir. Bk. (Broc-kelmann, İnd., s.226), Ürker (Çağ.) ve Ürkör (Kırg.) söylenişleri de vardır: (Radlof;Wb.,I,1837). Gezege anlamına söylenir. Diğer notlar, yukarıda sunulmuştur.

"Ülker çeriğ" "Savaşlarda yapılan bir hile ve kurnazlıktır. Askerler, her yandan bölük bölük toplanırlar. Birisi ilerleyince, ötekiler de ona uyarlar. Bu hile ile, yenilme az olur": (MK,I,s.95).

Kutadgu Bilig'de Ülker, sabah yıldızları arasında sayılır. Bazan sabah, "Ürker'in (veya) Ülker'in, geceye karışması ile, sabah oluyordu": KB,6216). Bazı yerlerde ise, Ülkercin sonra, başka burçlar da görülüyordu: (KB,4887-89).

3) TERAZİ (Mizân) veya MÜŞTERİ (Jüpiter): Bu iki yıldız veya burç, çeşitli kaynaklarda birbirlerine karışmışlardır. Bunun en iyi yorumunu, Broc-kelmann yapmıştır: Eski türkçedeki "Eren-tüz" sözü, yıldız olarak Müşteri (Jüpiter); burç olarak da, Terazi burcu için söylenmiştir. Jüpiter manasına, "Kara-Kuş" ile, yer değiştirmiştir: (İnd.,s.22).

"Eren-tüz": Bu, Müşteri (Jüpiter) yıldızdır": (MK,I,76).

"Eren: Eren-tüz: Yıldızlar bilgisinde, Terazi yıldızının adıdır. Bu, aynı gökte uğraklarından birinin adıdır": (MK,I,76). Değişik okunuşu, "Eren-tir, Eren-tiz": (KB).

4) KARA-KUŞ yıldızı: "Terazi (Mizân) yıldızına, "Kara-kuş" adı verilir": (MK, III, s. 40).

"Müşteri, (Jüpiter)'e, "Kara-Kuş" adı verilir. Bu yıldız doğduğu zaman, "Kara-Kuş toğdı, denilir. Bu yıldız oralarda, sabahleyin doğar": (MK,I,s.332). "Buna bazan, "Kara-Kuş yıldız" da, denilir": (MK,III,s.221).

Kara-Kuş, burç olarak Terazi ve yıldız olarak da, Jüpiter için, söylenmiş olmalı idi: (Broc-kelmann, s.166). Kutadgu Bilig içindeki anlayışı ise, yukarıda sunmuştuk.

5) MERİH (MARS): "Bakır-Sokum" diye Türklerce anılan bu yıldız, Türk edebiyatında, önemli bir yer tutar.

"Bakır-Sokum" Merih (Mars) yıldızının adıdır. Kızılıktı, bakıra benzer": (MK, I,361; 398; III,s.40). Doğrusu, bu olmalıdır. "Sokım", eski türkçede, bir kapa veya kapak manasına söylenmiş olmalıdır: "Sokım: Bir ağaç parçasıdır ki, çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur. Üç tarafından delinerek, okun üzerine konur": (MK,I,s.397). Bu bir ısıklık ok olsa gerektir.

Uygur Türklerinde: "Bakır Sokra yultuz": (TT,VII,s.57;Mars) "Bakır sokana yultuz": (KB,2889,4889).

18. BÖLÜM

SAMANYOLU

S a m a n y o l u deyiş ve anlayışı Türklere, İ r a n edebiyatı ve mitolojisi yoluyla girmiştir. İranlılar bu yola, “*Kah-keşân*”, yani S a m a n ç e k e n derlerdi. Bu söz, O s m a n l ı kitaplarında da, “*kehkeşan*” yazılışı ile görülmüştür. İ r a n düşüncesine göre, “ ‘ S a m a n y o l u , gökte saman çekilirken, yere düşen saman tozlarından ve saman parçalarından oluşmuştu’ ”.

“Bir saman hırsızının bıraktığı izler” diye de, Türk düşüncesine yansımıştır. Eski Türkler, “Saman oğrısı”, yani s a m a n h ı r s ı z ı , demişlerdir.

“Hacılar yolu”, Hac yolu” ise Türklerin İslamiyete girişinden sonra oluşmuş deyimlerdir. Çünkü bu yol, güney-doğuya doğru gidiyordu. Bu sözde de İ r a n tesirleri vardır. “*Samancı yolu*” “*samanlık yolu*” deyişlerimizin kaynağı da, F a r s edebiyatı olmalıdır.

“Gök yaruğı”, “Gök kapısı” ise, orijinal Türk deyişleri olsa gerektir. Bu söyleyişler, ilk O s m a n l ı kitaplarında da görülmüyordu. A n a d o l u ‘da söylenen, “*Gök dere*” ile “*Gök yolu*” ise, eski Türk mitolojisinin izlerini taşımaktadır.

“Ordu yolu”, “Kuşlar yolu”, orijinal bir eski Türk düşüncesidir. Bizce en eski ve orijinal deyim, “*Kuşlar yolu*” veya “*Kuş yolu*” idi. Çünkü göçebe kuşların izledikleri yön de, *samanyolu* idi. Bunun altında da bir efsane ve mitolojik bir düşünce yatmaktadır. Az sonra üzerinde duracağımız bu m i t o l o j i k düşünceler, geniş Ortaasya’dan doğmuş, R u s y a ve F i n körfezine kadar uzamıştı. K a z a n Türklerinde, kuşlar da belirtilmiş ve *Yaban kazlarının* yolu denmişti. Bu deyimle ilgili, birsürü de, efsane vardır.

Samanyolu, “Göğün dikiş yeri”: Böylece P r o t o - T ü r k düşüncelere, inmiş bulunuyoruz. K u ş l a r y o l u da, eski bir düşüncedir. Ancak biz böylece Mitolojiye inmiş bulunuyoruz. Y a k u t Türkleri, “*Samanyolunun, göğün bir d i k i ş y e r i olduğunu*”, düşünmüşlerdir. Bu, büyük bir düşünce idi. Y a k u t l a r ı n bazı komşu kavimleri ise, “*Bütün uzayı, (yani Macro-Cosmosu), Samanyolunun bir parçası gibi düşünmüşlerdi*’...” Yani Dünyamız da, Sa-

¹ 1883 de yayınlanan şu rapor önemlidir. Ancak orijinal Türk düşüncesinden uzaktır: U. H a r v a , aynı eser, s. 143. Bk. A g a p ı t o v , H a n g a l o v , Şamanstvo u Buryat Irkutskoy Gubernii: (Irkursk bölgesi Buryatlarında Şamanizm), Irkutsk, 1883, s. 50.

manyolunun içindeydi. Zaten bu günkü modern düşünceler de, bu yöne doğru yönelmektedirler. *Anadolulu'daki Gök yarığı* düşüncesini de, hatırlayalım.

Samanyolu, “*Tanrı'nın ayak izleri*”: *Yakut Türklerinin Prototürk düşünceleri*, uzay anlayışını geliştirmekte ve bizi, yeni fikirlere eriş-tirmektedir:

“... *Tanrı, Dünyayı ilk olarak yaratmak istediği zaman, gök yüzün-de bir süre gezmiş. İşte gök yüzünde güzel bir cadde gibi parlayan bu Saman-yolu, Tanrı'nın o zamanki, ayak izlerinden başka bir şey değilmiş?*...” Güney-Batı'ya doğru uzanan bu Samanyolu, “*Tanrı'nın hareket yönünü*” de, bize öğretmiş oluyordu³.

Samanyolu, “*Geyik avcılarının ayak izleri*”: Görüş ve anlayış, saf ve der-in mitolojiden kurtulup, “*Kuş yolu*” gibi, *günlük bir hayata* dönüyordu. Bu inanış, *Macarların* akrabaları olan, *Volgular* kavimlerine aittir. “*Avcılar, gökte geyikleri kovalamışlar. Samanyolu, bu avcıların ayak izleri imiş*”.

SAMANYOLU: ORDU YOLU

Attila ve oğullarının geleneklerine gelmiş bulunuyoruz. Bu inanış, “*Macarların Ortaavrupa'ya gelişlerinden sonra başlar*”. Derin *Ortaasya* izlerini taşıyan, bir *Macar mitolojisi*” dir. Bu efsane, Transilvanya'da otu-ran, Türk-Macar karışımı, *Sekeller* arasından derlenmiştir.

Macarlar, Samanyolunu izleyerek geliyorlar: Samanyolu, her ülke-ye göre yön değiştirir: “... *Macarlar, Ortaasya'ya yakın yurtlarından, Macaristan'a göçerken, Samanyolunu izleyerek gelmişler?*...” Saman-yolu Güney Rusya'da, özellikle yaz aylarında, *doğu-batı* yönleri arasında uzanıyordu. Bu efsaneyi araştıranlar, şöyle diyorlardı: “... *Samanyolu burada, sanki Ortaasya ile Avrupa arasında uzanan bir yolmuş gibi görülür. Büyük akınlar ile göçler, hep bu yol üzerinden yapılmıştır?*...”

Attila'nın oğlunun ruhundan, medet ve yardım umanlar: *Macarlar*, Samanyoluna, “*Hadakkutya*” derlerdi. Bunun manası, *Ordu yolu* demektir. *Attila'nın devleti 450 yılından sonra yıkılınca, Transilvanya'da kalmış olan Türk-Macar karışımı Sekeller sıkıştıkça, Attila ile oğlunun ruhlarından, yardım ve medet ummuşlardı*.

Attila'nın oğlunun ruhu, Hun askerlerinin ruhları ile Samanyolun-dan yardıma getiriliyor: “*Sekel ordusu, düşman karşısında sıkışınca, At-*

³ J. G. Georgi, *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche*, St. Pb., 1775, I, s. 321-1773 ta-rihli bir rapordur. Bu efsanede, bir Güney tesirini göremedik.

⁴ *Skazaniya Buryat: (Buryat masalları)*, s. 122 vd.; *Harva*, aynı eser, s. 198.

⁵ *Roheim, Hungarian Mythology*, s. 16.

t i l a 'nın en küçük oğlu C s a b a 'nın ruhu, H u n askerlerinin ruhlarını da emrine alarak, gelmiş ve S e k e l l e r e yardım etmişti. C s a b a ruhlar ordu-su ile gelirken, hep " O r d u - y o l u " yani S a m a n y o l u üzerinden ilerlemiştir..." (Aynı yer).

Bu efsane Samanyoluna, sosyal bir ruha ve tarih şuuru veriyor. A t t i - l a 'nın, C s a b a adlı bir oğlu yoktur. Adı, ancak efsanelerde geçer. Ölümsüzlüğe ermiş imiş. Konuyu uzatmıyalım.

S a m a n y o l u , "Avcıların kayak izleri": Yine M a c a r mitolojisi ile onların akrabaları olan, V o g u l gelenekleri içinde kalıyoruz: " N u m i T a r e m adlı tanrı, 6 ayaklı, çok hızlı koşan bir geyik yaratmış. Bir avcı onu vurmak için, gökyüzünde kayakları ile kovalamış. Samanyolu, bu kutsal kayak izleriymiş..." Bu Tanrı'nın 7 oğlu varmış, bütün insanlık bu 7 oğuldan türemiş⁵. Y a k u t Türklerine göre de, " T a n r ı 7 insan yaratmıştı. İnsanlık, bu 7 insandan türemiştir". Görülüyor ki Türk Mitolojisinin, en Doğu ve en Batı uçları arasında bir benzerlik vardı.

Samanyolu: " K u ş y o l u ". K ı r g ı z Türkleri Samanyoluna, "Kuş yolu" derler. T ü r k m e n l e r ise, "Kuşlar yolu" diye tanımlarlar. K a z a n Türkleri ise, "Kiyik kaz yolu", yani "Yaban kazlarının yolu" derler K a z a n Türkleri, F i n - U g o r ve Ç u v a ş l a r üzerinde, derin tesirler bırakmışlardı⁶. K a z a n Türklerinin tesirinde kalmış bir V o g u l efsanesi, şöyle diyordu: "... Bir yiğit, göklerde uçar, dağlarda avlanırmış. Baharda S a m a n y o l u 'ndan Kuş l a r gelince, o da kuzeye gidermiş. Kuşlar gidince de, Samanyolundan uçar, yurduna dönermiş..."

Göklerdeki geyik avcıları: Göklerde 6 ayaklı geyiği kovalayan, kayaklı geyik avcısının izlerinden söz açmıştık⁸. Ona benzer bir efsane daha vardır⁹. Bunlar, M a c a r ve F i n - U g o r kültür çevrelerine aittir.

"Yer ile göğün birleştiği yerde", geyiği yakalama: Yine aynı çevrelere ait bu söylenti de, U z a y (Cosmos) anlayışı ile ilgili, önemli bir bilgi veriliyordu: "Uçan Avcı, "Yer ile göğün birleştiği yerde", bir dişi geyik vurup, karnı-nu doyuruyor¹⁰..." Bu, gerçekten görkemli bir mitolojidir. Ancak açık olarak yorumlayamıyoruz.

İki kardeşi, göğe ve yere çeken geyikler: "... İki kardeş, geyik görüyorlar. Geyikler, onları yurtlarına çekiyorlar. Kardeşlerinden biri, "Gökteki ruhla-

⁵ M u n k a c s i, *Die Weltgottheiten*, KSz, IX, 3, s. 251.

⁶ "Kuş yolu" inanışları üzerinde ilk kez V u n b e r y, durmuştur: Aynı eser, s. 155 vd.

⁷ R o h e i m, aynı eser, s. 14.

⁸ M u n k a c s i, aynı eser, s. 251.

⁹ Aynı eser, s. 353.

¹⁰ R o h e i m, aynı eser, s. 16 vd.

rın a t a s ı “diğeri de yerdeki” insanların a t a s ı “oluyor¹¹...” *Geyik de çekti beni kendi dağına türküsündeki gibi bir düşünce!*

Kuş olup, Samanyolundan gelen bir konuk: Gerçi bu da, M a c a r kül-tür çevrelerine aittir. Ancak A l t a y ve T ü r k motifleriyle içiçe girmiştir: “... Çok eski çağlarda bir yiğit, K a z donuna girip, S a m a n y o l u üzerinden bir ülkeye gidiyor. Bir evin bacasından girip, bir kızla evleniyor ve nesilleri çoğalıyor¹²...”

¹¹ R o h e i m , aynı eser, s. 13.

¹² Aynı eser.

19. BÖLÜM

SERAP VE TÜRKLER

Serap, ışık yansımaları ile ilgili bir olaydır. Daha çok çöllerde olur. Türkler, hayâl kurma, hayâlet görme, hayâle kapılma gibi anlayışları da, bu sözlerle anmışlardır. Anadolu'daki "ılgın-salgın" deyimini, kökleri çok eskilere giden türkçe söz köklerinden gelir. Anadolu Türkleri serap için, "ılga, ılgım, ılgın, yalgın, ılgır, ılkımak" gibi yine kökleri eski Türkçeden gelen deyimler de kullanırlardı¹.

Eski Türkler seraba, "Sakım" derlerdi: Eski türkçede serap, "sakım" dır. Anadolu'da aynı manada söylenen, "sağın" sözü de önemlidir². Göktürkler, "sakınmak" sözünü, düşünmek veya "bir şeyi hayâllerinden geçirmek" için söylenirdi. 10. yüzyıldan sonra ise bu söz, yalnızca, "hayâl gibi görme", manasına söylenmişti.

Deyimler ve belgeler: 11. yüzyılda, "ol benim közüme sakıdı" sözü, "o benim gözüme hayâl şeklinde göründü", demektir³. "Sakığ sakıdı" sözü ise, doğrudan doğruya, "serap göründü" demektir. "Sakırmak" türeyişi ile de söylenir⁴. Uyguşel yazılarında da, şöyle deniyordu: "Sihir (yelvi) ile

¹ Anadolu'da, "İlgam, ılgım, ılgır, ılga, ılgam, ılgıt, ılkım" sözleri, şu anlayışları karşılarlar: 1. Serâb. 2. Hayâl. 3. Yaz güneşinin ışığının yansımalarıyla görülen titrek pırıltı.

"İlgım ılgım görünüyor", belli belirsiz manasıdır: (Derleme sözlüğü, VII, s. 2468 vd.).

Eski Anadolu'da, Osmanlı kitaplarında ise, "İlgım-salgım, ılkım-salkım, algım-salgın" sözleri, doğrudan doğruya, serâb manasına söylenir. Asım Efendi, şöyle diyordu: "... Serâbdır ki, sıcak günde çorak yere güneş urduktaki, su gibi görünür. Türkçede, "ılgım-salgım" denilir": (Bürhan-ı Katı, s. 597). Ayrıca bk. Tarama sözlüğü, III, s. 1940.

² Bk. Derleme dergisi, "Sağın" maddesi.

³ Kaşgarlı Mahmud, III, s.268-269: 1) "İlgın yalgın göründü". Eski türkçesi: (Sakığ (serâb) sakıdı): (MK, III, s. 268). 2) "Susamışa serâb, hep su göründü". Eski Türkçesi: (Usukmışa sakığ (serâb), kamuğ su göründü): (MK, I, s. 191).

Kutadgu Bilig'de: "Bu bir avuş kara toprağı bırak! Büyüğe ve ebedî (mengü) ili dile! Bu serâba (sakığ), ne gerek var!...": (KB, 5425).

"... Görü verisen, Dünya işi bir serâb'dır (sakığ ol)! Tutayım diye uzanırısın, kaybedersin!...": (KB, 1410).

"... Bu Dünya serâb'dır (sakığ ol)! Gözünden uçar! Ne kadar özlersen (öz ederse), gözünden kaçır!...": (KB, 3627).

Uyguşel yazmalarında: "... Sihirli ve sihirbazlık (yelvi kömen), bir serâb (sakığ) gibidir...": (Altun Yarık : Suvarnaprabhasa, 451,2).

⁴ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 268-269.

hayâl görme (kömen), tıpkı s e r a p (sakıg teg) gibidir..." (Suv.,451,9). K u t a d g u B i l i g 'den de, bir kaç örnek sunalım:

- 1) "Görü ver, Dünya işi bir seraptır (sakığ ol),
"Tatayım dedikçe, insan onu kaybeder (yetrür)!" (1410)
- 2) "Bu Dünya seraptır (sakığ), gözünden uçar,
"Ne kadar özler isen, o kadar kaçar..." (3627)
- 3) "Bırak, bu bir avuç (avutça) toprağı,
"Ulu ve ededî illeri iste, nene gerek bu serap (sakığ)" (5425)
- 4) "Susamışa serap (sakığ), hep su görünür" (MK,1,191).

S a ğ ı n , A n a d o l u 'da serap için söylenen, yaygın bir deyimdir. Eski türkçede "sağın", sanma ve zannetme, demektir⁵. K u t a d g u B i l i g 'de "sakım" da serap anlamına söylenmiştir.

"Seraptır (sakım) o, bakıversen, görünüşü durur,
"Tutayım dersen, kaybolur (yiter), yok olur!" (4759)

O r t a a s y a Türklerinde, "sakım" veya "zakım", yalnızca, ışıgın yansımasıdır. Ancak K ı r g ı z Türklerinde, "zakımdanmak", s e r a p l a örtülme, demektir⁶. İssiz bir yerde şarkı söylemek, çok uzaklardan başkalarının da, duyabileceği gibi ı r l a m a k için de bu söz söylenirdi⁷.

Anadolumuzdaki, "ılgım-salgım" deyiş ve anlayışı: A n a d o l u Türklerinde serab, "pusarık" veya "busarık" da, denilir⁸. Bu daha çok, "alaca akşam karanlığı ile sisli havalardır". Bunu, s e r a p anlamına söylendiğini, önemli kaynaklarımızdan öğreniyoruz⁹.

A n a d o l u 'daki "ılgım-salgım" deyiminin aslı, başlangıçta, "sağım" idi. "İlgım"la benzeştirilmiştir. A n a d o l u 'da, h a y â l e t gibi görünen şeylere, "ılgın-yalgın görünmek" de, denilir. "Yalkımak" "parlamak ve alev alev yan-

⁵ Aynı eser, II, s. 153: "S a k ı m" sözü, s e r â b manasına olarak, K u t a d g u B i l i g 'de, yalnızca şu söz içinde görülür: "...O, görünüp duran (körnü turur), bir s e r â b 'dır (sakım ol)! Tutayım dediğinde, yiter, yok olur!..." (KB, 4759). Metnin altında, "sakığ", serâb, yazılmaktadır: (KB, A. 42).

"Sağınma" eski A n a d o l u ve O s m a n l ı kitaplarında, "düşünme, z a n ve tahmin" manalarında söylenir. "Sağınma, s a ğ ı n ç kılma, sağınç sanma" sözleri ise, eski "sakınma" söz ve anlayışından gelir: (Tarama sözlüğü, V, 3232).

⁶ "S a ğ ı n ", A n a d o l u 'da, Eskişehir ve Karayay çevrelerinde, s e r â b manasına söylenir: (Bk. DS).

⁷ Y u d a h i n , K ı r g ı z S ö z l ü ğ ü , (türkçesi), s. 803.

⁸ Y u d a h i n , Aynı yer.

⁹ Burhan-ı Katı tercümesi, s. 346. Lehçe-i Osmanî, s. 1162.

¹⁰ Lehçe-i Osmanî, aynı yer.

mak", demektir¹⁰. "Yalgın" da köklerini, aynı kök ve manadan almış olmalıdır. A n a d o l u 'da "yalgın", altın ve gümüş gibi şeylerin parlaması için söylenir¹¹. "İlgın", "ılgıt", manaya bir yumuşama da veriyordu¹².

K u z e y Türklerinde serap: "Serâp" sözü türkçemize, farsça "serap" dan girmişti. Bu söz, K a z a n Türkleri yolu ile, Hıristiyan Ç u v a ş Türklerine kadar yayılmıştı. Ç u v a ş Türklerinde, "serap" ve "sören", bazı din törenlerine ad olmuştur¹³. Sürmek sözümüzden, kötü ruhları kovma törenlerine, "sürem" de derler¹⁴. Konuyu, fazla uzatmıyalım.

¹⁰ "Yalgın", A n a d o l u 'da, Bayburt, İzmir ve Edirne'de, s e r â b anlamında söylenir. "Yalkı, yal-kın, yalgın" sözlerinin, alev ve yıldırım anlamlarında söylenişi için bk. R a d l o f, *Wörterbuch* III, s. 172.

¹¹ Redbouse, s. 2191; Radlof, aynı eser, III, s. 178.

¹² *Derleme Dergisi*. Adı geçen maddelere bakınız.

¹³ Martti Räsänen, *Studia Orientalia*, XV, 1, 1947.

¹⁴ U. Holmberg, *Die Religion der Tscheremissen*, s. 181-82.

20. BÖLÜM

EBEKUŞAĞI

Ebekuşağı'na, Türkler tarafından verilen adlar: Kuşak Bütün Türk kültür çevrelerinde, Ebekuşağına ait başlıca bir özelliktir. Altay Kuzeyindeki Türklerin hepsi ebekuşağına, "Gök kuşağı" derler. Bu belgeler, kaynaklarıyla birlikte, arkada sunulmuştur. Ebekuşağına, "Yay", "Tanrı'nın kamçısı", diyenler de vardır. Anadolu'da daha çok "Al kuşak, Ala kuşak, Al yeşil kuşak, Dede kuşağı, Ebe kuşağı, Ebem kuşağı" adları verilir.

"Eleğim sağma", "ineğim sağma" gibi Anadolu deyimleri ise¹, arapça "Alâ'im el semâ" sözünün, türkçeleştirilmişidirler². İran kültür çevrelerinde, "Keman-ı Şeytan", yani "Şeytanın yayı" anlayışları³, herhalde "Kavs-i kuzah" deyiminden kaynaklanıyordu.

Ebekuşağı, Gök kubbesindeki yay: Oğuz Kağan destanında, göğü baştan başa kaplayan, "Altın yay" üzerinde çok durmuştu. İran mitolojisi, "Şeytanın yayı" demekle, buna hoş bir özellik vermiyordu. Türklerden uzakta olan, Kuzey Asya'daki Soyo t boylarında, bir iz de bulabiliyoruz: "... Gök gürlemesi, bir yiğidin sesidir. Onun yayı, gökkuşağı; attığı oklar ise, yıldırımlar idi..." Hint mitolojisinde ise, "... Ebekuşağı, İन्द्रa adlı bir Tanrının silahı idi. Bununla, Asura adlı bir Tanrıya, oklarını atardı..." Kuzeyde, Karaim Türkleri, ebekuşağına, "Ya, yay" derler. Çağatay Türk kültür çevresinde ise, ebekuşağı ile açılan fala, "İlm-i yay" denilir. Notları, arkadadır.

Ebekuşağı, "Gök Kurtun yelesi", "Güneşin kulağı": Şimdi, Proto-Türk dünyasına girmiş bulunuyoruz. Kırgız Türkleri, Ebekuşağına "Kök cele", yani Gök yelesi diyorlar. Gök yelesi aynı zamanda Gök kurt, "Gök böri" anlamındadır. Çünkü kurdu, kurt olarak anma, tabu ve günahtır⁴. Atların ve kurtların "gök yelesi", Atlı ve hayvancı Türklerin düşüncelelerinde, çok önemli bir yer tutar.

¹ Tarama Sözlüğü, IV, s. 287; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 1237.

² Tarama Sözlüğü, a. yer.

³ Mütercim Asım Efendi: *Burhan-ı katı tercümesi*, s. 456.

⁴ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 207.

⁵ "Kök cele" için bk. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tere.), s. 498.

“Güneşin veya güneş ışıklarının kulağı”, yani “*Kündüng kulağı*”, ebe-kuşağı için yine K ı r g ı z Türkleri tarafından söylenirdi⁶. Türklerin k o z m o - l o j i k düşüncelerini belirtmesi bakımından önemlidir.

Ebe kuşağı, “Ak yol” ve “Cennet köprüsü”: Eski Türklerde, “*bu dün-yayı, öbür dünyaya (bu Acunu, ol Acuna) bağlayan bir köprü*” gibi düşünül-mesi, daha muhtemeldir. Bizce Türklerde, “*Sırat köprüsü*” anlayışı, yok gibidir. “*Cehennemî, uçan atlarıyla geçiyorlardı*”. A n a d o l u ve eski O s m a n l ı kitaplarında, ebe kuşağı için söylenen “*Ak yol*” deyimini üzerinde önemle durulmalıdır⁷. Bizce bu deyimde, manevî bir derinlik olsa gerektir.

Ebe kuşağı, “Salavat ve Selâmet köprüsü”: Kuzeydeki K a z a n Türkle-ri ebe kuşağına, “*Salavat küpiri*” derlerdi⁸. İslamiyetin ve İslâmî düşüncele-ri çok benzeştiği bu bölgede, “*Selâmet köprüsü*” de, güzel bir yorumdur. Putperest veya Hıristiyan olarak yaşayan Ç a v u ş Türkleri ise, bu İslam dey-i-mini, “*Azamet-keberri*” veya “*Saramat-keberri*” olarak söylemişlerdir⁹. “*Ebe kuşağını, Dünyadan Ahirete giden bir köprü gibi*”, düşünmüşlerdi. Bu inanç, A v r u p a’da da vardır.

Ebe kuşağı, “Altı tane yay gibi”: Ş a m a n d a v u l l a r ı üzerindeki re-simlerde görülüyordu: “*Dünyanın orta direği olan D e m i r - k a z ı k ’ın yan-larına karşılıklı olarak çizilmiş, altı yay görülüyordu. Yerle gök, bir çizgiyle ayrılmış ve çizginin üzerinde de, ay, güneş ve yıldızlar görülüyordu*”. Ebe ku-şağı, kutsal değildi: “*Çünkü sonsuz kutsal gökte değil; yeryüzünde oluşan bir olaydı*”. Bu yayların manası ise, şimdilik anlaşılmıyordu¹⁰.

Ebe kuşağı yolu ile şamanların göğe çıkmaları: A t l ı T ü r k k ü l t ü r ü , burada yine kendisini gösteriyordu. A l t a y d e s t a n l a r ı n d a bunun iz-le-r-i-n-i gör-mü-yo-r-u-z. “*Göge çıkma törenleri*” ile ilgili belgelerimizde, “*şamana gök yolunu gösteren, siyah ve beyaz perçemlerden*” söz açmıştık¹¹. Bazı törenlerde ise, “*bir ip üzerine asılmış mavi, beyaz, kırmızı ve sarı bez-ler şamana gök yolunu gösteriyorlardı*”. Bazı araştırmacılara göre bu, ebe kuşa-ğı idi. Bazılarına göre ise, mavi ve beyaz bezler göğü; diğerleri ise, ebe kuşağını gösteriyorlardı¹². Bazı şamanlara göre ise, ebe kuşağı, göge giden bir “*Gök köprüsü*” idi¹³.

⁶ Y u d a h i n , aynı eser, (tere.), s. 517. “*Kündün*” sözü, Y u d a h i n ’in sözlüğünde yoktur. R a d l o f , “*Kündüng*” sözünün Kırğızlarca, güneş ışığı anlamına geldiğini söyler: “*Wörterbuch*”, II, s. 1445.

⁷ Tarama Sözlüğü, II, s. 22.

⁸ P a a s s o n e n , Çuvaş Sözlüğü, (tere.), s. 10.

⁹ R a d l o f , Wörterbuch, III, s. 353.

¹⁰ Şaman davullarındaki ebe kuşakları için, sondaki notlarımıza bakınız.

¹¹ Bu önemli bilgiler, S e r o ç e v a k i y ’in büyük kitabından taranmıştır: *Yakutı*, s. 646. Ayrıca bk. H e r v a , s. 333.

¹² A g a p i t o v - H a n g a l o v , Şamanstvo u Buryat: (İrkutsk bölgesindeki buryatlarda şamanizm). İrkutsk, 1883, s. 46.

¹³ M a r t t i R ä s ä n e n , belgeleri zorlayarak, bu düşüncüyü, A l t a y ’a maletmek istemektedir: *Studia Orientalia*, XVI, 1, 1947, s. 11. Ancak kendisinin bu B u r y a t çevresinin dışında bir bilgisi yoktur.

Avrupa'da "Gök köprüsü" (Pons): Benzer düşüncelere girmeden konuyu kapamıyalım. Yunan yazılarında, "Cephius köprüsü", bir ebe kuşağıdır. Batı'daki düşünceler, bunu tanı bir "Sırat köprüsü" gibi yansıtır. Ebekuşağı, bu karakteri ile Alman Edda şarkıları içinde de görülür. Kazan Türklerinin düşünüşleri ile bunlar arasında bir benzerlik vardır.

Ebekuşağı, bir "elek" veya "davul kasmağı" gibi: İki büyük Türk bilgini, Mütercim Asını Efendi ile Ahmed Vefik Paşa, biz Türklerin "Eleğim sağma" deyimine önem vermişlerdi. "Şeytanın kemeri" deyimini, bir İran düşüncesi olarak sayanlar da, bunlardır¹⁴. Ahmed Vefik Paşa "Eleğim sağma", sözünün arapçadan bozulduğunu çok iyi biliyordu. Ancak, "Elek gibi, eleğimsi, sağılmış kasnak şeklindeki Alâim-i Semâiyeden Kavs-i kuzah", diye bir yorumdan da, kendisini alıkoymıyordu¹⁵.

Şaman davulu, bir çeşit "yay" gibi görülmüştü. Davul, şamanın bir silahı gibi görülmüştü. Kasnak, sembolik olarak bir yay yerini tutuyordu. Bunun için şamanlar davullarına, "yay ağacı" da diyorlardı¹⁶. Şamanizmde, kutlu ve sembolik ok ve yaylar, önemli bir yer tutuyorlardı¹⁷. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, şaman davulları ile ebe kuşağı arasında bir bağ kurmağa çalışmışlardır¹⁸.

Bilge Kağan yazıtında, henüz aydınlığa kavuşmamış bir bölüm de vardır. Thomsen'in yorumuna göre, şöyle denilir: "Bilge Kağan öldükten sonra, yaz geldikçe, göğün kubbesi (Tengri köprügesi), (parladıkça?), dağlarda geyikler tezdikçe, hep onu düşünürüm"¹⁹... Martti Räsänen'e göre, "Tengri köprügesi", ebe kuşağı anlamına gelmeliydi²⁰. Bir bilgi vermek için yazdık. Yoksa, metin ve yorumu karanlıktır.

"Ebekuşağının, "bir hortum gibi" düşünülmesi: Altay Türkleri ile Türkçe konuşan Kuzey komşularına göre, "Ebekuşağı, yerden göğe uzanan bir su hortumu idi. Göklerde yaşayanlar, bu hortumla suyu emip, yukarı çekiyorlardı". Yakut Türklerine göre, "gökteki ruhlar bu hortumdan, su ile birlikte bir kızı da çekmişler. Kız uzak bir ülkede, Baykal gölü kıyısında bulunmuş"²¹... Bu da, ayrı bir düşüncedir.

Ebekuşağı ve tilkiler: Bir yağmurdan sonra, hemen güneş açınca, "Tilkiler düğün yapıyorlar", denir. Yakut Türklerinin bazı kesimlerinde

¹⁴ Burhan-ı kati, s. 456.

¹⁵ Lehçe-i Osmanî, s. 76.

¹⁶ Anohin, Materialı, s. 42. Bölüm sonuna bakınız.

¹⁷ Lehtisaalo, FUF, 29, s. 118; M. Räsänen, Aynı eser., s. 8.

¹⁸ Räsänen, a. eser, s. 8. Karaim ağzında, "yaya".

¹⁹ W. Thomsen, ZDMG, 78, s. 159.

²⁰ Räsänen, a. eser, s. 5.

²¹ Gorohov, Materialı: (Sibirya şamanizmini incelemek için materyaller), Irkutsk, 1883, s. 39.

ebe kuşağı, *dişi tilkinin idrarı gibi* de görülmüştür²². Altay efsanelerinde de, “*dişi tilkiler*” önemli bir yer tutar. Ancak Yakutların bu düşünceleri, yorumlanamıyor. Altay Türklerine göre, “*Ebe kuşağı, Tanrı Ya y ı k H a n ’ın d i z g i n i ’*”, idi²³. Diğer notlar ve kaynaklar, bölümün arkasında verilmiştir.

ALTAY ŞAMANLARINA GÖRE EBE KUŞAĞI

Altay Şamanizmi ‘ne ait en güvenilir eser, Anohin ‘indir. Bu eser, iyi bir talih olarak, Hocamız Prof. Abdulkadir İn an tarafından, dilimize çevrilmiştir²⁴. Anohin ‘in henüz tam bir mitoloji olan maddeleri üzerinde, yorumla olarak, biraz duracağız:

1 Büyük Tanrı Ülgen , ebe kuşağı ‘nı kendisi yaratmış: (s.413).

2 “Ülgen Bey ‘in emir götüreni (yarlıkçısı)! Kenarı, kızıl buluttan! Dizgini, e b e k u ş a ğ ı n d a n ! Kamçısı, şimşekten! Gökten haber (til) alan, Ya y ı k - H a n ’ ” : (s.415).

3 Şaman davullarında, Ebe kuşağı ‘nın (Solongı) resmi, kalın ve eğri çizgi-lerdir. Ebe kuşağı resminin altında, Tanrı ‘dan ayrılmış, mukaddes Kayın ağa-cının resmi vardır: (s.447).

4 Ebe kuşağının sayısı, şamanlara göre üç veya 68 idi. İki de, kutlu sayı-lardır. Resmi, yaygın olarak yay şeklinde yapılır. 3,4 veya 5 kalın çizgi ile gös-terilir: (s.449).

5 Ebe kuşağının üzerinde, “P u r a ” adı verilen, “uzun boynuzlu koç” görülür. Bu koçlar, üç tane yapılır. Gök güremelerine, “Puranın sesi”, deni-lir: (s.450). Görülüyor ki ebe kuşağı, Büyük Tanrı ile ay ve güneşin altında yer alıyordu. Çok kuzeydeki şamanlar, sembolik olarak, “*bir ipe mavi ve beyaz bezler asıyorlar ve bu e b e k u ş a ğ ı sembolü*” ile, göğe gideceklerine inanıyorlardı²⁵.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE EBE KUŞAĞI

t) Süleçi (Şor): Ebe kuşağı (Regenbogen). Süle (Kumd.) – Cam. Süleyke: (Koybal) – Cam: (Radlof, Wb., IV, s. 831).

Gök kuşağı: Tegri-kuru (Sagay): Ebe kuşağı: (A. eser, II, s.916). Tenggere solongo (Gök kuşağı: (A. eser, II, s.302).

Yaya (Karaim, T.L) (= Ya, yay) : 1.Ok atmak. 2. Ebe kuşağı: (A. eser, III, s.72).

İlm-i yay (Çağatay) : Ebe kuşağı ile fal açma sanatı:(A. eser, III,s.4).

2) “Tanrı Ülgenin altında, doru atlı bir ruh var. Üzengisi altın ve ipekli. Kamçı yerine, kır-mızı bir e b e k u ş a ğ ı tutuyor”: (Radlof, Wörterbuch II, s. 825).

²² U. Harva, *Die Religiöse Vorstellungen...*, s. 213.

²³ Prof. A. İn an, *Şamanizm*, s. 64.

²⁴ Anohin, *Altay Şamanizmine Ait Maddeler*, bk. A. İn an, *Makaleler*, s. 401, 455.

²⁵ Uno Harva, aynı eser, s. 25.

GÖK İLE İLGİLİ İNANIŞLAR, ANLAYIŞLAR VE DEYİMLER

Göğün Yüksekliği

1) "Göğün yüksekliğini bilmiyorum: Tenggere'nin piğin..." (Radlof Wörterbuch, III. s. 1043: Teleüt).

2) Tekenin boynuzu ve gök: "Tekenin boynuzunun (tekening müüzl), göğü yettiğini (yetken), kim görmüş?...": (Atasözü): (Radlof, Wb., III, s. 1043: Teleüt).

3) Sonsuz gök: "Açok orın": (Altay): Büyük gök boşluğu: (Radlof, Wb., I, s. 504).

4) Göğün yüksekliği: yerin genişliği "... Göğün yüksekliği, yerin genişliği (kene), nasıl ölçülür?...": (Radlof, Wb., II, s. 1213; Proben, I. s. 113).

5) Göge değen, "Kargı": "Kara-Boğa, 100 karalı bir han idi... Göge değen kargısı var...": (Proben, I. Metin. 233/terc. 301).

6) Deniz derinliği, göğün yüksekliği: "... Bir Han oğluna, "Denizin derinliğini, göğün de yüksekliğini ölç", diyor. Oğlan yola çıkıyor... Kız-Han'a gidiyor... Üç kulplu kazanını istiyor...": (Proben, I, terc. 318/Met. 294).

Göğün Kubbesi

7) Göğün kubbesi: "Tenggere koyunu": (Teleüt): Gök kubbesi: (Radlof, Wb., III, s. 1044).

8) Arş: Göğün kubbesi, Radlof'un bu yorumu yanlıştır, Kutadgu Billig'de "arş", göğün en yüksek tabakası ve 9. Felektir: (Krşl. Radlof, Wörterbuch, I, s. 133).

9) Tergi köğü: (Sagay): Gök kubbesi. Bu değerli belgeyi, derinliğine yorumlayamadık: (Radlof, Wb., II, s. 1221).

Göğün Katları

10) Göğün 3. katı: Üç köktüng sırtında: (Sagay): Göğün 3. katının üzerinde: (Radlof, Wb., I, s. 419).

11) Göğün 7. katı: "...Kartaga Mergen'in atı, göğü 9 defa; yeri ise, 7 defa dolanıyor...": (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409).

12) Dokuz ve yedi gök: (Proben, I. Met. 384/Terc. 373). Yukarıdaki "Yedi yer" veya "yeri yedi kez dönme", Önaşya'daki, "Yedi iklim" tesiriyle gelmiş, olmalıydı.

13) "Yedi gök, yedi yer": "... Yedi gök, yedi yer banyad olmadan: Ay ile gün, yıldız leâd olmadan!...": Boşnavi (Sadettin Nûşbed, Bektaşî Şairleri, s. 36). Bu, Batı Asya Türklerinin bir inanışdır.

14) Yedi kat gök: "... At gökten düşüyor... At konuşuyor... Yedi kat göklerde...": (Proben, I. Met. 376/Terc. 392). Dış tesirlerinden uzak, bir Altay destanıdır. Burada, "Yedi kat gök", nasıl görülüyor: (Krşl. satır. 170).

15) Güneş, göğün yedinci katında: "... Ay, göğün 6. katında: güneş ise, 7. katında bulunuyordu...": (Prof. A. İn an, Şamanizm, s. 107).

16) Göğün 9. katı: Eski Türklerde, "9 gezegen'in", kutlu dokuz sayısı, her gelenekte görülüyordu. Bunun içindir ki, gök katlarının da eskiden, "9 kat"ı olmalıydı: "Togus kök": (sagay): (Radlof, Wb., II, s. 1221).

17) "Dokuz gök (207)... Yedi gök (218)...": (Proben, I, Met. 349/Terc. 373). Yukarıda destanın, satır numaralarını da koyduk.

18) Göğü, dokuz defa ve yeri, yedi defa dolaşma...": (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409). Bu belgeyi, yukarıda daha geniş olarak sunmuştuk.

19) 30 kat gök: "... 30 kat gökte dolaşma...": (Proben, I, Met. 391/Terc. 415).

"... 30 kat gök (10) ... ve göğe ulaşan, Altındağ (18)...": (Proben, I, Met. 349/Terc. 373).

20) 40 kat gök: "... 40 kat gökte..., iki yiğit güreşiyorlar. Hangisi yenerse, yenilenin malı, halkı ile birlikte onun oluyor..." (Proben, I, Met. 312/Terc. 336).

- 21) "... 40 kat gökte (280)..., 7 çatalı bir kargı varmış (277)...": (Proben, Met. 384/Terc. 396).
 22) 60 katlı gök: "... 60 katlı gökte, 60 halk bulunuyormuş (185)... Ayrıca 3 bağlı bir dev (Cel-begen) bulunuyormuş (189)..." (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). 6 ve 60 sayıları, Türklere belki de sonradan girmişti.

Göğün Çevresi

- 23) "... Felek-i Atlas'da durdurdum; yedi kez in cevân urdum!...": (Yunus Emre), "Atlas", 9. katın üzerinde idi.

- 24) Göğü dokuz kez dolaşma: "... Kartaga-Mergen'in attı, göğü 9 kez; yeri 7 kez dolaştı..." (Radlof, Sibirya'dan I, s. 409). Bu "9 gezegenlere" uyularak inanılmış, bir Felek anlayışı gibidir. Bir "uçan at" motifi katılmıştır. Dış tesirlerden uzak, bir Altay destanıdır.

Göğün Yaratılışı

- 1) İlk önce, gök yaratıldı: "Yücelerde (üze), Gök; aşağıda da (asra) Yağız yer yaratıldığında (kılın-dukda)..." Göktürk yazıtlarında. Görülüyor ki, ilk önce Gök yaratılıyor. (Krşl. A. İn an. Şamanizm, s. 139).

- 2) Bak-sı dualarında: "... Yahş Tanrı! Beg Tanrı! Cömert Tanrı! Mirza (Han) Tanrı! İlk önce göğü yaratan (casagan), sensin! Tanrım! Ondan sonra da, yeri yarattın! Tanrı'ya sığınıyorum!...": (Proben, III, s. 46-47). Bak-sılar, yarı müslüman Kırgız şamanlarıdır. Tanrı'dan sonra Hz. Muhammed'i (Mukambet) anarlar. Ondan sonra da, "Gök Tanrı"yı anmağı, ihmal etmez ve eski inanışlarını, unutmazlar. Bu duanın tamamını, Tanrı ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

- 3) Gök ve yer yaratıldığında, ben de vardım: "... Ak-Han, Torantay'a: "-Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım!", diyor. Ağzında ateş çıkan çocuğu, oğulluk olarak alıyor!... (Proben, I, s. 6). Çok mitolojik bir Kuzey-Türk destanıdır. Göktürk yazıtlarında insan, üçüncü olarak yaratılıyor.

Gök ile Yer İlişkileri

- 1) Arştan-Yere: "... Yüce arştan (edis arştın); yere, karaya kadar (altın karga tegi)...": (Radlof, Wb., I, s. 419; Kutadgu Bilig'den). Bizim, yer, için söylediğimiz "kadar" deymi, burada da görülüyor.

- 2) Çimen, gök ile yer arasında: "... Gök ile (sapanmen) göğün (köktüng) arasında...": (Radlof, Wb., I, s. 554). Burada *Asuman* göğün, çimen (kök) de, yeri tanımlıyor.

- 3) Dev, gök ile yeri birleştiriyor: "... Ker-Yutpa (adlı dev), bir dudağı ile göğü, alt dudağı ile de, yeri kaplıyor!...": (Radlof, Wb., II, s. 1084; Proben, I, met. 263/Terc. 266 ve 37). Burada "ker", duyulmamış ve görülmemiş demektir. Radlof, Türkçe "kür" ile birleştirmek istiyor.

- 4) Ne göğün ve ne de yerin faydası yok! "... Yiğid düşmanını dar yerde yakalayınca, şöyle diyor: "-Ne göğe, ne yere dua et!" (yani hiç birinin sana yararı olmayacak!)..." (Proben, I, s. 16,157).

- 5) Yer in derinliğini ölçme: "... Han oğlu, gök ile yeri inceliyor. Derinliklerini ölçmek istiyor...": (Proben, I, Met. 204/Terc. 318).

- 6) Yer ve göğün tozu: "... Yer in tozu, göğe çıktı; göğün tozu yere indi...": (Proben, I, s. 13).

- 7) Yerle göğün çarpışması: "... Yerle göğün çarpışmasından, üç tüylü veya hotoslu, Gök-böz renkte, soylu bir kısrak çıkıyor...": (Proben, I, Met. 61/Terc. 63).

- 8) Gök ve yer atları: "... Yukarıdan gelen 4 at; aşağıdan gelen, alacalı ve renkli (bört) at! Arka kolun çok kısa, sarı at! Adım adım basan! Adımla, yeri kazan! Turnağı, kumu savuran! Toza toza yürüyen! Tozu, yerlere savuran, at!...": (Proben, III, Met. 50-51). Bak-sı dualarından.

- 9) Gök ile yer yaratıldığında: "... Ak-Han, Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor!...": (Proben, I, s. 6). Bunlar, çok mitolojik Türk destanlarıdır. Hep, göklerde geçerler.

- 10) Gök, demir; yer bakır! "... Kıyamette, Gök demir ve yer de sarı bakar olur!...: (A. İn an, Şamanizm, s. 25).

11) Dipsiz gök ve yer: "... (Savaşta Manas Han, şöyle, and içiyor): "... Göğün tüylü yağız Yer, beni vursun! Dipsiz, Yüksek mavi Gök, beni eezalandırın! Keskin ay-baltam, beni parçalasın!...": (Proben, III, s. 106; A. İnan, Makaleler, s. 144).

12) At yerle gök arasında: "... (Uçan ve konuşan atın), altından yapılmış yemliği gök ile yer arasında..." (Proben, I, s. 3).

13) Gök ile yeri gözlemleme: "... Dev, bir gözü ile göğü; diğer gözü ile de yeri gözlüyor..." (Proben, I, s. 9).

14) Yerve gök güçleri: "... Işıklı tilki ile savaşmak için, gökten Kuğu-Hatun geliyor. Yerden de, Katay-Alp, savaş için geliyor..." (Proben, III, s. 39). Kuğu ile yer bölümlerimize bakınız.

Gök ve Renkler İle Ruhlar

1) Gök-Ala sakalı: "... Kök-ala sakal Közümböt! 60, 40 ayaklı Mengge-Cüzö! Benim, iyi yoldaşım!...": (Proben, III, Met. 50/Terc. 142-144). Bu Şaman dualarını yorumlamak, çok zordur. "Gök-sakal", İslamiyetteki Hızır'ın karşılığı olan, bir eski Türk "yaşlı ruhu"dur.

2) Gök öküzü: "... Gök öküzüne binen. Hemen-Bay!...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 388). Bu, bir tanıtımdır. Hemen Bay üzerinde, Tepegöz ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

3) Gök domuzu: "Cuma-Bay'ın babası, Kosur, Gök-Kaban! Cin içinde (iç), sen yaman! Cinlerin hepsiyle vuruşup, benim kundağıma asılıp, on birimde beni buldun!...": (Proben, III, Metin. ss. 49, 112-120). Burada Gök domuz (Kök-Kaban), kötü bir ruhtur.

4) Gök cinler: "... Gök Cinlerden, Kondı-Bay'ın ilinde...": (A. eser.a. yer).

"Gök ruhlı (Kök-Cendet), Kondı-Bay'ın ilinde, Cuma-Bay'ın oğlu Kosur-Kuda Kök-Kaban (Domuz)! En kötü (yaman, caman) şeytan, sensin!...": (Proben, III, s. 49). Tam metin böyledir. Ancak adlar ve tanımlar arasında virgül koyabilmek, çok zordur.

5) Gök yeleli köpek: "Gök yeleli köpek", yigidin "Gök doğanını öldürüyor". Bunun üzerine dizilen güzel bir ağıt. "Gök yeleli köpek", "Gök domuz" gibi, kötü bir tanıtımdır, "Gök doğan" ise, iyi bir tanıtımdır: (Proben, Met. 62/Terc. 80).

6) Gök-ala sakallı: "Gök-ala sakallı Közümböt! 60 atlı, 40 ayaklı!... Benim iyi yoldaşım!..." (Proben, Met. 50, 142-144). Bu metnin tamamını, yukarıda sunduk. "iyi ruh" olarak görünüyor. "60 atlı, 40 ayaklı", ne demekti? Bunu anlayamıyoruz.

En Yüce Gök, Orta Gök, Hava

1) Üstün 100 dünya: "Kurbustan Tengere": (Teleüt) = En yücede bulunan 100 dünya: (Radlof, Wörterbuch, III, s. 1044). Yabancı bir tesirdir.

2) Orta 100 dünya: "Ezrek Tengere": Tel. = Orta 100 Dünya: (A. eser. a. yer).

3) Aşağı 100 dünya: "Kara Tengere" (Tel.) = En aşağıdaki 100 kara dünya": (A. eser. a. yer).

4) Hava boşluğu "Kalig, kalık, kök-kalık" üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burası, kuşlar ile diğer canlıların uçtuğu göktür.

5) Yüce gök: Göktürk yazıtlarındaki "Üze Kök" deyiimi, Moğolların Gizli tarihi içinde "De'ere Tengeri" karşılığı ile söyleniyordu.

6) Gökteki açık yer: "Açık orın", bir Altay destanı üslubu ile söylenmiş bir deyimdir: "Alakança açık pür" = Gökte açık bir orun var. O kadar büyük ki, bir el içi kadarmış: (Radlof, Wb., I, s. 504).

Gökteki Atlar, Gökler Hanı, Gökteki Ata

1) Gökten ve yerden gelen atlar: Bu Bakası duaları'nın tam metnini yukarıda sunmuştuk: 1. Yukarıdan gleen, 4 at! - 2. Aşağıdan gelen alaca (bört) at. - 3. Arka kolanı çok kısa, Sarı at!" Sarı at, nereden geliyordu? Bu, pek anlaşılmıyordu: (Proben, III, Met., s. 50-51).

2) Yerle göğün çarpışmasından olan at: "Yerle göğün çarpışmasından, üç zülüflü, Gök-bor (kök-boro), aoylu bir kısrak çıkıyor!...": Bu çok mitolojik ve muhteşem destan motifi üzerinde, yukarıda da durmuştuk: (Proben, Met. 51/Terc. 63).

3) Gök ile yer arasında altın yemlik: "Atın altın yemliği, gök ile yer arasında idi. Sahibi, Ay-Arış ile evlendi..." Destandaki kişiler de, gökle ilgili adlar taşıyorlardı: (Proben, I, s. 6). Gökte ve cehennem denizinde, kel-at olup uçan atları, bunlara katmıyoruz.

Arş ve Âsumân

Bu deyimler Kuzey Türk destanlarına, İslamiyet ve Öneasya kültürleri yolu ile girmiştir. Ancak Türklerde, oldukça derin değişikliklere uğramıştır. Bölümümüzün başlangıcında, "arş üzerinde geniş olarak durmuştuk:

1) Arş ve yüce gök: Kutadğu Bilig gibi gelişmiş Türk-İslam eserlerinde "arş", bu manaya kullanılır: "Yücelerde (ediz) arştan (aşağıda) (altın), yere (karga) kadar..."

2) Arş: gök kubbesi: Geç Uygur sözlüklerinde, bu manaya söylenmiştir: (Radlof Wb., I, s. 672).

Gökler Hanı

1) "Kökteki kanlık": (Kom.) = Gökteki devlet, "Kökler kanı" = Göklerin hanı.

2) GÖKTEKİ ATAMIZ: "Ey Tenggeredeki adabız" = Ey gökteki atamız: (Radlof, Wb., III, s. 1044. Bu deyiş, biraz da Hristiyanlığın tesiriyle doğmuştur.

3) "Aspa'o", (Kurg.) = âsumân. "Gök (aspan) ile, çimen, yani yer (köktüng) arasında": (Kurg.): (Radlof, Wb., I, 554).

Göge Çıkma, Göge Uçma, Gök Armağanı

1) Ölüm ve uçuş gitme: "Uça bardı", yani "uçup gitti" deyişi. Gök Türk yazıtlarında, ölme anlamında kullanılır. Herhalde, ruhun uçup gitmesi idi.

2) "Kökke agılğan": (Kuman) = Göge çıkan, göge çıktı: (Radlof, Wb., II, s. 1220). "Ağ-ma", yükselme demektir

3) Ölüm ve Göge çıkma: "...Ruhu (arık-tın), bir ak ipek (ak-çipek) olup, güneş gibi (küncülep) parlayıp (sustalıp), göge yükseldi (Tegirge sıraya tapıptır)...": (Radlof, Wb., IV, s. 784).

4) Gökten gelen armağan: "Gökten gelen armağan kaybolmasın! Ayakla itmeyesin!...": (Proben, III, Met., s. 5).

Göğün Yönleri

1) Dört gök yanı: "Dört sarı" = Göğün dört yanı: (Radlof, Wb., (Sag., Koyb., Kaç.), IV, s. 321). "Sar, barı", "yar, yar" karşılığıdır.

2) Kuzey yanı: "Tura şehrinin, kuzey yanında (tümen yanında), bir zengin (bayın) üç hatunu varmış...": (Proben, IV, met. 112/Terc. 145: Hoca Aul). Bu konu ile ilgili diğer bilgiler, kitabımızın çeşitli yerlerinde verilmiştir.

Dolu ve Doğum

"Gökten, inci anne (?) gibi bir dolu düşüyor ve yerde adam oluyor..." (Proben, Met 376/Terc. 388). Bu, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın bulduğu bir vesikaya, yeni bir katkıdır. Bu motif, Proto-Moğolların, türeyiş destanlarında görülüyor.

TANRI VE TEK TANRI İLE İLGİLİ YENİ BELGELER

1. Tanrı'nın Adını Anıp, Kurtulma

Oğuz kağan gibi: Çelkildek adlı bir yiğid, bir kuzu gibi delikte, tıklı kalmış. Annesi ile babası, kırk kısrak etini veriyorlar. Oğlan yeyip, kemiklerini burnundan üflüyor. Kırk tulum (saba) kımız

verdiler, hemen içip, bitirdi... Bunlar, Oğuz Kağan destanının, abartılmış proto-tip motifleridir. Ancak babası ile annesi, Çelkildek'i kuyudan çıkarmıyorlar.

Yiğidin, Tanrının adını anması: "Yiğit kuyudan çıkamayınca, Tanrı'ya şöyle dedi: "Ey Tanrım (Kuday)! Benim babam (ekem)! Bu kuyudan beni çıkarabilir misin?" Tanrı bir insan (adam) olup, yiğide şöyle dedi:

"- Sen ilk önce Tanrı (Kuday) deyip, Tanrının adını söyle! Önce niçin söylemedin?... Tanrı bunun üzerine onu, kuyudan çıkardı.

"- Nereden olursa olsun, Tanrı'nın adını (Kuday'dı auzunğan), ağzından eksik edip, dışlama (taslama)!...: (Proben, III, Metin, s. 115-116/Terc. 146-147).

Radlof'un da söylediği gibi bu Müslüman Kırğızların müslümanlığı, dışta kalıyordu. Eski Türk gelenekleri, ağır basıyordu. Nitekim bu destandaki oğlan, "Selâmün aleyküm" yerine, "Aşalau makalay-kum!", diyordu.

2. Tek ve Bir Tanrı!

"Ey, yaratan; yalnız Tanrı!": "...Güneş yükselince Er-Sayın, bir tepenin başına çıktı... - Ey Yaratan (casagan) yalnız (tek) Tanrım! Ben ölürsem, bir daha nasıl kalkarım?... Ey Tanrım, kızma! Beni kanatsız (kardeşiz?) bırakma! Ben, tek doğmuş bir oğulum!... Kılıcım kınına yapışmış duruyor! Kınını parçalayıp, çıkarırım! Tanrının verisi e (Kötörsö Kuday), sizleri hep keser, dilerim! (525)...: (Proben, III, Met. 181/Terc. 220 vd.).

Oğuzlar, İbn Fadlan'a göre, "Bir Tanrı diyorlar ve başlarını göğe kaldırıp, dua ediyorlar". Başkurt Türklerinin, 12 ülöhıyetlerin yanında, "Bir ve Büyük Tanrıları" da vardı.

3. Tanrı'dan "Medet", Yardım Dilenme

"Er-Targın, Tanrı'ya şöyle dua ediyordu:

"... Yiğitlerin yiğidi, ben idim! Kudretli ve güçlü Tanrım (Küdröttü kuştü Kudayım)! Tanrı belimi kırmasın! Beni ilimden, yerimden (cerimdi), ayırmasın!... Er-Koşak da, savaşa girmeden önce şöyle dedi:

"Tanrı, dizginimi onarır, yardım ederse (Alda tizgin onğdasa)! Gök süngümü (kök sünggu) alırım! Altın zırhımı, giyerim!...": (Proben, III, Met. 124/Terc. 160 vd.).

4. Yeni Müslüman Olmuş Bir Bakın'nın Duası

"İlk önce Sen bize yardım et (onğda), Tanrım! Sen yardım edersen, biz burada oluruz! Dilediğimiz dileği (tilegen tilek), bize ver! Henüz doğurmamış kadınlara, çocuk (bala) ver!

Tanrı'nın vasıfları: "Yahşi Tanrı (Kuday)! Cömert (cay) Tanrı! Mirza (Han) Tanrı, Bey (Bii) Tanrı!

Yaratan Tanrı: "İlk önce Göğü yaratan Tanrım! Ondan sonra (annan keyin) yeri yaratan (casagan) Tanrım! İlk önce göğün, ondan sonra da yerin yaratılması, çok eski bir Türk inancıdır.

Ulu Tanrı ve Hz. Muhammed: "İlk önce, birinci olarak (birinşi), Tanrı'ya (Kuday) sığınıyorum (sımayın)! İkinci (ekinşi) olarak, Hz. Muhammed (Mukambet)'e sığınıyorum! Birine, kul olduk! Birine, ümmet (ümböt) olduk! Bundan sonra Türk Kırğızlar, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını unutmuyorlar ve onu anıyorlardı:

Üçüncü "Gök Tanrı": "Üçüncü Tanrım (Tengrim)! Dördüncü, dört Halife (Car)..."

Yukarıdaki metin, "Türklerin İslamiyete girişleri"nin, çok önemli bir vesikasıdır. İslamiyetteki, Ulu Tanrı ile Peygamber'i andıktan sonra, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını, unutmuyorlardı. Üçüncü olarak, "Gök Tanrı" yı da, dualarına katıyorlardı.

21. BÖLÜM

DÜNYA

Acun, eski türkçede, *Dünya* demektir. Dünyanın maddesi bir *Acun* idi. Ancak insansız ve canlı varlığı olmayan bir Dünyanın, manası yoktu. Zaman zaman, yaşayan varlıkların tümüne, “*Acunlar*” da denmiştir¹. İnsanlar ise, “*Acunluk*”, *Dünyalık* idiler²:

“*Acunluk belinge badı kut kurı,*

“*Kozı birle kadhıp, yorıdı böri!*

“*İnsanlar bağladı, kutluluk kuşağını,*

“*Kuzuya katılıp, yürüdü kurtlar!*

Dünyanın hakanı: “*Acun eı*”: İki dünya vardır: “*Bu Acun, ol Acun*”. Yani bu Dünya, öbür Dünya. Burada, *Acun eı* sözünün çok geniş bir manası vardır. *Dünya devleti*, bu sözün içindedir. Buna, “*Cihânşümûl*” (*Univer-sal*) devlet düşüncesi de denilir. “*Türk Hakanı, bütün insanlığı idare etmek için Ta n r ı tarafından gönderilmiş bir hükümdar idi*”. Bu düşüncesi. *Gök türk* yazıtlarında da görüyoruz. Ancak Hakan, *fâz ile* dolu olmalıydı:

“*Acunçika erdem kerek, ming tümen!*

“*Dünyanın Hakanına, on milyon erdem gerek*”³!

“*Bu Dünya*”, “*O Dünya*”: Eski Türk kaynaklarında sık sık, *Bu Acun, Ol Acun*” sözüne rastlanır⁴. Bu Dünya, *ölüm lü (ölüglü)* idi. Öbür Dünya ise, *Ebedî Dünya (Menggü Acun)* idi⁵. “*Bu dünya, o dünya*” deyi mi, *Ana-dolu*’da da, söylenen bir anlayıştır. Eski Türk düşüncesinden, fazla bir ayrılık yoktur. *Bektaşî* şairi, *Teslim Sultan Abdal*, şöyle diyordu:

“*Bu dünyadan, o dünyaya giderken,*

“*Tu yüzüne, Lânet şanına Yezid!...*

¹ *Acun*’un başlıca manaları, şunlar olabilir: 1) *Dünya ve yeryüzü*. 2) *Dünyaya ait hayat, “dünyevî”*. 3) *Canlı varlıklar*. Bu da dinindeki manası için bk. *Altun Yaruk*, *Malof* yayını, 611-2. *Çiñoe*, metindeki karşılığı, “*varlıklar*”, (*existenzen*) demektir. *Acun*, Soğd dilindeki “*cwn*” sözünden, türkçemize girmiş olabilir. *Broekelman*, *Wortschatz*, s. 17; *AM II*; 118:

² *Kutadgu Bilig*, Radlof yayını, 26.5. *Çigil* türkçesinde, “*maddî dünya*”.

³ *Kutadgu Bilig*, R. Arat yayını, 3009.

⁴ Kaşgarlı *Ma h m u d*, (terc), I, s. 77.

⁵ Aynı eser, III, s. 378. Bk. not.6.

Bu anlayışlar, İslamiyetten önceki Türkler tarafından da söylenmişti. B u d a dinine inanan Türklerin düşünceleri de, pek fazla ayrılmıyordu:

“Togup takı kalmadı menngü eren,

“Acun küni, yulduzi tutçı togar⁶!”

“Doğup da kalmamıştır, ebedî bir kişi,

“Dünyanın güneşi, yıldızlarıdır, sonsuza dek ışıyan!

Dünyaya önem veren (geocentric) Türk düşüncesi: Yukarıda da görüldüğü gibi, sonsuz olan, dünya ile göklerdeki varlıklar, yani güneş ile yıldızlardır. Bu anlayış, P t o l e m e 'de de vardı. Dikkat edilirse, bu düşünceler anlatılırken, hiç bir yabancı söz, kullanılmamıştır. Deyimler ve anlayışlar, U y - g u r l a r ile eski Türk edebiyatının sözleridir. Farsça söz bulunmayan bir düşüncede, İ r a n edebiyatının tesirlerini arama, bizce biraz gereksizdir.

DÜNYA, “ZAMÂNE” VE KAHPE FELEK

“Acun”, yani dünya sözünün, “felek” ve “zaman” anlamına söylenmesi: Astronomi bakımından, “*Dünyanın direği*” ve “*Kutup yıldızı*” bölümlerimizde, Türklerin F e l e k anlayışı üzerinde durmuştuk. Türklerin F e l e k anlayışı ile “*Gök çığırtısı*” deyimleri üzerinde de durmuştuk. Türklerin, d ü n y a y a ö n e m v e r e n (geocentric) bir görüşleri vardı. Bunun için, “*dönen felek*” ile “*değişen gece ile gündüz*” de, A c u n sözü içinde toplanmışlardı:

“Ajun tüm (eyyam-ı dehr) yelkin kündüzi keçer

“Kimin kalı satgasa küçin kever⁷!”

“Dünyanın gecesiyle gündüzü, konuk gibi geçer,

“Kimin üstünde varsa, gücünü zayıflatır!”

Felek, zaman ve Acun, yani Dünyanın, aynı manada düşünülmesi: Görülüyorki d ü n y a (acun), yalnızca bir madde dünyası değildi. Biz de, zaman zaman “*kahpe dünya*” deriz. Kader, pususunu kurarak fırsat beklemiştir. Acun, insanoğlunu vurur. Ancak ilâcını da, yine insanoğlunda aratır⁸:

“Urmuş Ajun (zamâne) pusuşm, kılmış anı balıç!

“Em sem anğar tülenip, sizden bulur yakığ!”

“Kurmuş Ajun pususun, kılmış anı yaralı!

”İlaç çare arayıp, Sizde bulur yakıy!

⁶ Aynı eser, a. yer; Brockelmann, *AM I*, 38n.

⁷ Aynı eser, III, s. 288. Brock., *AM Pr.*, 7.10.

⁸ Aynı eser, I, s. 407. Brock., *AM Pr.*, 24v, 3.

“Zamâne, eyyâm-ı zaman, umur-ı zaman,...” Manalarında söylenen Kaşgarlı Ma h m u d ‘un örneklerinden bir kaç tane, daha sunalım:

1) “Zaman (ödhlek = zamâne) fırsat (yarag) gözettili, gizli tuzağını (oğrı tuzak) uzattı! Beylerbeyi’ni şaşırtdı (azıttı), O kaçsa bile, (ölümünden) nasıl (kalı) kurtulur!” (MK, =, 233; B r o c k . , A M P r . 6,7).

a) “Zamâne (ödhlek = Eyyam-ı zaman), günleri davrandırıp, hızlandırır. İnsanın gücünü de, gevşetip gevretir (kevretür). Dünyadaki erleri azaltır. Kaçsalar dahi (takı), (ölüm) onlara erişir⁹...”

2) “Zamanın gidişi (ödhlek) iyice gevşedi. Erdem, iyice seyrekleşti. Düşkünler ile kötüler, davrandı (tuvratı) ve güçlendi!” (MK,1,103; B r o c k . , A M I , 44,9).

4) “Sana bir felâket (katılığ) gelirse, geçer diye zamânenin (ödhlüg = umur-ı zaman) işini bilip, öylece diren!” (MK,3,233; B r o c k . , A M I , 43 d).

“ ‘ Z a m a n ’ ’ anlamında “ödhlek”: 1) “Gece ile gündüz geçer (keçe), zaman (ödhlek) tükenir...” (MK, I, 82; B r o c k . , A M I , 44,19A).

2) “Zaman (ödhlek) güzelleşti (küzgerdi)” (MK,2,304). 3) “Zamanın (ödhlek) kocattığına, kına ve boya, ayıp sayılmaz” (MK,1,304; B r o c k . , S p r i c h - w ö r t e r , 343).

K u t a d g u B i l i g ‘de, F e l e k , zamâne ve devran’: Yukarıda da belirttiğimiz gibi 11. yüzyıl Türklerinde, F e l e k ile ilgili anlayış değişmiyordu. Büyük kültür hazinemizden, orijinal gördüğümüz eski sözler ile birlikte, bir kaç örnek sunalım:

1) “(Tanrı), Yağız yer ile Mavi (yaşlı) Göğün, güneş ay ile geceyi, varlıkları (halayık), z a m a n (öd) ile z a m â n e y i (ödlek) ve bu günümüzü yarattı” (KB,3). Görülüyor ki, T a n r ı , zaman ile Felek veya zamâne’yi büyük varlıklar arasında, ayrı ayrı yaratmıştı.

2) “(çocuk), anasından doğup, adını alsa (atınsa), (bu Dünyada hemen) misafir olur, z a m â n e n i n a t ı n a (ödlek atı) biner” (KB,1388).

3) Hakan veziri çağırdı: “ ‘ F e l e k (ödlek) sana ne yaptı?’ Vezir: ‘ ‘ - F e l e k (ödlek) bana katı davrandı (eriglendi), kaşlarını çattı (tügdi kaşı)’ ” (KB,1582-1586).

4) “ ‘ F e l e ğ i n y ü k ü n ü (ödlek yükün), nasıl yükleniyor?’ ” (KB,3198).

5) “Evlen! F e l e k t e n g ü n ç a l (ödlek küni) ve sevinçle geçir!...” (KB,4481).

⁹ Aynı eser, II, s. 335. B r o c k . , A M , P r . , 7,8.

6) Feleğin öğüdü ve ibreti: "... Benim sana öğüt (ötsav) vermeme, ne gerek? Feleğin (Ödlek), sana verdiği ibret ve ders (öt), yeterli! Ey yaşayan (tirig) yiğit!" (KB,5136).

"... Eğer z a m â n e (öd ödlek), bana öğüt (öt erig) verip, beni aydınlatırsan!..." (KB,56,89).

"... Gaflet içindeyim... Feleğin (ödlek) öğüdü (öt) beni uyandırda..." (KB,5690).

DÜNYANIN SAHİBİ TÜRK HAKANI

(ACUNCI)

K u t a d g u B i l i g , gerçekten güçlü bir devlet olan K a r a h a n l ı çağında yazılmıştır. Fakat bir saray dilidir. Bunun için kitapta, felsefe ve düşünce vardır. Bu kitaptaki "Acuncı" Dünyayı (Acunu), sert disiplinle idare eden bir hakan değildir. Bize, bir f i l o z o f karakterinde görünmektedir. "Acun Begi" de, denilmektedir. A l p E r - T o n g a üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Ancak burada, Felek söz konusu olunca, şu güzel şiiri sunmadan geçmeyelim:

'A l p E r T o n g a öldü mü? Kötü (ıssız) Dünya (Acun) kaldı mı? Felek (ödlek) öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır¹⁰!'

Buradaki "ıssız Acun", kötü Dünya, h a y l a z , y a r a m a z , terbiye almaz çocuklar için söylenen bir sözdür¹¹. K a h p e d ü n y a gibi E f r a s i y a b ile ad değiştiren, Alp Er Tonga, yani A c u n B e g i üzerinde, çok şiir söylenmiştir. Felek ve Dünya için, bir örnek daha sunalım:

"Bilge ve akıllı kişi (bükü) yoksul kaldı! Dünya (Acun = zamane), onların etini ısırdı (yençidi)! Erdemli vücutlarsa (erdem eti), koktu! Yere değip, sürtülür¹²!" D ü n y a 'yı biraz da D e d e K o r k u t dilinden dinleyelim¹³:

"... Kanı dedüğüm Beg Erenler, ecel aldı yer gizledi!

"Dünya benim diyenler, bu dünya kime kaldı!..."

"ACUN" MADDİ DÜNYA ANLAMINA

'Felek, z a m â n e' anlamıyla, Dünya için birkaç örnek vermiştik. Şimdi, içinde yaşadığımız D ü n y a 'ya gelelim:

¹⁰ Aynı eser, I, s. 41. Brock., AM, Pr., 5, 1.

¹¹ Aynı eser, III, s. 41.

¹² Aynı eser, III, s. 303. Brock., Am Pr., 7, 10.

¹³ Dede Korkut kitabı, s. 120.

“*Kuru yerler (kaklar), hep göllendi! Dağların başları, belirlendi! Dünyanın soluğu (Acun tınığı), ısındı! Türlü çiçekler dizildi¹⁴*”. Soğuklar ile kışın gelişi ise, şöyle anlatılıyordu:

“*Soğuk geldi, yaslandı! Kutlu yazı, kıskandı (tepsedi) A c u n (Dünya) karla kaplandı! Vücut (et-yin), üşür, titreşir¹⁵*”

¹⁴ Kaşgarlı Mahmur, I, s. 179. Brock., *AM I*, 30,6a.

¹⁵ Aynı eser, I, s. 463. Brockelmann, *AM I*, 37c.

22. BÖLÜM

DÜNYANIN ŞEKLİ

Dünya, Türk otağı şeklinde: Dünya, gök kubbesinin şekli bakımından, *kubbeli bir tepsi* gibiydi. Atlı Türkler, daha çok gök ile ilgili idiler. Ziraatçı kavimlerin dünyaları ise, başka idi. Türklerin oturduğu otağın içi de, bir çeşit dünyanın yönlerine göre yönelmiş gibi idi.

Dünya, bir tepsi gibi: Gök kubbesinin yuvarlaklığı ve yıldızların dönüşü, dünyanın da bir tepsi gibi olduğuna inandırıyor. Gök ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Türklerin bu düşünceleri, İslam dinindeki veya astronomisindeki, “*Felek*” ve “*Felekiyat*” düşüncesine uygundu.

Türk devleti, dört köşe: Arkadaki notlarımızda, *dünyanın dört yanı* ile ilgili deyimler, bir araya getirilmiştir. Devlet olarak, düşünce değişiyordu. Çünkü bir düzen ve devlet teşkilâtı, söz konusu idi. Az sonra bu konuya, yenden geleceğiz.

Yakut Türklerine göre, Dünya hem yuvarlak ve hem de dört köşe idi. Halk ve devlet düşüncesindeki bu ayrılık, ilkel, ancak çok köklü Yakut Türklerinde de görülüyordu¹. İnsan düşüncesi ile hayâli başka; toplumun düzene sokulması ise, başka bir düşünce düzeni içinde yönlenebiliyordu.

DÜNYA, TÜRK DEVLETİ GİBİ, DÖRT KÖŞELİ

Büyük Ortaasya İmparatorlukları, devlet teşkilâtı bakımından, “iki yönlü” idiler. “Devlet, doğudan batıya doğru uzanıyordu”. Ortaasya’da, coğrafyanın sınır ve çizgilerine göre (*geogonical*) bu normal idi. Yine bu coğrafyanın gereği olarak Türk devletleri yüzy, ufki (*horizontal*) idiler. Türk devletlerinin güney yönleri Tibe ile kuzey yönleri ise, Sibirya’nın tundraları ile belirliyordu.

Türk devletlerinde, güney ve kuzey ikinci derecede yönlerdi. Çünkü devlet, ancak *doğu-batı* yönlerinden genişleyebiliyor ve mana kazanıyordu. Sibirya kavimlerine göre ise, “*Dünya, güneyden kuzeye doğru uzanmakta idi*”. Çünkü büyük ve kutlu ırmaclar da, bu yönde akmakta idiler.

¹ 1773 yılına ait bir rapor için bk. Georgi, *Bemerkungen*, I, s. 275. U. Harva. a. eser. s. 22.

Yakut Türkleri, “*güneyi, dünyanın yüксеke ve Cennet yanını olarak düşünüyordular*. Kuze yise, dünyanın aşağı bölümü idi”. Sibirya’nın coğrafya konumu da, böyle idi. Aslında Yakut Türkleri güneyden gelmişlerdi. Onlara göre, “*Rüzgarlar da, dört köşeden esiyorlardı*”.

Göktürk devleti, “*dört köşeli*”: Göktürk yazıtları, “*Tört bulungdaki*”, yani “*Dört yandaki*”, yerlerin sayımı ile doludur. Kaşgarlı Mahmut bile, “*bulung*” sözünün, taraf mı; yoksa köşemi olduğunu, bir aydınlığa kavuşturamıyordu². Uygar çağında ise “*bulung*, “yan, yön ve taraf” idi. “*Kündünki bulung*”, yani “*güneş yanı*”, güne y demektir³. Biz de, “*Dünyanın dört köşesi*” veya “*dört bucağı*”, diyoruz. İran dillerindeki “*Çehar kûşe*”, yani “*dört köşe*”, geç oluşmuş bir deyimdir.

“*Hudûd-u erbaa*” ise, “*dört yan*”, demektir.

Büyük Hun devleti’nde, “*Dört boynuz*” adlı “*Dört köşe*”, büyük bir devlet düzeni gibidir. “*Dört büyük memuriyet*”, başkentin dört yönüne yayılmıştır⁴. Çin’de de, “*Dört yön*”, “*Dört kapı*”, “*Dört kutup*”, gibi, idare düzeni ile ilgili deyimler, yok değildi⁵. “*Dört köşe*”, Türk Halık edebiyatında da, dünyayı anlatıyordu:

“*Güleç yüze, tatlı söze doyulmaz! Yedi iklim, dört köşe’den geliyor!*” (Karacaoğlan).

“*Üç çerağ yanar şişede, arslanlar gizli meşede! Yedi iklim, dört köşe’de, Ben Dedem Ali’yi gördüm!*” (Kul Himmet Dede).

“*Yedi iklim*”, “*Dört köşe*” anlayışı: Yukarıda, Göktürk yazıtlarının, “*tört bulung*”, yani “*dört köşe*” veya “*dört taraf*” anlayışı üzerinde durmuştuk. Göktürk Kağanı, İstemi Kağan, Bizans’a yazdığı mektubunda, “*Yedi İklim Kağanı*” olduğundan, söz açıyordu. Bu da belki Soğd elçi ve yazıcıları tarafından, yazılmış olabilir. İran’da biraz geç olarak, “*Çehar erkân*” gibi deyimler de görülmüştü⁶.

GÖK, YER, YERALTI DÜNYASI VE ANA DÜNYA

Yakut Türklerine göre, Üç Dünya var: “*Gök, yer ve yeraltı dünyası*”, olmak üzere Üç Dünya vardı. Ölümlü insanların yaşadığı ve bitkilerin bitip kuruduğu yeryüzüne, (Yakut Türkleri), *Orta-Dünya* (Orta Doydu),

² Kaşgarlı Mahmut, Kilişli yay., III, s. 247.

³ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 20, 295: “*Kündünki bulungda*”, yani doğuda, Ayrıca bk. “*Öngdün, kündün bulungda, öğrünglög (sevinçli), yel yeltirdi*”: (TT, I, 143).

⁴ De Groot, *Die Hunnen*, I, s. 24..

⁵ M. Granet, *La pensée Chinoise*, s. 345.

⁶ *Burhan-ı katı terc.*, s. 227.

diyorlardı?...” Yakut Türkçesinde “orto” orta; “Doydu” ise, ç i n c e Tai-tu”, yani büyük b a ş k e n t sözünden gelmektedir.

Yaşadığımız Dünya, ‘‘A n a D ü n y a’’ : O r t a D ü n y a demekle, dünyamızı ikinci dereceye almış oluyorduk. Ya k u t Türkleri, “üzerinde yaşadığımız dünyaya, daha çok “İye Doydu”, yani A n a D ü n y a diyorlardı⁸...”. Buradaki “İye” sözü, a n a demektir. Sekiz köşeli Dünya: “Yeryüzünün ana-sının şekli, s e k i z köşeli idi⁹”. Ya k u t Türklerinin dininde, Sekiz ana¹⁰”, “Sekiz iyi kadın ruh” gibi, Tanrılara da rastlıyoruz¹¹. Türk dilinde, sekiz köşeli şekillere, ‘‘s e k i z l i k’’ derlerdi¹². 6 ve 8 sayıları daha çok M o ğ o l l a r ile Ç i n’de kutlu idi.

T ü r e d i ğ i m i z v e d u r d u ğ u m u z Dünya: Ya k u t Türkleri, çok daha eskiden ‘‘D ö r t k ö ş e l i Dünya’’nın varlığına inanıyorlardı¹³. “Tepesi gibi yuvarlak Dünya”, da, onların görüşleri arasında vardı¹⁴. ‘‘D u r d u ğ u m u z Dünya’’ için, “Turung Doydu”, diyorlardı¹⁵. ‘‘T ü r e d i ğ i m i z Dünya’’, yani “Törüt Doydu” ise, daha çok kendi v a t a n l a r ı için söyleniyordu¹⁶.

DÜNYA’NIN TAŞ KUŞAĞI

Ö n a s y a’da K a f dağları da, bu düşüncenin bir benzeri idi. M a c a r - kültür çevresinin uzantılarından olan, V o ğ u l’lara göre, “Başlangıçta dünya bir tepsi gibiydi ve durmadan dönüyordu. Suların üzerinde bir toprak parçasıydı. Topraklar dağılmasın diye Tanrı, t a ş k u ş a k l a b a ğ l a d ı . Bu taş kuşak, U r a l dağları idi’’...”

E r g e n e k o n’un, çelik dağlardan oluşan kuşağı: Bu konuya gelmişken, ister istemez E r g e n e k o n’u hatırlıyoruz. E r g e n e k o n’un çevresindeki “çelik dağlar”, 13. yüzyıldan sonra anılmağa başlanmıştır. Ancak Ç i n tarihleri, G ö k t ü r k t ü r e y i ş destanlarını anarken, turfana kuzeyindeki m a - ğ a r a y a girdikten sonra, “Türklerin ilk yurdunun, yüce dağlar ile çevrilmiş olduğunu”, söylüyorlardı.

⁷ P e k a r s k i y , Yakut Sözlüğü, (terc.), s. 252b.

⁸ Aynı eser, a. yer.

⁹ H u d y a k o v , Hvalinskiy Sbornik: (Hvalinsk derlemeleri), s. 122, 132.

¹⁰ P e k a r s k i y , Yakut Sözlüğü, (terc.) I, s. 46.

¹¹ Aynı eser, I, s. 47.

¹² Y u d a h i n , Kırgız Sözlüğü, (terc.), s. 643.

¹³ G e o r g i , Bemerkungen, I, s. 275.

¹⁴ P o t a n i n , Oçerki, II., s. 166: Moğollarda, derin budizm ve Lamaizm tesirleri görülüyor.

¹⁵ P e k a r s k i y , Yakut Sözlüğü, (terc.), I, s. 252b.

¹⁶ Aynı eser, a. yer: “Doydu” sözü, ç i n c e “Tai-tu” dan geliyor. B a ş k e n t manasındadır.

¹⁷ M u n k a c s i , Die Weltgotheiten, s. 218, 276.

DÜNYA'NIN, "ALÇAK" VE "YÜKSEK" YANI DIYE İKİYE BÖLÜNMESİ

Çin düşüncesi Dünyayı, 12 bölgeye ayırıyordu. Bu ayırım, daha çok günün saatleri ile ayın dönüşüne göre yapılıyordu. İ r a n ve Ö n a s y a 'da ise dünya, "7 bölgeye" ayrılmıştı. Esas merkez, yine insanların yaşadıkları dünya idi.

Dünyayı, kendine (egocentric) ve coğrafya durumuna göre (geocentric) bölme: Bu bölmeyi, m i t o l o j i araştırması yapanlar uygularlar. Aileler veya küçük T ü r k toplulukları, *dünyayı dikine (vertical)* bölüyorlardı. Bu, (ego-centric) bir bölmedir. Büyük coğrafyaya göre (geocentric), devlet kuran Türklerin, yeryüzünü (horizontal) böldüklerine dair bir kayıt yoktur. Çin'de olduğu gibi.

Türklerde "i k i l i" devlet düzeni ve Dünya: Türklerde devlet, iki bölme ayrılmamıştır. Böyle görünse bile, bir yanı diğerine, kesin olarak bağlıdır. Ancak eski Türk devletlerinde "D o ğ u yanı, terazinin kefesinde, oldukça ağır basıyordu". Çin'de ise, devlet ve Dünya'nın, "G ü n e y yanı, y ü k s e k yanı idi". Acaba Türklerde de, "devletin D o ğ u yanı, y ü k s e k yanı mıydı?" Bu konuda, kesin olarak konuşamıyoruz.

Türk devletinin, "D o ğ u yanı", y ü k s e k ve "G ö k yanı" mıydı? Bu düşünceye daha çok, Türklerin komşuları olan, paralel düşüncelere bakarak, ihtiyatla, yöneliyoruz. Çin İ m p a r a t o r u , *Güneşin izlediği yol üzerinde, yani d o ğ u - b a t ı yönü ile, arabasına binerek, insanları denetliyordu*¹⁸. Aslında Çin'de, "büyük yön g ü n e y idi". Türklerde de ağırlık, "d o ğ u d a , yani güneşin doğduğu yönde idi"¹⁹. Çinlilere göre, "Dünya devletini, yer taşıyor, gök örtüyordu". Çin İ m p a r a t o r u 'nun sarayındaki, "D ö r t s ü t u n , Dünyanın dört dağından; 4 k a p ı s ı da, 4 yönünden", başka bir şey değildi.

Çin'de "G ü n e y , devletin y ü k s e k yanı": Çin'de G ü n e y , yüksek ve devletin, "gök yanı" idi. Ö t ü g e n , yani Türklerin başkenti de, "yüksek ve gök yönü" olabilirdi. K â b e 'de, böyle bir özelliğe sahiptir. Kuzeydeki Y e n i s e y Türkleri, Kutup denizine akan L e n a gibi büyük ırmakların geldiği g ü n e y i , "Gök ve cennet yanı" olarak düşünürlerdi.

TÜRK BAŞKENTİ, DÜNYANIN ORTA YERİ

O r d u , yani başkent veya karargâh anlayışı, o r t a sözümüzden gelmektedir. Türk hakanlarının otağlarını kurup oturdukları yer, d e v l e t i n o r t a s ı veya merkezi idi. Cihân veya Dünya devleti anlayışı söz konusu olunca, bu o r d u m e r k e z i , dünyanın ortası oluyordu.

¹⁸ M. Granet, *La Pensée Chinoise*, s. 343 vd.

¹⁹ M. Granet, aynı eser, s. 344.

O ğ u z d e s t a n ı içindeki, *Or-Tag* ve *Kür-tag* gibi yerler, O ğ u z Han'ın dönüp, dolaşp, geldiği yerlerdi. U y g u r devletinde de *Kut-dağ*, böyle bir öneme sahipti.

DÜNYA VE DEVLET DÜZENİNDE, “ZAMAN BİRİMLERİ”

Dünyayı, t a k v i m düzenine göre bölme: Bu düşünce, Ç i n 'de görülür. Ünlü sinolog M. G r a n e t 'nin kitabında, “*zaman ve mekân*” adlı bir bölüm vardır²⁰. M. G r a n e t bu kitabında, Çinlilerin dünyayı, fizik yapısına göre bölmediklerini, göstermeğe çalışır: “ ‘ Ç i n 'de z a m a n ve t a k v i m , devlet teşkilâtının; d e v l e t t e ş k i l â t ı da zaman ve takvimin, birer örneği idiler’”. Devlet içindeki bölümler, sayılar ve semboller, zaman ve takvim düzenine göre kurulmuşlardı.

O ğ u z d e s t a n ı içinde, zaman ve takvim birimleri: O ğ u z boylarının kuruluşundaki, “*ikili*”, “*altılı*”, “*dörtlü*” ve “*yirmi dörtlü*” düzen sayıları da, zaman ve takvim birimleri olsa gerekti. B ü y ü k H u n devletinin temelini, “*Doğu*” ve “*Batı*” diye i k i l i bir düzen oluşturunuyordu. “*4 köşe*” ve “*6 köşe*”, devletin soylu boyları idiler. Bütün ordu ise, “*24 tümen*” di. Bunları, kısaca olarak, bir fikir ve örnek vermek için sunuyoruz.

DÜNYA, YEDİ, DOKUZ VE ONİKİ BÖLGE

Dünya, 7 bölüm ve 7 iklim: Türklerde “*d o k u z*” sayısı ve “*d o k u z gezegen*”, birinci derecede bir önem taşır. “*Y e d i*”, sayısını ise, bir Ö n a s - y a tesiri gibi görmüştük. Ancak Batı S i b i r y a kavimlerinde en kutlu sayı, “*y e d i*” idi. “*M a c a r türeyiş efsanesinde, 7 oğul ve 7 kardeş*”, vardır. “*M a c a r tahtı ile toprağı da, 7 bölüme bölünmüştü*”.

G ö k t ü r k l e r d e kutlu sayı olarak, y e d i : “*Yedi tuğlu*”, bir K a r - l u k reisinden haber veriliyordu. Halbuki D o ğ u Türklerinde, “*dokuz tuğ ve bayrak*”, yaygın idi. K ü l T e g i n yazıtına göre: “*İ l - T e r i ş Kağan, Çin'e karşı çıktığı zaman, 17 kişi imiş. 17 kişi, 70; 70 kişi de çoğalarak, 700 kişi olmuş...*” Bunlar, “*mitoloji sayılarıdır*”. $17 + 70 + 700$ ” mitolojik türeyişi görülüyor. Türklerde, $9 + 19 + 90 + 99 + 900 + 9.000$ ” kutlu sayıları, büyük Türk destanlarında görülür.

G ö k t ü r k İstemi Kağan, B i z a n s İmparatoruna yazdığı mektubunda, “*7 i k l i m i n Hakaniyım*”, diyordu. Bu düşüncede, S o ğ d l u yazıcılar ile elçilerin, bir tesiri olabileceğini düşünmüştük. Olmayabilir de! Bir B e k t a ş î şairi, V e l i B a b a şöyle diyordu:

²⁰ M. Granet, aynı eser, s. 86-125.

“Bin bir âyet yazılıdır postunda,

“Yedi kıral, yedi şah var destinde!...”

Dünyanın, dokuz ve oniki bölüme bölünmesi: “*Türk hakanlarının davul ve tuğları, 9 tane idi*”. Her tuğ ve davul, devletin bir bölgesini temsil edebilirdi. Yenisey Tatarlarının efsanelerinde, “*9 davullu Katalp’a, 9 Han bağlı idi*”²¹. “7 oğul, 9 kız” dan söz açan destanlar da vardır²². Kızlar, niçin 9 taneydi? Anlaşılmıyor. Yakut Türklerinde, “*Kurt gibi dokuz oğul*” dan söz açılıyordu.

Çin’de, “12 ülke” anlayışı: Bu anlayış, Türklerde görülüyor. Bazı Kuzey Türk masallarında, “12 ülke” deyimine rastlanıyor²³. Diğer bir destanda da Han, “12 kurduna, kaçan bir kısrağı yakalamaları için, emirler veriyor”²⁴. Bununla beraber Çin toprağı üzerinde devlet kurmuş olan Hitay (Liao) teşkilâtında, 12 sayı ile ilgili, çok motif vardır²⁵. “12 hayvanlı Türk takvimi”, Türk görüşünün bir temelinden gelebilirdi²⁶.

Türklerde 40 sayısı: Dede Korkut’tan, Sibirya’nın tundralarına kadar, bütün türkçe destanlar “kırklı düzen” içindedir. Bu sayı, İslamiyet’ten de kutlu sayılabilir. Ancak Anadolu’daki “*kırklar*” anlayışını, Güneye ve Önasyaya bağlamak, doğru değildir.

DÜNYA, NEYİN ÜZERİNDE DURUYOR?

Dünya, 4 tane gök öküz üzerinde duruyor: Altay kuzeyindeki Teleüt Türklerine göre, “*Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşuluş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu*”. Dünyanın, öküzün boynuzları üzerinde durması, Binbir gece masallarında da vardır²⁷. Ancak bu Altay destanı, değişik bir düşünceye dayanıyordu²⁸.

Dünya, öküzlerin çektiği, çadırılı bir araba gibi: Çingiz Han çağında, bu otağlı arabaları, çok görüyoruz. Yine bu Altay destanına göre, “*Dünya, çadırılı bir otağ gibi idi. Öküzler tarafından çekiliyordu*”. Bu Türklerin, yerli bir düşüncesidir.

²¹ Schiefner, *Die Heldensagen der Minusinskische Tataren*, s. 5. Bu destanlar çok mitolojiktir. Göklerde geçerler.

²² Aynı eser, a. yer.

²³ Schiefner, a. eser s. 4.

²⁴ Schiefner, a. eser, s. 4-6.

²⁵ K. Wittfogel, of Chinese Society, Liao, s. 268.

²⁶ K. Wittfogel, a. eser, s. 222.

²⁷ Fuad Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930, s. 64.

²⁸ Anohin, *Şamanizm i Teleuto: (Teleüt Türklerinde şamanizm)*, Sibirskaya jizm, Tomsk, 1913, Nr. 253, s. 40. Bu eser, sonradan özetlenmiştir: A. İnana, *Makaleler*, s. 404-458.

Türk, Hind ve Ö n a s y a düşüncelerinin ayrılıkları: H i n d i s t a n ve T i b e t 'te, "Dünya ile üzerindeki gök kubbesi, d ö r t f i l i n üzerinde duruyordu". Ç i n 'de ise, "Gök kubbesi, d ö r t s ü t u n üzerinde, duruyordu"²⁹.

K ı r g ı z Türklerine göre: "Yerin altında büyük bir o k y a n u s vardı. Bu denizin üzerinde çok kalın bir bulut dolaşırdı. B u l u t u n üzerinde, çok büyük bir k a y a ve kayanın üzerinde de, bir ' ' b o z ö k ü z ' ' vardı. Dünya bu öküzün boynuzu üzerinde dururdu"³⁰. B o z Ö k ü z Kuzey Türk efsanelerinde çok görülür. Kuzeydeki ' ' K ı r g ı z Türkleri ise, bir inekten türemişler'', imiş.

A n a d o l u 'da K a y ı k ç ı K u l M u s t a f a 'nın da dediği gibi, "En aşagıda, büyük bir d e n i z vardı. Denizde, bir b a l ı k , balığın üstünde de ö k ü z vardı. Dünya, bu öküzün boynuzları üzerinde duruyordu". A l t a y ve Ö n a s y a düşünceleri, benzeşmiştir.

K ı r ı m Türklerine göre: "Dünya, bir b o ğ a n ı n boynuzları üzerinde dururdu. Boğanın altında bir d e n i z , denizde büyük bir b a l ı k vardı. Onun altında, r ü z g a r l a r ile k a r a n l ı k bir dünya vardı"³¹.

P i r S u l t a n A b d a l i s e , şöyle diyordu:

"Musa söyler idi binbir kelâmı,

"Kudret eli ile çaldı kalemi,

"Öküze yükletti, cümle âlemi,

"Dünyanın temelin kurandan beri!

D i y a r b a k ı r l ı Ş e r i f i , 16. yüzyılda M ı s ı r T ü r k S u l t a n ı n a sunduğu eserinde, şöyle diyordu:

"Ağırlandı yer ol bâr-ı girândan,

"Gücendi yer götüren öküz andan!...

Dünyanın, bir balık üzerinde durması: B a l ı n a balıkçılara ait bir düşünce olmalıdır. Türk kültürü çok kuzeylerde, bu balıkçılara kadar uzanıyordu³². Çok kuzeylerdeki Y a k u t Türklerine göre, "Dünya, B a y k a l gölünde yaşayan büyük bir balık üzerinde duruyordu". Y a k u t Türklerinin ' ' A r a t denizi'' ile ' ' A r a t balığı'' üzerinde, okyanus ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bunlar, M a m u t da, olabilir. S i b i r y a ve A l t a y Türklerinin, m a m u t l a r hakkındaki efsaneleri de vardır³³.

²⁹ M. Granet, *La Pensée Chinoise*, s. 344.

³⁰ Potanin, *Oçerki...* (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında), II, s. 153-154; IV, s. 799.

³¹ Potanin, a. eser, IV, s. 799.

³² Uno Harva, aynı eser, s. 28 vd.

³³ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 709.

EKLER: DÜNYA HAKKINDA BAZI NOTLAR

(En Eski Türk Anlayışı ile)

1) Dünyanın dört yanı: "Bulung" sözü, özellikle Dünya'nın yanı veya yönleri hakkında söylenen en eski bir Türk deyimidir. İçinde, manevî bir mana da vardır:

"Dört yandaki (bulungdaki) milletleri idare ettim ve yeniden düzenledim (yarattım)!...": (Bilge Kağan yazıtı, D3).

"Bumın Kağan, Dünyanın dört yanını (dört bulungı), idare edip, disiplin altına almış (kısmış)!...": (Öngin yazıtı, I).

"Dünyanın dört yanındakilerin (bulungdaki), en iyileri ve etkileri (edgüsü uyarı), derlenip...": (Thomsen-Stein, II, 42; II. N. Orkun, II, s. 80).

"... Doğu ve güney yönlerinden (öngdün küntun bulungda), sevinç getiren bir rüzgar (yel) esti...": (TT.I,143).

"Dünyanın güney yönünde (kündünki bulungda), Bar k a n adı verilen, bir yer vardı...": (Öğüz Kağan destanı: Uyğur yazıtı: 33,7).

"Dört bulung" = Dünyanın dört yanı: (Uyg.-çince sözlük: Radlof, Wörterbuch: (Wb., IV, s. 1375). -Göğün dört yanı: "Dört pulung": (Aynı eser, III, s. 1257).

2) Uçsuz bucaksız: "O (hakanın) ülkesi (uluşı), uçsuz ve bucaksız (bulungsuz buçaksız) idi...": (TT, VI, 427).

3) Dünyanın her yanı: "Bulung-yingak": "Dünyanın her yanı (bulung yingak), taht ve oturulacak yüce yer (orun ornag), değildir...": (Uigurica, I, 12,7).

"Dünyanın her yanının (bulung yingak) hepsi, bütünü (bütürü) karardı...": (Suvarna, 617,8). Bu eserde, "bulung-yingak", çince karşılığı ile, "alan ve bütün ilke" olarak gösterilmiştir: (Aynı eser, 617,78).

4) Dünyanın 8 yanı: "Sekiz yangak": (Uyg. Çenci sözlük: Radlof, Wb., III, s. 89. Bu anlayış, Budizm yolu ile gelmiş olmalıdır. "Yingak, yangak", bizim yan sözümlere ilgilidir.

Diğer Deyimler

Türk dünyası ile Türk tarihi çok geniştir. Bundan dolayı, deyimler ile düşünceler arasında, bazı değişiklikler oluyordu. II. yüzyıl Türkleri, Göktürk yazıtlarının "bulung" sözünü, köşe ve açılı anlamında söylemişlerdir: (MK, III, s.371). Bu anlayış, Uyğur el yazılarında da görülmüyordu. Bize bu, esas manadan, bir kayma idi. Radlof'un Sözlüğünden derlediğimiz; ancak yorumları güç olan bazı deyimleri de sunmak istiyoruz:

1) "Carık" (=Carı-k) (Kırgız)=Dünya. "Bu carık"-Bu dünya. "Ol carık"-Öbür dünya. Krşl. Yarıık, ıgık. "Carıkka çık"-Aydınlığa çıkmak, doğmak: (Radlof, Wb., IV, s. 29; Yudahin, Kırgız sözlüğü, s. -- 2.) "Dünö" (Kırg.) = Dünya: (Radlof, Wb., III, s.1804). -- 3. "Cenem" (Tarañı) = Dünya (?): (Radlof, Wb., IV, s.455). -- 4. "To l b a s" (Şor-Verbitskiy) = Okyanus (?): (A. eser, III, s.1205).

Diğer İnanış ve Anlayışlar

Öbür dünya: "Özge Dünya" (Çağatay): (A. eser, I, s. W1303). -M A N A S DESTANINDA: "... Öbür dünya, bu dünyadan iyi ise, Er-Koşa nişin oraya gitmiyor...": (Proben, Met. 34/Terc. 42).

Dünyanın tanımı ve genişliği: 1. "Bir yığıt, Han babasının buyruğu üzerine, göğün yüksekliğini ve dünyanın, yerin genişliğini (kene) ölçmek istiyor...": (Proben, I, s. 113; Radlof, Wb., II, s. 1313).

Dünya; Gök ile çimen arasında: "...Gök ile (aspanmen), ot ve çimenlerin (köktüng) arasında...": (Radlof, Wb., I, s. 554). Bu, Hayvancı Türklerin bir inancı olsa gerektir. Onlar için otlar, topraktan daha önemli idi.

Diğer inanışlar için, "Türk Mitolojisi I"nin indeksine bakınız.

23. BÖLÜM

DÜNYANIN GÖBEĞİ

Yakut Türklerinin bir “Şaman duası”nda, şöyle deniliyordu: “Cöğün göbeği yerde, yerin göbeği gökte”. Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde durmuştuk. Her şeyin orta yeri, bir göbek’tir.

Çin devlet düşüncesine göre: “Dünyanın ortasında, Çin İmparatoru, otururdu. Diğer milletler, dalga dalga genişler ve onun çevresinde dünyayı oluşturlardı. Bunun için Çinliler Çin’e, ‘Orta memleket’ (Chung-kuo) demişlerdir. Çin imparatorluğunun bulunduğu yer, dünyanın göbeği idi”.

Türklerde, dünya yerine Türk devleti yer alıyordu. Onun ortası, ‘ordu’, yani başkent idi. Ordu sözü de, orta sözümüzden geliyordu. Anadolu’da, “Dünyanın göbeği”, çok söylenir.

Diğer kavimlerde, “Dünyanın göbeği”: Eski Yunanlılar, dünyanın ortasına, “Omphalos ges” derlerdi. Alman dilindeki “Erdnabel”, bunun karşılığıdır. İslam düşüncesinde ise, dünyanın ortası veya göbeği, Mekke ve Kâbe idi. İran dillerinde, “Nâf-ı hâk” veya Nâf-ı âlem”, Nâf-ı Zemin”, dünyanın ortasıdır. “Nâf” Göbek demektir¹. Araplar ise, “surre” derler. “Nâf-ı arz” deyimini Osmanlı kitaplarında çok görüyoruz².

Türklerde, “Dünyanın göbeği”: Ortaasya Türk ağızlarında “kindik” göbek demektir. “Kindik” sözüne, Osmanlı kitapları ile, Anadolu’da rastlamıyor değiliz³. Dış tesirlerden uzak olan bazı Altay Türkleri, “yerin, dünyanın göbeği” için, “Yerding kindigi”, diyorlardı. Bu deyim, Altay mitolojisinde de görüyoruz⁴.

“Göbeğe göbek kesimi!”, bütün Türk kavimlerinde bir çocuk için çok önemli idi. “Çocuğun göbeğinin kesildiği ve kirlerinin temizlendiği yer, onun vatanı sayılır⁵”.

¹ Burhan-ı Katt. s. 585.

² Redhouse. s. 2065.

³ Radlof, Wörterbuch. II. s. 1348. Derleme Sözlüğü: “Kindik”. Uygur elyazlarında “kindik”: (TT, VIII, C. 37; USp., 42.5).

⁴ Radlof, Wörterbuch. II. s. 1348.

⁵ Yudahin. Kırgız Sözlüğü: (terc.), s. 472.

M o ğ o l dillerinde, Kıt (Kalm.), *küi küi*, *g ö b e k* demektir⁶. F i n - U g o r kavimleri ise buna, “*Kü*” derlerdi. Bu söz, türkçe “*kindik*” ile ilgili olmalıydı⁷.

A h m e d V e f i k Paşa da, “*arzun göbeği*” deyimini çok kullanırdı⁸. O, bu sözü daha çok, dünya yuvarlığının ortası için söylüyordu.

Türk halk bilgisinde, “*Dünyanın göbeği*”: 1) Y a k u t Türklerine göre: “*Dünya yuvarlak idi. Ortasında da bir delik vardı. Ya k u t şamanları, ortasında d e l i k bulunan ve dünyayı gösteren taşlar taşırlardı*”.

2) F i n - U g o r kavimlerine göre: “*Dünya durmadan kendi ekseninde dönerdi...*” Y a k u t Türkleri ise, “*dünyanın göbeğini en sâkin ve rahat bölge olarak kabul ederlerdi*”.

3) Y a k u t Türklerine göre, “*dünya s e k i z köşeli bir Y e r - A n a idi. Dünyanın göbeği, Y e r - A n a'nın S a r ı g ö b e ğ i idi*”⁹.

4) Y a k u t Türklerinin bazı masallarında, “*Dünyanın göbeğinden, yer ortasının g ü m ü ş g ö b e ğ i*”, diye söz açılıyordu¹¹.

5) Yine Y a k u t l a r a göre, “*yerin yüksek m e m e s i*” de vardı¹². Bu deyiş ve anlayışın, iç yüzü anlaşılmıyor, Belki dünyanın “*orta dağı*” idi.

6) Y e r i n k a p ı s ı da, yerin göbeği olabilirdi: A l t a y şamanlarına göre: “*Yerin de bir b a c a deliği vardı. Yer altında dolaşan şamanlar, bu açılan kapıdan veya delikten, yerin altına girerlerdi*”¹³. M i n u s i n s k Tatarlarının destanlarına göre, bu delikten yer altına girenlerin başına, türlü felâketler gelirdi¹⁴. K ı r g ı z Türklerinin destanlarında da, “*yerin deliği*” anlayışı görülüyordu¹⁵.

7) Ağır hastalara, şöyle deniliyordu: “*... Eğer dünyanın göbeğini çözer de, kesebilirsen, iyi olabilirsin*”¹⁶.

8) Ya ğ m u r d u a s ı n a çıkan şamanlar, şöyle derlerdi: “*Tenggerenin kindiği yerde; yerdin kindiği, tenggerede*”. Yani, “*Cöğün göbeği yerde; yerin*

⁶ R a m s t e d t , *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 234a.

⁷ Aynı eser, s. 234.

⁸ *Lehçe-i Osmanî*, s. 725.

⁹ H u d y a k o v , *Verhoyanskiy sbornik: (Verhoyansk derlemeleri)*, s. 18, 122. Çok kuzeyle ait bir inanıştır.

¹⁰ Aynı eser, s. 134.

¹¹ Aynı eser, s. 142.

¹² Aynı eser, s. 144, 152.

¹³ P o t a n i n , *Oçerki*, IV, s. 65. Bu inanışlar, biraz karışıktır.

¹⁴ S c h i e f n e r , *Heldensagen der Minusinskische Tataren*, s. 4.

¹⁵ R a d l o f , *Proben*, III, s. 7b.; IV, s. 8a.

¹⁶ W i c h m a n n , *Wotjakische Sprachproben*, I, s. 192. U. H a r v a , aynı eser, s. 26.

*göbeği gökte*¹⁷”. Bundan da anlaşılıyor ki, “*Yerle göğün göbeklerine bağlı gibiydi*”, düşünülüyordu.

9) *Sibirya* kavimlerine göre, “*Kuzeye akan büyük ırmaklar denize dökülürken, büyük girdaplar yapıyorlardı. Burası, Yerin kapağı olabiliyordu*¹⁸”.

10) *Kuzey Türk* destanlarına göre: “... *Kuzeyde, büyük bir deniz vardı. Bu denizin ötesinde de, yeraltı dünyasına giden, bir mağara yolu vardı*¹⁹”.

¹⁷ Radlof, *Proben*, I, s. 220 vd.

¹⁸ Tretyakof, *Turuhanskiy Kray*, s. 200. Çok kuzeylere ait bir inanıştır.

¹⁹ Schiefner, aynı eser, s. 5. Göktürk destanlarına benziyor. Almanca şiir halinde yorumlanan bu destanlar, içlerinde pek çok Proto-Türk inancı ve motifler taşırlar.

24. BÖLÜM

YER VE YERALTI

Bu kitapta, Türklerin yer ile ilgili bütün bilgilerini sunmak, mümkün değildir. Aslında Türklerce susuz toprak, önemli değildi. Bunun için, Yer - su , yanyana gelen iki büyük varlık, bir mana taşıyordu. Diğer bölümlerimizde, bunun üzerinde geniş olarak durduk.

Yer , madde yönü ile toprak: “Yer ağaçlandı (yer yıgaçlandı)”, 11. yüzyıl Türkleri, ağaçlar çoğalınca, yine öyle diyorlardı. Güzel bir yeri anlatmak için Uyğur yazıları, “Görklü yazı, çiçekli ve otlulu yer - su ’”, diye anlatıyorlardı. Görülüyor ki ağaç ve ot toprağın, bir parçası idi.

Kara yer ve kara toprak, bir mezardı: Anadolulu ‘da bu anlayış yaygındır. Kutadgu Bilig , “bu bir avuç (avutça) kara topraktan vazgeç”, diyerek dünya toprağının fâniliğinden söz açıyordu (KB,5425). Ayrıca, “ister iyi ol istersen kötü, ölünce toprak olursun... İyi ad bırak”, diyordu (KB,1790). 11. yüzyıl Türklerinin mezar için, “yerçü” demeleri de, önemlidir¹. “yere batmak”, yere bat!” sözlerimiz de, hep ölümle ilgili idiler².

Yer , yurt ve vatan anlamında: Altay Türkleri, Rusya için, “Orus yeri”; Çin içinde, “Kıtay yeri” derler. Gök - Türk yazıtlarında, “Ötügen yer”, “Bayırku yeri”, “Birleşik Türk milletinin yerinde (Türk Sir budun yerinde)”, “Devleti idare edecek yer (İl tutsık yer)” gibi, anlayış ve deyişleri görüyoruz. 11. yüzyılda hemşeri ve yurttaş için, “yerdeş” deniliyordu³. Yani, aynı yeri paylaşanlar.

Mevki ve rütbe anlamında, yer: Eski Türklerde, “Yer-orun” sözü, bu manayı tamamlıyordu. Yer orun, Tanrı ve hak an yeri idi. Ülke manasına da söyleniyordu. “Dört taraftaki (ülkeleri) yer-orunu, basmış, almış”: (Suv.607, 14). Tanrı yeri de bir orun idi: “Tengriler yerinte”: (Uig.I,24) Konuyu uzatmıyalım.

“Yerime, ilime doymadım!” Mezar taşlarındaki ağıtlar: Gök Türk yazılarıyla yazılmış, Yeni seyyazıtlarında, bu ağıtlar çok görülür: “Öz ye-

¹ Kaşgarlı Mahmud , (tere.), III, s. 30.

² Radlof , Wörterbuch, III, s. 366.

³ Kaşgarlı Mahmud , I, s. 407. Brockelmann : “Landsmann” (Oğuz). Wortschatz, s. 84. Krşl. Radlof , Wörterbuch, III, 344.

rim, mukaddes (ıduk) yerim!” “Gökteki güneşe, yerdeki ilime doymadım!” “İdil yerime doymadım!” “Yerimden, suyumdan ayrıldım (adırlıtım)!” Bu örnekler, bize yeterli bir bilgi verecektir.

K a r a y e r : Yeri kara ile tanıtmada yeni değildir. Ku z e y Türklerinde de, “kara yer” denilir⁴. *K u t a d g u B i l i g* de, “*Nice saray ve köşkün olsun.. Ölüm bozdu mu, k a r a - y e r i görürsün!*” Başka bir yerde, “*İyi ve kötülerin (ıslız) hepsi, k a r a - y e r olur!*” “*Kara yer katında (kara yer katın), herkes düz olur!*” Bunlar da *K a r a h a n l ı S a r a y* kültürünün düşünceleridir. *D e d e K o r k u t* kitabında, “*Kara yerinize otağ dikelim!*” Deniyordu.

“ **K a r a** ”, eskiden de, yer ve toprak demekti: *K u t a d g u B i l i g* de bir yerde, şöyle diyordu: “*Yücelerdeki arştan, aşağıdaki yere (karaga) kadar*”⁵. Bir örnek de, *K a r a c a o ğ l a n*’dan verelim:

“*Derya, deniz, dağ, taş demez geçerim,*

“*Karada menzilin, aldın mı gönül!...*

Y e r i n t ü r l e r i : A ğ a c s ız yerlere, “*Ak yer*”, ç ö l l e r e “*Çöliger*”, o r m a n l ı yerlere “*bükli yer*” demişlerdi⁶. Burada “*yer*” sözünün tanıtmalarından bir kaç örnek verdik. Yoksa örnekler, pek çoktur: “*İç yer*”, t a ş r a yer, “*taş yer*”, gibi.

“**Yerçi**”, kılavuz. Mitolojide ve dinde: Eski Türklerde “*yerçi*”, k ı l a v u z demekti. 11. yüzyıldan sonra, “*yolçı yerçi*” *P e y g a m b e r* manasında da söylenmiştir. Göktürk yazılı belgelerde: “*Bilgelig, yanılmaz; yerçilig de, yolunu şaşmaz (azmaz)*”, deniyordu. Yer ile su birbirinden ayrılmıyor, “*yerçi-suvçı*”, yani *y e r c i - s u c u* da, kılavuzlar için söyleniyordu. Bu da eski Türk düşüncesidir. *M i t o l o j i* de kılavuzlar, iyi veya kötü, çok önemli idiler.

Türklerde yerler ile sulara, “*Türk milletinın koruyucusu*” olarak kişilik ve ilâhî güç veriliyor: Bu kitabımızda Türklerin bu anlayışı üzerinde çok durduk. Ancak *G ö k t ü r k* yazıtlarında, “*Türk milleti, kendi yerine (yerin-gerü) ve suyuna (subıngaru) kondu*” sözü⁷, v a t a n düşüncesinin en yüce bir gelişmesidir. Konuyu uzatmıyacağız.

Gök ile yer, karıştığı için: Türk milleti ile devletin düzeni, bozuluyor. “*Kök yer bulgakin için*” sözü⁸, millet ve devlet düzeninin, “*gök ile yer*

⁴ Radlof, a. eser, s. 138.

⁵ Radlof, *Wb.*, II, s. 142. *K u t a d g u B i l i g*, Radlof yayını, II, s. 14 de, “*kara*” okuyor. R. A r a t ’a göre “*serag*”, notlarda ise, “*toprak*” tanımı veriliyor: KB, 24.

⁶ Radlof, *Wb.*, III, s. 335.

⁷ Radlof, *Wb.*, III, s. 335. “*gerü*” ekl. yön gösterir: “*Yerin-gerü, subın-garu*”, yeni, “*yerine ve suyuna*”.

⁸ Şine-Uşu yazıtı, D2, G9. “*Tengri-yer*”: Gök ve yer.

düzenine” bağlı olduğunu gösteriyor. Bu, Çin’deki gibi, yüksek bir devlet felsefesi idi.

“Gök ve yer buyurduğu için: Gök tür k kağanı, isyan eden halkı, cezalandırıyor. İran’da olduğu gibi gök ile yer hakkında ikilik düşünülüyor. Bir *vahdet düzeni* içinde, birleştiriliyordu. *Manas* destanında, “*Ne yere ve ne de göğe dua et!*” Yani hiç kimse seni kurtaramaz⁹. Gök ile yerin karışması üzerinde, yukarıda durmuştuk¹⁰.

YER İLE GÖK, BİRLİKTE YARATILDI

Gök ile ilgili bölümümüzde, Gök ile yerin aynı zamanda yaratıldıklarına dair belgelerimizi sunmuştuk. Zaten Gök tür k yazıtlarında, “*yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında*”, diye söze başlıyordu. Gök bölümümüzde, mitoloji ile halk inançlarına ait bilgileri de sunmuştuk. Şu sözleri de, burada katalım:

1) “*Yeri göğü yaradan : (Yerni kökni yaratgan¹¹)*”.

2) “*Kainatı, yerli göklü yaradan: (yerli kökli yaratgan¹²)*”.

Gök ile birlikte, çöken ve delinen maddî dünya: Yer, eskiden de, Dünya manasında söyleniyordu: “*Şafak söktü, Dünya aydınlandı (yer yaradı), gün doğdu, her şeyin üzeri, ışık doldu¹³*”. Yer için bazan, “*katıg yer*” yani k a t ı y e r d e, söyleniyordu. Gök tür k yazıtlarında, “*Yukarıdaki Gök bas-masa (basmasar), aşağıda yer delinmese (asra yar telinmeser), Türk milleti, seni kim yok edebilir?*” deniyordu. Burada da, “*Gök ile yer, birlik halinde*” idiler. “*Yerin delinmesi*”, bir K ı y a m e t işareti idi. Erzurumlu Çarağî şöyle diyordu:

“*Göğün gözü, yerin karnı derindir*”.

Osmanlı kitaplarında, büyük ordulardan söz açıldığı zaman, “*Yer götürmez asker*”, deniliyordu¹⁴. Dünya anlamında yer, Altay Türkleri arasında da, söyleniyordu: “*Dünyadaki veya Dünya üzerindeki*”, demek için, “*bu yerding üstündö*”, diyorlardı¹⁵. Bir ülke olarak, Rusya ve Çin için de, “*Orus yeri*”, “*Kıtay yeri*” diyorlardı¹⁶.

⁹ Radlof, *Proben*, V, 16, 157.

¹⁰ Bilge Kağan yazıtı, D30.

¹¹ Kutadgu Bilig, R. Arat yayını, 2,3.

¹² Aynı eser, 3.

¹³ W. Thomsen, JRAS, 1912, s. 81-227. H. N. Örkün, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 79.

¹⁴ Radlof, *Wb.*, III, s. 335.

¹⁵ Aynı eser, a. yer.

¹⁶ Aynı eser, a. yer.

YERYÜZÜ VE YER KABUĞU

Türklerde *y e r*, *Bir kumaşın veya başka bir şeyin yüzü, için de söylenir*¹⁷. Örnek olarak eski Türkler, yeşil yüzlü ipekli kumaş için, “*yaşlı yerlig bar-çın*”, derlerdi¹⁸. *Y e r y ü z ü* için söyledikleri en önemli deyim ise, “*y e r kırtışı*” idi. Nedense “*kırtış*” sözü, o çağlarda, yalnızca, *y e r* sözü ile birlikte söyleniyordu¹⁹. *U y g u r* çağında ise, *y ü z* için de söylenmeğe başlanmıştı²⁰. Bu anlayış, daha sonra da devam etmişti.

K ı r g ı z Türkleri, yerin yüzüne veya kabuğuna, “*cerdin kırtışı*” demeye, devam etmişlerdi²¹. Kırtışlı ve taşlı yerler için ise, “*kırtıştuu cer*”, diyorlardı²². Bundan da anlaşılıyor ki, “*yer yüzünün bekâreti, sabanla veya kazılma yolu ile bozuluyordu*”. *K u t a d g u B i l i g*’de, havanın yüzüne de, “*kalığ kırtışı*” denilir.

D ü n y a n ı n y ü z ü : Burada artık, konuyu yalnızca toprağın yüzü olarak değil; Dünya’nın yüzü gibi ele alıyor ve 11. yüzyıldan bir kaç örnek sunuyoruz:

1) “*Dünyanın yüzü (Ajun kırtışı) oldu, altın benzi; Güneş safran çıkardı, yakutun benzi (öngi)*²³...”

2) “*Yüzünü gizledi yere, R û m î k ı z ı ; Dünyanın yüzü oldu, tıpkı bir zenci (zengi) yüzü*²⁴...”

3) “*Uykusuz kaldı biraz, düşünüp ayık durdu; gökyüzünün rengi (kalığ kırtışı), kâfur rengiyle doldu*²⁵...”

Kuğu’nun beyaz rengi, kuğunun tüyü: *K u ğ u , O r t a s y a* mitolojilerinde de, güzelliğin sembolü olan, beyaz ve güzel bir kız gibi görülür. Zaman zaman gök de, kuğunun rengine benzetiliyordu:

1) “*Güneş koptu, göğsünü (göğ), yükseltti; kuğunun benzi (kuğu kırdışı) gibi oldu dünya*²⁶...”

2) “*Kimin başına girse, kuğunun benzi (kuğu kırdışı); kuğu gibi ak etsin gönlünü, o kişi*²⁷!...”

¹⁷ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 142. Brockelmann, Wortschatz, s. 91.

¹⁸ Aynı eser, III, s. 145.

¹⁹ Aynı eser, I, s. 461: “*Yer kırtışı*”. “*Kalığ kırtışı*”: Gökyüzü: (KB, 2915).

²⁰ Radlof, Wb., II, s. 757. F. W. K. Müller, Uigurica, I, 37, 12: “*Kırtışı sargarur, kanı katıp...*”

Yüzü sararır, kanı katılaştır.

²¹ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, s. 461.

²² Yudahin, a. eser, a. yer.

²³ Kutadgu Bilig, R. Arat, y., 563, 5669. Radlof yayını, 61.7.

²⁴ Kutadgu Bilig (=KB), R. Arat y., 3948.

²⁵ Aynı eser, 4891.

²⁶ KB, 5468. Bize göre Radlof’un yayını, daha doğru olmalıdır, 155.2.

²⁷ KB, R. Arat y., 1101.

Yeryüzü ve “yer sağırsı”: Eski Türkler, deriye de “sağırsı” derlerdi. Ayrıca her şeyin yüzüne de, “sağırsı” denilirdi²⁸. 11. Yüzyıl Türkleri, yer kabuğu için de, “yer sağırsı” diyorlardı²⁹. İnsanları da dünyaya benzetiyorlar ve “kişi sağırsı yüz”, diyorlardı³⁰. Hem manevî ve hem de madî manada söyleniyordu. Yüzün derisi, dış tesirlere açık ve dayanıklı idi. “İnsan yüzü katı olduğundan, uto n m a s ı da, güç oluyordu”.

TÜRKLER VE “YERİN RENGİ”

Yukarıda, yer ve havayı birlikte ele alarak, “Altın, yakut rengi, Rûmî kıızı ile zenci yüzü, kuğu benzi...” üzerinde durmuştuk. Bunlar, Kara Hanlı Türk saray edebiyatının benzetmeleridir. Şimdi daha yaygın, halkın diline inelim:

“Kara yer” ve “kara toprak” Yukarıda da bu benzetmeğe, azıcık dokunmuştuk. Kara toprak anlayışı, Anadoluda olduğu gibi, hayvancı Kırgızlarla Çağatay edebiyatında da, çok yaygındır³¹. Özbek Türkleri, “kara toprak”, derlerdi. Ali Şir Nevai, şöyle diyordu: “Cansız cisimden hiç bir şey hasıl olmaz. O, gülsüz kara toprak gibidir. Gülsüz kara toprak ise, ay ışığı olmayan, kara toprak gibidir”. O da, Kara toprak diyordu.

Dede Korkut kitabında, Kazan Beg’in otağının dikilmesi, şöyle anlatılıyordu: “Bir gün Ulaş oğlu Kazan Beg, yerinden turmuş idi. Kara yerin üzerine otağların dikmiş idi. Her yerde ipek halıçası döşenmiş idi³²...”

Kara yer anlayışı hakkında, Kutadgu Bilig’den de, bir kaç örnek sunalım:

1) Ev, mezar ve makam olarak Kara Yer katı: “... Ey Kutlu Hakan! Saray ile köşkler yaptırma! Kara yer katında, sana ev hazırdır!...” (KB,1418)

“Başın göğe değse, ünün ve adın büyüse, gidip yatacağın makam (ornung), kara yer katıdır!” (KB,4820).

2) Kara yer katı ve ölüm: “Gör! Doğmamış gibi olan niceleri; ölüp, kara yer katında, yatarlar!” (KB, 6402).

“Kara yer katını, açıp bir görse idin; bu seçkin ve iyilerin (ödrüm ve talu), cesetlerini (ınçıkı) görürdün!” (KB,4722).

²⁸ Kağarlı Mahmud, I, s. 421. Brock., “Lederhaut”, kabuk; Wortschatz, s. 169.

²⁹ Aynı eser, I, s. 422. Brock., “Erdoberfläche”, Yeryüzü; Wortschatz, 169.

³⁰ Kağarlı Mahmud, a. yer.

³¹ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1226.

³² Dede Korkut kitabı, s. 47.

“Seni avutan zevklerinle (sevigler) avunan özün; K a r a y e r katında, gizlenip, sırt üstü yatacaktır (yatgu yüz)!” (1427)

“Ölüp, k a r a y e r altında çürüyüp dağılma (opra-); yeterli (tap) bir örnektir!” (KB,5416).

Y a ğ ı z ve y a ğ ı z l ı k , toprağın rengi: Türkler herhalde eskiden yer için, yalnızca “yağız yer” derlerdi. “Kara toprak”, sonradan söylenmeğe başlamış olmalıdır. G ö k t ü r k ve U y g u r çağında yer için, “yağız yer” derlerdi. Kaşgarlı Mahmud’a göre “yağız”, k ı z ı l l e s i y a h arasında bir renk idi³³. Yağız delikanlı ve yağız at deyişlerimiz de, herhalde köklerini bu t o p r a k renginden almış olmalıydılar.

Y a ğ ı z y e r ve ‘ ‘ B ü y ü k D ü n y a ’ ’ : A l t u n - Y a r u k adlı, Uygur türkçesi ile yazılmış kitabı, ç i n c e paralel metni ile karşılaştırdığımızda, şöyle bir mana ile karşılaşırız: Türkçedeki “yağız yer”; çince metinde daima “Ta-tı”, yani B ü y ü k D ü n y a manası ile karşılanıyordu³⁴. Bu c i n c e söz, türkçe metinde, “Ağır uluğ y a ğ ı z - y e r ’ ’ ile manalandırılıyordu. Kutlu, saygı değer büyük D ü n y a demektir³⁵. Bu, B ü t ü n D ü n y a , demek olmalıydı. Çok önemli bir vesikadır.

‘ ‘ Y a ğ ı z ’ ’ , yalnızca yer ve Dünya anlamına: U y g u r yazılarında, “Üstte gökteki,... altta yerdeki”, sözünün karşılığı, “üstün Kökteki,... altın Yağızdaki” idi. Yani D ü n y a , yalnızca “Yağız” ile karşılanıyordu: (TT,VII,40,13). Bazan da, D ü n y a l ı demek için, yalnızca “Yağızlı” diyorlardı³⁶. K a r a h a n - l ı çağında, “Yerli göklü” dediği gibi³⁷. Bunları, ç i n c e karşılıkları ile öğreniyoruz. “Dünya depreniyor”, yani d e p r e m için, “Yağız yer tepreyür” diyorlardı³⁸.

‘ ‘ Y a ğ ı z ’ ’ ile y a v u z ’ ’ u, birbirinden ayırmak gerekir: A l t u n Y a r u k adlı türkçe kitapta, iyi olmayan alâmet ve belirtilere, “yavız”, deniliyordu³⁹. Bu söz eski türkçede bazan da “yabız” söylenir. “Kuşların kötüsü (yavuzu) saksagan, ağaçların kötüsü (yavuzu), yaban gülü, kuş burnu,

³³ Kaşgarî, III, s. 10. Brockelmann, Wortschatz, s. 72: (Durkel braun von Erde) = Yağız yer. Kültügin yazıtında: “Yağız yer”. Kutagu Biliğ’de, “Yağız yer, yaşıl kök”. Uygur el yazılarında: “Yağız yer yüzü yaşardı, körkledi”; (TT, I, 4). “Yağız at”: (MK, III, s. 10).

³⁴ Altun yaruk, Malof yayını, 618, 16.

³⁵ Aynı eser, 617, 1; 630,15: “Üstün kökteki... altın yağızdaki” Üst gökteki... altı yağızdaki, (yerdeki): (TT, VII, 40, 13).

³⁶ Aynı eser, 630, 19.

³⁷ Kutadgu Biliğ, A. 3: “Yerli köklü yaratgan”: Yerli ve göklü yaratan.

³⁸ Altun yaruk, 621, 4.

³⁹ Aynı eser, 621, 4, 13. “Bu yağız yer, munğulay tebreüy; öğüzler, köller yayılıb, ıgaşlar ırgalur”: Yağız yer, böyle depreşir, ırmaklar ile göller yayılıp, ağaçlar sallanır. “Bu ağır ulug y a ğ ı z y e r , altı tür-lüğün depredi”: Bu ağır ve ulu yağız yer, altı türlü olarak, depreşti: (Altun yaruk, 617, 2).

yerin kötüsü (yer yavuzu), *yarlar ve bataklık (kazgan) yerdir...*" (MK,I,439).

Yeşil gök, Yağız yer: *Karahanlı* çağında Türkler, göğün rengine, gök yerine yeşil demeğe başlamışlardı. Yerin rengi, yine "yağız" idi⁴⁰.

"Yağız yer, Yeşil gök (Yaşıl kök), güneş, ay ile gece!..." Başka bir yerde baharın gelişinde, şöyle deniliyordu⁴¹: "... *Yağız yer, yeşil ipekten (toruk), bir (tül) bağladı!...*" *Kutadgu Bilig*'den bir kaç örnek sunalım:

1) Yağız yer katı ve ölüm: "... *Ana karnında türemiş, tabiat (kılınç) ve eğitim (öğretig), ancak Yağız yer katında kaybolur!...*" (KB,883).

2) Yağız yer katındaki madenler: "Yağız yer altındaki (katındaki) altın, bir taştır! Çıkarsa, beylerin başına, hotozlu taş (tuş) olur!..." (KB,213).

3) Yedi kat yeri, Tanrının bozması: "... *Eğer töre koyın beyler olmasaydı, Tanrı (Bayat) bozar (bozgay) idi, Yedi kat yeri!...*" (KB,3464).

Yerin, *bakır* gibi *kızıl* olması: Bu tanıtmada daha çok *Kuzey Türk ve Altay* destanlarında görülür. Ancak *Karahanlı* çağında da, şöyle deniliyordu: "... *Kara toprak (Yağız yer), kızıl bakır oluncaya kadar! Ateşten (otta), yeşil çiçek bitinceye (öngme-), kadar!*"⁴².

Böyle muhteşem bir girişten sonra, *Altay*'daki Telengit Türk boylarından, *Kıyamet* günü ile ilgili bir örnek sunabiliriz⁴³:

"*Kıyamet çağı (Kalgançı çağı) gelende! Gök, demir olup kalır! Yer, bakır olup kalır!...*"

Yağız Yer üzerinde insanoğlu, üstün varlıktır: İnsanoğlu bilgisi ile, her şeye elini götürmüş ve yararlı olmuştu. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu: "Yağız yer üzerinde (üze) insanoğlu (yalıguk oğlu) elini; götürüp yetiştirdi, herkese bilgisini"⁴⁴! Bu, eski bir Türk düşüncesidir.

"Yağız yer", kutludur. "Kara", maddedir: Türkler Yağız yeri, *kutlu gök* ile birlikte anmışlardır. İnsanların *kaderine* hükmeder. Türk milleti ile düzenini gözetirdi. *Toprak* ise, maddî ve ölümlü dünyanın bir sembolü idi. "Kara toprak", ölüm ve mezarı hatırlatırdı⁴⁵. *Anadoluda*, "toprak onun başına", bir bedduadır⁴⁶. Diğer Türklerde "toprak salmak", ölen bir dostla vedalaşmaktır⁴⁷. Belki dostun mezarına, bir kaç kürek toprak atmaktı.

⁴⁰ *Kutadgu-Bilig*, Radlof, yayını, 10, 22; Radlof, Wb., II, s. 230.

⁴¹ Aynı eser., R. Arat yayını, s. 24, 68.

⁴² Aynı eser., s. 28, 120.

⁴³ Radlof, *Proben*, I, s. 167 (Metin).

⁴⁴ *Kutadgu Bilig*, Arat yayını, 302.

⁴⁵ Radlof, Wb., III, s. 1226.

⁴⁶ Aynı eser., III, s. 1227.

⁴⁷ *Yudahin*, Aynı eser., s. 750.

“*Toprak salmak*” sözünün başka manaları da vardır. En hisli ve güzeli budur⁴⁸. *Ortaasya*’daki bazı Türkler, “*inşallah buluşursunuz*” yerine, “*toprakdan dışarı olursak*”, yani ölmez isek, diyorlardı⁴⁹.

Doğduğun toprağın kokusu: Türkler bu sözü, topraktan türeyiştten dolayı değil de, “*yurt sevgisi*” için söylüyorlardı. Bu düşünce Türklerde çok yaygındır. İnsanın türediği toprak, *sakızlı toprak*, yani eski türkçedeki, “*sagız toprak*” idi⁵⁰. *Anadolı* Türkleri bu toprağa, “*balçık*” ve “*yağız toprak*” da derler. Baharda gebe bir kadının karnı gibi şişen, “*kabarık toprak*” için de, çok şey söylenmiştir.

“*Doğduğun toprağın kokusunu ver!*” Bu söz, *Anadolı*’da ve *Osmanlı* kitaplarında, çok görülür. Bir atasözü gibidir⁵¹. *Tozlu topraklar* ile *tozatma* da, savaşların bir hatırasıdır⁵²:

“*Yükseldi (ağdı) kızıl bayrak! Tozdu (togdı), kara toprak! Bize geldi (dost) Oğrak! Döğüşük de (tokuşıp), geç kaldık!*”

Ya kut Türklerinde “Toprak-Ana” ve ölüm: Türk düşüncesi ile ilgili, küçük küçük notlar vermeğe, devam edelim: *Sibirya* tundralarının ortasında yaşayan *Ya kutlar* da, “*Kara yer*” derlerdi⁵³. Onlara göre, her şeyin *ana-sı* ve *başladığı*, bittiği, yer, kara yer ve kara topraktı. *Ya kutlar* da, beddua ederken, bizim gibi, “*boğazın toprakla dolsun!*” Diyorlardı⁵⁴.

YERALTI DÜNYASI

“*Yer ana*”: Yerin ve toprağın sahibi: Büyük devlet kurmuş *Türklerde*, bu düşünceler, pek görülüyordu. Çok eski *Prototürk* düşüncelerini saklamış, Türk kesimleri de vardı. *Ya kut* Türkleri dünyaya, “*dipsiz dünya*” demişlerdi⁵⁵. Onlar, “*yer ve toprağı bir ana, tıpkı güçlü ve kutlu bir kadın gibi*”, düşünmüşlerdi. Bunun için, *Ya kut* şiirlerinde toprağa, “*Toprak Ana*” veya “*Ana toprak*”, diyorlardı⁵⁶. *Ana toprak* deyişi, “*kâinat ruhu*” nun, yaygın bir adı idi⁵⁷. Bunun için *Ya kut* efsanelerinde sık sık, “*Sekiz köşeli Yer - Ana ‘nın sarı göbeği*” nden söz açılıyordu⁵⁸.

⁴⁸ Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çagatayf*, s. 112.

⁴⁹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. yer.

⁵⁰ Kaşgarî, *terc.*, I, s. 365.

⁵¹ Radlof, *Wb.*, III, s. 1226.

⁵² Kaşgarî, *III*, s. 183.

⁵³ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, *terc.*, I, s. 69.

⁵⁴ Aynı *cer.*, I, s. 84.

⁵⁵ Aynı *eser.*, I, s. 77.

⁵⁶ Aynı *eser.*, I, s. 24.

⁵⁷ Hudya kof, *Verhoyan Skiy Sbornik*, s. 112. Güney Yakutlarına ait.

⁵⁸ Bk. Havra, s. 65 vd.

Bazan da, Yer in gö be ğ i, “*Ye r - A n a ‘nın kalkık memesi*” idi. Her şe - ye can veren, ta ş an ve co ş an kaynak, “*Ye r - A n a*” idi.

Di ğ er yer ruh lar ı : B ü y ü k d e v l e t k u r a n T ü r k l e r d e , b u d ü ş ü n - c e l e r k a y b o l m u ş v e y a a z a l m ı ş t ı . A n c a k m i t o l o j i a r a ş t ı r m a l a r ı n d a , h i ç o l - m a z s a b a z ı a n a d ü ş ü n c e l e r i , ö z e t l e m e k g e r e k l i d i r . “*Ye r i m i v e t o p r a ğ ı m ı t e m s i l e d e n S e k i z A n a m a , 6 y a ş ı n d a b i r b o ğ a k u r b a n e d i y o r u m*”, d i y e n - l e r v a r d ı r ⁵⁹. B u n u n y a n ı n d a , “*8 y e r a l t ı T a n r ı s ı*” n ı n a d l a r ı d a g e ç i y o r d u ⁶⁰. İ n s a n l a r a v e h a y v a n l a r a , f e l â k e t g ö n d e r e n , y e r a l t ı r u h l a r ı d a v a r d ı ⁶¹. *8 s a y ı s ı*, T ü r k d ü ş ü n c e s i n e u z a k t ı . B u s a y ı Ç i n v e P r o t o - M o ğ o l d ü ş ü n c e s i i ç i n d e g ö r ü l ü y ö r .

“*... Y e r a l t ı D ü n y a s ı n ı n 8 s o y u t ü r e m i ş v e d a l b u d a k s a l m ı ş l a r . F a k a t a r a - l a r ı n d a , b i r g e ç i m v e b a r ı ş d ü z e n i k u r a m a m ı ş l a r . . .*” B u n l a r a , “*Y e r a l t ı n ı n 8 g e ç i m s i z s o y u*”, d e m i ş l e r ⁶², E s h a b - ı K e h f g i b i , “*u y u y a n 8 s e r s e m s o y*” d i y e n l e r d e v a r d ı r ⁶³. Y a k u t T ü r k l e r i n d e , g e n i ş b i r “*Y e r a l t ı P a n t e o n u*” v a r d ı .

Y e r a l t ı n a g e z i n t i y a p a n ş a m a n l a r : G ö ğ e ç ı k m a t ö r e n l e r i ü z e r i n d e , g e - n i ş o l a r a k d u r m u ş t u k . B u t ö r e n l e r i n , d e v l e t d ü ş ü n c e s i i l e d e i l g i l e r i v a r d ı . Y a k u t ş a m a n l a r ı n ı n y e r a l t ı n d a k i g e z i l e r i , s o n r a d a n y a k ı ş t ı r ı l m ı ş h u - r a f e l e r i l e d ü z e n l e n m i ş t i .

Y a k u t T ü r k l e r i n i n e s k i T ü r k d i n l e r i n d e b ö y l e h u r a f e l e r , y e - r a l t ı g e z i n t i l e r i y o k t u : B u , ç o k ö n e m l i b i r n o k t a d ı r . Y a k u t l a r a r a s ı n d a d e r - l e m e v e a r a ş t ı r m a l a r y a p a n l a r , b u n u n ü z e r i n d e b i r l e ş m i ş l e r d i r ⁶⁴. D i n i l e m i t o l o j i a r a s ı n d a k i a y r ı l ı k l a r ı , g ö s t e r m e k g e r e k l i d i r . B a z ı ç o k m i t o l o j i k v e g ö k l e r d e g e ç e n d e s t a n l a r d a , “*G ö k l e r d e h a n l ı ğ ı n ı k u r m u ş o l a n H a k a n ‘ı n o ğ - l u , g ö k l e r l e b i r l i k t e , y e r a l t ı ‘n a d a i n i y o r v e b a b a s ı n ı n h a n l ı ğ ı n ı d e n e t l i y o r d u*” ⁶⁵. Ö n e m l i o l a n n o k t a , y e r a l t ı n ı n d a g ö k l e r e b a ğ l a n m ı ş o l m a s ı i d i .

Y e r a l t ı n d a k i k ö t ü r u h l a r v e S i y a h t i l k i : G e y i k - m a ğ a r a m o t i f i n i n , i y i - l i k v e r e n b i r y e r a l t ı s e m b o l ü o l d u ğ u ü z e r i n d e d u r m u ş t u k . A l t a y d e s t a n l a - r ı n d a i s e , y e r a l t ı r u h l a r ı b i r k ö t ü l ü k s e m b o l ü i d i l e r . T e p e g ö z d e , b i r y e r a l t ı r u h u o l m a l ı y d ı . A l t a y d e s t a n ı n a g ö r e , “*Ö l ü l e r i n H a n ı , İ r l e - H a n ‘ı n k ı - z ı , b i r S i y a h t i l k i d o n u n a b ü r ü n ü y ö r v e y i ğ i t l e r i y e r a l t ı n a ç e k e r e k , b a ş - l a r ı n a t ü r l ü f e l â k e t g e t i r i y o r d u*” ⁶⁶.

⁵⁹ P e k a r a k i y , Y a k u t S ö z l ü ğ ü , I , s . 43b .

⁶⁰ A y n ı e s e r . , I , s . 60 .

⁶¹ A y n ı e s e r . , I , s . 29b , 11b .

⁶² A y n ı e s e r . , I , 6a .

⁶³ A y n ı e s e r . , I , s . 23 .

⁶⁴ B k . U . H a r v a , A y n ı e s e r . , s . 551 v d .

⁶⁵ R a d l o f , P r o b e n , I , s . 318 (M e t i n) .

⁶⁶ A n o h i n , M a t e r i a l i , A . İ n a n , M a k a l e l e r , s . 105 .

Yeraltındaki, “*Yer evreni*”: “*Kırk kardeş*” den söz açan, Altay efsaneleri de, yok değildir. Yer üstü ile yeraltı motifleri arasında bir benzeşme oluyordu⁶⁷. Topkapı Sarayında bulunan bir Oğuz-nâme parçasına göre, “*Yer Evreni, yılan*” idi⁶⁸. Yeraltındaki balık ve öküz üzerinde durmuştuk⁶⁹. Yılan-Hakan üzerinde de bazı efsaneler vardır: “... *Yeraltının Hakanı, yedi kat yerin altında yaşayan, Çıllan-Mongus*”, idi⁷⁰. Buradaki “*çılan*”, yılan demektir. Yılan ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak durulmuştur.

GÖĞÜN KATLARI VE YERİN KATLARI

Batı Türklerine göre yer, “yedi kat” idi: Türklerin kutlu sayıları, dokuz idi. Ancak Batıya doğru bu, yediye doğru geliyordu. Bunun üzerinde çok durduk. Hucendî, *Letafet-nâme*’sinde, şöyle diyordu:

“*Tokuz Eflâknî askan muallak,*

“*Yeti kat yerni hem kılğan mutabbak!*

Bu, bir Önasya tesiri olmalıdır⁷¹. Ama ne zaman? İran’da “*hefte*”, 6 gündür. Arkadaki notlarımızda, bu konu ile ilgili yeni belgeler verdik. “*Dokuz gök, yedi kat gök*”, ne demekti⁷²? “*Gök, dikine olarak yedi kata, yüzeyine olarak da, dokuz bölüme ayrılmıştı*”.

“*Yerin kulağı, yedi kat*”: Kırgız Türklerinin şöyle bir sözleri vardır: “*Cer kulağı, ceti kat*”. Yani, “*Yerin kulağı, yedi kattır*”. Bu sözleri her zaman yorumlamak kolay değildir⁷³. “Her söylenen, duyulabilir”, demek istiyordu.

Pınarlar, Yer ruhlarının kaynaştığı yer: Tepegöz destanı ve pınarlar ile ilgili bölümümüzde, bu konu ve motif üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, ancak bir hatırlama yapmak istiyoruz. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı.

BAZI YER RUHLARI

Yer Kara Alp, (Yer ruhu): Baraba-Om Türklerinden derlenmiş olan *Yestey Mönge* destanında, *Yer Kara Alp* türkçe adıyla anılan, büyük bir yer

⁶⁷ Radlof, *Proben*, I, s. 327 (tercüme), 392 (Metin).

⁶⁸ *Oğuznâmeden bir parça*, Türk Tarih ve Etnoğrafya ve Arkeoloğya Dergisi, I, s. 41.

⁶⁹ Schiefner, *Minusinsk. Heldensagen*, SPb., 1859, s. 4.

⁷⁰ Radlof, *Proben*, I, s. 392 (Metin), 416 (terc.).

⁷¹ Kaşgari, terc., III, s. 27; Radlof, *Proben*, I, s. 391 (Metin).

⁷² Radlof, *Proben*, I, s. 349, 396 (Metin); 373, 392 (Terc.).

⁷³ Yudahin, Kırgız Sözlüğü. bk. *Kat maddesi*.

ruhu karşımıza çıkmaktadır. Destan içinde, bazı ayrı çağların, ayrı tabakalarını içinde toplar. Destanın kahramanı olan yiğit, “*bir geyik-kız ile evlidir*”. *Büyük yer ruhu Yer Kara Alp*’ın baldızıdır. *Yiğit Yeste y Mönge*, *bir aşçı kılığına girerek, Yer Kara Alp*’ı sarhoş ediyor ve baldızını kaçı-
rıyor”. Asıl kavga da bundan sonra başlıyor⁷⁴:

“*Geyik-kızlar*” destanında, biri yeryüzündeki bir yiğit ile; diğeri de, Yer Altı Ruh, *Yer Kara Alp* ile evli görülüyorlar. “*Yiğitler, Yer ruhu Yer Kara Alp, birer atmaca ve şahin donuna giriyorlar ve gökte çarpışıyorlar. Gök gürültülerine benzer sesler çıkarıyorlar*”. Bu sırada, yiğidin karısı, yani *Yer Kara Alp*’ın baldızı, “*saçının telini yakıyor*”. *Büyük bir ateş göğe yükseliyor. Yer Kara Alp yanarak düşüyor ve böylece yiğit ile kız, birleşiyorlar*”⁷⁵. Saç telini yakmak, *Anadol*’u masallarının da, tanınmış bir motifidir.

“*Yerin bittiği yer*” gibi söz ve inancı da bu destanda görüyoruz. *Yer Kara Alp*, yerin bittiği yerde idi. Bundan da anlaşılıyor ki, “*Yeraltı dünyası, yerin bittiği yerde başlıyordu*”⁷⁶.

Ayrıca *Yer Kara Alp*, yalnız da değildi. “*Savaşa, askerleri (nö-gör) ile birlikte gelmişti*”⁷⁷:

“*Kara Tün*”, yani “*Kara Gece*”, Yeraltı ruhlarından birinin adı olarak geçiyor. “*Kara Tün, bir yiğidin, ailesi ve çevresi ile birlikte, Delikten yeraltına çekiyor.. Sonradan yiğidi, Hızır kurtarıyor*”⁷⁸.

Erzurumlu halk ozanı *Çer a ğ ĩ*, şöyle diyordu. Bu sözler, yukarıdaki bilgileri, içinde toplayan ve benzeştiren, *Anadol* görüşüdür:

“*Göğün gözü, yerin karnı delindi!..*”

EKLER: YER HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

- 1) “*Ben kara toprağa gidiyorum*” – Ölüyorum: (Radlof, Proben, (-Pb.), s.83/106).
- 2) “*Ne göğe, ne yere dua et!*” : (Pb.,I,16,157).
- 3) “*Yerin tozu göğe çıktı, göğün tozu yere indi*” : (Pb.,I,13).
- 4) “*Yerle göğün çarpışmasında, üç kâküllü Gök-boz (kök-poro) bir kısrak çıkıyor*” : (Pb.,I, s.61/63).
- 5) “*Yeraltındaki 40 kardeş*” : (Pb.,I,s.304/327).
- 6) “*Han oğlu, yerle göğün derinliğini ölçüyor*” : (Pb.,I,s.318).
- 7) “*Çulan-Mongus adlı dev, yerin 7. katında yaşıyor*” : (Pb.,I, 392/416).

⁷⁴ Proben, IV, s. 91/104.

⁷⁵ Proben, IV, s. 82/104. Bu destanlar, göklerde geçer.

⁷⁶ Proben, IV, s. 79/101.

⁷⁷ Proben, IV, s. 80/102.

⁷⁸ Proben, III, s. 266/316. İslamiyet ile karışmış olan bu Kırğız inancı, zaman anlayışı bakımından çok önemlidir.

8) “Kara Tenggere” : Yerin altındaki 100 dünya. *Tenggere*, gök demektir: (*R a d l o f , W ö r t e r b u c h , III, s.1094*).

9) K ı r g ı z B a k ı 'sının duası : (*B a k s a n ı n g s ö z ü*): B a k ı l a r , Kurgız Türklerinin yarı müslüman, kamlarıdır. T a n r ı ile ilgili bölümümüzde verdiğimiz bu duanın başında, A l l a h ve Hz. M u h a m m e d 'den sonra, eski T ü r k “Gök Tanrısı”nı anmağı, unutmuyorlardı. Duanın bu bölümünde, ejderha ile geyik, yeraltı ruhları olarak görünüyorlar:

“... Ş ı n g ı z (Çingiz) H a n , K ı z ı l d a ğ 'ın başında! K ı z E v l i y a , Ö k ü z d a ğ ının başında! Ö k ü z E v l i y a , K o ş d a ğ ının başında! K e l (Kumral) E v l i y a ,... B ü y ü k G e y i k (Bulan)'ın, (Dünyanın) içinden çıkan E j d e r h a (Aydakar) yılanın! B e k - R e ü 'nün babası B e k - E z i l !

“Ölü desem, ölü değil!

“Diri desem, diri değil!

“K o r k u t - A t a E v l i y a !

“Uak boyunun atası E r - K ö k ş ö ! E r l i ğ i n i n b e l g ü s ü !...”

E r - K ö k ş ö , Kurgızların Orta-yüz boylarının başıdır. Çok ünlü bir kişidir: (*P r o b e n , III, s. 46-47*).

25. BÖLÜM

TABIAT OLAYLARI VE TÜRKLER

BULUTLAR, YAĞMURLAR VE KAR

Türkler bulutlara kişilik vermişlerdir

Bulutlar göklerde gezen buhar yığınlarından başka bir şey değildirler. Onların böyle olduklarını Türkler de az çok biliyorlardı. Fakat tabiattaki varlıkları bir şiir perdesi arasından görmek Türk mitoloji ve düşüncesinin en önemli bir özelliği idi. Bunun için Türkler bulutları konuşturur, yağmur ve dolu tanelerini bir insan gibi yarış ettirir, koşturur ve bütün bu olaylara sahne olan göğü de unutmaz ve göğe de, *analık* ettirirlerdi. Elbette ki bütün bu düşüncelerin dayandığı eski ve ana bir sebep vardı. Herhalde bütün bu olaylar, Türk dininde ve Türk mitolojisinde başlangıçta bir açıklama buluyor ve kökleri yine dine dayanan mistik inançlarla izah ediliyorlardı. Zamanla Türk kitleleri büyük devletler kurup, büyük devlet hayatı yaşadıkça, olayları olduğu gibi ve gerçek hali ile görmeğe başlamışlardı. Fakat eski mistik inanışların, hiç olmazsa şiir dilinden, el ve eteklerini çekmedikleri görülüyordu. Şu eski Türk şiiri bunun en güzel bir örneğidir¹.

Agdı bulut kökreyü,
Yağmur tolu sekriyü,
Kalık anı ügriyü,
Kança barır belgüsüz.
Bulut kükreyip çıktı,
Yağmur, dolu seğirtti, .
Gök de toplayıp, itti,
Nereye gider bilinmez.

Yağmurdan önceki ve sonraki hali gösteren bu Türk şiirinde, yağmur, dolu, bulutlar ile gök, tıpkı birer canlı kişiler imiş gibi anlatılmışlardır. Burada gök gürl emeleri, diğer iptidai Türk kavimlerinde olduğu gibi, artık Tanrıların bir işi değil; bulutların naraları ve kükremeleri gibi, düşünülmüş-

¹ Kaşgarî, terc., I, s. 43. Krşl. Brockelmann, AM Pr. 17, 1.

lerdir. Bulutlar sanki bir *arşan*, *azgın bir deve* gibi görölmüş ve öyle tasvir edilmek istenmiştir. X. ve XI. asırdaki Türk düşüncesinde artık fazla bir mistisizm de kalmamıştır. Bu düşüncelerde, Sibiry mitolojisinde olduğu gibi ne bağırarak bir *ejderha* ve ne de kükreyen azgın bir *deve* görülür. Böyle mitolojik varlıkların, ortadan kalkmasına rağmen, onların izleri ve sesleri, büsbütün, ortadan kaybolmamış ve bulutlara böyle kişilikler verilmeğe devam edilegelmiştir.

Gök, yağmur ile dolu ve bulutlara, analık ediyor

Türkler bir sis gibi yerlere ve dağlara sürünen bulutlardan yağmur ve dolunun gelmeyeceğini biliyorlardı. Bu sebeple onlar, bulutların yükselip yerlerini bulmalarına, büyük bir önem vermişlerdi. Yukarıdaki şiirin birinci satırında bulutlar, ikinci satırında ise yağmur ve dolu anlatılmağa başlanmıştır. Burada da yağmurla dolu tanelerine birer kişilik verilmek istenmiş, onlar da tıpkı bir insanmış gibi koşturulmuş ve birbirleri ile konuşturulmuşlardır. Ondan sonra da sıra göğe geliyor ve onun da bu sıralarda ne yaptığı ve ne yapmak istediği anlatılıyordu. Onlara göre *gök ana* herşeyin üstünde ve başında idi. Kükreyip, yükseklerle çıkan bulutları da, seğırtip koşuşan dolu tanelerini de içine almış ve sarmalamıştı.

Bulutlar ile yağmur, göğün iradesine bağlı

Şiir, asıl büyük kişiliği göğe vermiş ve bütün bu tabiat olaylarının onun arzu ve isteğine göre meydana geldiklerini söylemek istemiştir. *Gök, yağmur, ve doluları alır, uğütür gibi oynar ve sonra da serper. Bulutları istediği yöne yönetir. Fakat nereye? Burada şair de susar. Çünkü bunu ne kendisi ve ne de başka birisi bilebilir. Sonsuz ve kutsal göğün iradesine ve ne yapacağına dair en ufak bir işaret (belgi) yoktur ve bilinemez. İşte şair bu noktada kendi esas düşüncesini ve felsefesini belirtmiş oluyor. Kaşgarlı M a h m u d 'un verdiği bu şiirler, yazarı bilinmeyen halk şiirleridir. Türk halkının düşünce düzenlerini yansıtma ları bakımından da büyük bir öneme sahiptirler.*

Dişi ve erkek bulutlar: (yağmurlu, yağmursuz bulutlar)

Türk kavimlerinde kullanılan önemli deyimlerdir. Onlar bu adları, daha ziyade yağmur taşıyan veya taşımayan bulutlar için kullanmışlardır. Fakat böyle bir deyimle de olsa, bulutlara böyle bir kişilik vermiyor değillerdi. P o t a n i n 'in d i ş i ve e r k e k bulutlar hakkında verdiği bilgileri kısa olarak özetleyip aşağıda vermeği faydalı buluyoruz²:

“*Altaylılar ilk yıldırımlar düştüğü zaman, çadırın dışına çıkıp çevreyi incelerlerdi. Yıldırımların çadırların hangi yönüne düştükleri, onlar için,*

² Potanın, *Oçerki*, IV, s. 142. Bu bilgiler, Doğu - Altay Türklerine aittir.

önemli idi. Yıldırımların düştüğü taraftaki bulutlara, yaygın olarak *dışi bulut* derlerdi. Eğer o yönde çok bulut olursa, o sene *sütleri* n çok olacağına inanırlardı. Yıldırım düşmeyen yöne ise, *erkek taraftı* derlerdi. Yok, o yönde çok miktarda bulut dolaşıyorsa, o sene de av hayvanlarının bol olacağına inanırlardı”.

Altay Türklerinden derlenmiş olan yukarıdaki bilgiler, yağmur taşıyan bulutlara “*dışi bulut*” dendiğini, bize açık olarak göstermektedir. Bu bulutların gelmesi sonunda otların bol olacağı ve dolayısı ile sütlerin de çoğalabileceği gerçekçi bir görüşle anlatılmaktadır. Az yağmurlu veya kurak senelerde de, av hayvanlarının bol olduğu, yine bilinen bir gerçektir.

Altay dağlarından biraz kuzeye çıkılınca, bulutlar ile onların getirdikleri yağmurlar, güneydeki gerçekçi açıklanmasını kaybeder ve yeniden mitolojiye bürünür. Bu r y a t Moğollarına göre, gökte *Hurra - Noyon* adlı bir Tanrı vardı. “Yağmur yağdıran, bu Tanrı idi. Onun güya gökte 9 büyük su h a z i n e s i varmış ve istediği zaman bu depoları açar ve yeryüzüne 3 gün, 3 gece yağmur yağdırırmış”³.

Bulutlar, vahşi hayvanlar gibi

Eski Türkler, bilhassa X. ve XI. asırlardan itibaren “*Gök gürlemesi*”ni, bulutların bir sesi olarak kabul ederlerdi. Bu sebeple eski Türkler gök gürlemesine ve hatta şimşeklerle yıldırımların şakımasına bile, “*Bulut kökredi*”, yani “*Bulut kükredi*” derlerdi. Eski türkçede *kükremek*, *kökremek* fiili, daha ziyade *arslanlar* ın bağırmasını ifade etmek için kullanılan bir deyimdi. Mesela en eski Türk şiirlerinde, “*Arslanlayı kökredim*”, yani “*arslan gibi, veya arslanlaşıp kökredim*” gibi, bir çok cümlelere rastlamıyor değiliz⁴. Bundan da açık olarak anlaşılıyor ki büyük devlet kuran Türk toplumları, Altay ve Sibiry mitolojilerinde olduğu gibi, bu kişiliği ve kükreneyi, bulutların arkasında yatan *ejderhalara* değil; bulutun bizzat kendisi ile ilgili görüyorlardı. Belki daha eski çağlarda bulutun kükremesi, çok daha mitolojik, bir çok sebeplere de dayandırılıbiliyordu. Her halde, *bulutları vahşi bir hayvan gibi kükretme*, boşu boşuna ortaya çıkmış bir benzetme değildi. Fakat X. yüzyılda, bu mitolojik sebepler, çoktan ortadan ve zihinlerden silinmiş ve gerçekçi bir yola girilmiş bulunuyordu.

Devlet sembolü olarak, yıldırım ve gök gürlmeleri

Devlet ile ilgili deyimlerde de “*gök gürlmesi*” zaman zaman yer alıyordu. Çünkü gök gürlmeleri ile şimşekler, tabiat olaylarının en güçlüleri

³ H a n g a l o f v e A g a p i t o f, Aynı eser., s. 7; U. H a r v a, Aynı eser., s. 219; “*Şamanstvo o Buryat...*” (Irkutsk Bölgesindeki Buryatlarda Şamanizm), Irkutsk, 1890.

⁴ Kaşgarî, terc., I, s. 125, 142; II, s. 145. Brockelmann, Am. Pr. 17, I; 22, A.

ve eu göz alıcıları idi. Bu sebeple Türkler, *hakanların nevbet davulları* nı, *gök gürlemelerine*; *bayraklarını* da, *şimşek ve yıldırımlara benzetmişlerdir*. Aşağıdaki eski Türk halk şiirinde bu benzetmeler, çok güzel bir şekilde anlatılmıştır⁵:

Bulut kökredi, urdı nevbet tuğı,
Yaşın yaşnadı, tarttı Hakan tuğı.
Gökler gürler gibi, vurdu nöbet davulu;
Şimşek çakar gibi çıktı, Hakanın tuğu.

Yıldırımlarla şimşekler, eski Türklerin *savaş* deyimlerinde de sık sık geçerdi. Onlara göre savaşta işleyen kılıcın parlaması da, bir nevi şimşekten başka bir şey değildi. Eski Türkler, “*kılıcı onun başı üzerinde parlat, onun başını kes*”; demek istedikleri zaman, “*Yaşnat kılıç başını üze*” derlerdi. “*Yaşnat*” deyi mi eski türkçede, “*yıldırım ve şimşekler çaktır*”, anlamına gelirdi⁶.

“Deve sesli” bulutlar

Eski Türklerle göre bulutların, *iki türlü sesleri* vardı. Gök gürlemeleri ile meydana gelen korkunç seslerini, yukarıda incelemiştik. Onlara göre bulutlar toplanıp, yükselirlerken, derinden derine bir ses verirlerdi. Aşağıdaki şiir buharlarla dolu bulutların, yeryüzünü yağmura ve sulara boşmasını anlatmaktadır. Bu şiirden de, açık olarak anlaşılıyor ki Türkler, yükselen bulutların, akan sellerin, gürleyen göklerin çıkardıkları seslere, ayrı ayrı deyimler veriyor ve bütün sesleri birbirlerinden ayırıyorlardı⁷:

Ördi bulut ingraşu,
Aktı akın müngreşü,
Kaldı budun tanglaşu,
Kökre takı mangraşur!
Bulut inleyip çıktı,
Seller böğrüşüp aktı,
Halk ise şaşşa kaldı,
Gökler yine bağrışır!

Gerçekte ise, *bulut sesi* diye bir sesin var olduğunu pek bilmiyoruz. Türkler de, herhalde bunu biliyorlardı. Buna rağmen, bulutların içten içe gelmesi ge-

⁵ Kutadgu-Bilig, 86. “Türk Kültür Tarihine Giriş” adlı eserimizin, 6. cildi; *Türk tuğları*” hakkında.

⁶ Kaşgarî, terc., II, s. 356. kşl. Brock., AM I, 40; e: “*Kılıcı, onun başı üstünde parlat (yaşnat)! Ona kak (kakkıl), yarala (yara)! Onun boynu ve tura kal Kanını, biçerek!*”.

⁷ Aynı esr., III, s. 308. Kşl. Brockelman, AM I, 32, p.

reken, yarı kutsal bir sesin varlığına inanıyorlar ve his âlemlerinin, bir yankısı olan şiirlerde, bunu belirtiyorlardı. Türkler, bu l u t s e s i için, *ingraşmak* deyimini, kullanırlardı. Bugünkü *inlemek* sözümüz de, aynı fiilin kökünden gelir. *Dişi d e v e l e r*, yavrularını çağırırlarken içten ve derin bir ses çıkarırlardı. *Ingrašmak* sözü de, yalnızca ‘‘*d i ş i d e v e n i n yavrusunu çağırmaq için çıkardığı bu ses için*’’ kullanılan bir deyimdi⁸.

Seller, böğüren bir boğa gibi

Dağlardan akan s e l l e r i n de bir kişiliği vardı. Eski Türkler sellerin gürültüsünü ise, *öküzün böğrüşmesine* ve bağırmasına benzetmişlerdi⁹. Çünkü *müngreşü* fiili de, yalnızca öküzlerin ve bilhassa *boğaların böğrüşmesi* için, kullanılan bir deyimdi. Tabii olarak bu sonsuz güçlere sahip tabiat olayları karşısında ne yapılabilirdi?

Bu eski Türk şairinin de, çok güzel dediği gibi, bütün bunlara hayret ve acz içinde, bakmaktan başka bir şey elinden gelmiyordu. Bunun için insanoğlu ş a ş a k a l m ı ş (*Tanglaşu*) ve ne yapacağını bilmeden, bakınıp duruyordu. Buna rağmen g ö k , insanların bu korku titremelerine bakmaz ve yine *b a ğ - r ı ş ı p* (*Mangraşu*), dururdu. Bu şiirden de anlaşılıyor ki Türkler, bulutları bir *d i ş i d e v e y e*; selleri böğüren bir b o ğ a y a ve bulutları da kükreyen bir a r s l a n a benzetmişlerdi.

Y ı l b a ş ı , baharın şimşek dolu bulutları ile başladı

Bilindiği üzere gök gürültüleri ve şimşekler, bahar ile beraber başlayan, tabiat olaylarıdır. Fakat *bahar bulutları* ile *yaz bulutları* arasında, açık bir ayrılık görülür. *Bahar yağmurları* ile birlikte, iliklerimize kadar işleyen bir rutubet ve soğğun, başladığı da hissedilir. İnsanlar, bahar geldi diye sevinirler ama; zaman, zaman bu soğuk ve tipi karşısında da şaşa kalırlar. Yine yazarı bilinmeyen eski bir Türk halk şiirinde baharın, bora ve tipili gök gürlemeleri ile, nasıl geldiği, şöyle anlatılır¹⁰:

Keldi esin esneyü,

Kadhka tükel esneyü,

Kirdi budun kasnayu,

Kara bulıt kökreşür.

Esin geldi eserek,

Tipiye benzeşerek,

⁸ Aynı esr., I, s. 120, 289: ‘‘*Ingrašma*’’: 1) Yağmurun ses çıkarması. ‘‘*Ingrama*’’: Dişi devenin, yavrusu için, haşret böğürmesi. Krşl. B r o c k e l m a n n , ‘‘*Wortschatz*, s. 62.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ Aynı esr., II, s. 223. III, s. 147: Krşl. B r o c k e l m a n n , AM I, 31, m.

*Halk kaldı titreyerek,
Kara bulut kökreşir.*

Baharın, kutlu “kara bulutları”.

Artık bu şiirde bulutlar da renklendirilmiş; yıldırım ve yağmur dolu bulutlara, baharla birlikte “*kara bulut*” adı verilmeğe başlanmıştır. *Türk mitolojisi*nde, *Kara bulut*’ların, başka sembolik anlamları da vardı: “*Büyük bir kahraman veya hükümdar doğarken, onun evi üstüne bir kara bulut da gelir ve bu kutsal çocuğun doğuşunu beklerdi*”. *Türk mitolojisi*ndeki kara bulutlar iki sembolik özellik içinde sınıflandırılmalıdırlar:

1. *Bir tek kara bulut*: Böyle bulutlar sembolik olarak, bir tür *Tanrının elçisi* gibi idiler. Böyle bulutlar, büyük ve kutsal *Türk kahramanları* doğarken ve savaşıırken onun üstünden ayrılmazlardı. *Bu bulut, yigitlerin bir nevi koruyucusu olurdu.*

2. *Gök yü zünün kara bulutlarla kaplanması*: Bu da, bambaşka sembolik bir anlama gelirdi. Bu daha çok *Tanrının kızması* ve yeryüzüne felâketler yağdırmak istemesinin, bir işareti idi. Bu motif, *Batı mitolojisi*nde de vardır.

Eski *Türkler devleti* de bir nevi *kara buluta* benzetmişlerdi. Aşağıdaki şiirde de, “*gökte kara bulut, yerde de, devlet*”, birbirlerinin benzerleri olarak gösterilmişlerdir¹¹:

*Kara bulut yel açar,
Urunç bile el açar,
Kapkara bulutları,
Gökten ancak yel açar,
Rüşvet verirsен eğer,
Devlet sana il açar.*

Yeni yılın başlangıcı

Eski *Türkler yılbaşı* nı başlıca iki tabiat olayının görülmesi ile başlatmışlardı: 1. *Otların yeşermesi*. 2. *Gök gürlemeleri ile yıldırımların başlaması*. Bu sebeple eski *Türkler*, yaşlarını söylerken, “*Ben 20 yeşerme gördüm*”, derlerdi. Böyle bir söz, “*Ben 20 yaşındayım*”, demektir. Herhalde bugün de kullandığımız *yaş* deyi mi de, bu inanışlarla ilgili olarak söylenmiş bir deyim olmalıydı. Otların yeşermesi, belirli ve kesin bir zaman ölçüsü olamıyordu.

¹¹ Aynı esr., I, s. 364. Krşl. Brock, AM Pr, 15, 2.

YILDIRIMLAR

Bahar bayramlarında, “süt saçıları”

Gök gürlemeleri ile şimşeklerin görülmesi ise, yeni bir mevsimin başlangıcını, daha kesin olarak gösterebiliyordu. Bu sebeple, bir nevi ‘‘Bahar bayramları’’ sayılan, yeni törenler de başlardı. Bu mevsim ile beraber sütler de çoğalıyordu. Yıldırımlarla ilgili törenlerde süt saçılarının birinci derecede önem kazanmalarının sebeplerinden biri de, herhalde bu olsa gerekti. Bahar törenleri ile ilgili iki örneği, en önemli kaynaklardan özetliyerek aşağıda vermeği faydalı buluyoruz:

1. *Baharda ilk yıldırımlar başladığı zaman, Altay dağlarına yakın oturan Kırgızlar, ellerine bir süt kabı alıp, çadırın dışına çıkarlardı. Ellerindeki süt kabı ile çadırın duvarlarına vurarak ayrıca şöyle bağırırlardı:*

- “Eski sene geçti, yeni sene geldi!”

“Onlara göre yeni yıl, baharın ilk yıldırımları ile başlardı”¹².

2. *“Altay Türkleri, yılın ilk yıldırımları başlar başlamaz, köyce toplanırlar ve yüksek bir dağın tepesine çıkarlardı. Burada dualları yapıldıktan sonra, sacı törenlerine başlanır ve göğün dört yönüne süt saçarlardı”¹³.*

Süt saçma yolu ile yapılan bu törenleri Potanin toplamıştır. Altay bölgesinde yapılan bu törenler, daha açık ve daha belirlidir. Moğol halklarına gidildikçe, bu adet daha mistik ve daha karışık bir hal alır. “Moğolların yıldırıma karşı 9 delikli bir kaşıkla, keçe üzerine süt serpmelerinin”, manası pek anlaşılmıyordu¹⁴.

TÜRKLER VE YAĞMURLAR

Yağmur, bulutlar, yıldırımlarla gök gürlemeleri ve fırtınalar, birbirlerinden kolaylıkla ayrılamıyan, tabiat olaylarıdır. Yağmurların da tabii olarak, pek çok çeşitleri vardı. Ta eski devirlerden beri Türkler, bunlar için ayrı ayrı deyimler kullanmışlardı. Çok yağmur yağan yerler yaygın olarak, yağmurçıl yer derlerdi¹⁵. Büyük yağmurlar için kullanılan katı yağmur¹⁶ deyimini, bugün de Anadolu’da söylenen bir sözdür. Yağmur dindi yerine eski Türk-

¹² Potanin, *Oçerki*, II, s. 91. Bahar bayramlarında, “süt saçıları”.

¹³ Potanin, Aynı esr., a. yer. Bu gelenekler, Doğu Altay Türklerine aittir.

¹⁴ Aynı esr., IV, s. 140.

¹⁵ Kaşgari, *terc.*, III, s. 56-57.

¹⁶ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 55.

ler, *yağmur tındı*¹⁷ derlerdi. Tabiidir ki yağmur dinmesinin aslı da buradan geliyordu. *Çesinti* sözü, oldukça geç zamanlarda meydana gelmiş bir sözdür. Bu sebeple eski Türkler, yağmurun hafif bir şekilde serpilmesine, *damla-ma k* fiilinden gelen, *yağmur tamçurdu*¹⁸, deyimini kullanırlardı. Bunlar gibi türkçede yağmurun türlü çeşitleri için, pek çok sözler vardır.

Yağmur, dünyayı yaşartan, bir Tanrı Vergisi

Yağmur yağdığı zaman, ondan ıslanmadan kurtulmuş bir kimse yoktur. Bu sebeple, *yağmur en iyi bir atıcı* gibi görülmüş ve zaman zaman şiirlerde de: “*Yağmurun atışı şaşmaz, bilgin kişi de yanılmaz*”, denmiştir¹⁹.

Yağmur bütün tabiatı yeşerten-yani eski Türklerle göre *yaşartan*, en önemli bir tabiat vergisi idi²⁰. Bu sebeple onun gelişi *İslâmiyet* teki gibi, kutsal sayılır ve adı da baharla ilgili her şiirde geçerdi. Şu aşağıdaki eski Türk şiiri, göğe de bir kişilik vermişti. Yağmur yağarken gök, ona göre ızdırap içindedir ve bunun için de, *gözlerinden yaş akar*: “*Kalık kaşı tügdi, közi yaş saçar*²¹”. Yeryüzünün yeşillik ve çiçeklerle donanması da, onlar için çok önemli idi. Aşağıdaki şiir bunun güzel bir örneğidir²²:

Yağa tursu yağmur, yazılsu çiçek,
Kurumuş yığaçtan, salınsu küjek!
Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek,
Kurumuş ağaçtan salınsın çiçek!

Yukarıda da görüldüğü gibi eski Türkler, otların çiçeklenmesi ile ağaçların çiçeklenmesi arasında, fark gözetiyorlar ve her ikisi için, ayrı ayrı adlar veriyorlardı. Yağmur, bütün suların anası ve ilk maddesi idi. Bu sebeple eski Türklerle göre *yağmur subı*, yani *yağmur suyu*, hayatın devamı için, toplanması gereken, en önemli şey idi. Yiyeceklerin ilk ve ana maddesi ise, *ot köki*, yani *ot kökü* idi²³.

“Yağmur yağdırma”

Bu, Türk mitolojisinin, en önemli motiflerinden biridir. Yağmur yağdırma büyüsü, daha çok *Yada taşı* ile yapılırdı. Bu konuda sayın Prof. Abdulka-

¹⁷ Kaşgarî, terc., II, s. 28. “*Tin-ma*”: Dinme.

¹⁸ Aynı esr., II, s. 175. “*Tam-ma*”: Dam-la-ma.

¹⁹ Aynı esr., III, s. 380: “*Yazmaz atım yağmur: yangılma bilge, yangku!*” *Şaşmaz atıcı, yağmur; yanılmaz bilge de, yangıdır*: Krşl. Brockelmann, *spr.* 65.

²⁰ Aynı esr., III, s. 436. Krşl. Brock., *Wörterbuch*, s. 81.

²¹ *Kutadgu-Bilig*, R. Arat neşr., s. 25, 80. “*Gök (kalık), kaşını çattı (tügdi), gözü yaş saçar*”.

²² Aynı esr., s. 28, 118.

²³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 310.

dir İ n a n , güzel ve geniş bir monoğrafya yazmıştır²⁴. Bu sebeple biz burada, sayın üstadın söylediklerini yeniden tekrarlıyacak değiliz. Fakat *Yada taşı*'nın taş olarak, nasıl olduğu yönünden, bir araştırma yapılmamıştır. Aşağıda en önemli kaynaklardan toplayarak vereceğimiz bilgiler de bize gösteriyor ki, *“Yada taşı nı Türkler, bir nevi c a n l ı bir v a r l ı k gibi kabul ediyorlardı”*. Onlara göre Yada taşının kendine göre bir ısısı ve sesi vardı. Kendine göre şekilleniyor, canlanıyor ve ölüyordu:

1. *Yada taşının özelliği*; Yağmur, kar ve bazen da, don getirmesidir. Bu taşlar, daha çok geyiklerin başlarında, su kuşlarının kursağında, yılanlarda ve öküzlerin karınlarında bulunarak, elde edilir. Bu taşların rengi, koyu ve yumruk büyüklüğündedirler. Üzerlerinde de, damar damar çizgileri bulunur. Ele alınınca, yaygın olarak, bir soğukluk hissedilir. Sallayınca da, kulağa taşın içinden bazı sesler gelir. Üç sene kullanıldıktan sonra, yavaş yavaş zayıflamağa ve gücü geçmeğe başlar. Bu taşların en iyileri, kendi kendine kuş veya hayvan şekli almış olanlarıdır. Bu taşların kullanılmadıkları zaman, su içine konup muhafaza edilmeleri, yaygın bir adettir²⁵.

2. *Altay dağlarının, buzullu bölgelerinde bulunan bir taştır*. Altaylar yada taşlarını, kuru ve sıcak yerlerde saklarlar. Kullanacakları zaman, taşı buradan alırlar ve işi bittikten sonra, yine yerine korlar. Yazın çok sıcaklarda, bunalan atlarını serinletmek için, taşı atlarının yelelerine asarlar. Kullanmadan önce soğuk suyun içine korlar ve su içinde bir kaç gün bırakırlar. Ölen taşları tekrar canlandırmak için, hayvan ciğerlerine sararlar²⁶.

TÜRKLER VE KAR YAĞIŞLARI

Kar da, eski Türk edebiyatının, en önemli motiflerinden biridir. Eski Türklerde kar, aynı zamanda *t e m i z l i k* ve *s a f l ı ğ ı n* bir sembolü idi. Mesela şu eski Türk atasözü bu inanışın en güzel bir örneğidir: *“Tezek karda yatmaz, edgü ı s ız katmaz”*²⁷, yani, *“Karda tezek kalmaz, iyi kötüye karışmaz”*. Yönlerle ilgili bölümümüzde, *k u z e y l e* *“kuz yer”* üzerinde, ayrıca duracağız. Kar, *k u z e y i n* ve güneş görmeyen yerlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna, eski Türk atasözlerinde de rastlıyoruz. Aşağıdaki atasözüne göre yağ koyunun, kar da güneşsiz yerlerin malıdır:

²⁴ A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 160. v.d.

²⁵ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 189, 195; Pallas, *Sammlungen*, II, s. 349.

²⁶ Verbitskiy, *Altayskie Inorodtsu*, s. 45. Bk. A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 160 vd.

²⁷ Kaşgarî, I, s. 386. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 262: Yorum: *Tezek, sıcaklığından dolayı, karın altında kalmaz, karı eritir. Bunun gibi, birbirine benzemediği zaman, iyi de kötüye karışmaz”*.

“Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez²⁸”, yani, “*K u z e y d e , k a r e k s i l m e z ; k o y u n d a , y a ğ e k s i l m e z*”. Tipi ni n kendisi, aslında rüzgârın, ta kendisidir.

Tipi, karın kızgınlığı

Bu sebeple Türkler tipi yi , karın bir k ı z g ı n l ı ğ ı olarak kabul etmişler ve karın sağnak halinde uçarak, korkunç bir şekilde gelmesine *kar kızgurdu*²⁹ demişlerdi. Türkler k a r ı , bulutlarından, ayrı bir şey olarak görmemişlerdi. Onlar, karın bulutlar tarafından getirilip saçıldığını, çok iyi biliyorlardı³⁰.

Karla beraber, toplumun başına yeni bir iş de açılıyor ve herkes k a r k ü r e m e ğ e koyuluyordu. Kış aylarında *kar küremek*, adeta bir e ğ l e n c e ve y a r ı ş m a haline de, giriyordu. Bu sebeple eski Türk sözlüklerinde k ü r e m e k fiilinin yanında, *küreşmek*, yani, “*k a r k ü r e m e k v e y a r ı ş m a k*” de-yimi de, yer alıyordu³¹.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE BULUTLAR

(Belgeler ve Notlar)

1) D u m a n : Tuban, Tuban-na (Şor, Sagay): Bulutla kapanma: (Radlof, Wb., III, s.1514). Sıs tuban (Sağay): Sisli bulut: (A.eser, a. yer). Kay (Baraba): bulutlanma. Kay (Osm.?): Yağmur: (A. eser, II, s.3). T u m a r ı k (= T u m a n - a r - k) (Altay, Tel., Bar.): Bulutlu (Aynı eser. III, s.1520).

Tengerinin buludu (Teleüt): Bulut: (A. eser, III, s.1043). Eüö (hava) tutuldu (Kırgız): Hava bulutlandı: (A. eser, I, s.672).

2) “Bulutlu havada, akın yapma...”: (P r o b e n , III, s.83/106). A k b u l u t a h i n m e : 3) “Ç o y ı n - A l p ’ın evinden Gök gürültüsü gibi kükreyen (küügirt küükregen), bir ses (taus) çıktı... Bir a k - b u l u t a binmiş, Ç o y ı n A l p geldi...”: (Proben, IV, 88/113).

4) “Yiğidin kamçısı, bir b u l u t gibi uçtu...”: (P r o b e n , III, s.211/251).

5) “Yağ (serin) gölgede, yağ (çaus) b u l u t döyekli! Gök Tanrıda, G ö k b u l u t ! Ak Tanrıda, A k - b u l u t ! . . . E ğ r i b u l u t t a n e t e k l i , ç a t a l - b u l u t (azır) ayaklı!... Çoban yıldızı!...” (Kam, Şaman duaları): Metin: A. İnan, Şamanizm, s. 124, (1-5). Bu duaların yorumu, zordur.

6) “K ı z ı l b u l u t kamçılı, Yayıc Han!...” Diğer duada: “Yağmur, (Tanrı) Ü l g e n ’in salyaası.. Beyaz bulutları, bir ülkeden diğerine aşırın!...”: (A. eser, s.33).

7) “F ı r a t kenarının ince dumanı, dağlara yayılır seher zamanı”: (Erzincan türküsü)

8) “Bizim sahraların başı, pare pare duman şimdi!...”: (Ercişli Emrah).

9) T o z b u l u t u : “Güreşte, topuktan tozan (topuktang tozang) toz, dizlere kadar çıktı. Topraklar, göge (auga) uçtu! Güney (kün), bulut ile örtüldü (tuman tikildi!...)”: (P r o b e n , IV, s.86/110).

10) “Ten çürüye toprak ola! Tozam hey dost, deyi deyi!”: (Yunus). .

²⁸ Kaşgarî, I, s. 326. Krşl, Brock., Spr. 131.

²⁹ Kaşgarî, II, s. 193: “Kızgur-ma”, ibret için cezalandırma anlamına da söylenir. Krşl. Brock., Wortschatz, s. 157.

³⁰ Kaşgarî, III, s. 319: “Bulut karladı”.

³¹ Kaşgarî, II, ss. 21, 99. Çeşitli yazılışları için bk. Brockelmann, Wortschatz, s. 117.

11) *Anadolı'da bazı bulut adları*: "Ağca (yayvan-), Gavga bucağı (yağmur-), Gergi (kuzey-), Kaysaklı bulut (kızıl-), Kaz göğsü (parça parça-), Sazak (ince beyaz-), Seren bulut (beyaz-), sirken külü (buhar-), Yapık, Yağdıran (kara-), Buğumak, buğunmak (bulutlu hava), Sağma (bulutun aşağı inmesi)...: (DS).

YAĞMUR VE KAR HAKKINDA NOTLAR

1) Yağış (Çağatay): Yağmur: (Radlof, Wörterbuch, III, s.48). - "Bir parça(polçok) buz, yağmur ile birlikte (yangır bıla kojo) düştü": (Teleüt): (A. eser, IV, s.1282).

2) İyırçalı (Kazan): İnce kar. - I. yağmur: İnce yağmur: (A. eser, I, s.1361). -- Kuralı: (Kırg., Azeri): Coğaltma. Kuralai (Kırg.): Mayıs ayı ortasında gelen, yağmur mevsimi. Kuralak (Koyb.): Rutubet: (A. eser, II, s.923).

3) "Şıppırgana şıppır yangır yeür": (Destanda: Baraba): Şıppır şıppır yağmur yağıyor: (Proben, IV, s.77/98). -- "Kırk yıl ol tobrak öze yağmur yağdı": (Enbiyaların tarihinden): Rabguzi, II,23): (Radlof, Wb., I, s.1300). -- Peşekel (Çağatay): Yağmur mevsimi: (A. eser, IV, 1257). -- "Güneş Çıyan (sertanda) ve Arslan (esadde) burcunda durursa, yağmur mevsimi (peşkel), yaprakları çıkarır ve her taraf yeşil olur": (Babür-nâme, 398,20. Radlof, Wb., IV, s.1257).

4) Yağmur yağdıran: "Er-Kökçe'nin oğlu Er-Koşay, arkadaşları için yağmur yağdırtıyor ve onlara su içiriyordu": (Proben, III, s.20/23). -- Çayış (Kırg.): Yağmur yağdırtan. Çay-lat: (Kırg.): Sihirbazlık yolu ile, iyi ve kötü havalar getirme: (Radlof, IV, s.4-5).

5) Yaz ve kış takvimi: "Yer ruhu) Yer Kara - Alpa karşı savaşa giden yiğid, kışları karları sayarak; yazları da, yağmur sayarak hesaplıyor": (Proben, IV, s.77/101).

6) Kara Kuşun yağmurları: "Dünya ağacının tepesinde yuvası bulunan Kara - Kuş'un (Züzülö) gelmesiyle, büyük yağmurlar ve kasırgalar başlıyor; yavrularının ağlamasıyla da, hafif yağmur ve rüzgârlar çıkıyor": (Proben, IV, s.23/29).

Anadolı'daki anlayışlar ve deyimler:

1) Ahmak hölünden, ahmak ıslatan; "höl", rutubet ve ıslaklık demektir: (Hafif -). - Bulut geçegi, çakal yağmuru: (Bk. Ahmak hölünden). - Boyanarak, doburcuk, sapsurdum, siğirecik, (İri taneli -). - Bozantı, çise, çisengi, kara çilenti, püsenek, siygin, siyim: (İnce ince yağan -). - Güldürümlü, boğanak, : (Şiddetli yağmur). - Gün yağmuru, tavşan tüyü: (Güneşli havada). - Çavgun, çığsık, yağdar, yağağ, yağışlık: (sürekli -). - Kurt yağmuru, tilki yağmuru: (Güneşli havada yağan yağmura, kurtlar doğarmış): Kırzioğlu, Folklor Postası, VII, 1946, s.5. Biz burada, düşünce ve mitoloji bakımından, bir mana taşıyan, yağmurları derledik.

26. BÖLÜM

YILDIRIM VE ŞİMŞEK

Yıldırım ve şimşek, insanları korku ve dehşet içinde bırakan, en önemli tabiat olaylarından sayılırlar. Türkler de, yıldırım ile şimşek ve korkunç gök gürültüleri hakkında pek çok düşünmüş ve çok şey de söylemişlerdir. Şimdilik elimize geçen bazı belgeleri bir araya getirerek, Türklerin bunlar hakkında ne düşündüklerini, özet olarak belirtmeğe çalışacağız.

Türkler yıldırımı, uğurlu ve Tanrı'nın iradesine bağlı sayarlar

Öyle anlaşıyor ki Ortaasya'da büyük devletler kurmuş ve imparatorluk hayatı yaşamış olan Türkler, yıldırım ile şimşegin mitolojik menşee ve sebeplerini, çoktan unutmuş ve bu tabiat olaylarının nedenini de, Tanrının istek ve arzusuna bağlamışlardı. Bunun için XI. asırda yaşayan eski Türkler, *Tengri* yaşın yaşnattı¹, yani “*Tanrı Yıldırım veya şimşek çaktırdı*” derler iken, bu arada bu büyük tabiat olaylarının, kutsal ve Tanrı yanından sebeplerini de aydınlatmak istiyorlardı. Ne kadar realist olursak olalım, insan ruhunun bir de mistik bir yanı vardır. Bu sebeple bütün insanlar gibi, Türkler de uğur ve felâket getiren, sembol ve işaretlerden kurtulamamışlar ve onlara bağlanarak, kendilerine adeta bir teselli bulmuşlardı. İnsanlar, hiç bir yolla gerçekler dışında bazı manevî bağlara bağlanmak istek ve ihtiyaçlarından, kendilerini mahrum edemezler. Uğurlu renk, sayı ve işaretlerin, günümüzdeki modern insanlar arasında bile, önemini kaybetmemiş olmasının da, tek sebebi budur. Yıldırım ve şimşeklerle ilgili batıl inançlar, modern ve ileri memleketlerde bile, zihinleri meşgul eden bir konudur. Bu sebeple, “*yıldırım ve şimşegin Tanrı'nın iradesine bağlı olaylar*” sayan Türkler de bunlarla ilgili bazı mistik inançlara bağlı idiler.

Âsil madenler, yıldırıma karşı koruyucu

Eski bir Türk atasözünde şöyle deniyor: *Kimin bile kaş bolsa, yaşın yakmas*, yani “*Kimin yanında bir kaş, yani değerli bir taş bulunursa, yıldırım onu yakmaz*”. Şimdi de kullandığımız bu *kaş*, yani değerli taşlar deyiminin kapsamına, eski türkçede *altın* ve *gümüş* gibi, âsil madenler de giriyor-

¹ Kaşgarî, II, 256.

² Aynı esr., terc. III, s. 22.

du. Bilindiği üzere bu madenler âsildirler ve elektiriği de kolay geçirmezler. Eski Türkler de değerli maden ve taşların, yıldırımları defettikleri veya hut da insanlardan uzaklaştırdıkları, kanaatı vardı. Bunun sebebini de Kaşgarlı Mahmud, o çağdaki Türklerin ve kendisinin anlayışına göre şöyle açıklıyordu³:

“Kimin yanında kaş bulunursa ona Yıldırım dokunmaz denir. ‘Kaş’, içinde hiç bir leke bulunmayan, saf ve beyaz bir taştır. Yüzüklere konur. Böyle bir yüzüğü olan kimseye yıldırım dokunmaz. Çünkü kaşın, yaratılışı böyledir. Kaş bir beze sarılır da ateşe atılacak olursa, ne sarıldığı bez ve nede kaş yanar. Bu çok sınanmıştır. Susayan kimseler, böyle bir kaşı ağızlarına alırlarsa susuzlukları geçer.”

Yıldırım, Tanrı’nın mesajı gibi

Ya kut Türkleri de, yere çok sayıda yıldırım düştüğü zaman madenî eşyaları birbirlerine çarparak ses çıkarırlar ve gürültü yaparlardı. Öyle anlaşıyor ki Ya kutlar da, başlangıçta ‘‘Uygurların ataları Kao-çı’lar gibi yıldırım düşerken göğe ok atıp, bağıyorlar’’ ve madenleri birbirine vurarak gürültü çıkarıyorlardı. Bu bir nevi yıldırımı ve ‘‘Tanrı’nın mesajını karşılama’’ idi. Bunu Ya kutların kendileri de söylemekte idiler. Fakat bazı etnoğraflar bu törenleri, tamamı ile ayrı yönde yorumlamış ve kendilerine göre anlamışlardır.

Onlara göre yıldırımın düşmesi ile bazı kötü ruhlar da, yer yüzüne dağılıyorlardı. Bunun için Ya kutlar, gürültü yaparak, kötü ruhları kovalamak, istiyorlardı. Unoharva’nın, bu her iki sebebi de bildiği halde, gönlünü niçin bu sonuncu açıklamaya kaydırdığı, pek anlaşılmıyor (Bk. Aynı esr., s. 213). Esasen kendisi de kötü ruhların kovulması şeklinde yapılan açıklamanın sonradan meydana geldiğini pek alâ biliyordu.

Yıldırım gönderen Tanrı’ya sunulan saçılar

Yıldırım ve şimşekten insanların çok korktukları, bir gerçektir. Bunun için ilkbaharda, ilk şimşekler çaktığı ve gökler gürlediği zaman dışarıya çıkarlar ve cadırlarının çevresine süt ve ayran gibi yiyecekler dökerlerdi. Bu bir nevi yıldırım veya Şimşek Tanrısı’na (?) veyahut da ‘‘yıldırımı gönderen Tanrı’ya sunulan bir sacı idi’’. Aynı zamanda bu, Tanrı’nın kızgınlığını azaltmak ve onların verecekleri felâket ve zararları defetmek için, yapılan bir dilek ve hacet idi. Bu gibi saçılar daha ziyade çok ilkel bir hayat yaşayan Uranhaylar gibi iptidai-şamanistler de var idi⁴.

³ Aynı esr., a. yer.

⁴ A. İnönü, Şamanizm, s. 30.

Tarihçi Reşideddin'in, Moğol inançlarını, tenkidi

XIII. ve XIV. asırda O r t a A s y a 'da "yıldırımdan korkan ve korkmayan", başlıca iki türlü kavimler çevresi vardı. Yıldırımla ilgili inançları geniş bir şekilde anlatan tarihçi Re ş i d e d d i n 'in verdiği bilgileri, aşağıya aynen almağı faydalı görüyoruz⁵:

"U r y a n k a t kabilesi ise E r g e n e k o n 'da, k ö r ü k ç e k e n l e r l e beraber olduklarını, ileri sürerler. Gökte şimşek, çok çaktığı ve yerlere de, yıldırımlar düştüğü zaman göğe, şimşeğe ve yıldırıma bağırarak ve kötü sözler söylemek onların adetlerdir. Yıldırım eğer sığıra veya başka bir davara düşer de, öldürürse o hayvanı kesin olarak yemezler. Bunu yemekten korkar ve çekinirler. Yıldırım düşmüş bir hayvanı yerlerse, yıldırımların bir daha düşmeyeceğine ve düşse de, tesiri olmayacağına inanırlar. Diğer M o ğ o l l a r ise, tamamı ile bunun aksini yaparlar. Yıldırım düştüğü zamanlarda korkarlar ve ç a d ı r l a r ı n d a n ç ı k a m a z l a r d ı . M o ğ o l i s t a n 'da yıldırımın çok düştüğü söylenir. Moğollara göre yıldırım, e j d e r h a 'ya benzeyen bir hayvandan meydana gelirmiş. O bölgelerde, güya yıldırım ile beraber bu e j d e r h a n ı n d a düştüğü, k u y r u ğ u n u yerlere vurduğu ve kıvrılarak a ğ ı z d a n a t e ş l e r saçtığı görülürmüş.

"Şair, bulut ve şimşek hakkındaki beyitlerinde, şöyle demiştir: "O t i m - s a h k i korkunç kara gövdesi ile, denizden çıkınca, âlemi korkusu ile yok edecek gibi görünür. Dünyaya saldırıp her şeyi birbirine katınca e j d e r h a gibi kükrer, dişi ile damağı arasından, a t e ş l e r s a ç a r , duman püskürür".

"Sözüne inanılır M o ğ o l l a r d a (yıldırımla düşen e j d e r h a y ı) , bir kaç defa gördük derler. M o ğ o l i s t a n 'da ve bilhassa B o r k u c i n T ö ğ ü m adlı bölgelerde, kışlar çok şiddetli olur. Hiç durmadan bir biri ardından, yıldırımlar düşer. Yerlere ş a r a p , k ı m ı z , s ü t ve yoğurt dökülürse, sığırlarla diğer hayvanlara ve bilhassa atlara yıldırım düştüğü söylenir. Hele yere şarap dökülünce, yıldırımların tesirleri daha çok olur. Hayvanlarla onların ahırlarına ve ağullarına, yıldırım düşermiş. Birisi, ayağından ayakkabısını çıkarıp güneşte kurutursa, yıldırımın çok düşeceğine, inanırlarmış. Bu sebeple ayakkabılarını kuruturken, çadırın içine korlar ve çadırın üzerini de, örterlermiş. O bölgelere çok fazla yıldırım düşer ve onlara adeta âfet halinde, zararlar verirmiş. Yıldırımın sebebini, böyle rastgele şeylerden ummuşlardı. Bundan başka onlara zaman zaman c i n l e r i n görüldüğü ve onlarla konuştukları da söylenir. Bu bölgelerde böyle hayâl verimi ve gerçeğe uymayan şeyler çoktur. Buralarda sayısız, ünlü k a m l a r d a vardır. Güya, c i n l e r bunlarla da konuştuklarmış..."

⁵ Re ş i d e d d i n , C â m i ü t - T e v a r i h , B e r e z i n n e ş r . , I , s . 186 v.d.

Yıldırımdan korkan ve korkmayan, Ortaasya kavimleri

Yukarıdaki bu çok önemli vesikadan yeri geldikçe yararlanacağız. *Yıldırım ejderhası* gibi motifleri incelemeye çalışacağız. Burada yalnızca, şu konu üzerine, dikkatleri çekmek istiyoruz: Bu metindeki *Uryan hay* kabileleri de, “*en eski Uyğurlar gibi, yıldırım düşünce, göğe bağıırıp, okatıyorlardı*”⁶. Bu, onların yıldırımdan korktuklarına, bir delil olarak gösterilemez. Bununla beraber, çok ilkel bir hayat yaşayan bazı Moğolların, yıldırımdan çok korktuklarını da, bilmiyor değiliz. XIII. yüzyıl da, *Ortaasya*’ya seyahat eden ünlü gezgin *Rubruk*, “*bazı Moğolların yıldırımdan çok korktuklarını ve yıldırım düşer düşmez, bütün yabancıları çadırlarından çıkardıklarını ve çadırların üzerine de hemen siyah örtü örttüklerini açık olarak yazmaktadır*”⁷.

Büyük devletler kuran ileri Türk toplumları, yaygın olarak yıldırımdan korkmuyorlardı. Yıldırımı iyi ve uğurlu bir işaretle kabul ediyorlardı. Yıldırımdan korkanlar daha çok dünyadaki bütün ilkel toplumlarda görüldüğü gibi-, tabiatın fevkalâde olaylarından ürken ve onlara karşı korunma ve mistik açıklamalar arayan kimselerdi. *Reşideddin*’in yıldırımdan korkmadıklarını söylediği *Uryan hay*’lar, kendisinin de söylediği gibi aslen Moğol değil idiler.

Türklerce... yıldırımın, iyi ve uğurlu sayılması

Altay Türklerinin bazı efsaneleri, yıldırımın niçin iyi ve faydalı olduğunu, bazı örneklerle de bize anlatmaktadırlar. *Bozulmamış Altay*’ın *nişlari*na göre, “*kötü ruhların en çok korktukları şey yıldırım idi. Yıldırım düşünce kötü ruhlarla şeytanları kovar veya yokederlerdi. Yıldırımdan kurtulmak isteyen kötü ruhlar ya ağaçların alt kısımlarına veyahut da insanların içlerine girerlerdi. Bazılarına göre de yıldırım tehlikesini hisseden kötü ruhlar hemen bir *sincab* şekline girer ve ağaçların içlerine saklanırmış. Yıldırımlar da bu *sincabın* saklandığı ağacı arar bulur ve üzerine düşerlermiş*”⁸.

Bazılarına göre de, “*sincab vaktiyle hep gökte oturmuş. Gökte yaşarken nasıl olmuşa Tanrının küçük oğlunu öldürmüş ve yere kaçmış. Tanrı bunu unutmamış oğlunun öcünü almak için onun saklandığı yerlere yıldırım indirirmiş*”⁹.

Şimdiki *Altay Şamanizmi*nde, yıldırım için yapılan *saçıl*ların çoğu yere doğru yapılmaktadır. Fikrimize göre başlangıçta bu saçılar yere de-

⁶ Wilhelm von Rubruk, Fr. Hirsch neşr. s. 110.

⁷ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 138-142.

⁸ Aynı esr., IV, s. 141.

ğil; göğe doğru yapılıyordu. Nitekim B a ş k u r t l a r d a , başlangıçta yıldırım için yaptıkları saçları, göğe doğru yaparlardı⁹. Bu, daha ziyade yere düşen yıldırımın iyi bir haber ve işaret olarak sayılması ve bundan dolayı da gökteki Tanrı'ya bir teşekkür ve saygı borcunun ifa edilmesinden başka bir şey değildi.

Yıldırım çivisi ve yıldırımı göğe çıkarma töreni

“Yıldırım çivisi” ile ilgili inanışlar da O r t a s y a etnoğrafyasında, geniş bir yer tutar. Onlara göre bir yere yıldırım düşünce, *yıldırımın* çivisi de, ortaya saplanarak kalırdı. Bunun için de, ne yapıp yapıp, o çiviye tekrar göğe çıkarmak lazımdı. Göğe saçı yapılmasının bir diğer sebebi de, bu çivinin tekrar göğe çıkmasını sağlamak için olabilirdi. Bilhassa Kuzeydeki B u r y a t M o ğ o l l a r ı n ı n yaptıkları bir tören, bu maksadı açık olarak bize anlatmaktadır. “*Şamanlar, yıldırım düşen bir evin çevresinde, toplanıyorlar ve önce durmadan, göğe saçı yapıyorlardı. Bundan sonra evin önüne bir keçe seriliyor ve yıldırımın göğe çıkmasını teşvik etmek için de keçe uçlarından tutarak kaldırılıp indiriliyordu*”. Bu tören adeta t a h t a ç ı k a n eski Türk h a k a n l a r ı için yapılan törenlere benziyordu¹⁰.

Yıldırımın ateşini söndürecek tek şey, “süt”

Onlara göre, yıldırımın ateşini söndürecek ve zararsız bir hale sokacak tek şey de, süttten başka bir şey olamazdı. Bu sebeble “*Altay Türkleri, yıldırımı karşı bir s ü t k â s e s i ile giderlermiş*”¹¹. Bazı Türkler de, “yıldırımın süt gibi yiyecekleri çok sevdiğini ve bunun için de, içine girmesin diye sıkı sıkıya kapıların üzerlerini örterlermiş”. Sayın Prof. Abdulkadir İ n a n , bu adetin bilhassa B a ş k u r t l a r d a , Müslüman hocaların bir oyunu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hocaların dediklerine göre, halk eskiden yıldırım düşünce, süt ve ayranları göğe saçıp, telef ederlermiş. Bu israfın önüne geçmek için de böyle bir bahane uydurulmuş¹².

Yıldırım düştüğü yer ve toplu törenler

Yıldırım törenleri eski Türklerde de görülen bir adettir. Yukarıda da söylediğimiz gibi onlara göre, y ı l d ı r ı m ı n d ü ş m e s i i y i v e u ğ u r l u bir işaretti. Onlar, yıldırımın düşmesinden değil; düşmemesinden korkarlardı. *Eğer Ta n r ı , onların yaşayış ve hareketlerini beğenmeseydi, kendilerine böyle bir h a b e r gönderemezdi.* Bunun için Tanrı ile konuşur gibi, “bağırıp,

⁹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.

¹⁰ U. Harva, aynı esr., s. 216; *Skazaniya Buryat*, s. 129-130.

¹¹ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 142.

¹² A. İnan, *Şamanizm*, s. 30.

çağırır, ve göğe ok atarlardı". Bunun yanında, böyle bağırımlarla *Yıldırım Tanrısı* ile bir savaşa girişme veya onu tehdit etme isteği de hatıra gelebilir. Fakat büyük devlet kuran Türklere de, böyle küçük tanrılar ayıklanmış ve *Tek Tanrıya doğru*, bir gidiş meydana gelmiştir. Bu gibi yıldırım törenleri daha ziyade Uygurların ataları olan *Kao-çı* boyları tarafından yapılırdı. Bu törenler kişilerin yaptıkları ayinler değil; daha çok, "*devlet veya büyük toplum törenleri*" idiler. Yoksa, eski Çin kaynaklarının, bir kaç kişinin yaptığı küçük törenlerden söz açmaları, ihtimal dahilinde değildi".

Uygurların ataları yıldırım düşen yere toplanır, törenler yapar ve bu törenlerden sonra da kurban keserek aynı yere gömerlerdi. Bir müddet sonra da yine aynı yerde toplanırlar, kadın ve erkek kamlar, yani şamanlar dualar okurlar; savaşçılar da atlarına binerek, yıldırımın oyduğu çukurun veya yaktığı ağacın çevresinde dönerlerdi.

Türklere göre yıldırımın düştüğü yer, kutsal bir yer sayılırdı. Bununla beraber bu yerin, insanlar ve hayvanlar için, pek iyilik getirmediği de, bir gerçektir. Bu sebeple insanlar mümkün olduğu kadar o yere pek yanaşmak istemezler ve hayvanlarını da, o yerden uzaklatırırlardı. "*Kırgızlarda yıldırımın düştüğü veya otlayan hayvanların hemen tüyleri dökülür ve çırlıçıplak kalırlardı. Çünkü bir yere yıldırım düşünce, yıldırım çivisi de o yere saplanır kalırdı*"¹³.

YILDIRIMIN, YENİDEN GÖĞE ÇIKARILMA TÖRENİ

(Türk Hakanlarının tahta çıkarılma töreni gibi)

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu *yıldırım çivisinin* ve bu çivi ile birlikte, yeryüzüne gelen ruhların, tekrar göğe çıkıp, yerlerini bulması lazımdı. Bunun için de özel bir tören yapılır ve çivi ile ruhların, göğe çıkması sağlanırdı. Bu törenlerin başlıca özelliği, *göğe yapılan saçılar*, idi. Zaten Türkler arasında kalan, tek eski ve orijinal adet de budur. *Sibirya'nın* ilksel bir hayat yaşayan kavimlerinde ise, bu törenlerin daha geniş ve daha ayrıntılı olarak yapıldığını görüyoruz. Güney *Sibirya'da* ve *Baykal gölünün* batısında yaşayan *Buryatlar'ın* yaptığı bir yıldırım töreni, bu törenlerin bozulmamış, ilk şekillerini göstermesi bakımından, çok önemlidir¹⁴:

Bir eve yıldırım düşünce 3 gün beklerler ve o evin semtine uğramazlardı. Aradan üç gün geçtikten sonra, toplanırlar ve o evin yanına giderlerdi. Bir Baş Şaman, ile 8 yardımcı şaman, atlara biner ve evin et-

¹³ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 133.

¹⁴ Skazaniya Buryat, s. 129-130.

rafında üç defa dönerlerdi. At üzerindeki Şamanlar, at üzerinde dönerken, gözlerini de evin kapısından hiç ayırmazlardı. Evin etrafı üç defa döndükten sonra, atlardan iner ve Baş Şamanın çevresinde toplanırlardı. Baş Şaman bir eline gümüş bir sürahi alır ve öbür elindeki kâseye sürahidenden şarap doldurarak havaya saçardı. Bu saçış sırasında, herkes saygı ile durarak, Şamanı seyredereklerdi.

“Saçış töreni böylece sona erdikten sonra, yeniden evin yanına gidilir ve yere, bir keçe serilirdi. Dokuz Şamanın, dokuzu da keçenin kenarlarından tutarak, keçeyi havaya kaldırıp, indirmeğe başlarlardı. Keçenin üstünde de, yıldırım çivisinin bir resmi bulunurdu. Keçe ile yapılan tören de sona erdikten sonra, bu defa kurşunun dökülmeğe başlanırdı. Yaygın olarak erimiş olan kurşun, süt veya rakı içine dökülür ve şekillendirilirdi. Şaman, şekillenen kurşunlara bakar ve gelecek hakkında kehanetlerde bulunurdu.”

Törenin, astronomik ve takvim temelleri

Yıldırım düşüşünden “3 gün” sonra, “9 Şaman”ın yıldırım düşen yerin çevresinde “3 defa” dönmeleri adeti, astronomik ve takvim rakamlarına göre kurulmuş, bir tören düzeninden başka bir şey değildi. Göğe yapılan saçılar ise, yıldırım çivisi ile ruhların, göğe çıkması için yapılıyordu. Eski Türk hakanlarının tahta çıkma törenlerinde ise, “hükûmdarın keçe üzerine konup, doğudan başlayarak, 9 defa çevrildiğini biliyoruz”.

Şamanlar da göğe çıkmadan önce, yine böyle bir keçe üzerine konur ve takvim sayıları ile havaya kaldırılır ve döndürülür. Burada da açık olarak görülüyor ki, yıldırım çivisi de, göğe çıkarken, tıpkı bir hükûmdar ve şaman gibi, sembolik olarak keçe üzerine konuyor ve böylece göğe çıkarılmak isteniyordu.

Yıldırımla ölenlerin, Göktürk töresince gömülmeleri

Ortaasya ve Sibiryalı halklarına göre, yıldırımla ölen insanların içine, gökten inen ruhlar da yerleşip, oturuyorlardı. Bu sebeple, insanları öldüren yıldırımın kendisi değil; ruhlardı. Yine onlara göre eğer bu ruhları insan vücudundan çıkarmak mümkün olsaydı, ölen insanın dirilmesi de, gerçekleşirdi. Bunun için de, yıldırımla ölen insan ve hayvanları, hemen gömmek yasaktı. Ölüler yaygın olarak dört ayaklı bir sedyeye üzerine konur ve bir süre, böylece bekletilirdi. Belki de bununla, ölünün ilgisini yerden kesiyorlar ve ruhların, göğe uçmasını teşvik etmek istiyorlardı. Yıldırımla ölmüş olan insanlar, diğer ölüler gibi âdi bir törenle gömülmezlerdi. Böyle normal törenlerle gömüldükleri takdirde, bütün topluma felâket ve zararlar gelebilirdi.

Bizim için en önemli olan nokta, bu gibi ölümler için yapılan törenlerin, eski G ö k t ü r k ö l ü g ö m m e törenlerine, benzemesi idi. Tören başlamadan önce, bir mezar hazırlanırdı. Bundan sonra birçok kişi beyaz elbiseler giyer ve atlara binerlerdi. Bundan sonra da mezarın çevresinde, dokuz defa dönlürdü. Dönerken de, g ö ğ e o k l a r a t m a ve ağlaşarak, bağırma da adetten idi¹⁵. Bu etnoğrafya kaynaklarının ışığı ile de anlıyoruz ki, Çin kaynaklarının anlattıkları eski G ö k t ü r k ö l ü g ö m m e törenleri adi cenaze törenleri değil; ölen insanın ruhunu göğe uçurma törenleri idi.

Yıldırıma canlı kurbanların verilmesi

Ya k u t Türklerinin zaman zaman ‘‘a t s ü r ü l e r i n i d o ğ u y a s ü r d ü k l e r i n i v e b ö y l e c e o n l a r ı , T a n r ı i ç i n a z a d e t t i k l e r i n i ’’ biliyoruz. Bu olay gerçekten muhteşem ve tam manası ile mitolojik bir k u r b a n töreni idi. Çünkü doğu, Türklerin en kutsal yönü ve güneşin doğduğu yerdi. Gerçekten bu törenler Türk mitolojisinin en heyecan verici ve tıpkı bir şiir gibi saf ve güzel örnekleridir. ‘‘Bozkırlarda b a ş ı b o ş g e z e n b u a t l a r ı t u t m a k v e o n l a r a b i n m e k ş i d d e t l e y a s a k t ı ’’. Zaten bu inanışa sahip olan insanların, Tanrıya verilmiş olan bir atı tutup da, binmeğe cesaret etmesine imkân yoktu. Tanrıya kurban veya hediye edilecek bu atların hepsi de, b e y a z r e n k l i a t l a r d a n seçilirdi. Yıldırım için verilen bu canlı at kurbanlarını Ş a ş k o f adlı bir Rus etnoğrafı toplamıştır¹⁶. Yıldırımlara sunulan, bu canlı at kurbanları hakkında elimizde başlıca iki önemli örnek vardır:

1. M i n u s i n s k Tatarları y ı l d ı r ı m törenlerine başlamadan önce, bir sunak yapar ve etrafına toplanırlardı. Bundan sonra Şamanın başkanlığı altında, dua törenleri başlardı. Bundan sonra at sürülerine gidilir ve b e y a z bir a t seçilerek, sürüden alınır. Ata elindeki sopalarla vururlar ve büyük gürültüler yaparak korkuturlardı. Ürken at can havli ile, birden gözden kaybolurdu. Hiç kimse o atı ne tutabilir, ne sahip çıkabilir ve ne de yakalayıp üzerine binebilirdi.

2. ‘‘B u r y a t l a r sürüden bir a t alıp, üzerine bir s ü t k a b ı korlardı. Atı dolaştırırken, bir yandan da kabdan süt alır ve atın üzerine saçarlardı. Ata, böylece saç yapıldıktan sonra, yine aynı kabdan s ü t alınır ve g ö ğ ü n d ö r t y ö n ü n e , ayrı ayrı saç yapıldı. Bundan sonra t ü t s ü törenleri başlar ve at, baştan aşağıya kadar tütsülenirdi. Ayrıca, çevredeki çayır ve fundaları da tütsüleme, hiç ihmal edilmezdi.

T ü t s ü törenlerinden sonra a t s e r b e s t b ı r a k ı l ı r ve hiç kimse ona sahip çıkamazdı. Köylerde ve kırlarda başı boş gezen a t ö l ü n c e , yelesi ile

¹⁵ Potanin, Oçerki, IV, s. 140-141.

¹⁶ S. Ş a ş k o f'un şu makalesi hiç bir yerde görülmeyen önemli adetleri içinde toplar: Şamanstvo v Sibiri. (Sibirya'da Şamanizm), Zapiski Ruskogo Geograficeskogo Obşçestva, St. Petersburg, 1864, 2, s. 94-95.

kuyruğu kesilir ve başka bir ata bağlanırdı. Böylece ölen atın ruhunun, başka bir atta devam ettiğine inanılırdı”.

Bu törenleri izleyen etnoğraflar yıldırımlara verilen canlı at kurbanları n ı n , yılın hangi zamanlarında kurban edildikleri hakkında, bilgi vermiyorlar. T ü r k l e r d e yılın ilk şimşek ve yıldırımlarının görülmesi, yeni y ı l b a - ş ı n ı n başladığını gösteren bir işarettti. Bu sebeple bu gibi törenlerin, b a h a r d a yapılmış olmaları çok muhtemeldir.

Yıldırım düşüren dişi deve

Eski T ü r k l e r gök gürlemeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bulutlar tarafından meydana getirildiklerini çok iyi biliyorlardı. Gök gürlemesi ve bulutlarla ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde yeniden duracağız. T ü r k l e r kendilerine göre, *bulutların da bir sesi* olduğuna inanır ve bu sesi *ingraşmak* fiili ile ifade ederlerdi. *Ingraşmak* fiili eski Türklerde daha çok “*d i ş i d e - v e l e r i n yavrularını çağırmak için çıkardıkları ses*” için kullanılan bir deyimdi. Şu eski Türk atasözü, bu deyim için güzel bir örnektir. *Ingan ingrasa, botu bozlar*¹⁷: “*D i ş i d e v e s e s çkarırssa; y a v r u s u d a , s e s v e r i r .*” Dişi devenin verdiği bu ses, bir i n l e m e gibi, derinden derine gelen ve biraz da, korkunç bir sestir. Türkler b u l u t s e s i n i , d e v e s e s i n e benzetmeğe, niçin lüzum görmüşlerdi? Herhalde bu, yalnızca taklid isteğinden doğan, bir benzetme olmasa gerekti. Bizce bu benzetmenin altında yatan m i t o l o j i k bir sebep de vardı. Nitekim Ortaasya’da P o t a n i n tarafından derlenen şu güzel efsane bunun sebeplerini de açık olarak anlatmaktadır.¹⁸

“*U ç a n b i r d e v e v a r m ı ş v e b u d e v e n i n s ı r t ı n a b i n i p o t u r a n d a ü ç y i - ğ i d v a r m ı ş . B u y i ğ i d l e r d e n b i r i s i , ö n ü n d e k i d a v u l u ç a l a r v e g ö k g ü r - l e m e l e r i n i m e y d a n a g e t i r i r m i ş . İ k i n c i k a h r a m a n ı n e l i n d e i s e b e y a z b i r b e z v a r m ı ş v e b u b e z i h a v a d a s a l l a y a r a k y ı l d ı r ı m v e ş i m ş e k l e r ç a k t ı r ı r m ı ş . Ü ç ü n c ü s ü i s e , z a m a n z a m a n a y a ğ ı n d a k i ü z e n g i i l e d e v e y e d o k u n u r v e d e v e y i k o ş t u r u r m u ş . D e v e b a z a n ö y l e k o ş a r , ö y l e k o ş a r m ı ş k i , a ğ z ı n d a n k ö p ü k l e r b o ş a l ı r v e b ü t ü n d ü n y a y ı k a p l a r m ı ş . Z a m a n z a m a n y a ğ ı p d a d ü n y a y ı s e l e b o ğ a n y a ğ m u r l a r b u n e d e n l e m e y d a n a g e l i r m i ş . Y a ğ m u r v e b o r a l a r ı n , a z v e y a ç o k o l u ş u , h e p b u y i ğ i d i n ü z e n g i o y n a t m a s ı n a b a ğ l ı i m i ş . B u y i ğ i d i y i c e k ı z ı p ü z e n g i s i i l e d e v e y i s a n c a r s a , b ü t ü n d ü n y a s e l v e t u f a n i ç i n d e k a l ı r m ı ş .*”

Yıldırım soyundan, “Merküt” boyu

U ç a n d e v e m o t i f i d e , y ı l d ı r ı m l a i l g i l i i n a n ı ş l a r d a , ö n e m l i b i r y e r t u - t a r . U ç a n d e v e i l e i l g i l i e f s a n e l e r i , y ı l d ı r ı m l a i l g i l i o l a r a k , O r t a a s y a ‘ n ı n ç e ş i t l i b ö l g e l e r i n d e , g ö r e b i l i y o r u z . U ç a n d e v e n i n y a n ı n d a b i r d e “*B a ş -*

¹⁷ Kaşgarî, terc., I, s. 120.

¹⁸ Potanin, Oçerki, IV, s. 139.

s ı z d e v e'' efsanesi vardır. Geçen yüzyılın tanınmış gezgin ve bilgini Pallas tarafından toplanan bu efsaneler, bize bir çok şeyler öğretmektedirler. *Yıldırım kuşu* ile ilgili bölümümüzde de söyleyeceğimiz gibi, *O r t a a s y a*'nın bir çok bölgelerinde *Yıldırım Tanrısı*'ndan türeyen bir *Merküt* boyunun varlığına inanılırdı. *M e r k ü t* sözü, yine *t ü r k ç e* bir söz olan ve *k a r t a l* anlamına söylenen, *Bürküt* sözünün, bozulmuş bir şeklidir. *Yıldırım düşen bir hayvan, tabii olarak hemen M e r k ü t b o y u n u n m a l ı o l u r d u*. Bu hayvanın başkaları tarafından yenmesi, *T a b u* idi. Yani, yasak edilmişti. Hayvanın sahibi bile kendi malına sahip çıkabilmek için, *Yıldırım soyu*'ndan gelen, kabileye bir miktar para vermesi lâzımdı. Bu paraya da, *Ak-deve parası* denirdi. Bununla, yıldırımın deve ile ilgisi bir nebze olsun, gösterilmek isteniyordu. Bu çok önemli adetleri *P a l l a s*'ın ünlü gezi raporundan özet olarak almağı faydalı görüyoruz¹⁹:

“Kalmuklar, yıldırım vuran bir insanı, hemen soğuk suya sokarlardı. İnsanın dirilmediğini görünce, dört ayaklı karyola gibi, bir sedye yaparlar ve onun üzerine yatırırldı... Ölünün yanına silahlı atlılardan nöbetçi korlar ve bu nöbetçiler, ölüyü 3 gün 3 gece beklerlerdi. Ölüyü beklemelelerinin sebebi, ‘‘*Y ı l d ı r ı m*’’ ruhunun gelip de ölünün ruhunu alması içindi. Onlara göre yıldırım ruhu, *b a ş s ı z b i r d e v e* şeklinde idi... Yıldırım ile ölen insanların akrabaları da göz altında tutulmuş... Yıldırım ile ölen bir hayvanın, etini yemek de yasak, yani *t a b u* imiş. Bu hayvanlara, yalnızca ‘‘*M e r k ü t*’’ boyunda biri, o da mızrakla dokunabilirmiş. *Merküt*ler bir ata biner ve elindeki mızrakla hayvanın etlerini diderek bölerlermiş. Yıldırım ile ölen hayvanın eti de, tabii olarak *Merküt* boyunun malı sayılmış. Hayvanın sahibi etini geri almak isterse, bir miktar para vermesi lazımmış. Bu paraya da *A k - d e v e* parası denirmiş. Hayvan sahibi para yerine rakı veya koyun eti de verebilirmiş”.

Yıldırım düşüren “çift başlı *k a r t a l*”

Yukarıdaki efsanelerde anlatılan ‘‘*U ç a n d e v e*’’ motiflerinin, eski Türklerin bir ‘‘*d i ş i d e v e*’’ gibi inleyen bulutları ile, bir ilgisi olsa gerekti. Türklerin inançları hürafelerden kurtulmuş, realist bir düşünce düzenine doğru gitmişti. *Mitoloji*, ancak şiir dilinde ve edebiyat benzetmelerinde kalmıştı. Moğollar ise, efsaneleri dejenere etmişler ve *B u d i z m* ile *L a m a - i z m*'in, ne kadar hürafesi varsa, bunların içine sokmuşlardı. Moğollara göre *Merküt*, ‘‘*Y ı l d ı r ı m*’ın *d i ş i d e v e s i*’’nin üzerine binen y i ğ i d i n a d ı d i. Bu hürafeleri tatlı bir şekilde anlatan bilginlerin, *Merküt* adının, türkçe *Bürküt*, yani ‘‘*k a r t a l*’’ sözü ile ilgisi bulunup bulunmadığından, haberleri bile yoktur²⁰.

¹⁹ P a l l a s. *Sammlungen*, II, s. 282-283.

²⁰ U n o H a r v a, Türkçe *Bürküt* sözünden habersiz: Aynı esr., s. 208.

Bazı T ü r k kavimleri, gök gürlemeleri ile şimşek ve yıldırımları, *Merküt* adlı bir k u ş l a ilgili görüyorlardı. Onlara göre, bütün bu tabiat olaylarını meydana getiren güç, bu efsanevî k u ş idi. Aynı düşünceyi, A m e r i k a yerlilerinde de, görmüyor değiliz. Bazı M o ğ o l kavimleri ise bu iki ayrı mitolojiyi, yani d e v e ile k u ş söylentilerini birleştirerek, yeni bir sentez meydana getiriyorlardı. T o r g u t Moğollarına ait bu ilginç efsanenin, kısa bir özetini, aşağıda vermeği faydalı buluyoruz²¹:

1. “Günün birinde bir ş e y t a n , d i ş i b i r d e v e donuna girerek, d e n i z i n diplerine inmiş ve oralarda, yaşamağa başlamış. Ağızdan çıkan n e f e s i öyle olmuş ki, denizden dumanlar halinde göklere çıkar ve sonra da b u l u t l a r ı meydana gerirmiş. Bulutlar aşağı inince, şeytan d i ş i d e v e kızar ve bağırmağa başlamış. Devenin bu bağırmalarından da, g ö k g ü r ü l t ü l e r i doğarmış...

2. (Yine bu efsaneye ilâve edilen ayrı bir parça da şöyledir):” *M e r k ü t* adlı, bir yiğid varmış. *D i ş i d e v e* yi, yıldırım çaktırıırken görmüş ve hemen vakit kaybetmeden devenin üzerine binmiş.... “Eğer senin yıldırımların, bana dokunmaz da beni rahat bırakırsa, ben de seni serbest bırakırım”, demiş. Deve de *Merküt*’ün bu şartını yerine getirmiş...

M e r k ü t ’ün soyundan geldiklerini iddia eden, bir kabile de varmış. Bu kabileden olanlar b e y a z elbise giyip, b e y a z a t a binince, “ ‘ U ç a n d e v e ’ ’ nin kendilerini tanıyacağına ve yıldırımları ile, onları öldürmeyeceğine inanırlarmış.”

GÖK GÜRLEMESİ VE ARSLAN KÜKREMESİ

A r s l a n da Türk edebiyatında, *Gök gürlemesinin* bir sembolü gibi görülmüştü. Eski Türkler, g ö k g ü r l e m e s i için “*kükreşmek*” fiilini kullanırlardı. Bu, bir nevi “ ‘ b u l u t l a r ı n k ü k r e ş m e s i ’ ” idi. A r s l a n , bir din ve edebiyat sembolü olarak, Türkler arasına, oldukça geç zamanlarda girmiştir. Türkler arasında arslanla ilgilenme, ancak büyük dünya devletleri kurmayı başarmalarından sonra başlamıştır. K u t u p y ı l d ı z ı ve g ö k ile ilgili bölümlerimizde, “Çift başlı *Gök Kartalı*” üzerinde durmuştuk.

Türklerde, kartal; Moğollarda ejderha

Ç i f t b a ş l ı k a r t a l k ü l t ü , en orijinal şeklini, Y a k u t Türkleri’nin inanışlarında bulmuştur. Yakutlara göre, “*göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı’nın tepesinde, çift başlı bir kartal otururdu. G ö k l e r i n k o r u n m a s ı bu kartalın vazifesi idi*”.

²¹ Bk. U. H a r v a , Aynı esr., s. 208.

Bu, orijinal bir Türk düşüncesi idi. Moğollar'da ise kartalın yerini ejderha almıştı. Ejderha ile ilgili düşünce düzeni, köklerini daha çok Çin mitolojisinden alıyordu. Sibirya'nın bazı yerlerinde ise, *kartal* ile *ejderha*'nın yerine, Güneydeki büyük kültürlerin tesirleri ile, büyük bir balık oturtuluyordu. Böyle büyük balık motifleri köklerini güneydeki Hint kültürlerinden almalarına rağmen, Kuzey Sibirya'daki balina avcılarının da, tesirleri altında kalıyorlardı²².

Türklerde, tabiat olaylarını yaratan, "Çift başlı kartal"

Bütün diğer motiflere rağmen "*Çift başlı kartal*" geleneği, en orijinal şekli ile Yakut Türklerinden başlıyor ve Ortaasya'da dalga dalga yayılıyordu, Ayrıca bu gelenek, en köklü ve yerli mitolojik bir karakter gösteriyordu. Gök gürlmeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bu çift başlı kuş tarafından yaptırılmış olması, eski Türk geleneklerine de, uygun gelmektedir. "*Gökte oturan bu kartal zaman zaman kanatlarını vuruyor, ses çıkarıyor veya kımıldıyor ve bütün fevkalâde tabiat olayları da bu sebepten dolayı, meydana geliyordu*".

Yıldırım kuşu

Turuhansk bölgesinde oturan geri Tunguzlar "*yıldırım ve şimşeklerin, gökteki "Yıldırım Kuşu"nun, kanatlarını vurması sebebi ile*" olduğuna inanırlardı. Bu sebeple, *ağaçtan bir kuş heykeli yaparlar ve bu kuşu bir sırtığın tepesine geçirerek, kuşlu sırtığı, çadırın yanındaki, bir yere dikerlerdi. Şamanlar, zaman zaman dışarı çıkıp bu kuşun çevresinde, tören yaparlardı. Onlara göre şamanların ruhları göğe çıkarken, bu ruhları koruyan da yine bu kuş idi. Şamanlar zaman zaman bu kuşu, kendi düşmanlarının üzerine de gönderirlerdi. "Yıldırım Kuşu" düşmanlarının üzerine yumulduğu zaman, yıldırım dan oklarını atar ve taştan pençeleri ile, onları parçalardı*".

En orijinal ve mitolojik şeklini Yakut Türklerinden alan bu düşünce düzeni, daha basitleşmek sureti ile Batı Sibirya'daki Fin-Ugor kavimlerine kadar uzanırdı. Fin-Ugor kavimlerinden Yuraklar da, Tunguzlar gibi, "*ağaçtan oyulmuş yıldırım kuşları yaparlar ve bu kuşların gökte senelerce dolaşabileceğine inanırlardı*". Bu yıldırım kuşu ile ilgili inançlar, Kuzey-doğu Asya'daki Bering boğazına kadar yayılmıştı.

Yıldırım kuşu ile ilgili inançların bu kadar geniş bölgelere yayılmış olmasına rağmen, bu kuş hakkındaki açık ve geniş mitolojik bilgileri, yalnızca Altay bölgesinde, bulabiliyoruz. Altayların kuzeyinde yaşayan Telüt

²² "Dünya balığı ile ilgili konuları, "Yaratılış" a ait bölümümüzde inceledik.

Türklerine göre, “*göğün 12. katında oturan bu kuş kutsal bir varlıktı. Bir çok şeyler gibi yıldırım ve şimşekleri de, meydana getiren yine bu kuştu*”²³. Bu Te le ü t Türklerinin efsanesine bazı H ı r ı s t i y a n l ı k unsurları da karışmıştır. Buna rağmen Ya k u t Türklerinin Tanrılar panteonuna benzemesi bakımından, bu Te le ü t Türk efsanesi de kendini, Türk mitolojisinin orijinal bir parçası (*Episode*) şeklinde, göstermektedir.

Yıldırım düşüren ‘Ejderha’ (Çingiz Han çağında)

Yıldırımın bir ejderha şeklinde düşünülmesi de, çok yaygın, önemli ve mitolojik bir inançtır. Yıldırımın, “*uçan bir ejderha*” şeklinde düşünülmesinin kökleri, Ç in mitolojisinden gelmiş olsa gerektir. Bilhassa Ç i n g i z H a n ‘dan sonra O r t a a s y a ‘da çok yayılan bu inanç, İ r a n e d e b i y a t ı n a d a g i r m i ş t i . T a r i h ç i R e ş i d e d d i n ‘in U r y a n h a y Moğolların yıldırım ejderhası hakkında verdiği bilgileri, yukarıda tercüme etmiştik. R e ş i d e d d i n bu yıldırım ejderhasından söz açarken, bir d e f a r s ç a söylenmiş, bir şiir ilâve etmiştir. Bu farsça şiirde böyle yıldırımlar saçan bir ejderha’dan söz açılmaktadır. Şirvanlı H a k a n î tarafından söylenmiş olması pek muhtemel görülen bu şiir, O r t a a s y a mitolojisinin, İ r a n düşüncesine yaptığı yeni tesirleri göstermesi bakımından, büyük bir öneme sahiptir.

Çin’de ve Ortaasya’da ejderha motifi

O r t a a s y a daki Yıldırım Ejderhası ile ilgili inançları, P o t a n i n toplamıştır. Altay Türklerine göre, “*gökte büyük bir ejderha yaşardı. Bu ejderhanın, biri ağzında ve diğeri de kuyruğunda olmak üzere, iki çakmak t a ş ı v a r d ı . E j d e r h a , c a n ı i s t e d i ğ i z a m a n , b u i k i ç a k m a k t a ş ı n ı b i r b i r i n e v u r u r v e ş i m ş e k l e r l e y ı l d ı r ı m l a r ç a k t ı r ı r d ı*”. Ejderha gerçi Ç in mitolojisinin, önemli bir motiftir. Fakat bu A l t a y geleneği, Ç i n düşüncesinden, oldukça uzaklaşmış ve yerleşmişti²⁴. Bunun yanında Ç i n mitolojisinin öz çizgilerini taşıyan bazı inançlar da yok değildi. A l t a y Türklerine göre, “*gökte ejderha üzerine binip, dolaşan bir Tanrı vardı. Bu Tanrı istediği zaman, yerlere, yıldırım çivileri atar ve narası ile de gökleri çınlatırdı*”²⁵.

Kar ve buz ejderhası

Ejderha ile ilgili inançların çoğu, hiç şüphe yok ki Ç i n ile ilgilidir. Fakat bu inanışlar O r t a a s y a da zamanla büyük değişikliklere uğramış ve adeta yerli bir karakter almışlardı. Bu sebeple, T ü r k m i t o l o j i s i n d e -

²³ Sternberg, *Kult Orla, (Kartal kültü)*, s. 733.

²⁴ Potanin, *Oçerki, IV*, s. 141.

²⁵ Aynı esr., s. 138-141.

ki her ejderha motifi Çin'den gelmiş değildir. Ortaasya kavimlerine göre, "gökte yaşayan bir ejderha, kış olunca, dağların tepelerine iner ve yuvasını da oralarda kurarmış. Kış olunca, yüksek dağlar karla, buzla ve dumanlarla kaplanıyordu".

İnsan ayağının, yüksek dağlara kadar uzanamaması, kışın o bölgeleri, insan zihninde efsaneleştiriyordu. Oraları, neler olduğu bilinmeyen bölgeler haline sokuyordu. Tıpkı Himalayalarda yaşayan kar adamları hakkındaki inançlar gibi.

Onlara göre, "gök gürültüleri, karlar arasında yaşayan bu ejderhanın nefeslerinden, aksırık ve tıksırıklarından, başka bir şey değildi. Ejderhanın sesleri, vadiler ve buzullar arasında yansıyor ve böylece gök gürültülerini meydana getiriyordu". Çin'de böyle karla, buzullarla kaplı, büyük dağlar yoktu. Bu sebeple öz Çin mitolojisinde böyle bir "Kar ejderhası"nın varlığı da, düşünülemezdi. Yine Ortaasya kavimlerine göre, "kışın karlı dağlarda yatan bu ejderhanın başının üstünde de, bir bulut dolaşırdı. Bulutlardan gelen gök gürültüleri ve şimşekler, hep bu ejderhanın bulutlara yansıyan sesleri ve ışıkları idiler"²⁶.

Güney kültürlerinde, kartal ve ejderha yerine, balık

Sibirya'daki bazı kavimler, örnek olarak Tunguzlar, yıldırım ve şimşekler çaktıran bu efsanevi varlığı, bir ejderha değil de; büyük bir balık olarak düşünmüşlerdi. Onlar, "bu balığın, göğün en yüksek katlarında yaşadığına ve bulutlar içinde yüzdüğüne inanırlardı. Onlara göre bu balık pulları ile yıldırımlar çaktırır ve kuyruğu ile de gök gürültüleri meydana getirirdi". Yeryüzünü de tutan bu efsanevi balıkları, ayrı bir bölümümüzde de incelemiştik. Esas itibarı ile köklerini Güney kültürlerinden alan bu balık geleniği, Altayların bazı bölgelerine de sokulmuştur. Onlara göre, "yıldırım düşüren bu balıklar kış oldu mu, büyük denizlere girer ve oralarda yaşarlardı". Görülüyor ki yıldırımla ilgili inançlarda, dış tesirler sebebiyle, bazı motiflerin değişmesine rağmen ana fikirler aynı kalıyordu²⁷.

YILDIRIM VE ŞİMŞEKLE İLGİLİ TÜRKÇE DEYİMLER

Yıldırım ve şimşekler ile ilgili deyimler

Eski Türkler hem yıldırım ve hem de şimşek e yaşın adı verirdi. Elektrik dolu, içinde hem şimşek ve hem de yıldırımları saklayan bulutlara ise, yaşnılg bulut derlerdi²⁸. Bundan da açık olarak anlıyoruz ki Türkler,

²⁶ Potanin, aynı esr., IV, s. 138-142.

²⁷ Aynı esr., a. yer.

²⁸ Kaşgarî, III, s. 50, "şimşekli bulut".

elektrikli bulutlarla, normal bulutları, birbirinden ayırabilecek kadar derin bir bulut bilgisine sahip idiler.

Bulutlardan, yeryüzüne yıldırım düşmesine de, *yaşın attı* derlerdi²⁹. Bugün Anadolu'da da bir çok kimseler, şimşegin çakmasına *şimşek attı* derler. Bu bakımdan eski Türkçe ile yeni türkçe arasında bir benzerlik vardır. Fakat eski Türkler *şimşek attı* için yaygın olarak, *yaşın yaşnadı* deyimini kullanırlardı.

Eski türkçede *yaşmak*, *yaşumak*³⁰, ‘‘parlamak’’ manasına; *yaşutmak* ise ‘‘aydınlattırmak’’ anlamına gelirdi³¹. Bugünkü ışıık sözümüz de anlamını, bu fiil kökünden alıyordu. Bu duruma göre şu sonuca varabiliriz: *Yaşın attı* deyimini ‘‘yıldırım attı’’ *yaşın yaşnadı* ise ‘‘şimşek attı’’ anlamına gelebilirdi.

‘‘Yıldırım’’ sözü de, ‘‘parlamak, alev alev yanmak’’, anlamına gelen, eski türkçedeki ‘‘yal-ı-mak’’ fiil kökünden geliyordu³². Yine aynı kökten türeyen *yalın* sözü, eski ve yeni Türk lehçelerinde ‘‘alev’’ anlamına gelirken; bazı Türk lehçelerinde ise, halâ *yıldırım* karşılığı olarak kullanılıyordu³³. Türkçe *yıldırım* sözünün, yine aynı kökten türeyen, *yaldırmak*, *yaldırmak*, *yaldırmak*³⁴ fiillerinden türemiş olması, çok muhtemeldir. ‘‘Yaldırmak’’ fiili, Osmanlı edebiyatında yalnızca ‘‘parlamak’’ anlamını karşılar.

Altay ağızlarında ise, aynı fiil ‘‘parlamak’’ anlamına gelmekle beraber, bilhassa ‘‘zaman zaman yanıp sönme’’ hallerini de ifade ederdi. Bizce bu fiilin en orijinal anlamı, ‘‘zaman zaman parlayıp sönme’’ hali olmalıydı. Yıldırım sözünü de doğuran sebep, yine bu anlamda olmalıydı.

Anadolu'da yıldırım karşılığı olarak kullanılan, ‘‘yaldırmak, yaldırtık, yaldırayık’’ gibi sözler de, köklerini, hep bu fiillerden alıyorlardı. ‘‘Yaldırmak’’ deyimini de, ta Uygurlar çağından beri devam eden, bir fiil köküdür³⁵. Anadolu Türklerinin Merih yıldızına, ‘‘Yaldırmak’’ demelerinin sebebini de, yine bu fiil kökünde ve anlamında, aramak gereklidir.

²⁹ Aynı esr., I. s. 236: ‘‘Yaşın atıp, yaşnadı; tuman turup, tuşnadı!...’’ Şimşek atıp, parladı! Bulutlar çoşup, harekete geldi!... Krşl. Brock. AM., 30 e.

³⁰ F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, s. 37.

³¹ *Türkische Turfan Texte*, -VI, s. 48. ‘‘Yarutmak, yaşutmak’’ sözü ile söylenir: (Manichaica, 121,4: Suvarna... 96, 4). ‘‘Dünyayı aydınlatan (yarutgan), güneştir: (MK, III, 52).

³² Radloff, *Wörterbuch*, III, s. 165. ‘‘Yal-mak’’, yanmak, ateşin yanması: (MK, III, s. 63). Asıl yanma, ‘‘Örtenmek, yalmak’’, demektir.

³³ Aynı esr. III, s. 166: ‘‘Ot yalını’’: Ateş alevi: (TT, I, 123)-(MK, III, s.23.)

³⁴ Aynı esr., III, s. 181. Bu söz eski Türkçede, *Yaldra-*, *yaltır-*, *yaltır-*, *yıltır-* kökleriyle söylenir.

³⁵ Aynı esr., III, s. 490.

“Gök gürlemesi” ve “yıldırım”

O r t a a s y a 'da *yıldırım* sözü, aynı zamanda, ‘ ‘gök gürlemesi’ ’ anlamına da, geliyordu³⁶. Yine bunun gibi ‘ ‘gök gürlemesi’ ’ anlamına gelen *kükürö*³⁷, *kükürt*, *kürek*³⁸ gibi deyimler, aynı zamanda, *yıldırım* içinde, kullanılagelen sözlerdi. A l t a y Türkçesinde, *yıldırım* karşılığı olarak kullanılan, *küngür* veya *küngürt*³⁹ gibi sözler de, gök gürlemesini taklid etme yolu ile meydana gelmiş, deyimlerdi. A l t a y l ı l a r , “*yıldırım düşüren Tanrıya*” da, *Küngürçi*⁴⁰ derlerdi. Bu da, gök gürlemesinin taklidi yolu ile, meydana çıkmış bir deyim olsa gerektir.

A l t a y Türkleri ş i m ş e k için, *küygek*; “*Şimşek çaktıran ru h*” için ise, *Küygekçi*⁴¹ adını verirlerdi. Bu da türkçe *küi-* veya *küy-*, yani ‘ ‘yan-mak, parlamak’ ’ kökünden türemiş, bir deyim olsa gerekti⁴².

Ç a k ı n sözü de, gerek eski O r t a a s y a 'da ve gerekse A n a d o l u ağızlarında, *yıldırım* karşılığı olarak kullanılan, bir deyimdi. Bu sözün türkçe “*çakmak*” fiili ile olan ilgisi gayet açıktır⁴³. Bu türkçe deymi, M o ğ o l c a d a da “*çakılğan*”⁴⁴ v.b. söylenişlerinde, görebiliyoruz. Türk lehçelerinde *şagırt*⁴⁵, *şagırdamak*⁴⁶ gibi sözler ve fiiller de ‘ ‘*yıldırım*’ ’ anlamında kullanılıyor idiyeler de; bunlar daha çok, ses taklidi yolu ile meydana gelen deyimler olmalı idiler. Yıldırım anlamına gelen başlıca sözler bunlardır. Bu sözlerden türemiş veya bozulmuş daha bir çok deyimler de vardır ki, bunlar üzerinde birer birer durmayı gereksiz görüyoruz. A n a d o l u 'da da ş i m ş e k için kullanılan “*çakar, çaktı, çakın, çakırıntı*” gibi deyimler, hep bu fiil kökünden çıkan sözlerdir.

Moğolların, “yıldırım” deyimleri ve Çin tesirleri

E j d e r h a motifinin köklerinin, Ç i n mitolojisinde bulunmasına rağmen; Türklerin karlı dağlarına ve yaylalarına gelince, bu düşüncenin mahiyeti değişiyor ve Türkleşiyordu. M o ğ o l l a r ı n ise Ç i n kültürleri ile olan ilgileri, daha yakın ve çok daha derindi. Bu sebeple *ejderha*, *Moğol mitoloji-*

³⁶ T o b o l ağızında böyledir. Bunun için bk. R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 490.

³⁷ Aynı esr. (Alt), II, s. 1423.

(Alt. Kurg); Aynı esr., II, s. 1424.

³⁹ Aynı esr., II, s. 1430.

⁴⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 34.

⁴¹ Aynı esr., a. yer.

⁴² (Alt.Tel.): R a d l o f , *Wörterbuch*, II, s. 1418.

⁴³ Aynı esr., III, 1834.

⁴⁴ R a m s t e d t , *Kalmuk. Wörterbuch*, s. 420a, 42b.

⁴⁵ (Tel.) R a d l o f , aynı esr., IV, s. 938.

⁴⁶ (Kazan): Aynı esr., a. yer. A n a d o l u 'da “*Şimşek çakmak ve ıldırma*” deyimleri için bk. *Tarama Dergisi*, IV, s. 882.

sinde, Çin'deki aslına daha uygun olarak kalıyor ve pek fazla moğollaşıp, değişmiyordu.

Kal m u k l a r, yıldırıma *Lügin somn*, yani “Ejderhanın oku” diyorlardı. Gök gürlemesi ise onlara göre *Lügin duun*, yani “Ejderhanın sesi” idi⁴⁷. *Çinliler*, ejderha'ya “*Lu*” derlerdi. Kal m u k Moğolları ise, bunu az değiştirecek, “*Lü*” haline sokmuşlardı. Bu Çin tesirlerinden başka, Moğollara *Budizm* ve *Lamalizm* yoluyla, yıldırım ile ilgili başka inançlar da girmişti.

Moğolların Yıldırım Tanrısı *Oçirvani*’, *Budist* Tanrı *Vajrapâni*’den başka bir şey değildi⁴⁸. Yine Kal m u k Moğolları, yıldırım karşılığı olarak “*Cilib*, *Cirib*” sözlerini, kullanırlardı. Bazı dilcilere göre bu sözler yıldırımın sesini taklit etme yolu ile, meydana gelmişlerdi⁴⁹. Moğolca, *çayi-la-b*; Kalmukca, *çelab* gibi, yine yıldırım için kullanılan sözlere bakılırsa⁵⁰, bütün bu moğolca deyimleri, Türkçe “*Yalab*” sözü ile karşılaştırmamak, elden gelmiyor.

Anadol u ‘nun bir çok yerlerinde de, halâ şimşek ile yıldırım için, yine aynı kökle ilgili, “*yalabık*, *yalabuk*, *yalamuk*” deyimleri kullanılır.

Çin, ve Moğol inanışlarının benzeşmesi

Çin’de olduğu gibi Moğollara göre de, “*gökte yaşayan ve yıldırım çakıran bu ejderhanın, çok kuvvetli kanatları ve balık pulları ile kaplı, tıpkı bir zırh gibi de, gövdesi vardı. Gökler de uçarken, bazan denizlere de iner ve denizlerin en derin yerlerinde, dolaşırdı. Göklerde uçup bağırдықça, gök gürlemeleri meydana gelir ve kuyruğunu vurdukça da, şimşekler yıldırımlar çakardı*”. Bölümümüzün başında, tarihçi *Reşideddin*’den, Moğolların bu inancı ile ilgili bir parçayı tercüme ederek vermiştik. Buradan açık olarak görülüyor ki Moğolların yıldırım hakkındaki inançları, yüzyılların geçmiş olmasına rağmen, değişmemiş ve devam edegelmişti. Fakat şunu da unutmamalıyız ki bu düşünce, *Çin mitolojisinin* ufak değişikliklere uğramış, şeklinden başka bir şey değildi.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE YILDIRIM

(Belgeler ve Notlar)

1) Yıldırım oku: Çağılğan: Yıldırım. Çağılğan teydi: Ona yıldırım değdi. Çağılğan o gu (Mitolojide): Yıldırım oku. Güya yıldırımın düştüğü yerde, yerin düzeyine çıkan, kırmızımtırak bir taş.

⁴⁷ Ramstedt, aynı esr., s. 253a.

⁴⁸ Aynı esr., s. 291b.

⁴⁹ Aynı esr., s. 109b, 112a.

⁵⁰ Aynı esr., s. 425b.

Çağıldandan ogunday: Yıldırım gibi vuran. Burada da, o k 'dan söz açılıyor: (Y u d a h i n , Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 241).

2) D e d e K o r k u t 'ta y ı l d ı r ı m : "... Asumanlı gökte, kara b u l u t oluban, kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ y ı l d ı r ı m olup, şakıyayım! Kâfiri, kamış gibi, od oluban, yandurayım!..." (DK, 147-7).

"... Kara kaygulu vakı'a gördüm: Yumruğumda talbının şahin benim kuşumu, ölür gördüm! Gökten y ı l d ı r ı m , ağ ban evim üzerine, ş a k ı r gördüm!..." (DK, 43-1).

3) C ı l d ı r ı m , c ı l d ı r ı m : Yıldırım ve şimşek. K ı r g ı z Türklerinin bu deyiimi, bizimkine yakındır: (Radlof, WB., IV, s. 130).

4) Ç a ğ ı ş (Teleüt): (= Çak-n) : Yıldırım (Radl., Wb. III, s. 1844). - Ç a ğ ı n (Altay): Yıldırımın çakması: (a. eser, III, s. 1848). - Ş a y ı n (Şor): Yıldırım (a. eser, IV, s. 979).

- İ ş i n (Çağatay): (= Yeşin, yaşın) : Yıldırım: (a. eser, I, s. 1553).

5) "Şaman davullarında, g ö ğ ü n direği olarak gösterilen Kayın ağacına (Bay kayınğ), yıldırım düşmez": A n o h i n , Altay şamanlığına ait maddeler, A. İ n a n , Makaleler, s. 447.

6) Büyük Tanrı Ü l g e n , "Ak-ayaa, Ayaa-kan", y ı l d ı r ı m c ı , ş i m ş e k ç i olarak da tanıtılır: (A. İ n a n , Şamanizm, s. 32).

7) "Y ı l d ı r ı m Tanrısından (Küngürçi) ayrılan! Ş i m ş e k Tanrısından, (Küygekeşi) den sıçrayan... Yayı Han!..." : (A. İ n a n , aynı eser, s. 34). Görülüyor ki, "Yıldırım" (Küngürçi) ve "Şimşek" (küygekeşi). Tanrıları, ayrı ayrı idiler. Şimşek, b u l u t l a r ile ilgili idi. Bu deyimler üzerinde, yukarıda durulmuştur.

DEYİMLER, İNANIŞLAR VE GÖK GÜRLEMELERİ

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) K ü n g ü r t (Lebed): Gök gürültüsü. K ü g ü r t (Küer., Sagay, Koyb., Kaçın): Gök gürültüsü: (Radlof, Wb., II, s. 1430).

K ü k ü r ö (Altay): Gök gürlemesi. K ü k ü r t (Altay, Kırg.): (A. eser, II, 1424). K ü k r e k (= Kükre-k) (Bar.), K ü k r i t (Tobol): Gök gürlemesi: (A. eser, II, s. 1425).

K ü r e - (Kumd.), K ü n g r e (Kumd.): G ö ğ ü n gürlemesi: (Radlof, a. eser, II, 1449), K ü r k ü r e - (Uygur, KB?): (a. eser, II, s. 1497). K ö k r e t (Tar.t) : Gök gürletme: (a. eser, II, s. 1225). K ü k k ü k r e w ü (Kazan) : Gök gürlemesi: (A. eser, IV, s. 741).

C a s ı l , c a s ı l t ü ş t ü (Kırgız): Yıldırım ve şimşek düşmesi: (A. eser). K i z i r e - (Teleüt): Gök gürlemesi, yüksek sesle bağırma: K i z i r t - : (Aynı eser: II, s. 1390). S a t r a - , c a t r a - (Sagay): Gök gürlemesi: " S a r ı k H a n kızdı, gök gürletti (catrab-çadır)": (A. eser, IV, s. 382).

Anlayışlar

2) "Y e r K a r a - a l p , b i r ş a h i n (karçıga) oldu. Y e s t e y - M ö n g k ö d e , b i r l a ç ı n (Haçın) oldu. Gökte döğüştüler. Kadınların vuruşu, bir gök gürültüsü gibiydi..." : (P r o b e n , IV, s. 81/103).

3) "Buht kökredi = Bulut kökredi. Savaşlarda yiğitlerin sesi, buna benzetilir. Şu savdan da gelmiştir: "Değirmende doğmuş sıçan, gök gürlediğinde (kök kökrehing), korkmaz!" : (MK, III, s. 282). B r o c k e l m a n n . Spr. 152.

4) D a m b u r t a ş . Eski deyim: "Et ve süt bolluğuna ermek dileği ile, baharda ilk gürlemelerindeki, kadın yakarışı: Kadınlar keçe evin çevresinde dönüp, şöyle söylüyorlardı:

"Y e r a y n ı ! G ö k o t ç ı k ! M e m e a y n ı ! , s ü t ç ı k ! " : (Y u d a h i n , Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 295).

“K a r ve y a ğ m u r g i b i h ü c u m e t t i . . . ” E s k i T ü r k d e s t a n l a r ı n d a y i ğ i t l e r i n v e y a d ü ŷ m a n ı n h ü c u - m u n d a n s ö z a ç ı l ı r k e n b ö y l e d e n i l i y o r d u : (P r o b e n , I I I , s . 20/23).

...“Düŷ m a n , a t e ŷ v e f ı r t ı n a g i b i (o t ç a b o r ç a) g e l d i ! . . . ” : B u d a , G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı n d a s ö y l e n m i ŷ b i r t a n ı t ı m a i d i .

“Dokuz k a r ı ŷ k a r ” : B u d a , T ü r k d e s t a n l a r ı n d a , k a r ı n ö l ç ü s ü n ü g ö ŷ t e r e n b i r d e y i m d i . (9) s a y ı s ı , T ü r k l e r c e k u t l u v e m u k a d e s t i r : T ü r k M i t o l o j i s i , I , s . 318.

27. BÖLÜM

RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER

Türklerde rüzgâr çıkaran Tanrı

Orta Asya ve Sibirya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi, ne bir "boz öküz" ve ne de bir "rüzgâr kuşu" gibi düşünülmüştü. Türklere göre bu iş de "i n s a n ile Tanrı arasında olan bir işti". Eski bir G ö k t ü r k efsanesine göre: "T ü r k l e r i n başkanı İdi-Nisibu, istediği zaman rüzgârlar ve fırtınalar çıkarabiliyordu". Bu da muhakkak ki, Ya d a taşını kullanabilen, kutsal ve sihirbaz bir a t a idi. Türk mitolojisinden alınmış bu örnek de bize gösteriyor ki, Türkler rüzgâr çıkarma ve yağmur yağdırma işi ile şerefini, yine insana, yani kendi atalarına vermişlerdi. Yine aynı eski Türk efsanesine göre:

"Bu Türk atasının iki tane de karısı vardı: Bunlardan biri Ya z T a n r ı - s ı 'nın; diğeri de K ı ş T a n r ı s ı 'nın kızı idiler. Efsane, bu noktada karanlıklaşmakta ve açıklamaya muhtaç görülmektedir. Çünkü çince metinde bu kızlara, hem "Türk atasının kızı" denmekte ve hem de "Yaz ve Kış Tanrıları'nın kızları" diye, bir açıklama yapılmaktadır. Öyle anlaşıyor ki bu iki dişi tanrı, Türklerin atasının herhalde iki karısı idiler.

Türk mitolojisinin, "zaman ve mekân" temeli

Yukarıdan beri söylediğimiz gibi Türk mitolojisi, başlıca iki önemli pirensp üzerine dayanıyordu: 1. Z a m a n ; 2. M e k â n . Büyük Fransız sinolog ve sosyoloğu M. G r a n e t , Çin düşünce ve mitolojisini incelemeğe başlarken, z a m a n ve m e k â n (*Le temps et l'espace*) anlayışlarına, büyük bölümler ayırmış ve Çin düşünce düzeninin tetkikine, bu yönden girişmişti². Türk mitolojisi de daha başlangıçta, bir "t a k v i m d ü z e n i " ile başlıyor ve dört mevsimin anaları olan y a z ile k ı ş , Türklerin atalarının kızları oluyorlardı.

T a k v i m d ü z e n i ' , Türk mitolojisinin temelini oluşturan, en önemli pirenspidir. Efsane de Türk atasının, " Ya z ve K ı ş Tanrıları ile evlenmiş olması", a s t r o n o m i k bir inanışı da açığa kor. Bu kitapda yer yer incele-

¹ G ö k t ü r k l e r i n atalarının yıldırım törenlerinin, çinceden türkçeye tercümeleri için bk. B. Ö g e l , *İlk Töles Boyları*, Belleten, 1950, Ayrıca bk. A. İnan, *Şamanizm*, b. 160.

² Çin konularında, en güvenilir eser şudur: M. G r a n e t , *La pensée Chinoise*, Paris, 1934, s. 86-114.

diğimiz gibi, ‘‘*gece ve gündüz, yaz ve kış, Gök kubbesinin dönüşü ile meydana gelirdi*’’. Bu duruma göre Göktürklerin bu atası, yalnız yağmur yağdırmağa ve rüzgâr çıkarmağa değil; gece ile gündüze ve mevsimlere, de hükmetme gücüne sahipti.

Oğuz-Han destanına bakalım: Oğuz-Han, gök ve yerin sembolleri olan kızlarla evlendikten sonra bu hatunlardan, ‘‘*Gök, Gün, Ay, Deniz, Dağ, Yıldız*’’ gibi, adlar alan, çocukları doğmuştu. Oğuz-Han’ın çocukları ile torunlarının sayıları ‘‘*takvim rakamları*’ndan başka bir şey değildi. Oğuz-Han da Göktürklerin ilk ataları gibi, dünya ile *astronomik âlemi*, kendisinde toplamaktan başka bir şey yapmıyordu.

Rüzgârların, günlük hayata tesirleri

İki türlü rüzgâr vardır: 1. *Değişen rüzgârlar*; Bunlar, başlıca bahardan itibaren başlarlar ve yaz aylarında da devam ederler. 2. *Devamlı rüzgârlar*: Bunların çoğu da, soğuk rüzgârlardır ve kış aylarında durmadan, az veya çok devam ederler. Yıldırım, şimşek ve gök gürlemeleri, nasıl yeni yıl ve baharın bir başlangıcı sayılıyor ise; *bahar rüzgârları* da, yeni ‘‘*yılbaşı*’’nm, bir müjdecisi gibi görülüyordu. Mevsimden mevsime değişen rüzgârlar, bilhassa -atlı göçebeler ve avcılar için, çok şey ifade ederlerdi.

Rüzgârların yön değiştirmesi, onların günlük hayatlarını düzene koyan, başlıca faktörlerdir. *Kuşların gelip gitmeleri de*, rüzgârların esiş yönlerine bağlı idi. *Güneyden esen rüzgârlarla, kuşlar gelirler ve kuzeyden esen rüzgârlarla da kuşlar giderlerdi*. Bunlara göre, bir yığın yeni av düzenleri kurulur, günlük hayat değişir; hislerde ve gönüllerde ise, bir sürü şiir ve hayâl dünyası meydana gelirdi.

İki mevsim rüzgârları

Eski Türk mitolojisinin, karışmış *prototipleri* olan Güney Sibiryâ efsaneleri de, bu konuda başlıca ‘‘*iki mevsim*’’ üzerine, kurulmuşlardır. Buryatlara göre: ‘‘*Yağmur ve Rüzgâr Tanrıları*’’ yaz ve kış olmak üzere, *iki mevsimde ortaya çıkarlardı*. Bunlar, *İlkbahar* ve *sonbahar* rüzgârlarıdır. Çünkü Sibiryâ’da *ilkbahar*, hemen hemen hiç yoktur. *Sonbahar* ise, hissedilemeyecek kadar kısadır. Bu sebeple Sibiryalılar *ilkbahar* rüzgârlarını, yazla; *sonbahar* rüzgârlarını da, kışla karıştırmışlardı. Aslında ise, Buryatların ‘‘*Rüzgâr Tanrısı Zada*’’, yağmur getiren rüzgârlarla ilgili, bir ruhtur.

Yağmur getiren rüzgârlar ise, hafif ve ılık esen, yön değiştiren rüzgârlardır. Kuş ve kazları, avcılara getiren rüzgârlar ise, yine bu sonba-

har rüzgârlardır. Bunun için de Güney Sibirya Türkleri, bu kuşlara, *Rüzgâr Kuşu* derlerdi. Geri Buryat Moğollarının, kuş getiren bu rüzgârları, daha mitolojik bir anlayışa büründürerek, “*Şobuni-Zada adlı kutsal bir kuşa esdirmeleri*” meseleye daha ayrı bir yön vermektedir³. Buryat Moğollarının Rüzgâr Tanrıları için kullandıkları *Zada* deyiimi, türkçedeki “*Yada*” sözünden başka bir şey değildir.

Türklerin oturdukları bölgelerde, ilkbahar ile sonbahar, yaz ve kışlardan daha açık olarak ayrılabilirdi. Bilhassa “bahar rüzgârları”, baharın birer müjdecisi idiler. Bu rüzgârların çoğu da, güneyden gelirdi. Bu sebeple Türkler ilkbahar rüzgârlarına, *Öngdin yeli* demişlerdi⁴.

Rüzgârlar dağların tepelerinde oturuyor

Göktürk efsanelerine göre; *Türklerin ataları*, bir zamanlar dağların başlarında ve karların arasında, aç ve perişan kalmışlardı. Yağmur yağdıran ve rüzgâr estiren kardeşlerden biri, ateşi icâd ederek Türkleri ısıtmış ve onların yaşamalarına imkân vermişti⁵.

Yakut Türklerine göre Rüzgâr estiren Tanrı veya ruh, yüksek dağların tepelerinde otururdu. Bu ruh, yüksek dağlarda uyur, kalkar ve gezdi. Bazan da ısıtık çalar ve bu ısıtık buzullara çarparak, onlar üzerindeki soğuk havaları, toplar ve rüzgâr olurdu⁶. Bunun için Yakutlar, dağların tepelerinde, yüksek sesle konuşmazlardı. Bazı Yakutlar bu rüzgâr ruhuna, *Dağ-Toyonu*, yani *Dağın Efendisi* de, derlerdi. Bu ruh, yüksek sesten ve bilhassa ses yansımalarından, hiç hoşlanmazmış. Yüksek bir ses veya bir ses yansıması duyunca, hemen fırtınalar gönderirmiş⁶. Öyle anlaşıyor ki Yakutlar, dağlarda yansıyan sesleri de, Tanrıların bir ünü ve sesi olarak kabul ediyorlardı. Bu yansıyan sesler, belki de “*Rüzgâr Tanrısının sesleri*”, idiler. Ayrıca bu inanışın, pratik bir faydası da vardı. Biliyoruz ki yüksek sesler, bilhassa derin vadilerde, çığları da meydana getirebilirdi.

Türk edebiyatında bile, rüzgâr denince ilk hatıra gelen şey, yüksek dağ zirveleri ile ağaçların tepeleridir. Çünkü Rüzgârın, en çok kendini gösterdiği yerler, oralarıdır. Şu güzel ve çok eski Türk atasözü de, bunu belirtmiştir: “*Yığaç uçunga yel tegir, körklüg kişiğe söz kelir*”, yani, “*Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz gelir*”.

³ U. Harva, (Fr.), s. 159: Agapitov i Hangalov, *Şamantsvo u Buryat İrkutskoy Gubernii: (İrkutsk bölgesindeki Buryatlarda Şamanlık)*, İrkutsk, 1883, s. 6’dan.

⁴ Kutadgu Bilig, R. Arat yayını, 63.

⁵ Seroğevskiy, Yakuti: (Yakutistan), SPb., 1896, s. 667.

⁶ Трогчанский, *Evolutsiya Çernoy Veri u Yakutov: (Yakutlarda Kara Din’in, (şamanlığın) gelişmesi)*, Kazan, 1915. Biraz misyoner görüşü baskındır.

⁷ Kaşgarlı Mahmud I, s. 319. Krgl. Brockelmann, *Sprichwörter*, 120.

Rüzgâr, bir söz gibi

Dağların tepeleri, rüzgârların dolaştığı, meskenleri idi. Ancak rüzgâr, dağın alt kısımlarına ve vadilerine, ne girebilir ve ne de, bir tesir yapabilirlerdi. Yalnızca dağ burunlarına, sargılarına değer ve giderlerdi. “*Er ve alp kişi de bir dağ gibi ve rüzgâr ise, bir söz gibi idi*”. Nasıl yüksek dağların kaderi, hep rüzgârlarla karşılaşmak ise; keder de, er kişinin başından eksilmeyen bir üzüntü gibi idi. Yine eski bir ata sözü bunun için şöyle diyordu:

“*Erge, mung tegir; tag sengiringe, yel tegir*”, yani, “*İrlere, keder değer; dağ burnuna ise, yel değer*”. Bu atasözüne göre: “*Bir dağ için, nasıl rüzgârlar gelip geçici ise, keder de, yiğidin başından gelip geçebilirdi. Ancak yiğidin talihi, bir defa dönmemiş olsundu. Kuyuya bile girse, yelin onu bulup çıkarması, işten bile değildi*”. Eski ve yeni Türkçede “yel” sözü, hem rüzgâr ve hem de cin ve peri için kullanılırdı. Yine eski bir atasözü şöyle diyordu: “*Kowı er kudhugka kirse, yel alır*”, yani, “*Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır*”.

Rüzgâr çıkaran Tanrılar

Güneydeki Türkler rüzgârın bir ‘*boz öküz*’ tarafından, çıkarıldığına inanırlardı¹⁰. Bu inanç, Ortaasya’nın bilhassa güney bölgelerinde, çok yayılmıştı. Bundan başka Güney Sibirya’da, Baykal gölünün batısında oturan Buryat Moğolları da, ‘*boğa*’ şeklinde bir rüzgar Tanrısının varlığına inanırlar ve bu ruha *Buhan-Zada* derlerdi¹¹. Bunun türkçe karşılığı da, “*Boğa-Yada*” demektir. Öyle anlaşıyor ki bu ruh, bir boğa şeklinde idi ve yada taşı ile, yani yağmur yağdırmak ve rüzgâr çıkarmakla, bir ilgisi vardı. Fakat bu boğanın, nasıl yağmur yağdırdığı hakkında şimdilik hiç bir bilgimiz yoktur.

Türklerde *Yada* adlı sihirli taş, hem yağmur yağdırır ve hem de, rüzgâr çıkarırdı. Kuzeydeki Moğol kavimleri ise yağmur ve rüzgâr için ayrı ayrı taşlar kullanırlardı. *Zadan-ulan şubun* adlı, bu rüzgâr taşının rengi de, kırmızı olmuştur.

Demetrius Klementz’in “*Encyclapaedia of Religion and Ethics*, III, s. 4” de yazdığı Buryat maddesinde, “*Rüzgâr Tanrıları*” hakkında, değerli bilgiler vardır. Klementz, Buryat Moğollarını çok iyi tanıyan, bir bil-

¹⁰ Aynı eser, III, s. 360. Krşl. Brock., *Sprichwörter*, 182.

¹¹ Aynı eser, III, s. 226; krşl. Brock., *Sprichwörter*, 130.

¹² U. Harva, *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 222.

¹³ Agapitov-Hangalov, aynı eser, a. yer.

gindi. Bu sebeple Klementz'de, diğer din araştırmacılarının eserlerinde görülen, fikir spekülasyonlarına ve yanlış anlamalara rastlanmıyor. Ona göre:

“Gök gibi yer de, Tanrıların elinde idi. Bu sebeple Tanrılar, zaman zaman kendi ülkelerinden yer yüzüne, bazı sihirli taşlar çıkarıyorlardı. Rüzgâr çıkaran kırmızı taşlar da, bunlardan başka bir şey değildi. Buryatlara göre kuzeyde, üç ve güneyde de de, üç tane olmak üzere, ‘‘altı Tanrı’’ vardı. Güneydeki Tanrılar, tatlı ve yağmur dolu rüzgârlar; kuzeydeki ler ise, dondurucu soğuklar çıkarıyorlardı. Bu Tanrılar, zaman zaman bir hayvan veya insan şeklinde (*Anthropomorphic*) düşünülürdü... Rüzgâr ve yağmur duaları, daha çok ‘‘Su Tanrısı’’ *Uhan-Han*’a yapılır ve bu konuda, diğer Tanrılar arasında, aracı olması istenirdi. Görülüyor ki Buryat Moğollarına giren dış tesirler, Altaylıların eski Yer-Su Tanrılarını ikinci plana itmişlerdi.

Rüzgâr kuşu

Yıldırım Kuşu’ndan söz açmıştık. Kuzey-doğu Asya’da yaşayan bir çok kavimler de, bir Rüzgâr Kuşu’nun varlığına inanıyorlardı. Bu inanç, Amerika yerlilerinki ile, yakın bir benzerlik gösteriyordu. Çünkü Kızılderililer de, büyük ve mitolojik bir kuşun (*Thunder-bird*)’in varlığına, inanıyorlar ve gök gürlemeleri, yıldırım, fırtına gibi tabiat olaylarının, bu kuş tarafından yapıldığını söylüyorlardı.

Rüzgâr bir canavar gibi

Bu inanış, Türk mitolojisinin esas ruhuna ve piresiplerine aykırıdır. Bununla beraber bu inançlar, Kuzey-doğu Asya’da çok yayılmış ve Moğollar arasında, geniş miktarda sızmamış da, değildir. Bu bölgede yaşayan Geri Gold ve Gilyak’lara göre, rüzgâr korkunç bir canavardan başka bir şey değildi.

“Bu çu adını taşıyan bu ruh, rüzgârla birlikte insanlara hücum ederdi. Bu sebeple nehirde veya karada rüzgâra doğru yol almak zorunda olan yolcular, ok ve yaylarını yanlarına almağı ihmal etmezlerdi. Çoğu zaman oklarının ucuna yanan bir bez takarak, rüzgâra atarlar ve bu yolla rüzgârı öldürdüklerine inanıyorlardı¹²”.

RÜZGÂRI, TEK VE YÜCE TANRI’NIN ESTİRMESİ

Temel Türk düşüncesi

Türkler arasında, İslâmiyetten önce ve sonra, yaygın olan tek ve en önemli fikir, bu idi. Onlara göre, rüzgârı estiren ve yağmuru getiren bütün güçler,

¹² U. Harva, Aynı eser, (Fr.), s. 158 vd. Gold ve Gilyaklar hakkında. Geri Kuzey inanışlarıdır.

Yüce Tanrı'nın elinde idi. Yağmur yağıdır an *Yadacılar*, insanoğlu ile Tanrı arasındaki araçlardan başka bir şey değildiler. Bilhassa büyük devlet kuran Türk kavimleri, yağmur yağıdır an büyücüleri de, geri plana iterek *Tanrı'nın her şeye kadir olduğuna*, inanmışlardı. Tabii olarak bu inanışlarda, islâmiyetin de büyük bir rolü olmuştu.

Çok eski Türk sözlüklerinde, “*Tengri yağmur yağdı^{12a}*”, yani “*Tanrı yağmur yağdırdı*” veya “*Tengri ol yağmur yağdı¹³*”; “*Yağmur u yağıdır an Tanrıdır*” gibi sözlerin geçmesi, bu inanışı belirten en güzel örneklerdir. Yağmuru yağıdır an nasıl *Tanrı* idiyse, “*Tengri esin esnetti¹⁴*” diyen eski Türkler, rüzgârın esmesini de Tanrının isteğine bağlıyorlardı. *Karı yağıdır an da*, elbetteki yine *Büyük Tanrı idi¹⁵*.

YÖNLERE GÖRE, İYİ VE KÖTÜ RÜZGÂRLAR

Eski Türklerin, rüzgârların geldiği yönler hakkında da, bir çok bilgileri bulunmaktaydı. Bu bilgilerin, günlük hayatları dışarıda geçen, hayvan besleyen ve avcılıkla geçinen kavimler için, büyük bir önemi bulunmaktaydı. Yakut Türklerine göre: “*Dünyanın dört köşesinde, büyük ‘rüzgâr hazineleri’ vardı. Zaman zaman bu hazineler açılır ve dünya, rüzgâr içinde kalırdı*”. Bu hazinelerin, hepsi birden açılmazlardı. Bazan bir yönden ve bazan da diğer bir yönden, boşanmalar olur ve böylece belirli yönlerden, belirli zamanlarda esen rüzgârlar meydana gelirdi.

Yakut Türkleri “*rüzgârları dört yöne*” ayırmışlardı¹⁶. Yakutlar, rüzgârların dünyanın dört köşesinden geldiğine inanırlar ve “*Dört köşeden esen rüzgârlar*”, deyimini kullanırlardı. Biz ise bugünkü Türkçemizde, rüzgârların dört yandan geldiklerini, ifade etmeğe çalışırız. Eski türkçede de, durum böyle idi. Onlar da bizim gibi “*Tört bulung*”, yani “*dört kenar*” deyimini kullanırlardı.

Doğudan esen rüzgârlar, kutsal

Bilindiği üzere, Türklerin en kutsal yönü, doğu idi. Doğudan esen rüzgârlar, insanlara uğur ve iyilik getirirlerdi. *Yada taşlarının*, yalnız yağmur yağdırmak için değil; rüzgâr çıkarmak için de, kullanıldıklarını biliyoruz. Çünkü yağmur dolu bulutlar, rüzgârların emrinde idiler. Sayın Prof. Abdulkadir İnan'ın anlattığı bir efsaneye göre: “*Yada taşı da, doğu da ki bölge-*

^{12a} Kaşgarlı Mahmut, II, s. 316: “*Yağıt-ma*” = yağdırma.

¹³ Aynı eser, III, s. 53: “*Yağmuru yağıdır an, Tanrıdır*”.

¹⁴ Aynı eser, I, s. 266: “*Tanrı, yel estirdi*”.

¹⁵ Aynı eser, II, s. 347: “*Tengri, kar karlattı*” = Tanrı, kar yağdırdı.

¹⁶ U. Harva, aynı eser. (Fr.) s. 158: Hudjakov, *Verhoyanskiy Sbornik*, Irkutsk, 1890, s. 213: *Dört yan (= dört bulung)* bir Türk devlet düşüncesidir.

lerden bulunarak, getirilmişti. Türk hakanlarından birisinin, oğlu ile arası açılmış. Adamlarını kendi etrafına toplayan Hakanın oğlu, başını alarak d o - ğ u y a gitmiş ve orada, haydutluk yapmağa başlamış. Böylece başı boş, doğudaki dağlarda gezerken, bir taş bulmuş ve bu sihirli taşla, yağmur yağdırmağı başarmış. İşte o zamandan beri Türkler, bu taşla yağmur yağdırmağı öğrenmişler ve rüzgâr çıkarmağa başlamışlar¹⁷. Bu efsanenin en önemli kısmı, “ Ya d a taşlarının doğudan gelmiş olduklarını”, öğretmesidir.

Doğudan esen yeller, “bahar rüzgârı”

Türklerin, doğudan gelen rüzgârlara önem vermelerinin, herhalde başka sebepleri de vardı. Onlara göre bahar rüzgârları da, doğudan gelirdi. Türkler “ i l k b a h a r ı ”, ilk mevsim veya “ y ı l b a ş ı ” olarak kabul ederlerdi. Bunun için de i l k b a h a r a , “Öngdin”, yani i l k m e v s i m deyimini kullanmışlardı. “Öng” ve “ilgerü”, yani, i l e r i ” sözleri de eski türkçede “ d o ğ u ” anlamına gelirdi.

B a h a r r ü z g â r ı anlamına gelen “öngdin yeli”, bazı türkologlar tarafından, “Doğu rüzgârı” şeklinde de tercüme edilmiştir. Nitekim şu eski Türk şiirinde de, bunu açık olarak görebiliyoruz: “Togardım ese keldi öngdin yeli¹⁸”, yani, “ D o ğ u d a n e s e g e l d i , b a h a r ı n y e l i ”. Bulutlarla ilgili bölümümüzde de söylediğimiz gibi A l t a y Türkleri, bulutları erkek ve dişi olmak üzere, iki kısma ayırırlardı. Ya ğ m u r , bereket ve yıldırım getiren doğudaki bulutlar, onlara göre d i ş i sayılırlardı.

“ B a t ı d a n e s e n r ü z g â r l a r : çok soğuk getirirlerdi¹⁹. Gerçi bu, Ya k u t l a r ı n oturduğu bölgenin, bir iklim özelliği idi. Buna rağmen Yakutlar, bu tabii özelliği de, manevî bir sebeple açıklamayı, ihmal etmemişlerdi. A n a - d o l u ‘da da batıdan esen rüzgârlara yaygın olarak, B a t ı k a r a y e l i denir²⁰. Fakat A n a d o l u ‘da bu rüzgârların eski manevî anlamları kalmamıştır.

K a r a y e l : Türklerde bu deyimden nereden, çok eski çağlara ve mitolojik temellere dayanır. Gerçi “Kara yel”, k u z e y d e n gelen, soğuk ve dondurucu rüzgârlar için söylenmiştir. Fakat sözün kapsadığı anlayış, daha çok manevî ve semboliktir. İyilik, uğur, sıhhat ve çok iyi haberler getiren rüzgârlar bulunduğu gibi; O r t a s y a mitolojisinde, zaman zaman “ölüm getiren, her şeyi kurutan, bütün dünyayı varlıksız bırakan” K a r a y e l l e r de vardı²¹. Aslında renk olarak “kara” kuzey yönünün bir sembolü idi. *Karanlık ve zul-*

¹⁷ A . İ n a n , Şamanizm, s. 161.

¹⁸ K u t a d ğ u B i l i ğ , Radlof yayını, 13, 17; R . A r a t yayını, 63. R a d l o f , Wörterbuch, III, s. 345.

¹⁹ P a k a r s k i y , Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 22.

²⁰ R a d l o f , Wörterbuch, III, s. 345.

²¹ R a d l o f , Proben, I, s. 20-21. Bu A l t a y destanları, çok mitolojiktir.

metin olduğu kadar, kötülük ve fenalığın da sembolü, yine k a r a idi. Kara kış deyimimizde de, bunun güzel bir örneğidir.

B u z d a ğ ı, Türk mitolojisi ve Oğuz destanı'nın, en önemli motiflerinden biridir. A l t a y masallarına göre: “Buz dağı, k u z e y i n sonsuzluklarında yükselen, büyük bir dağdı. Dondurucu soğuk ve rüzgârların, bitip tükenmez hazinesi de, bu buz dağından başka bir şey değildi. Kötü ruhlar ve en korkunç devler hep bu dağda otururdu”. Buz dağına kaçarak, orada saklanan İki Moos adlı devler, A l t a y mitolojisinin en önemli motifleridir. Altay masalları bu devlerden söz açarlarken yaygın olarak:

“Ak bulutun altında, mavi bulutun üstünde, İki Moos buzdağında”, şeklinde, bir tekerleme uydururlar²². Bu tekerlemeler bize başka şeyler de anlatırlar: “A k veya b e y a z b u l u t l a r, çok yükseklerde dolaşan, soğukluk ve kar getiren bulutlardır. ‘M a v i b u l u t l a r’ ise, b a h a r i l e y a z ın, sıcaklık ve yağmur getiren bulutları idiler.

O ğ u z D e s t a n ı n d a k i M u z - T a ğ d a, T ü r k mitolojisi'nin önemli bir motiftir. Bu da, bir Buz dağı'dır. Fakat mitolojik yönü kaybolmuş ve tarihî bir çehreye bürünmüştür. O ğ u z d e s t a n ı ile ilgili bölümümüzde de görüleceği üzere: “O ğ u z H a n 'ın atı kaçarak, B u z d a ğ ı içinde kaybolmuştu. O ğ u z 'un beylerinden birisi giderek, bu atı bulup getirmiş; fakat döndüğü zamanda, buzlara bürünmüş ve âdeta buzdan bir adam gibi olmuştu. Bu sebeple O ğ u z H a n, bu beyin soylarına K a r l u k adını vermiş ve bu beyin nesillerinden, K a r l u k boyları türemiştir”. Kar ve buzlarla kaplı bir dağa, O ğ u z H a n 'ın atının kaçması ve oralarda dolaşması, insanı ister istemez bir hayâl ve mitoloji âlemine götürmektedir.

R ü z g â r l a r ı n y ı l d ı z l a r d a n g e l m e s i

Bu, A l t a y mitolojisine hakim olan, çok eski bir düşüncedir. Biliyoruz ki, yıldızlar, “göğe açılan birer delik” gibi, düşünülürdü. Yeryüzüne dağılan soğuk ve rüzgârlar, hep bu deliklerden inerlerdi. Ü l k e r yıldızı ise, soğuk havaların ve rüzgârların, âdeta bir sembolü olmuştu. “Bu sebeple dondurucu soğuklardan şikâyet eden halkı korumak için büyük yiğitler, göğe çıkıyorlar ve bu delikleri kapamağa çalışıyorlardı”

R ü z g â r h o r t u m l a r ı, insanların hayâlini işleten, önemli bir olaydır. Garip ve korkunç bir hortumun görülmesinin, insanları düşündürmemesine, imkân yoktur. Zaman zaman, insan veya bir hayvan şekline giren rüzgâr hortumları için, A n a d o l u 'da da çok şeyler denmiştir. Y a k u t Türkleri, “h o r t u m u n içinde bir r u h olduğuna”, inanırlardı²³.

²² P r o b e n, I, s. 26. Oğuz destanı içindeki, ‘‘Buz-dağ’’ ile ilgili bölümümüze bakınız.

²³ S e r o ş e v s k i y, Yakutu: (Yakutlar), s. 667.

Kasırğa ve hortum hakkında, Türkçe deyimler: Yakut Türkleri, hortum yapan kasırgaya, “*Holloruk*” derlerdi. Bu söz de, yine “*dönmek*” fiilinde türeyen, bir deyimdir²⁴. Yakutlar, ayrıca hortumun içindeki ruha da, *Hollotuk İççita*, adını verirlerdi²⁵. Ayrıca, *Üs Hara Holloruk*, yani, “*Üç kara kasırğa*”, Yakut mitolojisinde adı geçen, üç tanınmış yiğidin adlarıdır²⁶.

Türkçede, hortum yapan kasırgalar için kullanılan deyim, eskiden *kasırgu*²⁷ şeklinde söylenen, kasırga sözü idi. Moğollar ise bunun için, “*kuyi, kuyi-la-*” sözlerini kullanırdı²⁸. Anadolu’da, kasırga ve hortum için söylenen “*buruk*” deyiminin de, eski bir türkçe söz olması çok muhtemeldir. Türk ağzlarında “*bur-*” fiil kökü, “*döndürmek, çevirmek*”, anlamına gelir. Kırgızlar ise kar kasırgası’na “*burganak*” derlerdi. Yine aynı lehçede “*burgı-*” fiili, *buram buram yükselen dumanlar*” için kullanılan bir deyimdi²⁹. Çatay lehçesindeki “*boragan*”³⁰ ile moğolca da ki, “*bora*” veya “*boraan*”ın da, bu türkçe fiil kökü ile, bir ilgisi olması çok muhtemeldir.

Anadolu’daki bu kasırga hortumları için kullanılan *sorak* sözü de, çok önemli bir sözdür. Eski türkçede ve bugünkü Türk lehçelerinde *sormak* fiili, “*emmek* anlayışıyla söylenir. “*Sorok, soroy-*” sözleri de, sivrilip yükselen baca dumanları veya diğer şeyleri ifade etmek için söylenen deyimlerdir³¹. Moğolca *surgan* ve *Sigur-gan*³² sözlerinin, türkçe bakımından incelenmesi de, zahmete değer.

Anadolu’da, hortumla kasırğa için kullanılan diğer bir deyim de, *talaz* sözüdür. Anadolu’da bazı yerlerinde buna “*kör-talaz*” da denir. Çatay lehçesinde de, aynı anlama kullanılan bu sözün kökü hakkında, henüz yeter derecede aydınlanmış değiliz³³. Yine Anadolu’da rüzgâr hortumu için söylenen, *dönelge, evren* gibi türkçe sözler de, türkçenin türeyişleri ile meydana gelmiş deyimlerdir.

RÜZGÂRLAR VE ÇEŞİTLERİ

Türkler de, diğer insanlar gibi, rüzgârları tanıyor ve geldikleri yönlere göre, yönlüyorlardı. Burada, Türklerin rüzgâr bilgisi üzerinde, bir araştırmaya gi-

²⁴ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 374.

²⁵ Seroşevskiy, aynı eser, a. yer.

²⁶ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, a. yer.

²⁷ Kaşgarî, terc., I, s. 489. Radlof, *Wörterbuch* II, s. 352.

²⁸ Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch*, s. 204b.

²⁹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* (türkçesi), s. 147.

³⁰ Radlof, Aynı eser., IV, s. 1662.

³¹ Yudahin, Aynı eser., s. 661.

³² Ramstedt, Aynı eser., s. 370a.

³³ Radlof, Aynı eser., III, s. 883.

rişecek değiliz. Adı “mitoloji” ile ilgili olan bu kitabımızda, bizi ilgilendiren konular, daha çok tabiat olayları karşısında, Türklerin zihin ve hayâllerinde beliren, his ve düşüncelerdir. Bizi burada ilgilendiren eski türkçe deyimlerin başlıcaları, şunlardır. 1. *Yel*, 2. *Esin*, 3. *Tipi*.

1. ‘‘Yel’’ sözünün, türkçedeki asıl anlamı, ‘‘rüzgâr’’ demektir. Fakat zihinlerde beliren düşünceler ve din inançları, bu sözü de rahat bırakmamışlar ve türlü mânâlara çekmişlerdi. Yel sözünün, eski türkçedeki başlıca karşılıkları şunlardır:

1. Rüzgâr, 2. Hava, 3. Bazan gök gürlemesi ve yıldırım, 4. Kötü ruhlar ve cinler. Eski türkçede ‘‘rüzgâr esti’’ anlamına, ‘‘Yel yeldirdi³⁴’’, ‘‘Yel yelpirdi³⁵’’ dendiği gibi; rüzgârın ‘‘yön çevirmesine’’, güneyden kuzeye veya hut da kuzeyden güneye dönmesine de ‘‘Yel tetrüldi³⁶’’ derlerdi. *Yelpaze* ile *serinlemek* veya rüzgârlanmak için de, yine bu sözle ilgili fiiller kullanılırdı.

Eski Türkler, ‘‘Oğlan yelpindi’’ dedikleri zaman, çocuğun serinlediğini, söylemek isterlerdi³⁷. Fakat aynı sözler içinde, ‘‘Çocuğun cinler tarafından çarpılıp, hastalandığı’’ anlayışı da bulunurdu. ‘‘Er yelpindi³⁸’’ deyiminde, ‘‘adam serinledi’’ anlayışından çok, ‘‘Adam cinler tarafından çarpıldı’’, anlamı bulunurdu. Ama, ‘‘Ol özing yel yelpindi³⁹’’ dendiği zaman, bu cümlemin tek bir mânâsı vardı. O da, ‘‘O kendisi için, yelpaze salladı’’, demektir. A n a d o l u ‘daki ‘‘yellenmek’’ fiilinin aslı da, yine bu kökle ilgilidir⁴⁰.

Yel, hız ve sürat manasında: Rüzgarların büyük hızı, bütün insanlar gibi, Türklerin de gözlerinden kaçmamıştı. Bu sebeple *yel* deyimini, Türk edebiyatında, sür’atın ve çabukluğun bir sembolü olmuştu. Kaçmak, kaybolup gitmek, yıkılmak v.b. gibi anlayışlar da, yine hep bu *yel* sözü ile söylenegelmişlerdi. Eski Türkler, ‘‘Erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur⁴¹’’, yani, ‘‘Koç eti, ilâç olur; keçi eti yel olur’’, atasözünü, söyler iken, *yel* sözünü çok daha ayrı ve başka mânâlar için de kullanıyorlardı. Bu atasözünde, *keçi etinin hafifliği*, *yel* sözü ile ifade edilmiştir.

³⁴ Kağarlı Mahmud, Aynı, esr., III, s. 98: ‘‘Yel yeldirdi’’: Yel esti.

³⁵ Aynı esr., III, s. 93: ‘‘Yel yelpirdi’’: Rüzgâr esti. ‘‘Er yelpirdi’’: Adam, cıntutmuş gibi, sağına soluna sallandı, bakındı. ‘‘Yağmur yelpirdi’’: Yağmur, yeri ıslattı.

³⁶ Aynı esr., II, s. 229. ‘‘Herşey, ters oldu (tetrüdi)’’: ‘‘Adamın huyu (kılık), kötüleşti, tersleşti tetrüdi’’. Krşl. Brockelmann, Wortschatz, s. 204.

³⁷ Aynı esr., III, s. 108: Adam, yelpaze ile kendini serinletti.

³⁸ Aynı esr., III, s. 144.

³⁹ Aynı esr., III, s. 108. Brockelmann’da, ‘‘yelpinme’’ sözü, açık değil: Wortschatz, s. 84.

⁴⁰ Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 835.

⁴¹ Kağarlı Mahmud, I, s. 95. Krşl. Brockelmann, Spr. 27.

Eski Türk edebiyatında *yel* sözü, çok az da olsa *h a v a* karşılığı olarak da kullanılmıştı⁴². Bazı lehçelerde ise rüzgârlı havalar, bulutlu ve şimşekli havalarla karıştırılmış ve bazan “*y ı l d ı r ı m*” için de *yel* denmiştir⁴³.

A n a d o l u ‘da *yel* sözü, yaygın olarak “*h a f i f r ü z g â r l a r*” ve bilhassa “*s a b a h r ü z g a r l â r ı*” için kullanılagelen bir deyimdi⁴⁴. Başlıca “*b ü y ü k r ü z g â r l a r*” için ise çoğu zaman “*b a ş y e l l e r*” denirdi⁴⁵.

K a r a y e l : Kara *yel* bütün Türk kavimlerinde, yaygın olarak “*k u z e y r ü z g â r l a r ı*” ile ilgili bir deyimdir. *A n a d o l u* ‘da da durum, aynıdır. Yalnız *A n a d o l u* ‘da *batı kara yeli*, *yıldız kara yeli* gibi, kara yellerin, yönleri de belirtilmiştir⁴⁶. Ayrıca *A n a d o l u* ‘da, her mevsimde ve hatta her ay esen kara yeller için de, ayrı bir ad verilmiştir.

Eski Türk şiirinde, *yel* ile *il* -çok güzel bir kafiye olmuşlardı. “*Kara bulutu yel açar, rüşvet verirsen il açar*”⁴⁷ gibi, güzel atasözleri de vardı.

Yel, kötü ruh ve cin karşılığı: Eski ve yeni türkçede *yel* sözü, *c i n* veya “*k ö t ü r u h*” anlamına da gelirdi. *A n a d o l u* ‘da da, vücûtlarımıza musallat olan “*a ğ r ı*” ve “*s ı z ı l a r a*”, *yel* denirdi. Rahmetli *A h m e t V e f i k P a ş a*, *yel* sözünün bu mânâsına, fazlaca önem vermişti. Vücûdumuza giren kötü ruhlar, ağrı ve sızılarımızla, hastalıklarımızı meydana getirirlerdi. Bu sebeple eski tabip ve şamanların en başta gelen vazifeleri, bu ruhları hastanın vücudundan uzaklaştırmaktı.

Eski Türklerin, “*Erni yel tokıdı*” deyimi, “*Eri, yani adamı cin çarptı*”, anlamına gelirdi. “*Oğlanı yel kapdı*”⁴⁸ denirken de, “*Oğlanı cin kapdı, cin dokundu*”, daha doğrusu çocuğa nazar değdi, kötü ruhların emrine girdi anlamı verilmek istenirdi. Yalnız *k ö t ü r u h l a r* çocuklara değil; *ç o c u k l a r* da *kötü ruhlara kapılırlardı*⁴⁹. Önemli olan nokta, *e s k i T ü r k* kaynaklarında hep *oğlanlardan* söz açılıp da, kızların hiç bâhis konusu edilmemesidir. Her yerin cinleri ve kötü ruhları, aynı kuvvette değildi.

Eski Türk kaynaklarında “*Aning yeli küçlüğ*”⁵⁰ dediği zaman “*O yerin veya o kimsenin cin ve kötü ruhlarının güçlü ve kuvvetli*” olduğu, söylenmek

⁴² Kutacığu-Lilig, Radlof neşri, 16, 18; Radlof, Wörterbuch, III, s. 346.

⁴³ Radlof, Wörterbuch, a. yer.

⁴⁴ Ethçe: Osmanî, a. yer.

⁴⁵ Radlof, Wörterbuch, III, s. 345.

⁴⁶ Aynı esr. a. yer.

⁴⁷ Kağgarlı Mahmud, terc., III, s. 268. Krşl. Brockelmann, AM I, 28c. Krşl. “*Kalın bulutlu, tipi (tüpi) sürer; karanlık işi, rüşvet açar:* (MK, III, s. 216). Krşl.) Brock., spr. 110.

⁴⁸ Aynı esr., II, s. 4.

⁴⁹ Aynı esr., II, s. 154.

⁵⁰ Aynı esr., III, s. 161.

istenirdi. Kutsal yerler için olduğu kadar, şamanlar için de bu gibi sözler kullanılırdı. Aynı sözde, “*O bölgenin rüzgârları kuvvetlidir*”, anlamı da saklı idi.

“Esin” ve “esme”

“*Esin*” sözü de eski türkçede, rüzgâr anlamına gelirdi. “*Esmek*” fiilinden türeyen *esin*, başlangıçta çok kuvvetli rüzgârları bile karşılarken, sonradan “*h a f i r ü z g â r l a r*” için kullanılmaya başlanmıştı. XI. asırda *esin* sözü, en “*s o ğ u k r ü z g â r l a r*”, ve hatta tipiler için bile kullanılmıştı⁵¹. *F a r s ç a d a* da, bir *yel* sözü vardır. Bu, daha ziyade *büyük pehlivanlar* ve *kahramanlar* için kullanılan bir deyimdi⁵². Türkçe *yel* ile aralarında, bir ilginin bulunup bulunmadığını, burada söyleyecek bir durumda değiliz.

Tipiler ve kar fırtınaları

Tipi, daha karla birlikte esen soğuk rüzgârlar için söylenen bir sözdür. Eski Türkler tipiye, *tüpi* derlerdi. Çok karlı, rüzgârlı ve tipili yerlere de, *Tüpçil yer*⁵³ adını verirlerdi. Tipinin âdeta, ses çıkarak, “*o ğ u l d a y ı p*”, gelmesine, “*Tüpi karıg karıladı*”⁵⁴ ve tipinin esmesine de, “*Tüpi tüpürdü*”⁵⁵, yani “*tipi t i p i l e d i*” derlerdi. Türklerin tipi hakkındaki düşünce ve inançlarını belirtmesi bakımından, şiir halinde söylenmiş, şu çok eski iki Türk atasözünü de, vermeden geçemeyeceğiz:

Tütüşmeginçe tüzülmes,Tüpirmeginçe açılmas

*Kavgasız düzen olmaz,Tipisiz hava açmaz*⁵⁶.

Kalın bulutug tüpi sürer,Karangu ışık, urunç açar

*Kalın bulutu tipi sürer,Karanlık işleri rüşvet açar*⁵⁷.

EKLER: İNANIŞLAR, DEYİMLER VE RÜZGÂRLAR

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) *Boran*, borağan: “*Borağan*”: (Çağatay): Rüzgâr ve kar fırtınası: (Radlof, Wörterbuch, IV, ss. 1662, 1818). *Borağan*: (Konya-Sultaniye): Kar fırtınası veya fırtına: (DS). *Porman*, porogonı: (Tele-üt): Kar fırtınası: (Radlof, Wb., IV, 1270).

⁵¹ Aynı eser., III, s. 147. “*Keldi esin, esney*”: Rüzgâr, eserek geldi; Krşl. Brock, *Am I*, 31m.

⁵² Mütercim A s ı m E f e n d i, *Burhan-ı Katı Terc.*, s. 238.

⁵³ Kaşgarlı M a h m u d, *terc.*, III, s. 56-57.

⁵⁴ Aynı eser., III, s. 324.

⁵⁵ Aynı eser., II, s. 71.

⁵⁶ Aynı eser., II, s. 71. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 168.

⁵⁷ Aynı eser., III, s. 216-17. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 110.

Boran: Yağmurlu ve tipili fırtına: "Sakla dağlar boranından kışından" : (TS). Boran, borana, buran, boran, buruk, burutga: Kasırğa ve kar fırtınası: (DS). Burkuntu, burgaç: Şidetli rüzgâr veya kasırğa: (DS). Burulğan, bulurğan, burgaç, burguç: Hortumlu fırtına: (DS). Buğnuk (Çağatay): Kasırğa ve nefes: (Radl. Wb., 4.1807).

Buğanak: "Yağmurun sağanaklı yağmasına denir ki, bora ve buğanak, tabir olunur: (Kamus tercümesi, III, s. 686) : (TS).

2) Çapkur : (Çağatay): Kar ve yağmur fırtınası: (Radlof, Wb., III, 1924). Çapkura-ma (Çağ.) : (Aynı yer). Çapkun : (Çağ.) : Kar ve yağmur fırtınası. Yel ve çapkun : (Babür-nâme) : Hızlı at ve yağma: (a. yer).

3) "Yel/cil/çel": Çel (Şor): (= yel): Rüzgar: "Çel ayı" = Şubat: (Radlof, Wb., III, 1976). Cil (Kazan): Rüzgâr, yel. Cil-ez (Kazan): Hafif rüzgâr: (Radl. Wb., IV, 146).

4) Davul (Çağatay): Kasırğa, hortum : (Radl., III, 1640). Krşl. Tüülek (Şor, W.): Kasırğa : (A. eser, III, 1568).

Dönelge, dönegeç, dönemez (Anadolu): Hortum ve kasırğa : (DS). A n a d o l u 'da kasırğa hortumları, "su girdabı" na benzetilir.

5) Kat (Soyot): Rüzgar: (Radl., II, 277). Konya (Anadolu): Hortumlu kasırğa : (a. eser, I, 526). Kuyun (Tel., Altay), Koyun (Çağ., Doğu Türk.): Hortumlu kasırğa. "Suyun kuyunu" : Suyun girdabı : (a. eser, II, 906). Krşl. Kuyul-gak (Tel., Lebed): Su girdabı : (a. eser, II, 909).

6) Saba yeli : Sabah rüzgârı: Kutadgu bilig : (Radl., IV, 412).

7) S a l g ı n / s a l k ı n : Salgın (Tub., Şor, Leb.) : 1. (Şor, Lebed) = Rüzgar. 2. (Tobol) = Soğuk : (Radl., IV, 364). Salkını (Çağ., Doğu Türk., Tarançı): "Sovuk salkın" = Soğuk rüzgar (a. eser, IV, 364). Song salkın (Teleüt) : Uygun rüzgar; Song = arkadan gelme : (a. eser, IV, 533).

S a l k ı n (Osm., Kuman, Kazan, Kirg., Tel., Altay): Şiddetli rüzgâr. Ters salkın, kaçalang salkın (Teleüt) : Çok sert rüzgar. Kölün salkın (Tel.) : Hafif rüzgar. Ong salkın (Tel.) : Soldan gelen uygun rüzgar. salgı (Anadolu) : Yelpaze: (DS).

S a l k ı n : (Kırgız) : Büyük soğuk ve sıcaklardaki, hava cereyanı. (Kazan): Soğuk. Salkın-da (la)-ma : Rüzgarın esmesi: (Radlof, Wb., s. 361-2). Ebirilgen s a l k ı n (Altay) : Evirgen rüzgar, hortumlu kasırğa : (a. eser, I, s. 932).

8) Üyürme (Çağatay) : Hortumlu kasırğa. Krşl. Evirme, ebiril: (Radl., Wb., I, 1818). Evren (Anadolu) : Hortumlu kasırğa : (DS).

9) Yelbegei (KKırg.) : Kemerisiz elbiselerin yelde sallanıp, yellenmeleri : (Radl., III, 357). Yeltege (Tob.) : Rüzgar bayrağı : (a. eser, III, s. 355).

Y e l b e g e n , yani " ' d e v ' ' in de, yel ile bir ilgisi olmalıdır. Çünkü bütün Türk dünyasında " ' y e l ' ' ile "cinler", eş manalı olarak söylenmiştir. Küleg yel tüstü (Sagay) : Rüzgar vızıladı: (Radl., II, s. 1469).

İnanışlar

1) Kar fırtınası estirme: "... Kafr reisi Telege, kar fırtınası ve soğuk yaptı. Normon-Bet'in oğlu Ças- Tülük'ü öldürdü..." : (Proben, III, s. 104 (metin)/133 (tere.).

2) yelle gelen ruhlar: "... Kuısan Hatunun kardeşi Kara-Yığit: "İlden gelen, iklimi! Yelden gelen, yedilim! İlden gelen, iklimi!..." Bu bir Bakası duası gibidir: (Proben, III, ss. 50, 129, 130).

3) Soğuk ve bahar yelleri: "(Yakut Türkleri), soğuk yeller, batıdan; bahar yelleri ise, doğudan gelyorlar..." : (Pekarskiy, Yakut sözlüğü, (türkçesi), I, s. 22). Krşl. "Öngdin yel", Doğu yeli ve Bahar yelleri: Kutadgu Bilig.

4) Kara rüzgar: "... Kara - Yel ölüm getiriyor..." "İlahi bir sıcak - yel , savaş veya güçte sıkışan yigitlere, güç veriyor..." : (Proben , I, s. 20-21). Bu çok mitolojik Türk destanlarında böyle motifler, fazlaca görülüyor. Anadolu 'daki rüzgarların yönleri değişiktir.

5) Bazı Anadolu yelleri: "Ağaç kabardan (bahar-), Akçakanat, aşağı yel (güney -), Ayrankesen (Güneşten önce doğudan esen sert-), Bakırsatturan (kuzey-), Bozyel (yağmur getiren), Çakmakyeli (gün dorusu), Çanak kurutan (ekinlere dokunan sıcak-), Domuz çömelten (soğuk -), Gök izliği (kaba -), Gök yeli (karışık esen, batı -), Kan yeli (şiddetli -), Korum yeli, Azak (kuzey-doğu-), Yaprak açan (Bk. Ağaç kabardan), yaprak döken (güz -), Yagar yeli, boz yel (yağmur getiren)...: (DS).

6) İtil 'in kızıl yeli: " (Altay 'ın oğlu Tatı 'yı öğerken: " - Pazardan gelen, bez idi! âsillerden kalan, göz idi! İtil (ırmağından) gelen kızıl yel (kızıl cel) gibi, güzel söylenmiş, bir söz idi!..." : (Proben , III, s. 10/29).

7) Gül, şöyle diyor: " (Bilmecce) : Rüzgar vursa (buran soksa), toz çıkmaz! Yaprakım çiçeğimden ayrılmaz!..." : (Proben , IV, ss. 201/247).

8) Savaşta kasırga: (Yıl-kuyu): "... Küçük kardeş, 23 türlü hüner öğrendi. 24 yiğidi (nökeri) ile yola çıktı. Yolda kasırga (yıl - kuyun) çıktı. Atları ile askerleri kayboldu..." : (Proben , IV, s. 90/115). Kuzeydeki gemici Türklerin de, böyle bir motifini görüyoruz:

"... Adam, karısını bir baya, zengine satıyor. Kadın baya boyun eğmiyor (boyun bermedi) ... Irmaktaki gemiye (kerep) biniyorlar. Sert bir rüzgar (kattı yıl) çıkıyor. Gemi batıyor. Kadın kurtuluyor ve yeni bir hayata giriyor..." : (Proben , IV, s. 110/143).

9) Toktamış Han'ınatı: "... Toktamış Han 'm, rüzgarın erişemediği (yel yetbez), koşan, boz (poz) atı..." : (Proben , IV, s. 44/56).

10) Fitne saçan yel: "... (Kıyamette), dağlar sallanır. fitne ve fesad saçan rüzgar, insanları birbirine düşürür. Törelere bozulur!..." : (A. İn an , Şamanizm, s. 24).

11) Yel cadısı: "... Sihirbaz Temir - Bay, Yel ruhu cadı 'nı ile ortak oluyor. Oğlu Sarı'nın 90 midesi varmış. Er - kökçe'nin, safra kesesini çıkarıp, öldürüyor..." : (Proben , III, s. 98/125).

12) Okun rüzgarı: "... Göğe ulaşan bir ev vardı, Evin yanında bir ihtiyar (abışka), okunu yonup (ıknı yunib) duruyordu. Okunu yonma (uğının yungan) rüzgarından (yilindin), evin kapısı açıldı. Yiğidin bir kılıcı vardı. Yere saldı, yedi kat battı (üttü). Ağaca saldı, 6 kat girdi (üttü)..." : (Proben , IV, s. 189/234).

13) Zamanın, yele gitmesi: "... Kara - Kök öleniyor. 7 gün, 7 gece yatıyor. Bir ay, bir gün gibi, bir gün bir saat gibi, çabuk geçiyor. Bunun üzerine Yiğit, şöyle diyor: " - Savaşsız, benim ömrüm yele gidiyor (yelge gider)!" Temir - Alp'dan, savaşıcak bir alp soruyor..." : Proben . IV, s. 86/111).

14) Babanın, katı annenin, hafif yeli: "... Büyük Züzülö kuşunun yavruları. Mişek - Alp'a şöyle diyorlar: "Babamız (adam) geldiğinde, yel katı gelir (yel tolgun tüşüp)... Annemiz (inemiz) geldiğinde, yağmur damlar (eilgennen yamgır yauar), yel az gelir (az yel tüşör)!" (Proben , IV, s. 23/29).

15) Kasırga çıkaran yiğit: "Bir ejderha, kuşun yavrularını yemek için, ağaca çıkıyor. Yiğit, kuşun yavruları ile, kuş dilinden konuşuyor. Bunun üzerine büyük bir kasırga (yıl - kuyun) çıkıyor. Kuşların annesi geliyor..." (Proben , IV, s. 90/116).

16) Kuşun kanadı ile rüzgâr: "... Züzülö kuşu, kanatlarını vurunca, (göğün direği) Ulu kavağın (Pay-Terek) başı, bükülüp yerlere saçılır (çaçılar). Denizin suları, yerlere saçılır..." (Proben , IV, s. 23/29).

17) Sabah yeli: '' (Uygur şiiri): (Töreyi), sırası ile (şaşımsız) yerine getirip, onu sabah yeline saçmalıdır (saçku.. ta n - k a) ... '' : (R . A r a t , Eski Türk şiiri, 150).

''Esrük saba, esnek koyar...'' : (R a b g u z i , 130, 13; R a d ., Wb., 1, s. 1295).

18) Falda rüzgâr: ''... Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz! İnsanoglu, evine gelmez! Eğer bu büyük Taşma adlı fal gelirse, yorumu şöyledir: ''Rüzgar esip (yel yeltirip), bastırdı (intürdi) ve tavan ağacı kılındı...'' (R . A r a t , Eski Türk şiiri, 151).

28. BÖLÜM

SU VE SULAR

(Türk gelenekleri ile destanlarında)

Eski Türklerde, “yer ve suların” önemi

Su, Türk geleneklerinin köklerini tutan, en büyük temeldir. Herşey ona dayanır. Belki tarla, bir süre sulanmazsa, olabilir. Fakat hayvanların, hergün su içmesi gereklidir. Bunun için G ö k t ü r k l e r, Yer-su yani yer ve sular anlayış ve inanışına, büyük bir değer vermişlerdir. Onu kutlulaştırmış ve ona kişilik vermişlerdir. Yer-su inanışı, tam bir ‘v a t a n’ anlayışdır. “Tanrı, T ü r k ü n y e r i v e s u y u s a h i p s i z k a l m a s ı n d i y e”, Kağanları, Türk milletin üzerine getirip koyuyordu. İyi vazife görmeyen veya isyan edenleri ise, Yer ve su’lar cezalandırıyordu. Görülüyor ki yerdeki sular, Türklerin yalnızca dinlerinde değil; devlet anlayış ve inanışlarında da, büyük bir rol oynamakta idiler. Ancak G ö k t ü r k l e r, yalnızca yiyip içen; fakat bir devlete ve kağana sahip olamayan bir millet veya insanlar için ise, “ot ve su gibi” yaşıyorlar, diyorlardı. Suv-öl deyimi ise, Göktürk çağında, bir yaşlık ve rutubetlilik, demek idi. Biz burada suyu, daha çok T ü r k m i t o l o j i s i ile ilgili inanışlar bakımından inceleyeceğiz.

AKARSULAR

D e d e K o r k u t, K ı r g ı z Türklerinin yarı müslüman şamanları, yani baksıları tarafından, şöyle yardıma çağrılırdı¹: “Su ayağı Er - K o r k u t, baksıların piri, ... dar yolda sana sığındım”. D e d e K o r k u t, “su ayağı” gibi idi. Aynı baksılar, bazan da D e d e K o r k u t’u şöyle arıyorlardı: “Su başında S ü l e y m a n, su ayağında Er - K o r k u t, çağırınca gel, kaygu ve hastalığı bul”. Aslında, akarsular için söylenmiş en güzel sözler, D e d e K o r k u t kitabının içinde bulunur. Fakat bunların çoğu mitoloji konularının, dışında kalmaktadırlar.

Akarsuya, “a n d i ç m e”: Bu gelenek A n a d o l u’da ve D e d e K o r k u t kitabında da argı deyişleriyle görülür. Moğol kavimlerinde

¹ “Su başında, (yani Sir Derya) başında Süleyman (dağı)! Su ayağında, Er K o r k u t (mezarı)!...” B a k s ı d u a s ı n a b ö y l e b a ş l a n ı y o r. “B a k s ı p i r i, s e n d e ğ i l m i s i n? G ö z k u l a k o l (kösindi sal), elimden tut (kolum tut)! Sizden, medet dilerim (medet tileymen)!...: A. İ n a n, Kitab-ı Dede Korkut Hakkında, Makaleler, s. 168 vd.

² Bu duanın tam metni için bk. A. İ n a n, Şamanizm, s. 135 (100).

ise, *and içme* törenleri, “*akarsudan su içme*”, yolu ile yapılıyordu³. Biz burada üstadımız Prof. A. İnân’ın verdiği bilgilere, bir ekleme daha yapalım. *Çingiz Han ile arkadaşları da gelecek için, “Balçuna ırmağının kıyısında and içmişlerdi”*. Biz şimdilik ırmaklar üzerinde durmuyoruz.

Evin ve barkın suları: Evlerimiz ile yurtlarımız, çevresinde su bulunan yerlerde kurulur. Bunun için de bu sulara saygı duyulur. Onlar, “*Baba evinin suları*”dır. Bu çok eski Türk inanışları, *Anadoluda* çeşitli deyiş ve tutumlarıyla, görülür. *Kuzey Türklerinde* ise, “*koca evine gelen geliz ne, kocanın evine ait akarsular ile kaynaklar gösterilirdi. Koca kütüğüne geçmiş olan gelin, sulara çeşitli saçılar yaparak, saygıda bulunurdu*”⁴.

“ARI VE İYİ SULAR”

De de Korkut kitabında, suyun benzetildiği birçok semboller vardır. “*Kanlı su*” gibi... Ancak *De de Korkut*’ta, “*arı sudan abdest aldı*” denildiği zaman, buradaki suyun manası, daha da derinleşmekte ve genişlemektedir. En eski Türk edebiyatında, “*arıklık süzüklük*”, yani “*arılmışlık ve süzülmüşlük*” ün manası, gönül temizliğinden imana kadar, çeşitli anlayışları içinde topluyordu. Uygur edebiyatındaki “*edgölüg suvı*”, yani “*iyilik suyu*” ise, daha başka dilekler için söylenir⁵. Yine eski Türklerde, daha doğrusu Kutadgu Bilig’de görülen “*yüz suvı*”, yani “*yüz suyu*” sözünün dayandığı inanışlara kadar inebilmek ise, burada mümkün değildir. Uygur Türkleri, *Merküri* yıldızına, “*suv yulduz*” diyorlardı⁶.

“SU İÇME”

Yukarıda, su içme yolu ile yapılan “*and*” ve “*yeminler*” üzerinde durmuştuk. Bugün biz de, “*and etmek, yemin yapmak*” demiyoruz da; “*yemin içmek*” diyoruz. Bütün bu inanışların temellerinde yatan, çok eski Türk inanışları vardır. Türk destanlarında, “*yiğitlerin su içmeleri ile atlarına, katı kayın ağacından yapılmış kovalardan su vermelerine*”, geniş yerler ayrılmıştır⁷.

“*Aş ve su*” eski Türk edebiyatında çoğu zaman, hep bilikte geçer: “*aş suvı*” veya “*açmak suvsamak*”, yani *acıkmak ve susamak*, gibi..

³ *Çingiz Han* ile birlikte, *Balçuna* ırmağında su içip yemin edenler, 17 kişi idiler. Bunlar ile çocukları, *Çingiz Han* devletinde, saygı duyulan kişiler olmuşlardı. Bu kişilerden 11 tanesini, *Sino-Turcica* adlı eserimizde tesbit etmiştik.

⁴ “*Türk Kültürünün Gelişme Çağları*” adlı eserimizde, bu gelenek, çok daha geniş olarak ele alınmıştır.

⁵ Altun yaruk: (*Suvarnaprabhasa*), 122, 14.

⁶ *Türkische Turfan Texte*, VII, 11: “*Su yıldızı*” için, yıldızlar bölümüne bakınız.

⁷ *Radiolof, Proben*, III, s. 19/23. 1. sahife numarası, metne; ikincisi ise almanca tercümesine aittir.

Hayvanları sulamak, mitoloji araştırmalarının dışında kalmaktadır. Ancak *Kutadgu Bilig*'de, şöyle bir söz vardı: “*O çağda kurtlar, koyunlar ile birlikte su içtiler*”, yani (*Böri koy bile suvladı ol ödün*)⁸. Bunun bir destan mı, atasözü mü yoksa yabancı dillerden bir tercüme mi olduğunu, burada belirtemeyeceğiz.

“IRMAKLAR”

Irmaklar da, birer akarsudur. Ancak akarsuların, en büyüğüdür. Irmaklar da, büyüklüğüne göre, bir boyun veya bir kavmin, kendi suyudur. Nitekim Uyğur *Bayançur Kağan* yazıtında, “*subı Selenge ermiş*”, yani “(onların) suyu, Selenge (ırmağı) imiş”, deniyordu⁹. Selenge ırmağının kutluluğundan, kuşumuz yoktur. Yine Göktürk *To nyu k u k* yazıtında *Anı* adını taşıyan bir ırmaktan söz açılırken, “*Anı subug baralım*”, yani “*Anı suyuna erişelim*”, deniyordu¹⁰. Anadolu’da *Murat suyu* veya *Fırat suyu*, *Karasu* deyişlerine de çok rastlanır. Hatta Kaşgarlı Mahmud, *Volga*, yani *İdil suyu* için şöyle bir halk şiiri bile derlemişti¹¹: “*Etil suvı aka turur, kaya tüpi kaka turur*”.

Çok büyük ırmaklar, için Türkler, “*yadıg suv*”, yani “*yayık su*” diyorlardı. Aslında Türkler, büyük İmparatorluklardan önce, büyük deniz veya bir okyanus tanıımıyorlardı. Türklerin okyanus için söyledikleri *Talay* sözü, belki de *Tibetçe Dalay* sözünden gelmiştir. Bunu bile bilmeyen Kuzey Türkleri, -Tufan’dan dolayı- Nuh Peygambere, *Yayık-Han* demişlerdir. Pınar üzerinde, ayrıca durmuştuk.

“SU” SÖZÜ VE SU ANLAYIŞLARI

Eski Türkler, su yerine, “*sub*” derlerdi. Sonradan “*b*” sesi, bazı değişmelere uğramış ve daha sonra da, büsbütün düşmüş ve su diye söylenmeğe başlanmıştı. Elbette ki türkçenin engin ve derin geçmişinde, buna benzer değişiklikler olacaktı. Çin dilinde de su, bugün “*suei*” diye söylenmektedir. Eski çağlardaki çince söylenişi ise, eski Türklerdeki *sub* yazılışı ve söylenişine yakındı. Bundan dolayı bazıları, Türklerin *sub* veya su deyiş veya anlayışının, Çin dilinden alındığını ileri sürmüşlerdir.

Türkler, “sub” veya “su” sözünü, Çince den mi almışlardı? Gerçi Türkçe su ile Çince suei sözleri arasında, gerek bugün ve gerekse eski söylenişleri bakımından, büyük bir yakınlık vardır. Ancak su, bütün insanların, hayat ve

⁸ *Kutadgu Bilig*, B. 44, I. “*Kurt-koyun*” eylemesi, eski Türk edebiyatında, çok görülür.

⁹ *Bayan-Çur Kağan* yazıtı, (Şine-Usu), 2.

¹⁰ *To nyu k u k* yazıtı, 27. *Anı Suyı*’nın neresi olduğunu bilemiyoruz.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 75; krşl. Brockelmann, AM I, 29, 4.

varlıklarının vazgeçilmez bir temelini oluşturur. Yani, şu veya bu kültür çevresinden alınan veya verilen, bir kültür unsuru veya konusu değildir. İnsanlar tarihte, dünyaya gözlerini açar açmaz, su ile karşı karşıya gelmişlerdir. Su konusunda bu Çin tesirlerinden, daha çok yeni Çinliler söz açmaktadırlar. Ancak bunun karşı tezi de ileri sürülebilir: ‘‘Su’’ sözünü, yoksa Çinliler mi Türklerden aldılar? Bizce bunlar üzerinde durmağa değmez. İki komşu ve büyük dilde, birbirine benzeyen sözler de bulunabilir!

‘‘Sub’’ söylenişi ve yazılışı, Göktürk yazıtlarının görünmesiyle birlikte, başlıyordu. Bu gelenekler, 744 de kurulan B i r i n c i U y g u r devletinin ilk kağanının, yazıtı ile devam ediyor ve T u r f a n’da bulunan Göktürk yazılı, el yazısıyla yazılmış, *Irk-Bitig* adlı vesikaya kadar, devam ediyordu. U y g u r yazılarıyla yazılmış *Doğ u Destanı* içinde ise su sözü, ‘‘s u g’’ yazılışı ve söylenişiyle görölüyordu. İ t i l rmağı’nın suyu denirken, buradaki ‘‘suyu’’ sözü, ‘‘sugı’’ deyiş ve yazılışıyla yazılmıştı¹². Hemen hemen ilk olarak görülen, bu yazılış ve söyleniş hakkında, fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

‘‘s u v’’, söyleniş ve yazılışı ise, İlk U y g u r yazılarıyla birlikte görülür. Suya, *suv* deme geleneği, 11. yüzyılda yazılmış *Kaşgarlı Mahmud*’un kitabı ile *Ku t a d g u B i l i g* içinde devam etmiştir. Daha sonraki çağlarda bu deyiş, belirli olarak, artık izlenmiyordu. Ancak bir çok Türk ağızlarında ‘‘su’’ sözü, uzun bir sesli ile, ‘‘s u u’’, sū, deyişiyle söyleniyordu. A n a d o l u’daki bazı çağrışımlarda da, uzunluk ve yuvarlaklaşma görülür. Bunun üzerinde, daha fazla durmayalım.

‘‘Sug’’ deyişinin, eski türkçede yalnızca *Oğ u z Destanı* içinde görüldüğü üzerinde azıcık durmuş ve bunu biraz karanlık görmüştük. Ancak R a d l o f’un *Sözlüğü*’nde görülen bir örnek, bu konuda biraz olsun bizi rahatlatabiliyordu. Ona göre S a g a y, K o y b a l ve Ş o r gibi *Alt a y* kültür çevresindeki Türk kesimleri, suya, ‘‘s u g’’ diyorlardı¹³. Onlar da *sug* sözünü, diğer Türkler gibi, ırmaklar ve çaylar için de söylüyorlardı. Görölüyorki Türk Dünyası ve kültürü o kadar geniştir ki, neyin cevabını ararsak, onu aşağı yukarı bulabiliyoruz.

‘‘SU’’ ESKİ MANASI VE ANLAYIŞLARI

Aşağıda bu konuda, eski kaynaklardan ayrı ayrı bölümler verme yoluyla, geniş açıklamalar vermeğe çalışacağız. Bilindiği üzere bizim çalışma metodumuz, ‘‘materyel ve vesikalara dayanarak bir tarih sentezi’’ kurma yoludur.

¹² Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 19, 4.

¹³ Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 755.

1000 veya 1250 yıl önceki Türkler de su sözünü, bizimle aynı anlayışlar ile söylüyorlardı. Onlar ile bizim aramızda, bir ayrılık yoktur. Bu anlayış birliği üzerinde bir kaç örnek verelim:

a) **Irma k su y u**: 11. yüzyıldan önceki bir Türk şiirinde, “*İtil suyu aka turur*”, yani “*İdil ırmağının suyu akar durur*” gibi, bugünkü söyleyişimize çok yakın olan bir söz geçiyordu¹⁴. Burada artık İdil, yani Volga ırmağının suyu gibi, bir tanıtmaya kalkışılmıyordu. Ancak daha sonraki *Uygur* yazılı *Oğuz destanı* içinde, -biraz da Çingiz Han kültür çevresinin tesirleriyle-, “*Etil mürennüng sugı*”, diye bir tanıtmaya girişiliyordu¹⁵. Bu vesikada, dil ve anlayış, oldukça zayıflamıştır.

Gök tük yazıtlarında, bu konulardaki anlayış, daha sağlam ve mantık üzerine kurulmuştur. “*Anı subı*”, Anı adlı, ırmak demektir. Bilge Tonyukuk, strateji gösterirken, “*Anı suyunun (kıyısına) varalım*”, diyordu. Bu anlayışı da, eski Türkçe ile “*Anı subug baralım*” diyerek, sağlam bir mantıkla anlatıyordu¹⁶.

“İlin, yurdun ırmağı” anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Her il ve her yurt, bir ırmağa veya çaya dayanır. Çok eskilerde de, şimdi de iskân ve yerleşmeler, suların düzenlerine göre yapıldı. Nitekim tarihçi Resid eddin de, “*On Uygur*” oymağının oluşmasını, “*On ırmak yatağı*” üzerine kurmuştu. *Gök tük yazılı*, *Bayan-Çur Kağan* yazıtında da, “*Onun suyu, Selenge (ırmağı) imiş*”, deniyordu: “*Subı Selengge ermiş*”¹⁷. Türklerdeki ırmak anlayışı ve ırmaklar hakkındaki inanışlara, yeniden döneceğiz.

b) **Yurdun içiti**: (*Evin ve yurdun içecek suları*): Eskiden de, şimdi de bütün Türklerde, içilen su, mukaddestir. Suyu bulunmayanlara su verme, bir sebil ve bir hayrattı. Konuyu uzatmadan, *Dede Korkut*’tan bir kaç örnek verelim:

Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun,

*Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun*¹⁸!

Yukarıdaki örnek, *bağışla* ilgilidir. Diğer örneğimiz ise, *Beyrek*’in geriye dönmemesi nedeniyle söylenen bir *ağıt* idi.

Karşı yatan kara ağı sorar olsun,

Ağam Beyreğin yaylası idi,...

Soğuk soğuk suları sorar olsun

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 73, 75; krşl. not. 11.

¹⁵ *Oğuz Kağan Destanı*, 19,4; krşl. n. 12.

¹⁶ *Tonyukuk* yazıtı, 27.

¹⁷ *Bayançur Kağan* yazıtı: (Şine-Usu), 2.

¹⁸ *Dede Korkut Kitabı*, 166-12.

Ağam Beyreğin içidiydi,

Ağam Beyrek gideli, içirim yok¹⁹!

Bu sebil veya içit, kişiler için değil; halk veya kendi toplulukları içindi. Halk ve hayvanlar, belirli sınırlarla çevrilmiş, yurdun sularından içebilirlerdi. Bu sular örf ve hukuk bakımından, “Yurdun ve halkın içiti” idi.

“Ailenin içiti” ile suları da, bütün Türklerde ayrı bir öneme sahiptir. *Anadoluda* da, bu yüzden nice kavgalar çıkmış ve kendi suları ile pınarları için nice efsaneler, hikâyeler söylenmiş ve nice türküler yakılmıştır.

Gelin, daha eski Türklerde, “koca evine girmeden önce, kocasının yerleri ile sularını gezerken, onlara saygı ve saçı sunardı”. Şimdi ise bu iş, biraz daha kapalı yapılıyor. Ancak şimdi de gelin, kendisi ve çocukları için, içit olacak sular için, çeşitli jestler yapmaktadır. Bu da normaldir.

c) İçecek su: *Anadoluda* da su içilirken, bazı saygılı tutum ve hareketler gösterilir. Kimisi su içerken, *alnını tutar*; kimisi, *bismillah* çeker; bazıları da saygı ile *yudum yudum* içer... Biz bunların, çeşitli örneklerini görmüş ve yaşamışızdır. Bu konu üzerinde fazla durmayalım. Ancak içecek su ile testi, birbirlerinden ayrılmayan, iki önemli unsurdur.

“Dört testide dolu su”: Bu sözler, eski türkçe yazılmış bir *Buda* metninde geçiyordu. Eski türkçesi şöyledir: “*Tört burnatça tolu suv*”²⁰. Bu, eski bir *Buda* sembolünün, türkçeye uygulandığıdır.

Çinliler, su değil; çay içerlerdi: Bu, çok önemli bir noktadır. Bu gelenek *Çin*’de, daha çok mikropları önlemek için uygulanır. Dağlık bölgeler dışında, *Çin*’de su içme geleneği, görülmez. *Yaylacı*, *hayvancı* ve *köylü Türklerde* ise, su içme ayrı bir zevktir. Gök tük yazıları ile yazılmış *Turfan el yazmasında* da, “*sub içipen*”, yani su içip, su içme âyetişlerini görüyoruz²¹.

d) “Kaynak suyu içmek” de, ayrı bir zevktir. *Anadoluda* da bazı kaynaklardan su içmek için, epey bir yol alınır ve zahmet verilir. II. Yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinde, bir kaynak suyunu içme ile düşmana karşı zafer, yanyana getiriliyordu²²:

“Geceleyn göçelim, *Yamar* suyunu geçelim;

“Kaynak suyunu içelim, *yufka* düşman ufalansın!

Kaynak bu şiirde türkçede *ternğük* sözıyla karşılanmıştır. Bu sözün aslı, *ternğek* idi. *Dernek*, derilmiş yer manasında, su birikintisi, su sızıntısı için

¹⁹ Aynı eser, 103-9. *Beyrek* hikâyesinden.

²⁰ *Altun yaruk*: (Suvarnaprabhasa), 487, 9.

²¹ Thomsen, (A. Stein el yazması), II, 26.

²² Kaşgarlı Mahmud, II, s. 5; Brockelmann, *AM Pr.* 19 c.

söylenmişti²³. Bu konuda örnekler, daha da genişletilebilir. Ayrıca kaynak ve pınarların, Türklerin inanışlarındaki yeri üzerine döneceğiz.

e) *Me y v a s u y u* gibi diğer usareler de, Türk halk inanışları ile halk tıbbında büyük bir yer tutar. Bu, daha sert şeylerin de suyu olabilirdi. *Arpa suyu* veya *darı suyu*’ndan yapılmış bir içki de olabilirdi. Bu usareler, çünkü ve bugünkü hayatımızda, büyük bir yer tutarlar. Bu konuda iki tane de eski *U y - g u r* türkçe vesikasından örnek verelim:

1) *Ü z ü m s u y u* : Kuru üzüm suyu da, eski Türkçe *U y g u r* vesikalarında, ilaç olarak geçiyordu. Buna yalnızca “üzüm suvı”; deniyordu²⁴. Eski Türkçe *U y g u r* vesikaları ile diğer kaynaklarda çeşitli *ü z ü m* adları da geçiyordu: “İt üzümü, meşiş üzüm, tıkma üzüm”, gibi...

2) *S u s a m s u y u* : *Ü z ü m* ile *s u s a m* , *U y g u r* vesikaları ile diğer Türk vesikalarına, girmiştir. Bunlar üzerinde, ziraat kültürü bakımından “*Türk Kültür Tarihine giriş*” adlı eserimizde, çok geniş olarak durulmuştur. Biz burada yalnızca *tıb* ve *şifâ* bakımından bir örnek vermek istedik. Türkler bu eski çağlarda susama, “*tana*” diyorlardı:

“Yaş susamı, havanda döğ suyunu üç kez burnuna damlat”: Bu ilaç reçetesinin eski türkçesi daha güzeldir: “*Yaş tananı sokıp, suvın alıp, tamızgu ol*”²⁵.

K ü n c i veya *k ü n c ü* , *A n a d o l u*’da da, susama verilen bir addır. Bu Türklerin, *ikinci kültür aşamasına* ait bir sözdür. *U y g u r - T ü r k* kültüründe bu iki çağ, birleşmiş ve yan yana görülür:

“Yaş turpu (turmanı) havanda döğüp (sokup), suyunu alıp, susam yağı (künçit yağı) ile karıştırıp damlatırsanız, ağrı söner”²⁶. Bu da başka bir eski Türk reçetesi. Bu yağlar, büyüclükte ve başka işlerde de kullanılıyordu.

GÖKTÜRKLERDE “SU VE SULAR”

“Türk milleti! yerinden suyundan ayrılmazsan,
iyilik göreceksin!”

Göktürk Yıztıltı

Türkler, toprak ve suyu, birlikte tutuyorlar: Bütün büyük dünya kültürlerinde, *toprak* ile *su*, ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise

²³ Kaşgarlı Mahnıud, II, s. 291, 328. Brockelmann; bir yerde “*tarnguk*” olarak yorumluyor: Wortschatz, s. 197.

²⁴ Rahmeti, *Üg. Heilkunde*, I, s. 83.

²⁵ Aynı eser, I, 127. *Tamızma*, damlatma.

²⁶ Aynı eser, a. yer. *Turp suyu*, ile “*susam yağı*”, su ve yağ deyimleriyle birbirlerinden ayrılıyorlar.

toprağı, susuz olarak düşünememişlerdir. Bu, gerçekçi bir görüştür. Ancak toprak ile su birbirlerinden kesin olarak da, ayrılmamışlardır. “*Yer ruhları*”, yer ve sular içinde toplanmışlardı. “*Türklerin yer ve suları*”, aynı zamanda Türklere yardım ediyorlardı. Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, mukaddes varlıklar değillerdi. İnsanlar, onlarla ilişki kurabilirlerdi. Dede Korkut Kitabında, “*kuru kuru çaylara sücü (tatlı) dökme*” ve böylece yapılmış *adak* dilemeler görülmüyordu. Az sonra bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

“*Su ayağı Er Korkut*” da, Dede Korkut’un türbe veya makamı ile bir tanıtmasıdır. Hocamız Abdulkadir İnan, bu konu üzerinde durmuştur²⁷. Dede Korkut, *su ayağı* nasıl oluyordu? Bunu elbette ki bilemiyoruz. Fakat ne olursa olsun bu, muhteşem bir motiftir.

“*Yüce Tanrı*”, yer ve su ruhlarının üzerinde: Yer ile su ayrı; gök ise ayrı mukaddes varlıklar ve güçlerdir. Çünkü Gök tür k yazıtlarında, Tanrı tarafından gök ile yer, ayrı ayrı yaratılmıştı. Elbette ki Gök tür k yazıtlarındaki din ve inanışlar, yüksek bir din anlayışına dayanıyordu. Sonradan Yakut ve Altay Türklerinin şamanizminde, dış tesirler ve geri bir hayat dolayısıyla, bu anlayış ve düşünceler, daha gevşemiş ve daha dağılmışlardı. Bu konulara, yer ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak döneceğiz.

“*Türk’ün mukaddes yeri ve suyu*”: “*Türk Tanrısı, Türk’ün mukaddes (ıduk) yeri ve suyu, şöyle etmiş: Türk milleti yok olmasın diye! Millet (budun) olsun diye*²⁸... Bu, hiç bir milletin tarihinde ve yazılarında görülmeyen, muhteşem bir giriştir. Bu, ne mana, ne incelik ve ne büyük bir güç gösterisidir! Görülüyor ki “*Türk Tanrısı*” ile birlikte, “*Türk’ün mukaddes yeri ve suyu*”, Türk milletinin yok olmaması ve millet olması için, çalışıyorlar. Buradaki “*Türk Tanrısı*” da, muhteşem ve görkemli bir deyiş ve anlayıştır. Ayrıca Gök tür k yazıtlarında, iyi hizmet göstermeyenlerin veya isyan edenlerin de, *mukaddes yer ve sular tarafından cezalandırıldığını*, görüyoruz.

“*Yer ve suyun sahibi*” ise Türklerde ayrı bir konudur. Bunu, ileride yer ruhlarını incelerken açıklamaya çalışacağız. Çünkü, “*Türk’ün yer ve suları*” üzerinde, özellikle yer ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Gök tür k çağı, eski Türk dil ve düşüncesinin en yüce bir çağıdır. Türkler her çağda kendilerine hayat veren topraklara, sulara ve dağlara saygı ile bakmışlar ve onları mukaddes saymışlardı. Şimdi de Allahın bu bağış ve nimetlerine, şükrederek bakıyoruz. Bu, dün de bugün de böyledir. Bu konular da, eski Türk düşüncesi, İslâmiyet ile bağdaşmıştır.

²⁷ Burada “*Su ayağı*”, Sirderya ırmağının kavsığı olsa gerektir. Korkut - Ata’nın mezarı, buradadır: A. İnan, *Makaleler*, s. 168; *Şamanizm*, s. 135, 141.

²⁸ Bilge Kağan yazıtı, Doğu-10.

Er-Sular ve “Vatan” Anlayışı

“Yurdun, yerleri ile suları, aynı zamanda v a t a n demektir”.

Görülüyor ki Türklerde “v a t a n” anlayışı, çok eskilere, belki de binlerce yıl ötelere gitmektedir. Ayrıca vatan için ölmek veya kanını dökmek için de, bazı yüce ve derin sebeplerin bulunması gerekmektedir.

Türkler toprağı, su ile değerlendiriyorlardı: Bu, çok önemli bir noktadır. Yalnız başına bir toprak, suyu olmadan hayat veremezdi. Toprak ancak su ile düşünüldüğü zaman bir mana kazanabiliyordu. Bu konuya yukarıda da dokunmuştuk. Halbuki O r t a d o ğ u ile B a t ı düşüncesinde yalnızca *toprak*, her şeyi içine alabiliyordu.

“Koruyucu yer ruhları”, yalnızca topraktan değil; toprağın bağrını deleerek çıkan, su ile de kendilerini tamamlıyorlardı. A n a d o l u ’daki inanışlarımıza göre, gece ile birlikte, “yerler mühürlenir” di. Ancak yer ile birlikte, “sular da kararır”.

Türkler, “çorak” araziye eskiden de “s u s u z ” derlerdi: Türklerde *çorak* arazi için, çok çeşitli deyimler vardı. *Susuz* arazi için, z i r a a t ç ı T ü r k - l e r a y r ı ; h a y v a n c ı Türkler ise, ayrı deyimler ve sözler kullanırlardı. Bu deyimler ile anlayışları, başka bir eserimizde, derin olarak ele almıştık. “Susuz” ise, geniş anlamalı bir deyimdir. G ö k t ü r k yazıtlarından, B i l g e K a ğ a n yazıtı içinde, şöyle bir söz geçiyordu:

“Yukarı (?) doğru, askeri idare ederek yürüyüp, geceli gündüzlü, yedi zamanda (ötüşke?) susuz (subsız) geçtim, ç o r a k y e r e d e ğ d i m , y e t i ş t i m ”²⁹.

Buradaki sözlerden, *ordunun susuz kaldığı* da anlaşılıyordu. Bir gerçek varsa; o da bu yerin *susuz* olduğu idi. Fakat “ç o r a k ” arazi, bundan sonra başlıyordu. Belki de *çorak* ile *susuz yer* veya *çöl*, ayrı özellikleri taşıyan topraklardı.

“Yerimden Suyumdan Ayrıldım”

Bu sözler, A l t a y dağlarının kuzeylerinde bulunan, G ö k t ü r k yazıtlarıyla yazılmış, *Y e n i s e y yazıtları* adı verilen, bir mezar taşı üzerinde okunmaktadır³⁰: “Yerime, ayta! (?) *Suyuma adırıldım!*” Yani, “yerimden, çok yazık! (?) *Suyumdan ayrıldım!*” Tabii olarak mezar yazıtı, bu sözlerle de bitmiyordu³¹:

²⁹ Bilge Ka ğ a n yazıtı, Güney-Doğu, 51.

³⁰ H. N. O r k u n . *Eski Türk Yazıtları*, III, s. 73.

³¹ Aynı eser, III, s. 72.

1) “Milletimden (budunum), halkımdan (Künim) arkadaşlarım ve akrabalarım (kadaşım) ayrıldım! Doymadım! İlime, hanıma doymadım! Yazıt taşı (bengü) diktim... Yad eldeki, dünürümden ayrıldım!.. Sizlerime, iyi eşlerimden ayrıldım!”

Böyle eski bir Türk mezar yazıtında, ölen bir insanın vatani, ili, halkı, akrabaları ile olan ilgileri üzerinde, ne kadar içten ve ne kadar duygu dolu bilgiler verilmektedir!

2) “Birleşmiş milletimi ot ve su gibi kılmadım”: Yine Gök Türk yazıtlarından, çok derin ve manalı bir sözü sunuyoruz. Türk düşüncesine göre, “insanlardan oluşan bir millet, otlar ve sular gibi, ruhsuz ve duygusuz değillerdi”. Bu bir Türk düşüncesi ve dünya görüşüdür. Bu düşünce, eski türkçemizde, daha derin ve daha manalı olarak anlatılıyordu³²:

3) “Anca kazanıp, (böyle kazanılmış ve düzenlenmiş) biriki budunı, ot ve su b kilmadım” Buradaki “biriki” sözü, birleşmiş veya müttehid anlayışının, aşağı yukarı bir karşılığı olabilir:

4) “Böyle kazanılmış ve düzenlenmiş olan birlik (halindeki) milletimi, otlar ve sular gibi (bırakmadım), kılmadım!” Bizce burada söylenmek istenen mana, daha çok milletimi, “başsız ve hakansız” bırakmadım, demek olsa gerektir.

KANIN, SU GİBİ AKMASI

(Türk milleti: İlinizi bırakıp), gittiniz... Gittiğiniz yerde iyiliğiniz şu oldu: Kanınız su gibi (subça)... Irma k gibi (öğüzçe) aktı”: Bu da Kültegin yazıtı’nın, çok ünlü ve manalı bir bölümüdür. Kanın, “su gibi, ırmak gibi akması”, bu da Türklere göre bir deyiş veya anlayıştır. Aslında Türklere göre insanın kanı değil; kemiği daha önemlidir. Türk düşüncesi, bunun üzerine kurulmuştur. Ancak yine Türklere göre, “kan akıtma, tabu idi”. Daha manalı eski türkçesi şöyledir³³:

“... (Çeşitli yönlerle) barıgma bardıg, barduk yerde edgüg ol erinç: Kanın subça.. kanın öğüzçe yügürti”.

“Yerini Suyunu” bırakıp ayrılma

“Dokuz oğuzlar, yerlerini; sularını bırakıp Çin’e doğru gittiler”: Yerleri ile sularını, yahut illerini bırakıp gitme, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, hoş karşılanmamıştır. Nitekim Kültegin yazıtında Türk milletinin Çin’e doğru gitmemesi, Ötüken’de, yani Gök-

³² Bilge Kağan yazıtı, Doğu-22.

³³ Aynı yazıt, Doğu-20.

t ü r k başkentinde oturmaları, buyruluyordu. D o k u z O ğ u z l a r 'ın da, yer ve sularını bırakarak gitmeleri, doğru görülüyordu:

“*D o k u z O ğ u z budun, ‘‘yer in, s u b ı n ı d ı p’’*, *Tabgaçgaru bardı...*” Bundan sonra yazıtın metni bozuluyordu. Ancak anlaşıldığına göre yazıt, sözlerine şöyle devam ediyordu: “*(Dokuz Oğuzlar, sonra yine), Çin’den ... bu yere geldiler. Onlara bakayım (igideyin), diye düşünüp...*”³⁴

“Yerlerini sularını bırakma” karşılığı olarak, eski türkçede “*ıdmak*” sözü kullanılıyordu. Bu söz, bırakmak ve terketmek manasına olduğu kadar; kaybetmek, “*elinden çıkarmak*” anlayışı ile de, söylenmiştir. Aynı zamanda D o k u z O ğ u z yurdunun yeri ve suları, onları koruyan güçlerdir. Böylece D o ğ u z O ğ u z l a r kaçmakla, kendilerini koruyan kendi ruhları ile güçlerden de, yoksun kalmışlardı. B i l g e K a ğ a n yazıtının bir yerinde, Türk milleti için de aşağı yukarı aynı sözler söylenmektedir:

Yerinden suyundan ayrılmazsan, ey Türk milleti! iyilik göreceksin!”: D o k u z O ğ u z l a r gibi G ö k t ü r k devletinin halkı da, sık sık başlarını alıp, Ç i n ’e doğru gidiyorlardı. Bu, G ö k t ü r k yazıtlarında, sık sık anılan şikayetlerdir. Burada da Türk milletine, halka bir öğüt verilmektedir. Ancak bu çok güzeldir³⁵:

“Kağanından, bu beğlerinden, bu yerin ile suyundan ayrılmazsan, (ey) Türk milleti! Kendin (özün), iyilik göreceksin! Evine gireceksin! Kaygısız ve sıkıntısız olacaksın!”

Türk milleti, yeri, suyu, koruyucu ruhlara ile beslenen; kağanı ve beyleriyle korunan ve bakılan yerini ve yurdunu bırakıp gitmemelidir. Bu, Türk milletine yapılan, bir “*buyruk*” idi. G ö k t ü r k yazıtlarında *buyruklar*, çoğu zaman, “*sabım*”; yani s a v ı m veya s ö z ü m diyerek sonlanıyordu.

Diğer Göktürk inanışları

1) “*Y o l v e s u*”: Bu inanışları, G ö k t ü r k yazıtları ile yazılmış, *Irık-Bitig* adlı bir vesikadan alıyoruz. Ünlü kâşif Aurel S t e i n , buna benzer üç vesika bulmuştur. Bunları yine G ö k t ü r k yazıtlarını okuyan, V. T h o m s e n okumuştur. Bu, bir rüya yorumu idi³⁶:

“Binek atı (özlük at), güneşli yerde, yorgun argın dura kalmış. Tanrının güçlü (Tengri küçine), dağ üzerinde y o l v e s u görüp, ormanlı bir tepe üzerinde, taze ot görerek (yaş ot körüpen), varıp su içmiş (sub içipen), yaş ot yiyecek, ölümden kurtulmuştur. Biliniz, bu iyidir”.

³⁴ Aynı yazıt, Dnğu-40.

³⁵ Aynı yazıt, Kuzey, 13.

³⁶ W. T h o m s e n , (A. Stein el yazması), II, 26.

G ö k t ü r k yazılı bu vesikada görülüyor ki, *rüyada yol ve su görmek* ve böylece ölümden kurtulmak, iyi yorumlanmaktadır.

2) “*Keçeyi s u y a s o k m a k*”: G ö k t ü r k yazılılarıyla kağıt üzerine yazılmış, aynı vesikada görülmektedir. Bu da bir *rüya yorumu*’dur. Ancak bu rüya, iyi yorumlanmamaktadır³⁷:

“*Keçeyi s u y a s o k m u ş (kidizig suubka suukmuş). Ayrıca vur sıkıca bağla. Biliniz ki, fenadır bu (bilinler yablak ol)*” Bu vesikalarda dış tesirlerin bulunup, bulunmadığını bilemiyoruz.

TÜRKLERİN EN ESKİ SU KÜLTÜ VE ANADOLU

İyi bir ruhun makamı olan, suyu kirletmeme A n a d o l u ’da da bu geleneğe bağlı kalınırdı. Hocamızın yazısına, burada bir kaç katkı yapacağız. Ondan sonra da, onun görüşlerini öz olarak vermeğe çalışacağız. D e d e K o r k u t ’taki, “*arı sudan abdest aldı*” sözleri, bu bakımdan bize bazı şeyler söyleyebilir. Yine D e d e K o r k u t ’ta Türklerin, suların kirlenmesine karşı olduklarını ve *kirli suları* istemediklerini, sular ile ilgili bölümümüzde göstermeğe çalışmıştık. D e d e K o r k u t ’tan, bir *su kasidesi* de, sunmuştuk.

Sulardan geçmeğe izinli olma: Veya suyu geçmeğe, Tanrı’nın izin vermesi... D e d e K o r k u t ’ta görülen, “*kanlı kanlı sular, geçit versin*”, sözü bu konuda bize birşeyler söylemektedir. Hocamızın bulduğu bir vesikaya göre, büyük ırmakları geçenler, *izinli* sayılıyorlardı³⁸ Bu iki vesikayı, yanyana getirmek gereklidir.

Büyük sulara saygı ve ibadet: S u k ü l t ü , Türklerde çok eskilerden beri vardır. Bunun temelleri de “*yer-su*” inanış ve anlayışına dayanıyordu. Hocamızın gösterdikleri gibi, “*K i m e k Türkleri, İ r t i ş ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederlerdi. Su, Kimeklerin Tanrısı idi*” Belki kaynakların, biraz abartmaları vardı. Ancak bazı gerçekler de, vardı. Yeniseyliler, *Y e n i s e y (K e m)* ırmağı için de, “*Merhametli Hakan (Kayra-Kan)*”, derlerdi. Yeni gelen g e l i n l e r e , evin çevresini gezdirmek “*su gösterme*” geleneğini de hocamız, su kültürüne bağlamakta idi³⁹. A n a d o l u ’da bu gezdirmeye, yalnızca su gösterme için değil; çevreyi görme ve eğlenme için yaptırılır.

“Suyun içine el sokma yasağı”, bizde, A n a d o l u ’da da vardır. Özellikle, “*banyo suyuna el sokmama*”, bu gün evlerimizde özenle uyulan bir gelenektir. Çünkü, “*arı sudan abdest alma*”, bu gün de bir şarttır. “*Su üzerine*

³⁷ Aynı eser, II, 50. Burada, “Sub” yerine, “suub” diye bir uzatma görülüyor.

³⁸ A. İ n a n , *Türklerde su kültü ile ilgili gelenekler*, Makaleler, s. 493.

³⁹ Aynı eser, s. 492: G e l i n e , “*babalardan kalan su, analardan kalan su*”, diye köyün suları gösteriliyordu.

y e m i n''de bugün *A n a d o l u* 'da yaygın olarak yapılır. Çünkü bizde su da, ekmek gibi Allahın bir nimeti sayılmıştır. "*Suyu yudum yudum içme*" protokolü ve kaidesi, çok manalıdır. Annelerimiz bize, "Allaha şükrederek, yudum yudum için", derlerdi. Bunun içinde sağlık nedenleri de yok değildir. "*Su içerken eli başa koyma*" geleneği üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. *A n a d o l u* 'da aranırsa, "*suya saygı gösterme*" bakımından buna benzer, pek çok örnek bulunabilir.

TÜRKLERİN DİN VE İNANIŞLARINDA SU VE SULAR

"*Su başında Süleyman; su ayağında Er-Korkut! Belâları sen korkut!*"

Bir Bakış duasından

Ebedi, mukaddes, arı ve iyi su

Türklerde su, her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuştur. *A n a d o l u* 'da da bu gelenek, değişmemiştir. *A n a d o l u* 'da su içme, bir "*saygı protokolu*" içinde yapılır. Bu saygı töresinde, "*e k m e k i l e s u* ", birbirinden ayrılmaz. Zaten 11. yüzyıl kaynakları da, yaygın olarak, yemek için "*a ş - s u* " diyorlardı. İkisi, birbirlerinden ayrılmıyorlardı.

1) "*M u k a d d e s s u* ": G ö k t ü r k yazıtlarında yer, ancak suyu ile birlikte düşünülebilirdi. Bundan dolayı yazıların her yerinde, "*ıduk Yer-sub*", yani "*mukaddes yer ve su*" deyimini görebiliriz. Eski Türkçede "*ıduk*", mukaddes demektir. Çünkü, "*su, T a n r ı tarafından gönderilmiştir*". Eski türkçede, "*ıd-mak*" sözü, göndermek demektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *A n a d o l u* 'da da su, bir "*saygı töresi*" ile içilir. *Suyu kirletmek* ve buna benzer daha bir çok şeyler, günah sayılmıştır. Bunun üzerinde fazla duramayacağız.

2) "*E b e d î s u* ": Eski türkçede ebedilik, sonsuzluğa erişme" anlayışı, "*m e n g ü , mengülük*" sözleriyle karşılanırdı. Kuzeydeki *B a ş k u r t* Türklerine göre, "*Semrük adlı çift başlı kartal, "mengülük s u y u n u* " içmiş olarak *K a f dağında yaşıyordu*". Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , bunun üzerinde durmuşlardı⁴⁰. Bu, y a b a n c ı bir motiftir. Ancak akıp giden su veya "*su ayağı*" nın, sonsuzluğa gittiğine, Türkler de inanıyorlardı.

"*â b - ı h a y a t* " anlayışı da, G ü n e y v e O r t a d o ğ u kültürlerinin bir anlayış ve inancıdır. *Kutadgu Bilig*'deki su ile ilgili anlayışları incelerken, Türklerin, buna, "*ıdıllig su*", yani *k a d e h l i k s u* dediklerini, göstermeğe çalışmıştık. *Hayat suyu* da, yine aynı eserde, "*tiriglig subı*", yani *d i r i l i k s u y u* diye anılmıştı.

⁴⁰ A. İnan, *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350.

3) ‘‘*Arı su*’’ anlayışı ve inancı, en güzel *Dede Korkut* Kitabı içinde anlatılmıştır: *Arı su’dan abdest aldılar... Adı görklü Muhamed Mustafa’ya salavat getirdiler...* Bu konuyu da, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde incelemiştik. Eski Uygu yazılarındaki, ‘‘arığ süzük, arığ turuk’’, yani ‘‘arısüzük, süzülmüş; arı-duru’’ sözler, de, bu görüşleri desteklerler.

‘‘*Arı yunmak*’’, *yıkanmak*’da Türklerin İslamiyetten önceki inanışlarından geliyordu. ‘‘*Yunmak, arıtmak*’’, yani ‘‘*yıkayıp, arı olma*’’ anlayışı, eski türkçe budist yazılarında da, görülür⁴¹. İslam sonrasında da, namazdan önce yıkanmak gerek idi. Buda dininde, ‘‘*et ve özünü arığ yunmak, yıkanmak ve arı don giyme*’’, dinin ve düşüncenin, ana prensiplerinden biri idi⁴². İlaç kullanmadan önce de, ‘‘*burunu arığ yunmak*’’ gerekli idi⁴³. Görülüyor ki, *Dede Korkut*’ta görülen anlayış Türklere, çok eskilerden geliyordu.

4) ‘‘*İyi su*’’ (*Edgü suv*): Su, arı olduğu kadar da, iyidir. Eski türkçede iyi, ‘‘*edgü*’’ diye söylenirdi. Ayrıca, ‘‘*arınmak*’’ ile iyi olma, iyileşme arasında, yakın bir ilişki vardı. Bunun için eski Uygu yazılarında, ‘‘*edgüti arıttı*’’, yani *iyileşme* ile *arınılma* anlayışı, yanyana görülüyordu⁴⁴.

5) ‘‘*Yücelen ve inen su*’’: Bu anlayışı eski bir Uygu Türk şiirinde görüyoruz⁴⁵. ‘‘*Ağdınur, inen sular*’’: Ağmak, türkçede yükselmek demektir. Güneşin yükselmesi de, bu sözle anlatılırdı. Çağ çağ, Türklerin suları anlatışlarında, bir değişme oluyordu. Ancak Türk dili ve düşüncesi, görkemini kaybetmiyordu.

‘‘Su ayağı’’, ‘‘su başı’’, ‘‘su içme’’, ‘‘sulanma’’

1) ‘‘*Su-ayağı, su-başı*’’: Su ayağı’nın ne demek olduğu üzerinde, aşağıda duracağız. *Su başı* anlayışı da, pınar, kaynak ve bulak ile ilgili bölümlerimizde ele alınmıştır. Türklerin su ile ilgili görüşü ve inanışlarını vesikalarla pekiştirmek istiyoruz. *Abdulkadir İnan* hocamızın yayınladığı, *Kırgız-Kazak baksıları*’nın söylediği bir dua vardır⁴⁶:

‘‘*Diri desem, diri değil, Korkut-Ata Evliya!... Su başında (kaynaklarında) Süleyman; su ayağında Er-Korkut! Belâları, sen korkut! Çağırdığımız zaman gel, Pirim! Bunlu, (kaygulu) ile hastalığı keselim, şifâ ver (tabip ber), pirim!*’’ Tercümede, hocamızdan biraz ayrılıyor. Bu söyleyiş ve

⁴¹ Altun Yarık: (Suvarnaprabhasa), 478, 20.

⁴² F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 29, 12.

⁴³ Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, I, 132.

⁴⁴ Chuastuanif, I, 133.

⁴⁵ Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, 38, 145.

⁴⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 135, 142.

anlayışların, diğer bir eş, benzer ve paralellerini bulamadık. Ancak su kaynaklarıyla, *su ayağı*, yani *k a v ş a ğ ı n ı n d a*, bizde ve bütün Türklerde kutlu olduğu bir gerçektir.

2. “*Su içme ile içit*”: Bunun üzerinde de, *D e d e K o r k u t* ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. “*İ ç i t*”, birine veya bir yurda ait olan, içilecek sudur. Nitekim *D e d e K o r k u t*’ta şöyle deniyordu: “*Sovuk sovuk sularını sorar olsam, ağam Beyrek’in içidiydi...*” *D a ğ r u h u*’nun, “*su içtiği yer, Kara-Dağ idi*”. Görülüyor ki en kuzeydeki Abakan Türklerinin dualarındaki bir *dağ ruhunun* da, *su içtiği bir yeri*, “*i ç i t i*” vardı. Burası da kutlu *Kara Dağ idi*⁴⁷.

3) “*Sudan sulanmak gerek!*”: Bu da, *Hatayî*, yani *Ş a h İ s m a i l*’in bir sözüdür:

Bir boyu, boylamak gerek,

Bir sudan, sulanmak gerek,

Bir dili, söylemek gerek

Ferîştehler, bilmez ola!

Bir yol, bir inanç ve *mezhep* de, bir su yolu veya bir su gibi görünüyordu. Huyları ve işleri bir olan insanlar için de, “*suyu bir*” denilir. “*Aynı suyu içiyorlar*”, “*suyunca gitmek*” gibi, daha bir çok sözler, bu anlayış ve inancımızı gösterir. *K u t a d g u B i l i g* ile ilgili bölümümüzde de, buna ait örnekler verdik.

“And içme” ve “çocuk isteme”

1) “*And içme*”: Dikkat edilirse türkçemizde, and etmek ve hatta yemin etmek bile, az söylenir. Anadolu’da daha çok *yemin içtim*, denilir. Ancak bu anlayışın, su veya su içmek ile bir ilgisi yoktur. Bu yalnızca *and kâsesi* ile, içki veya kırmızı içmektedir. *G ö k t ü r k* çağındaki heykellerin, hemen hemen hepsinin elinde, bir *and kâsesi* bulunur. “*Su içme ile and*”, ancak kuzeylerdeki, *ayı kültü* bulunan Türklerde görülür. Bunlar, *ayı kafatası ile su içer* ve böylece *and etmiş* olurlardı⁴⁸. Bu, *Büyük Hun İmparatorluğunda*, kafatası ile and içme törenlerinin, iptidai bir örneği olsa gerektir.

2) “*Çocuk isteme ve kutlu pınarlar*”: *A n a d o l u* masallarında, çocuk isteyenler için *elma*, önemli bir motiftir. *M a n a s* destanı içinde ise, *elma ağacı* önemlidir. *Ağaç ile pınar*, herhalde daha orijinal ve eski bir

⁴⁷ Aynı eser, s. 124 (15). *A b a k a n* kamları, *içit* için burada “*sugat*”, “*sugattı*”, diyorlar.

⁴⁸ A. İ n a n, *Eski Türklerde ve folklorda “Ant”*, Makaleler, s. 320: “*Bu suyu içtiğim gibi, ayı beni yezin*”, diyorlarmış. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde *ayı kültü* yoktur.

motif olmalıdır. Bu konu üzerinde “*Türk Mitolojisi I*” adlı eserimizde de durmuştuk.

Yakup Han, karısının kısırlığından şikâyet ediyor ve şöyle diyordu: “*Bu Çırcı’yı (yani kadını) alalı, ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun, mezarlı yerleri ziyaret etmiyor; elmalı yerlerde, yuvarlanmıyor; kutlu pınarların yanında, gecelemiyor!*”.

Kırgız ve Kazak Türkleri de, “*kısır olan kadınları, sahrada bulunan tek ağacın, pınarın, (veya kayunun) veya suyun yanında gecele-tip, kurban kesiyorlardı*”⁴⁹..” A n a d o l u ’da da çeşitli dileklerle ziyaret edilen su başları ile çevresindeki ağaçlar vardır. “*Tek ağaçlar*” da, A n a d o l u ’da ki inanışlarda, önemli bir yer tutarlar. Özellikle dağlar ve tepelerin başında ki *tek ağaçlar*...

“Su kıyısında kurban”, “çift başlı kartal”

1) “*Su başında veya su kıyısında kurban*”: A n a d o l u ’da da yatırların birçokları, su başlarında bulunur. Aranırsa, büyük ırmakların yanında, *kurban* kesildiği de, görülebilir. 1759 da, Kazak-Kırgızlarla Kalmuklular, bir barış andlaşması yapmışlardı: “*Bu lanı k adı verilen su-yu n kıyısında, altında “gök-kaşga” denilen bir işaret bulunan bir boz ay-gır ile kara başlı bir koç u kurban kesmişler. Ellerini kana batırmışlar ve böylece andlaşmışlar...*”. Bu çok önemli vesikayı, hocamız A. İnan bulmuştur⁵⁰.

2) “*Çift başlı kartal*”: Yukarıda, ölüm süzlük, yani “*men-gülük suyu*”, üzerinde dururken, bu konuya yine dokunmuştuk. Türk mitolojisi adlı eserimizde de, “*Simurg*” kuşu hakkında epey not vardır. Kendisi bir Başkurt olan hocamız A. İnan’ın bulduğu bir Başkurt efsanesi, bu konuda değer bakımından, oldukça ağırlıklıdır: “*Se mr ü k adı verilen iki başlı bir kuş varmış. Bir başı, kişi başı gibi imiş ve kişi dilince konuşmuş. Ö l ü m s ü z l ü k, yani “m e n g ü l ü k s u y u ” nu içtiği için, ölmezmiş. Ka f dağında yaşarmış. Göllerde yaşayan ejderhaları kapıp, Ka f dağına atarmış*”⁵¹. Bunun iç i t i, yani su içtiği yer neresiymiş, söylenmiyor. Yukarıda verdiği-miz bir efsanede ise “*Dağ ruhu*” suyunu, *Kara Dağ* adlı bir dağdan içermiş. Yani onun bir içiti varmış.

⁴⁹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 168. Bu bilgi, Molla Gazi Hoca’nın, “*Kazak Halkının Adetleri*” adlı risalesinden alınmıştır. Çok değerli bir bilgidir.

⁵⁰ A. İnan, “*Ant*”..., Makaleler, s. 319. Bu olay, 1759-60 yıllarında olmuştur.

⁵¹ A. İnan, *Türk folklorunda, Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350: Kırgızlar’ın Er-Töşük destanından: *Proben*, V, s. 378 vd. (metin).

Yeni gelinlere su gösterme

Koca evine yeni gelen gelinler, bazı tutumlarda bulunurlar. A n a d o l u ' - da da, "ocağın yanına hamur yapıştırma" veya hafif yollu saçı yapmalar görülür. Türk ailesi ile ilgili eserimizde, bu konular üzerinde, daha geniş olarak duracağız. İslâmiyetten önceki geleneklerin çok yaşadığı K a z a k - K ı r g ı z l a r d a , *Yeni gelin, kayınbabasının evinde, yanan ocağa yağ atar ve secde edermiş*". B a ş k u r t Türklerinde ise, "yeni" g e l i n l e r , kayın babasının içtiği p ı n a r l a r ile koca yurdunun içinde bulunan, ırmak ve göl sularına para atarlarmış⁵²". Bu daha çok, kendi çocuklarını da yaşatacak olan, sulara karşı yapılan, bir saygı gösterisidir.

"SU" İLE İLGİLİ ESKİ TÜRK ATASÖZLERİ

“Suyu görmeden, babucunu çıkarma”

Eskibir Türk atasözü

Aşağıda sunacağım atasözleri, 11. yüzyılda, *Kaşgarlı M a h m u d* tarafından derlenmiştir. Bu atasözleri halk dilinden derlenmiştir. Bundan dolayı bu sözlerin, çok daha öncelerine ait olmaları gerektir. Hepsi de, çok gerçekçidir. Halkın, yüzyıllar öncesinden gelen tecrübelerine ve dünya görüşlerine dayanır. Çoğu da, bugün halâ Türkiye’de, ufak değişikliklerle söylenir. Konuyu uzatmadan, örneklerimizi hemen vermeğe başlayalım.

Kaşgarlı M a h m u d , ilk önce atasözlerinin, eski türkçelerini vermiştir. Ondandır bu sözlerle bağlı kalarak, arapça bir tercümesini vermiştir. Bunu da yaptıktan sonra atasözünün, kendi görüşüne göre, bir açıklamasını yapmıştır. Biz de *Kaşgarlı M a h m u d* ’un bu tercüme ve görüşlerini, kendi görüşlerimizi de katarak yorumlamağa çalışacağız. Ancak bugünkü Türk okuyucular için, önce atasözlerinin türkçelerini sunacağız:

1) *Suyu görmeyince, pabuç çıkarma*. Eski türkçesi: “*suw körmeginçe, etük tartma!*” Atasözünü derleyene, yani *Kaşgarlı M a h m u d* ’a göre, “*kişilere işlerinde acele etmeyerek, ağır başlı davranmaları*” için söylenirdi⁵³. Gerçi sözün içinde, bu mana da vardı. Ancak bugünkü anlayışımız da, doğrudur”. *Suyu görmeden, paça sıvamak*”, gibi...

2) *Susamışa serâb, büsbütün su görünür*. Eski türkçesi: “*Usukmuşka sakıg kamug suv körünür*”: Susamış insan, her serâbı su gibi görür. Derleyiciye göre bu söz, “*her şeyi kendi işine yarar gibi gören yoksul kimse*” için, söylenir⁵⁴.

⁵² A. İn an , *Şamanizm*, s. 166.

⁵³ *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 426; Brockelmann, Spr. 258.

⁵⁴ *Kaşgarlı Mahmud*, I, s. 191; Brock., Spr. 176.

3) *Balık suda, gözü ise dışarıdadır.* Eski türkçesi: “*Balık suvda, közi taş-tın*”: Kaşgarlı Mahmud’a göre bu söz, “*her şeyin içinde bulunup da, bil-miyormuş gibi görünen kimse*” için, söylenir⁵⁵.

4) *Kuyuda su var, fakat itin burnu (yetiştir) değmez.* Eski türkçesi: “*Kud-hugda suv bar, it burnı tegmes*”: Derleyiciye göre bu söz, “*bir işi dileyip de, ona erişemeyen veya başkasının yemeğine göz dikerek, onu ele geçiremeyen*” için söylenir⁵⁶.

5) *Buğday yanında, karamuk da sulanır.* Eski türkçesi: “*Buğday kâtın-da sarkaç suvalur*: Kaşgarlı bu sözü, “*buğdayın devleti ve bereketi yüzün-den, karamuk da su bulur*”, diye yorumluyor⁵⁷.

6) *Geçidi, (köprüyü?) su götürdü:* Eski türkçesi: “*Ol keçişni suv iletті*”: Kaşgarlı’ys göre bu söz, “*geçmiş ve artık elde edilemez bir iş*” için söylenir⁵⁸.

7) *Su bile içirmeyene, sen süt ver:* Eski türkçesi: “*Suv içürmezke, süt ber: Bu, “sana kötülük edene, iyilik yap”, demektir*⁵⁹.

8) *Su vermeyene, sen süt ver:* “*Su birmezken, süt ber*”: Kaşgarlı’ya göre, “*sana kötülük edene, sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin, onu sana köle yapar*⁶⁰.

9) *Eşek, başım esen olsa, denizden su içerim, dermiş:* Eski türkçesi: “*Eş-yek ayur, başım (esen) bolsa, sundırıda suv içgey men*”: Bu söz, “*dileğine eriş-mek için, uzun seneler yaşamak isteyen kimseler*” için söylenirmiş⁶¹.

10) *Buzdan su damlar:* (Babadan oğula geçenler için): eski türkçesi: “*Buz-dan suv tamar*”: Bu söz, “*huyuları babasının huyuna benzeyenler*” için söylenirmiş⁶².

11) *Çocuk, oğlan su döker; büyük (kayıp düşerek), bir yanı kırılır:* Eski türkçesi: “*Oglañ suv töker, ulug yanı sınur*”: Bu söz, “*küçükün yaptığı kötü bir işten, büyüklerin gördükleri zarar*” için söylenir⁶³.

Yukarıda sunduğumuz bu çok eski Türk atasözleri için, bugünkü türkçe-mizdeki paraleller ve benzerler aramayı, gereksiz görüyoruz. Bununla, ko-numuzu da dağıtmış ve saptırmış oluruz. Zaten bu atasözlerini okuduğumuz zaman, hepimizin aklına, bunların bir çok benzerleri gelir. Halkın bağrın-

⁵⁵ Aynı eser, I, s. 191; Brock., Spr. 38.

⁵⁶ Aynı eser, I, s. 375; Brock., Spr. 120.

⁵⁷ Aynı eser, III, s. 240; Krşl. Brock., Spr. 218.

⁵⁸ Aynı eser, I, s. 369. Krşl. Brock., Spr. 96.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 218.

⁶⁰ Aynı eser, III, s. 129. Krşl. Brock., Spr. 140.

⁶¹ Aynı eser, I, s. 492. Krşl. Brock., Spr. 35.

⁶² Aynı eser, III, s. 123. Krşl. Brock., Spr. 27.

⁶³ Aynı eser, II, s. 29. Krşl. Brock., Spr. 94.

dan ve düşüncelerinden kopup gelen Türk atasözleri, her çağda gerçek bir hayatı ve hayat görüşünü yansıtmışlardır. Bu atasözlerinde *balık, köpek, eşek* gibi, hayvanlar da verilmiştir. Fakat bunlara da, insan gibi bir *kişilik* verilmiş ve gerçek günlük hayat ile yorumlanmıştır.

Az sonra *Kutadgu Bilig'e*, yazarı *Yusuf Has Hâcib'e*, yani T ü r k a y d ı n - l a r çevresine geleceğiz. Orada ise yeni bir Türk dünyası ve Türk düşüncesi ile karşılaşacağız. Orada, elbette ki dış tesirler daha çok olacaktır. Ancak hem halkda ve hem de Türk aydınlar çevresinde, her fikir türkçe düşünülmüş ve türkçe anlatılmıştır.

KUTADGU BİLİG'E GÖRE SU VE SULAR

*Ev almak ister isen, komşusunu sor!
Yer almak ister isen, sularını sor!*

Kutadgu Bilig

K u t a d g u B i l i g , Türklerin *yerleşik* kültürlerinin, büyük eserlerinden biridir. K a r a h a n l ı çağının, görkem ve haşmetinin, yüce bir sembolüdür. Bunların doğusunda ise, henüz müslüman olmamış, U y g u r - T ü r k dil ve edebiyatının eserleri yükseliyordu. Ancak bu K a r a h a n l ı kültürünü, U y g u r - T ü r k kültür çevresinin içinde düşünmek doğru değildir. K u t a d - g u B i l i g 'de görülen söz ve deyimlerin çoğu, eski U y g u r - B u d a deyimlerinin, iz ve hatıralarını taşırlar. Ancak K a r a h a n l ı l a r , Uygurların daha batısındaki bir Türk kültür çevresidir. Hele İslamiyetin tesirleriyle, büsbütün bağımsızlığına kavuşmuştur.

Karahanlılar, yabancı fikirleri de, en eski ve öztürkçe sözlerle benzeştirebildiler: K u t a d g u B i l i g içinde, eski İ r a n edebiyatı ile benzer temalarının, hiç bulunmadığını söylemek, elbette ki doğru olamaz. Bu konularda, biz de bu *Batı tesirlerini*, yakından duyduk. Ancak bütün fikirler, kök ve manaları çok eskilere dayanan, türkçe sözlerle anlatılmıştır. Sunduğumuz örnekler içinde, bozulmuş bir farsça sözle, “*ni'met*” gibi bir arapça deyimden başka, yabancı bir iz görülmemektedir. K a r a h a n l ı Türkleri, yabancı düşünceler ile fikirleri, kendi Türk özlere içinde, bağdaştırmış ve Türkleştirmişlerdir.

“*Yüz suyu*”, yani bizim de çok kullandığımız bir anlayış ve sözü, K u t a d g u B i l i g 'de de sık sık görüyoruz. Y ü z s u y u , “*onur, şeref, itibar*” manalarında kullanılmıştır. Ancak “*beylerin onuru*” da, “*bey suyu*” gibi, artık bizim kullanmadığımız, deyimler içinde görüyoruz. “*Söz suyu*” nu da, bunlara katabiliriz. Böylece bu gün bizim kullandığımız, *yüz suyu* anlayışının eski köklerine de inebilmiş oluyoruz.

Kutadgu Bilig’de Türk kozmogonisi: Örneklerimiz, Kutadgu Bilig’in tümü taranarak, derlenmiş ve seçilmiş sözlerdir. Bundan dolayı eser ve yazarı Yusuf Has Hâcî ile çevresinin, düşünce ve fikirlerini, bize az çok, kesin olarak anlatabilirler. Bu örnekler, rastlantılara göre seçilmiş ve kitabımıza konmuş, sözler değildir. Bu, kitabın indeksinden kolaylıkla kontrol edilebilir. Yazılan ve söylenen şeyler, kalıcı olmalıdır. Bundan dolayı Kutadgu Bilig’de ki bütün materyel, tam olarak verilmiştir. Ancak mana ve söyleniş bakımından, birbirine benzeyen beyitlerin tekrarına da, bir gerek görülmemiştir. Eser, aydın bir çevreye aittir. Bundan dolayı, efsane ve mitolojiye ait izler, çok azdır. Ancak bunlar da, “*Türk kozmogonisi*” ne ait düşüncelerdir.

Suyun rengi, göz suyu, ağız suyu (söz), yüz suyu

1) “*Suyun rengi*”: Alfabe sırasını aşarak, konuya suyun rengi ile başlayalım. Dedede Korkut’taki “*kara kara sular*” deyişi, çok yaygın ve çok derin bir manayı içinde topluyordu. Bunlar, halk şiiri ile halk ruhundan kopup geliyordu. İçlerinde, din ile birlikte bir çok inanışlar ile düşünceler saklıyorlardı.

Kutadgu Bilig ise, Türk aydınlarının bir eseri idi. Kitapta nedense “*Karasu*” deyimini göremiyoruz. Kitabın yazarı Yusuf Has Hâcî, daha çok göğe ve yere bilinçle bakmakta ve bir kozmogoni felsefesi yapmak istemekteydi. Eserde yalnızca “*yeşil su*” tanıtması görülmüyordu. Bu tanıtma, yeşil çiçek ve yeşil ağaçlarla yanyana görülmüyordu. “*Yeşil ırmak*” yani “*yaşıl-Ögüz*”, yalnızca Göktürk yazıtlarında görülmüyordu. Kutadgu Bilig’de ise, *yeşil su, yağız yer ve yeşil çiçekler*” yanyana görüyorlardı: (KB, 3212):

1. *Yağız yer ile yeşil su, yaraşıp uyuştular,*

Arada binlerce çiçek, gülerek, açıldılar.

2. *Kara gece, aydınlık güne yaklaşmaz,*

Yeşil su ise, kızıl ateşe konuk olmaz. (KB, 2250).

Yukarıdaki ikinci örnekte görüldüğü gibi, “*gündüz-gece*” ile “*ateş-su*” unsurları, yanyana getirilmiştir. Ancak suya en yakın olan, *yeşil çiçek ve yeşil bitki*, yine su ile birlikte renkleniyorlardı. Yine bahar anlatılırken, “*Yağız yer, yüzüne yeşil ipek (torku) bağladı*”, deniyordu (KB, 68).

2) “*Ağız suyu, göz suyu, YÜZ-SUYU*”: İnsanla ve insan fiziolojisi ile ilgili anlayışlar olduklarından, bunları yanyana incelemeyi, daha doğru bulduk:

a. “Ağız suyu”: Ağız suyu K u t a d g u B i l i g ’de yalnızca bir yerde geçer. Aslında buradaki ağız suyu, ağızdan çıkan söz ile ilgilidir. Bundan dolayı alacağımız dört satır ile bu manayı, tamamlamağa çalışacağız: (KB, 2686-7):

Ağızdan bazan ateş, bazan da su çıkar,

Birisi süsler bezekler, birisiyse yıkar.

Gereksiz bir söz yanan ateş gibidir,

Ağızdan çıkarma sakın, sonra kendin yanarsın!

b. “Göz suyu ve gözün sulanması”: Burada bir kaç örnek verip, ondan sonra bu sözlerin, yorumuna geçeceğiz:

1. İnsanın yüz güzelliği ne güzel şey!

Su içer bu güzelliğe, iki göz! (KB, 2467).

2. Tanrı kime utanma ve göz suyu vermişse,

Ona şerefle, yüz suyu ve devlet de verir (KB, 2007).

3. Hayâ ile insan, onurlanır, (yüzü sulanır),

Hayâ ile insanın, gözünü parlar, sulanır! (KB, 2207).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, K u t a d g u B i l i g ’de “göz suyu ile yüz suyu”, eş olarak söyleniyor ve aralarında bir ilişki kuruluyordu. Güzelliğe bakıp doyma da, gözlerin su içmesine benzetiliyordu. Türklerdeki “su içme ve kanma” anlayışı, “güzelliğe bakma ve kanma” anlayışıyla, ne kadar güzel bağdaştırılıyordu.

c. “Yüz suyu”: Bu anlayış, bize kadar uzanmış, yayılmış ve güzelleşmiştir. Yukarıda, “göz suyu” ile ilişkili olarak, üç örneği sunmuştuk. Bunları tamamlamak için, yine K u t a d g u B i l i g ’den bir kaç örnek daha sunalım:

Zenginleşir, büyürse, ünü de yayılırsa,

Ondan uzak düşerim, onuru ve yüz suyu da düşer! (KB, 737)

2. Kötülere katılma, ey aslı arı,

Yüzünü suyunu, bırakmazlar arı! (KB, 4289).

3. Yüzünü sulu, onurlu, tutmak istersen eğer,

Dilini söyletme, yalan sözle, sen bundan sakın! (KB, 4297)

4. Onlardan birisi, onur ve yüz suyu dilerse,

Ona yüz suyu ver; ona devlet ver ve kandır! (KB, 5516)...

Bazısı da mal ile, hem onur ve hem de yüz suyu diler,

At ver, elbise (hil’at) ver, bak da gör, yürüsün ünü! (KB, 5518).

5. *Düşde nice yükselirse insan, yükselir devletiyle kutu, Ağırılık, saygı bulur, o kadar iyilik bulur, kendi yüz suyu!* (KB, 6040).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, 11. yüzyılda “onur ve itibar sahibi olmak” manasına kullanılmıştı. Örneklerde, bazı ince mana ayrılıkları vardır. Bizdeki, “yüzü suyuna”; “yüz suyu dökmek” de, Kutadgu Bilig’deki bu anlayışlara yakındır.

Akarsu, arı ve kirli su, aş ve su, ateş ve su

3) “*Akar su*” “*Akıntılı su*” veya buna benzer tanıtımlar, özellikle Dede Korkut içinde çok görülür. Bunları aşağıda bütünü incelikleriyle sunmağa çalışacağız. Dinde ve inanışlarda akar suya verilen değer, yalnız bu eser ile Anadolı’da değil; Altay Türklerinde de görülüyordu: (Radlof 4,743).

“*Akar su ve güzel söz*”, birbirine benzetiliyor ve Kutadgu Bilig’de, iki yerde görülüyordu. *Baksı* dualarında Dede Korkut için söylenen “*Su ayağı Er Korkut*” üzerinde durmak da ayrıca gereklidir:

1. *Akar su, güzel yörük dil ve kutluluk, durmadan.*

Dünyayı dolaşırlar, yürüyüp, yorulmadan! (KB, 669).

2. *Bu dilin sözleri, bir akar su gibidir, Nereye akarsa o, düz çiçekler bitirir!* (KB, 2688).

4) “*Arı ve kirli su*”: “*Arı sudan abdes alan*” Oğuzları, sık sık Dede Korkut kitabının içindeki dualarda görüyoruz. Türklerde suyun arılığı, çok önemlidir. *Arılık*, yalnızca, dış temizlik değildir. *Ruh temizliği* de, bu sözün içinde yer alıyordu. Bu anlayış, İslamiyetten önce de, İslamiyetten sonra da Türklerde vardı. “*Arıg süzüg, arıg silik, arıg turug*”, yani “*arı duru*”, gibi sözler, bu anlayışın en güzel örnekleridir.

“*Arı aş ve su*” günlük hayatın önemli bir prensibidir. Kutadgu Bilig’de “*aş-su*”, yemek karşılığı olarak, hep birlikte söyleniyordu. Aşağıda bu konu üzerinde, yeniden duracağız:

1. *Arı, temiz olursa aşçı, arı temiz aş verir,*

Arı temiz olursa aş su, seve sevine yenir: (KB, 2846)

2. *Arılık temizliği, bütün insanlar diler,*

Arı olursa aş su, insan (onu) arzular: (KB, 2857).

3. *Kadehte tüy olursa, faydasız olur.*

Tüy düşmüş aş su ise, pek tatsız olur: (KB, 2918).

“*Kirli su*”: Yukarıda suyun başlıca özelliğinin, arılık olduğu üzerinde durmuştuk. Kirli su ise, insanlardan uzak ve hoş bir şey değildi. Yalnızca edebiyat ve düşüncelerde, teşbih ve benzetme için kullanılıyordu:

Arı temiz olmayanı, insan yıkar arıtır,

Eğer bir su kirlenmişse, o nasıl arıtılır! (KB, 2108).

5) ‘‘A ş ve s u ’’: Yukarıda da belirttiğimiz gibi ‘‘aş-su’’ birleşik deyi-
mi, yalnızca y e m e k için kullanılmıştır. Belki de K u t a d g u B i l i g yazarı
ile çağında, susuz bir yemek düşünüleliyordu. Burada, aynı eserden ‘‘aş-su’’
birleşik deyi mi ile ilgili dört örnek vereceğiz. Bu örnekler, başlıca şu anlayış-
ları taşırlar: 1) İvedi, acele yemek yemeyin, hastalık yapar. 2) Yemeğe çağır-
san da, çağırmasan da bir kusur bulunur. 3) Yemeğini yiyen doysun, aç
kalkmasın. 4) Aç kişiler ve yemek:

1. İvedi iş kıalarsan, hep kötü olur,

ivedi yemek (a ş - s u) yersen, hastalık (ig) olur (KB, 1998).

2. Yemeğe (a ş - s u) çağırmasan, bir kusur (müni) olur,

Çağır-san da kişiler, bin kusur bulur! (KB, 4647)

3. Sen iyi yap yemeği (a ş - s u) , (hazırla) arı,

(Yiyen doysun) ve kalksın! Konukla arı! (KB, 4648),

4. Karnı açkımış kişi, aşın yüzünü görse,

Susamış kişi kanar, suyun yüzünü görse! (KB, 2924).

6) A t e ş ve s u : Ateş ile su, diğer dünya kültürlerinde görüldüğü gibi
birbirlerinin zıddı ve karşıtı idiler. K u t a d g u B i l i g ’den seçerek aldığımız
bu beyitlerde, elbette ki O r t a d o ğ u kültür ve edebiyatlarının bazı te-
sirleri vardır. Ancak bütün beyitler de, yalnızca türkçe sözlerle yazılmışlardır.
Sözler, eski ve arkayık bir karakter taşırlar. Müslümanlıktan önceki U y g u r
edebiyatının bir devamı gibidirler. Beyitlerin dayandığı manalar, aşağı yukarı
şöyledirler:

1) ‘‘gece-gündüz’’, ‘‘su-ateş’’, ‘‘yeşil-kızıl’’ karşılaştırmaları. - 2) Su-ateş,
‘‘düşmanın yenilmesi-ateşin sönmesi’’. - 3) Su-ateş, ‘‘iyi kötü söz, ‘‘yapma-
yıkma’’. - 4). Su-ateş, ‘‘gülme-ağlama’’. - 5) ‘‘Su-ateş-beylerin ünü’’:

1. Kara gece vaklaşmaz, aydınlık (yaruk) güne,

Yeşil su konu r olmaz, kızıl ateşe (ot)! (KB, 2250)

2. Düşman bir dağılırsa (saçıt), yeniden derilemez,

Su ile sönen ateş, yeniden (yana) dirilemez! (KB, 2396)

3. Ağızdan bazan (bara) ateş, bazan ise su (yani söz) çıkar,

Bunlardan biri yakar, birisi ise yıkar! (KB, 2686)

4. Bir ara ateş olur, bir ara gör su olur,

Bir ara gör (kör) güldürür, bir ara da ağlatır! (KB, 4096)

5. Üç şeye olma yakın, (olma üç şeye) komşu (konşu),
Yanar ateş, akar su; bir de beylerin ünü (küsi) (KB, 4097).

Baba-oğul ve su, bilig ve su, söz ve su, zulüm ve su, ün ve su

7) *Su ile “Baba ve oğul”*: Kutadgu Bilig-yazarı Yusuf Has Hâcib, oğul kız sahibi olmayı, büyük bir mihnet ve eziyet gibi gösterir. Anlaşıyor ki yazar, oğul-kız sahibi olmak isteyenlerin, bunun güçlük ve sorumluluklarını bilip, ona göre hazırlanmalarını, göstermek istiyordu:

*Oğul kızı doğanın, gemisi parçalanır (sın-),
Gemi parçalanırsa, suda kim diri kalır! (KB, 3387).*

Yaşlılar için, bir yerde de bir rüya yorumu yapıyor. Aslında bir beyitle, bütün bölümdeki manayı anlatmak da çok güçtür. Bir örnek olsun diye sunuyoruz. Bir yaşlı için, iyi bir yorum değildir:

*Eğer mevsim kış ise, düş gören de yaşlıysa
Akar su buz, kar dolu; eğer düşte görürse... (KB, 6013).*

8) *Su ve beylerin “ünü”*: Yukarıda “yüz suyu” deyiminin, onur, şeref ve itibar anlayışıyla kullanıldığı üzerinde, durmuştuk. Kutadgu Bilig’de bir kaç yerde de, “beylerin ünü” yerine, “beylerin suyu” denildiğini görüyoruz. Bu, çok önemli ve manalı bir deyiş ve söyleyiştir. Bey ve hakanların, memurları ile elçilerini iyi seçmeleri öğütleniyordu:

Eğer elçi kötü (yavuz), kof ve boş (kovı), (bir kişi olur ise), kuşkusuz (siziksiz) tükenir, orda beylerin suyu! (3629)

9) *“Bilig ve su”*: Deniz ve ırmak ile ilgili bölümümüzde de, bu konu üzerinde yine duracağız. Bilgiyi, suya veya denize, ırmağa benzetme, Ortadoğu kültürlerinde de görülür. Ancak buradaki sözler, çok eski bir, türktedir. Ayrıca yabancı sözler de, görülmemektedir. Burada sunacağımız beyitler, ayrı ayrı yerlerden derlenmiştir. Buna rağmen aralarında bir mana yakınlığı ve akıcılığı görülür:

1. Bir akar su gibidir, dilin söylediği söz,
Nereye su akarsa, çiçek orada biter (ön-). (KB, 2688)
2. Bilgilerin sözleri, yerde su gibi durur,
Suyu yerde akıtsan, orada ni’met olur!
Bilgili kişilerin, sözleri hiç eksilmez (eksümez),
Akan duru pınarın (yul), suları hiç eksilmez! (KB, 972-3)

3. Bilgisiz yürek ile, bir dil ne işe yarar?

Bilgi ile su gibi, herkese faydalı ol (KB, 6606)

4. Bilgi bir deniz gibi, ne ucu var ne dibi (tübi),

Serçe denizi emse, emdiği su nedir ki (KB, 6609)

En son beyitte, su ile deniz arasında bir ilgi kurabilmek için, değişik bir beyit daha sunduk. Bu beytin açıklamasını, deniz ile ilgili bölümümüzde sunacağız. Burada serçeye, eski türkçe “semürgük” denmektedir. “S ö z v e s u ” ile ilgili bölümümüze de, bakılmalıdır. Burada yabancı olarak, yalnızca, “ni‘met” sözü geçmektedir.

Bahçe ve su, doğum ve insan suyu, ecel suyu, gusül suyu

10) Su ile, “*b a h ç e v e ç i ç e k*”: Yukarıda, su bilgi-çiçek ile ilgili bazı beyitler vermiştik. Burada, yalnızca çiçek değil, bağ ile bahçe de vardır:

Kişi gönlü bir bağıdır (bag), onu yeşerten ise,

Beylerin sözleriyle, iyi güzel savlardır (KB, 1807)

Hangi bağ ile bahçe, sürekli sulanırsa,

Onbinlerce kokulu (yıldın), renkli çiçek yayılır! (KB, 1808)

11) *D o ğ u m v e “i n s a n s u y u ”*: Erkeklik tohumuna, *er suyu* veya sadece *su* denmesi de, ilgi çekici bir noktadır. Kadının *zinâ* yoluyla edindiği bir çocuktan söz açılıyor. Buna da, “*hırsızlık suyu*”, yani “*oğrılık suyu*” deniyordu. Böyle bir çocuğun doğması da, â f e t , yani “*yut*” olarak görülüyordu. “*Yut*”, kışın hayvanların ayaklarının donmasıyla ortaya çıkan bir felâkettir. Görülüyor ki *K u t a d g u B i l i ğ*’de, henüz *hayvancılık* geleneklerinin izleri silinmemişti:

Anne gizli (yaşut) alırsa, hırsızlık tohumunu,

Ondan doğacak oğul, bir âfet (yut) olur! (KB, 5768)

12) “*E c e l s u y u*”: Bu anlayışı, Ortadoğu kültür ve düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak *K u t a d g u B i l i ğ*, her türlü dış tesirlerden ve sözlerden arınmış olarak anlatır. Fikirlerin temelinde, elbette ki dış dünya ile benzerlik vardır. Burada ayrıca Türklerin, “*Al atlı A z r a i l*” motifi de görülmektedir:

1. Hayatımın sonunda, bir atlı (atçı) bir su verdi,

Ben de alarak içtim, tüketip suyu kandım!’ (6035)

2. Son basamağa çıktım, o atlı yine geldi,

Bana verdiği suyu, alıp kanarak içtim.

3. Gör işte bu atlıdır, babası (atalıg) olanları,

Babasızları alır, ey arı temiz kişi! (6055)

‘‘E c e l s u y u ’’ , K u t a d g u B i l i g ’de, bir kadeh ile sembolleştiriliyor. Ecel suyuna da, ‘‘ıdıslığ su’’, yani kadehlik su, deniyordu. Bunu O r t a - d o ğ u düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak ıdış, yani kadeh, eski Türk geleneklerinde büyük bir yer tutuyordu. ‘‘âb-ı hayat’’a, ‘‘tırıgılgı suyu’’, yani dirilik suyu deniyordu.

Kadehdeki bu suyu, tüketerek tüm içtim,

Bunu hayatla yordun, sen yaşıtmı uzattın. (KB, 6057)

Senin dediğin gibi, bu su hayat demektir:

Yarısı içilir de, yarısı da (yarım ülüg) kalırsa, (6058)

Yarısını içip de, yarısını (yarımı) koyduysam,

Hayatımın yarısı, ancak kalmış demektir! (6059)

Ben ise kadehteki, suyu tastamam (tükel) içtim,

Hayatımı tükettim, artık esen hoşça kal! (6060)...

...Tükenmiştir hayatın, artık kazıldı mezar (kırım)!..

13) ‘‘G u s ü l’’ ve kadınla ilişki: Şiir, çok eski türkçe sözlerle yazılmış da olsa; yine de burada İ s l â m i y e t i n derin tesirleri görülür. Ancak burada da, bir ‘‘sıcaklık-soğukluk’’ gibi, i k i l i düşünce kurulabilmiştir. Buradaki iki beyitten biri, kadın ile sohbet ve diğeri de, düş ile ilgilidir: (KB, 3584, 6017):

1. Dişi ile bir sohbet, çok çok iyi bir şeydir,

Soğuk suyla yıkanma, buna karşı (yanut) çok zordur

2. Yine bir rüyâ var ki, gören şeytanla (yek) olur,

Bu rüyâyı görenler (tüşegli), suyla yıkanmalıdır!

14) ‘‘S ö z v e s u’’ : Gerçi bu gün de ‘‘su gibi konuşma’’lardan, söz açmıyor değiliz. Ancak eski Türklere göre ‘‘su gibi söz’’, derin bir manası olan ve yerinde söylenmiş bir sözdür. Bunun için de bilge olmak gereklidir. Aşağıda sunacağımız örnekleri, şöyle yorumlayabiliriz: 1) Bilgelerin, söz ile ‘‘su çıkar-maları’’. - 2) Suyun, ‘‘çiçek, koku ve renkler oluşturmaları’’. - 3) İyi sözlerin, ‘‘su gibi akarak, çiçekler açturmaları’’.

‘‘S ö z s u y u ’’ , çok önemli bir deyim olarak, burada da görülüyor. Yukarıda, ‘‘bey suyu, yüz suyu’’ gibi deyişler üzerinde de durmuştuk. Ancak 5. beyitte bu anlayış, biraz değişik olarak görülüyor:

1. Sulu çimenler gibi (öyük çim), bilgeler yararlıdır,
Nereye ayak vursalar (depse), oradan bir su çıkar! (KB, 974)
2. Eksilip, azalmadan; hangi bağa değse su,
Binbir çiçek yayılır, renklerle kokularla! (1808)
3. Bir akar su gibidir dilin (til) iyi sözleri,
Nereye doğru aksa, açtırır çiçekleri! (2688)
4. Çok söz söyleme, serin dur, dilini koru (küdez),
Çok söylenen sözlerin, suyu az kalır! (4332)
5. Dilim geri durmadı (ud-), çok söz söyledi,
Sözlerim azalmadı, ancak suyu eksildi! (5436)

15) *Töre -Zulüm ve su*: “*Töre ve güç*” yani zulüm ikilisi veya karşıtı, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, sık sık yer alır. *Kaşgarlı Mahmud*’un 11. yüzyılda derlediği, eski bir Türk atasözünde de bu anlayışı görüyoruz: “*Güç kapıdan girince; töre, bacadan çıkar!*” *Kutadgu Bilig*’in aşağıdaki iki beyitinde de, “*töre güç*” karşıtına karşı; “*ateş su*” karşıtı, kullanılmaktadır:

1. Yanan bir ateştir (küyer ot) güç, yaklaşanları yakar!
Töre, su gibi akar, türlü nimetler biter! (2032)
2. *Töre bir su gibidir, zulüm (küş) yakan ateştir,*
Süzülmüş su akıttın, (zulüm) ateşi söndü! (3107)

Yerin yurdun suyu, yağmur suyu, yeşil su

16) *Yağmur*’’ suyu: Yağmura Türkler, her çağda büyük bir önem vermişler ve ona ilâhî bir kişilik tanımışlardı. Bereketin ve hayatın bir temeli olarak görmüşlerdi: “*Yağmur, otuğ yaşarttı*”, yani *yağmur otları yeşertti*. Bu, çok eski bir sözdür⁶⁴. Yine eski Uygur Mani yazıları, “*yağmur yağıp, yer ölür*”, yani “*yağmur yağar, yer rutebellenir*”, diyorlardı⁶⁵. Yağmuru yağdıran da beyaz bulut idi: “*Beyaz bulut yükseldi, yağmur yağdı*”. Eski türkçe ile, “*Ürüng bulut önüp, yağmur yağdı*”⁶⁶.

”*Beyaz bulut, Buda ve Mani dinlerinde önemli bir sembol idi. Kutadgu Bilig* ise burada, ya dağda yaşayan yoksullardan veyahut da zâhidlerden söz açıyordu:

⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 436.

⁶⁵ A. von Le Coq, *Türkische Manichaica*, III, 13,4.

⁶⁶ *Türkische Turfan Texte*, I, 5.

1. Biri dağlarda koşar, evi bir mağaradır (üngür),

Yediği ot köküdür, içtiği yağmur suyu! (6155)

2. Yediğim ot köküyle, bir yağmur suyu yeter (tap),

Yüksek kumda tüneyip, çuvaldan (tagar) bir don yeter! (KB, 6571)

17) *Yeşil-su*': “Yeşil ırmağ”, yani eski türkçe “Yaşıl Ögüz”, Gök Türk çağından, yani Kültegin yazıtından itibaren görülen bir deyim ve anlayıştır. Yine aynı çağda, “Yaşıl Kaya” gibi, yer adları da görülüyordu. Gök, mavi yerine, yeşil gök denmesi ise, Kutadgu Bilig’de, Karahanlı çağında görülüyordu.

“kızıl ateş-yeşil su”, “yağız-yer - yeşil su”, “karanlık gece - aydınlık gün” gibi karşılıkları aşağıdaki şiirlerde görüyoruz:

1. Karanlık gece ile, aydın gün yakın olmaz,

Kızıl ateşe ise, yeşil su konuk olmaz! (KB, 2250)

2. Yağız yer ve yeşil su, birbirine yaraştı,

Binbir çiçek yayıldı, açıldı güle güle! (KB, 3212)

18) “*Yer-su*’”: (Ev, bağ, saray, köşk): Aşağıdaki vesikalar çok önemlidir: “Yer ve yer-su”, bağ, bahçe gibi anlayışlarla da söyleniyordu. “Yerin-suyun” deyişini ise; yerin-yurdun diye yorumladık:

1. Oğul, kız, karım diye, malı toplama,

Yer-su ya bağım deyip, gümüş toplama! (KB, 2278).

2. Ev almak ister isen, komşusunu (konş) sor,

Yer almak diler isen, sularını sor! (KB, 4548)

3. Ne sarayın, ne köşkün, ne de yerin, suyun yok!

Ne atın, ne koşumun, ne de oğul kızın yok! (3439).

DEDE KORKUT'TA SU VE SULAR

“Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

“Kara başım kurban olsun suyum sana!...

Dede Korkut

Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, Altay Türklerinde ve eski Türk dinleri ile inanışlarında, yer ve suların, “canlı birer varlık” gibi kabul edildikleri üzerinde, sık sık durmuşlardı. Dede Korkut kitabından seçip, başlığımıza koyduğumuz sözler de, hocamızın bu görüşlerini pekiştirmektedirler. Salur Kazan, kaybolan ordu’sunun, yani aile ile çevresinin hab-

rini, akar sulardan soruyordu. Ona göre, “*su, H a k T a ’ a l a ’nın yüzünü, cemalini görmüştür*”. Bundan dolayı, onun birşeyler bilmesi gereklidir. Gerçi sudan bir cevap alamamıştır. Ancak bununla en eski Türk geleneklerini, İslamiyet ile benzeştirmiş ve kaynaştırmıştır.

Akar suyun yaşlanması

Bu da, ayrı bir güzel ve derin bir motiftir. Su, yaşlanır ve ihtiyarlar mı? Bu, ayrı bir konudur. Ancak O ğ u z l a r, “*akıntılı görklü suyun karımasın*”, diye dua ediyorlardı. Bazı sular da, “*karımış, ihtiyar*” olmuştur. O da, kanlı kanlı, kara kara, görklü, akıntılı, taşa taşa akmış; ancak sonra kurumuş veya “*suyu azalmış (soğulmuş)*” tur. Ancak Dede Korkut O ğ u z l a r ı, kurumuş demiyorlar; yaşlanmış, diyorlardı. Önemli olan nokta budur.

Suların, “esen” olması

Bu da, güzel ve derin bir anlayıştır. O ğ u z l a r, insanlara olduğu kadar; sulara da, esenlik dileyebiliyorlardı. Bu esenlik, “*karşı yatan kara dağlar*” için de isteniyordu “*Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar*”! Dağların esenliği, çok önemli idi. Böylece kendi illeri yaylayabilirlerdi.

Su üzerine “yemin, dua ve adak”: Bunlar üzerinde, çok güzel ve derin örnekleri, yine bu bölümümüzde bulacaksınız. Oğlu kaybolan ana, oğul bulunursa, “*kuru kuru çaylara, su salayım*”, diyor. Ana, bu suyu nasıl ve niçin salmak istiyordu? Dibi çok derinlerde; ancak çok duygulu ve güzel sözler! Bunun cevabını aramadan, biz de duygulanıp, okuyup geçelim.

Sular, insanın ve ailelerin, varlıklarının temelidir. Ev de, hayvanlar da suya bağlıdır. Onsuz, olunamaz. Su, arıdır, süzüktür. Aşağıdaki sayfelerimizde, buna benzer nice güzel sözler, duygular okuyacaksınız.

Dede Korkut’ta su kasidesi

D e d e K o r k u t kitabında, *kaside* diye bir deyim yoktur. Ancak eskiden beri, su için söylenen aşağıdaki görkemli sözleri, böyle anmışızdır. Bu düşünce ve deyişimizi, burada da devam ettirelim. Bundan dolayı okuyucularımızın bizi hoş görmelerini dileriz. Şiiri, bugünkü söyleyişimizle sunacağız:

Çağnam çağnam kayalardan çıkan su!

Ağaç gemileri oynatan su!

Hasan ile Hüseyin’in hasreti su!

Bağ ve bostanın hasreti su!

Ayşe ile Fatma’nın nigâhı su!

Şahbaz atlar gelip içtiği su!

Kızıl develer gelip geçtiği su!

Ak koyunlar gelip çevresinde yattığı su!

Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

Kara başını, kurban olsun suyum sana!

G ö k t ü r k çağındaki yer-sular gibi, burada da, sular, *mukaddes* (ıduk) sayılmış ve tutulmuş gibidir. “Kara başım kurban olsun suyum sana” sözünün, başka ne mana ve derinliği olabilir? Bu konuda, daha fazla konuşmağa bir gerek yok. Çünkü bundan sonra vereceğimiz diğer vesikalar da, bu görüşümüzü, pekiştirecektir. “su ile haberleşme” bölümümüzde de, bu konuya yeniden döneceğiz.

Arı sular, ev ve aile suları

1) *Arı su*’’: Suyun arılığı, Dede Korkut’ta daha çok, *abdest* alınan sular için, söylenen bir tanıtımdır. Dede Korkut’a geçmeden önce, *Topkapı Sarayı*’nda bulunan, *Oğuz destanı* içindeki, şu muhteşem ve görkemli parçayı sunalım:

Arı suya yatıdıkta (?), abdestli Oğuz!

Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!

Bir Tanrı’yı bilip, din serveri Muhammedün Nebi dilde,

Yadlı Oğuz!

Dede Korkut içinde, hemen hemen her akından önce, *Oğuz beyleri* toplanırlar, arı sudan abdest alıp, namaz kılarılar. Dede Korkut’un hemen hemen her yerinde bu sözler, aynı deyişlerle yenilenmiştir: (Bk. DK, 63-2, 120-3, 132-4, 151-13, 193-6). Şimdi bunlardan birinin, görkemli bir baş bölümünü sunalım:

Sayılmak ile Oğuz begleri tükense olmaz! Hep yettiler!

Arı sudan abdest aldılar! Ağ alınların yere koydular! İki rekât namaz kıldılar!

Adı Görklü Muhammed’e salavat getirdiler!...

2) *Suyun “Esenliği”*: Dağların ve suların esenliği, gerçekten üzerinde durulacak bir konudur. Dağlar ile suların esenliğinden söz açıldıktan sonra, atların, develerin, koyunların, beğlerin; hatta annenin esenliği de, dilenmektedir. Dağlar ile sular, mal ve aile gibi, hep bir arada anılıyor ve görülüyordu:

Karşı karşı kara dağlar, esen olsa il yaylar!

Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar!

Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar!

Ağayлда ağca koyun olsa, kuzu verir!

Beg erenler esen olsa, oğlu doğar!

Sen esen ol, anam esen olsun! (DK, 145-3)

Az sonra suların kuruması ile soğulması, yani azalmasından söz açan, bazı sözler de sunacağız. Burada *esenlik* ile dağların, suların ve sürülerin verimlilik ve bereketinden söz açılmak isteniyor, gibidir. Babasına, “*Sen esen ol, anam esen olsun*” demekle, ben ölsem de, bir oğlunuz doğacaktır demek istenmektedir.

3) “*A i l e*” ve “*S u*” ilişkileri: Burada, oğul ve kardeş için söylenen iki sözü sunmakla konuya gireceğiz. Bundan sonra sunacağımız örnekler de, oğul veya kardeşin, akıntılı sularda kaybolmaları ile ilgili olacaktır:

1. (Kazan:) “*Kara dağım yüksegi oğul!*

Kanlı suyum, taşkını oğul!

Kocalığım vakti aldırıldığım, yalunğuz oğul!”

—*Dedi, buzladı; kâfirin izin izledi! (DK, 141/10)*

2. (Basat:) *Karşı yatan kara dağım, yüksegi kardeş!*

Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardeş!

Güçlü belim kuvveti,

Karangulu gözlerimin, aydını kardeş!

Kardaşımdan ayrıldım! (DK, 223-8)

Oğul ve kardeş, kanlı, akıntılı, taşkın sulara benzetiliyor. Bunlar dışında, ailenin diğer kişileri için söylenen, böyle bir benzetme ve ağıtı bulamadık. Kazan’ın oğlu, yaşlılığında olduğundan, “*kocalığım vakti aldırıldığım oğul*”, diyor. Bunun manası da derindir.

4) *Sulardan oğul* “*uçurma*” ve “*akıtma*”: Dede Korkut Oğuzları, oğulun şu veya bu güçle ölebileceğini, akıllarına getirmiyorlar. “*Dağdan veya sudan bir oğul mu uçurdun veya akıttın*” diyorlardı. Bu sözleşmeler, gerçekten muhteşem ve görkemli karşılımlarıdır. Bu karşılamanın başını da, dağ ile ilgili bölümümüzde okuyacaksınız:

1. *Kanın akan yüğrük sudan,*

Bir oğul uçurdun ise, değil bana!

Tamarların tuğladayım,

Azgın dinli kâfirlere,

Bir oğul tutturdun ise, değil bana!

Han babamın yanına ben varayım...

Yalunğuz oğul haberin almayınca,

Kâfir yollarından, dönmeyeyim! (DK, 141-10)

2. *Kamın akan yügrük sudan, bir oğul akıttın ise, değil bana!*

Aslan ile kaplana, bir oğul yedirdin ise, değil bana!

Kara donlu, azgın dinli kâfirlere,

Bir oğul aldıldın ise, değil bana!

Han babamın katına, ben varayım...

Yalunğuz oğul yollarından, dönmeyeyim,

Yalunğuz oğul haberin, a Dirse Han, değil bana!

Kara başım kurban olsun sana! (DK, 25-3).

Birinci örnekte oğulu “sudan uçurma”; ikincisinde ise, “sudan akıtma” deyişleri, söylenmektedir. *Yalunğuz Oğul*” deymi ise, tek oğlu olmasından kaynaklanmalıdır. Her ikisinde de, şiiri bir yerde ekledik ve son iki satırını, arkasına ilave ettik.

5) “*Taşkın sular*” ve “*deniz*”: Dede Korkut kitabının girişi, bir çeşit atasözlerinin yanyana getirilmesiyle, oluşmuştur. *Sular, ne kadar çağrışarak (urlaşuben), taşıp aksalar da, denizi dolduramazlar*”. Bizce bu çok derin, bir sözdür. Herkesin bir gücü vardır ve herkes haddini bilmelidir. En iyisi bu görkemli, muhteşem girişten bir kaç satırı buraya almaktır:

“... *Urlaşuban (bağırıp, çağırarak) sular taşsa, deniz dolmaz! Tekebbür-lük eyleyen Tanrı sevmez! Gön-lün yüce tutan erde, devlet olmaz! Yad oğul saklamak ile oğlu olmaz. Büyüyende salur gider, gördüm demez! Kül, tepelik olmaz! Güveyi, oğul olmaz!...*” (DK, 3,3).

6) “*Ev*” ve “*Ev in suları*”: İlin, yurdun olduğu kadar evin suları, pınarları da, *Türk mitolojisi* ile *Türk kültüründe* o derece önemlidir. Evimizin yakınlarındaki pınarlar, çağlayan ve sulayan sular, masallarımızın en güzel motifleri ve çocuklarımızın, en güzel anılarıdır. Bu konu üzerinde, “*Türk Kültür Tarihine Giriş*” adlı eserimizin, VII. cildinde geniş olarak durmuştuk. Aşağıda sunacağımız birinci belge, *Be y r e k*’in yas tutan kız kardeşi; ikinci belge de, pınardan su götüren nişanlısı ile ilgilidir. Her iki belgede de, tam bir *masal* ve *mitoloji motifi* görülür:

1) “... *Andan babasının o r d u*’suna geldi. *Meğer evlerinin önünde bir büyük ağaç var idi. Dibiinde bir b ı n a r var idi. Beyrek baktı, gördü kim,*

kiçi (küçük) kız karındaşı, bınardan s u almağa gelir. "Kardaş Beyrek!" Deyü, ağlar, buzlar. "Tayun, düğünün kara oldu!" Deyü ağlar!..." (DK, 102-4).

2) "Ben bu yerden gideli deli olmuş!

Delim ağca karlar yağmış, dize yetmiş!

Han kızının evinde, kul halayık tükenmiş!

Maşraba almış, suya varmış!

Bileğinden on parmağın soğuk almış!..." (DK, 111-1)

"Soğuk soğuk sular, çayırılar, çemenler"

Burada, Türk masalları ile eski Türk efsanelerinin, ünlü bir motifine geliyoruz. *Altay* destanlarında, *Dede Korkut*'ta ve hatta *geyik hikâyeleri* içinde, böyle soğuk sulu ve gök çemenli yerlere sık sık rastlanır. Buna da *Dede Korkut*'tan, seçilmiş bir örnek verelim:

"*Kan Turalı* baktı gördü, bu konduğu yerde, *kuğu* kuşları, *turnalar*, *turaçlar* ve *keklikler* uçarlar.

"Soğuk soğuk sular, çayırılar, çemenler.. *Selcen Hatun* bu yeri görklü gördü, beğendi. Düştüler, işrete meşgul oldular; yediler, içtiler..." (DK, 191-13).

7) "*Suyun veya denizin dibi*" (?): *Dede Korkut* kitabının içinde, halâ anlaşılmayan pek çok yer vardır. Şimdiye kadar *Dede Korkut* üzerinde yapılmış yayınlarda bazı düzeltmeler ve yorumlar yaparak, sunmağa çalışacağız. Bu *derin sular* veya *denizler*, *Oğuzlara* yabancı olan, kâfirlerin kıyı şehirlerinde idi. Belki de burası, *Karadeniz* idi:

Arıkç kırda yaykanur, Umman denizi'nde,

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur süzgeçleri,

Su dibinde döner bahrîleri,

Tanrı benim deyü, su dibinde çığırışur âsileri,

Önün koyup tersin okur kızı, gelini... (DK, 279)

"*Umman denizi*", sözler arasında görülüyor. Burası herhalde *Karadeniz* olmalıdır. *Balıkların* çırpınarak, sağa sola vurdukları yüzgeçlerinden, söz açılıyor gibidir. *Bahrîlerden*, yani dalgıç kuşlarından söz açılıyor. Ancak *suyun dibinde*, "*Tanrı benim*" diye çığırışan âsilerin, ne olduklarını biz anlıyamadık. Görülüyor ki *Oğuzların* yabancı oldukları, *açık deniz* ile ilgili, karanlık; fakat çok derin ve güzel bir destan parçasıdır.

Sular için, “dua, beddua, and ve yemin”

8) *Sular için yapılan, “dualar”*: Akar sular için yapılan duaların da en güzellerini, yine Dede Korkut’ta görüyoruz. Yarı şaman, yarı müslüman sayılan Kırgız baksı’larının dualarında Dede Korkut, “*Suyun ayağı Er-Korkut*” diye anılıyordu. Bunun ne demek olduğunu kesin olarak anıyamıyoruz. Ancak Dede Korkut kitabında, akar sular için bu kadar güzel sözlerin söylenmiş olması da, boş olmasa gerektir:

Dedem Korkut geldi, oğlana ad koydu, aydur:

“...Allah Ta’ala sana bir oğul vermiş, tutâ versin!

Ağ sancağın götürende, Müslümanlar arkası olsun!

Karşu yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

Allah Ta’ala senin oğluna aşut (geçit) versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende,

Allah Ta’ala senin oğluna, fırsat versin!... (DK, 75-8)

“*Suyun geçidi*” burada, dağların geçidi, yani “*aşut*” ile yanyana geliyordu. Aslında Dede Korkut ile Türk efsanelerinde, “*suyu geçmek*”, önemli bir olay ve motiftir. Dağı ve geçidi geçmek gibi...

9) *Akar sulara, “beddua ve kargama”*: Su ve akar sular, Türk kavimlerinde her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuşlardır. Ancak Dirse Han’ın Hatunu, oğlu gelmeyince, kaygıya düşmüştü. Oğlunun, Kazılık dağı üzerinde, ölmüş olduğunu düşünerek, dağa beddua etmeğe, ve kargamağa başlamıştır:

1) “- Öz gövdede canın var ise oğul, haber bana!

Kara başım kurban olsun, oğul sana!

Akar senin suların, Kazılık dağı,

Akar iken akmaz olsun!

Biter senin otların, Kazılık dağı,

Biter iken, bitmez olsun!... (DK, 27/5)

2. Oğlan gözünü açıp, annesine:

“- Beri gelgil, ak südün emdiğim, kadınım ana!

Ağ pürçekli izzetli, canım ana!

Akarlı da sularına, kargamağıl,

Kazılık dağının günahı yoktur!... (DK, 28-5)

10) Sular üzerine ‘‘yemin ve and’’: Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan, Dede Korkut’ta suların aziz tutulduğu üzerinde durmuştu: (Şamanizm, s. 168). Banı Çiçek’in nişanlısından haber gelmeyince kız, şöyle yemin ediyordu:

... Sovuk sovk SULARIN,
İçer olsam, benim kanım olsun!
Altın akçan harcayır olsam,
Benim kefenim olsun!...
Arş tanık olsun! Kürsi, tanık olsun!
Yer tanık olsun! Gök tanık olsun!
Kadir Tanrı tanık olsun!... (DK, 167-9)

11) ‘‘Gece’’ ve sular: Akşam olunca, sular kararınca, ‘‘sular kaydırır’’, deriz. Bu deyişimizin manası üzerinde, ayrıca duracağız. Nedense Dede Korkut kitabında, dağlar ile ‘‘akıntılı görklü sulardan’’, gece, yani ‘‘dünün’’ geçiliyordu. Niçin gündüz değil de; gece geçiliyordu. Bu, üzerinde durulması gereken, ayrı bir meseledir. Şimdi bir kaç örnek sunalım:

1. Arka beli dağdan dünin (gece) aşın,
Akıntılı görklü sudan, dünin geçtin,
Ağ alınlı Bayındır Han’ın divanına,
Dünün vardun!... (DK, 239).

2. Arku beli ala dağdan, dünin (gece) aşan,
Akıntılı görklü suyu, delip geçen,
Garipliğe gelen, yatır mı olur?
Bençileyin karusından, ağ ellerin bağladuban,
Tonguz damunda yatır mı olur?... (DK, 267-1)

Bizce burada baba, oğulun ölümünü hatunundan saklamak için gece yol alıyor ve gece geliyor. Ayrıca durumu haber vermek için de, Bayındır Han’ın ordusuna, gece gidiyordu. Bu bir ‘‘yas’’ alâmeti midir? bilemiyoruz.

Dede Korkut’ta su ile haberleşme

12) Haber, haberleşme’’ ve sular: Dede Korkut kitabındaki bilgilerle ilgili bölümümüze başlarken, ‘‘su kasidesi’’ diye adlandırdığımız, muhteşem ve görkemli girişi sunmuştuk. Şimdi şiiri kısaltarak,

başındaki, nesir halindeki sözleri sunalım. Kazan, “*su, hak didârını*”, yani “*Allah’ın yüzünü, cemâlini görmüştür*”, diye söze başlıyordu:

... Kazan’ın önüne bir su geldi. Kazan aydur (şöyle dedi):

“- Su, Hak didârın görmüştür, ben su ile haberleşeyim, dedi

Görelim hanım, niçe haberleşdi:

Çağnam çağnam kayalardan çıkansu!...

Ordumun haberin bilir misin? değil bana,

Kara başım kurban olsun suyum sana!

—Dedi. Su kaçan haber verse gerek. Sudan geçti. (DK, 45-1)

“Su, Allah’ın yüzünü, cemâlini görmüştür”

“**Suyun mukaddesliği**”, burada da açık olarak görülüyor. Su ile ilgili çok eski Türk gelenekleri burada, İslâmî yetiyle uyuşturulmuştur. Kazan, “*Su, Allah’ın didârını, yani yüzünü, cemâlini görmüştür*”, diyordu. Su ile haberleşme üzerinde, bir kaç örnek daha sunalım. Haber, dağlardan ve sulardan geliyordu:

1. Kanlı kanlı sulardan haber geçe,...

Kalın Oğuz iline haber vara,

Kanlı Koca oğlu, Kan Turalı,

Netmiş diyeler?... (DK, 186-8)

2. Akan duru sulardan, haber geçe!

Arkurı yatan ala dağdan, haber aşı!

Hanlar hanı Bayındır Hana haber vara... (DK, 197, 244, 256)

3. Mere Ozan!...

Taşkın suları aşıp, geldiğinde geçtiğinde,

Beyrek adlı bir yığıda, buluşmadın mı?... (DK, 105-10)

“İçit” ve “geçit” veren sular

13) “**Geçitler**” ve sular: Dede Korkut’ta, “*sular geçti*”, dağlar aştı” deniyordu. Dağlar aşıyor ve sular da, geçiliyordu. Bu da, türkçemizin bir düzenidir. Bunun için de su geçitleri için, “*geçit*”; dağ geçitleri için de, “*aşut*” deniyordu. Ancak eski türkçede çeşitli dağ geçitleri vardır. Dağları çağırduğınızda, gelen yansımaya Dede Korkut, “*işit*” diyordu. Akarsuların “*geçit*”i ile, dağların “*işiti*” arasında bir eşleme yapılıyordu:

1. *Kara kara dağlara ayırttuğında, işit versin!*

Kanlı kanlı sulardan geçit versin!

... Hem Basat'a alkış verdi... (234/12)

2. *Karşı yatan kara dağlardan aşar olsa,*

Allah Ta'ala senin oğluna aşut versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende,... (75-8)

“Suyu geçme” de, Türklerde inanışlar bakımından, ayrı bir önem taşır. Burada, “sulardan haberin geçmesi” gibi, manevî bir anlamı olan bir anlayışla; “suları delip geçme” deyişleri üzerinde, iki örnek sunacağız:

1. *Akıntılı görklü suyu delip geçin!*

Kazan divanına çapıp varın!

Ağ çıkarıp, kara giyin!... (DK, 298-3)

2. *Akan duru sulardan, haber geçe!*

Arkuru yatan dağdan, haber aş!

Hanlar hanı Bayındır Han'a vara!.. (DK, 19-7)

14) “İçit” Yurdun içme suları: Bu konu ile ilgili örneklerimizi yukarıda sunmuştuk. Bu içme suları, yurda ve oluşturan halka, aittir. İçitleri halk adına da, Oğuz beyleri temsil eder. Bu içitler, yalnız insanlar için değil; hayvanların da hayatı ve içeceği. Bu konu, eski Türklerde olduğu kadar, bugün de köylerimizde, en önemli bir davadır. Bu konuda Dede Korkut'tan, kısa olarak, yalnızca iki örnek sunalım:

1. *Yüksek yüksek kara dağlarım, sana yaylak olsun!*

Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun!

Tavla tavla şahbaz atlarım, sana binit olsun!... (DK, 166-12)

2. *Soğuk soğuk suları sorar olsan!*

Ağam Beyreğim içidiydi,

Ağam Beyrek gideli, içerim yok!... (DK, 103-9)

15) “Konuklu Hakkı” ve “akıntılı görklü sular”: Dede Korkut, çıkıp, Deli Karçar'dan kız kardeşini istemeğe gidiyor, Deli Karçar, izinsiz kendi yurduna girdi diye, Korkut'u öldürmeğe kalkıyor. Dede Korkut, suyundan içmeğe gelmişim demek yoluyla, Deli Karçar'dan aman dilemiş oluyordu:

... (Deli Karçar): “Ayaklılar buraya geldiği yok!

Ağızlılar, suyumdan içtiği yok!

Amelin mi azdı!..., ecelin mi geldi!..

(Dede): “Karşı yatan kara dağını, aşmağa gelmişim!

Akıntılı görklü suyunu içmeğe gelmişim!

Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim! (DK, 83-6)

16) “Suların k u r u m a s ı ”: Burada, “suların kuruması” ile, “suların karıması” arasında, bir ayrılık gözetmek gereklidir. “karımak”, yaşlanma ve miâdın dolması demektir. Yine Dede Korkut’ta “soğulma” deyi-mi görülür. Bu da, kaynağın kuruması ve suların çekilmesi demektir:

1. Yö m vereyim, hanım:

Yerli kara dağların, yıkılmasın!

Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!

Kamın akan, görklü suyun kurumasın!... (DK, 61-5)

2. Akıntılı görklü suyun,

Soğulmuş idi, çağladı ahır!

Kaba ağaçta dal budağın,

Kurumuş idi, yeşerip göğerdi ahır!... (DK, 258-5)

Suyun yaşlanması, (karıması): Yüz ve ağız suyu

Burada çok önemli bir, din, efsane ve mitoloji motifi ortaya çıkmaktadır. Burada Türkler, suları canlı ve yaşayan bir varlık olarak görüyorlar ve sulara bir kişilik veriyorlardı. Yer-sular ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz:

1. Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!

Kaytabanlar (deve) karısa, torum vermez!...

Er yiğitler karısa, oğul doğmaz!... (147-11)

2. Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır, suyu gelmez!

Şahbaz şahbaz atlar, karıyıptır, kulun vermez!... (59-3)

17) “Yüz suyu”: Dede Korkut’ta yüz suyu, bizim kullandığımız manada söylenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karahanlı çağında, Kutadgu Bilig içinde, manası daha geniş ve derindir. “Yüz suyu”, kişinin itibarı ve onuru, demektir. Nitekim, beylerin suyu” da, beylerin itibarı, onuru ve şerefi karşılığında söyleniyordu:

*Dünya adı ve ünü, iki şey ile durur,
Biri mal ve davar, diğeri de Yüz suyu!*

Bir örnek de, D e d e K o r k u t kitabından vererek, konuyu bitirelim: “Günahınızı, adı görklü Muhammed Mustafa yü z s u y u n a bağışlasın, Hanım hey!... (DK, 66-10; 122-7; 213-5; 271-11..)

‘*A ğ ı z s u y u*’, K u t a d g u B i l i g’de daha çok, ‘*s ö z ü n sulandırılması*’ manasında söylenmiştir. Yukarıda, bu anlayışla ilgili, örnekler sunulmuştur. D e d e K o r k u t’inde ise bu söz, bizim andığımız manada kullanılmıştır:

“... Kan Turalı nikabın serpti. Kız köşkten bakar idi. Taraklığı boşaldı. Kendisi mavladi. Avsıl olmuş dana gibi, ağzının suyu aktı...” (DK, 180-5).

Dede Korkut’ta suların tanımı

1. ‘*A k ı n t ı l ı g ö r k l ü s u*’ D e d e K o r k u t’ta en çok görülen su tanımı, budur. Bir fikir verebilmek için, örneklerimizi şöyle sınırlandıracağız: 1) “*akıntılı görklü suyumun taşkını kardaş*” (Dk, 89). - 2) “*Akıntılı görklü suyu geçe.*”: (DK, 239). - 3) “*Akıntılı görklü suyu delip geçen*”: (267-1; 298-3). - 4) “*Akıntılı görklü suyunu, içmeğe geldim.*” (DK, 83-6). - 5) “*Akıntılı görklü sular karısa.*”: (147-11).

Görklü, akarlı ve duru sular

2. *A k a r l ı d a s u l a r*’: Bu söz, anlaşılamiyor. Bizce y u r d u n malı ve varlığı arasında bulunan sular, “*akarlı*” olarak, anılmış olsalar gerekti. Bu söz, D e d e K o r k u t kitabında, yalnızca bir yerde geçmektedir: “*Akarlıda sularına kargamağı!*...” (DK, 28-5).

3. ‘*D u r u s u l a r*’ D e d e K o r k u t’ta, “*akan duru sulardan haber geçe*” deyişi, yalnızca bir kez görülüyor: (DK, 19-7). *O ğ u z l a r*, daha çok akıntılı sulardan hoşlanıyorlardı. Ancak *D i r s e H a n*’ın oğlunun yaramazlığının haberi, belki de gizlice, duru sulardan bile geçmişti.

4. ‘*G ö r k l ü s u*’ deyimini, yalnız olarak görülmüyordu. “*Görklü çemen*” tanıtmasını, aynı kitapta görebiliyoruz. *G ö r k*, aslında güzellik demektir. *Peygamber* için de, kullanılan bir tanıtmadır. Sular için, ancak şu yerlerde geçiyordu: 1) “*Kamın (?) akan görklü suyun kurumasin!*”: (DK, 61-5). 2. “*Akıntılı görklü suyun karısa (yaşlansa), kara taşmaz!*...” (147-11).

5. ‘*K a n ı n a k a n s u*’ : İyice anlayamadığımız bu su tanıtmasını, şu yerlerde görüyoruz: 1) “*Kanın akan yügrük sudan, bir oğul uçurdun*”: (DK, 138-8, 9). - 2) “*Kanın akan yügrük sudan, bir oğul akıttın*”: (DK, 25-3). -

3) “*Kanın akan görklü suyun, kurumasın*”: (DK, 61-5).

Görülüyor ki burada, *kanın* ve *kanın* sözleri birbirine karışıyor. Bizce burada *kanın* deyimi, daha doğru olsa gerektir.

Kanlı, esenlikli ve yaşlanmış sular

6. “*Kanlı kanlı sular*”: Bu deyim ve tanıtma, *Dede Korkut*’ta, sık sık görülür. Oğuzlar sular için, “*kanlı*” tanıtmasını, niçin yapıyorlardı? Bunu, duyuyoruz; ancak kesin olarak yorumlayamıyoruz. “*Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar*”, deyimi de iyice anlaşılamıyor: (DK, 145-3). Bu sözlerden elbette ki biz de bir şeyler duyuyoruz. Ancak kesin paralellerini bulamıyoruz. (Ayrıca bk. DK, 186-8.)

“*Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır suyu gelmez*”, yani yaşlanmış ve suyu çekilmiştir sözü de, bize bir şeyler söylemektedir. Kanlı kanlı, taşkın akan ırmaklar, bir sızıntı halinde kalmış olabilir: (DK, 59-3). Her ne olursa olsun, *Dede Korkut*’un bu muhteşem ve görkemli deyişleri, yalnızca Oğuzlarda görülür.

7. “*Yaşlı sular*”, yani “*karımış sular*” da, yine *Dede Korkut* içinde görülür. Az önce bu konuda bir örnek vermiştik. Bir başka yerde de, “*Akıntılı görklü sular karsı a, kara taşmaz*”: (DK, 147-11). *Akıntı* ve *taşma*, genç ve kanlı suların bir özelliği olmalıydı.

“*Kanın akan görklü suyun, kurumasın!*” veya “*akıntılı görklü suyun, soğulmuş idi, çağladı ahır*”, sözlerinde de suyun kuruması veya suyun büsbütün azalmasını içine alan manalar vardı: (DK, 35-4, 258-5).

8. “*Suların esenliği*” de, suların akıntılı ve taşkın akmalarıyla ilgili olmalıydı: “*Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar*” (DK, 145-3). Görülüyor ki *Dede Korkut* içinde aynı şeyler, değişik ve duygulu anlatışlarla anlatılıyordu. *Kurumuş* veya *azalmış* sular, elbette ki “*esen*” olamazlardı.

Taşkın ve kara sular

9. “*Suların karanlığı*”: *Dede Korkut* kitabı içinde, “*Kara kara dağlar*” deyişi sık sık geçer. *Dağlar* ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde, geniş olarak duracağız. Ancak sular için bu tanıtma, pek sık görülüyordu. Gerçi, “*Kara-su*” deyimi, yalnızca *Anadoluda* değil; *Altay kuzeyindeki Teleüt Türklerinde* de, görülüyordu⁶⁷. Ancak, bu daha çok kaynak suları için kullanılan bir deyimdi. 11. yüzyıl ve daha önceki türkçesinde, şimdilik böyle bir deyiş göremiyoruz. Yalnızca *Kaşgarlı Mahmud*

⁶⁷ Radlof, Wörterbuch, IV, s. 743.

“Kara Kaş Ögüz” ırmağından söz açıyordu⁶⁸. Bu tanıtma da, ırmağın kıyıları ile ilgili olmalıydı.

“Akıntılı görklü sular karısa (yaşlansa), k a r a taşmaz”: (147-11). Burada kara sözü ve sıfatı, “taşma” nın bir tanıtması gibi görülmektedir. Dede Korkut’taki, bu tanıtma ile ilgili tek örneğimiz, budur.

10. “‘Ta ş k ı n v e t a ş a n s u l a r ’”: D e d e K o r k u t kitabında görülen bu tanıtma ile ilgili örnekleri, şöyle sıralayabiliriz: - 1) “Kanlı kanlı sular, kanın taşar”: (DK, 145-3). - 2) “Kanlı suyum taşkını, oğul!”: (DK, 141-10). - 3) “Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardaş!”: (223-8). - 4) “Akıntılı görklü sular taşsa, deniz dolmaz!”: (DK, 3-3). Buradaki “urlaşma”, bağırma, çağırma veya büyük gürültü çıkarma demektir. suların sesleri de var ki, D e d e K o r k u t kitabında bu tanıtmayı başka bir yerde bulamadık.

⁶⁸ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 152. Kutlu ve Mukaddes Pınarlar.

29. BÖLÜM

KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR

(Türk düşünce ve destanlarında)

Burada, *mukaddes* sözünün üzerine, bastırılarak vuruyoruz. Çünkü eski Türklerde *kut* ve *kutlu* başka; *m u k a d d e s*, yani “*ıduk*” ise, başka anlayışlardır. Eski Türklerde “*ıduk*”, yani *m u k a d d e s*, “*Tanrı tarafından verilmiş veya gönderilmiş bir şeydir*”. Bundan dolayı eski Türklerde, “*yer ve sular*”, *mukaddes* idiler. Yerden kaynakayan suları da, herhalde böyle görmek gerekiyordu.

A n a d o l u ‘da *pınarlar*, artık eski *mukaddes* özlerini kaybetmişlerdir. Bunlara, eski Türk anlayışıyla, “*kutlu pınar*” da, diyebiliriz. Bir çok ünlü pınarların çevrelerinde, küçük bir *bük*, yani a ğ a ç l ı k ; önünde küçük bir gö l ve yanında da, bir *yatır* bulunur. Yatırsız da olsa, adı yine de güzel ve kutludur. Burada, bunlar üzerinde geniş olarak durmayacağız. Ancak A n a d o l u ‘da pınarlar, kaynak suları için söylenen şu sözler ve daha niceleri, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşırlar: “*Akar, buğlek, bulak, çerme, çıkak, çaykara, göz, göze, gözen, kaynarca, kınık, obuz, taşkan, teşnek, teşme...*”

SU KAYNAKLARI VE YERALTı RUHLARI

Te p e g ö z efsanesi dolayısıyla, bu konuya yeniden döneceğiz. *Kötü ruhlar*, yeraltının derinliklerinden geliyorlardı. *Yeraltı ruhları* ile ilgili, ayrıca bir bölümümüz de vardır. En iyisi, D e d e K o r k u t ‘tan şu parçayı sunmak ve bundan sonra da, yorumuna geçmektedir:

“... O ğ u z bir gün yaylaya göçtü. U r u z ‘un bir çobanı vardı. K o n ğ u r K o c a S a r ı Ç o b a n derler idi. O ğ u z ‘un önünce, bundan evvel kimse göçmez idi.

“ ‘ U z u n B ı n a r demek ile meşhur bir bınar var idi. Ol bınara, p e r r i l e r konmuş idi. Nagâhandan koyun ürktü. Çoban, erkece, (yani sürünün önünde giden tekeye) kakıdı, ileri vardı. Gördü kim, perri kızları, kanat kanada bağlanmışlar, uçarlar. Çoban kepenegini üzerlerine attı, perri kızının birini tuttu. Tamah edip, derhal cimâ eyledi...”

“... Zaman ile O ğ u z yine yaylaya göçtü. Ç o b a n gine bu b ı n a r a geldi. Gine koyun ürktü. Ç o b a n ileri vardı. Gördü kim bir yığınak yatur. Yıldır yıldır yıldırar...”: (DK, 214-215).

Görülüyor ki burada da p e r i l e r , pınara konuyorlar ve pınar çevresinde, uçuyorlardı. Çobandan hamile kalan peri kızının çocuğu, yani T e p e ğ ö z de, pınarın yanında bulunuyor veya pınardan çıkıyordu.

KUTLU PINARLAR VE KAYNAKLAR

1) “Suyun başı Süleyman”, “su ayağı Er-Korkut”:

Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n bu konu üzerinde, iki yerde durmuştur. K ı r g ı z - K a z a k Türklerinin, yarı müslüman *baksılarının* okudukları dualarda, bu tekerleme bir kaç yerde geçer¹. Irmaklar ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, “su ayağı”, ırmağın döküldüğü yer demektir. *K o r k u t - A t a*’nın mezarı da, *Sir-Derya*’nın *Aral* gölüne döküldüğü yerlere yakındır. “*S i r - d e r y a ırmağının kaynakları*” ise, *Uş* kenti taraflarındadır. Burada da, *Taht-ı Süleyman* dağları vardır. Prof. Abdulkadir İ nan’ın yorumu bu yoldadır². Akla yakın bir yorum, bu olsa gerektir. Ancak *R a d l o f*, bunu, biraz daha değişik olarak yorumlamıştır³. Her ne olursa olsun, *A n a d o l u*’daki *M u n z u r s u y u* gibi, *Sir Derya* ırmağının kaynakları da, kutlu ve mukaddes olarak kabul ediliyordu. Önemli olan, budur.

2) “Ç o c u k d i l e m e” pınarları: *M a n a s* destanında *Y a k u p H a n* karısına, şöyle çıkışıyordu:

Ondört yıldır alalı, anne dahi olmadı,
Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı,
Kutsal p ı n a r a gidip, yanında bir yatmadı,
Bir e l m a n ı n altına, giderek oynamadı,
Kısırlıktan kurtulup, kutlu yol bulamadı!...

M a n a s destanındaki bu sözlerden de anlaşılıyor ki, kısırlıktan kurtulup, çocuk sahibi olabilmek için, mukaddes varlıklara karşı, bazı şeyler yapmak gerekiyordu. “*Mukaddes p ı n a r ı n yanında yatma, e l m a ağacının altında oynama*” gerekiyordu⁴.

¹ “*Sir-derya’nın başı ve ayağı*”: Ayağında, Dede Korkut’un mezarı bulunur: (A. İ nan, *Şamanizm*, s. 135).

² A. İ nan, *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında, Makaleler*, s. 171:

³ Radlof, *Proben*, V. s. 48.

⁴ B. Ö gel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 506.

3) “*Pınarın ruhu*” veya *sahibi*: Hocamız Abdulkadir İnan, bunu “*pınar izisi*” diye adlandırıyordu. G ö k t ü r k ç a ğ ı n d a k i “*yer-suları*” üzerinde dururken, bunların “*Türk milleti ile Türk devletini korudukları*” üzerinde, durmuştuk. “*Türk’ün yeri ile suyunun sahibi (idisi)*”, Türk kağan ile devleti idi. Bu konudaki G ö k t ü r k düşüncesi daha ileri ve daha derin idi. A l t a y şamanizm inançlarında ise, “*yerin, dağların ve suların birer ruhu, izisi, (yani sahibi)*”, vardı. Hocamız, K ı z ı l c a h a m a m da gördüklerini şöyle anlatılıyor ve yorumluyordu:

“*Ankara’dan 90 kilometre uzaklıkta, Kızılcahamam çevresinde, bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınarın yanındaki çalılıklar, bağlanan paçavralardan adeta görünmüyordu. Burada bir veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar, doğrudan doğruya, “pınar izisi” ve “suru huna” bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türkler bu paçavraları, dinî bir hûşu ile bağlarken, şamanizm adeti yaptıklarının farkında değildir*”.

A n a d o l u ‘da kutlu pınarlar, çevresindeki küçük ağaçlıklar, bu ağaçlara bağlanan bezler ile paçavralar, “*pınarın küçük göleti*” ne yapılan nezirler üzerinde durmuştuk. Bu, da bize ait ayrı bir görüş ve vesikadır.

4) *Evin ve ailenin pınarı*: A n a d o l u ‘da şehir dışında yaşayan herkesin, içecek su alınan bir pınarı veya çeşmesi vardır. Yaygın olarak çevreleri ağaçlar veya çalılıklar ile çevrilmiş olan bu çeşme ve pınarlar oturma, sohbet ve karşılaşma yeri de olurlar. D e d e K o r k u t ‘ta da böyle bir yurd veya ordu pınarlarından söz açılıyordu:

“*.. Beyrek... Andan (oradan) babasının ordusuna geldi. Meğer evleri önünde büyük bir ağaç var idi. Dibinde bir yahşı bınar var idi. Beyrek baktı, gördü kim kiçi (küçük) kız karındaşı, bınarda n su almağa gelir. Kardaş Beyrek deyü ağlar, buzlar; toyun düğünün kara oldu, deyü ağlar*”.

a) “*Gelinlerin pınarları gezmeleri*”: Koca evine gelen gelinlerin, aile yurdunun sularını, tarlalarını gezip görmeleri, A n a d o l u ‘da da yaygın bir adettir. Bu çok eski gelenek üzerinde, sular ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. A n a d o l u ‘da bu daha çok gezi halinde yapılır. A l t a y l a r ile eski Türklerde ise, pınarlara ve sulara, saçı yapılırdı.

b) *Yurdun içitleri*”: *Dede Korkut* kitabında, içilen sular ile diğer sular arasında bir ayırım yapılmaktadır. Ailenin veya yurdun içilen sularına, “*içit*” adı veriliyordu. *Beyrek*, kız kardeşine şöyle soruyordu:

Karşı yatan kara dağı sorar olsam, yaylak kimin?

Sovuk sovuk sularını sorar olsam, içit kimin?

* A. İnan, *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları*, Makaleler, s. 472.

* *Dede Korkut Kitabı*, 102-1.

Beyrek'in kız kardeşi de, Beyrek'e şöyle diyordu:

Sovuk sovuk sularını sorar olsan,

Ağam Beyreğin içidi -ydi, Ağam Beyrek gideli, içerim yok!

"Soğuk soğuk sular", içme suyunun, içit'in bir özelliği idi⁷. Dede Korkut'un pek çok yerlerinde bu anlayış ve söyleyiş, görülmektedir. Konuyu, daha fazla uzatmıyacağız.

OĞUZLARIN "PINAR" DEYİŞLERİ

Bizim bu günkü pınar değişimizin kökleri de, Türklerin Oğuz kesimlerine dayanmaktadır. Bunu bize Kaşgarlı Mahmud, kesin olarak söylemektedir. "Bınar" sözü, 14. yüzyılda, Dede Korkut ile çağdaş eserlerde de, görülüyor. Yani Batı veya Anadolu Türk kültür çevresinin, bir özü gibi görünüyordu. Şimdilik bunu kesin olarak söyleyemiyoruz.

"Mıngar", 11. yüzyılda, bizim pınar sözümüzün ilk söylenişi gibi görünmektedir. Kaşgarlı Mahmud üç yerde bunun Oğuz kesimlerince böyle söylendiği üzerinde ısrarla duruyordu. Dede Korkut'taki pınar anlayışı üzerinde, örnekler vererek, az önce durmuştuk. Eski Anadolu'da çeşme ve pınar, yanyana söylenmeğe başlanmıştı. (Bk. DS). "Kaynar pınar, kaynarca pınarı, çeşme pınarı" gibi, birleşik deyişler de kaynaklarda, sık sık göze çarpıyordu.

"Çeşme", farsça bir kökten geliyordu. Eski Anadolu kaynaklarında, özellikle Dede Korkut kitabında, "Ağ Melik Çeşme"nin, adı ile görülüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklarda, çeşme ile pınar, bir süre yanyana söylenmeğe başlıyordu. 17. yüzyıldan sonra ise, çeşme sözü artık yalnız başına söylenebiliyordu. Bu görüşümüz daha çok, Tarama Sözlüğü'ndeki örneklerle dayanmaktadır. 15. Yüzyıl Anadolu kaynaklarında görülen "kuyu kazmak, pınar akıtmak" anlayışı da, bizim bildiğimiz pınar, su gözü veya göze değildir. Pınar akıtma, bir çeşme olsa gerektir⁸. Eski Anadolu ve Osmanlı kitaplarında İslâm gelenekleri de güçlenmişti. Aynı kaynaktan seçtiğimiz "kutlu pınarlar" hakkındaki bilgilerden bir kaçını sunalım:

1) "Periler durağı": Yukarıda sunduğumuz Dede Korkut Kitabındaki "Uzun pınar"da, bir periler durağı idi. Dede Korkut'ta Tepegöz destanında geçen bu pınar ve anlayışta, İslamiyetten önceki eski Türk inanışları yaşıyorlardı. 15. yüzyılda yazılmış Ahmed Paşa divanında da, "çün çeşme ve bınar periler durağıdır", deniyordu: (TS) Bunlar, insanlığın paralel düşünceleri de olabilirdi.

⁷ Aynı eser, 163-9. "içit" ve "geçit" eşlemesi çok görülüyor.

⁸ Tarama Sözlüğü, I, s. 540. Kısaltması: (TS).

2) “*Cennet pınarı*”: Bu bir İslâmî düşüncedir. 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, “*Uçmak, (yani Cennet) içinde bir bınar vardır, adı Receb’dir*”, deniyordu. (a.esr). Ancak eski Kuzey Altay destanlarında da, ucu bucağı görülmeyen çimenlerin ortasındaki, sulardan söz açılmıyor değildi. “*Susuz ve çimensiz bir Cennet*” düşünebilmek, bir insan için, çok zordur. Irmaklar ile ilgili bölümümüzde, “*Cennet ırmakları*” üzerinde duracağız.

3) “*Pınar ve kirlilik*”: Türklerde “*arı su*” anlayışı, çok önemlidir. Bunun üzerinde, su ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durmuştuk. Bu anlayış ve inanışı, *Budist* - *Türk* yazılarında da görüyoruz. Buna paralel düşünceleri, 16. yüzyılda yazılmış Osmanlı kitaplarında da görüyoruz: “*Kaçan bir pınara necâset düşse, ol pınarın suyu çekile*”: (TS) Bunlar, eski Türk düşüncesiyle, İslâm - *Türk* geleneklerinin, çok güzel benzeşmiş noktalarıdır.

TOROSLARDA ÜNLÜ YAYLA PINARLARI

Yaylalar, pınarlar ile anılıyorlar

Ali Rıza Yalğın, Toroslardaki yaylalardan söz açarken, bu yaylaların hemen hemen çoğunun, *pınar adları* ile anıldığının, üzerinde durmuşdu. Yaylalar, pınarlarıyla adlı ve ünlü idiler. Bu pınar adları da bize çok eski Türk inanış ve geleneklerini hatırlatıyorlardı. Çok eskilerden topladığımız duygu ve bilgilerle yola çıkarak, *Torosların* bu pınarları üzerinde, bir gezinti yapalım:

1) “*Çeşme başındaki kız*”: Bu, *Dadaloğlu* ile ilgili bir efsanedir. *Dadaloğlu* ‘nun şiirleriyle süslenmiştir. *Dede Korkut* ‘ta, “*Beyrek, kız kardeşi ile çeşme başında karşılaşmıştı*”. Bu güzel anlatışı, yukarıda sunmuştuk. *Çeşme başı*, bir karşılaşma yeridir. *Dadaloğlu* ile *çeşme başındaki kral kızı* arasındaki karşılıklı konuşmalar, şöyledir: (*Dadaloğlu*):

1. *Çeşme başı bekleyen kız,*

Koyma beni yollarımdan,

Uzat bir suyun içeyim!...

2. (Kız) *Yayla yayla göçmedin mi?*

Soğuk suyun içmedin mi?

3. (*Dadaloğlu*): *Yayla yayla göçtüm geldim,*

Karlı suyun içtim geldim!..

Görülüyor ki, “*yayla yayla göçme*” ve “*soğuk suyun içme*”, atışmaların başlıca motif ve konularını oluşturuyorlardı. Bunların arasına, “*karlı su*” deyiş ve anlayışı da karışıyordu.

2) ‘‘Süt mayalı pınar’’ : ‘‘Ak süt gölü’’ ve ‘‘süt ırmakları’’ üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Gerçi bu, *Dadaloğlu* ‘nun *Alidağı* için söylediği, bir mecâz ve benzetmedir. Ancak bunu söyleten, derin eski Türk kültür mayasına bakılmalıdır: .

Bizim yaylamız kayalı,

Pınarları süt mayalı,

Kelerinde kar dayalı,..

3) ‘‘Ayr an pınarı’’ ve *Berit dağı*: Şimdi, *Binboğa* yaylalarında şöyle bir gezinti yapalım: *Ali Rıza Yalgın*, *Berit dağı* yaylalarından söz açarken şöyle diyordu: ‘‘*Ayr an pınarı, Yedikardeş pınar, Ala pınar, Kara göl gibi adlarla anılırlar. Bu yaylaların Ala pınar ‘dan başkası, tamamen dağın tepesindedirler*’’’. Burada da görülüyor ki, yaylaların hemen hemen hepsi, üzerlerindeki pınarlar ile anılıyorlardı. Pınar adları üzerlerinde, ayrıca birer *myth*, *efsane* ve *destanın* mana ve izlerini taşırlar.

Binboğa yaylalarının pınarları

3) ‘‘Pınarında akar gider tor sular, çayırında boyun süzer sığınlar, me neşenden koku siner dağlara, yayılacak yayla sensin *Binboğa*!’’ : Rahmetli *Ali Rıza Yalgın*, *Binboğa dağı*, yaylaları ve pınarları için gönüllerde yatan derin duyguyu, bu şiirle anlatmak istiyordu¹⁰. *Tor*. yani *deli pınarın* hali başka idi!

4) ‘‘*Binboğa ‘da göç çeker, altın fesler baş seğer, kızlarının lebi şeker, suyun i şer, Binboğa*!’’ Şiir burada da kızların şeker dudakları ile *Binboğa*’nın sularını yanyana getiriyordu¹¹. Burada, ‘‘kızların göç çekmesi’’ geleneği üzerinde de biraz durulmalıdır.

Binboğa’nın pîrleri

‘‘*Binboğa dağının pîrleri, Ak-su gölü yerleri,...*’’, sözleri de bu arada söyleniyordu. ‘‘*Dağın pîrleri*’’, ne demektir? Bizce, burada çok eski bir Türk geleneği, kendisini gösterir gibiydi. Bunlar, *Kırgız - Kazak baksı dualarında* görülen, *dağ evliyalari*’’ mıydılar? Bu yarı şaman, yarı müslüman baksılar, *evliya* sözünün manasını da, iyi bilmiyorlardı:

‘‘*Mekke de evliya, Medine de evliya, Han Çingiz de evliya! Kızıl dağın başında, Kız evliya! Öküz dağın başında Öküz evliya! Koçgar dağın ba-*

* *Ali Rıza Yalgın, Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 328.

¹⁰ Aynı eser, II, s. 315: ‘‘*Tor, torlak*’’, *deli pınar*.

¹¹ Aynı eser, II, s. 342. ‘‘*Göç çekenlerin*’’, *yayla pınarları*.

şında, *Ko n u r B a ş evliya!.. Bek-tav Ata (Bey-dağ Ata)... Ölü desem, ölü değil; diri desem diri değil, Ata - K o r k u t Evliya¹²...*” Yine ünlü bir dağ olan, “*K a z ı g u r t Evliya*” yı da bunlara katmak gereklidir. A n a d o l u ‘daki bir çok dağlar da, “*Baba*” tanıtmasını taşırlar.

“*B i n b o ğ a ‘nın ya ş l ı l a r ı ’*”, yani *pîrleri* kimlerdir? Bu konuda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak A l t a y dağları için söylenen dualarda bazan şöyle deniyordu¹³: “... *Saçları ağarmış yaşlılarımıza istirahat sağlayan, A l t a y ! . . . Ak sakallı atalarımın, takdis ettiği ulu A l t a y ı m , geçim veren ne olur!...*” Elbette ki A l t a y duaları ile A n a d o l u arasında, geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı doğmuştur. Ancak insan olarak, hisler ve duygularımızla düşünersek, bunlar arasında bir ilişki kurabiliriz.

“BULAK”, PINAR VE KAYNAK

B u l a k, eski Türklerde kaynak, su gözü ve su arığı karşılığında söylenmiş, çok eski bir Türk kültür deyimidir. Ancak B a t ı T ü r k l ü ğ ü n e kadar ulaşamamış veya az yaşamış, bir anlayıştır. Kaşgarlı M a h m u d ‘un kitabında bile, “*elke-Bulak*” sözü, ancak bir Türk kesiminin adı olarak geçer. Aynı kaynak, *bulak* sözünü, şöyle yorumluyordu¹⁴.

“*B u l a k , Türklerden bir oymak. Bunları kıpçaklar tutsak etmişlerdi. Sonradan Yüce Tanrı onları kurtardı ve adları, E l k e - B u l a k oldu. Bu söz, b u l a k diye de yazılabilir*”. Görülüyor ki bulak sözünün kaynak veya sulu bir dere anlayışına hiç dokunulmuyordu. Daha önceki veya çağdaş U y g u r yazılarında *bulak*, daha çok “su hendeği ve a r ı k ’”, anlayışıyla görülüyordu:

“Bulak”, pınar anlayışıyla

Eski Türk kaynaklarında kaynak ile akar su anlayışı arasında, bir karışma vardır. Bu akar su, pınar ayağı da olabilirdi:

“*Sözü kim tüketir, nice söylense,*

“*Akar dinmez, geçer gider, bulaklar arasında!*”

K u t a d g u B i l i g ‘de görülen bu sözler, *bulak* deyimi bakımından biraz karanlıktır¹⁵. “*Aka tınmaz, erter bulaklar ara*”, diye söylenmiş olan bu

¹² “*Ölü desem, ölü emes! Tirir desem, tiri emes! Ata Korkut Evliya!*” Bu duanın asıl metni için bk. A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 133 (15).

¹³ “*Ruhun, kendisi dağdır; dağın, kendisi ruhtur*”: Aynı eser, s. 51.

¹⁴ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 379; Krşl. B r o c k e l m a n n , *Wortschatz*, s. 241.

¹⁵ Bize göre manası, “pınar” olarak görülüyor: “... *Erter bulaklar*”, geçip gider bulaklar. T u r f a n ve K a ş g a r bölgesindeki “*kehrizler*” için, b u l a k denmiş olması daha uygundur. “*Ağrısı olan, bulak’a (kehriz’e) gelip, yer ve suyu n sahibinden (yer-suv igesinden) dilekte, bulunuyor...*”: (Türkische Turfan Texte, VII, 29, 20).

A r ı k ve d e r e manasında, daha çok “*bulak ögen*” sözü söylenmiştir. Bir U y g u r el yazmasında, “*k u - y u (kudug) kazsa; k e h r i z (bulak ögen) kazsa...*”, deniyordu: (Aynı eser, VII, 29, 41).

eski türkçe sözlerden bir pınar manası çıkmaktadır. Aslında *bulak* sözünün diğer türeyişlerinde de, “*kaynamak ve fışkırmak*” manalarını, içlerinde toplayan¹⁶, bir çok sözler vardır. Bu da bize gösteriyor ki *bulak*, Türk kültür ve dilinin, köklü ve yerli bir malıdır.

A n a d o l u ‘da ve D e r l e m e Sözlüğü içinde *bulak*, pınar manasında görülmüyor. Ağ r ı ilimizden derlenmiş olan “*bulak otu*”, yani pınar çevrelerinde görülen bir otun adı ise, *A z e r f* tesiriyle gelmiş olabilirdi. Ancak eski A n a d o l u kitaplarında, pınar anlayışıyla *bulak* sözü söylene gelmişti. 15. yüzyıl eserlerinde “*Yedi-Bulak*” bir yer adı olarak geçiyordu. 19. yüzyılda Zihni ise, “*yedi yıl bekledim bulak başların*”, derken, *bulak* sözünü çok rahat söylüyordu¹⁷. Görülüyor ki böyle konularda erken ve kesin sonuçlara varma, pek doğru değildir.

Moğolların Gizli Tarihi içinde de “*bulak*” sözünü, kaynak veya pınar anlayışıyla, yer adı olarak görüyoruz. P. Pelliot da bunu, p ı n a r, yani “*source*” olarak doğruluyordu¹⁸. Bir yer adı olarak görünen *ölegei-Bulak* sözünü, “*kırmızı pınar*” olarak yorumluyordu. Kesin olarak değil de; bir duygu olarak, bir Türk kavminin adı olan *Klke-Bulak* ile bunun arasında bir benzerlik görülüyordu.

‘ ‘ B u l a k ’ ’, su hendeği ve yer ile suyun sahibi

‘ ‘ K u t l u p ı n a r ’ ’: Uy g u r - T ü r k kültür çevresi ile yazılarında *bulak* sözü, daha çok s u h e n d e ğ i ve kanalı anlayışıyla görülmektedir¹⁹: “... Su hendeğine (bulakka) gelse ve bir ağrı görse, bu Yer-su sahibinden veya ruhundan (igesinden), dolayıcıdır...” Bu Uyгур yazısını yayınlayanlar buradaki *bulak* sözünü, su hendeği veya kanal diye yorumlamışlardır. Ancak buradaki *bulak*, k a y n a k veya pınar da olabilirdi. G ö k t ü r k anlayış ve inanışları, burada kendisini açık olarak göstermektedirler. “*Pınar yanında bir ağrı olursa bu, yer ve su ruhlarının tesiriyledir*”, demek isteniyordu. Bu, bir p ı n a r a y a ğ ı da olabilirdi.

S u h e n d e ğ i, Uy g u r - T ü r k kültür çevresinde daha çok, “*bulak-ögen*,” sözüyle karşılanıyordu. Asıl su hendeği veya su kanalı anlayışını karşılayan, eski Türk sözü, “*ögen*” idi. Yine Uy g u r - T ü r k kültür çevresinde, büyük çaylar veya ırmaklar için de, “*ögen ögüz*” deniliyordu²⁰. P. Pelliot bu sözü, “*öken*” olarak düzeltmiştir²¹. Bu konuda fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

¹⁶ Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 143.

¹⁷ T a r a m a Sözlüğü, I, s. 687. “*Bulak*” maddesi.

¹⁸ P. Pelliot, *Histoire des Campagnes de Gengis-Khan*, s. 31.

¹⁹ *Türkische Turfan Texte*, VII, s. 29.

²⁰ Aynı eser, V, 28, 123: “*Ögen ögüz*”, “*bulak ögen*” den daha büyük bir çay olmalıdır.

²¹ P. Pelliot, TP, 1932, s. 150.

“*Suyu dağ itan uhtar*”, yani suyu köylüler arasında bölen ve veren hakemlere ise, yine Uyğur-türk kültür çevresinde, “*ögen kesgüçi*”, yani kanal veya suyun kesimini” yapan kimse, adı veriliyordu²². Uyğur Türklerinde sulama ve tarla meseleleri, kesin töreler ile, kanun ve anlaşmalar üzerine kurulmuştu. “*Tarla Sınırları*” da, çoğu zaman böyle sulu dereler veya su kanalları ile sınırlanmıştı. Turfan’ı görenler, bu sulu hendeklerinin önemini, çok iyi bilirler. Eski Uyğur yazılarında, tarlaların şu sözler ile sınırlanmaları, çok görülür: “*.. Doğuya doğru (öngduri yerke)... (ve) batıya doğru (köturi yerke) sınırını (sıçısı), hendek (ögen) ayırır*”²³..” Burada sınır manasında söylenen sıçı sözü, türkçeye çinceden girmiştir.

“*Kuyu kazma, sulu hendek (bulag ögen) kazma, çok iyidir*”: Bu sözler, bir Uyğur türkçe el yazmasında, söyleniyordu. Seva p anlayışı müslüman olmayan Budist Türkler arasında da yaygındı. Bu sözleri daha iyi anlayabilmek için, Turfan ve Turfan kehrizleri hakkında, bir bilgi sahibi olmak gerektir²⁴.

“Süt mayalı pınarlar”

Yukarıda *Dadaloglu*’ndan aldığımız ve sunduğumuz, “*süt mayalı pınarlar*” üzerine yeniden dönelim ve bir kaç yeni görüşü sunalım: *Doç Dr. Haluk Çay* bize bir inanışı daha hatırlattılar. *Tunceli* ilimizde büyük *Munzur* kaynakları vardır. Söylendiğine göre bu kaynaklar, “*Munzur Baba*”nın, *elindeki süt kabının kırılması ile doğuyorlar*. Tabii olarak buna, daha bir çok inanışlar katılabilir. Biz burada yalnızca bir ip ucu veriyoruz.

Süt denizi ile *Ak-deniz*, Yakut ve Altay Türklerinin destanlarında güneylerdeki cennette ve hayat ağacının yanında yer alır²⁵. Yine destanlardaki “*dirilme*” hallerinde de süt içme veya süt emzirme, önemli bir rol oynuyordu²⁶.

“*Süt-Ak göl*”, yani süt veya süt gibi ak olan (?) bir göl de, *Altay-Türk mitolojisi*’nde, yerli bir motif olarak görülür. İnsanların bütün hayatı ve ruhu, bu göle bağlı idi. *Yaratıcı*, bu *Süt-ak göl*’den bir ruh alır ve doğan çocuğa verirdi²⁷. Elbette ki *Anadolı* ile bu *Altay* destan ve motifleri arasında geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı vardı. *Ancak süt de, hayvan* -

²² Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 88, 46.

²³ Radlof, aynı eser, 13, 8.

²⁴ *Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 41. Turfan kehrizleri üzerinde, önemle durmak gereklidir. *Kehrizler, Kaşgar*’da da vardır.

²⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 103.

²⁶ Aynı eser, I, s. 520. Çoğunlukla, *Manas* destanında görülür.

²⁷ Radlof *Sibirya*’dan, (tercüme), II, s. 8-14; *Türk Mitolojisi*, I, s. 571.

cılarının en önemli bir varlığıdır. Hindistan'da veya Orta Çin'de, sütun böyle bir duygu ve değeri kazanabilmesi, güçtür. Çünkü, buralarda hayvancılık yoktur.

‘‘Tepegöz’’ün çıktığı pınar

Bu konu ve destan motifi üzerinde, biraz durmuştuk. Dede Korkut kitabındaki, Tepegöz'ün çıktığı pınar ile ilgili sözleri, yukarıda sunmuştuk. Tepegöz ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak yeri gelmişken bu çok önemli destan motifini, Kırgızların *Er-Töştük* destanından alıp, kısa olarak sunmayı da, yararlı görüyoruz²⁸.

‘‘İlemen - Bay, gide gide bir kavak ağacının yanına gelir. Bakarlar ki bu ağaç, çok garip bir kavak ağacı! Yerlere kadar kıvrılmış ve altı da, adeta bir çadır haline gelmiş, bir ağaç.... Ağacın altında konaklarlar. Sabah atları suya götürürler. Fakat atlar ürkerler... Bakarlar ki, suyun yüzünde bir ciğer yüzüp, duruyor. İlemenBay, ‘‘kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış’’, diye söylenmeğe başlar... Ciğere dokununca, ciğer şişiyor ve içinden Yel - Mogus adlı bir dev çıkıyor...’’

‘‘Gölekli pınarlar’’ üzerinde, yukarıda durmuştuk. Ayrıca, ‘‘gölün dibinden kaynayan kaynakların’’, bu gün Anadolu'da da, çeşitli duygulu söylentilere yol açtığını belirtmiştik. Elazığ'da, Dipsiz göl denen ve sularını, alttan kaynayan kaynaklardan alan, bir göl vardır. Bunun için de çok şey söylenmiştir.

²⁸ Radlof, *Proben*, V, s. 530: Bk. Tepegöz bölümü.

30. BÖLÜM

BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN ULU IRMAKLARI

“İrtiş ırmağının, geçit vermez yerleri geçti...”

Bilge Tonyukuk yazıtı

I. GÖKTÜRK ÇAĞI IRMAKLARI

G ö k t ü r k çağı, Türk düşünce ve bilgisinin, en aydın ve gerçekçi bir çağıdır. C o ğ r a f y a bilgisi de, gerçek dünya görüşü temellerine oturmuştur. Türkçe “ Ö ğ ü z ” sözü, artık yalnızca büyük ülkeler ile büyük kavimlerin ırmaklarına verilen bir ad olarak görülüyordu. Küçük bölge ırmaklarının, “öğüz” adı ile adlandırıldıklarını görmüyoruz.

Geçitsiz sular ve büyük ırmak anlayışı

Büyük ırmaklar, geçit vermezler. Yukarıda başlık olarak, T o n y u k u k ‘un bir sözünü de sunmuş bulunuyoruz. İ r t i ş ırmağı, *Türgeş* adını taşıyan Türk kesimlerinin ırmağıdır. Türgeşlere karşı yapılan büyük G ö k t ü r k akınları, İ r t i ş ırmağı ile yakından ilgili idi. Onun için vezir B i l g e T o n y u k u k , “ E r t i ş ö ğ ü z ü ğ keçiksizin keçtimiz”. Yani “İrtiş ırmağının geçitsizlerini geçtik”, diyordu¹.

“Kaynayan büyük ırmak (öğüz), geçitsiz olmaz”: Bu eski Türk atasözü de, 11. yüzyılda, *Kaşgarlı Mahmud* tarafından derlenmişti². Ancak geçit bulup geçmek de, *Tonyukuk*’un dediği gibi, bir başarıydı. Görülüyor ki tabiat güçleriyle ilgili Türk düşüncesi, *Göktürklerde* 300 yıl sonra, yine devam ediyordu.

Bunun diğer örneklerini de, az sonra, “11. yüzyıl halk şiirlerinde büyük ırmaklar” ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

Büyük il ve yurtların, büyük ırmakları

Ç i n ve B a t ı T ü r k i s t a n gibi iller ve ülkeler, büyük bölgelerdir. O r - k u n ırmağını da bunlara katabiliriz. Ancak bir de, “ b ü -

¹ *Bilge Tonyukuk yazıtı*, 37.

² *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 391; Krşl. *Brockelmann*, *Spr.* 105.

yük Türk illeri'' vardır. *Türgeşler* ile *Dokuz Oğuzlar*, bunların başında gelir. *İrtiş* ve *Togla* ırmakları da, bu büyük Türk kesimleri veya illerinin, kendi ırmaklarıdır. Bunlara, "*Üç tuğlu Türk budun*", yani Türk kavimini de katabiliriz. Gök-Türk çağında bunların dışında, adı verilen, başka bir ırmak göremiyoruz. Belki, bu bir rastlantıdır. Ne yapalım ki, vesikaların durumu böyledir:

1) *Batı Türkistan'da: "Yençü Ögüz"*: Bu ırmak için, *Sir Derya* veya *Amu suyu* diyenler de olmuştur. Ancak *Demir Kapı*'dan önce, *Zereşan* suyunun çeşitli kollarıyla ayakları vardı. Her ne olursa olsun, bunlar da büyük ırmaklardı. *Batı Türkistan*'ı temsil eden suları. *Kültegin yazıtında*, şöyle deniyordu: "... *Batıda, Yençü ırmağını (ögüz) geçerek (keçe), Demir Kapı'ya kadar akın yaptım (süledim)*"³. Aynı sözler, -küçük gramer ayrılığıyla-, *Tonyukuk yazıtı* içinde de görülüyordu^{3a}.

2) *Çin'de: "Yaşıl Ögüz"*, Yeşil ırmak. Bu, Çin'in ünlü *Sarı ırmağı* idi. Bu ırmağa Batı ile biz, "*sarı*" rengi vermiş ve "*Sarı ırmak*" demişizdir. Çin'de ise buna, *Hoang-ho*, yani "*Mavi Gök Irmak*" denmekte idi. İrmağın bu adı da, Çin'in çok eski din görüşleri ve inanışları ile yakından ilişkili idi. *Mavi*, göğün sembolü olan *gök* rengi ile ilgilidir.

"*Yaşıl*" veya "*yeşil*" sözü eski Türklerde, bizim anladığımız manada, yalnızca *yeşil* renk için söylenmiyordu. Bu konu, "*Türk kültür ta iherine giriş*" adlı eserimizin, VI. cildinin sonunda, çok geniş olarak ele alınmıştır. *Kutadgu Bilig* içinde "*Yaşıl kök*", *mavi gök* demektir. Bu ırmağın adı bakımından, Türk ve Çin düşünceleri arasında, bir benzerlik görüyoruz. Ancak "*yaşıl*" sözü, eski Türk yazılarında, bu manasını göstermez. Gök Türk yazıtlarında, Çin'in kuzeyindeki bu ünlü *Mavi Irmak*'tan şöyle söz açılıyordu:

"*Doğuda, Mavi (Gök) ırmak (Yaşıl Ögüz) ve Şandung yazısına kadar akın yaptım (süledim). (Ancak) okyanusa (Taluy) değmedim*" (IID15). "*Değmedim*", yani okyanusun kıyısına kadar gitmedim, demektir. Burada, Çin ülkesini temsil eden başlıca üç sembol vardır:

- 1) *Mavi Irmak*, yani "*yaşıl Ögüz*" - 2) *Şandung ovası*, yani yazısı. -3) *3) Okyanus*, yani "*Taluy*". Türklerdeki *okyanus* anlayışı üzerinde, ayrıca duracağız. Herhalde bu üç büyük varlık, yani ırmak, *Şandung yazısı* ve Büyük okyanus, Çin ülkesini tamamlamış oluyordu.

3) *Türkgeş ili ve ilin ırmağı; "Ertiş"*: "*Ertiş Ögüz*": Bilindiği üzere, *Ertiş* veya *İrtiş*, Asya'nın büyük ırmaklarından biridir. *Kültegin* ve *Bilgehan* yazıtlarıyla *Tonyukuk* yazıtında, *İrtiş ırmağı*

³ *Kültegin yazıtı*, Güney-3.

^{3a} *Tonyukuk yazıtı*, 44.

geçildikten sonra, Tü r g e ş ülkesine geliniyordu. Göktürkler ile Türgeşler arasında savaş başlıyor ve böylece Türgeşler, Göktürk idaresine yeniden girmiş oluyorlardı. *İrtiş ırmağı* ile ilgili bilgileri, aşağıda şöyle sıralayacağız:

a) *Kültegin yazıtında*: “*Ertiş ırmağını (ögüzüg) geçerek yürürdük (keçe yorıdımız). Türgiş milletini (budunıg), uykuda (uda) bastık^{3b}...*”

- b) *Tonyukuk yazıtında*: “*İrtiş ırmağının (ögüzüg), geçitsizini (keçiksizin), (yani geçit vermeyen yerini), geçtik⁴...*” Yani *Tonyukuk* yazıtının başka bir yerinde: “*.. Ben Bilge Tonyukuk, Altın ormanı (Altun yışıg) aşarak, geldik. İrtiş ırmağını, geçerek (keçe) geldik⁵...*”

- c) *Uygur kağanlığının*, ikinci kağanı *Bayan-Çur* yazıtı olan *Şine Usu* yazıtında da, şöyle deniliyordu⁶ “*... Ertiş ırmağını (ögüzüg), Arkar-Başı yakınında (tuşı), Er-Kamış ‘ın altından sal yaparak geçtim...*” Uygur Kağanı ırmağı, sal yaptırarak geçiyor. Bundan sonra *Bolçu ırmağına* ve *Üç-Karlık* iline gidiyor.

4) “Üç-Karlık” İli ve “Bolçu” Irmağı:

“*Bolçu-Ögüz*”: Bu ırmağın adı, *Tonyukuk* yazıtı ile *Bayan-Çur Kağan*’ın (*Şine Usu*) yazıtında da, görülür. Ayrıca bu ırmağın adı, *Kültegin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarında da geçer. Yazıtların kronolojisi içinde, *Bolçu ırmağı*, iki ayrı Türk kavminin ili içinde görülüyor.

- a) *Kültegin* yazıtına göre, *Bolçu ırmağı*, *Türgiş* ‘lerin ili’ içindedir. *Karlık* ‘ların adı hiç geçmiyor.

- b) *Bilge Kağan* yazıtı içinde ise Göktürkler, *Türgeşler* ile *Bolçu ırmağında* karşılaşılıyor. Ondan sonra da *Karlıklar*, *Tamak-Iduk Başı* denen yerde bozguna uğrattılıyorlar⁷. Bu akınlarda da, “*Altın orman aşıyor, İrtiş ırmağı geçiliyor*” ve ondan sonra da *Bolçu ırmağına* geliniyordu (*Ton.35*).

c) *Uygur çağında*, yani *Bayan-Çur Kağan* yazıtı içinde (747-759), artık *Bolçu ırmağı*, *Karlık* ili içinde görülüyordu. Yazıt, şöyle diyordu: “*... Karlıklara karşı, ... İrtiş ırmağını Arkar-Başı ‘nda, sal yaparak (salla) geçtim... Bolçu ırmağında (Ögüzde), Üç-Karlık ‘ı, orada yendim⁸...*”

5) “*Dokuz-Oğuz*” İli ve “*Orkun*” Irmağı: Bilindiği üzere *Orkun ırmağı*, Göktürk başkentinin bulunduğu bir havza idi. Ancak bu

^{3b} *Kültegin* yazıtı, Doğu-37.

⁴ *Tonyukuk* yazıtı, 35.

⁵ Aynı yazıt, 37.

⁶ *Bayan-Çur Kağan* yazıtı: (*Şine-Usu*), Güney-1.

⁷ *Bilge Kağan* yazıtı, Doğu-29.

⁸ *Bayan-Çur Kağan* yazıtı, 25.

ünlü ve kutlu ırmağın adı, G ö k t ü r k yazıtları içinde, hiç geçmemektedir. *Orkun* adı, yalnızca ikinci *Uygur Kağanı*, ünlü *Bayan-Çur Kağan*'ın yazıtında iki yerde geçmektedir:

a) “*Orkun ırmağı*”: (*Orkun Ögüz*): Bu ırmağın yanında, “*On-Uygur*” ve “*Dokuz-Öğüz*” gibi ünlü Türk kavimlerinin adları geçiyordu⁹.

b) “*Orkun Kenti*”: (*Orkun balıklığı*): Bu ünlü *Uygur Kağanı*, savaş-tan sonra “*Orkun balıklığı*”ın birleştiği yer de (beltirinte), il sarayını kurduruyor”¹⁰. Bazıları *Orkun* ve *Balıklık* diye iki yer adının, söz konusu olduğunu ileri sürerler.

6) “*Üç Tuğlu*” *Türk kavminin ırmağı*, “*Yar-Ögüz*”: 747-759 yıllarında kağanlık yapmış olan yine *Uygur Bayan-Çur Kağan*, “*Kara-Kum*’u aşmış, *Kömür dağ*’da, *yar ırmağında* (ögüzde), *Üç Tuğluğ Türk budun*...” ile karşılaşmış olacaktı¹¹.

II. ULU TÜRK IRMAKLARI (11. yüzyılda)

(*Kaşgarlı Mahmud’a göre*)

“*Kaynayan ırmak da, geçitsiz olmaz*”!

Eski bir Türk atasözü

Yukarıda koyduğumuz, 11. yüzyılda derlenmiş olan bu sözün benzerini, bundan önceki bölümümüzde, G ö k t ü r k *Bilge Tonyukuk* yazıtından alarak, yine başlığa koymuştuk. Böylece, Türk düşüncesinin sürekliliği hakkında, belki bir fikir verebiliriz gibi, bir ümide kapıldık.

11. yüzyıla ait Ç i n ve A r a p kaynaklarında, Ortaasya’daki pek çok ırmağın adları geçer. Ancak bizim konumuz, tarih coğrafyası değildir. Bizim bu eserimiz, bir m i t o l o j i kitabıdır. Burada bizim konumuz, Türk illerindeki ırmakların, Türk düşüncesinde ne gibi bir yer aldığıdır.

Ulu ırmaklar

G ö k t ü r k ve *Uygur* çağında büyük ırmaklara, hatta -çaylar dışında- bütün ırmaklara, “*ögüz*” denirdi. Bu gelenek, *Kara Hanlı* çağında da devam ediyordu. Ancak bütün ırmaklara yalnızca *ögüz* denmiyor; büyük ırmak-

⁹ Aynı yazıt, Kuzey-3.

¹⁰ Aynı yazıt, 34.

¹¹ Aynı *Uygur kağanının* yazıtı, 8.

lara, “İtil suvı” gibi, *İ t i l s u y u* adı da veriliyordu. Daha sonraki çağlarda ve *A n a d o l u* ‘da da bu anlayış ve deyiş, yaygındır. Ancak *Göktürk* yazılı *U y g u r* yazıtlarında, “*suyun (subı) S e l e n g e (ırmağı) imiş*”, gibi sözleri de, görmüyor değiliz¹². Hatta *T o n y u k u k* yazıtı içindeki, “*A n ı subı*” sözünü, bir ırmak olarak, yorumlayabilir miyiz? Kesin bir şey söyleyemeyeceğiz¹³. Şimdi Kaşgarlı *M a h m u d* ‘un eserinde geçen büyük ırmakları ele alarak, onlar hakkında söylenenleri, yorumlayalım:

1) “*İ l i s u y u*” (*İla suvı*): İli ırmağı, *K a r a h a n l ı* devleti veya kültür çevresinde, önemli bir ırmak ve bereketli bir ziraat bölgesidir. “*İ l a*”, Kaşgarlı *M a h m u d* ‘a göre, bir il idi. *İla* ırmağı hakkında bir şiiri sunup, yorumladıktan sonra, *İ l i ırmağı* ile diğer konulara geçeceğiz. Aşağıdaki şiir, bir savaş şiiridir. *İ l i ırmağını*, gemilere binerek geçmişler, *U y g u r* iline doğru başlarını çevirmişler ve *M ı n l a k* ilini almışlar¹⁴.

“Gemi içine oturup, *İ l a* suyunu geçti,

“*U y g u r l a r a* yöneldik, *M ı n l a k* ilini aldık!”

İli ırmağı, *K a r a h a n l ı l a r* ile *U y g u r l a r ın* kuzeyindedir. Burada *U y g u r* sınırı, biraz karanlık kalmaktadır. Ancak konumuz, bu değildir. *İla* ile *İli* ırmaklarının aynı olduğunu da, kesin olarak biliyoruz¹⁵.

–“*İla, ili ve “İla bilgesi*”: İli veya *İla* ırmağı üzerinde, yukarıda durduk ve eski bir Türk şiiri de verdik. *Kutadgu Bilig* içinde *İla*, bir Türk ili olarak geçiyordu. Irmakla bu ilin, bir ilgisi olmalıydı. Ayrıca burası, *K a r a h a n l ı* devletinin de, bir kuzey kültür çevresi idi. *Yusuf Has Hâcib*, kuzeydeki bu ünlü bilgeden söz açıyor ve onu, “*İla adlısı*”, yani ünlüsü diye adlandırıyordu:

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! *İ l a adlısı*!

Hizmetiyle büyümüş, kişi kutlusu! (841)

2. Çok iyi söylemiş, *İ l a adlısı*,

Milletinin (budun) büyüğü, kişi kutlusu! (1629)

“*E r k i n*, *İ r k i n*” eski türkçede bir memuriyet unvanıdır. Ancak *Kutadgu Bilig*, zaman zaman bu *İ l a B i l g e s i* ‘ni, adlısını, “*erkin*” unvanıyla da, anıyordu. Bu çağda böyle eski Türk unvanının yaşadığını, zannetmiyoruz. Bu tanıtmaya, ya güçlü; veyahut da *ergin* anlayışıyla kullanılmış olmalıydı. Bir yerde de onu, “*İla beyi*” diye anıyordu:

¹² *U y g u r Bayan-Çur Kağan* yazıtı: (Şine-Usu), 2.

¹³ *T o n y u k u k* yazıtı, 27.

¹⁴ Kaşgarlı *M a h m u d*, III, s. 235; Krşl. *B r o c k e l m a n n*, *Am Pr.* 6.

¹⁵ Kaşgarlı *M a h m u d*, I, s. 30. Krşl. *B r o c k ., W o r t s c h a t z*, s. 243. Bu ırmağın kıyılarında, *Y a ğ m a*, *T u h s ı* ve *Ç i ğ i l* adlı Türk boyları oturuyorlardı.

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! İla erkini!

Hizmet ve töreleri, nasıl anlatıyor gör! (4752)

2. Ne söylüyor, bak dinle! İla'nın Beyi!

Sözleri ve manası, sözüne temel olsun! (4679).

“İtil”: Volga ırmağı

2) “İTİL SUYU”: (Volga): İtil, suyu, Karahanlılara ve Karahanlı kültür çevresine, oldukça uzaktır. Anlaşıldığına göre Kaşgarlı Mahmud bu şiiri, çok daha uzaktaki Türklerden derlemiştir. Ona göre bu ırmağın adı, “Etil, İtil, idil” deyişleriyle de söyleniyordu:

“İla, İli, Ya mar, İtil ırmakları boyunca oturan halkın dili, doğru türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı, Hakanıye, yani Hakanlılar ülkesi halkının dilidir¹⁶.” Görülüyor ki bu ulu ırmaklar boyunca, türkçeyi en güzel konuşan, Türk kavimleri oturuyorlardı. Bu ırmaklar, onların ulu suları idiler. Yazar, şöyle diyordu¹⁷:

“Etil, (İtil), Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adıdır. Bulgar denenini nedökülür. Birkolu, Rus diyarına gider. Şu şiirde de, şöyle denmiştir:

“İtil suyu akar durur, Kaya diplerini döğer durur!

“Balıkları bakar durur; göllenir, ya taşar durur!

Yazarın kendi yorumuna göre, suyun coşması yüzünden dolan göllerde, balıklar ile kurbağalar, pek çoğalıyorlardı. Ancak İtil ırmağının sert akışı da vurgulanmıyor değildi.

“Ögüz” sözü ve ulu ırmaklar

Göktürk yazıtlarında ırmaklar için yalnızca, “ögüz” ve “su” sözlerinin kullanıldığını, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Uygu el yazmalarında da bu gelenek, devam etmişti. Ancak Karahanlı çağında bu söz, daha seyrek kullanılmağa başlanmıştı. Ancak bu söz eski Türk kültürünün, manada ve anlayışta, derin bir mirası olarak anılıyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu:

“Ögüz, Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmağa verilen bir addır. Bu söz yalnız olarak söylendiği zaman, Benegit ırmağı anlaşılır. Çünkü şehirleri, o ırmağın kıyısında bulunur. Konar göçerleri de, bu ırmağın kıyı-

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 30.

¹⁷ Aynı eser, I, s. 73.

larına inerler. Türk ülkesinde bulunan bir çok dereler ile sular da, “öğüz” adı ile anılır. Sınır üzerinde bulunan bir şehre de, bu ad verilecek, “İki-Öğüz” denmiştir. Bu şehir, İla (İli) ırmağı ile Yafı n ç dereleri arasındadır¹⁸.

Oğuzların “Ulu ırmağı” da, kendi illerinden geçen, B e n e g i t ırmağı idi. Oğuzların veya her Türk kesiminin kendi dünya görüşlerine göre, kendi suları, ulu ve kutlu ırmakları vardı! Ancak eski Türk anlayışı zayıflamış, diğer sular ile derelere de, artık öğüz denmeğe başlanmıştır. Belki bunlar da, diğer Türk kesimlerinin, kendi suları idiler.

A n a d o l u ‘da sulu veya sulu derelere, “öz” derler. B. Atalay, öğüz ile Anadolu’daki öz sözleri arasında bir yakınlık kurmak istemiştir. Bizce bunda, az veya çok, haklı da olabilir. Ç a n k ı r ı ‘daki Şaban-özü de, böyle bir hatıra olmalıdır. Yine ona göre, A z a r b a y c a n ‘daki, “Kızıl-Özen” suyu üzerinde de durulmalıdır¹⁹. Derleme Sözlüğü içinde de bunun bir çok örneklerini görüyoruz. Biraz kuşgulu olduğumuz bu konu üzerinde, durmayacağız.

“Fırat” ve Fırat ırmağına benzer büyük sular için, “tadgun” adının verildiği de, söyleniyordu. Kaşgarlı ‘ya göre, ırmaklar için söylenen, “öğüz” sözünün karşılığı olarak, bu söz de kullanılırdı²⁰. B r o c k e l m a n n bu sözü, yalnızca ırmak anlayışıyla yorumlamıştı. Anlaşıldığına göre İslam dünyası Fırat nehrini, böyle ulu bir ırmak olarak anlıyorlardı.

Türk illerinin, “Yurd suları”

Yukarıda belirttiğimiz gibi her Türk kesimi, kendi “yurt suyunu” bir başka görüyor ve başka düşünüyordu. Oğuzlar bile kendi çaylarına, ulu ırmak, öğüz adını veriyorlardı. 11. yüzyılda adları geçen bu ırmaklardan bazılarını sunalım:

1) “İki-Öğüz”: İli ile Yafı n ç suları arasındadır²¹. Anlaşılan bu, iki ırmaktı. Çünkü bunların aralarında, T a r ı n g - k ö l adlı bir göl bulunuyordu²².

2) “K a r a k a ş Öğüz”: Kaşgarlı M a h m u d , bu ırmak için şöyle diyor: “H o t a n şehrinin iki yanından akan, iki deredir. Birisine, “Ü r ü n g - k a ş Öğüz”, (yani beyaz kaş ırmağı), denir. Temiz ve beyaz taş, burada bulunur. Dere adını bu taştan almıştır. Birisine de, “K a r a -

¹⁸ Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock. Wörschatz, s. 246: “Öküz” olarak okuyor.

¹⁹ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 59.

²⁰ Aynı eser, I, s. 438; krşl. B r o c k ., Wörschatz, s. 191.

²¹ Aynı eser, I, s. 59. Krşl. B r o c k ., Wörschatz, 246.

²² Aynı eser, III, s. 136. Krşl. B r o c k ., a. eser, s. 249.

k a ş - Ö g ü z ' ' derler. Temiz siyah taş da burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada, ancak burada bulunur²³''.

3) ‘ ‘ K a z s u y u ’ ’ : ‘ ‘ İ l i deresine akan, büyük bir çaydır. Bu adın verilmesinin sebebi, A f r a s i y a b 'ın kızının, bu suyun kenarında, bir kale yaptırmasıdır. Bu ad, oradan kalmış idi²⁴''

4) ‘ ‘ K ı z ı l S u ’ ’ : K a ş g a r 'da bir ırmağın adıdır²⁵.

5) ‘ ‘ T a v u ş g a n Ö g ü z ’ ’ : Yani ‘ ‘Tavşan ırmağı’, Uç şehrinde akan bir çayın adıdır.

- 6) ‘ ‘ Y a m a r S u y u ’ ’ : Nerede olduğunu bilmiyoruz. Yalnızca bir şii-
rin içinde geçiyor. Yakalayan, niçin Yamar suyunu geçerek kaçmadın. Şimdi,
benim gibi bir sırtların eline düşmüş bulunuyorsun²⁶:

‘ ‘Görüp niçin kaçmadın! Y a m a r Suyunu geçmedin!

‘ ‘Malını saklamadın! Şimdi yesin sırtlan (ar böri) seni!

‘ ‘Ulu ırmak gibi’ ’ (ögüzçe) benzetmesi

Akıntılı sular ile seller, diğer insanlar gibi, Türkleri de çok korkutmuş-
tur. G ö k t ü r k yazıtları içinde, Türklerin devletten kopup, başını alıp gitme-
leriyle, ölmelerinden söz açılıyor ve şöyle deniyordu: ‘ ‘.. Kanın, ırmak gibi
(ögüzçe) aktı (yügürti); kemiğin, dağ gibi (tagça) yığıldı (yattı)...’’²⁷.

G ö k t ü r k yazıtlarında, düşmanın büyük güçlerle geldiklerini anlatmak
için de, düşman ‘ ‘otça, borça’ ’, yani fırtına gibi geldi deniyordu. Eski Türkle-
rin benzetmelerinde, tabiat güçleri, büyük bir rol oynuyorlardı.

‘ ‘Savaşta, düşmanı yenip, ırmağa dökme’ ’ de söz konusu ediliyordu. To n -
y u k u k yazıtında, düşmandan söz açılırken, ‘ ‘ T a n r ı yarlık, (izin verdi),
(düşmanı) dağıttık ve ırmağa düştüler (ögüzke tüşdi)’ ’²⁸’.

‘ ‘ B a l ı k l ı ı r m a k ’ ’, yani eski türkçesiyle, ‘ ‘balıklık Ögüz’ ’ deyişi de,
eski Türk kaynaklarında sık sık geçer. Yani balığı çok olan, ırmak demektir.
Aynı zamanda, çamurlu ve bataklık olan yerlere de, bu ad verilirmiş²⁹.

²³ Aynı eser, III, s. 160. Krşl. Brock., *Am II*, 120.

²⁴ Aynı eser, III, s. 151. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 247.

²⁵ Aynı eser, I, s. 394. Brock., s. eser, s. 248.

²⁶ Aynı eser, I, s. 79. Krşl. Brock., *AM Pr.*, 19c.

²⁷ *Kültügin yazıtı*, Doğu-20.

²⁸ *Tonyukuk yazıtı*, 16.

²⁹ Kağarlı M a h m u d , I, s. 498.

III. KUTADGU BİLİĞ' DE "ULU IRMAK" ANLAYIŞI

"Bilgide, denizsin sen!

"Akılda, ırmak!

Yusuf Has Hâcib

Kutadgu Bilig, eski Gök Türk ve Uygu r geleneğine uygun olarak ırmağa, "Öğüz" demektedir. Aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Türkler, ırmaklar ile her türlü çayları çeşitlerine göre, ayrı ayrı adlandırmıştı. Eski türkçede, özellikle tabiat varlıkları için, çok geniş bir terminoloji vardı. Yukarıda görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında yer alan Türk halk bilgisi ile geleneği çok gerçekçi idi. Kutadgu Bilig'de ise, öğüz ve ırmak, bir fikri ve düşünceyi anlatmak için, sembolik bir söz olarak kullanılmıştır.

"Ey bilgisi ırmak!": Diye bir kişiye seslenilir. Tabii olarak bunu, "ey bilgisi ırmaklar gibi taşkın ve bol olan kişi", diye de, geniş olarak yorumlayabiliriz. Nitekim hocamız Prof. Rahmeti Bey, Kutadgu Bilig tercümesinde, manayı böyle geniş olarak yorumlamıştır. Ancak Kutadgu Bilig, "ay bilgi öğüz", deyişiyle yetinmiştir. En iyisi vakit kaybetmeden, Kutadgu Bilig'deki bilgileri, mana ve düşüncelere göre sınırlayıp, sunalım:

"Ey, ırmaklar gibi bilgili kişi!"

Bu, Kutadgu Bilig'de sık sık görülen bir çağırıştır. Bu Bilge kişi kimdir? Bu, anlaşılamıyor. Belki de Yusuf Has Hâcib'in, kendisidir. Ancak bu deyiş ve söyleyişlerden, Karahanlı çağında, geniş bilgili kişilere, "bilgi öğüz", -ırmak bilgili dendiği, anlaşılyordu:

1. Bilgisi ırmak gibi (bilge), ne diyor dinle!

Bilgi ile gönüller, göğüsler aydınlanır! (KB, 2243)

2. Irmak gibi bilgisiyle, ne güzel (edgü) bilgi verdi,

İşit bunları sen de, Ey gönlü dümdüz (tüz) kişi! (KB, 4661)

3. Sen beni başka bilme! Irmak bilgili!

Tanrı kullarından yok, benden kötüsü! (KB, 5119)

4. Gereksiz söz söyleme, Irmak bilgili!

Dilin yavuz olmasın!... (5468)

5. Dinin ağır tut, dünyanı ucuz,

Dinin seni ağırlar, Irmak bilgili!... (KB, 6135)

‘‘*I r m a k b i l g i l i*’’, belirsiz bilge kişi ile ilgili yukarıdaki sözler, bizi çeşitli yönlerden aydınlatmaktadır. Hepsisi de ‘‘*Türk bilgi teorisi*’’ ile ilgilidir. Yabancı düşünce izlerini de sezmiyor değiliz. Ancak bütün beyitler, çok eski ve öz türkçe ile yazılmıştır. İçlerinde hiç bir yabancı söz yoktur. Şu beyit de, hem mana ve hem de dil bakımından çok güzeldir. Yeni türkçesi şöyledir:

1. ‘‘*Bilgisiz kişilerin, gönlü kum gibi,*

‘‘*Denizler girse dolmaz, ot ve yem bitmez!* (KB, 975).

2. ‘‘*Kuru bir kuma benzer, insanın özü,*

‘‘*Irmak içine girse, doymaz aç gözü!* (KB, 3626)

Bilgi, deniz; akıl ise, ırmak

Eski Türkler daha çok büyük su birikintilerine ve büyük göllere deniz (*tengiz*) derlerdi. Çünkü onlar, büyük denizler görmemişlerdi. Orta A n a d o l u ‘daki Türk halkı da, çoğu zaman ırmaklar ile göllere *deniz* derler. A k ı l ise, akıntılı ve taşkın sular gibi, hareketli, yapıcı ve yıkıcıdır. Bu, bizim yorumumuzdur. Bakalım K u t a d g u B i l i g şairi ne diyordu:

‘‘*Senden işitmek gerek, ne söz var ise,*

‘‘*Bilgide denizsin sen, akılda ırmak!* (KB, 2949)

1) ‘‘*Beyler, taşan ırmak gibi*’’, sakıncalı ve tehlikelidirler. Yusuf Has Hâcib kitabında, sık sık hakanlar ile beylerden uzak durulmasını öğütler: (KB, 4546):

‘‘*Beylere komşu olma, ya da taşan ırmağa,*

‘‘*Saraya yakın durma, iyi kılınmış kişi!*

2) *K ı s m e t v e ı r m a k*’’: Bu anlayış, Anadolu’da da yer yer görülür. Aslında bu fikir, insanlığın benzer düşüncelerine yakındır. Şair burada, ‘‘*kismet*’’ ve türkçe ‘‘*ülüş*’’ sözlerini kullanıyor (KB, 5352):

‘‘*Arılık ister isen, arıt önce boğazın,*

‘‘*Arıtırsan boğazın, kismetin ırmaklaşır!*

3) ‘‘*K u y u v e ı r m a k*’’: Taşkın ve suyu bol ırmak ile durgun ve suyu az kuyu da *kismet*i az veya çok olanlarla karşılaştırılmıştır. Su ve sular ile ilgili bölümümüzde, de, bunun üzerinde durmuştuk: (KB, 4735):

‘‘*Kimi geçitler aşar; gör, ırmakları geçer!*

‘‘*Kimi yeri kazarak, suyu kuyudan içer*’

Irmaklar, ne kadar taşkın ve bol sulu olurlarsa olsunlar, kısmeti olanlar, becerikli ve işini bilenler, sudan geçit bulurlar. Nitekim 11. yüzyılda derlenmiş bir atasözü de şöyle diyordu: “*Kaynayan ırmak (ögüz) geçitsiz olmaz³⁰!*”

IV. DEDE KORKUT'TA “ÇAYLAR VE IRMAKLAR”

“*Kuru kuru çaylara su saldım,
“Kara donlu dervişlere nezir verdim,*

Dede Korkut

“**Kuru çaylara su salma”**

Bu muhteşem ve görkemli sözünü, manası nedir? Bu sözler, *Dede Korkut*’ta, iki yerde geçmektedir. Kitabın başlangıcında görülen, birinci yerdeki bu sözler, iki yazma kopyada, şöyle geçmektedir: “*Kuru kuru çaylara, ‘‘s u c u’’ saldım*”: (DK, 138-2). Bir yazmada, “*sucu*”; diğer yazmada da, “*sucı*” sözleri görülmüyordu. Prof. Muharrem E r g i n bu sözü, “*su saldım*” diye yorumlamıştır. Çünkü bu sözün ikinci kez geçtiği yerde, yalnızca “*su*” sözü görülmektedir. Bizce de Prof. E r g i n’in yorumu, yerinde olsa gerektir.

Dede Korkut’ta sulara “saçı” mı yapılıyordu? Bu görüş Prof. *Abdulkadir İnan*’a aittir. Hocamız “*Orhan Şaik G ö k y a y*, kendi *D e d e K o r k u t* yayınında, yukarıdaki su sözünü, “*sucu*” diye yorumlamıştır. Hocamız *Abdulkadir İ n a n* da buna bakarak, bu sözün “*sucu*” değil; “*sücü*”, yani tatlı şeyler olması görüşüne varmıştı. Çünkü kuru kuru çaylara, *sucu* salmanın bir manası yoktu. Bundan dolayı, kuru kuru çaylara, “*sücü*”, yani tatlı şeyler salma veya saçma’nın, daha mantıklı olabileceğini düşünmüştü. Bizce bunu kabul etmek çok zordur.

G e l i n l e r i n, yeni evlerinin sularına “‘s a ç ı ’” yapmaları, Türk illerinin düğün geleneklerinde, çok görülmektedir. Çünkü gelinin ailesi ile çocuklarını, bu sular besleyecek ve yaşatacaklardır. Bazıları bunu bir “*yurd saygısı*”; bazıları da “*yurdun yer ve su ruhlarını saygılama*” olarak yorumlamaktadırlar. Bu konu üzerinde, çok yerde yazdık ve durduk. Prof. *İnan*’ın bizce bu görüşü, eski *T ü r k a i l e* geleneklerini bilmesinden ileri geliyordu. Ancak *A n a d o l u*’da “*sulara tatlı şeyler serpme*” yoluyla saçtı yapma geleneklerinin, artık kalmadığı görüşündeyiz. Elbette ki hepimizin, sularımıza karşı

³⁰ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 191. Krşl. Brockelmann, Spr. 105.

saygısı vardır. *Dede Korkut* 'un bu ünlü bölümünün, DK, 24 deki satırları, eksiktir. Bundan dolayı burada, DK, 138 deki sözleri sunacağız:

“Kuru kuru çaylara su saldım,
 “Kara donlu dervişlere nezir verdim,
 “Yanım ala baktığımda, komşuma iyi bakdım,
 “Umanına usanına aş yedirdim,
 “Aç görsem yedirdim, yalınçak görsem donattım,
 “Dilek ile bir oğulu güç buldum!

“Dilek ile oğul bulma”, bizim için burada biraz daha aydınlanmış oluyor. *Dilek*, elbette ki Tanrıdan oluyordu. Yalnızca “*adama k*”, yani vaad etmek yitişmiyordu. “*kuru çaylara su çalma*” ve diğer yardımlarla, dilekler pekiştiriliyordu. Fakat bu, görkemli ve muhteşem bir inanış ve gelecektir.

Irmakların yaşlanması

“*Irmak sularının çekilmesi*” için *Dede Korkut* 'ta başlıca üç deyiş ve anlatış kullanılıyordu. Bir ırmak veya çay, kaynağından, kuruyabilirdi veya başka türlü suyu çekilebilirdi. *Dede Korkut* 'ta bütün bunlar göz önünde tutulmuştur. Oğuz dili, yüce bir türkçe idi. Bu anlayışları, şöyle sıralayabiliriz:

1) *Kuru çaylar*: Kuruma sözü, *Dede Korkut* 'ta sular için kullanılmıyordu. Daha çok ağaçlar için söyleniyordu: “*Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır*” gibi sözlerde, daha çok görülmüyordu. Ancak “*kuru çay*” deyişine, çok rastlanıyordu.

2) *Soğulmuş çaylar*: *Dede Korkut* 'ta bu, daha çok görülür. “*Soğulma*”, suyun toprak veya kuma sızarak, kaybolması veya azalması, demektir. Sütün kaynarak azalması da, *soğulma* veya *sugulma* demektir. Eski Uyğur yazılarında da, “*Ulu gölün suyu azalıp (sugulup alkınıp)*” gibi, sözleri de görüyoruz³¹. Görülüyor ki *Dede Korkut* 'taki bu anlayış ve söyleyiş, çok eski ve geniş Türk köklerine dayanıyordu:

“Kanlı kanlı suların, soğulmuş idi, çağladı ahır,
 “Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır,
 “Şahbaz atın karımuş idi, köşek verdi ahır!...

3) *Irmakların yaşlanması*, (karıması): Bu anlayış ve söyleyişi, eski Türk edebiyatında, şimdiye kadar göremedik. Bundan dolayı bu inanışa,

³¹ Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa), 600, 6.

ayrı bir önem verdik. D e d e K o r k u t kitabı içinde bu anlayış ve deyiş, iki yerde görülmektedir:

1. “Karşı yatan karlı dağlar karıyıpdr, otu bitmez!

“Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır, suyun gelmez!...

“Mere kâfir! Kazan'ın anası karıyıptır, oğul vermez!... (DK, 59-2)

2. “Karşı yatan kara dağlar karısa, il yaylamaz!

“Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!...

“Er yiğitler karısa, oğlu doğmaz!... (DK, 147-1).

Irmaklara “kişilik verme”

Yukarıdaki örnekler bize gösteriyor ki ırmaklar, çaylar ve sular, birer c a n - l ı v a r l ı k gibi görünüyordular. “Yiğitler yaşlanınca”, nasıl oğulları olmu-yorsa; “çaylar da yaşlanınca”, suları gelmiyor ve kara kara taşmıyorlardı. Yine bu arada, atlar ile develer de yaşlanınca, yavru vermiyorlardı. İnsanla-rı, hayvanları, dağları ve çayları, aynı kab içine koyarak, canlı ve yavrular görme, şimdiye kadar bulamadığımız, çok önemli bir anlayıştır.

“Kanlı kanlı, görklü akıntılı, yügrük, kara, duru, taşkın sular”, üzerin-deki görüş ve örneklerimizi. su ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk. Bu özel-likler ile tanıtımlar, daha çok çaylar ile ırmaklara ait idiler. Bu özleri, pınar veya göl sularına verme, elbette ki, olamazdı.

“Dereler” ve kuru çaylar

Dede Korkut kitabı içinde dere sözü, daha çok susuz dereler için söyleni-yordu. Ancak kuru dereler için de, zaman zaman “k u r u ç a y” deniyor-du: “... Deli Dumrul derler idi. Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış, idi...” (DK, 155/8)!

1) “Yedi dere kokuşarın, tilki bilir” (DK, 5/4). - 2) “Kara dere ağzında, Kadir veren K a r a G ö n e . . .” (DK, 59/10). - 3) “Derelerde, tepelerde kâ-fire kırgın girdi, leşine kuzgun üşdü...” (DK, 64/12). Bu örneklerden de an-laşılıyor ki, Dede Korkut'taki dere anlayışı, bizimkine yakındır. Ancak bu derelerin içinde su bulunup, bulunmadığı anlaşılmıyor.

Dede Korkut'ta bazı büyük sular

Burada bu suların, nerede bulunduklarını inceleyecek ve yerlerini bula-cak değiliz. Bu kitap, bir mitoloji kitabıdır. Bizim için önemli olan, bu sular

için yapılan tanıtımlardır: “... *Davlunbaz urup, atları önlerine bıraktılar. De-
re ş a m s u y u ‘nu tepip, geçtiler. Dün (gece) kattılar. O ğ u z ‘un sêrhaddi-
ne vardılar”* (DK, 270-9). Bu suyun yerini, aşağı yukarı bilmekteyiz. Diğerleri,
O ğ u z alp erenlerinin unvanlarıyla birlikte geçmektedir:

1. “*T ü r k i s t a n ‘ın direği, A m ı t suyunun arslanı,*

‘ ‘ K a r a ç u k ‘un kaplanı, konur atın iyesi!... (110-5)

2. “İlden çıkıp, *A y g ı r G ö z l e r* suyundan at yüzdüren, elli yedi kale-
nen kilidin alan... *E y l i k K o c a* oğlu *A l p - E r e n*, çapar yetti!...” (DK.
62-8: 205-10).

Görülüyor ki O ğ u z *alp erenleri*, savaş yaptıkları ve zafer kazandıkları
suların adlarıyla tanıtılıyorlardı. Belki bu sular da, onların yurtları içine
girmişti.

31. BÖLÜM

DÜNYANIN ULU IRMAĞI

(Türk ve Dünya Kozmogonisinde)

Yukarıda, Türklerin kendi ırmakları ve onlar üzerindeki düşünceleri üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konuda, dünyadakiler ne düşünmüşlerdi? Bunların üzerinde durup, Türklerinkiler ile bir karşılaştırma yapalım. O r h u n ırmağının Türklerde mukkaddes bir yanı vardır. Onun çevresindeki Ö t ü g e n de, Tanrı'ya en yakın bir yerdi.

Akıntılı, coşkun akan seller ve büyük hakanlar: Akıntılı ve coşkun suların en güzel tanıtımları, D e d e K o r k u t kitabı içindedir. Yukarıda, bu sözleri geniş olarak sunmuştuk.

1. M a c a r mitolojisinde: M a c a r kralı A l m o ş 'un annesi “*hâmile iken, karnından büyük ve coşkun bir selin boşandığını, rüyasında görmüş*”. şamanlar, bu rüyayı, şöyle yorumlamışlar: “*Doğuracağın çocuk, büyüyünce büyük bir hakan olacak ve dünyayı idaresi altına alacaktır!*”

2. Ünlü İran kralı D a r y ü s 'ün doğumu da, M a c a r kralının doğuşuna benzer bir efsane ile süslenmiştir. Ancak Türklerde buna benzer inanışlar, bir tane değildir. M a n a s destanı ile O s m a n l ı Devleti'nin kuruluşunda ise, “*büyük bir ağaç yeşermişt i*”.

3. Ç i n g i z H a n 'ın öz kabilesi, K ı y a n adı ile anılıyordu. R e ş i d e d d i n 'e göre, “*kıyan*” sözü, türkçe “*k a y a n , yani büyük selden*”, geliyordu. “*K ı y a n Bahadır*” da, “*S e l gibi güçlü bahadır*”, demekti. Unutmayalım ki, R e ş i d e d d i n bu kitabını, Moğol hakanına sunmuştu. Hakan, türkçe bir yorumu da, normal görmüştü.

Cennetin ırmakları ve bir sudan, sulanmak gerek: Y u n u s E m r e 'nin, “*Şol Cennetin ırmakları, akar Allah deyü, deyü!...*” sözleri üzerinde durmağa gerek yok. H a t a y ı ise, şöyle diyordu:

“*Bir boyu boylamak gerek!*”

“*Bir sudan, sulanmak gerek!*”

Bektaşî A ş ı k H a s a n ise, şöyle diyordu:

*Cennet'teki ol dört ırmak,
"Coşkun akan, sel bizdedir!"*

Elbette ki bunlara benzer sözler, İ r a n ve A r a p Edebiyatında da vardır. Ancak Türkler bu düşünceleri, kendilerine benzetmişlerdir. "*Coşkun akan seller*" sözünün kökleri, çok eskilere gider.

Dua ve ibadet edilen ulu Türk ırmakları: Büyük devlet kuran Türklerde bu inanışlar kaybolmuş veya yumuşamışlardır. Ç i n g i z H a n'ın öz yurdu olan, O n a n ve K e r ü l e n ırmaklarının, ne kadar büyük bir önem taşıdıklarını biliyoruz.

Ç i n g i z H a n, Ong-Han'a yenilince "*arkadaşları ile birlikte, B a l c u - n a adlı ırmağa sığınmıştı. İrmakta su içerek, arkadaşları ile birlikte a n d içmişlerdi*". Ç İ n g i z H a n'ın bu çevresi, İmparatorluğun kuruluşunda, önemli bir rol oynamışlardır.

K i m e k ve K ı p ç a k Türkleri, "*İ r t i ş ırmağını saygılıyorlar ve adeta ona tapınıyorlardı...*" Y a k u t Türkleri, "*Güneyden gelip, Kuzey Buz denizi-ne dökülen büyük ırmakları, mübarek görüyorlardı. Ona göre bu ırmaklar kaynaklarını, g ü n e y d e n , C e n n e t'ten alıyorlardı...*".

Yukarıda S ü t g ö l ü ve gölün yanındaki dağda oturan, "*7 Tanrı*" üzerinde durmuştuk². K u z e y Türk destanlarına, dış tesirler de çok girmiştir. Bazılarına göre, "*Süt Denizi, Garuda kuşunun altında*", bulunuyordu³. K u z e y d o ğ u d a k i , g e r i T u n g u z'lara göre, "*C e n n e t denizi, gümüşten goncalar açan fidanların bulunduğu dağın çevresinde idi*"⁴...

K u z e y Türklerine göre "*Dünya ırmakları*": Y e n i s e y Türkleri, Dünyanın ana ırmağı olarak, Y e n i s e y'i tanırlardı. Onlara göre, "*Y e n i s e y , kaynağını, göğün 7. katından alıyordu*"⁵... Sibirya Türkleri, yönlerini ilk önce g ü n e y e , yani sıcak bölgelere doğru çevirirlerdi⁶. Y a k u p Türkleri ise, kendi ırmakları L e n a'yı, "*Dünyanın ortasından geçen, bir D ü n y a ı r m a ğ ı gibi*", görmüşlerdi⁷.

¹ U. Harva, (Fr.), 62: Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk derlemeleri)*, Irkutsk, 1890, s. 202: Yakut bölgesi.

² Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 8.

³ Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii (Kuzey-batı Moğolistan hakkında)*, IV, s. 389: Altay-Türk destanlarını içinde toplar. Türk destanlarındaki "*Garuda*" motifi için bk. A. İn an, *Makaleler*, 350-352.

⁴ Georgi, *Bemerkungen Auf Einer Reise im Russischen Reiche* SPb., 1775, I, s. 29. Kuzey-doğudaki geri Tungus kavimlerine ait bir gelenektir.

⁵ Yenisey Tatarlarına ait gelenekler hakkında: Tret'yakov, *Turuhanskiy kary, ego priroda i jite-li: (Turuhansk bölgesinin geçmişi ve bu günü)*, SPb., 1871, s. 200.

⁶ Aynı eser, aynı yer: Yenisey Tatarlarına yakın güney kesimleri hakkında.

⁷ Priklonskiy, *Tri, goda v Yakutskoy oblasti: (Yakutlar'da Üç Tanrı)*, Jivaya Starina, 1890-91, s. 70.

“Yedi derya”, “dört ırmak”: Bu inanışın en güzel örneklerini, Türk tasavvuf edebiyatında görüyoruz. Abdal Musa’nın, “Yedi derya bizim keşkülümüzdedir” sözü, ne kadar güzeldir. Türkler, ırmağa da, “derya” derlerdi. Aşağıda, Yunus Emre ile Ahmed Dâî ‘den üç örnek sunalım:

- 1) “Bir göl idim, kıldı erenler nazar,
“Deniz oldum, dört yana ırmak ile!
- 2) Kimi tapduk, kimi Yunus,
“Her biri derya, deniz!
- 3) “Göge tozdan bulut, yerden ağardı,
“Yedi deryaya, hep toprak yağardı!

TÜRKLERDE, “IRMAK HANLARI”

İran kaynakları, “büyük İrtiş ırmağının, Türklerin Tanrısı olduğunu”, söylerler. İrtiş ırmağı, yalnızca kutlu idi⁸. Bir Kırgız efsanesine göre ise, “Kırgız-Han, Kem ve Yenisey ırmaklarının hakani idi”⁹. Bunu, ırmağın değil de; ırmak havzası ve çevresinin Han’ı olarak düşünmek gerekir.

Abakan Tatarlarına göre, “Abakan adlı bir Han varmış. Hanın otağı da, Abakan ırmağının kaynağında kurulu imiş”¹⁰. Abakan-Han, aynı zamanda, “yağmur tanrısı” imiş.

Altay düşüncesinde, Talay-Han, ve Yayık Han adlı, iki Ruh vardı: 1) “Talay-Han, denizler ile okyanusları, hanı idi. Güçlü yer Tanrıları arasında, 4. sırayı alıyordu”. Eski Türkçede “Taluy, Talay”; okyanus demektir. 2) “Yayık-Han, taşan ve kabaran suların Tanrısı ve ruhu idi. 17 deniz (veya ırmağın) birleştiği yerde otururdu. Yeryüzündeki bütün sular, ona ait idi”¹¹...” Ural dağlarındaki Yayık ırmağının adına bakılırsa, bu Altay ruhu, daha iyi anlaşılır¹².

Ulu dağların eteklerindeki ırmaklar: Göktürk’lerin Ötügen ve Uygur efsanesindeki Kamlancu dağları, eteklerindeki ırmakları ile birlikte anılırlardı. Hıta devletinin kurucularına ait efsanede de, Mu ye h dağı, iki ırmak ile çevrilmişti. Altaylarda, Es ırmağının kıyısındaki Sakçak dağı

⁸ Gerdiz’in notlarının değerlendirilmesi için bk. W. Barthold, *Otçet o poezdki Sredney Azii. (Ortaasya’da bir gezi hakkında rapor)*, SPb., 1897, metin: S. 83.

⁹ Radlof, *Sibirya’dan*, II, s. 11.

¹⁰ Aynı eser, aynı yer.

¹¹ Aynı eser, II, s. 9.

¹² Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 75.

ile *Miras suyu*'nun kıyısındaki *Karadag* da, kutlu dağlar arasında yer alırlar. Gelinler bu dağlara, "*Kayın babamız*", derlerdi¹³.

Bu arada, Ganj ve Nil ırmaklarını da, unutmayalım. Çin ve Hint te-
sirinde kalan Kalmuk Moğollarına göre, "*Gökteki bir dağ üzerinde,
dört ırmak çıkarmış*" Az sonra efsane dejenere oluyor ve bu ırmaklar,
biri hayvan şekline giriyorlardı, deniyordu¹⁴.

DESTANLARDA "ULU IRMAKLAR"

"Suyun ayağı, Er Korkut!

Bakın Duasın

Anadolı Masalları içinde, ırmaklar ile akar sular önemli bir yer alırlar. Bunları sıralıyacak değiliz. Biz burada, henüz daha *mitoloji* seviyesinde bulunan, *Kuzey-Türk* destanlarından, bazı örnekler vereceğiz. Anadolu'da bulunan eş ve benzerleri üzerinde de, ayrıca duracağız. Bu destan ve masal motiflerinin bazıları üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin bazı yerlerinde, kısa olarak durmuştuk. Burada sunacağımız materyel ise, yeni toplanmıştır. Motifleri, Büyük Türk devletlerinin, menşe ve türeyişleriyle ilgili destanlardaki, benzerlerine öncelik verme yoluyla sıralıyacağız:

Ulu ırmak veya deniz geçme

Bu destanlarda çoğu zaman *deniz geçme* motiflerine, yer veriliyordu. Aslında bu destanların toplandıkları Türk kavimleri, *büyük deniz* görmemişlerdi. Büyük ırmaklar ile göllere de, *deniz* veya *tengiz* diyorlardı. *Okyanus* özelliğini gösteren denizleri, deniz ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. Diğerlerini ise, burada ele alacağız.

1) "*2 dağ ve ırmak geçme*": Bu deyiş, tam anlamıyla *mitolojik* *Kuzey-Türk* masallarının yer aldığı, Radlof'un "*Türk halk edebiyatından örnekler*" adlı eserinin 1. cildinde görülür. Bu motifleri değerlendirmek, biraz zordur¹⁵. Birinci sahife numarası metne; ikincisi ise, Radlof'un tercümesine aittir.

2) *Çingiz Han'ın ataları ve deniz geçme*: Bu ünlü ve çok önemli motif üzerinde, 1. cildimizde de durmuştuk¹⁶. Bu motif *Göktürk*

¹³ Radlof-Katanof, *Proben*, IX, s. 604, metin: 588 vd.

¹⁴ Pallas, *Sammlungen*, II, s. 37: Kalmuk kesimlerine ait bölüm.

¹⁵ Radlof, *Proben*, I, s. 342/366. Bu Alıay destanları, göklerde geçen, mitolojik anlatılardır.

¹⁶ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, ss. 467, 566, 575.

ve M a c a r efsanelerinde de, görülür. Bunların, o k y a n u s ile ilgileri az olmalıdır.

Diğer motifler

1) “*S a n d ı ğ a , k o n u p , ı r m a ğ a a t ı l m a*”: Bu masal ve efsane motifi, A n a d o l u ’da da çok yaygındır. Tabii olarak bunun çeşitli türleri vardır:

a) *A l t ı n s a n d ı ğ a , k o y m a*’: Bu motif ve anlayış, çok eski ve çok mitolojik bir karakter taşıyan K u z e y - T ü r k destanları içinde görülüyordu. Bunun “*ö l ü g ö m m e*” gelenekleriyle bir ilgisinin olup, olmadığını bilmiyoruz:

“*Yiğit, S ü t d e n i z i n d e s u i ç i y o r . . . O n d a n s o n r a d a b a b a s ı n ı n ö l ü s ü n ü , b i r a l t ı n s a n d ı k i ç i n e k o y u p , s u y a a t ı y o r*”¹⁷ Aynı yiğit, “*2 d a ğ i l e 3 ı r m a ğ ı a ş a r a k*”, buraya gelmişti. Anlaşıldığına göre bu motif, A l t a y kuzeyinde, epey yaygın idi. Başka bir yiğit de, “*b a b a s ı n ı n ö l ü s ü n ü , a l t ı n b i r s a n d ı ğ a k o y m u ş t u*”¹⁸. Bu çok eski karakterde ve mitolojik bir motiftir. Biraz daha masallaşmış bir motif ise şöyledir:

“*T a ş - H a n , K a r a - K ö k ö l ‘ ü n b ü y ü k k a r d e ş i n i ö l d ü r e r e k , b i r s a n d ı ğ ı n i ç i n e k o y u y o r v e ı r m a ğ a a t ı y o r*”¹⁹...” Bu masal, B a r a b a - O m Kazaklarına aittir. Bunun daha geniş bir şekli ise, şöyledir: “*B i r y i ğ i t , A y v e G ü n - h a n ‘ l a r ı n k ı z l a r ı i l e e v l e n i y o r . Y u r d u n a d ö n ü n c e , y u r d u n u n T a ş - H a n t a r a f ı n d a n y a ğ m a e d i l d i ğ i n i d u y u y o r . B ü y ü k k a r d e ş i n i n i s e , b i r s a n d ı ğ a k o n a r a k , - d i r i o l a r a k - , b i r ı r m a ğ a a t ı l d ı ğ ı n ı d u y u y o r . Y i ğ i t , a r k a s ı n d a n g i d i p , k a r d e ş i n i b u l u p , k u r t a r ı y o r . . . B u n d a n s o n r a d a T a ş - H a n ‘ d a n ö c ü n ü a l ı y o r*”²⁰...

H a n - N â m e adlı Türk destanında da, “*s a n d ı k l a b i r ç o c u ğ u n ı r m a ğ a a t ı l d ı ğ ı n ı*”, görüyoruz²¹ Anadolu masallarında da bu motif çok geniş olarak görülür.

b) “*T u l u m a k o y u p ı r m a ğ a b ı r a k m a k*”, Türk mitolojisi ile masallarında çok görülen bir motiftir. Böyle eski karakterde bir motifi, R a d l o f ’un *P r o b e n*lerinde bularak, yayınlamıştık²². Kuzey Altaylardaki Türk kültüründe daha çok, “*a t d e r i s i n d e n y a p ı l m ı ş t u l u m l a r*”, bir Türk kültür motifidirler.

¹⁷ *Proben*, I, s. 342/366. Bir Altay destanında.

¹⁸ *Proben*, I, s. 342/372. Ölüyü, ırmaklara gönderme motifine, çok az rastlanıyor.

¹⁹ *Proben*, IV, s. 69/87: Baraba - Om Tatarları.

²⁰ *Proben*, aynı yer.

²¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 414: Özbek destanında.

²² Aynı eser, s. 53 vd.

Irmak insanları, selâmete götürüyor

2) “*İrmağa kapılıp, gitme*”: Bu da, ırmağa atılan, “*ırmakta sandıkla gitme*” motifine yakındır. Yukarıda, insanlar, *sandık* veya çok daha eski bir *at kültürü* motifiyile, *tulum* içinde, ırmakta sürüklenerek, kurtuluşa doğru gidiyorlardı. Bazıları da, ırmağa kapılma yoluyla kurtuluyorlardı:

“*Bir sarhoş karısını bir zengine, baya satıyor. Fakat karısı, zengine boyun vermiyor, (bayga boyun birmedi). Bey, kadını gemisine götürüyor. Ancak o sırada büyük bir fırtına (yel) çıkıyor. Gemiye batırıp, kadını da, ırmağın sularında sürükleyerek babasına annesine kadar götürüyor. Böylece kadın da, kurtulmuş oluyordu*”²³...

Rüzgâr da, *İrmak* ile birlikte, kadının kurtuluşuna yardım ediyordu. Bu Masal, *Radloff* tarafından, *Batı Sibirya*’da *Hoca-Aul* Türklerinden derlenmiştir. Büyük ırmakların bulunduğu bu bölgede, gemicilik de yapılıyordu. *Anadoluda* da ırmağa kapılma, bazan iyi yorumlanırsa da; bazan da, kötülöklere doğru gidilir.

Savaşta, ulu ırmak geçme

Bu, bir bakıma *ordu taktiği* ve stratejisidir. *Göktürk* yazıtlarında olduğu gibi, *Oğuz destanı* içinde de, önemli bir motif olarak görünüyordu. Savaş hareketine ve yeteneğine sahip olan Türkler, büyük sulardan ordularını, kolaylıkla geçirmişlerdir. *Çingiz Han* devletinde de bu yetenek, olağan üstü bir hüner olarak görülmektedir.

Göktürk veziri Bilge Tonyukuk, kendi yazıtında, “*İrtiş ırmağının, geçit vermeyen yerlerini geçtik*”²⁴ (keçiksizin geçtiniz)...”, diyordu. Önemli olan, ırmağın geçit vermeyen yerlerini geçmektedir. Oralarda, düşmanın hazırlığı da yoktur.

“*Kaynar ögüz, keçiksiz bolmas*”: Yani, “*Kaynayıp taşan, ulu ırmaklar bile geçit si z olmaz*”. Bu da 11. yüzyılda derlenmiş, çok manalı eski bir Türk atasözüdür²⁵. Yani kaynayıp taşan, korkunç ve tehlikeli ırmakların bile, bir geçit yeri bulunur. Kaşgarlı *Ma h m u d*’a göre bu söz, *insanların şaşırıp kaldığı ve çıkacak bir yol bulamadığı zaman*”, söylenirdi. Her işin, bir çözüm yolu bulunabilirdi.

²³ *Proben*, IV, s. 110/143: *Hoca-Aul* Türkleri.

²⁴ *Tonyukuk* yazıtı, 35.

²⁵ Kaşgarlı *Ma h m u d*, I, s. 390.

“Atların, sal; kırbacın da, kürek olması”

O ğ u z d e s t a n ı içinde Oğuz Han, kendisine gelen Firenk elçilerine şöyle demişti: “Benim ordum çok büyüktür. Belki siz yalnızca s u v e (rum?) a t e ş i - n i düşünüyorsunuz. Biz, kaç d e r y a (büyük ırmak) g e ç m i ş i z . Ordum, “atlarını, sal ve kırbacını da, k ü r e k ” yerine kor ve suları öyle, geçer²⁶...” Bu, farsça O ğ u z d e s t a n ı ’ndan alınmış bir parçadır.

O ğ u z d e s t a n ı içinde yer alan yukarıdaki sözlerden, açık olarak görül- mektedir: “(Asker), atını s a l ; kırbacını da, kürek” olarak kullanıyordu. An- cak U y g u r yazısıyla yazılmış O ğ u z d e s t a n ı ile diğer O ğ u z d e s t a n l a r ı n d a , İ t i l , yani Volga ırmağı, s a l yapılarak geçilmişti. Minyatürlerde, sal yapımı- na ait resimler de vardı.

- “ K Ü R E K Ç E K M E K ”, daha çok sürekli olarak, büyük ırmakların kı- yılarında oturan Türklerde vardı. G e m i (kemi) söz ü de, hem Kaşgarlı M a h - m u d ’da ve hem de K u t a d g u B i l i g ’de görülüyordu. Ancak buradaki konumuz, bu değildir. K u z e y - B a t ı A s y a ’da, büyük ırmaklar vardı. Bu- radaki halk, gemicilik yapıyordu. Bir B a r a b a - O m Türk şiirinde, şöyle de- niliyordu: “ A k - İ d i l ırmağına düştüğümde (tüşkenimde), kürek çekerken (işke işkende), evimi özledim²⁷...” Tabii olarak bu, büyük Türk kültürlerin- den uzakta ve dar bir sahada kalmış, bir Türk gemicilik kültürüdür.

İrmakla ilgili diğer destan motifleri

1) “Deryada n i k â h ”: Bu çok önemli bir motiftir. “Ailenin, m u - k a d d e s o c a ğ ı n ı n kurulması”, bu gibi kutlu ve mutlu yollarla yapılıyordu. Türk a t ç o b a n l a r ı ’nın bir masalında, çok eski Türk geleneklerinin, ba- zı “ P r o t o - T ü r k ’ ’ motiflerini görüyoruz. “Bir ç o b a n , rüyasında, 3 yer- de, 3 ayrı g ü n e ş görüyor. Sonra bir yalnız evde, kimin kızı olduğu bilinmeyen, bir kız buluyor. (Burası biraz O ğ u z d e s t a n ı n ı andırıyor). Kız da, oğlanın bir a t ç o b a n ı olduğunu anlıyor ve ancak bundan sonra evlenmeğe razı oluyor.

“Bir ırmağın kıyısına (daryanın kaşına) geliyorlar. Taharetleniyorlar (târet aldılar), gusül leniyorlar (hüsül koyuldular), üsli üslerine nikah kıldılar, k o - ş u l d u l a r (evlendiler) ve bir ev (üy) aradılar²⁸...”

Dünürsüz evlenme, burada açık olarak görülüyor. Çok eski bir mo- tif! Söz kesimi, evde; n i k â h ve evlenme (koşulma) ise, derya kenarında oluyor.

²⁶ Z. V. Togan, O ğ u z d e s t a n ı : (R e ş i d e d d i n ’den), s. 37.

²⁷ P r o b e n , IV, s. 77/98: B a r a b a - O m , gemici Türkleri.

²⁸ P r o b e n , IV, s. 105/136. Kuzeydeki a t ç o b a n ı Türklerden.

İslâmiyetin, belirli belirsiz tesirleri de vardır. Bu masal, Kuzey-Batı Asya'da, *Turalı Türk* boyundan, derlenmiştir.

2) *Devler ve ırmaklar*: Yine yukarıdaki destanda, hakanın kızı hastalanıyor. Hakan, oğlana şöyle diyor: "*Bir derya ya yakın bir dev (yilbegen) vardır. Bahçesinde güller açmıştır. Kızımın hastalığı için, bu güllerden getir...*" Kız bir muska yazıyor, oğlanın eline veriyor. Bundan sonra da bir çok olaylar oluyor. En sonunda oğlan, Hakan oluyor²⁹. Su başlarına yakın devler, diğer Türk masallarında da görülmektedir.

3) *İrmak kavşakları*: İrmakların birbirlerine kavuştukları yerler, Anadolu'da da, bir kutluluk taşırlar. Hitay devletinde bu ırmak kavşaklarının büyük bir önemi vardı^{29a}. *Oğuz Kağan* da, ikinci hatununu, bir ırmak üzerindeki, bir adacıkta bulmuştu...

4) "*10 ırmak ve 30 ırmak*": Bunlar, Uygurların atalarının ilk yurtlarında bulunan, ırmak sayıları idi. "*On Uygur*" "boyları, 10 ırmak havzasında idiler. Buna göre "*coğrafya ve ırmaklar sosyal gelişmeyi de sağlıyordu*". Bu konular için bk. (Türk Mitolojisi, I, 73, 83).

5) "*7 ve 70 derya*": Bu anlayış İslâmiyetten sonra, örnek olarak Yunus Emre'nin dilinde görülmüyordu. Abdal Musa da, "*70 derya bizim keşkülümüzde*", diyordu. Altay kuzeyindeki, müslüman olmayan Türk halkının edebiyatında da, bu anlayış vardı: "*Gök Hanoğlana, 7 dağ, 7 ırma ile Karaboga'nın boynuzunu getir diyor*"³⁰.

TÜRKLERİN ÇAY VE IRMAKLAR HAKKINDAKİ BAZI BİLGİLERİ (Efsanelerde ve mitolojide)

"Su ayağı" ve "su kavşağı"

1) "*Su ayağı*": (Mansab, çayın döküldüğü yer): Çeşitli çağlarda ve çeşitli Türk kültür çevrelerinde, manada küçük değişiklikler görülmektedir. "*Ayak*" Anadolu'da ve diğer Türklerde, "*yatak*" manasında da söylenmiştir. "*Suu ayağı*", Kırgız türkçesinde de, ırmağın döküldüğü yer, mansab demektir³¹.

a) "*Su ayağı Er-Korkut*": Kırgızların *baksı* dualarında, "*Su başında Süleyman, su ayağı Er-korkut, belâları sen korkut*" diye bir çağrılan söz açmıktık³². Dedekorkut, burada da suyun ayağında, yani sir-

²⁹ Proben, IV, s. 106/137.

^{29a} B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 550.

³⁰ Proben, I, s. 242/246, Bu Altay destanı da göklerde geçer.

³¹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 62.

³² A. İnan, *Şamanizm*, s. 141-142.

derya suyunun döküldüğü yerdedir. K a l m u k moğollarında da, “*adag*”, suyun katıldığı, döküldüğü yer olarak, anlaşılmaktadır³³.

b) “*su katılığı*”: 11. yüzyılda, “*suv katılığı*”, suyun birleştiği yer ve bu yerdeki su birikintisi, demektir³⁴. Bu, *Anadol u*’da da yaşamaktadır.

c) *Diğer deyim ve anlayışlar*: -1. “*Tüş ü rg ü*”: Çayın ırmağa karışan ağzı, değirmenin bir ırmağa olan savağı, demektir³⁵. -2. *Ta m g a* ’’: Denize, dereye veya göle dökülen, bir suyun koku; gemilerin demir attıkları *ırmak is-kelesine* veya limana da, “*tamga*” deniyordu. Bu söz, şu beyitte de gelmiştir³⁶.

“Suyun kolu taşra çıkıp dağı geçer,

“Çevresinde, dizgin gibi, ardıc biter!”

Anadol u’da ise, iki çayın veya derenin birleştikleri yerlere, “*çatak, kavşak, tıkaz...*” gibi sözler söylerler.

Y a b a n c ı s ö z l e r , tabiat ile ilgili konularda, halk arasına çok az girmiştir. Bununla beraber *Kaşgarlı Mahmud*’un *Kençekçe* olarak saydığı ve *ırmak ağzı* anlayışıyla söylenen, “*ke w l i*” sözü üzerinde de durmak gerekir³⁷.

Küçük çaylar

1) “*Ayrık*”: Küçük dere manasında. Kuzey Türklerinde: “*Ayrık*”, “*ayrışak (ayrık çay)*”, küçük dere manasında çok görülüyor³⁸. *Anadol u*’da, “*ayrıkman*” denir.

2) “*Cı l g a*” Kırgız Türkleri, daha çok, suyun yatağı için böyle derler³⁹. *Anadol u*’da ise, ince dallar ve sulara böyle denir.

3) “*Çı r l a k*”: Küçük çaylar için, Anadolu dışında söylenen bir sözdür⁴⁰. Bizde daha çok bir ses belirtisi gösteren, bir sözdür. Az akan sular için söylenbilir.

4) “*Ö z , ö z e k , ö z e n . . .*”: “*Öz*” köküyle ilgili, pek çok dere ve çay adı vardır. “*Ö z*”, 11. yüzyıldan önceleri, daha çok vadi ve geçit gibi şeyleri anlatmak için de söylenirdi. İki dağ arasında bulunan derelere, “*öz*” veya “*dağ özü*” denirdi. Bu da, dağların arasındaki bir dere demektir⁴¹. *Isıgöl* çevrele-

³³ R a m a t e d t , *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 31.

³⁴ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 460.

³⁵ Aynı eser, I, 490. Krşl. B r o c k e l m a n n , *Wortschatz*, s. 225.

³⁶ Aynı eser, I, s. 424. Krşl. B r o c k . , *AM I*, 29, 2a.

³⁷ Aynı eser, I, s. 442. Krşl. B r o c k . , *Wortschatz*, s. 106.

³⁸ R a d l o f , *Wörterbuch*, I, ss. 27, 30.

³⁹ Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, s. 299.

⁴⁰ R a d l o f , aynı eser, III, s. 28.

⁴¹ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 46.

rinde oturan Ç i g i l Türk boyları ise, iki dağ arasındaki geniş yollara, “özi” diyorlardı⁴².

“Ö z ü k ” ise aynı eserde, oyularak havuz yapılan heryere; “ö z ü k s u v ” ise, derelerden ayrılan her çaya, ad olarak verildiği söyleniyordu⁴³. A n a d o l u ’da ise, çeşitli dere veya çaylara, “öz, ö z b e k , ö z e n , ö z e l t i , ö z l e n , ö z g e n ” gibi adlar verilir: (Bk. DS). Yine A n a d o l u ’da görülen “ s a y ” sözünü üzerinde ise, ayrıca durmak gereklidir. Çaylar için söylenen bu söz, O r t a s y a ’da da görüyoruz.

- *Büyük ırmaklar*: Bu konu üzerinde, kendisi ile ilgili bölümde, geniş olarak duracağız. Bunlara, “ u l u ı r m a k ” adlarını da vermiştik. Bazı Türkler ise, farsça “derya” dan gelen “ d a r ı y a ” sözünü kullanırlar⁴⁴.

Suyun derinliği

“ D e r i n ’ , t e r i n g ’ ” sözleri, çok eskilerden şimdiye kadar, suların derinliğini anlata gelmişlerdir. Bu tanıtmaya, yalnızca su için değil; su ile ilgili diğer şeylerde de görülür. Kaşgarlı M a h m u d bunun için şöyle diyordu:

“ T e r i n g t e n g i z , (yani derin deniz), engin, geniş ve derin deniz demektir. O ğ u z l a r , her derin ve çok şeye, “ t e r i n g ” derler. Bu sözden alınarak, geniş derelere ve yollara, “ t e r i n g ı r ı ” , denmiştir. Yine bunun gibi bilgin ve hakîm kişilere de, “ t e r i n g b i l g e ” denilir⁴⁵.

“ D e r i n k u y u ” anlayışını da, U y g u r yazılarında görüyoruz⁴⁶. “ T e r i n g k u d ı ğ ” , “ D e r i n b i l i g ” (t e r i n g b i l i g) anlayışı da, yine U y g u r yazılarında devam ediyordu⁴⁷. A n a d o l u ’daki “ k ö k ” sözünü ve anlayışı üzerinde de durmak gereklidir (DS).

- “ S ı ğ ” s ı ğ s u : Bu söz, anlaşıldığına göre O ğ u z kesimlerinden geliyordu. 11. yüzyılda O ğ u z l a r “ s ı k ” sözünü az anlayışıyla söylüyorlardı. Örnek olarak onlarda koyun azdır, derler iken, az yerin e “ s ı k ” diyorlar mış⁴⁸. “ s ı ğ ” sözünü, şimdilik başka türlü yorumlayamadık.

“ S a y r a m ” da, s ı ğ anlayışıyla söylenmiştir. “ s a y r a m s u v ” , “ t o p u k t a n y u k a r ı c ı k m a y a n s u , s ı ğ ” , diye yorumlanmıştır⁴⁹. “ S a y r a m ” , İsficâb ve

⁴² Aynı eser, I, s. 89.

⁴³ Aynı eser, I, s. 71. “ Ö z ö k ” (Teleüt) = Irmak (R a d l o f , W ö r t e r b u c h , I, s. 1302). (Kazak-Kırgız), aynı manada: (A. eser, a. yer).

⁴⁴ Y u d a h i n , K ı r g ı z S ö z l ü ğ ü , s. 299.

⁴⁵ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 370.

⁴⁶ Türkische Turfan Texte, I, 102.

⁴⁷ Altun Yarıuk: (Suvarnaprabhasa), 350, 21.

⁴⁸ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 130: O ğ u z c a .

⁴⁹ Aynı eser, III, s. 176.

Çimkend şehirlerinin de adıdır. “*Suv sayramlandı*” demek ise, su azaldı biraz çekildi, içinden geçilebilecek bir düzeye geldi, demektir⁵⁰. *Kırgız Türkleri* ise, sığ veya sığlık için, “*tayız, tayızlık*” deler⁵¹. Bunun yorumunu bırakıyoruz.

A n a d o l u ‘da ise s ı ğ l ı ğ ı n yanında, daha çok “*yüzlek*” sözü denilir, “*yuka, yufka*”, diyenler de vardır. Ayrıca A n a d o l u ‘da sığ için söylenen, “*deyaz, diyaz*” sözlerini de, yukarıda *Kırgız Türkçesindeki*, “*tayız*” ile karıştırmada, yarar vardır. “*çibil, sıvak, yaşlacan, yaşvan*” gibi A n a d o l u deyimleri de, önemli kültür sözleridir. Bu konuda, bu kadarcıkla yetinelim.

“K o l”, ırmak ve kolları

Ç a y l a r üzerinde dururken, bu konuyu da gözden geçirmiştik. Çünkü büyük ve küçük çaylar da, birer ırmak koludur. Bunlar arasında, “*öz*” ve “*özük suv*” ile A n a d o l u ‘daki, “*öz, özbek, özen, öden, özlen*” gibi deyiş ve anlayışları da ele almıştık. Yine D e r l e m e sözlüğünde görülen, “*oyuntu, uyuntu*” gibi deyişler üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir.

‘*T a r m a k*’ ve ‘*t a r m u t*’, ırmak kolları için söylenen, en eski Türk sözleridir. A n a d o l u ‘daki “*tırmık*” ve benzeri sözler ile, bunları karşılaştırmada, bir yarar vardır. “*Tarmak*” eski türkçede, hayvan veya kuşların pençeleri veya tırnağı demektir. Nitekim “*karga tırnağı, pençesi*” (*kargak tarmak*) da, adını bu sözden almıştır⁵². Suyun kollara ayrılmasına, “*suv tarmaklandı*”; boyun veya halkın, parçalanması veya bölüklere ayrılmasına da, “*boy tarmaklandı*”, deniliyordu⁵³. Çeşitli Ortaasya Türk çevrelerinde ise bu söz, “*kol, dal, filiz*” anlayışıyla söyleniyordu. A n a d o l u ‘daki “*t ı r m a l a m a*” deyiş ve anlayışlarını da, bunlara katmalıyız.

‘*T a r m u t, t a r m u t l a n m a*’ da, yine bu söz ve anlayışın, başka bir söyleyişidir. “*Tarmut*”, dağların tepeleri, dereleri anlayışıyla söylenmiştir⁵⁴. “*Tarmutlanma*”, da, yine suyun kollara ayrılmasıdır⁵⁵.

“*T a r ı m ırmağı*”, da, adını bu kök ve anlayışlardan almış olmalıydı. *Tarım*, göllere ve kumluklara dökülen çay kolları demektir⁵⁶. D o ğ u T ü r k i s t a n ‘daki *Tarım ırmağından, Kaşgarlı Mahmud* da söz açıyordu: “*Tarım Uygur sınırında, Küçe adındaki bir yerin yanında bulunan, bir yer adıdır... Buraya akan bir derenin adında da, “Ta r ı m” derler*”⁵⁷.

⁵⁰ Aynı eser, III, s. 205. Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 169: “*Seyrem*”.

⁵¹ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 718.

⁵² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 467.

⁵³ Aynı eser, II, s. 274. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 197.

⁵⁴ Aynı eser, I, s. 451.

⁵⁵ Aynı eser, II, s. 270. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 197.

⁵⁶ Aynı eser, I, s. 396.

⁵⁷ Aynı eser, I, s. 396. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 197.

Bu konuda da, şimdilik bu kadarla yetinelim. Bu söz artık bu manada, A n a - d o l u 'da söylenmiyordu.

‘ ‘ K o l ’ ’, eskiden beri Türklerde çay, dere, ırmak kolları için söylenen, en yaygın bir deyimdir. A n a d o l u 'da da, öyledir. Gereksiz olarak örnekleri çoğaltmıyacağız. *Nehrin kolu*, derenin kolu gibi, pek çok deyim vardır. Y u - d a h i n 'e göre *K ı r g ı z* Türklerinde *kol*, coğrafya deyimlerinde, ‘ ‘ ı r m a - ğ ı n y a t a ğ ı, vadisi ’ ’ gibi anlayışlarda çok kullanılır: “*Kara-kol* ve *Narin-kol*” gibi ırmak adlarında olduğu gibi... Eski M o ğ o l kaynaklarında da, dağ vadileri için “*kol*” sözü kullanılır⁵⁸.

Irmağın kıyıları

Sulaklı birer otlak olmaları bakımından, çaylar ile ırmakların kıyıları, her çağda önem taşımışlardı. Anı zamanda bu çukur vadiler, uygun birer ‘ ‘ k ı ş l a k ’ ’ olarak da kullanılmıştı. A n a d o l u 'da “geçe” sözü, ki herhalde “geçmek” kökünden geliyordu-, çok manalı bir deyimdir. *A s ı m Efendi*, farsça sû sözünü yorumlarken, “*türkçe geçe ve yana*” denir, derken, konuyu daha da manalandırıyordu. Bu bakımdan aynı şey için söylenen, *Derleme Sözlüğü* içindeki “*yanal*” sözü, ayrıca ele alınmalıdır.

O ğ u z l a r, derenin veya ırmağın bir yanına, “*yanğa*” derlermiş. Bu bilgiyi bize *Kaşgarlı M a h m u d* veriyordu⁵⁹. Bu deyiş ve anlayışı, bir çeşit M ı - s ı r Türk sultanlığının veya bazı T ü r k m e n l e r 'in sözlerini toplayan, *İbn Mühenna* sözlüğü içinde de görüyoruz⁶⁰. Ayrıca buna, “*yanğak*” da denir. Bizim “*y a n a k*” sözümüz de, mana köklerini, bunlardan almaktadır. Yine 11. yüzyıl Türklerinde, “*yuguç, yugaç*” sözleri, bir dere veya ırmağın karşı tarafı için söyleniyordu⁶¹.

Taşkın ve seller

Türk mitolojisi içinde, önemli bir yer alan seller üzerinde, 1. cildimizde, yeterince durmuştuk. ‘ ‘ S e l ’ ’ sözü, dünyadaki bütün Türk kesimlerinde kullanılır. ‘ ‘ S e l gibi akan gözyaşı ’ ’ sözü ve anlayışı, bizden binlerce kilometre uzaklıktaki Türklerde de söylenir⁶². “*K ı y a n*” da, içinde *efsane* ve *mitoloji* dolu, eski bir Türk deyişidir. Bunun kök ve benzerleri, A n a d o l u 'da da gö-

⁵⁸ *Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS)*, 118, 30.

⁵⁹ *Kaşgarlı M a h m u d*, III, s. 369.

⁶⁰ *İbn Mühenna Sözlüğü*, s. 191.

⁶¹ *Kaşgarlı M a h m u d*, III, s. 18.

⁶² *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, s. 644.

rülür. Ç i n g i z H a n ve ataları ile kendi boyunun adı, köklerini, bu sözden alıyordu. “*Taşkı n*”, bütün Türklerde, sel ve taşkındır⁶³.

“*G el g i n*, “*kelgin*” de,- (arapçada ki “*med*” demektir)-, ırmaklar ile çayların kabarması ve taşmasıdır⁶⁴. Bunu içinde, efsane ve *mitoloji* de vardır.

⁶³ Aynı eser, s. 716.

⁶⁴ Kaşgarlı M a h m u d , I., s. 443. B r o c k e l m a n n , *sel* (*Flut*) olarak yorumluyor: (*Wortschatz*, s. 103).

32. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS

II. YÜZYILDA SÖYLENİMİŞ DENİZ HAKKINDAKİ SÖZLER VE DÜŞÜNCELER

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türklerin çoğu, büyük denizi bilmez ve tanımazlar. Bundan dolayı, halk ağzından derlenmiş şiir ve atasözlerinde geçen *deniz*, daha çok ırma ve göllerle ilgilidir. Anadolu'da da böyledir. Şimdi içinde deniz sözü geçen, Kaşgarlı Mahmud'un, 11. yüzyılda derlediği sözleri sunup, bunları Türk düşünce tarihi bakımından, yorumlamaya çalışacağız:

1) "*Kurulmuş (yay) kirişi düğüm lenmez, kement ile de dağ eğilmez*": Atasözü, çok açıktır. Yayın gerilmiş kirisii düğüm lenmez. Yazara göre bu söz, küçük araç ve vasıtalarla, büyük işlere girişilemeyeceğini, anlatmak için söylenmiştir¹.

2) "*Kementle dağ eğilmez, kayıkla deniz kapanmaz*!": İnsan dağı kementle eğemez; denizi de kayıkla kapatılıp, sed çekilmez. Buradaki denizin, bir ırma olduğı anlaşıyor. Yazara göre, büyük işler, küçük sebeplerle, geri bırakılmaz². Büyük işleri küçümseme! Büyük işleri yapmak için çaba göster!

3) "*Göz yaşı*" ile tuzlu *deniz suyu* arasında, bir benzerlik de gösteriliyordu. Bundan da anlaşıyor ki, buradaki deniz sözü, *tuzlu suyu* nedeniyle deniz karşılığı olarak söyleniyordu.

Beni avlayıp, koyma; (bana) söz verip, cayma!

Gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar!

Yazar, bir tuzlu su da n, söz açıyor. Yorumu şöyledir: "Beni avlayınca, bana kötü bakma, beni alçak görme; gözüm deniz suyu akıyor, çünkü deniz suyu, göz yaşı gibi tuzludur, gözüm den akan suların çevresinde ise, kuşlar uçuşuyor³.

¹ "Kurulmuş kirisii düğüm lenmesi, ukrunun tag eğilmesi": Kaşgarlı Mahmud, III, s. 235. Krşl. Brockelmann, Spr. 124, 125.

² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 100: "*Tagı u' rugın egmes, tengeyi kaygı kın bükmes*". Krşl. Brockelmann, Spr. 143.

³ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 45: "*... Akar gözüm uş tengiz*..." Krşl. Brockelmann, Spr. 256.

4) “*Deniz köpüğü*” ve “*göl köpüğü*”: Yine Kaşgarlı Mahmud ‘un verdiği bilgilere göre “*göl*” denizin ta kendisidir. Ancak “*deniz köpüğü*”, Türkler arasında söylenmez. Türkler yalnızca “*göl köpüğü*” derler⁴ Bu da bize gösteriyor ki, Türkler büyük denizleri tanımıyorlardı. *Göl* dedikleri zaman, *deniz* anlaşılıyordu.

5) “*Derin deniz*”: (*Tering tengiz*): Kaşgarlı Mahmud ‘un yorumuna göre, “*geniş, engin, derin deniz*”, demektir. Oğuzlar, her derin ve çok olan şeye, “*tering*”, yani *derin* diyorlardı. Bu sözden alınarak, geniş *dere* ve *yollar* için de, “*tering urı*” denmiştir. *Derin bilgin* ve *hakim* kesimlere ise, “*tering Bilge*” deniyordu⁵. Bu çağlarda Oğuz kesimlerinin büyük deniz görmüş olmaları, mümkün değildi. Tabii olarak, *Sir-derya* dışında.

KUTADGU BİLİĞ’DE DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ İNANIŞLAR

Kaşgarlı Mahmud ‘un Türk halk dilinden derlediği sözler ile atasözleri, çok gerçekçidirler ve yoruma da bir sebep bırakmazlar. *Kutadgu Bilig* ise, bir kişinin, bir düşünce ve fikir eseridir. Zaman zaman, derin ve karanlık olan noktaları da, vardır. Elbette ki, yabancı ve İslâmî etkiler de vardı. Ancak bunlar, çok eski bir karakter taşıyan, eski Türk düşüncesi ve türkçesi içinde yoğrulmuşlardır. Yabancı sözler de fazla görülmez. Aslında *Kutadgu Bilig* içindeki, denizle ilgili düşünceleri kesin bir sıraya koyma da, çok güçtür. Buna rağmen bu düşünce düzenini, bir sistem içinde sunmağa çalışacağız:

1) “*Ölüm ve deniz*: Bu düşünce, *Kutadgu Bilig* içinde, iki yerde görülür. Ölümün uçsuz ve bucaksız oluşu, denizin derinliklerine benzetilmiştir:

1. Kimi durmadan koşar, kimi dünyayı (acun) döner!

Kimi canını verir (yulug), kimi denize girer! (KB, 1733)

2. ÖLÜM bir deniz gibi, ne ucu ne dibi yok!

Bakıp görürsen eğer, bir bataklık ki, dibi yok (KB, 1140)

2) “*Denizin yaratılışı*”: Göktürk yazıtlarında ve diğer Türk eserlerinde görüleceği gibi *yer, gök* ve diğer *bütün varlıklar*, hep bir arada yaratılmışlardır. *Yaratıcısı da, tektir*. Aşağıdaki şiir, İslâmî bir düşünce ile yazılmıştır. Ancak dil ve anlatış bakımından, eskiye bağlıdır:

Yarattın (tözüttün) onbinlerce, sayısız canlı (tirig)!

Yazı, dağ ve deniz, tepe ile çukuru (oprı)! (KB, B-21)

⁴ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 136.

⁵ Aynı eser, III, s. 370. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 204: “*Hochgelehrt*” (Guzz).

3) “*Evlenme ve deniz*: Ölüm gibi, evlenenler de yeni bir hayata, başlamış oluyorlardı. Ancak ölenler, denize dalıp, kayboluyorlar; gemiye binerek, selâmetle denize açılıyorlardı. Aralarında, bir ayrılık vardı:

Gemiye binenleri, düşün evlenen kişi (alguç)!

Gemiye binen kişi, deniz içre açılır! (KB, 3386)

4) “*Oğul-kız*” ve *deniz*: Kutadgu Bilig yazarı, nedense *oğul ve kız* yetiştirmeyi çok güç bir iş olarak görür. Adeta onları yetiştirmektense, olmamalarını yeğler gibidir:

Oğul kız sakıncası, bir dipsiz deniz!

Sarı kılar (bırakır), bize ak deniz! (KB, 1164).

5) “*Rahat ve içki*” iki *deniz* gibi: Yusu f Ha s H â c î b, sürekli olarak hizmeti ve çalışmayı öğütler. İçkinin de, insanları yokluğa doğru götürdüğüne inanır. Bu ikisine tutulursan, deniz gibi, bunların da d i b i yoktur:

Rahatlıkla avunma (avın-), sen içme içki!

İki denizdir bunlar, sana yoktur geçiti! (KB, 5208)

6) “*Bey-deniz*” ve *inci bahçesi*: Irmak ile ilgili bölümümüzde, Kutadgu Bilig, yazarının, beyleri taştan ve bol sulu ırmaklara, nasıl benzettiği üzerinde durmuştuk. Bu ırmaklar, bereket de; ölüm de verirdi. Yazar, denize benzettiği beyler için ise, biraz daha iyimserdir:

Bu beyler bir denizdir, dibi incilik!

Bu denize yakın dur, ara zenginlik! (KB, 5356)

“Akıl, bilgi, gönül, deniz ve bilgi”

Kutadgu Bilig yazarı, Yusu f Ha s H â c î b’in *ırmak, bilgi* arasında, ne güzel ilişkiler kurmuş olduğunu, ırmaklar üzerindeki bölümümüzde, çok geniş olarak bulacaksınız. Orada hep, “*ey bilig öğüz*”, yani “*ırmak bilgili*” diye, bir bilgeye seslenip duruyordu. Burada ise, bir bilgeye, “*Ey, Deniz bilgi*” veya bizim yorumumuza göre, “*Ey, Deniz bilgili*”, diye seslenip, duruyordu. Bu bilgeyi, ne tanıyabiliyoruz ve ne de bilebiliyoruz.

En iyisi, bazı örnekler seçerek, arka arkaya vermektir. Eski türkçe metne bağlı kalarak verdiğimiz bu yorumlara, bazı eski deyimleri, tırnak içinde katarak, konuya bir aydınlık getirmeğe çalışacağız. Ana motif ve temaları da, büyük harflerle yazacağız:

1. Akı (ukuş) çok olmalıdır, bilgisi deniz,

Her işi bitirmeli, ak etmeli yüz! (KB, 2185).

2. Senden işitmek gerek, bütün sözleri,
Bilgide bir denizsin, akılda ırmak! (KB, 2949)

3. Bilgi bir denizdir, ucu dibi (tüpi) yok,
Bir serçe emse eğer, emeceği yok!

4. Kişinin gönlü dipsiz, bir deniz durur,
Bilgi ise incidir, dibinde durur! (KB, 211)

5. Denizden çıkarmazsa, inciye kişi,
(Dibinde aynı kalır), taş ile inci! (KB, 212)

“Ey Deniz Bilgili!”, “Deniz ve Bilgi”:

İrmaklar ile ilgili bölümümüzde Kutadgu bilig’den, ırmak ile bilgi arasında düşünülen bağlar üzerinde bir kaç beyiti, örnek olarak sunmuştuk. Aynı eser, bilgi ile deniz arasında da bağ kuruyordu. “*Ay Bilgi Ögüz!*”, Yarı, “*ey bilgisi ırmak gibi bol ve taşkın olan kişi*” seslenişini, yukarıda, ırmak ile ilgili bölümümüzde, anlatmıştık.

“*Ey Bilgi Tengiz!*”: Bu sesleniş de, bu bölümümüzde ele alınacaktır. Bu da, “*Ey bilgisi, deniz gibi derin ve engin olan kişi*”, demektir. Bu bilgenin, kim olduğunu bilmiyoruz. Ancak Kutadgu Bilig yazarı, onun kişiliği hakkında şöyle konuşuyordu:

*İşit, gör neler diyor, Deniz Bilgili,
Özü alçak gönüllü, yüce yürekli! (KB, 4813)*

Bilgisi deniz gibi, ne diyor dinle!

O, akıllı sâkindir, gönlü de yüce! (KB, 4698)

“*İş ve bilgi*”, bu konu ile ilgili görülmektedir. İnsanın yüzü, iş ile ak edilir. Kutadgu Bilig’de, “*yüzü ak oldu*” yerine, “*kızıl oldu*” denilirdi. Bu sebeple biz, metindeki kızıl rengi, ak olarak yorumladık:

Bu sözü iyi demiş, Deniz Bilgili!

Böyle iş tutulursa, ak olur beniz! (KB, 4868)

Deniz Bilgili insan, ne diyor dinle!

Bilgi ile çalış (işlet-), yüzünü ak et! (KB, 5199)

“*Hıyanet*”, Türklerde, her çağda aşağı ve kötü görünmüştür. Çünkü bu, devlet ile aile disiplininin, temelini sarsıyordu. Böyle bir kişiye, ne el uzatılmalı ve ne de yakınında bulunulmalıydı:

Hıyanet eden kişi, elini sunsa,

Deniz bile azalır, kurutur yeri! (KB, 2866).

DEDE KORKUT'TA DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ ANLAYIŞLAR

"Urlaşuban sular taşsa,
"Deniz dolmaz!"

Dede Korkut

Dede Korkut Oğuzları, daha önceleri büyük deniz görmemişlerdi. Türkistan'da Hazar denizi, yani "Gökçe Deniz" in adını işitmişlerdi. Anadolu'ya geldikten sonra ise, Karadeniz ile karşılaştılar.

4) "Gökçe deniz", Hazar Denizi: Hazar Denizi Oğuzları neski ve ulu denizidir. Ancak Dede Korkut'ta, yalnızca bir yerde adı geçiyordu:

"Meyhanede, beş gün yeme içme oldu. Andan, Şirögüven (?) ucundan, Gökçe Denize değin, il çarptı. Kalaba doyum oldu!... (DK, 255-2). Bu günkü bilgimizle, bu sınırların bulunması ve akının haritasının yapılması, çok güçtür. Bu akın herhalde yine Doğu Anadolu'da olmuştu. Ancak, Hazar denizi'ne kadar uzanabildiklerini, sanmıyoruz.

2) "Karadeniz": "Kara" tanıtmasıyla tanıtılan her denizi, bizim bildiğimiz Karadeniz olarak, kabul etmemeliyiz. Kara sözü, sular ile denizlerin, bir özelliğidir. Nitekim "kara su" veya "kara kara taşan sular", Türklerin kendilerine ait benzetmeleridir. Biz burada Dede Korkut'ta Kara-deniz ilgili bilgileri ele alıp, incelemeğe çalışacağız:

a) "Denizin içivedibi": Dede Korkut Oğuzları, atlı ve hayvancı kavimlerdi. Karadeniz'i, yalnızca akınları dolayısıyla görmüşlerdi. Ancak Dede Korkut'ta, bir deniz dibinin anlatılışı ve tanıtması vardır ki, bunu bugünkü bilgimizle anlatabilmenin imkânı yoktur. Belki yüzgeçliler, balık; bahrîler de, deniz kuşları olabilir. Ancak, "arkıç kır" ile "su dibinde çığrısan âsiler", ne olabilirlerdi?

Arkıç kırdı yaykanur, umman denizinde,

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur yüzgeçleri, Su dibinde döner, bahrîleri,

Tanrı menem deyü, su dibinde çığırşur âsileri,

Önün koyup, tersin okur, kızı gelini,

Altun aşuk oynar, Sancıdan'ın beyleri,

Altun katla Oğuz vardı, alamadı!... (DK, 279-1)

Bunun Karadeniz olduğundan hiç bir şüphemiz yok gibidir. Oğuzlar, denizin dibinde birşeyler olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca bu düşünce,

çok eskilerden geliyordu. *Umman denizinin, arkıç kırdı dalgalanmasını*” düşünmek de, ayrı ve güzel bir şey!

b) ‘‘*K a r a d e n i z ‘i delip, geçme!*’’ Bu olayı *Y e g e n e k* , düşünce, rüyasında görmüştü. Düş de olsa, *Y e g e n e k* ‘in bu güzel sözlerini, aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz:

Begler, gafillince kara başım, gözüm, uykuda iken düş gördü, ala gözüm açuban dünya gördüm. Ağ ışıklı (miğferli) alpları yanıma saldı! D e d e K o r k u t ‘tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım!

İleri yatan K a r a d e n i z e girdim! Gemi yapıp; gömleğim çıkardım, yelken kurdum! İleri yatan denizi delip, geçtim! Öteki kara dağın yanında, alnı başı balkır bir er gördüm!...” (DK, 206-8).

‘‘*B i r c i h â d i ş a r e t i*’’ ve sözleri de kabul edebiliriz, bu konuşmayı. Türklerin gözü, yalnızca Karadeniz’de değil; Karadeniz’in ötelere kadar da uzanıyordu. Kara deniz ötesinde, bir karadağ vardı. Amaç ve hedef, orası olmalıydı.

c) ‘‘*K a r a d e n i z g i b i a s k e r*’’ : Biz burada, *D e d e K o r k u t* kitabından, arayıp bulup, bir konu üzerindeki materyel ve vesikalayı kurmak ve tamamlamak için çalışıyoruz. Tabii olarak herşey, kesin olarak aydınlatılmıyor. Ancak böylece konular, bir araya gelmiş oluyorlar. *U r u z* , karşıda kâfirin askerini görünce, babası *K a z a n*’a şöyle sormuştu:

Beri gelgil, Ağam K a z a n !

Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

Od (ateş) gibi şılayup, yıldız gibi parlayıp, gelennedir

Ağz dilden, beş kelime haber bana,

Kara başım kurban olsun sana!

(K a z a n da oğluna şöyle dedi:)

K a r a d e n i z ‘in yaykanup, gelen,

Kâfirin leşkeridir!... (DK, 128)

Bizce buradaki *kara-deniz*, bildiğimiz kuzeydeki *Karadeniz* olmasa gerektir. Buradaki karanlık, su ve dağlarda olduğu gibi, denizin bir tanıtması olmalıydı. Şu örnek de bizi doğrular:

‘‘*Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!*’’ *D e d e K o r k u t* bu sözü, ağacı öğerken söylüyordu (DK, 55-10). ‘‘*kara kara tanıtması, dağlar ve sular için de söylenmiştir.*

- ‘‘*D e n i z k u l u n u*’’, bir at cinsidir. ‘‘*Bay Böre’nin oğlu için, bir d e n i z k u l u n u , boz aygır aldılar*’’: (DK, 69-13)

TÜRK DESTANLARINDA BÜYÜK DENİZLER

“*Türk Mitolojisi*” adlı eserimizin 1. cildinde, bu destanların özlerini veya asıllarını verirken, bu mitolojik denizlerden, bir çok örnek vermiştik. Ancak o zamandan bu zamana kadar, epey bir zaman geçmiş bulunuyor. Yeni olarak bulduğumuz vesikaları da, burada sunmak istiyoruz.

H i n d ve Y u n a n mitolojisi'ne göre, ilk önce bütün kâinat ve varlık bir deniz ve *oceanus*” halinde idi. Canlılar ve insanoğlu, bundan sonra yaratıldı. Bu inanış, elbette ki *Türk mitolojisine* de tesir etmiş ve izler bırakmıştı. İçlerinde ve köklerinde, bu tür motifler bulunan destanları, tam metinleriyle adı geçen eserimizde vermiştik. Şimdi yeni bulduğumuz vesikalar ile, ancak kısa olarak, konuyu yeniden deşmek istiyoruz. Bu vesikalar, R a d l o f un, “*Proben der Türkischen Volksliteratur*”, yani “*Türk halk edebiyatından örnekler*” adlı eserinden derlenmiştir:

1) “*Deniz geçme*”: Türk destanlarında çok görülen bu önemli motifi, “*ırmak geçme*” ile ilgili bölümümüzde ele almıştık. O ğ u z destanı gibi, düşüncenin gerçek yönlerinden pek ayrılamayan Türk destanlarında, bu motif az görülür. O ğ u z destanında, “*deniz geçip, İ t - B a r a k l a r ı n adasına gitme*” ile “*İ d i l veya Volga ırmağını geçme*” gibi, motifler görülür.

a) Ç i n g i z H a n 'ın atalarından, “*gök kurt*” ile “*güzel meral*” ın deniz geçerek, gelmeleri de, 1. cildimizde geniş olarak ele alınmıştır.

b) “*Süt denizinden geçme*”: Çok eski mitolojik bir karakteri olan, bir K u z e y - T ü r k destanında şöyle deniliyordu⁶: “*Sırtı, omuzu ve saray demirden olan bir yiğit, süt d e n i z i 'in geçerek, akına gitti*”. S ü t d e n i z i üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Bu denize bazan, “*Süt ak göl*” de deniyordu.

c) O ğ u z destanına benzer destanları, biraz daha geç zamanlarda görüyoruz: “*Kozu Körpöz, donmuş ırmağın üzerinden, karşı tarafa bir günde geçiyor ve K a r a - H a n 'ın büyük oğlunun ülkesine giriyor*’...”

d) “*Ay-Han'ın Gün-Han'a akını*”: “*K ü n - H a n kızına şöyle dedi: ‘Ay-Han her yıl bizim ülkemizi almak için geliyor. Ancak d e n i z i geçemiyor ve kalemizi yıkamıyor. Ondan sonra da geri dönüyor. Kızı : - Baba, d e n i z üzerinde nasıl yürünür? Diye soruyor.. Ay - H a n kızına, ben denizin dibinden bir k ö p r ü yaptırırım, diyor*’... Görülüyor ki bu, çok mito-

⁶ R a d l o f , *Proben*, I, s. 272/295. Bir A l t a y destanı.

⁷ *Proben*, IV, s. 12/17: Kozu-Körpöz destanı.

⁸ *Proben*, IV, s. 67/95: Burada, “*Cennet*”, “*cehennem*” motifleri vardır. Ay-Han, Gün-Han, semavi varlıklardır.

lojik bir motiftir. Daha geç motiflerin derinliklerine, ancak bunlarla inebiliriz. Çünkü bu konuşmayı, kuş donuna giren, *Kara-kököl* dinlemiştir.

2) *“Ateş denizini”* geçme: Bunu da oldukça geç; ancak içinde çok eski Motifler bulunan, Kırgız Türklerinin *“Han Şentey”* adlı bir masalında görüyoruz. Masalın bazı katlarında, *Hızır* ve *Hazreti Ali (Ezreti Ali)* de, görülüyor:

“*Han şentey, Ayna-Han’ın, (bu Han bir şeytandır), kızını almağa gidiyor. Ancak Ayna-Han’ın yolunun üzerinde bir “ateş denizi” varmış. Bu aslında bir cehennem imiş. Ateş denizini geçtikten sonra atının ayağı yanıyor⁹...*” Bu masalda, bir çok masallar içiçe girmiştir. Oğlana da, bir tilki yol gösterir. *Ateş denizi’nin* daha eski karakterde ve orijinal anlatılışları vardır¹⁰.

3) *Konuşan at ile “ateş denizini”* geçme: Ayrı bir anlatılışı ise, başka bir masalda bulunur. Bu masal da aynı yerde derlenmiştir. *“Kozu Körpöz”* adını taşıyan bu masalda yiğit, zaman zaman *“keloğlan donuna girer”*. Bunun içine de, başka masallar karışmıştır: *“Yiğit, Ayna-Han’ın kızını almak için yola çıkar. Atı konuştur ve kendisine akıl vererek, yol gösterir... Yiğit, üç hali ister. Bu halılar ile, Ateş denizi’ni geçerler¹¹...”* Bu masal veya destan, öncekinden daha mitolojik bir karakter taşır. *“Keloğlan olma ile atın konuşması”* ve daha bir çok şeyler, masala değer verirler.

“*Üç hali*” motifi, bize burada bir Öneşya motifi olarak görünmüyor. *“Tahta çıkan hakanelar, göğre çıkan şamanelar ile güveyiler de Türklerde, hali üzerinde taşınırdı”*.

DİĞER MOTİFLER

1) *“Ayna’nın deniz olması:* Anadoluda da ayna, bir tehlikeden kurtulmak için kullanılan bir sihir aracı olarak görülür¹². Anadolu’da, daha çok devlerden kurtulmak için, biraz su atılır ve arada bir deniz oluşturulurdu. Çingiz Han’ın en küçük oğlunun adı, *Toluy*, yani ayna idi. Bu da bize geleneklerde, aynanın önemini göstermektedir. Bir Kırgız destanında, *“Dudar-kız’ı bir dev kovalıyor. Dudar-kız, arkasına bir ayna atıyor ve dev ile kızın arasında bir deniz oluşuyor¹³...”*

⁹ Proben, III, s. 260/306: Ayna-Han, şeytandır.

¹⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 472.

¹¹ Proben, III, s. 247/291 “At kültürü”, bu Kazak-Kırgız masalında, bütün haşmetiyle görülür.

¹² W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 249.

¹³ Proben, III, s. 317/382: Dudar-Kız destanı.

2) *Deniz ile göğün “derinliği”*: Bu pek ilgi çekici motif, çok kuzeylerdeki, *mitolojik* bir türkçe destanda görülür. Burada masallar ile destanlar, çok eski mitoloji karakterlerinden kurtulamamışlardır: “... Bir baba oğluna, denizin derinliğini ve göğün de yüksekliğini ölç, diyor. Oğlan, bunun nasıl ölçüleceğini, öğrenmek için yola çıkıyor ve bir hanın yanına gidiyor. O da, Kız-Han’ın üç kulplu kazanını getirmesini istiyordu¹⁴.” Bundan da anlaşılıyor ki, dış tesirlerden çok uzakta bulunan Türkleri de, denizin derinliğini bilmek, ilgilendiriyordu. Bu deniz, Yenisey ırmağı da olabilirdi.

3) *“Deniz ötesindeki” halk*: Türk Mitolojisi adlı kitabımızda da, denizin ötesindeki halklar üzerinde durmuştuk. Yine mitolojik bir karakter taşıyan bu Kuzey-Türk masalı, bir kaç kat masal ile oluşmuştur: “... Han, Demirdağ ile deniz ötesindeki halkı ele geçirmek için, bir ordu gönderiyordu. (Burada, denizin yanına bir Demir dağ da eklenmiştir). Fakat denizin ötesindeki halk, hiç savaş görmemiş ve barışçı idiler. Boyları 8 ok boyundaymış; bir kişinin kürkü ise, 8 kişiye kürk olabiliyormuş. Bunun için onların iline giden Han, çok korkmuş¹⁵...”

4) *Deniz ötesindeki, “Gök ağacı”*: Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde biraz durmuştuk. Kuzey-Batı Asya’daki Turalı Türk boyundan, derlenmiş olan bir masal motifi, bizi bu konuya, yeniden getirdi. Masalın bu bölümünün özü, şöyledir:

“... Bir Han’ın oğlu, 24 arkadaşıyla yola çıkıyor. 24 gün gidiyorlar. 24 atları ölüyor. Yaya yürüyerek bir denize varıyorlar. Denizde salları batıyor. Bir adaya düşüyorlar. Adada bir “Pay-terek”, yani Bay-direk dedikleri büyük bir ağaç varmış. Ağaçta bir kartal ve kartalın iki yavrusu varmış. Yavruları, bir ejderha yemek istiyor. Oğlan ejderhayı öldürerek, onları kurtarıyor¹⁶...”

“Züzlöküşu” olarak bu kartalı, başka bir Kuzey Masalı’nda da görüyoruz. Burada Bay-direk, denizin kıyısında bulunuyor. Masalda, motif tamamlanıyor. Ejderha, bir denizin ortasında görülüyor. Oğlan, ejderhayı öldürerek, kartalın yavrularını kurtarıyor. Burada, “bir çöl geçme” vardır¹⁷ Yukarıdaki destana göre kartal, ejderhaları tutuyordu.

Ancak bu destanların içlerinde pek çok yabancılık tesirler de var. Gök ağacı, kartal ile ejderhaları, türkleşmiş dış tesirler olarak görebiliriz. Bizi

¹⁴ Proben, I, s. 291/310: Bunlar, göklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarıdır.

¹⁵ Proben, I, s. 175-177: “Statura deform” insanlardır. “Ye’cuc-Me’cuc” gibi... Bu, Proto-Türk bir anlatıştır.

¹⁶ Proben, IV, s. 90/116: Kuzeyde, Turalı boyu Türkleri.

¹⁷ Proben, IV, s. 23/30. Bu motifteki Simurg, Türklerin kartalı, “kara-kuş” u olmuştur.

burada yalnızca ‘‘deniz ötesi’’ motifi ilgilendiriyor. ‘‘Alp Kara Kuş’’ ve *Simurg* efsaneleri, konumuz dışındadır¹⁸.

TÜRKLERDE ULU DENİZ VE OKYANUS ANLAYIŞI

Türklerde okyanus, ‘‘Taluy’’ sözünün gelişmesi

1. cildimizde, Türklerde u m m a n ve o k y a n u s anlayışının nasıl geliştiği üzerinde, oldukça geniş olarak durmuştuk¹⁹ Ancak o zamandan bu zamana, bazı yeni vesikalar bulduk. Bu yeni vesikaları da katarak, konuyu biraz olgunlaştırma, herhalde yararlı olacaktır.

Göktürkler, ‘‘Büyük Okyanus’’ veya Çin denizi için, ‘‘Taluy’’ deyimini kullanmıştı: ‘‘... İlgerü, Şantung yazıka tegi süledim. Taluy ‘ka kişig tegmedim...’’. Göktürk yazıtlarının bu ünlü deyişinin, bu günkü yorumla türkçesi şöyledir: ‘‘İleri, (yani doğuya doğru), Şantung yazısına kadar akın yaptım. (Ancak), Büyük Okyanus’a azıcık (kişig) değmedim...’’. Burada taluy sözü, türkçeye çoktan yerleşmiş ve gelişmiş bir söz olarak görülmektedir. Bu anlayış, ancak bazı yerlerde gönümüze kadar gelmiştir. Altay Türkleri, yalnızca deniz için ‘‘talaysu’’ demekle yetinmişlerdir²⁰. Ancak Moğol dilindeki *dalay* ile, türkçemizdeki *talay*’ı birbirinden ayırmak gereklidir.

Uygur türkçe yazılarına göre, ‘‘okyanus’’

Uygur türkçe yazılarında, bu deyiş ve bu deyişle ilgili anlayış, çok daha genişlemiştir. Budanın girişi ile, bu anlayış ve inanış, daha da önem kazanmıştır. Çünkü Budanın dininde ve mitolojisinde, böyle sonsuz bir okyanus anlayışı vardır. Bunun için zaman zaman bu sonsuz denize, ‘‘iyilik suyu’’, eski türkçesiyle, *edgölüg suvı*’’ da denmiştir²¹. Ancak bu okyanus, çok korkunç ve içinde türlü tehlikeleri topluyordu: ‘‘... Ol Taluy suvı, ertünü korkunçig, adalıg²²...’’

Ulularmak anlayışı, Uygur çağının sonlarına doğru, eski okyanus’un yerini almağa başladı. Büyük ırmaklara da, ‘‘taluy ögüz’’ denmeğe ve yazılmağa doğru gidildi²³.

Uygur yazılarıyla yazılmış *Oğuz destanı* içinde de, bu anlayış devam eder. Ancak Çingiz Han kültür çevresinin içine, girmiş olduğu da görülür²⁴

¹⁸ A. İnönü, *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350.

¹⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 467 vd.

²⁰ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 745.

²¹ Altun Yaruk: (*Suvarnaprabhasa*), 112, 14.

²² P. Pelliot, *Kalyanamkara Papamkara*, 26, 4.

²³ Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 89, 11.

²⁴ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 185.

“... İdil Müren denen (denen) bir Talay bar erdi (var idi)...” Burada Türklerin ırma k sözleri, “müren” e dönüşmüş; yine G ö k t ü r k l e r i n taluy” deyişleri ise, moğolca “dalay” sözünün etkisiyle, türkçe “talay” diye yazılmağa başlanmıştır.

U l u d e n i z ile ırmaklar da, zaman zaman birlikte düşünülmüş, olabildi. Yani U y g u r çağının “Taluy-ögüz” sözü, “Okyanus ve ırmaklar” diye de yorumlanabilirdi. Hocamız Prof. R a h m e t i Bey, zaman zaman bu yorumu seçmiştir. Ancak bunun, her zaman böyle anlaşılmadığı da açıktır. R a h m e t i Beyin, *Eski Türk şiiri* adlı kitabındaki bir parçada şöyle deniliyordu: ‘... T a l u y ö g ü z ‘deki balıklar... mağaralarındaki (üngür) şeytanlar... bütün yaratıklar²⁵...’ Hocamız buradaki “Taluy ögüz” sözlerini, ‘ d e n i z ve ırma k l a r ’ diye yorumlamaktadırlar.

Eski T ü r k ve M o ğ o l mitolojisinde, “Okyanus” anlayışının ayrılığı

Yukarıdan beri belirttiğimiz gibi, G ö k t ü r k l e r d e n beri, bir okyanus veya ulu deniz anlayışı vardı ve bu “Taluy” sözü ile anlatılıyordu. M o ğ o l l a r ise okyanusa, bir yazılış ayrılığı ile, “dalay, dalai”, derlerdi. Bu söz de Moğollara, T i b e t ve B u d a dini yolu ile gelmişti. Türklere gelişi ise, bilmediğimiz eski çağlarda, olmuş olmalıydı. Ancak yabancı söz, Türklerde “taluy” diye de, türkçeleşmiş idi.

Ç i n g i z H a n ‘ın gençliğinde, kendi komşularında, T i b e t ve B u d a kültürlerinin, ne kadar derin ve yaygın bulunduğunu, çok iyi biliyoruz. Nitekim “dalay” deyimi de, t i b e t ç e d e n , hiç değişmeden girmiştir. Ayrıca M o ğ o l dilinde, “dünya denizi veya “okyanus” için söylenen ve yukarıda adı geçen kültürlerden gelen, “dalay” sözü, yalnız değildi. Başka deyim ve anlayışlar da vardı²⁶. Öz olarak diyebiliriz ki, bu anlayış, Türkler ile Moğollarda, ayrı ayrı başlamış ve ayrı ayrı gelişmişti.

-“Tufan” ve “Ulu Deniz” anlayışı: Sonraki Türk destanlarında bu “ulu deniz veya sonsuz okyanus” anlayışı, yeniden belirmeğe başlamıştır. Gerçi bunlar, S a m î motifleriyle etkilenmişlerdir. Ancak deyimler çok eski bir T ü r k karakteri taşırlar:

a) G ö k t ü r k g e l e n e ğ i , A l t a y l a r ın kuzey-doğusunda yaşayan, dış tesirlerin az bulunduğu, T u b a Türklerinde görülür. Bunlar T u f a n ‘a, “ulu taluy” diyorlardı. Yani G ö k t ü r k l e r i n , Ç i n okyanusu, Tufan’ın yanında, küçük kalıyordu.

²⁵ R. R a h m e t i , *Eski Türk Şiiri*, 140, 190.

²⁶ G. R a m s t e d t , *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 73.

b) “*Ya yı k*”, yani “*t u f a n , u l u d e n i z , u l u ı r m a k*” sözü, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n’a göre, Ptolemeos zamanından beri biliniyordu. Bu, U r a l ırmağı idi ve manası da, “*yaygın su*” demektir²⁷.

O ğ u z l a r ı n “*derin deniz, tering tengiz*” sözleri de, belki böyle bir u m m a n için söyleniyordu²⁸. K u t a d g u B i l i g ‘deki, “*ey bilgi deniz*”, ne idi? En iyisi sözümüzü, Y u n u s ‘la bitirelim:

*Kimi Tapduk, kimi Yunus,
Her biri derya deniz!...*

²⁷ A. İ n a n , *Tufan efsanesi, Şamanizm*, s. 23.

²⁸ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 370.

33. BÖLÜM

GÖLLER VE SAZLIKLAR

TÜRK DÜŞÜNCE VE İNANIŞLARINDA GÖLLER

*“Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz!
Kişi oğlu (öldü?..), evine gelmez!*

Eski bir Uygur şiiri

Göller, Türk masallarında, efsanelerde ve mitolojide, duygularla dolu olarak anlatılmıştır. Türklerin her gittikleri yerdeki göller, hayâller ve düşüncelerle donatılmıştır. A n a d o l u ‘da bunlara eski ve *klasik mitoloji* de karışmıştır. Hele, “*kaynayan göller*”, bu göllerin kaynadıkları derinlikler ile aktıkları yerler hakkında, sayısız söylentiler yaratılmıştır. E l a z ığ ‘da “*Dipsiz göl*” adı verilen, küçük bir gölün içinde, üç kaynak vardır. “*Bu kaynakların içinde kaybolan bir a t , çok uzaklardaki bir kaynaktan çıkmış imiş*”. Böyle bir şeyi düşünmek mümkün değil; ancak onlar göllerini böyle düşünmüş ve böyle anlatmışlardır. K a y n a k l a r , hele göllerin içindeki kaynaklar, yerin en derinlikleri ve ruhları ile, bizim aramızda, bir köprü kuruyorlardı.

HAKANLIK UNVANLARI VE GÖLLER

Göl , “ünlerin, bilginin, paranın birikmesi” veya bu birikmenin bir sembolüdür. 11. yüzyılda, yalnızca *hakanlık* değil; *bilgelik* sembolü de, *göl* idi. Daha önceki Türk kaynaklarında, bir çok göl adları geçiyor. Ancak bunu destekleyen bir diğer bilgiyi bulamıyoruz. *Kaşgarlı M a h m u d* , şöyle diyordu¹:

“*B i l g e : Akıllı. Şu beyitte dahi gelmiştir:*

“*Bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle; Erdemini öğren ve işinde kullan*”:
“*Bilgin, akıllı ve hikmet sahibi olan kişilerin sözünü dinle; ondan erdem, yani edeb ve fazilet öğren, öğrendiğinle de, yap ve uygula!*

“*B i l g e* sözüyle erkeklere ad verilerek onlara, “*B i l g e B e g*” denilir. *Uygur hakanlarına da, “Köl B i l g e H a n*” unvanı verilmiştir. Bunun manası, “*a k l ı gö l g i b i*” demektir. Burada, çokluğu göstermek için, suyun biriktiği yere benzetilmiştir...”

¹ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 428.

“*Kül - Tegin*” unvan veya adında bulunan, “*kül*” sözünü de, bununla yorumlamak isteyenler olmuştur. Ancak *Gök tür k* çağı ile *Karahanlı* çağı arasında kültür, anlayış ve inanış arasında, epey bir değişme olmuştur. Kolay yorumlarla, Türk kültürünün derinliklerine inebilmek, çok güçtür. Yine aynı kaynak, birikmiş su, *irkin*, *irinti su* dolayısıyla, şöyle diyordu²:

“*İrkin su v, irinti, birikmiş su demektir. Her toplanmış olan şeye, böyle denilir. Bu sözden alınarak, Karluk büyüklerine, “Köl İrkin” denilmiştir. Bunun manası, “akıllı, göl gibi toplanmış ve dolmuş, demektir”.*

“*İrkin yağmur*”, *günlerce süren, yağmur demektir*³.

Görülüyor ki yukarıdaki örnek ve yorumlar ile sözlerin hepsi, birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bizce bunlar, *Gök tür k* çağından çok sonraları oluşmuş görüş ve düşünceler olmalıydılar. Ancak 11. yüzyıl Türkleri, bunların böyle olduklarına inanıyor ve öyle diyorlardı.

TÜRKLERİN “GÖL” ANLAYIŞI

Gök tür k çağındaki göller

Göl anlayışı konusunda Türkler, 14 yüzyıldır değişmemişlerdir. *Kült egin* yazıtı içindeki, “*Türgi Yargun köl*”, bunların en ünlüsüdür. Yine aynı *Gök tür k* yazıtındaki, “*Kara köl*” adlı gölü de, bunlara katabiliriz. Burası, adını bu gölden alan, bir yer adıdır.

Uygur çağındaki göller ve göl eğlenceleri: *Uygur* çağında da bu anlayış değişmiyordu. Ancak *Rahmeti Bey* hocamızın verdiği bir *Uygur* şiiri daha duygulu olarak, bir gölü bize anlatıyordu. *Gök tür k* çağında anılan göller ise, daha çok savaş bölgeleri idiler. Uygurlarda ise, bir *eğlence yeri* ve estetik bir yer olmuştur. Gölde, *kuğular* da yer alıyorlardı:

Kuğu kuşu uçtı, kölinge (gölüne) konmaz!

Kişi oğlu (.....?), evinge (evine) kelmez!

Uygur yazılarıyla yazılmış eski bir Türk şiirini, şimdi de kolaylıkla anlayabiliyoruz⁴. M.Ş. 983-985 yıllarında ünlü bir Çin elçisi, *Turfan*’ı ve daha sonra da az kuzeyde ki, *Uygur başkenti* olan *Bes - Balıg* kentini ziyaret etmişti. Bu ünlü Çin elçisinin gezi raporunu, çeşitli yerlerde, ya aynen ve yahut da özetle sunmuştuk. Bu rapora göre, “*Uygur hakanı ile halk, kayıklarla göle açılıp, eğlenmişler. Gölün her yanından, müzik sesleri ge-*

² Aynı eser, I., s. 100.

³ Aynı eser, a. yer. Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 68.

⁴ R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, s. 140.

liyormuş...” O r t a s y a ‘da çöllerin genişlemesi, dağlardan inen ırmakların yer değiştirmeleri nedeniyle bu gün, bu gölleri bulabilmek mümkün değildir.

Karahanlı çağında göl anlayışı: Aşağı yukarı, yine değişmemektedir. Ancak kaynaklar çoğalmaktadır. *Kutadgu Bilig* içinde nendense, göl sözü bile görülüyor. Ancak Kaşgarlı M a h m u d bu konuda, bize çok bilgi veriyordu:

1) Bu çağda iki manası vardı: a) *Havuz*. b) *birikmiş su ve göl*⁵. -2). Aslında bu çağda Türkler, denizi tanımıyorlardı. Ancak kaynağımız, şöyle diyordu⁶. ‘‘*Köl: Denizin kendisidir. Buradan alınarak, deniz köpüğüne, ‘göl köpüğü’ denir. ‘‘Tengiz köpüğü’’ denmez. Burada deniz sözüyle, ne anlatmak istediğini bilemiyoruz. - 3) Yukarıda, ‘‘irkin suv’’, yani toplanmış, birikmiş su da, bir göldür. Bu, ‘‘irmek’’, yani toplanmak söz ve anlayışlarından geliyordu. A n a d o l u ‘da da görülen bu söyleyişler, eski türkçemizde, çok geniş idiler*’.

‘‘*Derilmiş, dernek su*’’, yani göl, ‘‘*ternğek suv*’’ veya ‘‘*ternğük su*’’ anlayışlarıyla, karşılanıyordu. Bu söz ve anlayışın tanıklarını, üç yerde görüyoruz:

1) ‘‘*Ternğek*’’, su sızıntısı demektir⁸. 2) ‘‘*Uluğ ternek*’’, büyük su birikintisi. İçinde bulunan *kandıra* otlarından da söz açıldığına göre, bu gölün çok derin olmaması gerekiyordu. - 3) ‘‘*Derilmiş suyu içelim*’’, yani ‘‘*ternğük suvun içelim*’’, dendiğine göre, burada söz konusu *derilmiş su*, bir *kaynak* olmalıydı⁹. Ancak bu bir *gölek kaynağı* da, olabilirdi.

‘‘*Gölün dolması*’’ veya *göllenne*: Eski Türkler, suyun göllenmesi, *kölermesi* için, ‘‘*kölerdi suv*’’ diyorlardı. Bugünkü *göllenne* sözümüzü, o zamanlar, güzel bir türetme ile, ‘‘*kölerme*’’ diye anıyorlardı¹⁰. *Göllenne*, yağmurların yağmasıyla, her yerde oluşuyordu. Artık bunda, her türlü su birikintisi, söz konusu ediliyordu. Eski bir Türk şiirinde, ‘‘*kuru yerler hep göllerdi*’’, eski türkçesiyle, ‘‘*kaklar kamug kölerdi*’’ sözleri de, bu geniş manayı içine alıyordu. Artık burada, otların dip yerindeki küçük su birikintileri bile, bir göllenme sayılıyordu.

‘‘*Dolu göl*’’, yağmurlardan sonra veya bahar sonunda oluşuyordu. Eski türkçede ‘‘*çing*’’, iyice, büsbütün demektir: ‘‘*Çing tolu köl: Tam*

⁵ Kaşgarlı M a h m u d, III, s. 135.

⁶ Aynı eser, III, s. 316: Krşl. B r o c k ., *Wortschatz*, s. 111.

⁷ Aynı eser, III, s. 420. Krşl. n. 31.

⁸ Aynı eser, II, s. 291. ‘‘*Ternğek, ternğük*’’ ün yazılışları için bk. B r o c k e l m a n n, *AM Pr.* 16B 2; 20H; *Wortschatz*, s. 204.

⁹ Aynı eser, II, s. 6.

¹⁰ Kaşgarlı M a h m u d, II, s. 84. Krşl. B r o c k ., *AM I*, 30, 6a.

anlamıyla dolmuş veya iyice dolmuş göl veya havuz demektir. Herhangi bir şey, sonuna kadar dolarsa onu, “çing tolu”, deniyordu”¹¹. A n a d o l u ’-da da “çin” sözü, aşağı yukarı bu manayı karşılıyordu¹².

‘Göllerin dolması’, çok eski bir Türk şiirinde, henüz A n a d o l u ’da paralelini bulamadığımız, “küşerme” sözüyle anlatılıyordu. Bu anlayış, t a ş m a ile de ilgilidir. Burada, gölün suyunun dolup taşması, söz konusu olmalıydı¹³. Nitekim başka bir şiirde, İ t i l , yani V o l g a ırmağından söz açılırken, İ t i l ’in göllerin sularını taşırdığından, söz açılıyordu¹⁴. Görülüyor ki eski T ü r k d ü ş ü n c e s i , küçük göllerden, büyük deniz gibi göllere kadar, her şeyi değerlendiriyor, adlandırıyor ve şiirlendiriyordu.

KAYNAKLARDAKİ BAŞLICA BÜYÜK GÖLLER

Yukarıda da belirttiğimiz gibi A n a d o l u ’da da göller, şiirle anılmış, duygularla bezenmiş ve bazan da kutlu varlıklar olarak görülmüştür. Boylarına göre, büyük göl küçük göl diye adlandırılmıştır: “Gölcük, yğınak, ayna, bağla, böğet, çöğül, göldürüm” ve daha bir çokdeyimlerle, göller boylandırılmış ve çeşitlendirilmiştir. O r t a s y a ’da da, “kölçük, çölçük” denmiş; A n a d o l u ’da da, küçük göllere, gölcük adı verilmiştir. Biz burada, 11. yüzyılda adları geçen bazı ünlü göllerin adlarını sunmakla yetineceğiz.

11. yüzyıldaki, bazı Türk gölleri:

1) ‘İ s i g k ö l ’: “Barsganda bir göldür. Uzunluğu 30 fersah, eni ise 10 fersaktır”¹⁵. T a n r ı dağlarının arasında bulunan bu göl, çok alçaktadır. Bundan dolayı bu gölün suları halka, çok sıcak, yani ısıg görünmüştür.

2) ‘K ö r ü n g k ö l ’: K a ş g a r dağlarında, B i y i z adlı yerde bulunan bir gölün adıdır. Çevresi, 30 fersaktır¹⁶. Manasını yorumlayamıyoruz.

3) ‘S i d h i n g k ö l ’: “K o ç n g a r - b a ş ı ’na yakın bir göldür. Yukarıdaki, gibidir”¹⁷. Bu göl, “siding” adı ile, bir yerde daha anılıyor. Ancak sözün manası hakkında, bir yorum yapılmıyordu¹⁸.

¹¹ Aynı eser, III, s. 357. Krşl. Brock., Wortschatz, s. 56; Radlof, Wörterbuch, III, s. 2116.

¹² Derleme sözlüğü: “Çin” maddesi.

¹³ Brockelmann, AM I, 29, 4.

¹⁴ Kağgarlı Mahmud, I, s. 73. Krşl. Brock., AM I, 29, 4; 31 k. İki manası için bk. Brock., Wortschatz, s. 118.

¹⁵ Kağgarlı Mahmud, III, s. 135. İsik-Köl’ün genişliği için bk. Brock., Wortschatz, s. 244.

¹⁶ Aynı eser, aynı yer.

¹⁷ Aynı eser, a. yer.

¹⁸ Aynı eser, III, s. 369.

4) ‘‘Yıldız kö l’’ : Bu, ‘‘yıldız gö l’’ demektir. Kaynağa göre bu gö l, ‘‘Küçük Küngüt ile Uy g u r l a r ın sınırlarında, bulunuyordu’’¹⁹.

5) ‘‘Ay kö l’’ : yani ‘‘Ay gö l ü ’’, ‘‘U ç k e n t i y a k ı n ı n d a b u l u n a n b i r y e r i n a d ı i d i’’²⁰.

6) ‘‘Ta r ı n g kö l’’ : ‘‘İki-Öğüz adlı (ırmak veya yerin) arasında bulunan bir gö l ü n a d ı d ı r . B u gö l ü n m a n a s ı , b i r a z a ç ı k t ı r v e d e r i n l i k i l e i l g i l i d i r . A n c a k h i ç b i r y o r u m y a p ı l m ı y o r d u :’’

‘‘Bu gö l l e r d e h e r b i r i n i n ç e v r e s i , 30 , l a 40 f e r s a h a r a s ı n d a d ı r . B u n l a r g i b i , T ü r k ö l k e l e r i n d e b i r ç o k gö l l e r v a r d ı r . B e n a n c a k , İ s l a m d i y a r ı n d a k i , gö l l e r i n i n b ü y ü k l ü k l e r i n i ş ö y l e d i m ’’²¹ B ö y l e c e M ü s l ü m a n T ü r k l e r i n y a y ı l d ı k l a r ı b ö l g e l e r i l e , o n l a r ı n s ı n ı r l a r ı h a k k ı n d a d a , k e s i n b i r b i l g i e l d e e t m i ş b u l u n u y o r u z .’’

GÖLLER ÜZERİNE ATASÖZLERİ

Atasözleri, Türk düşünce ve günlük hayatının, temellerini oluşturur. Hepsinde, düşünce ve duygularla gelişmiş ve yücelmişlerdir. Ancak bunlar, günlük hayatı; aile, topluluk disiplin ve düzenini, yola koyan ve pekiştiren *örfler ve emirler*dir. Ancak dediğimiz gibi, hisler ve duygularla da, yoğrulmuşlardır. Burada yalnızca 11. yüzyılda derlenmiş, iki örnek sunacağız. Ancak bunların kökleri de, çok eskilere dayanıyordu. Düşünceye, *kazlar* ile *ördekler* de karışmıştır. Bunlardan birini, bu gün halâ söylüyoruz.

1) ‘‘B i r e r b i r e r b i n o l u r , d a m l a y a d a m l a y a g ö l o l u r ! ’’ : Eski türkçesi şöyledir: ‘‘B i r i n b i r i n m i n g b o l u r ; t a m a t a m a k ö l b o l u r ’’ : ‘‘B i r l e r t o p l a n ı n c a , b i n o l u r . B u s ö z , a z o l s a b i l e b i r ş e y i k a b u l d a n ç e k i n m e m e s i e m r o l u n a n k i ş i l e r i ç i n s ö y l e n i r ’’²².

2) ‘‘K a z g i d e r s e , ö r d e k gö l ü b e n i m s e r , (y e ğ l e r)’’ Bu sözün eski türkçesi, şöyledir: ‘‘K a z k o p s a , ö r d e k b ö l i g i ğ e n ü r ’’ ‘‘B u s ö z , b e y g i t t i k t e n s o n r a , h a l k ü z e r i n d e b ü y ü k l e n m e ğ e k a l k a n , d ü ş k ü n k i m s e l e r i ç i n s ö y l e n i r ’’²³ Görülüyor ki yalnızca şiirlerde değil; atasözlerinde de, göller ile kazlar ve ördekler, yanyana görülüyorlardı.

¹⁹ Aynı eser, a. yer.

²⁰ Aynı eser, a. yer.

²¹ Aynı yer. Bu bölüm, göller ile ilgilidir.

²² Kaşgarlı Mahmut, III, s. 369. karşı. Brock., Spr. 216.

²³ Aynı eser, I, s. 104. Karşı. Brock., Spr. 198.

GÖLLER İÇİN, ŞİİRLER VE DUYGULAR

Baharda göller

Kaşgarlı M a h m u d , baharı anlatarak verdiği aşağıdaki şiiri, kitabında iki yerde göstermiştir. Bir yerde ‘ ‘ k a k ’ ’ yani ‘ ‘ k u r u m u ş g ö l l e r ’ ’ için vermiş; diğer yerde de dağların başının ‘ ‘ i l e r m e s i ’ ’, yani görünmeleri dolayısıyla, örnek olarak vermiştir. *Kak*, *k u r u* demektir. *M u k a d d e - m e t ü l - e d e b*, de bu söz, “küçük su birikintisi” olarak yorumlanıyordu²⁴. Bahar gelince, kuru göller de, dolmuş oluyorlardı:

1) *Kuru yerler (kaklar) hep gölerdi (kölerdi),*

Dağların başı, göze ilişti (ilerdi),

Dünyanın soluğu (tını), ılandı (yılırdı),

Türlü çiçekler de, sıralandı²⁵!

Y o r u m u d a şöyledir: “Baharı anlatarak, diyor ki: Sular çoğaldı, göllere doldu; dağ başları, hayal meyâl göründü, dünyanın nefesi ısındı, sıra sıra çiçek açtı²⁶”. Kaşgarlı M a h m u d , birinci cildde de, aynı şiiri veriyor; ancak daha değişik bir yorum yapıyordu: “Sular çoğaldı, çukur yerler doldu. Dünyanın nefesi ısındı. Dağ başları, hayal meyâl göründü. Ağaçlar açıldı. Canlı varlıklar çıtıleştı. Her cinsten tomurcuklar sıralandı²⁷. Görülüyor ki, son iki satır, büsbütün değişik yorumlanmıştı.

‘ ‘ B a h a r v e h a y v a n c ı T ü r k l e r ’ ’

Baharda, ‘ ‘ t a ş a s ı y a d o l m a ’ ’, yahut “dolup, taşma”, 11. yüzyılda, ‘ ‘ k ü ş e r m e ’ ’ sözüyle anlatılıyordu. Şimdilik bu sözün A n a d o l u ’da yaşayan bir paralelini bulamadık. Ancak burada, gölün çevrelerinde, sığırlarla boğaların böğrüşmelerinden, söz açılmaktadır.

2) *Dağların tepeleri yeşerdi (yaşardı),*

Kuru (urut?) otlar tazelendi (yaşurdu),

Gölün suyu, dolup taşı (küşerdi),

Sığır ile boğalar, böğrüşürler²⁸.

Y o r u m d a , şöyledir: “Dağların tepeleri, taze bitkilerle yeşerdi. Kuru otların yerinde, taze çimenler çıktı. Taşacak kadar, göller doldu. Sığır ve boğalar, sevinerek böğrüşürler²⁹.”

²⁴ Z e m a h ş e r f , *Mukaddemet ül-Edeb*, s. 291a.

²⁵ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 179; II, s. 283.

²⁶ Aynı eser, III, s. 283.

²⁷ Aynı eser, I, s. 179. Brockelmann, *AM I*, 30a.

²⁸ Aynı eser, II, s. 79.

²⁹ Krşl. Brockelmann, *AM I*, 29, 4.

Göllerin dalgalanmaları

Gölün ne dalgası olur ki, evi veya köşkü yerinden oynatsın. Bu, bir şiir ve benzetmedir. Asıl söylenmek istediği, *bilge kişi* ile onun özlerine aittir. Bu çok eski Türk şiirindeki “*kum*” sözünü, Kaşgarlı Ma h m u d , *d a l g a* manasında yorumlar. Bu sözü ve benzer bir yorumu, başka bir yerde bulamadık. Ancak aynı kaynak, “*kumdı*” sözünü, *d a l g a l a n d ı* , diye yorumluyordu³⁰. Döğüşme ve birbirlerine vurma da, yine bu sözün benzerleriyle anlatılırdı³¹. Dalgalanmanın bu anlayışı, dış Türklerde de halâ yaşamaktadır³².

Gölümün dalgası koparsa, evimi nasıl iter!

Onu (ancak) bir bilge kişi, görürse, sözüme inanır!

Y o r u m u şöyledir: “*Gölüm bir dalgalanmağa başlarsa (kopsa) evimin (tamıg) duvarına çarparak, sanki onu yerinden oynatır ve iter. Akli başında bir adam (bilge kişi), bunu görürse, sözümün doğruluğuna inanır*”³³.

SAVAŞ ŞARKILARI VE GÖLLER

“*S u d e r n e ğ i*”, *derilmiş su, göl*: Şimdi yeni bir anlayışa ve deyme geliyoruz: “*Dermek, derilmek*”, kökünden yapılmış, eski türkçe “*ternğek*” ve “*ternğük*” sözleri: Bunlar arasındaki ayrılık üzerinde bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak, manalarında, küçük bir ayrılık vardı:

1) “*İçit*”, *su içilen gölet*: (*Savaş şarkısında*): Aşağıdaki çok güçlü ve güzel savaş şarkısı veya marşını, ırmaklar ile ilgili bölümümüzde ele almış ve incelemiştik. Anlaşılyorki, *Ya m a r* ırmağından sonra, ünlü bir içit vardı. Belki de bu, düşmanla sınır veya onların toprağının içindeydi. Ancak bu bir pınar değil; belki de bir “*kaynayan gölet*” idi. Bir yerde ise, “*su sızıntısı*” diye karışlanıyordu³⁴.

Gece ile göçelim, Ya m a r suyunu geçelim!

Gölet (ternğük) suyunu içelim,

Yufka düşman ezilsin (uvulsun)!

³⁰ Kaşgarlı Ma h m u d , II, s. 27.

³¹ Aynı eser, III, s. 382.

³² Aynı eser, II, s. 143. Krşl. Brockelmann, *Am I*, 36k.

³³ Aynı eser, III, s. 137. Brockelmann, aynı yer.

³⁴ Aynı eser, I, s. 291; II, 291.

Yorumu, şöyledir: “Geceleyin göçelim, Ya mar suyunu geçelim. Bu, bir deredir. Sızan, kaynayan sudan içelim, Yufka, zayıf düşman, elimizde didik didik olsun, ufalansın (uvulsun)”³⁵ Bu, ünlü bir pınar olsa gerektir.

2) Gölden geçen, “askerin şarkısı”: Aşağıdaki çok eski bir Türk şiirinde, gölden geçen bir asker veya alpin, çektiği sıkıntılar, söz konusu ediliyor. Burada gölet ile bataklık anlayışları, birbirine karışmış gibi görünüyor:

Okumun başağı, elimi iyice bereledi,

Kaynayan ulu su birikintisinde (ulu terngek) ise,

Kandıra otları (kaşak), pek çok vardı!

Yorumu şöyledir³⁶. “Okun temreni elimi sıyırdı, yaraladı. Ben ise yerden çıkarak çoğalan, sulara biten kandıra otları arasından geçerim” Buradaki “önmek” fiili, otlara aittir. Bitkilerin, bitmesi manasındadır. Yani kındıra otlarına aittir. Bu konu üzerinde, bataklıkları incelerken, yeniden duracağız.

GÖLLER İLE ÖRDEKLER VE KAZLAR

Göller ile ilgili eski Türk şiirlerinde, ördekler ile kazlar da anılıyorlardı. “Kazlı göl”, “ördekli göl”, göllerin bir tanıtması ve bunlar da, göllerin bir süsü idi. Uyguur şiirinde ise, kaz ile ördeğin yerini, kuğu alıyordu.

Kuğu, daha çok Kuze-y-Türk destanları ile efsanelerinde, önemli bir yer tutar. Bu konuyu, I. cildimizde, geniş olarak ele almıştık. Uyguur kültür çevresi ile yazılarında da, çok az da olsa görünüyordu. Az sonra gölüne uçan kuğu kuşu ile ilgili bir şiiri sunacağız. Kutadgu Bilig bir yerde, “kuğular, gökte uçan kuşlarla” birlikte saymıştı. Diğer bir yerde de, “devlet kuşu” gibi görmüş ve “kuğu başa kondu”, demişti. Bu eser, Türk aydınlarının bir eseri idi. Bundan dolayı, “kuğu gibi kuğu kılma...” gibi deyiş ve anlayışları da, bu kitapta görüyoruz. Halk bilgisini derleyen Kaşgarlı Mahmud ise, kuğunun yalnızca adını ve kuğu-korday” adlı bir türünü anarak, geçiyordu. Türk halk geleneklerinde, kuğunun önemli bir yer aldığı, şüphelidir.

Kaz, da bir göl kuşudur. Ancak eski Türk kaynaklarında, kaz adı ile anılan göl kuşlarının, ne türden bir kaz olduklarını, bilemiyoruz. Ancak ördeklerden, daha güçlü bir hayvan olduğunu, görebiliyoruz. Bununla ilgili bir atasözünü, aşağıda sunacağız. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk atasözünde, “karga kazı taklid etmeye kalkarsa, (ötünse), budu, bacağı kırılır”,

³⁵ Aynı eser, II, s. 6; Brockelmann, *Am Pr.*, 16B, 2.

³⁶ Aynı eser, II, s. 322.

deniyordu³⁷. Eski Türk aydın kesiminin bir görüşü olan *Kutadgu Bilig* içinde ise, gökte uçan, göl kuşları arasında sayılıyordu: “Kaz, ördek kuğu”, gibi³⁸... *Dede Korkut* ise, bu kuşlardan söz açıyordu. Ancak konumuz, bu değildir.

Ördek, *Dede Korkut* Kitabında, yine göller ve av ile ilgili olarak anılır. Bu bilgileri aşağıda değerlendirek sunmağa çalışacağız. 11. yüzyıldaki Türk kavimleri de realisttirler. Kaşgarlı Mahmud, bilidiği üzere örneklerini hep gerçek ve günlük hayattan alırdı. Ancak bunların çoğu da hep, *göl ve avcılık* ile ilgilidir: “*Ördek kamışa sindi*”, yani “*ördek kamışka singdi*” veya “*ördek suya iyice daldı*”, eski türkçesiyle, “*ördek suvka çömdi*”, gibi... Şimdi bu konularla ilgili olarak şiirleri, düşünceleri, duyguları, kişileştirmeleri ve kutlamaları içlerinde toplayan örnek sunalım:

Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz!

*Kişi oğlu (gitti? öldü..) evine gelmez*³⁹!

Kuşu ile ilgili bu güzel şiiri ilk önceleri *Bağ* yayınlamıştı. Sonradan *Rahmeti Bey* hocamız değerlendirdiler. Arada bir boşluk vardır. Biz bunu *ölme* veya *gitme* ile, değerlendirdik. Ancak kesin değildir. Bu *yaban kuşuları*, daha çok kuzey bölgelerinde *göçebe* kuşlardır. *Anadolul* edebiyatında ise, fazla yer tutmaz. Kaşgarlı *Mahmud* da, yalnızca adını anıp, geçer.

GÖLLER VE KAZLAR

Kaz ve ördek, Türk göllerinin, dillerden düşmeyen kuşlarıdır. Ancak *yaban kazları*yla *ördekleri*, bölgelere, çağlara göre, değişirler. Çünkü Türk tarihi ile Türk kültürü, çok geniş bölgelere yayılmıştır. Türkler, *kazlar* ile *avcılık* dolayısıyla ilgilenmişlerdir. Çok Kuzeylerdeki Türkler ise *göçebe kuş* oldukları için, geldikleri ve gittikleri için, bir şeyler düşünmüş ve bunlar için, bazı şeyler ve destanlar söylemişlerdir⁴⁰. Biz burada, *Dede Korkut*’tan bazı örnekler vererek, yetineceğiz:

1. “... *Kara Tekür*, orada bir koru yaptırmış idi. *Uçardan kaz tavuk*; yorırdan (yürüyerek) geyik, tavşan bu havluyu (avluyu) doldurup, *Oğuz yiğitlerine* bunu, *dâm (tuzak) etmiş idi...*” (DK, 255-5) -- “... *Uşun Koca oğlu.. korunun kapısını uvattı. Sığın geyik, kaz tavuk kırdılar, yediler, içtiler...*” (DK, 255-7).

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 254: “*Karga kazı yansılarsa, budu sınar*”. Krşl. Brockelmann, Spr. 112, 113.

³⁸ *Kutadgu Bilig*, 72.

³⁹ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 145; *Türkische Turfan Texte*, I, 216.

⁴⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 33.

2. *Karşına ala kaz geldi, şahinin atmaz mısın?*

Sarı donlu Se l c e n hatun işaret eder, görmez misin?

3. "... Erken bindiler, av yerine vardılar. Gördüler bir sürü kaz oturur. *K a z a n* şahini saldı. Alamadı. Şahin pervaza Gözlediler. Şahin, *To m a* 'nın kal'asına indi..." (DK, 272-5).

4. "... (Savaşta): *U r u z*, sanasın kim dar yolda dolu düştü; ya *k a r a k a z* ın içine *ş a h i n* girdi, *k âfîrin* ucunu bastı, dağıttı!..." (DK, 133-7).

K a r a K a z, yine *D e d e K o r k u t* içinde, ördek ile birlikte anılıyordu: "... *Ala ördek, kara kazın uçurmaya!...*" Bu söz, sungurunu öğerken, söyleniyordu⁴¹. Burada "*kara kaz*" sözü de, pek iyi yorumlanamazdı. "*Arı gölün ördeği*", *ala* idi. Göl ile gölün sembolü, öyle anlaşılıyor ki, *ö r d e k* idi. Ancak *k a z* da bir su kuşu idi.

GÖLLER VE ÖRDEKLER

- *Bir yiğitlik destanından*: "*Arı gölün ördeği*", yukarıda da belirttiğimiz gibi, göllerin süsü ve sembolü idiler. *Ancak Türk düşüncesi, gerçekçi idi*. Gölün ördeği, bir av hayvanı idi ve o da, *şahin* ile avlanırdı. Bununla beraber, o da göl gibi, süs ve duygu şalına bürünmüştü. En iyisi Türk şiirleriyle ve atasözleriyle, bu düşünceleri aydınlatmağa çalışalım:

Gölde (tengde), benimle görse ördek atar (?),

Temrensiz oku bile görse, k a ş g a l a k (kuşu) suya batar!

Y o r u m u şöyledir: "*Ördek beni o göllerde, temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar*"': (*ördek beni o sular da temrensiz ok atar gördüğü zaman, bu kuş suya batar*)⁴²". *K a ş g a r l ı M a h m u d* da bu şiiri, iyi anlayıp yorumlayamamıştır. Ancak bu çok eski Türk şiirinin, "*bir a l p d e s t a n ı*"' içinden alınmış olduğu, açıktır. "*Kaşgalak*", aynı esere göre, ördekten küçük bir *s u k u ş u* 'dur. Alp, yiğit, o kadar hünerlidir ki, öldürmeyen *temrensiz ok* ile görünse bile, ördek ondan korkup, hemen suyun dibine dalıyordu. "*T e m r e n s i z o k*"', eski türkçede, "*kalva*" demektir.

"*T e n g*"', buradada göl ve su olarak yorumlanmıştır. Ancak metinde karanlıktır. Bunun için *B r o c k e l m a n n* kendi indeksinde bunu "*bataklık*" (*Sumpf?*) olarak yorumluyordu⁴³. Şiirde de, "*tang*" olarak yorumluyordu⁴⁴. Konu, şimdilik karanlıktır.

⁴¹ *Dede Korkut kitabı*, 280-12.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 528. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 36g. "*Kaşgalak*" ördeği için bk. Radlof, *Wörterbuch II*, s. 136.

⁴³ Brockelmann, *Wortschatz*, s. 202.

⁴⁴ *AM I*, 36g: Brockelmann.

- *Ördek ve kaz rekabeti*: Dede Korkut kitabı, ördeği, “ala ördek”; kazı ise, *kara kaz*” olarak anıyordu. Bu renklendirmelerde, hisler ve duygular açıktır. Ancak kesin bir şey söylenemez. Dede Korkut Oğuzları’nın yaban ördeklerini sevdikleri bir gerçektir. 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözünde şöyle deniyordu:

“*Kaz gölden kopup giderse, ördek gölü kendi malı sayar*”. Rahmetli Besim Atalay bunu “*ördek, gölü benimser*” diye yorumlamıştır. Halbuki burada “*igennük*” ve “*ige*” sözleri, sahiplenmek ve sahip, demektir⁴⁵ Atasözünün eski türkçesi şöyledir: “*Kaz kopsa, ördek kölig igenür*”.

Yorumu ise şöyledir: “*Bu söz, bey gittikten sonra halk üzerine, yüklenmeye kalkan, düşkün kimse için kullanılır*”⁴⁶.

- *Dede Korkut*’ta “*göl ve ördekler*”: Bilindiği üzere, Türk kültürü ve günlük hayatında, “*avcı kuşlar ile adları*”, büyük bir rol oynuyorlardı. *Tuğrul, Çağrı* ve *Şahin* gibi adlar, hep bu avcı kuşların, adlarından geliyorlardı. *Göller ile ördekler* de önemlerini, bu avlar ve avcı kuşlar dolayısıyla, kazanmış olabilirlerdi. Ancak bu sözlerde, engin duygular da yok değildir. Yiğitleri, *Kan Turalı*’yı şöyle öğüyordu:

*Kap kayalar başında yuva tutan,
Kadir Ulu Tanrı’ya yakın uçan,
Mancılığı ağır taştan gızıldayıp, katı inen,
Arı gölü n ÖRDEĞİ şakiyup, alan,
Kaba üveyke dip yorır iken tartıp üzen,
Karınçuğu aç olsa, kalkıp uçan,
Cümle kuşlar sultanı, çal kara kuş!..*

Çalkara, Türklerin ünlü bir av kuşu türüdür. Burada, bunun üzerinde duracak değiliz. Ancak *Dede Korkut*’un bu sözleri, bize çok şeyler söylemektedir⁴⁷. Bir başka örnek daha. *Kazan Bey* şöyle diyordu:

*Ağ su nkur kuşu erkeğinde bir köküm var!
Ala ördek, kara kazın uçurmaya!..*

Tabii olarak bu muhteşem sözlerin, başı ve sonu da vardır. Ancak burada ördek, “*ala ördek*” gibi, kutlu bir renkle, anılıyordu⁴⁸.

⁴⁵ Brochermann, *AM Pr.* 17, 4; *Wortschatz*, s. 65.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 104.

⁴⁷ *Dede Korkut kitabı*, 188-10.

⁴⁸ Aynı eser, 280: *Ala ördek*.

Anadolu'da ördek için söylenen şu atasözlerinin de, derin manaları vardır: Yukarıda sunduğumuz eski Türk şiirindeki, temrensiz oku bile görüp suya dalan akıllı ördeğin aksine, şaşkın ördekler de vardı: “*Şaşkın ördek başını bırakıp kıçından dalar*”. Anadolu'da kaza ise, akılsızlığın bir sembolü olmuştur. Herhalde bu ev kazları, *De de Korkut*'ta ki yaban “kara kazları” değillerdi.

- *Kutadgu Bilig*'de ördek, yalnızca bir yerde geçiyordu. O da yine, av nedeniyledi: “*Kuşun avlamazsa zararı, bir ördek olur!*” Burada *Kutadgu Bilig* zarar anlayışını, yas sözüyle karşılıyordu⁴⁹. Ancak, bir ördek zarar eder-siniz, deniyordu⁵⁰. Bu da iyi ve kötü, hizmet için söyleniyordu.

Gözümün, yaşı, pınarlar gibi akar durur,

Ördek ve ördek gibiler, konar durur (tüşlenür)!

Bu 11. yüzyıl şiirinde, göz yaşlarının akıp, düşmeleriyle; göz ördeklerin göl yüzüne düşüp, toplanmaları arasında, bir benzerlik aranmıştır⁵¹.

SAZLIKLAR VE BATAKLIKLAR

(Türk düşünce ve destanlarında)

Atlı Türkler için, sazlıklar ile bataklıklar, yaşanması ve girilmesi tehlikeli, karanlık yerlerdi. Herhalde eskiden, şimdikilere göre, böyle sazlık ve bataklıklar, daha çoktu. Türkler, böyle sazlık ve bataklıkları nasıl anıyorlardı? Bunu, çeşitli çağlara göre çeşitli deyimleriyle, daha sonra sunacağız. Düşünce ve inanışlar üzerindeki bu eserimizde, konuya sözler ve filoloji ile başlamayı uygun görmüyoruz.

Göktürklerin türeyiş destanlarında

“...Göktürklerin ilk ataları, Batı denizi'nin kıyılarında oturuyorlardı. Lin adlı bir devlet (veya ülke) tarafından... onların hepsi yok edildiler. (Türklerin hepsini öldürdükleri halde), yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmemişlerdi. Ancak bu çocuğun da kol ve bacaklarını keserek, “*Büyük bataklık*” in içindeki otlar arasına atmışlardı. Bu arada “*dişi bir kurt*” ortaya çıkmış ve ona her gün, et ve yiyecek getirmeye başlamıştı. Çocuk da bunları yiyerek, kendine gelmiş ve ölmemişti...”

⁴⁹ *Kutadgu Bilig*, 6368.

⁵⁰ “*Kuşun avlamasa, bir ördek yas ol*”; (A. yer).

⁵¹ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 222: “*Akturur köşüm yolak, tüşlenür ördek, yuğak*”. “Yuğak”, bir su kudur; (Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 5407. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 26, 5a.

Yukarıdaki ünlü G ö k t ü r k türeyiş efsanesi de bize, sonradan Göktürklerin ataları olacak çocuğun, ‘ ‘ s a z l ı k l a r i l e b a t a k l ı k l a r ı n ı n i ç i n d e k o r u n d u ğ u n u ’ ’, anlatmak istiyordu. Ancak bu sazlıkların, Göktürklerce kutlu sayıldığını söyleyebilmek de, çok güçtür. Bundan sonra Türkleri yok eden ülke, çocukla kurdun da peşine düşerler. Kurt da çocuğu alıp, T u r f a n ‘ın kuzeybatısındaki dağlara, herhalde A l t a y dağlarına götürür⁵².

Attila Hunlarının efsanelerinde

1) ‘ ‘ H u n l a r b o z k ı r l a r d a n k o v u l m u ş c a d ı l a r l a , k o r k u n ç h a y v a n l a r ı n (faun) birleşmelerinden oluşmuşlardı. İlk türedikleri zaman, M a e o t i s b a t a k l ı k l a r ı n ı n , i ç l e r i n d e y a ş a r l a r d ı . O z a m a n a k a d a r , h i ç b i r i n s a n s e s i d u y a m a m ı ş l a r d ı . . . ’ ’ H u n l a r d a n k o r k a n A v r u p a l ı l a r , o n l a r i ç i n b ö y l e e f s a n e l e r u y d u r m u ş l a r d ı . B u e f s a n e n i n e n e s k i ş e k l i , 5 . y ü z y ı l d a y a z ı l m ı ş b i r İ s p a n y o l k a y n a ğ ı n d a b u l u n u r ⁵³. B u , V e n c e n t d e B e a u v a i s t a r a f ı n d a n , a n l a t ı l m ı ş t ı ⁵⁴.

2) ‘ ‘ B i r g e y i ğ i n , H u n l a r ı k e n d i b a t a k l ı ğ ı n a ç e k m e s i ’ ’ : B u ü n l ü e f s a n e d e b i z i m T ü r k M i t o l o j i s i a d l ı e s e r i m i z d e , y o r u m l a r ı y l a b i r l i k t e , i n c e l e n m i ş t i r ⁵⁵.

‘ ‘ E s k i H u n a v c ı l a r ı , k e n d i g e l e n e k l e r i n e g ö r e b i r s ü r g ü n a v ı y a p ı y o r l a r m ı ş . A v l a n a , a v l a n a M a e o t i s b a t a k l ı k l a r ı n ı n i ç l e r i n e k a d a r g i t m i ş l e r . B u a r a d a k a r ş ı l a r ı n a , n e r e d e n g e l d i ğ i n i b i l m e d i k l e r i , b i r d i ş i g e y i k ç ı k m ı ş . D i ş i g e y i k o n l a r a , b a t a k l ı ğ a d o ğ r u y o l g ö s t e r m e ğ e b a ş l a m ı ş . G e y i k b a z a n g i d i y o r v e b a z a n d a d u r a r a k o n l a r a b a k ı y o r m u ş . A v c ı l a r g e y i ğ i h a v u r d u k ; h a v u r a c a ğ ı z d e r k e n , b a t a k l ı ğ ı n i ç i n e i y i c e g i r m i ş l e r . A z s o n r a , b a t a k l ı ğ ı n ö b ü r k ı y ı s ı g ö r ü n m ü ş . H a l b u k i H u n l a r b u b a t a k l ı ğ ı b i r o k y a n u s k a d a r b ü y ü k s a n a r l a r m ı ş . B a t a k l ı ğ ı n k a r ş ı y a k a s ı n d a i s e , İ s k i t l e r i n m e m l e k e t i v a r m ı ş . H u n a v c ı l a r ı İ s k i t y u r d u n a a y a k b a s a r b a s m a z , g e y i k d e k a y b o l m u ş ⁵⁶.

‘ ‘ G e y i ğ i n , b a t a k l ı ğ a ç e k m e s i ’ ’ : S ü r y a n i M i k â i l ‘ i n a n l a t t ı ğ ı , S e l ç u k l u l a r ı n A n a d o l u ‘ y a g e l i ş l e r i n e b e n z e y e n b i r e f s a n e d i r . T ü r k l e r d e A n a d o l u ‘ y a , k ö p e ğ e b e n z e r b i r h a y v a n ı n , (k u r d u n ?) a r k a s ı n d a n g e l m i ş l e r . H a y v a n A n a d o l u ‘ d a k a y b o l m u ş . B ö y l e c e T ü r k l e r , A n a d o l u ‘ d a y e r l e ş m i ş l e r . U y g u r y a z ı s ı i l e y a z ı l m ı ş O ğ u z d e s t a n ı

⁵² B. Öge I, *Türk Mitolojisi*, I, s. 22.

⁵³ *Attila ve Hunlar*, (tercüme), s. 146.

⁵⁴ *Türk Mitolojisi*, I, s. 195.

⁵⁵ Aynı eser, s. 578. ‘ ‘ Geyik ’ ’ bölümüne de bakınız.

⁵⁶ Aynı eser, s. 578. Avrupa Hunları ‘na ait bir efsane.

içinde de bu motif görülür. Burada ise, “*bir kurt hayâleti, Oğuz Han'ı İtil, (yani Volga) yönüne doğru götürür ve orada kaybolur*”...

Türklerin yurt kurma anlayışı: (Geyik ve kurdu izleyerek): Bu anlayış, yurtdaki sembol ve motiflerle görülüyor. “*Deniz geçerek yurt kurma*” anlayışı üzerinde, deniz ve ırma ile ilgili bölümlerimizde, durmuştuk. Burada ise, “*bataklık veya sazlık geçme ile, yurt kurma*” anlayışını ve mitolojik motifini görüyoruz.

Görülüyor ki, bataklık veya sazlık için kitabımızda, ayrı bir bölüm ayırmamızın, ayrı bir nedeni vardır. *Ancak Türkler, bataklık ve sazlıkları sevmiyorlardı.* Bunun nedenlerini de, aşağıda göreceğiz.

Atlı Türkler için bataklıklar hem tehlikeli ve hem de hareket ve savaş olanağını azaltıyordu.

Yiğitlik destanlarında, “sazlık ve bataklık”

1. *Bir savaşçının, sazlık içindeki sıkıntısı:* II. yüzyılda derlenmiş olan bu şiir, çok eski Türk destanlarından bir parça olmalıydı. “*Sazlık ve bataklığa düşmüş bir yiğit*” anlatılıyor: “*Ulu gölün üzerini baştan başa kaplamış, kındıra (halfa, kaşak) kamış veya otlarından şikâyet ediyor*”. *Derleme Sözlüğü* içinde, “*kındıra*” sözü, bataklık veya sazlık manalarına da karşılık gelmektedir. Uygur tıp kitaplarında ise, “*kaşak*” adlı bu ota, “*kaşak yıldızı*” adı da, verilmiştir⁵⁷. Ayrıca yiğit, “*elinin, okunun başağı ile yaralanmış olduğundan da şikâyet ediyordu*”. Bu şiiri, *Brockelmann*, daha iyi anlamış ve daha iyi yorumlamıştır⁵⁸.

Elimi iyice yaraladı okun başağı,

Pek çok bitmiş üzerinde, ulu gölün sazları!

Burada başak, oka; sazlar ise, göle aittir. Rahmetli Besim Atalay'daki yorum biraz karanlıktır⁵⁹. Burada *ulu göl* veya su birikintisi karşılığı olarak söylenen, “*Uluğ ternçek*” sözü üzerinde, göller ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

2. “*Ördek avında*” bir yiğit: Yukarıdaki şiir gibi bu da, eski bir Türk yiğidinin destanından alınmış bir parça olmalıydı. Şiir, biraz karanlıktır. *Brockelmann* da, tam bir yoruma doğru gitmemiştir⁶⁰. Burada adı geçen “*kalva oku*”, bir talim, öğretiler okudur. “*Baş ağı, yuvarlak*

⁵⁷ Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, II, 1, 12.

⁵⁸ Brockelmann, *AM Pr.* 20 H.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 328. Brockelmann, a. yer.

⁶⁰ Brockelmann, *AM I*, 36 g.

bir ağaçtır". İnsan veya kuşu öldürmez. Buna rağmen yiğit, "*beni ördek, bu okla bile görse, hemen suya batar*", diyor ve kendisini öğüyordu. Brockelmann'ın haklı olarak virgülü, ördekten sonra koyuyor ve böylece manayı tamamlıyordu. Buradaki "*kaşgalak ördeği*", suya batan bir ördek cinsidir. Bugünkü *Altay Türkleri* de, bu cins bataklık ördeklerine, "*kaşgalı*"; *Çağatay-Türk kültür çevresinde* ise, "*kaşgaldak*" adı verilir⁶¹. Belki de adını, "*kaşga*" renginden dolayı alıyordu:

*O göllerde ördek, benimle görse (kendini?) atar,
Kaşgalak (ördeği), (beni) ağaç uçlu okumla görse,
Hemen suya batar!*

Yiğit, kendisini göllerde, ördeklerin hepsinin; hatta suya batan ördeklerin bile tanıdığını söylemek istiyordu. Bu sözleri, hangi yiğit söylüyordu? Bu sözler, hangi destandan alınmıştı? Bunu bilmiyoruz.

"KAMIŞ" VE "KAMIŞLIK"

Kamış, bütün Türk dünyasında, kamıştır. Çok yaygın bir ad ve sözdür. Bir *bataklık sazıdır*. Ancak Türklerin *Buda dini* kültür çevrelerinde, *bambu* anlayışıyla da söylenmiş olabilir.

Kargı ve mızrak yapımında: Büyük cinsten kamışların, önemli bir rolleri vardır. Silahla ilgili kitaplarda, kargıların hangi cins kamıştan yapılması gerektiği, yazılmıştır. *Anadoluda ve Derleme Sözlüğü* içinde de bu anlayış ve kullanım, bazı deyimlerde kendini göstermektedir: "*Kargı, karkı, kargılık sokarık...*", gibi.

Din ve inanışlarda: Kamış ve kamışlığın, Türk din ve inanışlarında, önemli bir yerine rastlayamadık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *atlı Türkler*, bataklıklar ile sazlıklardan pek hoşlanmıyorlardı. 11. yüzyılda, yalnızca *avcılık* ile ilgili olarak, "*ördek kamışa sindi*" gibi sözler görebiliyoruz⁶². Ancak yer ve coğrafya örtüsü olarak, "*kamışlık yer, yer kamışlandı*" gibi bir çok deyişleri de, görmüyor değiliz⁶³. *Sepe ve hasır* yapımında da, önemli bir rol oynadığını, yine "*O, ona kamış kıydırdı (kıyurtırdı)*" gibi sözlerin, kaynaklarda geçmesinden dolayı öğrenebiliyoruz⁶⁴. *Atadı*" veya bir at cinsinin tanıtması olarak söylenen "*kamış kulak ezü*", hem *Anadoluda* ve hem de *Kırgız Türklerinde* görülüyordu⁶⁵. Bu gibi deyimler, *Türk at kültürü*'nün, çok eskilerinden ve derinlerinden gelen özleridir.

⁶¹ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 396.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 391. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 38 m.

⁶³ Aynı eser, I, s. 495; II, s. 268.

⁶⁴ Aynı eser, III, s. 195.

⁶⁵ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 486 vd.

Göktürk el yazılarında ve Budist Türklerde, saz ve sazlık

Bu da dini Türk kültür çevrelerinde yayılmıştı. Kamış ve kamışlığın, Bu da gelenekleri bakımından, mana ve anlayışı, oldukça değişiyordu. Çünkü Bu da dininde, bambu ve bambuluk, ayrı bir yer tutuyordu. Kamışlı bataklıklar veya göller, eski türkçe Bu da yazılarında, “ulug kamışlıg, berk arıg”, diye tanımlanıyordu. Buradaki arık veya ark, göl veya su birikintisi anlayışıyla söyleniyordu⁶⁶. Yine aynı türkçe budist eserlerde, “Maha-satvi Tegin” in elbisesi, yani donunun, bir kamış bu dağı, yani “kamış butukı” üzerinde asılı görüldüğünden söz açılıyordu⁶⁷. Bizce bunlar, Çin ve Hindistan’daki bambu ve bambuluk geleneklerinden gelmiş olmalıydılar.

Göktürk yazılarıyla yazılmış bir el yazmasında, “kamışlık arasında”, yani “kamış ara kalmış”, bir kadından söz açılıyordu. Bu bir rüya yorumu idi. “Tanrı da, ona yar değilmiş” Ancak teselli ve sabırla bu kadın, bir “katun”, yani hakan karısı olabilirmiş. Bundan dolayı da, böyle bir rüya görme, iyi olabilirmiş⁶⁸. Görülüyor ki, kamışlık arasında kalmış bir kimsenin durumu, hoş görülüyordu.

Dede Korkut Oğuzlarında, kamış ve kamışlık, ancak ateş yakma veya ateşleme için, onların sözlerinde, yer tutabiliyordu: “Kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ yıldırım olup, şakiyayım! Kâfiri kamış gibi, od oluban yandırayım⁶⁹...”

“Saz” ve “Sazlık”: Saz sözü türkçeye farsça dan girmiştir. Bundan dolayı eski Türk kaynaklarında, bu deymi göremiyoruz. Anadoluda ve Batı Türklerinde saz, bataklık bitkisi demektir. Ancak diğer Türklerde, özellikle Doğu Türklerinde, saz denince, daha çok bataklık hatıra gelir⁷⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bizim de, Doğu Türklerinin de, sazlıklar ile bataklıklar, gönül ve duygularında güzel bir yer almamıştır.

⁶⁶ Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa), 608, 13.

⁶⁷ Altun Yaruk, 619, 12.

⁶⁸ Thomson, (A. Stein el yazması), II, 57; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, II, s. 82 vd.

⁶⁹ Dede Korkut kitabı, 147-7.

⁷⁰ Radlof, Wörterbuch, IV, s. 397.

34. BÖLÜM DAĞLAR

(*Türk düşünce ve geleneğinde*)

Göktürk yazıtları, mitoloji çağından çıkmışlardır

G ö k t ü r k yazıtları ile, 11. yüzyılda *Kaşgarlı Ma h m u d* tarafından derlenmiş Türk atasözleri ve şiirleri, gerçekçidirler. Bunların içinde *mitoloji* motifleri bulabilmek çok zordur. Daha doğrusu bu Türk düşüncesi artık, *mitoloji* çağından kurtulmuştur. G ö k t ü r k yazıtlarında “*Tönges tag*” ve *U y g u r Bayan-çur Kağan* yazıtında da “*Kömür tag*” gibi, gerçek dağlardan söz açılmaktadır. Bunlar, normal dağ adlarıdır. Çince yazıta yazılan G ö k t ü r k yazıtlarında, “*tagda sığın*”, yani *tagda sığın* veya *geyik* sözlerini de, görüyoruz. Bu söyleyişler de normaldir. *Tu n h u a n g* türkçe el yazmasında, yine G ö k t ü r k yazıtlarıyla, “*dağ yerinde*” karşılığı olarak, çevresi silinmiş olarak, “*tag yerke*” sözü görülüyordu. Anlaşıyor ki bunlardan, mitoloji bakımından bir sonuç elde edebilmek, çok güçtür. Bununla beraber, bir kaç not üzerinde durmada da bir yarar vardır.

1) “*Tinesi oğlu’nun yatırının bulunduğu dağ*”: *Tonyukuk* yazıtındaki bu bölümü *Th o m s e n*, şöyle okumuştı: “*Tinesi oğlu yatıma tag*”: Gerçi yeni ve genç Türkologlar Göktürk yazıtlarını, didik didik edip, temeliyle oynamakta iseler de, biz üstadlarımıza bağlıyız. *B a n g*, *B a r t h o l d* ve diğerleri, bu okuyuş, anlayış ve yoruma karşı gelmemişlerdi. Burası, T ü r k i s t a n’da, *D e m i r K a p ı*’ya yakın bir yerdedir. Türkler, m a k a m ve t ü r b e l e r ile, mezarlar için yapılan “*ev, bark*”lara, büyük bir önem vermişlerdi.

2) “*Şehirdeki ler dağa çıkmış; dağdakiler inmiş!...*” G ö k t ü r k yazıtlarının bu ünlü sözü, *İkinci G ö k t ü r k devleti*’nin kuruluşu sırasında, yani 681-682 yıllarında söylenmekte idi. Zaten bu kuruluş çağına ait söyleyiş ve deyişler, bir *destan* veya *yarı-mitoloji dili* ile kaleme alınmıştı: “... *Babam Kağan onyed er ile dışarı çıkmış, (yani Çin’e isyan etmiş). (Babam), dışarıya yürüyor diye haber (kü) işitip, şehirdeki (balıkdaki) dağa çıkmışlar (tagıkmış); dağdakiler (de) inmişler!...*”

“17,70,700” gibi asker sayıları da, mitolojik sayılardır. “*Babamın askerleri kurt gibi imiş! Düşmanın askeri (ise) koyun gibi imiş!...*” Bu sözler de, bir mitoloji uslûbu ile söylenmişlerdir. Burada, herhalde Türk Milletinin yerinden oynayıp, harekete geçmesi, söz konusu edilmekteydi...

3) “Kemiklerin dağ gibi (yığılıp), yatdı!...” G ö k t ü r k yazıtlarının bu ünlü sözü, Türk milletinin kağanlarına baş kaldırarak, şurada burada başı boş dolaşarak, ölmeleri dolayısıyla söylenmiştir². Eski türkçesi şöyledir: “... *Süngükün tagça yatdı!...*” Bu sözler bize, sonraki Türk edebiyatında söylenen, başka eş örnekleri de, hatırlatmaktadır. Cesedin, dağ gibi yatma anlayışı, günümüze kadar gelmiştir:

K a r a h a n l ı çağında *Kuta dgu Bilig* içinde de, bu anlayışı görüyoruz³ “... *Severek can verirler (sevüg can yuluglap), yatarlar (yatur), dağlar ve kayalar gibi!...*” Görülüyor ki burada da cesedlerin dağ ve kayalar (*kayan*) gibi yatması, (*yatur*) sözü, G ö k t ü r k yazıtlarındaki söz ve anlayışlardan, pek fazla ayrılmamaktadır.

M a n a s d e s t a n ı ile diğer destan ve efsanelerde de, yiğitler ile hanların ve onların mezarlarının, dağlara nasıl benzetildikleri üzerinde ayrıca duracağız.

Turfan’daki Göktürk el yazmalarında:

“*G ö k t ü r k e l y a z m a l a r ı*”, özellikle, *Turfan* el yazmaları içinde, yabancı kültürlerin hafif karışmaları da vardır. Bununla beraber dil, çok eski ve güzel bir türkçedir. Bunlar biraz da düş, rüya yorumlarıdır. Bir geyik, şöyle diyordu:

“*Yaylak dağım*”: “... *Ben bir geyiğim. Yaylak dağım (yaylıg tagıma) çıkıp, yaz geçirip, dururum (yaylayur turur men). Ben, şen ve neş’eliyim. Bunu biliniz, iyidir bu*...” D e d e K o r k u t ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi, dağlar yaylaları ile önem ve öncelik kazanıyorlardı.

“*Binek atı ve dağ*”: Az önce de belirttiğimiz gibi, bu *Turfan* el yazmaları, düş yorumları idiler: “*B i n e k a t ı* (özlük at), güneşli bir yerde, yorgun argın dura kalmış: “*Tanrının gücü ile (Tengri küçine), dağ üzerinde (tag üye), yol ve su (yol sub) görerek, ot yemiş, su içmiş ve böylece ölmemiş*”. G ö k t ü r k el yazması, “*bunu biliniz, iyidir bu*”, diyordu⁴. Görülüyor ki, *Tanrı dağ* üzerinde, binek atma yardım ediyordu.

² Aynı yazıt, Doğu-24.

³ *Kuta dgu Bilig*, 2281.

⁴ T h o m a s e n , (A. Stein el yazmaları), II, 96.

⁵ Aynı eser, I, 25.

Ötüken dağı

“*Ötügen ormanı* (Ötüken yışı)” da ormanlı bir dağ idi. Göktürklerin ve daha sonra Çingiz Han’a kadar uzanan devletlerin, *başkenti* idi. Bu dağın kutlu bir dağ olduğunu biliyoruz. Göktürklerle Kırgız Türklerini ayıran, *Kögmen dağı* da, önemli bir dağdı. Sonraki Arap coğrafyacılarının eserlerinde de, bu dağın adı ve önemi görülür. Yani unutulmamıştır.

KUTLU DAĞLAR VE DÜŞÜNCELER

(*Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud’a göre*)

“*Kutadgu Bilig* içine, özellikle hafif *Orta doğu* düşüncesi girmiş, karışmış ve gerekli yerini almıştır. Ancak bu eserdeki Türk dili, sözler ve bu sözlerin manaları, Türk dili ile düşüncesinin, çok derinlerinden gelen izleridir. Bundan dolayı biz *Kutadgu Bilig* üzerindeki çalışmalarımızda, sözler ile deyimlerin, çok daha eski manalarına önem verdik. Böylece çok daha eskilerden, kitabın yazarı *Yusuf Has Hâcib’e* gelmeğe çalıştık. Elbette ki *Kutadgu Bilig* içinde *Türk halk mitolojisi* ile efsanelerini, kesin çizgileriyle bulabilmek çok zordur. Bununla beraber, “*Ötüken, Ötüken begi*” gibi Göktürk izleri de, yok değildir. Biz burada, eski Türk gelenek ve deyimlerine dayanarak, bir izleme yapacağız. Bunların yanında eski Uyğur, Çin ve *Orta doğu* düşünceleri de yer alacaktır.

1) “*Dağları Tanrı Yarattı*”: Göktürk yazıtlarında gök, yer ve insanlığın, yani üç büyük varlığın, Tanrı tarafından *kılınmış*, yani *yaratılmış* olduğu üzerinde, duruluyordu. Dağ, deniz vb. gibi varlıklar ise, küçük ve cüz idiler. Belki de *Orta doğu* düşüncelerinin tesiriyle veya şiir diliyle, diğer küçük varlıklar da, anılıyorlardı:

“*Yarattın milyonlarca (tümen nüng), sayısız canlıyı (tirig)! Yazıyı, dağı, denizi, tepeyi (kötki) ve çukur yerleri!...*” (KB, 21).

2) “*İnsanın arkası: Dağlar ile kayalar*”: İnsanın arkasını dayayacağı bir yer, bulunmalıdır. Bu anlayış, bu gün de, dil ve düşüncemizde yaşar. şimdi de, dağ veya kaya gibi arkası var, denir: “*Kimin adaşı ve koldaşı çok olursa, onun arkası yalçın (yalım), berk kaya olur!*” (KB, 1698).

3) “*Şehidlerin, dağ gibi yığılması*”: Göktürk yazıtlarında, “*Kemiklerin dağ gibi (yığılıp) yattı*”, denerek Türk milletinin uyandırılması üzerinde, az önce durmuştuk. Burada ise, severek canını feda edenlerden, (*sevük can yuluğlap*), diyerek, söz açılıyordu. “*yoluğ, yuluğ*” sözlerinin eski türkçemizde çok derin bir manası vardır. Severek canlarını feda ederek yatan yiğitler, ancak böyle dirilirler: “*Ancak böyle dirilir, alpler yi-*

ğitler (ersig eren); sevdikleri canlarını fedâ ederek, dağlar ve kayalar (kayan) gibi yatarlar!..." (KB, 2281).

4) “Dağların, başını eğme”: Dağların başlarını tutup eğme isteği veya düşüncesi, diğer Türklerin, halk atasözlerinde de görülür. Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda, derlemiş olduğu iki atasözünde de bu anlayış ve motifi görüyoruz:

(Yayın)kurulmuş (kurmuş) kirişi düğümlenmez; kementle de (ukrug), dağ eğilmez⁶!” Bu motifle ilgili iki anlayış üzerinde yukarıda durmuştuk. Yani, “büyük işler küçük şeylerle yapılamaz”, deniyordu. *Kutadgu Bilig* ise ulu dağ başlarının, ancak erdem ile eğilebileceği”, görüşündedir. Burada eski Türk ve Ortadoğu düşünceleri, bağdaştırılmıştır: “Erdem ile elini, uzatıp değdirirsen; ulu dağ başlarını eğip (egip), yere indirirsin!” Bu sözler, Türklerin 11. yüzyıl aydın kesimlerine aittir.

Dağlar ve “ibâdet”

5) “Dağlarda ibâdet etme”: Dağlardaki mağaralarda ibâdet etme, daha çok *Buda* ve *Uzakoğu* dinlerinde görülen, bir ahkâm ve yoldur. *Kutadgu Bilig*’de, dağlardaki bu ibâdet tarzı üzerinde çok durur. Zaman zaman bu esere göre, “dağa ulaşma, bir kemâlât gibidir”: “Kulun adı (ancak) olur, kullar için bir unvan (atag); gece gündüz ibâdetle, dağlara ulaşılsa⁷!”

“Zâhid olma” da, ancak dağlara çekilme ile mümkün oluyordu: “Dağ katına çekildin, adın da zâhid oldu⁸!” Bu da, kişinin istek ve dileğine bağlı idi.

“Dağa gitme” ve orada ibâdet kılma, yalnızca zâhid kişilerce değil; *Odgurmuş* ve *Ögdülmiş* gibi vezirler tarafından da, yapılıyordu: - a) “*Odgur mıtayrılarak dağa (tapa) yöneldi*” (KB, 5446). - b) “(Ögdülmiş) ata bindi, koşturdu, yüz vurdu, dağa gitti!... (KB, 5681). Dağlara girip, yalnızca (yalnguz) girip, çok uzun (ked uzun), ibâdet (tupug) yapmaldan da, söz açılıyordu (KB, 3204). Böylece gönüllerini dümdüz yapıyorlardı (KB, 3148).

6) “Dağdaki zâhidler, az olmalı”: Gerçi *Kutadgu Bilig*’de, dağlara girip ibâdet (tapug) kılan zâhidleri öğüyordu. Ancak bunların, sayılarının pek çok olmasını da, istemiyordu: “*Dünya halkı (budun), iller*

⁶ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 215. Krğl. Brockelmann, *Sprichwörter*, 124, 143.

⁷ *Kutadgu Bilig*, 2084.

⁸ Aynı eser, 3357.

⁹ Aynı eser, 3215.

(ulus)-ile kentleri bırakarak; dağlara girseydiler yükleri yüklenerek; dünya (acun) hep bozulurdu, her yer kuru kalırdı; insanoğlunun ise, nesli (urug) hep kesilirdi!...” (KB, 3652-53). Görülüyor ki Türkler, Uzakdoğu’da olduğu gibi, binlerce insanın dağlarda mağaralara çekilip, ibâdet yapmalarına taraftar değillerdi.

Koyunlar, madenler ve dağlar

Kutadgu Bilig nedense, dağları kazma ve madenler üzerinde sık sık duruyordu: “Kimi dağ kazıp iner, kayaların dibine; kimi yer kulaçlayıp, ya-ya yürüyüp koşar!...” (KB, 1734). Bu biraz da insanoğlunun, “yeraltı ve yer yüzü çabalaması” üzerinde, kurulmuş bir fikir olmalıydı.

“*Dağlardaki cevher*” ise, tam anlamıyla bir maden anlayış ve söyleyişi idi. Bu, biraz da, *erdem* ile *bilgi* ve onun sonsuzluğu üzerine kurulmuş bir düşünce ve mantık düzeni olsa gerektir: “*Bu dağlar katındaki gevheri kazıp bitirmezler sana, ey arı kişi!...*” (5364). Bu düşüncedeki *Orta-doğu* tutumu, *gevher* sözünden anlaşılmaktadır.

“*Bey, dağ ve maden*” gibi üçlü bir eşlemeyi de, yine aynı kaynaktan görüyoruz. Burada *beyler*, “*dağ-maden*” ve “*deniz-inci*” eşlemeleriyle, bir düşünce mantığına doğru gidilmektedir. Bu, yeni müslüman olmuş, aydın Türklerin görüşleridir. *Fars* kültürü bu beyitlerde, maden karşılığı olarak *kan* sözünün kullanılmasıyla da, kendini göstermektedir: “... *Bu beyler dağ gibidir, altın gümüşle (dolu)! Gümüş madenlerini, kazanlar zengin olur! Beyler deniz gibidir, dibi bir inciliktir! Denize yakın olan, zenginleşmelidir!...*” (KB, 5356).

Dağların bölümleri

7) “*tepeler ve tepelikler*”: *Beylik* ve *erdemlilik*, dağ gibi yüksek ve uludur. *Zenginlik* ise, tepeler gibi alçaktır. *Kutadgu Bilig*, iki türlü tepe anlayışı gösteriyor ve bunlar için de, ayrı sözler kullanıyordu: *Kötki* ve *töpü*. *Kötki* sözü, daha derin bir anlam taşır. Bu tepeler, dağlar ve denizler gibi tabiat varlıkları arasında, yer alırlar: “... *Yarattın ...ovaları (yazıtı), dağları, denizi, tepeleri, (kötki) ve çukur (opru) yerleri!...*” (KB, 21).

“*Zenginlik ve küçük tepelikler*”, biraz da alçaklık ve aşağılık, bir mantık eşlemesi ile işlenmiştir. Şu beyitte, “*tepe ve gönül alçaklığı*” da, işlenmektedir. Tepenin alçaklığı, bir madde alçaklığıdır. Gönül alçaklığı ise, bir yüceliktir: “...*Zenginleşenler olur. Milletin (budun) alçaklığı (kötki) yok-sulluk ile gönülün alçaklığı (kögül kodkısı) olur!...*” (KB, 3527).

Tepecikler ve mezarlar: Türklerin eski oba kültürü

Mezarların, bir tepecik halinde yüceltilme ve yükseltilmesi, çok eski bir Türk geleneğidir. *Mevlânâ*'nın sandukası da, böyle büyültülmüş ve yüceltilmiştir. Bu, Türklerin eski *oba kültürünün*, bir kalıntısı olmalıdır. Çin'de de ünlü kişilerin mezarları, büyük tepecikler halinde yükseltilmişlerdir. Özellikle *Hunları* yenen Çin komutanlarının mezarları! Anlaşılan, *Kutadgu Bilig*, küçük mezar tümseklerine de tepe (*kötki*) diyordu: "...*Bakarak gör şimdiden, ey gönlü canlı (köngli tirig)! Ölüm tepecik kıldı, yağız yerleri!...*" (KB, 6069).

"*Tepe*" ve *doruk* yani eski türkçedeki *töpu* ise, daha çok bir madde varlığı gibi görünmektedir: "...*Biraz uykuya daldı, sonra uyandı; Merih yıldızı, tepeden kaymış, (savulmuştur)!...*" (KB, 4888). Bu kaynakta tepe sözü, yalnızca bir yerde görülür. Aslında bu çağdaki Türkler tepeye, daha geniş olarak, "*tag töpüsü*" diyorlardı¹⁰. Bu da, zirve ve doruk demektir.

"Kaya yankısı" ve "asılan asılan kayalar"

Kayalar, dağların özleridirler. *Dede Korkut*'taki, "*asılan asılan kayalar*", yalnızca taşlar değil; birer salkım söğüt gibi, asılan kayalardı. *Kutadgu Bilig*, dağların yankılanması yerine, "*kaya yankusu*", yani *kayaların yankılanması* anlayışını, önde tutuyordu: "... *Kaya yankısından aşağı kalma! Sana "sen" diyenleri, sen de senle (senlegil)!...*" (KB, 4311) Kaya ile insan arasında güzel bir eşleme yapılmıştır.

"*Güç sembolü, kaya*" ve *yiğitler*: dün de bugün de, bütün Türklerde söylenen bir anlayıştır. Gerçi *Kutadgu Bilig*, dış tesirlere oldukça açık aydın bir eserdir. Ancak bu deyiş ve anlayış da, kendini devam ettire gelmiştir: - a) "*Gururlu bir yiğit (kür) gibi, bir kaya gibi, (onları) karışladım!...*" (KB, 6539). - b) "*İki günlük dünyada, niçin kaya gibi olup, göğsünü gerdi!...*" (KB, 1535). Bu eserde, kaya sözü *kayan* yazılışlarıyla da görülür.

XI. YÜZYIL TÜRK HALK ATASÖZLERİNDE DAĞLAR

Kaşgarlı Mahmud, Türk halk geleneklerinin bir araştırmacısı ve derleyicisi idi. *Yusuף Haşhâcî bîse*, saraylı bir Türk aydın yazarıydı. Şimdi, *Kaşgarlı*'nın derlediği materyeli gözden geçirip, -el verdiği kadar-, karşılaştırmasını yapmağa çalışalım:

1) "*Dağ dağa kavuşmaz; kişi kişiye kavuşur*": Bu ata sözü, bugünkü türkçemizde de yaygındır. *Brockelmann* bunun, *Arap*, eski *İran* ve *Hin-*

¹⁰ *Kuşgarlı Mahmud*, III, s. 216.

distan paralellerini de, bulmuştur¹¹. Ancak bu atasözünü söyleyenler, yaylalı hayvancı Türkler idi.

2) “Dağ, bir kementle eğilmez; deniz bir kayıkla sedlenmez, (büğenmez)”: Yorumu: Bu sav, “büyük işler; küçük sebeplerle geriye bırakılmaz” karşılığında söylenmiştir. Eski türkçesi şöyledir: “*Tagıg ukrugin egmes, tengizni kaygıkın bükmes*”. Ancak bu, değişik bir yorumdur^{11a}.

“Kurulmuş (yay) kirişi düğümlenmez, kementle dağ eğilmez!” Yorumu: “Bu sav, küçük araçlarla büyük işlere girişen kimseler için söylenmiştir¹²”. Brockelmann, bunun başka bir paralelini bulamamıştır. Ancak aynı kaynakta, buna benzer bir atasözü daha vardır: “*Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş yaya kirişi düğümlenmez!*” Bu, daha gerçekçi bir savdır. Ancak öncekilerde, mitoloji de vardır.

Kutadgu Bilig içinde de buna benzer bir beyit görüyoruz: “*İnsan, erdem ile elini ulu dağlara uzatıp, onları eğip, yere indirir*”¹³.

3) “Erlere bun, sıkıntı (gelir) değer; dağ burnuna (sengir), yel değer” Yorumu: “İnsanlara bun, sıkıntılı günler gelebilir. Dağların burunlarına, çıkıntılarına da yel, rüzgâr gelebilir. Ancak sonradan yel gider. Fakat dağların burunları kalır”¹⁴ Brockelmann, bu atasözünün Osmanlı ve diğer bir paralelini de bulmuştur¹⁵.

4) “Atılan ok dağa uğrarsa, dağın özü ve kuytu yerleri yırtılır”: Zaman ve fellek ile ilgili, bir düşünce için söylenmiş olsa gerektir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut yorum yaparken bunu doğruluyordu: “*Zamanı anlatarak diyor ki: Zaman okunu gezledikten sonra atarsa ve ona bir dağı amaç tutarsa, dağın düzlük yerleri ile koynu, parça parça olur ve yırtılır*”¹⁶: Zaman ve fellek ile ilgili bölümlerimizde bu konular üzerinde durmuştuk. Zaman, değil dağların doruklarını; koynunu, kuytu yerlerini bile yırtıp, aşındırabilir.

Yiğitlerin okları, dağları da geçebiliyordu¹⁷. Ancak bu atasözünde bir felsefe vardır. Göktürk yazıtlarında, “*dağa çıkma, sığınma*” anlayışıyla söylenmiş “*tagıkmak*” sözü üzerinde durmuştuk. Bu anlayışı, 11. yüzyılda derlenmiş olan, eski Türk şiirlerinde de görüyoruz¹⁸. Bu söz 11. yüzyılda,

¹¹ Brockelmann, *Ostasiatische Zeitschrift*, 1920, s. 72.

^{11a} Kaşgarlı Mahmut, I, s. 100; Brock., *Spr.* 143.

¹² Aynı eser, I, s. 100; III, s. 315. Krşl. Brock., *Spr.* 124.

¹³ Kutadgu Bilig, 2684.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 360; Krşl. Brock., *Spr. Nr.* 182.

¹⁵ Krşl. Brockelmann, *Spr.*, Nr. 182.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 106. Krşl. Brock., *AM Pr.*, 7, 9.

¹⁷ Radlof, *Proben*, I, s. 385/409.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 192. Krşl. Brock., *Am Pr.*, 17, 2.

yabanlaşma, yozlaşma” karşılığında da söylenmiştir. “Keçinin dağa çıkması, tezmesi”, bu söz ve anlayışla anlatılıyordu¹⁹.

DAĞLARIN KUTLU ÖZELLİKLERİ

(Türkiye dışındaki Türklerde)

Kutlu dağların, dorukları: Kuzeydeki *Abakana* Şamanlarının, okudukları duanın içinde dağınık olarak bazı dağ adları geçer. Bu bölge şamanizmi, dış tesirlere çok az açılmıştır. Bu dualardan seçme yoluyla sunulacak bir kaç dağ adı, belki yararlı olacaktır. Çünkü bunların içinde *mitoloji* de vardır:

1) “Çin hanını oynatan, Çılay ırmağı başındaki, Çılay dağı. 2) Mavi görünen, Gök dağ. 3) Ağarıp duran, Ak dağ. 4) Tanrının (göğün) kenarlarına, dokunan dağlar. 5) Dokuz dağ, merhametli Han. 6) Alaca kargalara benzer, Karlı dağlar. 7) Karadağ’dan su içen (ey Ruh!) 8) Karga gibi Karadağ. 9) Kum tepeleri arasında, Dokuz dağ. 10) Karlı dağ, Burkan dağ... 11) Gök görünen, Gök dağ. 12) Ağarıp duran, Ak dağ. 13) Çatalbaşlı sıra dağlar; Sabın adlı, geçitli dağlar. 14) Göğedeğip oynatan, ey dağ başları, ey merhametli Han (Kayra-Kan!) 15) Kızıldağ, rengi aka çalandağ! 16) Çulay (suyu?) başındaki dağlar! 17) oynatan (âyin yaptıran), Boz dağ! 17) Ak-boz (kuba-ak) sıradağlarının taşlı dağları! Ak-boz sıradağlarından, Demirdağ! 18) Sıradağların başı, Ak-dağ!’’

Abakan, Altay dağlarının kuzeyinde bulunur. Gök Türk çağında buralarda, Kırgız Türkleri otururlardı. Gök Türk yazılı, Yenisey yazıtları da, burasının güneyinde bulunmuştur. Bu dua, hocamız A. İnana tarafından verilmiştir²⁰. Biz bu duanın metnini tarayarak ve hafifçe yorumlayarak, sunduk. Dikkat edilirse bunlar, *mitolojik dağlar* idiler.

Altaylarda, Çelik ve Altın dağlar, dağ evliyaları

Altay dualarında ise, yalnızca *Altay dağları* için, dua edilir ve yine Altay öğülürdü: “Güneş dolaşmaz Çelik dağ; ay dolaşmaz, Altın dağ!’’ Bunun gibi mitolojik bazı sözlerle öğülürdü. Kırgız - Kazak dualarında ise, biraz gelişme ve biraz da İslâmiyetin tesiriyle, mitolojiden kurtulmuş dağ adları görüyordu: “Kızıl dağın başında, Koz evliya! Öküz dağı başında, Öküz evliya! Koçkar dağın başında, Konur-baş evliya!’’ (a.eser.,139)

¹⁹ Aynı eser, II, s. 116.

²⁰ Abdulkadir İnana, *Şamanizm*, s. 123, 127.

Ak dağlar, baş dağlar

‘‘*Aklık*’’ ve *Ak dağlar*: Ak sözü ve rengi, Türklerde a r ı l ı k ve yüceliğin, bir sembolüdür. Bunun içindir ki, ak renk için, baş renk de diyebiliriz. Nitekim dış tesirlerden uzak *Abakan* Kamlarının dualarında, ‘‘*dağlar başı, Ak dağ (sın)*’’ deniyordu²¹. Burası G ö k t ü r k çağında, *Yenisey yazıtlarının*, bulunduğu yerin yukarısında idi. B a t ı G ö k t ü r k kağanlığının otağı da, T a n r ı dağlarındaki *Ak-d a ğ* üzerinde bulunuyordu. *Bizans* kaynakları bu dağı, *Ek-tag* olarak, anmışlardı.

U y g u r türeyiş efsanesi içinde, *Böğü Kagan* ile kutlu veya ilâhî kız, zaman zaman *Ak dağ* üzerinde buluşuyorlar ve sevişiyorlardı²². *O ğ u z destanı* içinde de *Ak dağ*, yarı efsane ve yarı gerçek olarak görülüyordu. *Oğuz Kağan*, veziri *Sülek*’e, *Semer kand* ile *Ak-dağ*’ı vermişti²³.

A l t a y destanları içinde, ‘‘*Ak dağ, Ak-Han’ın bir yaylası idi*’’. Orada av çıkıyordu. Bu dağda bazı kutlu ve ilâhî belirtiler görülüyordu²⁴. Bazı destanlara göre ise, ‘‘*Ak-dağ’da kurultay yapıyor, avlar ile yağmalar, Ak-dağ üzerinde bölüşülüyordu*’’²⁵. Bazılarına göre ise, ‘‘*Ak dağ ile Demir-dağlar, Ak, ve Gök denizlerin bittiği yerde, bulunuyorlardı. Ak Han da, bu dağa oturuyordu*’’²⁶. Altay Türk halk edebiyatında, ‘‘*Ak, c e n n e t*’’ demektir. Bu anlayışa göre *Ak-dağı* da, bir yoruma bağlı yabiliriz.

‘‘*Ağarıp duran dağlar*’’ üzerinde, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bu kitabımızda, büyük bir önem verdiğimiz, *Abakan* Kam dualarında, ‘‘*ağarıp duran, (agar turgan) Ak-dağ*’gibi tanıtımlar ile sözler, sık sık geçiyorlardı. ‘‘*Dağlarbaşı, Ak-dağ*’’ deyiş ve anlayışı da, bu önemli dualar içinde görülüyorlardı²⁷.

A n a d o l u ’da da, paralel örnekler çoğaltılabilir. Şu iyi bilinmelidir ki *Ak-dağ* veya *Kara-dağ*, dağların ak veya k a r a oluşlarından dolayı, söylenmemiştir. *Dede Korkut* ’taki ‘‘*Kara kara dağlar*’’ sözünün içinde daha çok, bir duygu ve mana vardır. Gerçi kara renk de, bu manada bir yol oynuyordu. Nitekim *Ortaasya* destanlarında da, iri ve büyük bir cüsse, ‘‘*Kara-dağ’ın resmi veya görünüşü*’’, gibi anlatılıyordu²⁸.

²¹ Aynı eser, s. 125 (60).

²² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 87.

²³ Aynı eser, s. 207.

²⁴ Aynı eser, s. 316.

²⁵ Radlof, *Proben*, I, s. 349/373. Olaylar, bu Altay destanlarında, göklerde geçiyordu.

²⁶ *Proben*, I, s. 4 vd.; *Türk Mitolojisi*, s. 576.

²⁷ A. İnönü, *Şamanizm*, s. 124 vd.

²⁸ *Proben*, III, s. 25/28: Kırgız destanlarında bu benzetmeler çoktur.

Ala, gök ve kara dağlar

Ala rengin, renk ve mana olarak anlayışları üzerinde, “*Türk kültür tarihine giriş*” adlı eserimizin, 6. cildinin sonunda, “*renkler ve Türkler*” başlığıyla durmuştuk. Oğuz destanları içinde de, yarı efsane görünümünde görebiliyoruz. “*Oğuz Kağan Türkistan’a geldikten sonra, Almalığ sınırındaki, Ala-dağ’da oturmuştur*”²⁹. Bu bölgede, bir kaç tane Ala - dağ vardır.

Manas Han’ın hayatı, Talas vadisi boyundaki, Ala-dağlar çevresinde geçmişti. Talas’taki Ala-dağları, daha önceki eserlerimizde incelemiştik³⁰. Manas Han’ın Yiğitlerinden biri için, şöyle deniyordu: “*Ala - dağ benzeri Alman - Bet*”³¹ Yiğitlerin, dağlara veya cesetlere benzetilmeleri üzerinde, ayrıca duracağız. Ancak bir destanda ölen atın kemiklerinden söz açılırken, “*atın kemiği ala - dağ gibi idi, (ala-tav bolgan)*”, deniyordu³². Ölen Manas’ın cesedinden de söz açılırken, “*dağ gibi Manas’ı mezara koydu gitti*”, diye söyleniyordu³³.

“*Kara dağlar*” üzerinde, az önce biraz durmuştuk. Bu dağ motifine, burada bir not daha katmak istiyoruz. Aklık ile cennet anlayışı üzerinde, az önce durmuştuk. Altay destanlarında Kara-dağlar, iç açıcı bir mana ile karşımıza çıkmıyorlardı. Önem verdiğimiz Abakan Kam, şaman duasında, “*Kara - dağ’dan su içen bir ruh*”, söz konusu ediliyordu³⁴.

“*Gök dağlar*”: Bu, mavi veya mavimsi dağlar demektir. *De - de Korkut*, yalnızca bazan “*gökçe dağlar*” diyor; fakat dağların gök renginden, söz açmıyordu. Önemli Abakan dualarında, dağlar için, “*göğeren, ağaran dağlar*” gibi bir eşleme yapılmıyordu³⁵. Bazan da “*göğeri p duran gök dağlar*”, yani “*köker turgan kök taskıl*”, deniyordu. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilirler...

Altın ve Bakır dağlar

“*Altın dağlar*”: Altın - dağ anlayışını, iki gelişme çağı içinde, incelemek gerekir: a) En eski Türk geleneklerinden gelen anlayış ve inanışlar. b) Bu da dini veya diğer yabancı dinler yolu ile gelen inanışlar. Aslında Altay dağlarının adı, *Altın-dağ* idi. Bir Altay şaman duasında şöyle deniliyordu:

²⁹ *Türk Mitolojisi*, I, s. 124.

³⁰ Aynı eser, I, s. 152, 154, 496.

³¹ Aynı eser, s. 517: Alman - Bet destanında.

³² Radlof, *Proben*, IV, s. 21/27.

³³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 531.

³⁴ A. İnönü, *Şamanizm*, s. 124, 15.

³⁵ Aynı eser, s. 124, 15; 126, 55.

“Güneş dolaşamaz, çelik dağ; ay dolaşamaz altın dağ”: Bu duada, bazı yabancı tesirler de vardır. Ancak burada, “güneş-ay” ile “çelik-altın” eşleşmesi görülmektedir³⁶. Yine aynı duada, Altay dağlarının, güneş ve ay ile ilişkilerinden, sık sık söz açılmaktadır. Yine eski karakterde bir Kuzey destanında, şöyle deniliyordu:

“Sağ koltuğu altın dağda; sol koltuğu da, gümüş dağda idi³⁷”. Burada da, bir “sağ-sol” yönlemesi ile “altın-gümüş” eşleşmesi görülmektedir. Biz, bir şeyler duyuyoruz. Ancak yorumuna girmeyeceğiz. Başka bir Altay destanında ise, şöyle deniliyordu³⁸: “Altın - Han, Altındağ’daki 9 yaratıcıya gidiyor ve onlardan, kendi oğluna bir ad vermeleri için, dilekte bulunuyor”. Bu destanda da bir “Altın Han-Altın dağ” eşleşmesi karşımıza çıkıyor. Aslında *Altın Han*, Çin imparatorunun bir unvanıdır ve daha çok Çingiz Han çağında önem kazanmıştı.

Altın dağın yeri, Verbitskiy tarafından derlenmiş bir Altay yaratılış destanı içinde, şöyle anlatılıyordu³⁹: *Altın dağ, gök ile yer arasında bulunuyormuş. Baş, ay ile güneş değişiyormuş. Bu dağda, (büyük Tanrı) Ülgen oturmuş. Dağın etekleri ise, dünyaya veya yere değmiyormuş. Havada duruyormuş!...*” Bazı karışmış destanlarda ise buradaki Altın dağ, Buda dinindeki, *Meru dağı*’na benzetiliyordu⁴⁰. Bu konuda da bununla yetinelim.

Bakır dağlar: Bakır dağlar, yani “Çes-tag”; Türk mitolojisinde, önemli bir yer tutarlar. Bakır ve bakır dağlar, Oğuzlar ile Anadoluda, önemlerini kaybetmişlerdir. Ancak Bakır dağlar ile ilgili Kuzey destanlarındaki efsane motifleri, Anadolu’da da yaşamaktadırlar. *Mitolojik* karakterdeki bir Kuzey-Türk destanında, özetle şöyle deniliyordu⁴¹:

“... Bir yiğit, bir geyiği kovalıyor. Geyik kaçıyor ve bir bakır dağın önüne geliyor. Bakır dağ açılıyor. Geyik, dağın içine giriyor. Yiğit de dağa geyiğin arkasından dalıyor. Ancak geyik kayboluyor. Yiğidin karşısına, 7 tanrı (kuday) çıkıyor...” Yine aynı yerlerde derlenmiş bir diğer destanda da, “Bakır ve Demir dağlar” söz konusu ediliyordu⁴².

³⁶ A. İnönü, *Şamanizm*, s. 130. Çelik-altın, güneş-ay eşleşmeleri, ilgili bölümlerde, sunulmuştur.

³⁷ Proben, I, s. 379/403. “Sağ-sol” eşleşmeleri üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durulmuştur.

³⁸ *Türk Mitolojisi*, I, s. 321.

³⁹ Aynı eser, I, s. 434.

⁴⁰ Aynı eser, I, s. 445.

⁴¹ Proben, I, s. 14 vd.; *Türk Mitolojisi*, I, s. 24: Bu Altay destanları göklerde geçer.

⁴² Proben, I, s. 4. Bu da çok mitolojik bir Altay destanıdır.

Bakır dağın yeri, yine bazı *Altay-Türk* destanlarına göre, şöyle anlatılıyordu⁴³: “... Yer altında, 9 deniz varmış. Bu denizler, bir noktada birleşiyorlarmış. Buradan da yeryüzüne, bir bakır dağ yükseliyormuş...” Buna göre bakır dağın kökleri, yer altından geliyordu. Yukarıdaki yiğit ile geyik de, böylece, yer altına inmiş oluyorlardı. *Ergenekon* destanı da, bu anlayışla incelenmelidir.

Bir başka *Kuzey-Türk* destanında ise, şöyle yorumlanıyordu⁴⁴: “... demir ve bakır dağlar, yeryüzünün temel direkleri idiler...” Bu, bizim de görüşümüzdür.

Demir dağlar ve “Ergenekon”

Ergenekon efsanesini incelerken, Türk mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Orada sunduğumuz vesikaları, burada yalnızca özetliyeceğiz: “*Ak-Han*’ın çocukları, 40 boynuzlu boğayı öldürmek için *Demir-dağ*’a gidiyorlar. Orada, *Katay-Han*’ın boğasına rastlıyorlar ve onu öldürüyorlar...” Anlaşıldığına göre burası, bir yeraltı olabilirdi.

Deniz ötesindeki demir dağlar

Deniz ötesi’ ve “deniz geçme” motiflerinin, *Türk Mitolojisi* içinde, önemli bir yer tuttuğu üzerinde, sık sık durmuştuk. “*Ak ve Gök denizler*”, bu demir dağlar motiflerinde de çerçeveyi süslüyorlardı. Yine eski karakterde bir *Kuzey-Türk Destanı*, bu konuda şöyle diyordu: “... *Dünyanın bir yanı ile öteyanını, denizler ayırıyormuş. Bunlar, Ak-deniz ile Gök-deniz imiş. Dünyanın bittiği yerde, yine deniz kenarında ise, Ak-dağ ve Demir-dağ varmış...*” Bu duruma göre *Demir-dağ*, onun ötesinde de, *Gök-deniz* bulunuyordu⁴⁵. Bazılarına göre ise, *Demir-dağ*, *Ak-deniz*’in ötesinde bulunuyordu. Bazı destanlar ise *Demir-dağ*’dan hiç söz açmazlar. “*Deniz ötesindeki Çelik-bozkırı*”, üzerinde dururlar⁴⁶.

Okyanus ötesindeki, “Demir-dağ” a yapılan atıflar

“*Ye’cuc Me’cuc seddi*” gibi bir şeydir, bu demir dağlar. Bunun için, bir kaç örnek sunalım: a) Yukarıda da belirtmiştik: “*İlâhî güçlere sahip bir tay ile çocuklar, Demir-dağ’a gidiyorlar. Bunlar, Ak-Han’ın çocuklarıdır. Orada, Katay-Han’ın 40 boynuzlu boğasına rastlayıp, boğayı öldürüyorlar...*” Buradaki *Katay-Han*, Çin hakanı da olabilirdi.

⁴³ Radlof, Sibirya’dan, I, s. 412; *Türk Mitolojisi*, I, s. 583.

⁴⁴ *Türk Mitolojisi*, I, s. 60. “*Göğün direği*” ile ilgili bölümümüze bakınız. “*Dünyanın orta dağları*” gibidirler.

⁴⁵ Proben, I, s. 175/195: “*Gök deniz, Ak deniz ve Kara deniz*”, gökte bulunan mitolojik denizlerdir.

⁴⁶ *Türk Mitolojisi*, I, s. 59 vd.

b) “*Er-Sogotoh* (adlı Yakut Türklerinin destan kahramanı), “*Kaya-kapısı*”na geliyor. Oradan, *Demir dağa*’a geçiyor. Sonra da, “*Kan-ırmacı*”na erişiyor. Irmakta, kan akıyormuş. *Atı uçu-yor ve ırmağı geçiyor. Böylece, Kara-Han*’ın ülkesine varıyor⁴⁷.”

c) “*Oyrat Han*’ı, *Demir-dağ* ve *deniz* ötesindeki bir ülkeyi almak için, asker gönderiyor. Dağlar geçilmiyor; fakat *Tanrı* yardım ediyor. Ancak *Demir-dağ*’ın ötesindeki halk çok barışçı imişler. Ayrıca boyları, 8 ok uzunluğunda imiş Bir insanın kürkünden, 8 insana kürk çıkıyormuş⁴⁸.” Bu destanın geç bir örnek olmasına rağmen, ana motifleri diğerlerine uymaktadır.

d) *Demir-Dev*, (*Temir-Yelbegen*) masalında da, bu motif, biraz değişik olarak görülmektedir: “*Yestey Möngkö, Demir Çokmarlı Demir Dev*’in, demirden bir dağ gibi” durduğunu görmüştük.

e) *Tepegöz*’de, bazı Güneydoğu Anadolı masallarına göre, *Kafdağ*’ındaki bir mağaraya çekilmiştir⁴⁹.” Görülüyor ki örnekler daha da çoğaltılabilir,

“*Çelik-dağ*”, *Altay* dağlarının tanıtımlarından biridir. Bir Altay-Türk duasında, şöyle deniliyordu⁵⁰: “... *Güneş dolaşamaz, Çelik-dağ; ay dolaşamaz, bakır-dağ, bereket ver!*.” Yine büyük bir önem verdiğimiz, *Abakakn* kamlarının, yani şamanların bir duasına göre, “*Demir-dağ*” (*Temir sın*), *Ak-boz* (*Kuba-ak*) sıra dağlarında”, bir doruk, zirve idi⁵¹.

Görülüyor ki bu demir dağlar, Türk soyunun türemesi ile kozmogonide, önemli bir rol oynuyorlardı. “*Göğün direği*” ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha derin olarak duracağız. *Kutadgu Bilig*’de, dağlardaki madenler ile gevherlere büyük bir önem veriyordu⁵². Ancak bu çok geç ve bir *Orta doğu düşüncesi ile karışmış bir anlayıştır*.

Elmalı, ırnaklı dağlar ve dağ geçitleri

Elma, *Anadolı* masallarında da, önemli bir motiftir. *Manas Han*’ın babası, çocuğu olmayan karısından, “*elma ağacının altında oynamıyor*”, diye şikâyet ediyordu. Burada ise, *Manas*’ın, oğlu ile ilgili bir destana geliyoruz: “*Manas öldükten sonra karısı, babası Kara-Han*’ın ülkesine git-

⁴⁷ Böhrling, *Jakutische Sprache*, I, 79-95. *Türk Mitolojisi*, s. 106.

⁴⁸ *Proben*, I, s. 175-177. *Türk Mitolojisi*, I, s. 60.

⁴⁹ *Türk Mitolojisi*, aynı yer.

⁵⁰ A. İnönü, *Şamanizm*, s. 127.

⁵¹ Aynı eser, a. yer.

⁵² *Kutadgu Bilig*, 5357, 5371.

mek istiyor. Gide gide Elmalı dağa ulaşıyorlar⁵³...” Demir-dağlar motifinde olduğu gibi, burada da karşımıza bir Kara-Han çıkmaktadır.

‘İrmaklı dağlar’: Türk destanlarında, dağlar ile ırmaklar veya sular, birbirlerinden ayrılamazlar. Bu da, eski Türk “Yer-su” anlayış ve birleştiriciliğin, bir sonucu olsa gerektir. Dede Korkut’ta da, “kara kara dağlar-kanlı kanlı sular”, yani “dağ-su” düzen ve sistemi veya eşleşmesi, her yerde, hiç değişmeden görülür. Bu, bir mantık düzeni idi. Fakat ilk önce, dağlar anılıyordu.

Altay ve daha kuzeyindeki Türk destanlarında da, “dağlar ve ırmaklar ikilisi” görülüyordu. Bunlara, “Ak-deniz ile Gök deniz de katılabilir: a) “7 dağ ile 7 ırmakta, bir boğa boynuzu varmış⁵⁴”. - b) “Bir yiğit, 2 dağ ile üç ırmak aşıyor⁵⁵”. Dede Korkut’ta dağlar ile ırmaklar, birlikte aşılıyordu. - c) “İki ırmak bir dağda birleşiyorlar ve (Hitay devletini kuran) Kitan kavminin ataları, bu dağdan türeyorlar”. Birinci cildimizde, Kitan’lar hakkında geniş olarak durmuştuk...

“Dağ geçitleri”: Dağ geçitleri, Türk tarihinde olduğu kadar; Türk destanlarında da, önemli bir yer tutuyorlardı. Dede Korkut, dağ geçitleri için, aşut veya geçit diyordu. Sular için de geçit söz konusu idi. Bunun için, “dağlar aşut versin, sular geçit versin”, dilek ve duasında bulunuyordu.

“Dağların geçiş izni” anlayışı, bu sözlerden de anlaşılıyordu. Büyük ırmakları geçtikten sonra, “izinli” olma anlayışı hakkında bir bilgimiz vardır⁵⁶. Dede Korkut kitabındaki söyleşilerde, “dağların izni” de söz konusu ediliyor gibiydi. Aslında geçitlerden geçilirken, Anadoluda da bir şeyler yapılır. Altayların kuzeyleri için ise, elimizde bir vesikamız vardır: “Dağ geçidinden geçerken, atın kılında n bir kaç parça kesiliyor ve geçidin içine atılıyordu. Böylece bir emniyet ve güven sağlanıyordu⁵⁷”. Ortaasya’daki bazı Türkler ise geçitlere, “tau ötümü” veya “ötüş” derler^{57a}.

“Dağa benzeyen yiğitler” Anadolu’da da bu benzetme, çok yapılır. Manas destanında, “dağ gibi Manas” söyleyişi, sık sık görülüyor⁵⁸. Yine Manas’ın yiğitlerinden biri ise, “ala dağ gibi Alman-Bet” tanıtmasıyla anılıyordu⁵⁹. Batı Sibiryada Türk destanlarında ise, “dağ gibi, kışi”

⁵³ Türk Mitolojisi, I, s. 533. Manas destanında, “Elmalı dağ”, ve “elma ağacı”, ayrı bir önem taşıyordu.

⁵⁴ Proben, I, s. 244/267: “Yedi” sayısı, kutludur.

⁵⁵ Proben, I, s. 42/366: Bu destanlar, göklerde geçer.

⁵⁶ A. İnönü, Makaleler, s. 493.

⁵⁷ Radlof, Wörterhuch, IV, s. 1266.

^{57a} Aynı eser, II, s. 1267.

⁵⁸ Türk Mitolojisi, I, s. 531.

⁵⁹ Aynı eser, s. 517.

veya “kişi gibi, d a ğ” benzetmeleri görülüyordu⁶⁰: (*Tau teze kijideü...*) Yine *Ma n a s* destanında, *K ö k ç ö* adlı yiğitten söz açılırken, “*Dağ gibi kökçö (Gökçe)*”, deniyordu⁶¹: (*Toodai bolgon Kökçö*)

Yiğidlerin cesedi ile halkın kemikleri de, dağlara benzetilmişti. Bununla ilgili örneklerimizi, *Göktürk yazıtları* ve *Kıradgu Bilig'e* göre sunmuştuk.

KAF DAĞI VE TÜRKLERİN “DEMİRDAĞ”I

Garip boylu (stature deforme) insanlar ve Demir dağ

“*Köykap*” sözü, hayvancı *K ı r g ı z* Türklerine göre, yeryüzünü çevreleyen dağlar, yani *Kaf dağı* demekti⁶². Bu sözün, farsça “*Kûh-i kaf*” dan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Bu konuya, insanlar ve dağlar dolayısıyla girmek istiyoruz. *Kaf* dağında veya *K a f* dağı geçildikten sonra, *Ye'cuc-Me'cuc* gibi, normal boyun altında veya üstünde insanlara rastlanıyordu.

D e m i r d a ğ, *Türklerin K a f dağı mıydı?* Mitoloji araştırmalarında, daha çok motifler üzerinde durmak gereklidir. *D e m i r d a ğ*, motif olarak “*İ s - k e n d e r 'in büyük kapısına*” benziyordu. Çok eski mitolojik karakterde Kuzey Altaylardan derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: “... *Bir H a n*, *Tanrı'nın emriyle, D e m i r d a ğ 'daki insanlarla savaşmak için gitmiş. Ancak D e m i r - d a ğ 'daki bu insanlar, savaş nedir, bilmiyorlarmış. Hanları bir kürk armağan etmiş. Bundan 8 kürk yapmışlar. Boyları, o kadar büyükmüş. Bundan sonra savaştan vazgeçilmiş*”⁶³...” Bu masalda, açık olarak, herhangi bir dış tesir görülüyordu.

T e p e g ö z de, *A n a d o l u* Masallarına göre, *Kaf* dağında oturuyordu. *Kaf* dağında bir mağarada yaşıyor ve insanları içeriye çekiyordu⁶⁴. *Tepegöz* de normal bir insan değildi. Mitolojide, konuları daha çok zorlamak, doğru değildir.

Mezarlar, türbeler, dağlar ve dağ evliaları

H u n çağında ve daha sonraları, hakanlar ile büyük prenslerin mezarlarının, büyük dağlar üzerinde bulunduğu dair, bazı bilgiler bize kadar gelmektedir. Ancak bizim buradaki konumuz, bu değildir. Konumuz, “*mezarı, dağ gibi düşünmedir*”. Konuya, günümüzden girelim.

“*H a z a r B a b a*”, *E l a z ı ğ 'daki gölcüğün yanında, yükselen yüce bir dağın adıdır. A n a d o l u 'da da, evliya ve ermişlerin adlarını taşıyan, pek çok*

⁶⁰ Radlof, *Proben*, IV, s. 79/100.

⁶¹ *Proben*, V, 23, 591. Er - *G ö k ç e* destanından.

⁶² *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 511.

⁶³ *Proben*, I, s. 175-177; *Türk Mitolojisi*, I, s. 60. Bu *Altay* destanları, göklerde geçer.

⁶⁴ Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 88.

yüce dağ vardır. Bu inanış, O r t a a s y a ve A l t a y çevresindeki Türklerde yaygındır. Yalnız O r t a a s y a'da "baba" yerine: "ata" unvanı geçerlidir. "Buz tag - Ata" gibi..

"M a k a m" ile "mezar ve türbe" leri, birbirlerinden ayırmak gereklidir. Yarı müslüman K ı r g ı z baksı'larının dualarında da, bu d a ğ evliyaları ile makamları hakkında, bazı bilgiler bulabiliyoruz: ". . . K ı z ı l d a ğ ı n başında, K ı z evliya; Ö k ü z dağın başında, ö k ü z evliya; K o ç k a r dağın başında, K o n u r - b a ş (koç) evliya; Bek-tav (Beg-dağ), Bek-Azıl⁶⁵.." Görülüyor ki dağ evliyalarının bazıları, hayvandır. Daha sonra, yine bir dağ adı olan, Kasıkurt-Ata Evliya da söz konusu ediliyordu.

"D a ğ g i b i m e z a r" veya cesed, kemik ise, daha başka bir şeydir. Bunun üzerinde daha önce durmuştuk. Burada da yeni bir vesika verme yoluyla konuyu kapayacağız: ".Orada, at kemikleri (at süöğü), Ala-dağ (ala tav) gibi oldu; erlerin kemikleri ise, çatlak (ezir) dağlar gibi oldu⁶⁶!.." Daha yukarıda, yiğidlerin cesedleri hakkında, K u t a d g u B i l i g'den de bir örnek sunmuştuk.

Dağların sayıları

"9,90,900" ile "7,17,70,700" sayıları, bilindiği üzere Türklerde, kutlu sayılardır. Dokuz, Türklerde belki de başlangıçtan beri kutlu olan bir sayıdır. Yedi ise, Türklere belki de B a t ı kültür çevrelerinden veya O r t a d o ğ u'dan girmiş olabilirdi. Ancak 7 sayısının kutluluğu, G ö k t ü r k devletinin başlarından beri görülüyordu.

"9 dağ, Karlı dağ, Gök dağ, 9 sıradağ..." Bu dağ adları, yukarıdan beri önem verdiğimiz, A b a k a n kamlarının dualarında görülüyordu. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

"...Biz 70 dağımıza, y e r - s u ' y u m u z a , h e r k e s i n a t a s ı Ü l g e n ' e , E r - l i k ' e , s e s l e n i y o r u z ⁶⁷..."

Bu sözler, bir A l t a y duasında geçmektedir. Daha kuzeydeki masallarda ise, "7 dağ, 7 ırmak" motifi, sık sık görülüyordu. Sular ve ırmaklar ile ilgili bölümümüzde, buna ait bazı örnekler sunmuştuk.

DAĞLARLA KONUŞMA, ÖĞME VE MEDET DİLENME

D e d e K o r k u t ile ilgili bölümümüzde, dağlar için söylenen dualar, bed-dualar, öğmeler üzerinde, çok güzel örnekler sunmuştuk. Şimdi de bizden,

⁶⁵ A. İnan, Şamanizm, s. 139. Tam metni vardır.

⁶⁶ Proben, IV, s. 24/27. Karaba - Om Türklerinden.

⁶⁷ Proben, I, s. 150, 10; Radlof, Wörterbuch, III, s. 335.

çok uzakta bulunan Türklerden ve eskilerden, bazı örnekler sunalım: *D o ğ u d a Ötüken dağı*; *B a t ı* Türklerinde ise, *Tanrı dağları*, Türklerin kutlu ve mu-kaddes dağları idiler. Bu onurlama ve saygıyı, yalnızca *Ötüken*'e bağışlamak, doğru değildir. Bu görüş, ilk kez hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n tarafından ileri sürülmüştür⁶⁸. Bu gün *T a n r ı d a ğ l a r ı* 'ndaki, haritalarda, *Bogdo-ola* gibi moğolca bir adla geçen, yüce ve kutlu dağın adı, *D o ğ u T ü r k i s t a n* Türkleri tarafından, '*T a n r ı - k u t* ' dağı adı ile alınır. Biz bunu, kulağı-mızla duyduk.

Göktürklerin Ötüken dağı ve "Ötüken ana"

'*Ö t ü k e n a n a m ız* ' anlayışı, şamanizm henüz yozlaşmadan önce-ki, temel bir düşünce olmalıydı. Nitekim *ateş* için yapılan dualarda, şöyle de-niyordu: "... *Göğün yerden ayrıldığı zaman doğmuşsun! Sen anamız! Ö t ü k e n* *ayağından, ortaya çıkmışsın!...*" Bu düşünce gücünü, "*Ebedî C ö k T a n r ı* *ve altın yüzlü Y e r - s u , Ö t ü k e n* ' " anlayışından kaynağını alıyordu⁶⁹. Kutlu *Ö t ü k e n* veya *A l t a y* dağlarının *ana*, *ata* veya *kayın baba* oluşları, oldukça eski çağlardan gelen seslerdir. "*T o p r a k a n a* " derken, yalnızca *O r t a - d o ğ u* düşüncelerini mi, yansıtıyoruz? Bizce bu söz ve anlayış, çok eski Türk düşünce ve inanışlarını da, içinde topluyordu.

Altay dağları için söylenen bazı dua ve öğüşler, Türkiye'de yayınlanmıştır⁷⁰ Bundan dolayı bu duaları, yeniden yayınlamak değiliz. Bu-rada yaralı yiğit *Er-Targın*'ın *B u l g a r d a ğ ı* için söylediklerini, sunmakla yetineceğiz⁷¹: Burada, sembol olarak söylenen, bazı sözler vardır. Anlıyamadıklarımızı ise aynen koyduk:

Er Targın'ın, Bulgar Dağı'na seslenmesi

'*B u l g a r , B u l g a r , B u l g a r d a ğ !* Bildir bildir görünen, ta uzakta duran dağ! Kurgur tau!

"*Konup (göçen) bir ilim yok! İlim günüm (ne varsa), bu ihtiyar boz kıs-rak! Bulamaz mısın bir il, benle konup göçecek! Ne kadar zayıf olsan, vardır sende bir inek! Bana göster nolursun, çok ufacak bir kara!*

"*Sana binip, çıkacak, (sağlam katı) belim yok! Belimi (sağaltacak), ilâ-cım ve emim yok! Bu şamaga kelence! Ecelim aştan mıdır? Ağzımda hiç ye-mim yok!*

⁶⁸ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 104.

⁶⁹ Aynı eser. ss. 394, 512.

⁷⁰ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 395; Şamanizm, s. 130 vd.

⁷¹ *Proben*, III, s. 135/171.

“Eğer burada ölürsem, kemiğimi alacak, âsil soylu dengim yok! Gök çayırın üstünde, göğeri yatacağım; üstüme giyinecek, örtecek kefenim yok!

“Hızlı süren er idim! Kara bora gibiydim! Bu benim hayatımda, dünyanın anlamı boş! Tuzlu çorak bozkırda, yayılıyor ala baş! Bu ak bozkırdan aldım, (yurdum için) boz ağaç! Altından saray yaptım, (sarayda) bir kara saç! Boralar esse bile, ala taşlı başlardan! esemezler boralar, kuru boz ağaçlardan!

“Yiğit, tulpar boz aygırım; doğan, tarlan boz atım!

“Ardından harp narası, çınlayıp dayansa da,

“Kapkara yerlerin, renklenip boyansa da,

“Önünde mızrak boyu, bir yer ancak kalsa da,

“Korkudan sağa sola başını oynatsan da,

“Atım düştüğü yeri, olacağı göremez!

“Hazırlıksız kapıdan, dünyadan gidiyorum! Ben senin (atın) ayağına, atlı nallar çaktırıp, İdil suyunun gömgök, ayna gibi buzunda, seninle dört nal gitsem artık hiç kimse korkmaz, benden!

Birinin kardeşine, uğursuzluk gelirse, (hiç kimsenin) göğsünde, ruhu, canı acımaz! Yadin elinde isen, halinde yaman ise, uğursuzluk gelirse, bir at sağrısı bile, kurtulmanı sağlamaz!

“Ş a g a n suyu boyunda, toz bulutu kaldırıp,

“İ t - N o g a y geçip gitti, (neyim varsa) aldırıp!

“Beni yurttan bırakıp, dipdiri gittiğini,

“Unutamam ben asla, (Nogay'ın) ettiğini!...”

Er-Targın destanının, özü ve yorumu

Er - T a r g ı n , yukarıda görüldüğü gibi, Nogaylara yeniliyor ve Bulgar dağı'nın eteklerinde, yaralı olarak düşüyor. Er - T a r g ı n , “d a ğ d a n y a r d ı m d i l e n m e ” yoluyla, sözüne başlıyor. Artık bir ili ile halkı olmadığını, söylüyor. Bozkırda kuru bir ağaç gibi kaldığını, tahtı ile tacını, boraların götürdüğünü anlatıyor. Bundan sonra, “atı ile konuşması” başlıyor. Daha sonra da, N o g a y l a r a esir düşmüş olan karısına sesleniyor ve şöyle diyor: “E y A k - C a b u z ! Benim arı güzelim! Ben burada, it değmiş, kötü bir aş gibi kaldım!”

Karısından da ses gelmeyince, güvercine sesleniyor ve şöyle diyor: “Gök güvercin, güvercin! Sen de, yem için uçuyorsun! Ben de azığımı, bir yad yoldaşdan aldım! Atımın arkasına bağladım! Geceyi gündüze kattım! Kaçan K a l -

m u k l a r d a n , yaylak ve kışlaklarını almak için, at sürdüm! İ d i l 'in Şagan suyunu aldım! Ancak N o g a y l a r a verdim!

“Atamdan, arslan doğmuş, bir erim! Ey N o g a y , (senin kötü) atana, lâ-net!” K a z ı l ı k d a ğ ı ile ilgili ağıtı, O ğ u z destanı ile ilgili bölümümüzde sunduk.

DEDE KORKUT KİTABINDA KİŞİLEŞEN, KUTLULAŞAN “GÖKÇE DAĞLAR”

D e d e K o r k u t kitabından, şimdi her biri birbirinden güzel örnekler sunmağa çalışacağız. D e d e K o r k u t 'ta dağlar bir dağ gibi değil; hisler ve duygular ile yuğrulmuş, kişilik kazanmış, birer varlık olarak karşımıza çıkarlar. M i t o l o j i de, bu demektir:

O ğ u z l a r , dağlarla konuşur, dağlara dua eder, beddua eder, yaşlanmasında, yıkılmalarından korkar, esenlik diler, geçit vermelerini ister, şifa dilenir, yemin eder, selâm ederler... Dağları, çeşit çeşit tanıtımlar ile tanıtırlar. Onlarla konuşurlar, ses (işit) vermelerini dilerler... Bu bölümde, özellikle dağlar için söylenmiş tanıtımlar üzerinde geniş olarak durulmuştur:

“Ağaçlı, ala, bağlı, dumanlı, göğüslü, göğsü güzel, gökçe, geyikli, gün de-ğen, haber aşan, kaba, kara, kara kara, karlı buzlu k u t l u c a , otlu, su damarlı, yerli, yatan, yaylalı, yüce, yücelen” gibi, sıfatları olan daha birçok dağlar, bu bölümümüzde yer almışlardır. Bu türlü türlü dağlar, hazan tam bir mitoloji, bazan yarı mitolojik; çoğu zaman da artık mitolojiden kurtulmuş olarak, görünür ve kaybolurlar.

Bu sözleri okumak, o dağlarla tanışmak, insana adeta bir mutluluk ve rahatlık verirler. Bu dağlar, “akıntılı görklü sulardan”, ayrılmayan dağlardır. Nerede, “kara kara dağlardan” söz açılırsa, hemen onun arkasında, “kanlı kanlı sular” kendi yerlerini alırlar. Bunları okuyup da, G ö k t ü r k yazıtlarındaki “ Y e r - s u ” anlayışını hatırlamamak, mümkün değildir. Dağsız, su; susuz, dağ ise olamazdı. Ancak dağın suları, “oğulları akıtan, yügrük sular”, idiler. Sular için söylenmiş bu sözler ve duygular üzerinde, ayrı bir bölümde durmuştuk.

Y a y l a l a r , dağların manası idiler. Dağlarda, Beg B e y r e k yaylar, yiğitler yaylar, hanlar hanı B a y ı n d ı r Han yaylar. Ayrıca halk da, “il yaylar”... Zaten ilsiz yayla, özünü de manasını da kaybederdi. Çünkü göğsü güzel kaba dağların göğüsleri, O ğ u z l a r ile hayvanlarına hayat verirlerdi. Yalçın ve taşlı dağlar değilde; Türkler, “göğüslüce dağları” seviyorlardı.

K a y a l a r ı değil de; “asılan asılan kayalar” deyip, salkım salkım sarı kayaları seviyorlardı. Ç i n resimleri de, bu tip kayalar ile doludurlar. Ç i n -

lilerde, dağlar ile kayaları, bir dağ gibi çizmez; onlara kişilik vererek çizerler. Orta çağ Türk minyatürlerinde de bu duygu ve gelenek devam etmiştir. Resim sanatındaki bu duygular, Uygur kültüründen gelmekte idiler.

DEDE KORKUT'TA DAĞLAR İÇİN SÖYLENEN TANITIMLAR

1. ‘*Ağaçlar ve dağlar*’: Oğuzlar ile diğer atlı Türklerin, sık ve büyük ormanları pek sevmediklerini biliyoruz. Onlar daha çok ağaç kümeleri, *bükler* ile ilgiliydiler. Ancak, “*evin önündeki veya yurdun içindeki ağaçlar*”, onlar için ayrı bir mana taşıyorlardı. Hele *ulu* ve *gölgelice kaba ağaçlar*, bir soy kütüğü ve kutlu bir varlık olarak, *Dede Korkut* kitabı içinde, sık sık yer alıyorlardı. Aşağıda sunacağımız iki satırlık sözler de, dağlar ile ağaç arasındaki bağı bize göstermektedir:

Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!...

Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır! (DK, 117)

Dağlar, sular ve ağaçtan sonra, *şahbaz atlar*, *kızıl develer* ve *ağ koyunlar* gibi, değerli varlıklar anılır. Bu *kaba ağaç*, dağın üzerindeki ağaçlar değildir. Dağ üzerindeki, “*tek ağaçlar*” üzerinde ayrıca duracağız. Yine *Dede Korkut* kitabının başka bir yerinde de, şöyle deniliyordu:

Ilgayuban kara dağım, yıkan Kazan!

Gölgelice kaba ağacım, kesen Kazan!

Bıçak alıp kanatlarım, kıran Kazan! (DK, 149)

Görülüyor ki dağ ile kaba ağaç, düşüncenin iki temelini oluşturuyorlardı. *Gölgelice dağlar* da, yine aynı kitap içinde görülmektedir. Dağlar da Oğuzlara, *gölge* oluyorlardı. Bu konuya yeri gelince, yeniden döneceğiz.

2. ‘*Ala dağlar*’: *Ala*” rengi üzerinde, “Türk Kültür Tarihine Giriş” adlı eserimizin, 7. cildinde geniş olarak durmuştuk. *Dede Korkut* kitabındaki *ala dağlar*, ruh ve duygu bakımından, bambaşka dağlardır. Bizim derlemelerimize göre *ala dağlar* daha çok, “*leşker, otağ, haber, aşma, ve savaş*” ile ilgili konulardan, söz açıldığı zaman yer alıyorlardı:

- 1) “*Ala dağa, ala leşker konmuş idi...*” (DK, 3776) -2) “*Ala dağda çadırın otağın dikti..*” (DK, 293). -3) “*Ala dağdan haber geçe..*” -4) “*Arku beli ala dağdan dünin (geceleyin) aşan..*” (DK, 267). -5) “*Arkurı yatan ala dağ eteğine vardım, kanlı Oğuz illerinde dernek var imiş, anda vardım..*” (DK, 1257). -6) “*Arku beli ala dağ..*” (DK, 181, 186).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki *ala dağlar*, çeşitli renkleri içinde toplayan estetik, fakat olaylarla ilgili bir görünme ile anlatılıyorlardı.

3. ‘‘*Akrabalık ve dağlar*’’: Dede Korkut, artık şamanlık-taki ‘‘dağ ruhları’’ gibi mistik ve manevî düşüncelerden kurtulmuş ve arınmıştır. Önceki bölümlerimizde de gösterdiğimiz üzere, *Altay Şamanizmi* ile benzer düşüncelerde görüldüğü gibi, dağları artık ata veya kayınbaba gibi de görmüyorlardı. Ancak ‘‘dağın yüksekliği ile ‘‘yüceliği’’ de, bir sembol ve ölçü olarak yerinde duruyordu.

‘‘Yiğitleri dağla benzeştirme’’, *Manas destanı* ve şamanlık ile ilgili destanlarda da görölüyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ‘‘dağ gibi *Manas*, dağ gibi hanlar’’ da görölüyordu. Bazı insanlar ile devler de, dağlara benzetiliyorlardı. Dede Korkut kitabı içinde de, şimdi de bu eski Türk geleneği, süre gelmektedir. Ancak bu benzetme, vücut ve cüsse ile değil; insanlık ve yiğitlik özlerine göre yapıliyordu. Dede Korkut’tan, bu anlayışla ilgili bazı örnekleri sunalım:

- 1) ‘‘Kara dağım yüksekği oğul, kanlı suyum taşkını oğul..’’ (DK, 141).
- 2) ‘‘Kara dağım yüksekği oğul, karangulu gözlerim aydını oğul..’’ (DK, 289).
- 3) ‘‘Karşı yatan kara dağım yüksekği oğul; güçlü belim kuvveti, canım oğul!..’’ (145).

Kardeş için de Dede Korkut’ta yalnızca bir yerde bu benzetme yapıliyordu: ‘‘Karşı yatan kara dağım, yüksekği kardaş! Akıntılı görklü suyum, taşkını kardaş!..’’ (DK, 223). Bu benzetme de, oğul için yapılan benzetmelerden, pek ayrılmıyordu.

‘‘Dağdan oğul uçurma’’ da, yine Dede Korkut içinde görülen bir başka motiftir. Bu sözlerle, oğlanın hem dağlarda ölmesi ve hem de uçurumlardan uçması gibi, iki mana anlatılmak isteniyordu: ‘‘Dilek ile bir oğul güç ile buldum... karşı yatan aladağdan bir oğul uçurdun ise...’’ (DK,25). Bu sözleri oğlanın annesi, Kaza’n’a söylüyordu. ‘‘Sudan akıtma, arslan ve kaplana yedirme’’ gibi ağıtlar, bu anlayışı tamamlayan sözler olarak geliyorlardı.

4. ‘‘*Arku-beli aladağ*’’: Buradaki ‘‘arku-beli’’ sözü iyice anlaşılamıyor. Yine Dede Korkut kitabında, ‘‘arkuru’’ sözü, ters, karşılıklı ve biraz da çapraz manasında görölmektedir. Bu anlayışın, yön gösterme (elativ) eki ve ‘‘arku-ru’’ türeyişiyle yorumlanabilmesi, mümkündür. *Arku-beli* burada bir bel veya geçit adı da olabilir.

Arku sözü eski türkçede, ‘‘iki dağ arasındaki uçurum’’ veya ‘‘boğazlarla kesilmiş (dağ)’’ demektir. Eski Uyğur yazılarında, ‘‘yalçın dağları yankıladı, çınlattı’’ denirken de, yalçın yerine şöyle deniyordu: ‘‘*Arku tagları yanıkurtur*’’. ‘‘Yalçın boğazlı’’dağ da, yine Uyğur yazılarında, *arkulug tag* diye adlandırılıyordu: (TT, I, 25). Görölüyor ki Dede Korkut, Türk kültürü ile dilinin en eski köklerine kadar inebiliyordu. Buradaki *Arku-bel*

de belki, *uçurumlu bel, geçit*” karşılığı olarak söylenmişti. Şimdi bu bel veya bel tanıtımlarıyla ilgili örnekleri sunalım:

1) “*Arku-beli (mili?) ala dağı, avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı!...*” (DK, 181). - 2) “*Arku-beli aladağı dünin (geceleyin) aştın! Akıntılı görklü suyun, dünin geçtin!...*” (186). - 3) “*Arku-beli aladağı avlar idim! Ala geyik sığın geyik kovar idim!...*” (200). - 4) “*Arku-beli aladağı avlayuban aşmağım yok! Ağ alınlı Bayındırın divanına varmağım yok!...*” (245). - 5) “*Arku beli aladağdan dünin (geceleyin) aşan! Akıntılı görklü suyu delip geçen!...*” (267, Krşl.186, 298).

D e d e K o r k u t kitabı bu konuda tam olarak taranmıştır. Ancak birbirinin benzeri olan sözler alınmamıştır. Ancak gerekli karşılaştırma yapılmamışa çalışılmıştır. *Ala-dağ*, bir tanıtmamı; yoksa belirli bir dağın adı mıydı? Bunu bilemiyoruz. Bundan dolayı sözü, büyük harfle belirtmedik.

5. “*Arkuru yatan aladağlar*”: *Arku* sözü eski A n a d o l u yazılarında ve *Tarama Sözlüğü* içinde de çok geçmektedir. *Arkuru* sözü ve anlamı, eski U y g u r yazılarında da görülür. Aslında en eski manası, ters durma demektir. U y g u r yazılarında, “*kadınların karnında oğul ters durup (oğul arkuru turur), doğuramazlar*”, gibi sözler geçiyordu: (TT, VII,27,15). Nitekim D e d e K o r k u t içinde de, “*Uruz Beg'i kâfirler, cezayla öldürelim diye, kapı eşiği üzerine arkuru bırakmışlar idi*” (DK, 142). Buradan da bir ters yüz etme manası ortaya çıkmaktadır. Örnekleri uzatmıyacağız.

“*Birbirlerini kesen, çapraz dağlar*” mana ve yorumu en uygun bir görüş olsa gerektir. Nitekim eski A n a d o l u yazılarında da bu anlayış görülmektedir: “*Üzerine arkuru arkuru odunlar koyup.*”, gibi! (bk.TS). Yine eski U y g u r yazılarında da dokuma tezgâhlarının, “*arış ve arkaç ipleri*” için, “*ikigü arkuru turkuru kavşurup*”, deniyordu: (TT, VI,391). Konuyu uzatmıyalım. Örneklerimizi sunalım:

1) “*Arkuru yatan ala dağdan haber aş, hanlar hanı Bayındır'a haber vara!...*” (DK,19). Krşl.20: “*...haber geçe...*”. - 2) “*Arkuriyatan aladağlar eteğine ava vardın; kara donlu kâfirlere uğradın mı?...*” (241). - 3). “*Arkuri yatan aladağ eteğine vardım, kanlı O ğ u z illerinde dernek var imiş anda vardım!...*” (257).

Görülüyor ki D e d e K o r k u t 'un destan dilinde duygu ve düşünceler, sağlam ve oturmuş kalıplar içinde anlatılıyorlardı.

6. “*Avlanılan ve kuşlanılan dağlar*”: Avlanma, Türk ve O ğ u z kesimlerinin başlıca bir eğlencesi ve zevki idi. Av, aynı zamanda bir “*askerî eğitim ve talim*” idi. Konuyu ele böyle almak gereklidir. Biz bu konuda, D e d e K o r k u t kitabından alınmış, ancak bir kaç örnek sunacağız:

1) “Göğsü güzel kaba dağlar önüne çıktım, boynu bidevi geyiğin alıp, yıktım!..” (136). - 2) “Kazan (beg) oğlunu alıp, kara dağlar üzerine ava çıktı!..” (126). - 3) “Kara dağlar önüne ava bindim!..” (241-13). - 4) “Arkurı yatan aladağlar eteğine ava vardın!..” (241). - 5) “Sen gideli Han’ım, arkurı yatan dağların avlanmamıştır. Ava bingil, gönlün açılın!..” (240). - 6) “Arku-beli aladağı avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı ?..” (181).

Dağların güzelliği ile avlanma, her yerde yanyana anlatılıyordu. Yukarıda da dendiği gibi, “gönlün açılması için avlanma”, söz konusu idi. Sürek avları, bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

7. “*B a ğ l ı v e ü z ü m l ü d a ğ l a r*”: Dede Korkut kitabı içinde anılan O ğ u z l a r ı n bağcı olduklarını düşünebilmek, oldukça zordur. Ancak *Deli Dumrul* tarafından söylenen sözler, nasıl olmuş veya nasıl oluşmuşsa, burada üzerinde durulmağa değer sözlerdir. Metni tam olarak anladığımızı da söyleyemeyiz. *Deli Dumrul*, *Azrail* ile karşılaşınca, ona şu sözleri söylemişti:

Dökmesi büyük, bizim dağlarımız olur,

Ol dağlarımızda bizim bağlarımız olur,

Ol bağların kara salkımlı üzümü olur.. (KB, 160).

Bağ görmemiş, şarab içmemiş bir kimsenin, böyle içten sözler söylemesi de mümkün değildir. Destanın en eski söylenişinde bu sözler var mıydı? Yoksa şairler bunları satırlara sonradan mı kattılar? Bunları bilmiyoruz.

Dumanlı, geyikli, göğsü güzel, göğüslüce, gökçe dağlar

8. “*D u m a n l ı d a ğ l a r*”: Dağlar ile duman, Türk destanları ile halk şiirinin, birbirinden ayrılmayan bir motifidir. Aslında *tuman* ve *duman*, eski türkçede, “*sis*” demektir. Sık sık üzerinde durduğumuz ve Ortaasya destanları içinde de paralellerini bulduğumuz, *D e d e K o r k u t*’un *Salur Kazan* destanında, dağ ile dumanı hakkında, şu iki güzel satırı bulabiliyoruz:

“*Yüce dağları, duman dursa! Kara pusarık, deli kopsa!*”: Görülüyor ki dağların dumanı ile *kara pusarık* arasında bir ayrılık gösteriyordu. Duman, sis ve pusarık, bizim buradaki konumuz dışında kalmaktadır. Duman, yani sis ile pusarık, *yol azma*, yani yol şaşırmalarına sebep olur. Bundan dolayı *A n a d o l u* köylüsü de bu havayı sevmez. “*Kurt, d u m a n l ı g ü n ü s e v e r*” sözü de, bunun bir belgesidir.

Dağlar ile dumanları, Türk halk edebiyatında da, önemli bir yer tutmuştur.

9. “*G e y i k l i d a ğ l a r*”: Geyikler ile yalçın dağlar ile kayalar, Türk halk edebiyatı ile düşünce ve duygularının birbirinden ayrılmaz motifleri olmuşlardır. Örnekler çoğaltılabilir. Biz burada yalnızca *D e d e K o r k u t* kitabı içinden, iki örnek sunmakla yetineceğiz:

“Biter senin otların Kazılık dağı, biter iken bitmez olsun!”

“Kaçar iken geyiklerin Kazılık dağı, kaçar iken kaçmaz olsun, taşa dönsün!...” (DK, 27-8).

“Dağa beddua” ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak bu sözler içinde saklı olan bir gerçek vardır. *“Dağa, şahsiyet ve kişilik verilmesi”*, bu sözlerden açık olarak görülmektedir. Aşağıdaki sözlerde ise, güzel dağlar ile geyikler, az çok gerçekçi bir *av ve alplık* ve çizgileriyle anlatılmaktadır:

“Göğsü güzel kaba dağlar başına çıktın!”

“Boynu bidevi geyiğin alıp, yıktın!”

“Semiz etin yüklettin, geri döndün!...” (DK, 136)

10. “G ö ğ s ü g ü z e l k a b a d a ğ l a r”: Dede Korkut kitabı içinde, dağların yamaçları, bir insan göğsü gibi görülür. Bu da *dağları kişileştirme* idi. Aslında bu anlayış, *mitoloji* konusu içine girer. Bu anlayışlar ile sözleri, az önce de görmüştük. Şimdi de bir kaç örnek katma yoluyla yetinelim:

1) *“Kalkubanı Dirse Han, senin oğlun göğsü güzel kaba dağa ava çıktı, sen var iken av avladı, kuş kuşladı...”* (DK,20). - 2) *Kalkubanı yerinden örü durdun, göğsü güzel kaba dağa ava çıktın, iki vardın bir gelirsin, yavrum hanı?..”* (DK,24). - 3) *“Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkılgıl! Ala gözlü kırk yiğidi boyuna algıl!..”* (131) *“Akli karalı seçilen çağda, göğsü güzel kaba dağlara gün değende!...”* (11-6).

11. “G ö k ç e d a ğ l a r”: Gökçe, yeşillik olduğu kadar, gençlik ve güzelliğin de, vurgulu bir tanıtmasıdır. *Gökçe kızlar* sözünde görüleceği gibi... Ancak *D e d e K o r k u t* ta bir yerde *Gökçe dağ*, belirli bir dağın adı olarak görülüyordu: *“... Kâfir serhaddına, Cızığlara (?), Ağlağana, G ö k ç e d a ğ ' a aluban çıkayın, oğlana gerek olur, a begler dedi!...”* (DK,126).

12. “G ö ğ ü s l ü c e d a ğ l a r”: Bu tanıtmayı daha çok, *Topkapı Sarayı* kitaplığındaki *O ğ u z d e s t a n ı* içinde görüyoruz. Bu deyim, bu çok önemli destanda, dağlar ve yaylalar için, iki yerde geçmektedir: 1) *“Göğüslüce kara dağları!..”* - 2) *“Göğüslüce görklü yaylaları! (veya yaylalı)”* (Tpk.,3).

“Dağların yankıları ve işit'i”

13. “D a ğ l a r ı n y a n k ı l a n m a s ı”: Bu inanış Türk mitolojisinin ana konularından biridir. Ancak *D e d e K o r k u t* kitabı, *mitoloji* çağından sıyrılmış çıkmıştır. Mitolojinin ancak izleri kalmıştır: *“... (Tepegöz) şöyle nar'a urdı, haykırdı kim dağ ve taş yangulandı...”* (DK,227). Bu anlayış ve söyleyiş, bugün bizde de yaşamaktadır.

14. “*Dağların İşit vermesi*”: *Tepegöz*’ü öldüren *Basat* için, *Dede Korkut*’un söylediği alkış, gerçekten muhteşem ve görkemlidir. *Kara dağa* söylediğinde, (dağ sana) *işit versin!*” Bu, ne demektir? Yani dağ sana, ses ve cevap versin. Bu adı bir ses yankılanması olmalıdır. Açıklanması çok zordur. Ancak burada da, *dağa kişilik verme*, söz konusu oluyor gibi görünmektedir. En iyisi bu ulu sözleri burada sunmaktır:

“*Dede Korkut* gelüben şadılık çaldı, gazi erenler başına ne geldiğin aydı, verdi. Hem *Basat’a* alkış verdi:

“*Kara dağa* ayıttığında, *işit versin!*”

“*Kanlı kanlı sulardan, geçit versin!...*” (DK,234)

Kaba, kara, karlı buzlu dağlar

15. “*Kaba dağlar*” “*Göğsü güzel kaba dağlar*” tanıtması üzerinde dururken, bu anlayış üzerinde bazı örnekler vermiştik. *Kaba* tanıtması, yalnız olarak, bir çeşit soy kütüğü olan ağaçlar için söylenmiştir: “*Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!*” (DK,35). Buradaki *kaba*, yalnızca kalın, iri ve büyük demek, olmasa gerektir. Eski *Anadolı* yazılarında, “*devletlü kaba ağaç*” deyimi de görülüyordu (TS,4,2143). Bu konu üzerinde ağaç ile ilgili bölümümüzde duracağız.

16. “*Kara kara dağlar*”: Dağlar için yapılan bu tanıtma, *Dede Korkut* kitabında çok görülür. “*Karşı yatan kara dağlar*” deyişine de çok rastlanır (DK,147). *Manas destanı* içinde ve diğer Ortaasya destanlarında da vardır. Ancak Topkapı Sarayındaki *Oğuznâme* parçası içinde söylenen şu sözler, başka bir derinlik ve başka bir güzellik içindedir:

“*Kocaları tâatlı, hürmetlü Oğuz!*”

“*Göğslüce (kara) dağları, yaylalı Oğuz!*”

“*Kutluca dağ salları, yaylalı Oğuz!..*”

17. “*Karlı buzlu dağlar*”: Yukarıda, *Oğuz destanı* içinde görülen karlı ve buzlu dağlar ile onların *mitolojik* paralelleri üzerinde durmuştuk. Buradaki konumuz, *Dede Korkut* kitabıdır: “...(*Dirse Han’ın hatunu*), *kışda yazda karı buzu erinmeyen Kazılık dağına geldi, çıktı...*” (DK,26). Görülüyor ki *Oğuzların* bu ünlü dağının da karları ile buzları, sürekli üzerindeydi. *Kazılık dağı*’nın Türk mitolojisinde, özel bir yeri vardı. Ancak bunun yanında her yerde görülen karlı dağlar pek çoktu: (DK,75).

“*Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,*

“*Allah ta’âla senin oğluna aşut (geçit) versin!...*”

Kutluca, otlı, sulu dağlar

18. “*Kutluca dağlar*”: Bu anlayışı, -oldukça karanlık olarak-, *Topkapı Sarayı* kitaplığında bulunan ve az önce sunduğumuz Oğuznâme parçasının içinde görüyoruz: “*Kutluca dağ salları(?) yaylalu Oğuz!*” Bu sözleri, Zeki Velidi Togan hocamız da çözemişti.

19. “*Otlı dağlar*”: Böyle bir tanıtmaya, açık olarak görülmüyor. Hayvancı Oğuzlar, *çimene* ve güzelliklere, daha çok önem veriyorlardı. Ancak kutlu *Kazılık dağı*, otlarıyla da gözü ve kalbi dolduruyordu. Bu dağa beddua edilirken de şöyle deniliyordu: “... *Biter senin otların, biter iken bitmez olsun!*...” (DK,27)

20. “*Sulu dağlar*”: Sular ile dağlar, birbirinden ayrılmaz iki varlıklardır. Bunun için *Dede Korkut* kitabında, dağlardan sonra, hemen akar sular anılır. Ancak bir yerde suların köklerini dağlara bağlayan bir söz bulduk. Dağlar yaşlanınca artık suları gelmiyormuş. *Dede Korkut*’un niçin önce dağlardan başlayıp, sulara geldiği de, bu anlayışın içinde yatmış olsa gerektir: “*Karşı yatan kara dağlar karıyubdur (yaşlanmışır) suyun gelmez!..*” Ancak *Dede Korkut* ırmakları, dağdan ayrı, başlı başına bir varlık olarak kabul etmiştir (DK,59-2).

Yatan ve yerli dağlar

21. “*Yatan dağlar*”: Yatma tanıtması tabii olarak yalnız olarak söylenmiyordu. *Altay - Türk inanışlarında* da bunun örneklerini göreceğiz. Bu, eski Türk dili ile inanışlarının önemli bir motifidir. “*Denizin yatması*” da söz konusu oluyordu:

1) “*Ala yatan kara dağları aştım!..*” (DK,206-2) - 2) “*Karşı yatan kara dağın yükseği kardaş!..*” (223-7). 3) “*Karşı yatan dağlar esen olsa, il yaylar!..*” (145-2). Dağların yatma motifini, yine *Dede Korkut* kitabındaki şu görkemli sözlerle bitirelim:

Ala yatan kara dağları aştım!

“*İleri yatan Kara-deniz’e girdim!..*” (206-12).

1) “*Yerli dağlar*”: Buradaki “*yerli*” sözünün manası çok derindir. Bu sözün içinde hem din, hem mitoloji ve hem de çeşitli duygular yatar. Yerli, temelli, kökleşmiş, yerin diplerinden göklere uzanan, göğün direği!.. Ne dersek diyelim. Bütün manalar ile inanışlar, bu sözün içinde toplanır. Önemli olan nokta, *bu sözün yalnızca dualarda yer alması yer alması ve yalnızca dağlar için söylenmesidir*. Bu konu, *Dede Korkut* kitabından derin olarak taranmış ve incelenmiştir. (Krşl. 35-3, 122-2, 154-4, 169-12, 212-13, 257-3.) Biz burada bu anlayış ile ilgili bir kaç örnek vermekle yetineceğiz:

1) “*Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasin! Kanatların uçları, kırılmasın!..*” (DK,35-3). - 2) “*Yerli Kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Ağ sakallı baban yeri uçmak (cennet) olsun!..*” (213-13).

2) “*Yüce dağlar*”: Dede Korkut kitabı çoğu zaman yüce tanıtmalarını, “*yüce Tanrı*” diyerek, Tanrı için kullanır. Ancak bu tanıtmaları, zaman zaman dağlar için de söylenmiştir:

1) “*Tepegöz, Oğuz’dan çıktı, bir yüce dağa vardı...*” (DK,218). - 2) “*Yerden yüce dağlar başına yoldaşların alıp, çıktı...*” (131).

3) “*Yüce dağları duman dursa, kara pusarık deli kopsa!..*” (218).

Burada yer ile dağların birbirinden ayrılması da çok önemlidir. Yani dağlar, yer değil miydi? Bu konu üzerinde, yer ile ilgili bölümümüzde duracağız.

“*Dağın yıkılma ve yücelmesi*”: Bu sözler ve bu anlayış, Altay dağlarının kuzeyinden, Anadolu’nun en iç köylerine kadar sinmiş ve yayılmış bir Türk inanışıdır. Dede Korkut kitabından şu görkemli ve muhteşem satırları sunarak, dağların tanıtılması ile ilgili konumuzu bitirelim:

a) “*Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!*

“*Kanlı kanlı suların soğulmuş idi, çağladı ahır!*

“*Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır!..*” (DK,117).

b) “*Karşı yatan kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!*

“*Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır!*

“*Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerdi ahır!..*” (258).

DAĞLARA DUA, BEDDUA VE YEMİN

Dualar

Hocamız Abdulkadir İnan’ın, “*Şamanizm*” adlı kitabında, Altaylar ile Ortaasya’daki çeşitli Türk kavimlerinin dağlar için yaptıkları dualardan bazı örnekleri bulabilirsiniz. Elbette ki Oğuzlar ile Batıdaki Türk kesimleri büyük devletler kurmuşlar ve eski mistik şamanist düşüncelerin üstüne çıkmışlardır. Bunda, İslâmiyetin de büyük rolü olmuştur. Bizde de bu çok eski inanış ve düşüncelerin özleşmiş izlerini bulmak mümkündür. Dede Korkut’tan derlediğimiz bir kaç örneği aşağıda sunacağız. Bundan sonra da, yorum ve karşılaştırmalarına geçeceğiz. Az önce, şu duanın iki benzerini yukarıda sunmuştuk: “*... Yöm vereyim hanım! Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasin!..*” (DK,35-4). Bazan da: “*... Karlı kara dağların yıkılmasın!..*”, deniyordu (61-5, 66-1, 171-1..).

Bu dualar, hemen her hikâyenin sonunda yenileniyor ve tekrarlanıyordu. Ancak oğlu, akına çıkarken, dağlarını *geçit (aşut)* vermesi için de dualar ediliyordu:

“Ağ sancak götürende, müsülmanlar arkası olsun!

“Karşı yatan karlı kara dağlardan aşar olsa,

“Allah Ta’âla senin oğluna aşut versin!...” (DK,75).

Dede Korkut’ta, Altay Türklerinin söyledikleri gibi, *kayınbabamız dağ*”, “*törediğimiz dağ*” gibi inanış ve anlayışları bulabilmek, artık mümkün değildir. Ancak, yerli kara dağın veya dağlar *geçit versin*, gibi sözlerin içinde de bir çok derin manalar vardır. Ancak şu Altay-Türk duasında da, geçim ve günlük hayat ile ilgili, bir çok gerçek yönler vardır:

“Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ey ulu Altayım! Geçim versen, ne olur? Bereketli sürülerimizin kut’larını yaratan, mukaddes Altayım!...” (İnan, Şamanizm, 51).

Beddua lar

Kargış ve kargamak, eski türkçede beddua ve beddua etmek, demektir. Dağa beddua etmek, aynı zamanda, “*dağa bir kişilik verme*” demektir. Konuyu uzatmadan, Dede Korkut’taki şu muhteşem ve görkemli, ana-oğul konuşmasını, sunalım:

a) “Ağ pürçekli, izzetli canım ana!

“Akarlı da sularına, kargamağıl!

“Kazılık dağının günahı yoktur!

“Biterliden otlarına kargamağıl!

“Kazılık dağının suçu yoktur!...” (DK,28).

b) “Kara başım kurban olsun oğul sana!

“Akar senin suların, Kazılık dağı,

“Akar iken, akmaz olsun!

“Biter senin otların Kazılık dağı,

“Biter iken bitmez olsun!...” (DK,27).

Dağlara “yemin”

Dede Korkut’ta dağlara karşı yapılan yemin ile Altay-Türk şamanizmindeki, dağlarda yapılan and ve yeminler arasında bir zaman ayrılığı vardır. Ancak kökten gelen izler ile benzerlikleri görmek de mümkündür. Ancak

De de Korkut kitabında yeminler, dağlara karşı değil; “dağ üzerine” yapılıyordu. Bunun için bir örnek sunalım:

“Karşı yatan kara dağları, senden sonra ben neylerim? Yaylar olsam, benim gorum olsun! Soğuk soğuk suların içer olsam, benim kanım olsun!...

“Arş tanık olsun! Kürsi tanık olsun! Yer tanık olsun! Gök tanık olsun! Kadır Tanrı tanık olsun!” (DK,167-9).

Hunlarda, dağ üzerinde beyaz bir at keserek, Çinliler ile and kâsesini içerek andlaşma yapmışlardı. Tabii olarak bu dağlar, *mukaddes dağlar* idiler. Bunlar üzerinde ayrıca durulmuştur.

Dağlar üzerine “selâm”

De de Korkut’tan bu konu ile ilgili çok önemli bir not sunacağız. Daha önce de Çingiz Han, mukaddes dağa sığınmış ve güneşe karşı ünlü selâmını vermişti. Ancak Oğuzlar, bu düşünce çağını çoktan aşmışlardı. Aşağıdaki selâm, daha çok “yer-su” veya “yurtluk” anlayışıyla yorumlanabilirdi. De de Korkut, Deli Karçar’dan kız kardeşi Banı Çiçek’i istemeğe geldiği zaman, şöyle demişti:

“Karşı yatan dağını aşmağa gelmişim! Akıntılı görklü suyunu içmeğe gelmişim! Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim!

“Tanrının buyruğuyla, peygamberin kavliyle, aydan, aru, günden görklü, Banı Çiçek’i, Bamsı Beyrek’e dilemeğe gelmişim! (DK, 83-6, Krşl.179-5)

Görülüyor ki büyük devletler kuran ve İslâmiyete uyum sağlayan Oğuzlar, artık “yer ve su” üzerine izin istiyor ve selâm veriyorlardı.

DEDE KORKUT’TA ALA VE KARA DAĞLARA KİŞİLİK VERME

Tabiat varlıklarına kişilik ve şahsiyet verme *mythler* ile *mythology*’nin ana karakterlerinden biridir. Yukarıda incelediğimiz şu tanıtımlar da, dağları kişileştirme ile ilgili belgeler olarak ele alınabilirler: “Oğul ve kardeşe benzen, gökçe, göğsü güzel, göğüslüce, haber aşan, su damarları, yatan, yücelen; dua, beddua, yemin edilen, üzerine selâm verilen dağlar...” Bunlar üzerinde yeterince durmuştuk. Şimdi daha açık bir kaç örnek sunmağa çalışacağız:

1. “Dağların esenliği”: Hastalık ve sağlık, insanlar ile canlılara göre bir şeydir. De de Korkut kitabında ise dağlar ile çağlayan sular, atlar, develer, koyunlar, aynı sıraya konuyorlardı:

“Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar! Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın (?) taşar!

“Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar! Kaytabanda kızıl deve esen olsa, torum verür! Ağayıldı ağca koyun esen olsa, kuzu verir!

“*Beg erenler e s e n olsa, oğlu doğar!..*” (DK,145).

2. *Dağların yaşlanması*’: Eski türkçede *karı*, yaşlı; *karıma* ise, yaşlanma demektir. Dağların yaşlanması, sularının çekilip, otlarının kalkması, hiç olmazsa bir kaç nesil için düşünülmez. Aşağıdaki sözlerden de anlaşılacağı gibi, burada ne bir kuraklık ve ne de bir âfet söz konusudur. Burada doğrudan doğruya, bir nesil içinde, dağların karıması ve yaşlanması söz konusu edilmektedir:

a) “*Karşı yatan kara dağlar karısa, ot bitmez! Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!*”

“*Kaytabanlar karısa, torum vermez!.. Er yiğitler karısa, oğul vermez!..*” (DK,147-11).

b) “*Mere dini yok, akılsız kâfir! Ussı yok, derneksiz kâfir!*”

“*Karşı yatan kara dağlar karıyıpdr, otu bitmez! Kanlı kanlı ırmaklar-karıyıpdr, suyu gelmez! Şahbaz şahbaz atlar karıyıpdr, kulun vermez!..*” (DK,59). Krşl. “*Baban karı, anan karı, senden yeğrek Kadir bize oğul vermez!..*” (DK,147).

Burada açık olarak görülüyor ki, dağların yaşlanması ve otlarının bitmesi; ana ile babanın yaşlanması ve oğullarının doğmaması ile aynı görülmekte veya öyle düşünülmektedir.

3. “*Dağların geçit vermesi*’’: Bu düşünceyi, yukarıda dağlar için yapılan dua ve dilek ile ilgili bölümde ele almıştık: “*... Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa, Allah Ta’âl senin oğluna a ş u t versin! Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!..*” (DK,75-8).

“*Aşut*” ile “*geçit*”, *Dede Korkut* kitabında, birbirlerini tamamlayan sözlerdi. Ancak aşma sözünden gelen “*aşut*”, yalnızca dağ geçitleri için kullanılıyordu.

4. “*Dağların işit vermesi*’’: Bu anlayış üzerinde de yukarıda durmuştuk: “*...Dağa ayıttığında işit versin!..*” Bu sözün manası nedir? Sesin kesilmesi mi deniyor? Yoksa dağlar, istediğine mi, işitme, işit, ses veriyor? Biz ancak bu notu sunmakla yetiniyoruz. Söz ve anlayış, Türkler için yaygın ve yerli bir inanıştır. Bk.DK,234-12.

5. “*Dağların yıkılması*’’: Bu anlayış, inanış ve söyleyiş *Anadolu*’da da yaşamaktadır. Ancak buradaki konumuz, *Dede Korkut* kitabındaki bilgilerdir. Bilindiği üzere *Dede Korkut*’ta her hikâyenin sonunda bir dua, (*yöm verme*) yapılır: “*... Yerli kara dağın yıkılmasın, gölgelice kaba ağacın kesilmesin!..*” Yine aynı kitapta, kardeşi dönmeyen kız da, çobana şu sözleri söyler ki, bu anlayışın başka paralel bir örneğidir. Burada da, “*Dağ-ağaç-kardeş*” üçlüsü veya eşlemesi, yanyana gelmiştir:

“Karşı yatan kara dağım yıkılıpdir, ozan senin haberin yok!

Gölgelice kaba ağacım kesilipdir, ozan senin haberin yok! Dünyalıkda bir kardaşım alınıpdir, ozan senin haberin yok!..“ (104).

Türklerde, evin dağı ve direği erkektir. Aslında Türk halk edebiyatında dağların yıkılması örnekleri pek çoktur. Yalnızca bir örnek ile yetinelim: *“Bir ah çeksem, karşıki dağlar yıkılır!”* gibi...

DEDE KORKUT'TA KARA DAĞLAR; YAYLALAR VE İL YAYLAMA

Oğuzlar, dağların güzelliğine ve sihrine vurgundurlar. Ancak bu dağlar ile üzerlerindeki yaylalar, onların yurtları ve geçim yerleridir. Bundan dolayı, dağların suları ve otları da, onlar için çok önemlidir. Bunlar üzerinde yukarıda durmuştuk. İlk önce Dede Korkut'tan yaylalar üzerinde, bir kaç örnek sunalım. Oğuzlar, yaylalarını da hisler, duygular ve inanışlar ile bezemişlerdir:

1) *“Karşı yatan dağlar esen olsa il yaylar!..”* (DK,145). - 2) *“Karşı yatan kara dağı sorar olsan, Ağam Beyrek'in yaylastıydı; Beyrek gideli, yaylalarım yok!..”* (103). 3) *“Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun! Soğuk soğuk sularım sana içit olsun!..”* (167). - 4) *“Karşı yatan kara dağdan, oğlana içit olsun!..”* (167). - 4) *“Karşı yatan kara dağdan, oğlana yaylak verdi!..”* (252-11). - 5) *“Karşı yatan kara dağım gerek ise, söyle gelsin Azrail'in yaylastı olsun!..”* (118-13).

- 6) *“Karşı yatan kara dağları ben neylerim! Yaylar olsam, benim gorum olur!..”* (167).

Yukarıdaki örneklerde de açık olarak görülüyor ki, dağ denince yayla hatıra geliyordu. Ancak yaylalar da, belirli boy ve kişilere de, *“yurtluk”* olarak veriliyordu. Oğlana, Beyrek'e ve Azrail'e verildiği gibi... Buradaki *“il yaylama”* sözü de, çok önemli bir sosyal deyimdir.

Dağların, yaylaların bölümleri

1. *“Dağların bayırları”*: Bayırlar, Türk mitolojisi içinde, önemli bir yer tutmuyorlardı. Ancak Dede Korkut kitabında, *“bayırlar ile kurtlar”* arasında bir ilişki görülmektedir. Kitapta bayır sözü iki yerde görülmekte ve iki yerde de kurtlar söz konusu edilmektedir:

1) (Karaca Çoban'dan söz açılırken): *“Semiz koyun, aruk (zayıf) toklu bayırda kalsa, kurt gelip yemez idi, sapanının korkusundan!”* (DK,57). - 2) (Bu sözlerin henüz manaları karanlıktır): *“Yettiğinde yel yetmez idi, yedi urgunum; Yeni (?) bayırın kurdun a benzer idi, yiğitlerim!..”* (DK,207-10).

2. “*Dağların beleni*”: Dede Korkut kitabında dağ belisi olan belen, bir ölçü olarak görülmektedir: “*Dede’yi kova kova Deli Karçar, on belen yer aşırıldı...*” (DK,84). Eski Anadolu kitaplarında da, bir ölçü birimi olarak, “*bir kaç belen aşırıldı, gitti...*” gibi sözlere rastlanır (TS,1,488).

3. “*Dağ çiçekleri ve ana südü*”: Böylece konuyu biraz açmış oluyoruz. Ancak bu güzel ve önemli notu sunmadan da geçemiyecğiz: “*... Boz atlı Hızırbana geldi. Bu yaradan sana ölüm yoktur; dağ çiçeği ve ana südü, sana merhemdir, dedi...*” (DK,28). Ana südü ile dağ çiçeği yanyana getirilmekte ve aynı özde görülmektedir.

DEDE KORKUT’TA ORDU VE SAVAŞTA ALA VE KARA DAĞLAR

1. “*Aladağın eteği*”: Yukarıda da gördüğümüz gibi bayırlar, bir kurt yuvası gibi görülmüştü. Dağların etekleri ise, zaman zaman, *dernek* ve *av yeri* olarak görölüyordu. Düşman geldiği zaman, sığınılacak yerler de, dağların etekleriydi. Bunun için, *Oğuzlara dağa döş veriyorlardı*. Bu konularla ilgili olarak, Dede Korkut kitabından bir kaç örnek sunalım:

1) “*Arkurı yatan aladağ eteğine vardım! Kanlı Oğuz ellerinde dernek var imiş, anda vardım!...*” (DK,257-10). - 2) “*Arkurı yatan aladağ eteğine av vardın...*” (DK,241). - 3) “*Karadağlar önüne av bindim...*” (241-13)...

Dağlardan, “aşma ve geçme”

2. *Dağlardan gece aşma*”: Türkler ve Oğuz kesimleri, gece saşmasını sevmezler. Ancak hızlı yürüyüşler ile baskına hazırlıklarda, dağları gece aşmayı, önde tutuyorlardı. Ancak bu yüce dağları gece aşma da bir yiğitlik ve alplık gösterisi olarak, Dede Korkut’un yarı şiirlerinde yer alıyorlardı:

1) “*Yelesi kara kazılık atın, bütün binen; Arku belisi aladağdan dünin (geceleyin) aşan!...*” (DK,267). - 2) “*Ağ-boz atımın kuyruğunu kesin, arku belisi aladağdan dünin (geceleyin),... Kazan divanına çapıp varın!...*” (ölüm haberinin hızla yetiştirilmesi söz konusu edilmektedir) (DK,298). - 3) “*Arkurı yatan aladağı dünin aşgıl, ağ alınlı Bayındır Han divanına dünin vargıl!...*” (Herhalde bir gecede yolu alın denmek isteniyor): Krşl.DK,239-1.

3. “*Karadağdan haber aşması*”: Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi haberciler, “*aladağdan gece aşma*” ile gidiyorlardı. Dağlar ise, bütün insanlar için olduğu kadar, Oğuzlara için de büyük engeller idi. Ancak haber, engel tanımıyorlar ve uçup gidiyorlardı. Gök Türk yazıtlarında da bu, daha derin ve manalı “kü” sözüyle anlatılıyordu. *Gök-Türk İl-teriş Kağan*’ın ortaya çıkışı, “kü” ile bütün Türkler arasında yayılıyordu. Dede Korkut kitabındaki anlayış, bu günkü düşüncemize de yakındı:

1) “Kara kara dağlardan haber aşı, kalın Oğuz iline haber vara!...” (DK,186-8). - 2) “Kara kara dağlardan haber aşmış! Kanlı kanlı sulardan haber aşmış!” (Oğuzlar, suları da dağlar gibi engel olarak görmüşlerdi) (DK,244,256)...

ALA VE KARA DAĞLARDA SANCAK, OTAĞ, ASKER VE TALİM

1. “*Sancak ve karlı kara dağlar*”: “Türk Kültür Tarihine Giriş” adlı eserimizin 6. cildi, bu konu ile ilgilidir. Sancak, ordu ve devletin bir sembolüdür. Onun için sancak götürönlere, karlı kara dağları aşmaları için, Allah yardımcısı olsun:

“(Oğlun) ağ s a n c a k götürönde, Müsülmanlar arkası olsun”

“Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

“Allah ta’âla senin oğluna aşut versin!...” (DK,75).

2. “*Ala dağda, çadır-otağ*”: Otağ da sancaklar gibi bir devlet ve ordu sembolüdür. Yukarıda adı geçen eserimizin 7. cildi ise, bu konu ile ilgilidir. Bizce dağlarda hakanlık veya başkomutanlık otağının dikilmesi, savaş ilânı veya ordu avının bir başlangıcı olsa gerektir: “... Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi! Ala dağda çadırın o t a ğ ı n d i k t i ! 366 alp erenler, yanına yığınak oldu!...” (DK,293). Buradaki 366 sayısı da, içinde kutlu sayı ve birimleri toplamaktadır.

3. “*Ala ve kaba dağlarda, asker*”: Dede Korkut’un her yerinde bir destan üslubu yaygındır. Bundan dolayı konuyu bu söyleyiş içinde ele almak istedik:

1) “Kalın Oğuz begleri bindi, ala dağa a l a l e ş k e r a v a çıktı!...” (DK,37). - 2) “Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkıl! Ala gözlü kırk y i g i d i boyuna algıl!...” (DK,131). - 3) “Pasın’ın Kara Dervend ağzına, d ö ş v e r m i ş i d i k !...” (71). Gece veya gündüz konaklamalarında dağların eteğine veya boğazlara konarak, düşmana karşı güven tedbiri alınıyordu. Burada bu konma tutumuna, “döş verme” denmektedir.

4. “*Ala dağdan uçurma*”: Buradaki uçurma anlayışı, sarp dağlarda yalçın kayalardan uçma demektir. Ancak aşağıdaki sözler, destan dili ile söylenmiş, yiğitlerin ölümü veya öldürölmeleri üzerinde bir motif gibi görönmektedir:

1) “Karşı yatan kara dağdan bir oğul uçurdun ise, değil bana!...” (Dk,25). - 2) “Asılan asılan kayalardan Kazan, oğlan uçurdun mu?...” (DK,136). Buradaki yalçın kayalar da, “asılan asılan” tanıtmasıyla, mitolojik bir tül altın da anlatılmaktadır.

DAĞLAR ÜZERİNE, DESTANLARDAN NOTLAR

‘‘A t a v e b a b a d a ğ l a r’’ : Bu anlayış, İslâmiyet ile birlikte Türklerde kalmamıştır. Ancak A n a d o l u ’da *Hazar Baba*, O r t a a s y a ’da *Evliya Ata* gibi *yatırlar* dolayısıyla, bu eski inanışların izleri bugün de, süregelmiştir. K ı r g ı z l a r ’ın *K a z ı l ı k da ğ ı* ağıtında ise, ‘‘üç atamın yaşadığı da ğ’’ demek yolu ile bir yurt hasreti anlatılmak isteniyordu. Anlaşıldığına göre ulu da ğ lar ve yaylalar, Türklerde, güzellik ve heybetleri kadar, *ataların yurdu* olmaları dolayısıyla de, bir sevgi ve hayranlık bırakıyordu.

D e d e K o r k u t ’ta da adı geçen *K a z ı l ı k da ğ ı* için yine aynı ağıt, ‘‘b a b a m ın g ü v e y i s i , a n a m ın g e l i n i’’ de diyordu. Bu söyleyişler, din ve mitolojiden kurtulmuş ve artık bir edebiyat diline düşmüştü. Hocamız Prof. İ n a n ’ın da belirttikleri gibi, daha kuzeylerde ulu da ğ lar, bazan ‘‘*gelinlerin* ‘‘*kayınbabası*’’; bazan ‘‘*kişilerin yedibabası*’’ ve bazan da boylar ile ‘‘*ailelerin* ‘‘*tözü*’’ veya *a t a s ı*’’ oluyorlardı. Bizce bütün bunlarda, hayvancı Türklerin, bu da ğ lardaki yurtlarına, yaylalarına karşı olan sevgi ve bağlılıkları, bu gibi düşüncelerin gelişmelerine, ağır basıyordu.

Kutlu da ğ lara selâm: Büyük devlet kurmuş olan Türklerde da ğ a karşı verilen *s e l â m d a n* pek söz açılmıyor. Ç i n g i z H a n , bir savaşta kurtulunca, ‘‘*B u r h a n H a l d u n da ğ ına 9 defa selam vermişti*’’. Türkler bu gibi kutlu varlıklara, karşı verilen *s e l â m ı*, herhalde *yükünmek* sözü ile karşılıyorlardı. G e r d i z î de, bazı Türklerin, da ğ a karşı ‘‘*and içme*’’ de bulunduklarını, yazmaktadır⁷². Ancak da ğ da yapılan bir t ö r e n l e ’’, da ğ a ‘‘*s e l â m*’’ vermediği birbirinden ayırmak gereklidir. Ancak Kaşgarlı M a h m u d , ‘‘*T a n r ı deyip, da ğ a ve ağaca yükünen*’’, bazı Türk kesimlerinden söz açmaktadır⁷³.

Da ğ a kurban: K u r b a n , daha çok kutlu da ğ lar üzerinde kesiliyordu: ‘‘M.Ö. 53 yılında H u n H a k a n ı H u h a n y e h H a n , (*kaynaklarda adı da geçen*), *kutlu bir da ğ üzerinde, kutlu bir b e y a z a t kurban etmişti*’’. Ç i n g i z H a n da, M o ğ o l l a r ’ın kutlu bir da ğ ı olan B u r h a n H a l d u n ’a kurban verilmesini emretmişti⁷⁴. Kurban anlayışı bakımından, M o ğ o l l a r Türklerden daha geridir.

Da ğ a yemin ve and içme: M.Ö. 53 de Hun Hakanı, Hun ve Çin devletleri arasındaki a k i d v e a n d l a ş m a y ı , beyaz at kurbanından sonra, da ğ üzerinde yapmıştı. Gerdizî, Türklerin da ğ a and içtiklerinden söz açıyordu⁷⁵. Ş a m a n l a r da, A b a k a n da ğ ı için, ‘‘Yedi atamız baş vurmuş, arı tözümüz

⁷² A . İ n a n , *Makaleler*, s. 319.

⁷³ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 376.

⁷⁴ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 374.

⁷⁵ A y n ı e s e r , s. 319.

(soyumuz) A b a k a n (dağı)” diyorlardı⁷⁶. Büyük devlet kurmuş olan Türk kesimlerinde, dağlar üzerinde yatan büyük “y a t ı r” lar için tutulan “d i l e k” şeklinde ve ziyaret gibi bir gelişme olmuştur.

Dağa dua ve beddua etme: Gelişmiş Türklerde dağlara dua, ancak *yatır-lar* ve *dilekler* dolayısıyla yapılır. Ancak A l t a y l a r d a türkçe yapılan şu *dağ* duası, içinde çeşitli manalar taşır: “Güneş dolaşamaz, ç e l i k d a ğ ; a y d o l a ş a m a z a l t ı n d a ğ b e r e k e t v e r ! G ö b e k l e r i m i z e , k i r k o n d u r m a ! B ü y ü k A l t a y ı m ! s a n a s e c d e e d i y o r u m ! A l e v l e r i n , H a k a n a y a z a u l a ş m ı ş ; d u m a n l a r ı n , k a r a y a d e n i z e y a y ı l m ı ş ” ... Dağa yapılan öğüş, b e d d u a ve duaların en güzellerini D e d e K o r k u t kitabında buluyoruz.

Bir sembol olarak dağ

1. “*Dağ gibi kemik*”, Kuzey Türk destanlarında, ölen yiğitler ile atlarının kemikleri çoğu zaman dağa benzetilir⁷⁸.

2. “*A l a d a ğ , a k a n s u g i b i M a n a s H a n*”, sözünde de dağ, hanların bir sembolü olarak gösteriliyordu⁷⁹.

3. Yine K u z e y - T ü r k destanlarında, “*Kişi dağ gibi, dağ da, kişi gibi*”; sözleri çok görülüyordu⁸⁰. Bazı yerlerde ise dağ, “*Kocasına ağlayan bir k a d ı n*” gibi anlatılıyordu⁸¹. “*Temir Yelbegen adlı d e v ’in çokmarı da, dağ gibi*” idi⁸².

4. “*Dağ dibi e v*” benzetmesi de, destanlarda çok geçer. Bu evler çoğu zaman, “*dökülmüş demir dağlara*” da benzetilir⁸³. Bazan da yalnızca, “*Tau şekilli*” denir.

Dağların renkleri ve şekilleri: “*Ala, gökçe ve kara dağlar*” D e d e K o r k u t kitabında çok görüyoruz. U y g u r l a r ı n eski Türk şiirlerinde, bir “*Koçu dağı*”’ndan söz açılıyordu⁸⁴. Burası, T u r f a n şehri veya Koça dağı olmalıdır. Bunun dışında K u z e y - T ü r k destanlarında, “*ala, gök, kara karanlık*”, tanıtmalı dağlar, çok geçer. Bunların en güzelleri D e d e K o r k u t kitabında bulunur.

“*Dağın şekilleri*” hakkında en güzel anlatışı, bir A l t a y - T ü r k şiirinde, görüyoruz: “*Ruhların su içtiği Karadağ, dokuz dağ, karlı, gökdağ, akdağ,*

⁷⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 44.

⁷⁷ Aynı eser, s. 127.

⁷⁸ Radlof, *Proben*, IV, s. 21/27.

⁷⁹ A. İnan, *Makaleler*, s. 117.

⁸⁰ *Proben*, IV, s. 79/100: Baraba - Om Türklerinden.

⁸¹ A. İnan, *Makaleler*, s. 275.

⁸² *Proben*, IV, s. 79/101.

⁸³ Aynı eser, IV, s. 86/112.

⁸⁴ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 6-10.

Tanrının (gök) kenarlarına dokunan dağ, dokuz kulaklı, tunç kazan, çatal başlı sıradağ, geçitli dokuz sıradağ, merhametli, Akboz silsilesi, taşlı ve demir dağ": (Abakan'da bir Kam duası⁸⁵.)

Evliya, akraba gibi, konuşulan dağlar: A n a d o l u 'da da, *Hazar Baba* gibi adlar taşıyan, bir çok dağlar vardır. Bu adlar, çoğu zaman, orada yatan yatırlardan dolayı verilmiştir. Ancak Anadolu'daki buna benzer dağlarda, her zaman böyle yatırların yattığı da, şüphelidir. K u z e y - T ü r k destanları ile dualarında, "*büyük dağlar insanların hem b a b a ve hem de anne tarafından d a y ı s ı , (tay, tagay)ı olabiliyorlardı*"⁸⁶. Konuyu daha fazla uzatmıyalım. D e d e K o r k u t 'taki "*Karadağ yükseği oğul*" veya "*Dağın yükseği kardaş*" gibi sözler, yalnızca benzetmeleridir. Bunlarda din ve mitoloji izleri kaybolmuştur.

D e d e K o r k u t kitabında da dağlar insanlar gibi, "*Ala yatan, arkuru yatan, karşı yatan karadağ*" gibi, tanıtılmıştır. Onlar da insan gibi, "*Göksi güzel kaba dağlar*" dır. "*Kara tağa ayıttığında, işit versin*" sözünde ve yankılarda, bir dağla konuşma anlayışı yok mudur? Nitekim D e d e K o r k u t 'ta, "*Dağ taş yanglandı*", deniyordu.

EKLER: ANADOLU'DAKİ DAĞLAR VE İNANISLAR HAKKINDA BAZI NOTLAR

Değerli Meslektaşım Dr. Hikmet Ta n y u , Türkiye'de dağla ilgili inançları, bir araya getirmiştir: (*Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 1973). Ayrıntıları bir yana bırakırsak, A n a d o l u 'da dağla ilgili temel inanışlar, yukarıda sunduğumuz Türk inanışlarından, pek ayrılmamaktadır. Ayrıntılar, daha çok değişik coğrafya çevresi ve zamanla oluşmuşlardır.

Her dağda bir eren'in bulunması veya T o r o s l a r 'daki dorukların, *dede* veya *baba* adı almaları, eski "*Ata*" tanıtmasının bir devamı gibidirler.

"*Hâcet tepeleri*", *dilek pınarları, kuyuları, mağaraları, Pir ocakları*, bunlar eski Türklerde ve bütün Türk Dünyasında görülen, *adak* ve *dilek* yerleridir. *Bez bağlama* veya *paçavra* ile *bayrak dikme* de, bunları süsleyen geleneklerdir.

Ağaçlıklı p ı n a r l a r ile göller de, belki de güzelliklerinden dolayı, köylülerin gönülleri ile gözlerinde derin bir yer tutmuşlardır. Bunlar da erenlerin adlarıyla anılırlar, *bezlerle* süslenirler.

U l u a ğ a ç l a r , *evliya* adı ile anılırlar. Belki de gezinti bahanesi ile ziyaret edilirler. Vezirköprü'deki bu ulu ağaç, bir örnek olarak gösterilebilir.

I s p a r t a 'da, *dağda ateş yakma* ve "*koyunları, ateşten geçirme*" de çok eski bir T ü r k geleneğidir. Dağda yakılan bu ateşin yanında, eğlence ve hâcette bulunma da, eksik edilmiyordu: (s.66).

Ü r ğ ü p 'te, dağların üzerindeki *tekkelerin* yanında, *obaların* kurban vermeleri de, muhteşem bir eski Türk geleneğidir.

M a ğ a r a l a r ın içinde yaygın olarak su kaynakları bulunur. *Zemzem pınarı, Fındık pınarı* gibi, ziyaret ve hâcet yerlerini daha iyi anlayabilmek için, bizim "*sular*" ile ilgili bölümümüze bakılmalıdır.

Hikmet Ta n y u 'nun araştırması, yabancı yer adlarını bir yana bırakırsak, bize eski Türk inanış ve gelenekleri içinde, güzel bir gezinti yaptırmaktadır.

⁸⁵ Bu dua için bk. A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 125-7.

⁸⁶ Aynı eser, s. 44.

DÜNYA'NIN ORTADAĞI

(Türk ve Dünya Kozmogonisinde)

Dünya mitolojilerinde k u t l u d a ğ l a r : Büyük dağlar, diğer kültürlerde olduğu gibi Türklerin de kalplerinde ve din inanışlarında, yer tutmuşlardır. Zirveleri gökleri deler gibi yükselen, başları bulutlar içinde kaybolan bu dağlar, sanki T a n r ı ile konuşur ve ilgi kurar gibi, görünmüşlerdi. Türklerce bunlar, “göğün direği”, veya “yeri bastıran dağlar” gibi, konuşmuşlardı. “Tanrıya giden en yakın yol” da, yine bu dağlar idiler.

A n a d o l u ile O r t a a s y a ’daki böyle büyük dağların çoğu, “T a n r ı ile ilgili Türkçe adlar”, almışlardı. Bu anlayış ve inanış Ç i n , H i n t , İ r a n ve S â m i Dünyalarında da, böyle idi. H u n l a r ı n , K i - l i e n sıradağları, İranlıların E l b u r z dağları, Hint mitolojisinin H i m a l a y a ’ları (Himavat), Çinlilerin K a n - l u n g dağları, Dünya mitolojilerinin ana motiflerini oluşturuyorlardı. Bunlara T ü r - r ı S i n a ve K a f k a s dağlarını da, katabiliriz.

T ü r k l e r i n kutlu dağları, yukarıda geniş olarak söz konusu edilmişti. Göktürklerin, Ö t ü g e n dağı, Uygurların K u t - d a ğ ı , K a d ı r - K a n dağları, Oğuz destanındaki O r - t a g ve K ü r - t a g , Oğuzların K a z ı l ı k dağı ile A n a d o l u ’daki bir çok dağlar, burada yeniden hatırlanmalıdır.

TÜRKLERE GÖRE “DÜNYA DAĞI”

B ü y ü k d e v l e t k u r a n Türklerde, soyutlanmış A l t a y Türklerinde görülen inanış ve geleneklerin çoğu, ayıklanmıştır. O r t a a s y a ’da kalan Türkler, T a n r ı d a ğ l a r ı n ı yine kutlu görmüşler; A n a d o l u ’ya gelen Türkler ise, yeni dağlarına benzer Türkçe sözler ve inanışlarla bağlanmışlardı.

“Yeri bastıran dağlar”: Büyük devlet kuran Türklerde, fazla hurafe, aranmamalıdır. M a c a r kültür çevresine ait, V o g u l kavimlerinin düşündükleri gibi, “T a n r ı dönen dünyanın toprakları dağılmasın diye, toprağı bir dağ kuşağı ile çevirdi” gibi inanışlar, gelişmiş Türklerde kalmamıştır.

“Yer basruku tag, budun basruku beg”. Yani, “Yerin baskısı dağ, milletin baskısı ise bey veya hakandır”. Bu, 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözüdür⁸⁷. “Yeri tutan, dağ, milleti tutan ise, beydir”, diye de yorumlayabiliriz. Bu sözün köklerinde, m i t o l o j i y e giden düşünceler de, yok değildir.

“T a n r ı , dağ ile yeri bastırıp, daha sağlam yaptı”. Eski Türkçesiyle, “T e n g r i , tag birle yerig basurdu”. Bu da, eski kökeninde, m i t o l o j i olan, yeni bir söz⁸⁸.

⁸⁷ Kağgarlı M a h m u d , I, s. 466; Kilişli yayını, I, s. 388. Krşl. B r o c k e l m a n n , Sprichwörter, s. 70.

⁸⁸ Aynı eser, II, s. 77: “Basurdu” = Bastırdı.

Türklerin dağlara kişilik vermeleri üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. “*Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur*”. Bu da, çok eskiden günümüze gelen bir Türk düşüncesidir⁸⁹. Türk destanları, “*Kuz dağları*”⁹⁰ ve “*Kutlu Ardıçlı dağlar*”⁹¹ ile doludur. Çünkü onları besleyen, bu yaylalardır. Bunun için A z e r î Türkleri, yayla dağlarına, “*İl dayağı*” demişlerdi.

Dağların renkleri, Türk kültür araştırmalarında, ayrı bir konudur. D e d e K o r k u t ’ta, “*Kara dağın yükseği oğul! Karağulu gözlerim aydını oğul!*” Ne güzel söylenmiş, bir sözdür⁹². A l t a y v e K u z e y Türk masallarında, *bahadırların vücutları, hatta baldır bacakları bile, dağ sağırlarına benzetilir*⁹³.

Türk gelenek ve destanlarında, “*D ü n y a d a ğ ı*”

A n a d o l u ’ya gelen Türklerde, eski Türk mitolojisinin, Tanrıya ulaşan, “*Aştın dağları*” veya “*Ak-dağları*” kaybolmuş, - özellikle Türk halk edebiyatında-, “*Kaf*” ve “*Tûr*” dağları bunların yerlerini almıştı. Y u n u s E m r e, şöyle diyordu:

“*Kaf dağı zerrem değil, Ay ve Güneş bana kul!*

“*Ben kuş dilin bilürem, söyler Süleyman bana!*

Kuş dilini bilme üzerinde, kuşlar ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durduk. Şimdi de, H a t a y î, yani Ş a h İ s m a î l ’in diliyle bir motife, “*Kırklar yaylasına*” gelelim:

“*Çıktım Kırklar yaylasına, çağırdım Üçler adına,*

“*Yüzümü yerlere sürdüm, Yediler, Kırklar aşına!*

B e k t a ş i devriyeleri içinde, “*Tûr-i Sinâ*” dağına çok rastlanır. Şimdi de M u h y i d d i n A b d a l ’ı dinleyelim:

“*Güller açılır çağında, Kevser ile Tûr dağında,*

“*Bülbüller öter bağında, koyun bile güttüm ben!*

İ s l a m edebiyatı, K a f dağı yerine, T u r - i S i n â ’yı seçmişlerdi. Tanrı ile ilgi kuran bu dağı, mutasavvıflar, ermişliğin ve yüceliğin bir sembolü olarak görürlerdi. S e y y i d N e s i m i ’den dinleyelim:

“*Musa benim kim, Hak ile daim münâcat eylerim!*

“*Gönlüm, Tecelli Tûr’udur, anıñün Tûr olmuşum!*

⁸⁹ Aynı eser, II, s. 103. Krşl. B r o c k ., *Sprichwörter*, 259.

⁹⁰ Aynı eser, I, s. 325. “*Dünyanın yönleri*” bölümümüze bakınız.

⁹¹ *Ağaclar* ile ilgili bölümümüze bakınız.

⁹² *Dede Korkut kitabı*, 55, 115.

⁹³ P o t a n i n, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-batı Moğolistan, Altaylar hakkında)*, SPb., 1883, IV, s. 824. Bk. *Türk Mitolojisi*, I. cilt.

“Tece lli ve Sü d u r” teorisi, burada görülmektedir. İnsanların kendilerini, kutlu ve büyük dağlar gibi yüceltmeğe çalışmaları, A l t a y ve K u z e y Türk destanlarında da görülür. Bunlar üzerinde, durmuştuk.

“Kırk dereyi, bir tepe keser”: Bu da, E r z u r u m ’dan derlenmiştir. Her yerin ortası ve düğümü, dağlar ile tepelerdir.

“Dünya dağı”nın, astronomik temelleri: Bu da, bir düşünce ve inanıştır. G ö ğ ü n d i r e ğ i ile K u t u p y ı l d ı z ı bölümlerimizde, bu anlayış ve inanış üzerinde çok geniş durmuştuk. Bazı Türkler, Kutup yıldızı’na, “*Demir Kazık Baba*”, derlerdi⁹⁴. E l b i s t a n ’da ve N u r h a k dağlarında da, “*Demir Kazık Baba*” vardır. H i n d mitolojisinde bu gök dağı, “*Sumeru*” idi. Zaman zaman bu dağa Türklerden, “*Sumer-Baba*” veya Ata diyenler de vardır.

G ö k t ü r k yazıtlarındaki, “*Tines Oğlu*’nun yattığı” dağı unutmayalım⁹⁵. U y g u r iline yakın “*Altun-Kan*” dağı ise, hanlık ve Tanrılık tanıtmasını taşıyordu⁹⁶. Yine G ö k t ü r k yazıtlarında, A l t ı n dağlardan, çok söz açılıyordu⁹⁷.

A l t a y destanlarında, “Altın dağ”: “... Gök kubbesinin altında, som altından yapılmış bir dağ vardı. Fakat bu dağın tabanı ve etekleri, yeryüzüne kadar inmiyordu. O, göklerin dağı idi. Ulu tanrı B a y - Ü l g e n, yeryüzünü yaratırken, bu dağda oturmuş. Bu dağın doruğunda, gece olmazmış...” Bu dağın çıktığı ve Dünyanın gölgelendiği de, söylenir⁹⁸. Bu, ayrıntıdır.

Doğu S i b i r y a ’ya doğru gidildikçe, motif biraz daha değişir. S o y o t ’lara göre: “... Bu dağ, taştan imiş. Tanrı, insanlar dağın taşlarından korkmasınlar diye, bir h a v a tabakası ile örtmüş ve bir daha gören olmamış⁹⁹...”

Tanrı’nın oturduğu A k - d a ğ l a r : *Aklık*, Türklerin yücelik ve kutluluk sembolüdür. Ya k u t Türklerine göre: “... T a n r ı tahtını, süt akında, 7 k a t l ı bir dağ üzerinde kurmuş. Tahtına 3 basamakla çıkılmış¹⁰⁰...” A b a k a n Tatarlarının Türkçe bir destanında ise şöyle deniliyordu: “... K u z e y d e, büyük bir o k y a n u s vardı. A k - H a n, denizin köpükleri yanındaki, A k - dağ’ın eteklerinde otururdu ve bu kutlu denizden su içerdi¹⁰¹...” Bunlar, halk tekerlemeleri ve atasözleri ile oluşmuş, şiirlerdir¹⁰².

⁹⁴ A. İ n a n, Şamanizm, s. 49.

⁹⁵ T o n y u k u k yazıtı, 47.

⁹⁶ Kaşgarlı M a h m u d, I, s. 91; III, s. 416.

⁹⁷ R a d l o f, *Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei*, I, s. 345; H. N. O r k u n, *Eski Türk Yazıtları*, bk. indeks.

⁹⁸ A. İ n a n, Şamanizm, s. 9.

⁹⁹ W. E b e r h a r d, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 111.

¹⁰⁰ H u d y a k o v, *Verhoyanskii Sbornik: (Verhoyansk’ta derlemeler)*, Irkutsk, 1890, s. 84. “Yedi kat”, bir Türk motifidir.

¹⁰¹ S c h i e f f e r, *Minusinskische Heldensagen der Tataren*, s. 3. Almanca şiir halinde yazılmış bu destanlar, tam bir mitolojidir.

¹⁰² R a d l o f, *Proben*, II, s. 602.

KUTLU DEMİR DAĞLAR

Burada, “Göğün direği” bölümümüzde bu motif üzerinde durmuştuk. E r - g e n e k o n 'a da dönmüş oluyoruz. Bu dağ üzerinde, özellikle A b a k â n Ta- tarları dururlar. A l t a y destanlarına göre,: “Bu dağ üzerinde, 7 t a n r ı (Kuday) bulunuyordu¹⁰³”. Komşu M o ğ o l kesimlerine göre, “bu dağ 3 k a t idi¹⁰⁴”. Aslında A l t a y inanışlarına da sonradan, dış tesirler ile hurafeler gir- miştir.

Dünyanın yaratılışındaki, D ü n y a da ğ l a r ı ' ' : P o t a n i n , Kuzey A l - t a y 'da şöyle bir inanış, derlemiştir: “... D ü n y a yaratılmadan önce, küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek, yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etek- leri de, yeryüzü olmuş. Bu dağa, D e m i r - K a z ı k derlermiş¹⁰⁵”. Bu inanış- ta, H i n t ve A l t a y benzeşmesi görülür.

H i n t ve Ç i n düşüncesi, Kuzey A s y a 'da biraz daha değişiyordu: “... İlk kez bir kaplumbağa yaratılmış Üzerine de S u m e r u adlı dağ kondurul- muş. K u t u p yıldızı, dağın tepesindeymiş. Kaplumbağanın dört ayağı ise, dünyanın 4 k ö ş e s i n e uzanıyormuş¹⁰⁶. İ r a n mitolojisi'ne göre, E l - b u r z dağı, bütün dağların A n a s ı imiş...”.

DAĞLARIN KİŞİLEŞTİRİLMESİ

Türkler dağları, yiğitlere benzetmişlerdi. H i n t Mitolojisinde ise, bütün yüce dağlar, B u d a gibiydi. Dede Korkut'ta¹⁰⁷ ve G ö k t ü r k yazıtlarında¹⁰⁸. “... (Türk milleti), kemiklerin dağ gibi yığıldı (yattın), beyliğe lâıyk (beglik) soy- lu oğlun, kul oldu!...”, deniyordu. M a n a s d e s t a n ı içinde, “dağlar, bü- yük bahadırlar gibi; bahadırlar da, dağ gibi görünüyordı”.

A l t a y - T ü r k düşüncesinde, ‘ ‘ A l t a y 'ın dorukları, H a t u n (Katun), B e y gibi adlar alıyordu. Bunlar, düşünen, konuşan evlenen ruhlar gibi dü- şünülüyordu...” Bir çeşit “animizm” olan bu düşünceler, çok eski olmalıydı- lar. H a n - T a n r ı , K a y r a k a n , B u z d a ğ - A t a gibi doruklar, bize bunu anlatıyorlardı¹⁰⁹. A l t a y dağları, şaman dualarında birer H a n (K a n) gibi tanımlanıyordu.

¹⁰³ K a r y a l a i n e n , FFC, 44, s. 307. Batı Sibirya'daki F i n U g o r kavimleriyle ilgilidir.

¹⁰⁴ P a l l a s , Sammlungen, II, s. 33. Bu derlemelerde B u d a geleneklerinin tesirleri vardır.

¹⁰⁵ P o t a n i n , O ğ e r k i , IV, s. 429. Derlemeler, Kuzey-batı Moğolistan'a aittir. Derlemelerde, G ü n e y kültürlerinden tesirler vardır.

¹⁰⁶ S k a z a n i y a B u r y a t : (Buryat masalları), İ r k u t s k , 1890, s. 140. Derlemelerde, H i n t ve Ç i n tesirleri vardır.

¹⁰⁷ D e d e K o r k u t kitabı, s. 39, 102.

¹⁰⁸ K ü l t e ğ i n yazıtı, Doğu-20.

¹⁰⁹ A . İ n a n , Şamanizm, s. 49. A n a d o l u 'da da düşünce aynıdır.

Düşüncede birlik ve vahdet: Bütün doruklar, bir tek kutlu dorukta birleşiyor: Bu, çok önemli bir düşüncedir. Şöyle deniliyordu: ‘... *Altay*’ların tümü kutlu idi. Göğe yükselen dorukların hepsi, *Tanrı yerine* kadar yükseliyorlardı. *Ulu Tanrı Bay-Ülgen*’in oturduğu *Altın-dağ*’ın, bütün *Altayları temsil etmesi, muhtemeldir*¹¹⁰. Bunun içindir ki, dua edilirken, ‘*Altay dağlarının adını anarak, Kurban veriyorlar, dileklerde bulunuyorlar, ondan sonra da ağlayıp, yalvarıyorlardı*¹¹¹ ...’

Türklerde ulu dağlar, ‘*Ata*’ olarak görülmüyorlar: Bu da önemli bir noktadır. *Altay*’lardaki, *Sagay Türklerinin gelinleri*, dorukları *kayın babaları* gibi görüyorlar ve ‘*Kayın babamız*’, diyorlardı¹¹². Derin vadiler arasında kalmış bazı *Altay Türk kesimleri*, ‘*töredüğümüz dağ*’ da diyorlardı¹¹³. Ancak bu dorukların, ‘*Ata*’ ve ‘*Baba*’ tanımları, daha çok *Türk ulularına, evliyelerine* aitti.

Dünya dağını temsil eden “obalar”

Oba kültü üzerinde, ulu hocamız Prof. Abdulkadir İnan durmuşlardır. Bu yerli inanışı, *Sümerlerin Zikkurat*’ı ve *Hint mitolojisinin Sumeru dağları* ile karıştırmayalım. *Türk obaları*, ‘*ibadet etmek için, taşların yığılmasıyla yapıyan küçük bir tepedir*’. *Dua için*, bazan bir çadır da kurarlar ve buna da ‘*oba*’ derlerdi. *Kurban* da, keserlerdi. *Möğöl kavimlerinde*, *Sumeru dağı kültü* ne benzer, uygulamalar vardır¹¹⁴. Bunlar bazan, yerli inanışlar ile de, benzeşiyorlardı¹¹⁵.

KUTLU DAĞLARDA YAPILAN TÖRENLER

Potapov, ‘*dağlara tapınma ve dua etme*’ üzerinde, çok değerli bir araştırma yapmıştır¹¹⁶. Biz, daha çok yerli motifler üzerinde duracağız. *Çin kaynaklarına göre*, ‘*Gök Türkler, (Altay dağlarından birinin) doruğunu bir miğfere benzetirlermiş. Türk adını da, bu dağın miğfere benzerliğinden, almışlar...*’ *Çingiz Han, Tanrıya şükür ve dua etmek için, Burkan Kaldun dağına çıkardı. Bu dağın üzerinde*, ‘*güneş e doğru 3 kez diz vurur, ve selam*’; verirdi.

¹¹⁰ Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 6. Verbitskiy *Altayskiye İnorodu*: (*Altay halkı*), s. 94’dan.

¹¹¹ Duaların metinleri için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 51.

¹¹² ‘*Kayın babadağlar*’ için bk. Aynı eser, s. 53.

¹¹³ Radlof-Katanof, *Proben*, IX (metin), s. 603. vd. Krşl. A. İnan, aynı eser, s. 53.

¹¹⁴ Banzarof, *Çernaya vera ili Şamanstvo u Mongolov*: (*Möğollarda Kara din veya Şamanlık*), SPb., 1891, s. 19 vd. Çok önemli olan bu değerli eserde, yabancı tesirleri ayıklamak gerekmektedir.

¹¹⁵ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 223 vd. Doğu Altaylara ait olan bu derlemelerde, yazar da dış tesirleri ayıklamağa çalışmıştır.

¹¹⁶ L. P. Potapov, *Kult gor na Altaye*, Sovetskaya Etnografiya, 1946, n. 2, s. 115. Yarısı derleme olan bu araştırma, dağ ve kartal kartal kültürü bakımından, önemlidir.

Dağ başlarında “ateş yakma” ve “kurban töreni”: Bel t i r Türklerine ait bu törenleri, Prof. İ n a n bulup, tanıtmışlardı. Bu Kuzey Türk kesimleri, “*K u r b a n törenine başlamadan önce, d o ğ u d a ve b a t ı d a iki ateş yakıyorlar. Doğudaki ateşe, B ü y ü k a t e ş (Uluğ ot); batıdakine ise, K ü ç ü k a t e ş (Küçük ot) diyorlar. U l u a t e ş t e n , Tanrı'ya gönderilen kurbanlar kızartılıyordu. Kendi yemeklerini ise, Küçük ateşte pişiriyorlardı*¹¹⁷...” Eski T ü r k kültürünün, muhteşem motiflerini taşıyan, bir gelenektir tanrı, d o ğ u d a oturuyor gibidir.

“YER KUŞAĞI” OLAN DAĞLAR

Y e r k u ş a ğ ı üzerinde çeşitli bölümlerimizde durmuştuk. M a c a r kültür çevresinin bir ucu olan V o g u l kesimlerine göre, “*Dünyanın toprakları dağılmasın diye, Tanrı toprakları bir d a ğ k u ş a ğ ı ile çevirmişti...*”. Bu kuşak, U r a l dağları idi. U r a l dağlarına R u s l a r d a , “*Zemnoy poyas*”, yani “*Yer kuşağı*” derler.

K a f dağları da, “*Dünyayı çevreleyen bir kuşak idi. K a f dağının z ü m - r ü t 'ten yaratıldığı ve çevresini bir O k y a n u s 'un çevirdiği de*”, söylenir. U y g u r - T ü r k geleneğinin, “*Yeşim taşı*” dağını, ister istemez hatırlıyoruz.

Mütercim A s ı m E f e n d i , K a f dağı için şöyle diyordu: “*K a f dağı, her sabah güneş çıktığı zaman, yeşil ve mavi görünürmüş... Bu ışıklar, B a h - r i M u h i t e d e , yansır ve deniz de bu rengi alırmış*”. Bu da bir Türk görüşüdür.

İ r a n mitolojisinde dağlar, özellikle E l b u r z , “*iyilik ve faziletin bir sembolü gibi*”, idi¹¹⁸. İ r a n metinlerine göre, Tıpkı K a f dağı gibi, “*E l b u r z dağının çevresi de, bir o k y a n u s ile çevrili imiş*¹¹⁹...”. H i n d mitolojisinde her şey, H i m a l a y a 'nın üzerinde durur. B a b i l düşüncesine göre ise, “*gök ve dünya, bir dağ üzerinde kurulmuştu*¹²⁰. A r a r a t gibi dağlar üzerinde durmayacağız. Avusturalya yerlileri bile, “*Tanrı'ya giden en kısa yolun, dağlar olduğunu*”, düşünüyordular¹²¹.

Önemli olan, insanlığın müşterek düşüncelerini, Türkler ile, yerli inanışlardan ayırmaktadır. T a r i h m e t o d u budur A n a d o l u 'da ve O r t a - a s y a 'da ulu dağlar, Türkçe adlar ile ne güzel anlatılmışlardır. Duygular, Türkçeye yansımışlardır.

¹¹⁷ A . İ n a n , Şamanizm, s. 56.

¹¹⁸ *Bundahišn*, VIII, 2, 5. Bu eski İ r a n kaynağının, M a r q u a r t tarafından yapılan yorumu kullanılmıştır. Eski İ r a n geleneklerini, en iyi bilen M a r q u a r t 'tır.

¹¹⁹ J. A. M c . C u l l o c h , *Encyclopaedia of religion and ethics*, Vol. VIII, s. 886.

¹²⁰ B e a l , *Buddhism in China*, London, 1886, s. 17.

¹²¹ *Encyclopaedia of religion and ethics*, VIII, s. 867.

35. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE AĞAÇ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, doğrudan doğruya ağaçla ilgili veya içlerinde mubarek, kutlu ağaçlar bulunan bir çok destanlardan örnekler sunmuştuk. Ayrıca büyük öncümüz ve hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , *Şamanizm* adlı eserinde, “ağaç kültü” hakkında çok değerli bir bölüm yazmıştır¹. Dış Türklerdeki bu geleneklerin içinde yaşamış ve bu gibi konular üzerinde hayatını vermiş hocamızın, ince ve derin görüşlerine, hiç bir zaman ulaşamayız. Ayrıca onsuz, bir adım bile atamayız. Ancak bizim bu araştırmamıza göre gözatılırsa, materyelin çok daha genişlediği, A n a d o l u geleneklerinin de katıldığı bu bölümde, metod bakımından hocamızın izinde bir adım daha atıldığı görülür. Bu konuda, “*Göğün direği*” bölümümüze bakınız.

Ancak mitoloji, konu ve metodları bakımından, *din tarihi* değildir. Bu, kesin olarak göz önünde tutulmalıdır. *Mitoloji* veya *efsaneler*, kendi kendilerine bir bütündürler. *Efsaneler*, kendi içlerinde veya kendi kültür çevrelerinde karşılaştırılmalıdırlar. Yoksa çeşitli yerlerden alınmış, ağaç ile ilgili inanışları yanyana getirme, -*Uno Harva*’nın yaptığı gibi-, bir *mitoloji araştırması* sayılmaz.

“*Uygur türeyiş destanı*” içinde, Türklerin ağaç ile ilgili, en tipik mitoloji motifini görüyoruz. Bu destanda, ana motif, ağaç idi. 1. cildimizde bu destanı çok geniş olarak ele almış ve incelemiştik. Şimdi destanın kısa bir özünü, yeniden sunmağa çalışalım.

“... *K a r a - K o r u m* çaylarından, iki ırmak vardı. Bunlardan biri *T o ğ - l a*, diğeri de *S e l e n g e* idi. Bu iki ırmak “*K a m l a n c u*” adı verilen bir yerde kavuşurlardı. Bu iki ırmağın *k a v u ş t u ğ u* yerde, “*i k i a ğ a ç*” vardı. Bu ağaçlardan biri, “*f u s u k*”; diğeri de farsların “*n a j*” dedikleri, ağaçlara benziyorlardı. Kışın da bunların yaprakları, servi gibi, dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli, çam fıstığına benzerdi. Diğer ağaca da, “*t u r*” ağacı derlerdi. İki ağaç da, iki dağın arasında yetişmişlerdi.

“Bir gün, bu iki ağacın arasına, gökten bir “*ı ş ı k*” düşmüştü. Bunun üzerine, iki yanındaki dağlar büyümeğe başladı. Halk, şaşkınlıkla yaklaştığında, içeriden güzel bir “*m ü z i k*” sesi duydular. Her gece buraya bir ışık düşmeğe başladı. Işığın çevresinde de, 30 kez “*ş i m ş e k*” çakıyordu. Yine

¹ Abdulkadir İ n a n , *Şamanizm*, ss. 62-65.

aynı yer de 5 tane ç a d ı r kurulmuştu. Bunların her birinde de, b e ş tane ç o c u k oturuyordu. Her çocuğun karşısında, süt dolu birer emzik asılmıştı. Çadırın tabanı da g ü m ü ş l e döşenmişti.

“Halk, diz çöküp, saygı ile s e l â m verdiler. Çocuklardan babalarını sordular. Çocuklar da, o i k i d a ğ ı gösterdiler... Çocuklar, ağaçların karşısında saygı ile eğildiler. Ağaçlar da, dile gelip, onları öğdüler...”

Bu beş çocuktan biri olan *Böğü-Tekin*, sonradan *Böğü Kağan* unvanıyla tanınmış, ünlü bir U y g u r kağanıdır. *Mani dinini*, Uygurlar arasına sokmuştur. *Türk inanışları* ile *Mani dininin* bazı özleri, bu destan içinde bağdaşmışlardır. 1. cildimizde bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk².

Ağaç kovuğu, ırmak ve adacık motifleri

1) O ğ u z d e s t a n ı içinde, *K ı p ç a k - B e g* de “çevresi sarp dağlarla çevreli, bir ırmak ortasındaki, küçük bir adada bulunan, bir ‘a ğ a ç k o ğ u ğ u ’ içinde doğmuştu...”

- 2) O ğ u z H a n , “ikinci karısını, böyle bir adacıktaki, ‘a ğ a ç k o ğ u ğ u içinde bulmuştu”.

- 3) H ı t a y d e v l e t i n i kuracak olan *K i t a n* kavimleri, soyca *P r o t o - M o ğ o l* olmalıydılar. Bununla beraber *T ü r k d e v l e t d ü ş ü n c e s i* ile mitolojisinden, çok derin olarak etkilenmişlerdi. Bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. Onların türeyiş efsanelerine göre, “*E r k e k ata, beyaz bir a t a binmiş ve ı r m a k boyunca, aşağıya doğru inmişti. K a d ı n a t a ise, başka bir ırmak kıyısında, boz bir ö k ü z veya ineğe binmiş ve inmiş, kocası ile, ‘ı r m a k k a v ş a ğ ı ’ üzerinde buluşmuş ve evlenmişlerdi*³...”

“İ k i a ğ a ç ’”, bu efsanede, a n n e v e b a b a y ı göstermiş olmalıydılar. Dış tesirler ile *Mani dini*, kendilerini bu efsanede, açık olarak gösteriyorlardı. Özellikle ağaç motifinde. Ancak, “ağaç ile çevresi”, hep birlikte ve bir bütün olarak ele alındığı zaman, durum değişiyor ve *T ü r k m i t o l o j i motifleri*, ağır basıyorlardı. Konuyu, küçük ayrıntılarla değil; tüm olarak ele alıp, incelemek gereklidir. Bu efsanedeki ağaçların diğer özlerini, bundan sonraki sahifelerimizde ele alacağız.

Hayvancı ve ormanlı Türkler

1. “A ğ a ç k ü l t ü ” ile “o r m a n k ü l t ü ”, görüşümüze göre, birbirinden ayrı olarak incelenmelidir. *O r m a n l ı T ü r k l e r*, yalnızca Altay-

² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 88 vd. Güvencin’den.

³ Hıta y devletinde, yüksek Türk devlet felsefesi ile, *P r o t o - M o ğ o l* kabile geleneği, benzeşmişti: *Türk Mitolojisi*, s. 83.

ların kuzeyi ile kuzey taygalarında görülüyorlardı. Bunlar da büyük devlet kurmamış ve ileri bir kültüre sahip olamamışlardı. Göktürk yazıtlarında adları geçen, “*Bökli Kağan*”, Göktürklerin çok doğularında, belki de *Kadır-gan ormanları* üzerindeki geri *Proto - Moğol* kavimlerdi. Kül Tegin yazıtında da şöyle deniliyordu: “... *Doğuda, gün doğusunda, Bökli Kağan’a kadar, asker gönderivermiş, (akın yapmış)...*” Bu sözlerin eski türkçesi şöyledir: “... *İlgerü, kün togsıkka. Bökli Kagan’ka tegi, süleyi bermiş...*”

2. “*Ormanlı ve bozkırlı halk*” deyişini de, yine Kültegin yazıtında görüyoruz. Bunlar da yine, doğudaki *Proto - Moğol* kavimleri olabilirlerdi. Yazıtta, *bozkırlı* yerine, “*çöl(İ)ig*”, yani *çöllü* sözü kullanılıyordu. Belki de bunlar, *Gobi* çölünün kuzeyindeki vahalarda oturan kavimlerdi. Yazıt, Göktürklerin çevresindeki kavimleri sayarken, şöyle diyordu:

“... *Öne doğru, gün doğusunda, bökli (bükli) çöllig il...*” Yazıttaki eski Türkçesi ise şöyledir: “... *Öngre, kün togsıkda, bökli (bökli) çöl(İ)ig il...*”

Anadolu’da, küçük ağaçlıklı kümelere, “*bük*” adı verilir. Bundan dolayı, yazıtlarda da bu sözü böyle okumak istedik. Ancak eski söylenişinin “*bök*” olabileceğini de düşündük. Bu deyim üzerinde, az sonra daha geniş olarak duracağız.

Göktürklerin doğusunda, *Ormanlı kağanlar* ile *ormanlı iller* başlıyordu. Türklerin daha sonraki *Ağaç-eri* illeri, daha batıda idiler. Aslında bunların adlarına bakarak, ormanlı olduklarını düşünmek de yersizdir. Çünkü bunlar, adlarının anıldığı çağlarda, ormanların içlerinde değil idiler. *Hayvancılık* Göktürkler, elbette ki, *yaylacı* kavimlerdi. Ancak Göktürk illerini gözden geçirdiğimiz zaman, bunlardan hiç birinin sık ormanlar içinde oturmadıklarını görüyoruz.

Çingiz Han çağındaki *Moğollar*, yaşayışlarına ve ekonomik durumlarına göre, başlıca iki bölüme ayrılıyorlardı: 1) *Orman boyları veya avcılar*. - 2) *Bozkır boyları veya hayvancılar*. Kaynaklar, bu ayrılığı kesin olarak yapmışlardı. Bu kesimlerin *Moğolca* adları ise, şöyle idi: *Hoyin irgen* ve *Ke’erün irgen*. Vladimirtsov’a göre *ormanlılar*, Baykal gölü çevrelerinde, yukarı Yenisey kaynaklarında ve İrtiş ırmağı yakınlarında yaşıyorlardı. *Bozkırlı çobanlar* ise, Kulun-Buir gölünden, Altayların güney eteklerine ve Çin duvarına kadar uzanıyorlardı. Devleti kuran ve yaşatanlar, bu halk kesimleridir. Tabii olarak bu tablo, XII. yüzyıl kaynaklarına göre çizilmiştir⁴.

Göktürk yazıtlarının *ormanlılar* için çizdiği tablo da, XII. yüzyıldaki duruma uyuyordu. Konuyu daha çok uzatmıyacağız. *Orman kültü* mese-

⁴ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, tercümesi, s. 56 vd.

lesini, daha sonraya bırakarak, Türklerin kendi evlerinin önündeki, evi süsleyen ve manalandıran ağaçlarıyla söze başlayacağız.

Evin önündeki, ‘‘evin ağacı’’

Konuyu ilk önce, gerçek hayattan alıp, ondan sonra mitolojiye gidelim. Mitoloji de gerçek hayatta görülen ve yaşananların, duyulaştırılması ve kişileştirilmesidir. *Türklerin yaşayışı* ile yola çıkma metoduyla, *Türk mitolojisi* motiflerini bulup, kurabiliriz. A n a d o l u köylerinde de, her evin önünde veya bahçesinde bir u l u a ğ a ç vardır. Bunlar evin süsü ve duygusudur. P ı n a r ile a ğ a ç da, birbirini tamamlayan iki motif olmuştur. Nitekim D e d e K o r k u t ta da, bu güzel ve mutlu kompozisyon, şöyle anlatılmaktadır:

‘‘... (Beyrek), andan babasının ordusuna geldi. Meğer evlerinin önünde bir ‘‘b ü y ü k a ğ a ç’’ var idi. Dibinde, yahşı bir ‘‘b ı n a r’’ var idi. B e y r e k baktı gördü kim küçük (kiçi) kız karındaşı, bınardan su almağa gelir. Kardaş B e y r e k deyü ağlar buzlar, toyun düğünün, kara oldu deyü ağlar⁵...’’

A n a d o l u’da yaşayan biz Türkler için de, yukarıda anlatılan manzara, hiç de yabancı değildir. Elbette ki bizde artık bu ağaçların, din ve mitoloji manaları kalmamıştır. *Ancak bu ağaçlar bizim, ailemizin, evimizin, soyumuzun en değerli haturalarıdır. A n a d o l u’da da bu ağaçlar kesilmez. Ancak bir felâket sonunda, kesilir veya yok olurlar. Her köyün de, kovuklu ve yaşlı bir ağacı bulunur. Bundan dolayı D e d e K o r k u t’taki şu sözler de, bize çok yakın gelirler:*

Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!

1) ‘‘... Han’ım! Yerli kara dağların yıkılmasın! G ö l g e l i c e k a b a a ğ a c ı n kesilmesin⁶...’’

2) ‘‘... G ö l g e l i c e k a b a a ğ a c ı m , kesiliptir!.. Dünyalıdaki, bir kardaşım alınıptır! Ozan senin haberin yok! Çalma ozan, ayıtma ozan⁷...’’ Burada da bir ‘‘ağaç-kardeş’’ eşlemesi görülmektedir. Yukarıda ise, ‘‘dağım ağacım-suyum’’ eşlemeleri görülmüştü.

3) ‘‘... Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır! k a b a a ğ a ç t a n , dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerdi ahır⁸!...’’ D e d e K o r k u t’taki mantık eşlemeleri, hiç şaşmamaktadır. Burada da, ‘‘dağın-suyun-ağaçta, dal budağın’’ eşlemeleri, devam edip, gitmektedir.

⁵ D e d e K o r k u t kitabı, 102-4.

⁶ Aynı eser, 35-4: Dirse Han oğlu Buğaç Han boyu.

⁷ Aynı eser, 105-10: Bamsı Beyrek boyu.

⁸ Aynı eser, 258-5: B a s a t , D e p e g ö z’ü öldürdüğü boyu.

1. “Çocuklar ve ağacın dalı, bu dağ” anlayışı, bu günkü atasözlerimizde de sürüp, gitmektedir. Türklerde yeni nesiller, köklü ve kaba ağacın, dalları ve yaprakları gibi görülmüşlerdir. Yukarıda da görüldüğü gibi, “oğul Beyrek”, ağacın dalı bu dağ; “kardeş Beyrek” de, gölgelice kaba ağaç gibi görülmüş veya öyle anlatılmıştır. “Ağaçların dalları” için, hocamız Prof. Abdulkadir İnan, şu çok eski karakterdeki, değerli bilgileri veriyor: “... Çocuğu olmayan Yakut kadınları, yuva lı kara çam ağacına gelirler, beyaz at derisini ağacın altına sererler ve ağacın altında dua ederler... Bazı ağaçlardan ince ve yapraksız dallar sık olarak görülürler. Uzak-tan bakılınca bu dallar, ‘kuş yuvasını’ andırırlar. Yakutlar buna ‘arık’; Başkurt Türkleri ise, ‘yel yuvası, yani ‘kuş yuvası’ derler’.” Ağaçlardan çocuk isteme üzerinde ayrıca duracağız.

“Gölgelice kaba ağaç”, Dede Korkut kitabının sözleri ve özleyişidir. Ancak bizler gibi herkesin de özlediği, gölgesi bol bir kaba ağaçtır. Kaba ağacın gölgesi yemek yeme, eğlenme yeridir. Dede Korkut kitabında çoban, Kazan’a şöyle diyordu: “... Beli ağam Ka z a n , geceden bir kuzu pişirip, dururum, gel bu ağaç d i b i n e inelüm, yiyelim, dedi¹⁰...” Kaba ve yaşlı ağaç, evimizin, köyümüzün ve bahçemizin bir sembolü idi. Yeniden dönmek üzere bu konuyu, Dede Korkut ’taki şu muhteşem ve görkemli sözlerle bitirelim:

“İlgayuban kara dağım yıkan, Kazan!

“Gölgelice kaba ağacım kesen, Kazan!

“Bıçak alıp, kanatlarım kesen, Kazan!”¹¹.

Ağaç dikme

“Ağaç dikme, sevaptır”: Bu Türklerin, İslâmiyetten önce de, yaygın bir gelenekleri idi. Elbette ki bunun, sembolik, din, inanış ve en eski Türk mitolojisinden gelen, neden ve sebepleri vardı. O s m a n l ı devletinin kuruluşu ile ilgili söylentilerde de, bu inanışın izleri vardır. “Geyikli Baba, Orhan Gazi’nin bahçesine kavak dikeyor” ve yeşeriyor. Bu örnekler, çok daha genişletilebilir. “A h m e d Y e s e v î ’nin ağaç atıp, yeşermesi gibi”... Biz burada, “ağaç kültü” ile “orman kültü”nü, birbirinden ayırmıştık. Ancak dikme konusunda, ağaç ile ormanı yakınlaştıracabiliriz.

“Mezarlara ağaç dikme”, çok eski bir Türk geleneğidir. Antalya’nın Toros yaylalarında *iledin*, yani bir lâdin dalını, mezar üzerine koymak, bir gelenektir. “Ardıç lı mezarlar”, Ortaasya ile Anadol u ’da, çok önemli bir yer tutarlar. Antalya Toroslarında *ardıç ağacı*,

⁹ Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 64.

¹⁰ Dede Korkut kitabı, 49-2.

¹¹ Aynı eser, 149: Uruz Beg’in tutsak olduğu boyu.

dağların en yüksek yerlerine kadar tırmanır. Bunlara, “*mıhlı ardıç*” derler. Üzerlerine de çoğu zaman, *paçavra* bağlanır. O r t a s s y a ’da da *ardıç* yeri-
ne, arça denir. *Ardıçlı mezarlar*, M a n a s destanında da önemli bir yer tutu-
yorlardı. “(Manas Han’ın Kalmuk soylu yiğidi) Alman-Bet, a r ç a l ı (ardıçlı)
m e z a r l a r ı n, tanrısıyla doğmuştu”¹²

2. “*Ardıçlı Mezar hazretleri*” hakkında hocamız Prof. Abdulkadir İnan, çok önemli bir vesika da bulmuş konumuzla ilgili olduğu için, buraya aynen alıyoruz:

“Müslüman olan Alp-Colay’ın bindiği, Boz-kısrak, oğlu Aç-Budan’a şöy-
le demişti: “- Colay beni kurban etsin, başım ile turnaklarımı, A r ç a l ı M e -
z a r Hazretlerine assın, kanımı ve etimi, ite-kuşa koklatmadan gömsün”¹³”
Hocamız, bu *Arçalı Mezar*’ın K ı r g ı z destanlarının bir çok yerlerinde geçti-
ğini söylüyorlar. Bu mezar hikâyesinin ö l ü k ü l t ü ile birlikte a ğ a ç k ü l t ü için
de bir şeyler söylediğini, sözlerine katıyor.

A r d ı ç ağacı üzerinde az sonra daha geniş olarak duracağız. Bu ardıçlar
mezarların üzerine sonradan mı dikiliyordu; yoksa ardıçlı yüksek bölgelere
mi ölümler gömülüyordu? Bunun bilemiyoruz. A n a d o l u ’daki *mıhlı ardıç* ina-
nışı üzerinde durmuştuk.

3. Ruh dinlendiren ağaç:

Ç i n g i z H a n soylarının mezarları üzerine ağaç dikme geleneği de çok
yaygındı. Bu geleneği, Çin’in kuzeyinde devlet kurmuş olan T o b a l a r ’da da
görüyoruz. Bu bir ağaç k ü l t ü mü; yoksa orman k ü l t ü mü idi, bunun üzerinde
duramayacağız. Bu konu üzerinde, B a r t h o l d geniş olarak durmuştu:

“... Ölümünden sonra Ç i n g i z Han, bu ağacın altında gömüldü. Bu ağa-
cın çevresinde, aynı yıl sık bir orman yetişti ki, eski korucular (korukçı) lar
bile... Çingiz’in mezarına nasıl gidilebileceğini bilememişlerdi. Hanların gö-
müleceği yer, yaygın olarak, orman k ü l t ü veya a ğ a ç d i k m e ile tayin edil-
miş olsa gerektir.

“P l a n o C a r p i n i ve arkadaşları bir çalılık yanından geçmişlerdi.
Bu çalılar Ö g e d e y Han tarafından, “r u h u n u n i s t i r a h a t ı ,
dinlenmesi” için dikilmişti. Burada bir dal kesmek bile ölüm cezası ile
yasaklanmıştı”¹⁴...”

4. Mezarlıklara, orman ve ağaç dikme:

B a r t h o l d , İ l h a n l ı Argun Han’ın mezarının adının “our”, yani o r -
m a n olarak okunmasını teklif etmektedir. Mezarlık üzerinde ağaç yetiştir-

¹² Prof. A. İnan, *Makaleler*, s. 140.

¹³ Aynı eser, s. 149; *Manas* destanı üzerine notlar.

¹⁴ W. Barthold, *Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi*: A. İnan, *Makaleler*, s. 375.

mek, ölünün gömüldüğü yeri belirsiz etmek için, en iyi yoldu. *Taş babalar* üzerinde araştırma yapan *Veselo vki y'e göre, ot ve yeşillik ekme* yoluyla mezarlar, daha iyi örtülebiliyorlardı¹⁵. Herhalde bu iş, ölünün gücüne göre yapılıyordu.

Anadolu'da Antalya'daki *Toroslar*da, *mezarlar* üzerine bir *iledin*, yani *lâ d i n* ağacı konuyordu. Bunlar ekilmemiş de olabilirdi. Bununla beraber Anadolu'da, mezarların çevrelerine ağaç ve üzerine çiçek vb. dikme, yaygın bir gelenek halindedir. Bu eski Türk geleneğine göre araştırma yapılırsa, daha pek çok şey bulunabilir.

5. Ağaç ve ‘‘bayrak’’ benzeşmesi:

Bu konu üzerinde, “*Türk Kültür Tarihine Giriş*” adlı eserimizin, 6. cildinde geniş örnek ve vesikalarla durmuştuk. Burada yeri gelmişken, yeni bulduğumuz bir vesikayı sunmağı da, yararlı görüyoruz. Radlof, “*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*” adlı eserinde, *Kuzey - Batı Türklerinden* derlenmiş bir *şarkı* veriyor. Şarkı, baştan aşağıya kadar atasözleriyle oluşmuş gibi, görünmektedir:

“... *Çamin tepesi kırdır; hakanın belgesi ise, bayraktır*¹⁶” Herhalde bunun manası şöyle olmalıdır: Çamların göklere yükselen dorukları kırması veya sislidir. Yüce çamlara benzeyen, hakanın doruğu, belgesi ise, bayraktır. Bunu benzer başka örnekler de sunmuştuk. *Bayrak*, *ulu ağaçlar* gibi yükseliyordu.

6. Tek ağaçlar

Anadolu'da, dağların veya tepelerin üzerindeki ‘‘tek ağaçlar’’, halkın kalbinde sevgi ve saygı ile yer almışlardır. Halk bilgisi araştırmacıları, bu örnekleri çoğaltabilirler. Bu adla anılan yer adları da vardır. Biz araştırmacılara yol gösterebilmek için bir örnek sunacağız. Barthold bu notları *Reşideddin*'den almıştı: “... *Burhan Haldun dağında, tek bir ağaç vardı. Çingiz Han, bu ağacın altında gömülmesini istemişti. Ölümünden sonra Çingiz Han bu ağacın altında gömüldü. Ağacın çevresinde de sık bir orman yetişti*¹⁷...”

Çingiz Han'm mezarı çok gizli idi. Hatta gömenlerin, öldürüldüğü bile söylenir. Bu nedenle adı geçen ağacın bir *makam* olması da düşünülebilir. Çingiz Han bir savaşta, “*bu dağa sığınarak kurtulmuştu. Bundan dolayı dağı selamlamış ve kurban sunmuştu*”. Böyle bir dağda, tek ağacın *kutlu* sayılması da, normal görülebilir.

¹⁵ A. İnönü, *Makaleler*, s. 375. Barthold'un yazısından.

¹⁶ Radlof, *Proben*, IV, s. 139/177: “*Karagay başı kuu bolır; Han bülgüsü tu (tuğ) bolır!*...”

¹⁷ Barthold, aynı eser, bk. *Makaleler*, s. 374.

AĞAÇLARA PAÇAVRA BAĞLAMA VE BAYRAK

Yine yukarıda andığımız eserimizin 6. cildinde *paçavra bağlama* ile *bayrak* arasında bir ilgi kurmağa çalışmıştık. Bu gelenek, *Anadoluda* da çok yaygındır. Özellikle *tek ağaçlar* ile *mezar* yanındaki veya *pınarbaşlarındaki* ağaçlara, yaygın olarak bağlanır. *Anadoluda* bunun çeşitli örnekleriyle, inaniş ve tutumlarını görebiliriz.

1. “*Kutlu* (kutluk) ağaçlara paçavra bağlama”, *Ortaasya* Türklerinde de çok yaygındır. Ancak ağacın kutlu sayılması gerekir. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda bazı güzel örnekler vermiştir. *Kutlu ağaçlara kurban kesilirken, paçavra da bağlanıyordu*¹⁸. *Anadoluda* belki *kurban* ile *paçavra bağlama* birleşik bir tören protokolü ile artık yapılmıyordu. Ancak bizde de *kurban* kesilen *yatır, ziyaret* ve makamların yakınlarında, paçavra bağlanmış ağaç ve çalılıklarda paçavra görülebilir. *Ortaasya’da* *Hocent* şehri yakınında, “*Evlıya kava k*”, yani “*Evlıya tirek*” adı verilen, bir *kava k* da vardır. Bu bölgedeki bazı Türkler de, bazı dağların üzerinde, *evlıya mezarı* bulunduğuna inanıyorlardı. *Dağların doruklarında* kurban kesiyorlar ve ağaçlara da paçavra bağlıyorlardı¹⁹.

2) “*Mezar üzerine tuğ ve bayrak asma*” veya dikme, ağaçlara paçavra bağlama geleneği ile birlikte gidiyordu. Hocamız Abdulkadir İnan, bu gelenekleri gözleriyle görmüş veya yerli Türklerden kulağıyla dinlemiştir. Herhalde *bayrak* gibi bir paçavra bulunamazsa, “*at yelesi veya at kuyruğundan bir kıl*” bırakılıyordu²⁰. Bundan dolayıdır ki “*tuğ ve bayrak*” adlı eserimizde, mezar bayrağı dolayısıyla, bu paçavra bağlama geleneğine önem vermiştik.

BAZI “KUTLU” AĞAÇLAR

1. *Ardıç ağacı*: *Ardıç* sözü ve ağacı, eski *Uygur* yazılarından, güçlü ve öz Türk kesimlerinden derlemeler yapan *Kaşgarlı Mahmud’a* ve oradan da *Anadoluya* kadar gelir. *Kuzey Türkleri* ise *ardıca, arça* derler. *Arça* adını taşıyan pek çok yer de vardır. *Çağatay Türk kültür çevresi* ile *Doğu Türkistan’da* ise *arça* sözü, daha çok *çam fıstığı* manasında söylenmiştir²⁰.

Artuç, yani *ardıç*, 11.yy.da, *Kaşgar’da* iki yer adı olarak görülür²¹. Eski *Uygur* yazılarında, *artuç uruğu*, yani “*ardıç tohumu*”, ilaç olarak kullanılıyordu²². Yine *Uygur* yazılarında, *ardıç ve söğüd* ile ilgili bir

¹⁸ Anohin, *Altay Şamanlığına ait Maddeler: Tercümesi için bk. A. İnan, Makaleler*, s. 468.

¹⁹ Aynı eser, a. yer.

²⁰ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 315.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95. *Anadoluda* da, “*artuç/ardıç*” geleneği devam eder.

²² R. Rahmeti, *Uigurische Heilkunde*, II, 3, 177.

şiiir görölüyordu: ‘ ‘*A r d ı ç v e s ö ğ ü d budağı (butakı), yüz türlü yırgalanır (ırgalur)*’²³. Bu sözlerin niçin söylendiğini bilemiyoruz.

a) “Kızın, ardıç gibi sallanması”: Bu söz ve benzetiş, 11. yüzyılda derlenmiş, eski Türk şiirlerinde görölüyordu. Eski türkçesinde, “*yaylır anın artuçı*”, deniyordu. Kaşgarlı Mahmud bu sözü, “*kız iki yanına ardıç gibi yayılır, salınır*”, diye yorumluyordu²⁴. Ancak burada, “*kızın ardıcı*” gibi bir mana gizli kalmaktadır. Bu kadar güzel ağaç ve çiçek var iken kızlar, niçin ardıca benzetiliyordu.

b) “Ay hâlesi ve ardıç ağacı”: Bizde *ay ağılı*, en güzel şeylerden biridir. Yine 11. yüzyıl eski Türk şiirinde de, *ay ağılı*, yani *ay evi* ile *ardıç dalı* veya *budağı* arasında, bir eşleme yapılıyordu: “*Kim demiştir (ayıp) ve kulak işitmiştir ki, ay evi (yani ağılı), ardıç dalıdır*”. Kaşgarlı Mahmud, bunu böyle tercüme ediyor; ancak yorumunu çelişkili yapıyordu: “*Burada cariye-leri anlatıyor, yüzünü aya ve boyunu da, dala benzetiyor*”²⁵. Yani eski türkçe, “*ay evi*”, *artuç butak*” sözü, karanlıkta kalıyordu. İçindeki derin manayı sezemiyoruz. Ancak güzel ve boylu kızların ardıç dalına benzetildiğini de, ikinci bir örnekle görmüş oluyoruz.

c) “Ardıçlar ve dizgin” benzeştirmesi: Eski Türk halk edebiyatı tabiat ile içiçedir. *Ardıçları da kişileştiriyor* ve kendi günlük hayatı ile birleştiriyordu. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiiri dağları, ırmakları ve yamaçlarındaki ardıçları anlatırken, şöyle diyordu: “*Ta m g a s u y u , (taşra) çıkıp, dağı geçer; çevresinde biten a r d ı ç l a r ı , dizginle yedeğinde (götürür, yerter)*”. Bizim bu şiirden anladığımız budur. Ancak tercümesinde “*çevresinde sıra sıra ardıçlar yetişiyordu*”, gibi bir yoruma gidiliyordu²⁶. Brockelmann’ın yorumu da, bizimkine yakındır²⁷.

d) Dağ ardıçları ve keklikler: Yine 11. yüz yıl örneklerinde, “*tag artuçlandı*”, yani *dağ ardıçlandı* gibi sözler görüyoruz²⁸ Bilindiği üzere ardıç, yapraklarını çok az döker. Yeni bir ardıç ormanı mı doğdu? Böyle mi denmek isteniyor? Bilemiyoruz.

“*Ardıcın kozu olmaz, yalancının sözü olmaz*” deyişi de bir A n a d o l u atasözüdür. Gerçekten ardıç, dayanıklı bir odun değildir. Ayrıca *ardıç ve keklik* üzerine çok şeyler söylenmiştir. Çünkü ardıçlı yerlerde keklik çok olur.

2. El m a a ğ a c ı : Elma ile elma ağacının Türklerde ayrı bir yeri vardır. Anlaşıyor ki Türkler, elmayı çok erken çağlardan beri tanıyorlardı. O r -

²³ *Türkische Turfan Texte*, I, 165.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 412. Sözüün manası, karanlıktır.

²⁵ Aynı eser, I, 377: Söz ve yorumu, karanlıktır.

²⁶ Aynı eser, I, 424: *Ardıçlara* kişilik veriyor.

²⁷ Brockelmann, AM I, 29, 2a.

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 312.

t a a s y a 'da *Almalık* gibi bir şehrin bulunması; ayrıca Alma-Ata gibi bir *evliya makamının* kaynaklarda anılması, bunu gösteren başka izlerdir. A n a d o l u masallarında da, elmanın ayrı bir yeri vardır: a) *Çocukları olmayan çiftlere bir derviş veya Hızır (?), bir elma verir ve yemelerini öğütler.* - b) *Güveyinin yeni gelen gelinin önüne elma atması.* - c) *Sevgiliye, sevgi belgesi olarak elma göndermesi.* - d) *elma ağacının kuruması, gibi*²⁹...

“Kısırlık ve elma” ilişkisi, A n a d o l u 'da olduğu gibi, M a n a s destanı içinde de görülüyordu. *Ya k u p H a n*, çocuğu olmayan karısı için, “*gidip, elma ağacının altında yuvarlanmıyor*”, diye şikâyet ediyordu. Bunun üzerinde çok yerde durmuştuk. Yine K ı r g ı z şiirlerinde *Koşa*, kıyılarda biten s a k s a u l ağacının tohumlarını, yalancı elmalara benzetiyordu³⁰. Şiirin içinde, bunun da ayrı bir manası vardır.

“Güz elması”, Türklerde yanakların bir güzelliği ve sağlık belgesi gibi görülmüştür. D e d e K o r k u t kitabında sık sık şöyle dendiği görülür: “*Güz almasına benzer al yanaklım!*” Bu sözlerin pek çok çeşitlemelerini biliyoruz. “*E k ş i e l m a*” içinde, 11. yüzyılda halk ağzından derlenmiş çok güzel bir atasözü tanıyoruz³¹: “*Atası ekşi (acığ) elma yese, oğlunun dişi kamaşır (kamar)*” *K u t a d g u B i l i g* içinde, elma ile ilgili bilgi bulamıyoruz.

3. K a v a k a ğ a c ı: A n a d o l u masallarında da kavak ile ilgili motiflere rastlanır. Ancak konuya ilk önce dış Türklerden başlayalım: “*E v l i y a K a v a k*”, yani “*Evliya tirek*”, Hocend şehrinde bulunuyordu. “*Çocuğu olmayan kadınlar, bu ağacın dibine gidiyor ve dua edip, paçavra bağlıyorlardı*”. Bu notu, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n vermiştir³². A n a d o l u 'da yalnızca kavağın mübarekliği pek görülmüyor.

“*D i r e k*” sözümüzün bir karşılığı olarak, “*tirek ve terek*” deyimleri, K u z e y Türklerinde, k a v a k için de, söylenir. Tabii olarak A n a d o l u 'daki kavak türleri ile O r t a a s y a 'dakiler arasında da bazı ayrılıklar vardır. Bunun için kavak hakkında söylenen deyimler üzerinde duramayacağız. K u z e ylerdeki *Teleüt* Türkleri, “*kavaktan yüksek ağaç yok*”, derlerdi³³. Göğ e n çok uzanan ve göğ e yakın olan ağaçtır. Bu konu üzerinde, göğün direği gibi kabul edilen ağaçlar ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ayrıca, “*Temir terek*”, yani “*D e m i r k a v a k*” anlayışı ve deyişini de, bundan dolayı masallarda ve K u z e y - T ü r k mitolojisinde görebiliyoruz³⁴.

²⁹ W. Eberhard, *Typen der Türkischer Volksmärchen*, s. 430.

³⁰ Radlof, *Proben*, III, s. 34/42: “... Söksöl kunga biter, bas (başı) almalı...” *K o ş a* ile *B i k e* 'nin atışmasında.

³¹ Kaşgarlı Mah m u d, III, s. 311: *Açığ alma* - *Acı (?) ekşi elma*.

³² A. İ n a n, *Müslüman Türklerde şamanizm kalıntıları*, Makaleler, s. 468.

³³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1062. Kavak, yani “*terek*” maddesi.

³⁴ Aynı eser, a. yer. “*Pay-terek*”, yani B a y k a v a k da denilir. “*Temir-terek*”, daha yerli ve eski bir deyimdir.

‘‘Rüya da kavak’’: Rüya da bir ağacın çıkıp, büyümesi, Batı Türklerinde daha çok bir hükümdârlık veya güç kazanma sembolü olarak görül-müştür. Nitekim Ebûlgazi Bahadır Han’ın, *Şecere-i Terâkime*, yani Türklerin şeceresi adlı kitabında, böyle bir motifi görebiliyoruz:

‘‘... *Kerence-Hoca’nın oğlu Togurmuş, işini gücünü yoluna koyduktan sonra, çok yıllar önce görmüş olduğu bir rüyayı hatırlamış: Bu rüya-da, göğsünden bir ağaç çıkmış, göğermiş. Yükselmiş, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş, Togurmuş, sabah olunca Miran-Kâhin’e koşmuş ve rüyasını anlatmış. O da şöyle demiş:*

- ‘‘*Sakin bu rüyayı hiç kimseye söyleme. Bu, çok iyi bir rüyadır*’’³⁵ Bunun örneklerini, Osmanlı geleneklerinde de görebiliriz. *Togurmuş*, yani *Doğurmuş*, sonradan çok güç sahibi olmuştur.

‘‘Ölüm ve dirilme sembolü’’, kavak: Bu motif, özellikle *Manas* destanında çok görülüyordu. ‘‘*Ocak’tan kavağın çıkıp, göğermesi ve göklere doğru tırmanması*’’ iyi bir alâmet idi³⁶. *Manas* Han’ın dirilmesi de böyle bir rüya ile bağlanmıştı:

‘‘... *Manas’ın hatunu Kanıkey, bir rüya görmüş ve hemen koşa-rak, kayın babası Yakup Han’a anlatmış: “- Çok karanlık bir gecede, birden parlak bir ay çıktı. Çok karanlık bir günde, birden bir güneş çıktı. Birden bir kavak çıkmış, göklere kadar yükselmişti. Kavağın dalların-dan birini sen; birini de annesi eğmiş, dallara tırmanarak, göklere çıkmıştınız*’’³⁷...’’ Bu rüyadan sonra, *Manas*’ın diriliş haberi gelmişti. Ölüm sembolü olarak bir kavağın çıkması ise, *Manas*’ın oğlu *Semetey*’in destanında görülüyordu:

‘‘*Semetey’in hatunu Ay-Çörek bir rüya görüyor. Rüya da, bir de-niz ortasında bir kavak görülüyor. Bütün evliyalar ile ruhlar buraya topla-nıyorlar, ata biniyorlar ve bir kurban istiyorlar*’’³⁸...’’ Bunun üzerine *Semetey*’in hatunu kocasının yola çıkmasını önlemek istiyor. Fakat başaramıyor. Bundan sonra *Semetey*’in ölüm haberi geliyor...

‘‘*Ruhlar ve kavak*’’: *Anadoluda* da, bu anlayışla bürülenmiş kavak motifli masallar görülür. Ancak görüşümüze göre bu masallar, iyi der-lenmemişlerdir. Bu konu üzerinde az sonra duracağız. Kavaklarda, bazan iyi ruhlar ve bazan da kötü ruhlar görülüyordu. Belki bu motiflerin derinlerin-de, hayat ağacı anlayışı da yatabilirdi.

³⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 35: *Şecere-i Terâkime*’den.

³⁶ Aynı eser, s. 514: *Manas* destanından.

³⁷ Aynı eser, a. yer: Rüya da, ‘‘kavağın çıkıp, yüceleşmesi’’.

³⁸ Aynı eser, a. yer: *Manas*’ın oğlu *Semetey* destanından.

Tepe göz motifinin, İç Asya benzerlerinden biri olan *Er-Töştük* destanında da böyle bir ağaç görebiliyoruz: “...Oğlan, eğri büğrü bir k a v a k altında konaklar... Bir şeyini unuttur... Yeniden almağa gittiğinde, eğri kavağın altında bir devin oturduğunu görür... Oğlana uçan atı *Çal-Kuyruk*, öğüt verir³⁹...” Eğri Kavak motifini, Anadolu’da da göreceğiz.

“Pınardan kavak çıkması” gibi bir motifi de Anadolu’da görüyoruz. *Elvan* ve *Gemlik* bölgelerinde toplanmış masalarda, “*şehzade bir pınara düşüyor ve orada öldürülüyor. Pınardan bir k a v a k çıkıyor. O kavağı da kesiyorlar*”, böylece hayatına son veriyorlar⁴⁰. Herhalde bu kavak, şehzadenin ruhunun bir görüntüsü idi. *Nar tanesi* adlı yine bir Anadolu masasında ise, “*üvey annesinden kaçan bir kız, kuş donuna giriyor ve saklanıyor, fakat öldürülüyor. Kuşun kanından bir kavak göğeriye. Bu kavaktan da kız çıkıyor. Üvey annesi öldürülüyor ve kız sevgiliyle evleniyor*”⁴¹...” *Hızır*’ın da rol aldığı “*iki sihirli kavak*” masalı ise, çok karışıktır⁴².

“Secde eden kavak” da, Ali Rıza Yalğın’ın kitabında ve derlemelerinde görülüyordu: “*Göksün’de bir kavak ağacı, rüzgârdan güneye doğru devrilmişti. Halk bunu, ‘k a v a k s e c d e e t t i’ diye yorumlamıştı. Fakat öğretmenler buna kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi*”⁴³. Kavak secde eder mi? Bu, başka bir şeydir. Önemli olan inanıştır. Nitekim öğretmenler de kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi.

“Ak-kavak kıızı”: Bu masal da, Ali Rıza Yalğın tarafından derlenmiştir. Dede Korkut kitabındaki *Bey-Beyrek* hikâyesinin bir Güneydoğu Anadolu örneğidir: “*Bir derviş, oğlanın adını, Beyböyreğ; tayının adını da Bengi-boz kor*”. Oğlan adını duyduğu, “*Ak-kavak kızını almağa gider. Atı, Bengi-boz da konuşur ve oğlana akıl verir*.” Bir Altay - Türk destanında olduğu gibi.. *Bey-Beyrek*, Dede Korkut kitabında olduğu gibi, “*Ak-k a v a k kıızı ile güreşir ve kıızı yener. Kız böylece Bey-Beyrek’e teslim olur*. Bundan sonra destanın, yeni katkıları başlar. *Uyuz-pınarı, Uyku-pınarı* gibi, pınar motifleri yer alır. Masal, sonra yeni Dede Korkut motifleri ile çerçevesi içine girer. Masalın başlangıcında, “*Ak-k a v a k kıızı, kötü bir ruh ve korkunç bir cadı*” gibi sunulur. Ancak sonradan, iyi bir sevgili haline dönüşür⁴⁴.

d) “Kavakta bir kız bulma” motifi, Ankara ve Çankırı’da derlenmiş olan, *Kamber* adlı bir masalda görülür. *Kamber*, kavakta bir kız

³⁹ Aynı eser, a. yer: *Er-Töştük* destanından.

⁴⁰ W. Eberhard, *Typen der Türkische Volksmärchen*, s. 182.

⁴¹ Aynı eser, s. 186.

⁴² Aynı eser, a. yer.

⁴³ Ali Rıza Yalğın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 362.

⁴⁴ A. R. Yalğın, aynı eser, II, s. 91.

bulur ve onunla evlenir⁴⁵... Kavağa çıkan kızlara, başka A n a d o l u masallarında da rastlanır⁴⁶.

“Kızların kavağa çıkması”, gerçek hayatta, başka nedenlerle de duyulmuştur. Söylendiğine göre bazı yerlerde, mart ayında kızlar kavağa çıkarılmış ve *kedi* gibi bağırırlarmış. Bağdırdıktan sonra da, utanırlarmış ve “*adetiniz batsın*”, diye de halka seslenirlermiş. Böylece koca ararlarmış. Belki eskiden, böyle şeyler de oluyormuş!

“Uzun kavak hazreti”, diye başlayan tekerlemeler de vardır. A n a d o l u’daki bu sözlerde görülen “*hazret*” deymi şaka yoluyla mı söyleniyordu; yoksa eski bir geleneğin bir devamı veya izi miydi? Görülüyor ki bu konular, daha da genişletilebilir.

U l u k a v a k , yani “*Bay-terek*”, daha çok *gök direği* anlayışıyla ilgili motiflerdir. Bundan dolayı bu konulara, az sonra döneceğiz. Kavak ile ilgili sözlerimizi, D e d e K o r k u t ’un şu muhteşem ve görkemli deyişiyle bitirelim:

“*Hanım Kazan! ünüm anla, sözüm dinle!*

“*Alan sabah durmuşsun!*

“*Ağ ormana girmişsin!*

“*Ağ k a v a ğ ı n budağından yırgayuban geçmişsin*”⁴⁷..”

4. Ç a m a ğ a c ı : K u z e y - T ü r k destanlarında çam, önemli bir yer tutar. Çünkü bu bölgelerde, daha çok yaygın olan ağaç, çamdır. A l t a y destanlarında *dünya ağacı* veya *gök direği*, bir çam idi⁴⁸. Halbuki bu dünya ağacı, Türk mitolojisinde kayın ve bazan da kavak idi. Yani kuzeye doğru çıkıldıkça, efsaneler ile masallarda, çam ağacı önem kazanıyordu.

“*Dağların kadısı katran, müftüsü ç a m d ı r*” : A . R ı z a Y a l ğ ı n bu sözü *Aladağ*’ında duymuştu. *Binboğa*’da ise ona, şöyle denmişti: “*Dağların kadısı kamalak, müftüsü ç a m d ı r*”⁴⁹. Görülüyor ki bizim T o r o s l a r d a da çam, müftü oluyordu. Bu sözün de aslına inmek gereklidir.

5. Ç ı n a r A ğ a c ı : A n a d o l u ’da çınar ile ilgili inanışlarda, Türklerden önceki kültürler ile dinlerin de devamı ve izleri vardır. Bundan dolayı dikkatli olunmalıdır. Her ne olursa olsun Türkler de çınarı, bir *ulu ağaç* veya D e d e K o r k u t ’un diliyle, bir *kaba ağaç* olarak saymışlardır. *İdege-bey Des-*

⁴⁵ W. Eberhard, aynı eser, s. 284.

⁴⁶ Aynı eser, s. 187.

⁴⁷ *Dede Korkut kitabı*, 110.

⁴⁸ U. Harva, *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 52. Dünya ağacı bölümü.

⁴⁹ Ali Rıza Yalğın, aynı eser, II, ss. 12, 175.

tanı içinde baba, oğul *M u r a d ı m* için, “*çınardan bir beşik yaptırmıştı*⁵⁰”. Susam kürkü soğuk olur diye, “*gök sincab (tiyin) ile de beietmişti...*”

A n a d o l u masallarında *çınar*, ulu bir ağaç olarak görünüyordu. *H a r a - m î M e h m e d* masalında, “*şehzade haramîyi, bir pınardan atına su verirken, bir çınara saklanmış olarak bulmuştuk*⁵¹...” Burada da “*pınar-at-ulu ağaç*” motifleri, yanyana görülmektedirler. Çınarı bir ulu ağaç olarak kabul edersek, Anadolu masallarında buna benzer başka anmaları da açıklayabiliriz⁵².

A n a d o l u masallarında *meşe*, *saksaul* hakkında da, bazı düşünceler vardır. *Meşe* ve *saksaul* üzerinde *O r t a s y a* masallarında da, benzer görüşler yer alıyordu⁵³. Hangi bölgede ne tür ağaç bol ise, masal motifleri de onlar üzerinde toplanıyordu.

6. Kayın ağacı: Kayın ağacının Türk mitolojisi ile masallarındaki yeri, çok bambaşkadır. Yalnız Ortaasya’daki kayın ile, *A n a d o l u*’da *kayın* denilen ağaç arasında ayrılık vardır. Ancak her ikisi de birbirine benzerler. *O r t a v e K u z e y A s y a*’daki *kayın*, (al.*Birke*), *A n a d o l u*’da *y o k - t u r*. *A n a d o l u*’da *karaağaç* adı ile unılan ağaca, (a.*Buche*), *kayın* denilir. Bunları bilmede, bir yarar vardır. Ancak, “*kayın geleneğinin Ortaasya’dan Anadolu’ya nasıl gelmiş olduğunu göstermesi bakımından da*” bu örnek, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir değer taşır.

a) “*D e d e K o r k u t*’ta *kayın*”, ancak oklar dolayısıyla geçmektedir. *O s m a n l ı ok-nâme*’lerine göre, herhalde *Fatih*’e kadar Osmanlı okları da *kayın* ağacından yapılıyordu. Bu, hangi *kayın* idi? Ortaasya’daki *kayın*ları, *A n a d o l u*’da bulabilmek çok zordur. Her ne ise... *D e d e K o r k u t*’ta *kayın*, şu nedenlerle geçiyordu:

1) “*Üç yelekli kayın oklar atıldı*” (DK,63-11). - 2) “*Kargı dilli kayın oklar atıldı...*” (132). - 3) “*Koşa burçtan, kayın oku eğlenmeyen, Yağrınçı oğlu İl-Almış...*” (205) - 4) “*Kayın dalı yeleğinden, som altınlı benim okum!..*” (207).

b) “*G ö k - d ü n y a ağacı* olarak *kayın*”: Yerden göklere uzanan mitolojik bir ağaç motifi, hemen hemen pek çok dünya mitolojilerinde görülür. *Göğün direği* ile ilgili bölümümüzde bu konuya daha geniş olarak döneceğiz. *A l t a y* - Türk mitolojisindeki bu *dünya ağacı* için, *Bay-Kayın*g adı verilirdi. Yukarıdaki *kavak* bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, göklere yükselen *kavğa* da, “*Bay-Terek*” adı verilmişti. Buradaki *terek*, *tirek* sözleri, bizim *di-rek* sözümüzün başka bir anlayışıdır.

⁵⁰ Radlof, *Proben* IV, s. 136/173: *M u r n d ı m* destanından.

⁵¹ W. Eberhard, aynı eser, s. 166.

⁵² Aynı eser, s. 288 vd.

⁵³ *Proben*, III, s. 34/42: Ulu *Birke* ve *Koşa*’nın atışmalarında. *Koşa*, bir “*Seyyid*” idi.

Bay - Kayın anlayışını, Altay - Türk şamanizminin en iyi bir araştırmacısı olan Anohin açıklamıştır. Ona göre Bay-kayın'ın resmi Altay şamanlarının davulları üzerinde de görülüyordu: “Bu mubarek kayın, ebe kuşağı'nın altına kadar uzanıyordu. Önceleri her halde tanrı ile bir imiş ki, bunun için tanrıdan ayrılan kayın, (Kudaydan ayrılgan kayın) adı veriliyordu. Bu ağacın üzerine yıldırım da düşmüyordu⁵⁴. Kurban töreni de, sembolik olarak bu kayının dibinde yapılıyordu.

“Bay-yığaç, Bay-ağaç, gibi yer adları, 11. yüzyılda, yani Kaşgarlı Mahmud çağında, İslâmiyeti kabul etmiş Türkler arasında da görülüyordu. Küçe ile Uç şehirleri arasında ve Uç'a yakın bir yer adı idi⁵⁵.

“Mukaddes veya mubarek kayın”, Kuzey Türklerinin efsaneleri ile törenlerinde önemli bir yer tutardı. Hocamız Abdulkadir İnan, müslüman şamanların bile, afsun yaparken, ellerinde bir kayın dalı bulundurdıklarını görmüştü. Bu mubarek kayınlar için söylenen dualar, pek çoktur. Bunlardan hocamızın seçtiği bir duayı burada sunalım⁵⁶. Çünkü bu duadan, mukaddes kayının nasıl olduğunu da öğrenebiliyoruz:

“Altın yapraklı mubarek (kutluk) kayın! Sekiz gölgeli mukaddes kayın! Dokuz köklü altın yapraklı Bay kayın! Ey mubarek kayın ağacı, sana kara yanaklı bir ak kuzu kurban ediyorum!”

c) “Hızır ve kayın ağacı”: Bu kitapta, Türklerde Hızır anlayışı ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Yani Türkler, İslâmiyetten çok önceleri de, kendilerine göre “ilâhî bir ihtiyar” motifine sahip idiler. Bu sakallı ve yaşlı kişi, yiğitlere ve insanlara yardım ediyordu. Çok kuzeylerdeki Türk masallarında, “Hızır-deniz-kayın-ad verme” motifleri, yanyana görülüyordu. Bunlardan birini, çok kısa bir dille sunmağa çalışalım:

‘Ay-Manguş’un kendisi fakir bir öksüz. Atı ise eversiz. Deniz kıyısındaki kayın ağacının altında yatıyor. (Bu kayın, Bay-Kayın olmalıdır). Çünkü atı ona, öyle öğütlemiş. Bir ara kayın ağacının üzerindeki bir ak sakallı, yiğidi çağırıyordu. “Sana adını vereyim”, diyor. Ayrıca, “ben insanoglu değilim”, diye de bir açıklamada bulunuyor...”⁵⁷. Ak-sakallı, yiğide adını vermekle, ona yardım ediyor ve belki de bir ilâhî güç veriyordu.

İslâmiyetteki Hızır da, bazı çevrelerce Tûba ağacı ile ilgili görülmüştür. Evliya Çelebi'ye göre Nogay Tatarları ile müslüman Dağıstanlılar, bir ağaca tapıyorlar ve hazan da bu ağacın içine ibadet için, mihrab ya-

⁵⁴ Anohin, Altay Şamanizmine ait Maddeler, bk. A. İnan, Makaleler, s. 447.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 158. Bu şehirler, Tanrıdağlarının güneyindeki, ipekyolu üzerindedirler.

⁵⁶ A. İnan, Şamanizm, s. 64.

⁵⁷ Proben, I, s. 331/335. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir. Olaylar, göklerde geçer.

piyorlarmış. Onlara göre, “*bu ağaç, İskender’e Cebrail’in eliyle gönderilen Tû b a ağacının dalından bitmiştir. Bu dal bu yere, H ı z ı r eliyle dikilmiştir...*” Bu notu ve vesikayı, Hocamız Abdulkadir İ n a n bulmuştur⁵⁸. R a d l o f’a göre, “*Kuzeylerdeki Şor Türkleri, mukaddes bir kayın yanında, a t a y a k u r b a n veriyorlar ve buna, “şajil” diyorlardı*”⁵⁹. Bu konu üzerinde, ağaç-ata ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Ağaçlara “Saygı”

Mukaddes ağaç ile mubarek (*kutlu*) ağaçları birbirinden ayırmak gerekir. *Mukaddes* ile *mubarek* sözlerinde, derin bir mana ayrılığı vardır. Eski Türkçede *ıduk* ile *kutlug* sözleri arasındaki ince bir ayrılık olduğu gibi... 11. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud*, şöyle diyordu: *Kâfirler, (yani müslüman olmayan Türkler), büyük bir dağ gibi, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye, “T e n g r i” derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde eder, yükünürlerdi*⁶⁰...” Konuyu bu kadar basit olarak ele almak doğru olmasa gerektir. Saygı, başka; tapma ise başka şeydir. Tarihçi G e r d i z i d e, kuzeydeki *Kırgız Türklerinin, “güzel ağaçlara tapındıklarını”*, söz konusu ediyordu⁶¹. Herhalde vadiler ile ormanlar arasında veya dağların yüksek yerlerinde kalmış Türklerde böyle inanışlar olabilir.

“*Kaba ağacın kesilmesin*”: D e d e K o r k u t’ta dua edilip, *alkış* yapılırken, “*kaba ağacın kesilmesin*” diyesöylenen söz, saygı, hayat ve yurt anlayışlarıyla dolu, derin bir manayı anlatıyordu. Türklerdeki ağaç sevgisi ile saygısını, her zaman tapınma ile yorumlamak doğru değildir. Tapınma, belki *Oğuzlarda* saygıya dönüşüyordu.

DÜNYA AĞACI

Bu konu üzerinde, “*göğün direği*” ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Bu ağaç, dünya mitolojilerinde, “*hayat ağacı*” olarak da anılmış ve o manada anlaşılmıştır. Bu meseleleri 1. cildimizde ve bu kitapta geniş olarak ele almış bulunuyoruz. Konuyu şöyle bir özetlemede de yarar vardır:

“*D e m i r - k a v a k*” motifini de, yine Türklere göre, yerli bir inanış olarak görebiliriz. Bir çeşit göğün direği olan bu kavak, A l t a y - T ü r k masallarında, “*Temir-terek*” adıyla geçer⁶². *Terek, tirek* ve *direk* sözleri, ma-

⁵⁸ A. İnan, *Şamanizm*, s. 64.

⁵⁹ Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 980.

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 377. Aslında Kaşgarlı Mahmud da kitabında sık sık, *Tanrı’ya “Tengri”* diyordu.

⁶¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 8: Gerdizî’den.

⁶² Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1062. “*Kutup yıldızı*” bölümüne bakınız.

na bakımından da birbirlerine yakındırlar. Ayrıca Türklerin *kutup yıldızı* için söyledikleri, *demir kazık* sözünü de unutmayalım.

Ö n a s y a mitolojilerinde de bir *bakır ağaç* motifi görülüyordu. Ya k u t 'a göre, bu ağacın gölgesinde, 1000 kişi barınabilirdi. Ancak Türklerdeki *Demir-kavak* anlayışını destekleyen, başka motifler de vardır. *Demir dağ*, gibi... K ı r g ı z -Türk destanlarında, *Munar adı verilen çok büyük bir ağaç vardı*⁶³.

Altaylarda, "Dünya ağacı"

Uno Harva, Asya'nın en doğusuyla, batısındaki bilgileri ana çizgileriyle toplayıp, dünyadaki diğer paralelleriyle karşılaştırmak istemiştir⁶⁴. Ancak Uno H a r v a 'da ne bir Türkoloji ve ne de bir tarih bilgisi vardır. Bu bakımdan görüşlerini, yeniden bir tenkid süzgecinden geçirip, eleştirmek gereklidir:

1) "Demir dağ üzerindeki Huş ağacı": Bu inanış, dış tesirlerin az girdiği, A b a k a n Türklerinin alplik destanlarında görülüyordu: "... *Dünyanın ortasında bir d e m i r d a ğ v a r d ı . B u d e m i r d a ğ ı n ü z e r i n d e d e , 7 d a l l ı b e - y a z b i r h u ş a ğ a c ı b u l u n u y o r d u . . .*" H u ş ağacı ile dallarının sayısının 7 olması, Ön ve Güney Asya'nın tesirlerini göstermektedir. M o ğ o l kavimlerinde ise, Hind ve T i b e t tesirleri, daha çoktur.

2) "Tanrıların atlarını bağladıkları ağaç": Bu daha çok *P o t a n i n* tarafından derlenmiş O r t a s y a inançlarında görülür. Bu konu üzerinde, göğü direği ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ancak Uno H a r v a 'nın O s t i y a k l a r ı n 7 k a t l ı ağaçlarıyla bunu karşılaştırmasına bir gerek yoktur. Çünkü Ostiyaklarda, belli başlı bir at kültürü bulunmuyordu. C a s t r e n 'in topladığı bir Altay efsanesine göre ise, "*büyük bir dağın dibindedik yamaçlı bir ırmak vardı. Bu dik yamaçta, İ r l e - H a n 'ı n d ö r t k ö ş e l i b i r e v i b u l u n u - y o r d u . E v i n ö n ü n d e k i 9 k a r a ç a m a ğ a c ı n a , İ r l e - H a n 'ı n y e ğ e n l e r i , a t l a r ı - n ı b a ğ l ı y o r l a r d ı . . .*" Burada da, yukarıda üzerinde durduğumuz, "*İrmak-dağ-ağaç-at bağlama*" birleşik motifleri yine karşımıza çıkıyordu. Ağacın dibindeki, *hayat suyu*'nu da buna katmak gereklidir. Türk kültürü bakımından pek fazla önemleri yoktur. Asıl önemli olan, D e d e K o r k u t 'ta-ki şu sözlerdir:

"Başın ala bakar olsam, başsız ağaç!

"Dibin ala bakar olsam, dibsiz ağaç!.."

⁶³ Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, s. 574.

⁶⁴ U n o H a r v a , *syn eser*, s. 53 vd.

GÖK AĞAÇLARI

Gök ağaçları yaygın olarak bir dağ üzerine oturtulurdu. *Dokuz tane dedalı vardı. Bir yanında ay, diğer yanında da güneş bulunurdu: Gök ağaçları, Batıya doğru gidildikçe, "Yedi dallı" olurdu. Bazı Türklere göre ise bu ağaç, "Dokuz köklü" idi. Bazıları ise bu ağacı "Altın yapraklı, sekiz gölgeli" diye anarlardı. Moğol kavimlerinin Dünya Ağacı anlayışına ise, Buda ve Lama dinleri, derin olarak tesir etmiştir.*

3) *Kayın ağacından türeme*: Bu inanış, Kuzey Türklerinde çok yaygın olarak görülmektedir. Yakut Türklerinde ölümsüz şamanlar gökteki ağaçtan türemişlerdi. Tanrı, "sekiz ağaç" dikmiş ve onları böyle yaratmıştı. "Gökteki bu kutlu ağacın yaprakları solmazdı. Ölümlü şamanlar ise, yerdeki ağaçlardan türemişlerdi. Onların ağaçları ise, soluyordu". Altay Türklerine göre, "İnsanlar türediği zaman, Umay-Ana'mızla birlikte, iki kayın ağacı da yere inmişti"

Toba devletinde ise, "Ölü gömüldükten ve gerekli tören yapıldıktan sonra, bir orman dikilirdi". Abdulkadir İnan Hocamız, bunu benzer bir inanışı, Kara-Koyunlu'larda bulmuştur

Manas destanında da, "Ak sakallı bir ihtiyar (Hızır), kayın ağacından inerek çocuğa yardım etmişti". Anadoluda ise, "tek ve ulu ağaçlar"ın nasıl kutlu sayıldıklarını, hepimiz biliyoruz. Fin-Ugor Kavimlerinde de, "ağaçtan türeme" inanışları çok yaygındır. Fakat gelişmemiştir.

4) *Oğuz Kağan'ın*, ikinci hatununu bir ağaç kovuğunun içinde bulmuş olduğunu da unutmayalım. Daha sonra Batıya gelen Türkler, Önasya mitolojileri ile kendi inanışlarını birleştirdiler. Yakut Türklerine göre, "Yaratılmışların hepsi, bu tek ve ulu ağaçtan besleniyorlardı. Doğum Tanrıçası Kübey-Hatun da, bu ağacın içindeydi". âdem ile Havva da, Önasya mitolojisinde bu ağaçla ilgili görülmüştür. Fakat ayrı motif ve inanış içinde.

5) *Er Sogotok Efsanesi*: Geniş eserimizde, ağaçtan türeme ile ilgili bu Türk efsanesinin, dört ayrı şeklini sunmuştuk. Middendorf'un derlediği efsane, kısaca şöyledir:

"İnsanın ilk atasının adı, Er-Sogotoh idi. (Bu, âdem olmalıdır). Bu ilk atanın köşeleri gümüşlü, elli kapılı, kırk pencere li, çatısı otuz kirizli bir evi vardı. (Böyle bir ev, Oğuz destanında da görülüyor). Doğuda ise, Ağaç Hakan bulunuyordu. Ağaç Hakanın, kökleri yeri kaplıyor, dalları ise gökleri deliyordu. Kökünden Hayat Suyu kayıyor ve herkes can veriyordu. Bu ilk insana, "Yalnız İnsan" adı verilmiş idi. Babası, Gök Tanrısı ve annesi ise Kübey Hatun, idi..."

Bu efsane, “*H u d y a k o v*’un derlemelerine göre ise, şöyle anlatılıyordu: “*Dünya, s e k i z k ö ş e l i* imiş ve ortasında da, sarı bir *g ö b e k* varmış. Büyük bir ağaç, göğün üç katını delip, göklere çıkarmış. Ağaç, Tanrıdan süslüymüş, kabukları *g ü m ü ş l ü y m ü ş*, budakları dokuz kollu bir *ş a m d a n - m ı ş*, yapraklarının her birisi ise, bir *a t d e r i s i* kadarmış. Ağaçtan *s a r ı* bir *s u* çıkarmış. Ondan içen kutlu olur ve mutluluk bulurmuş. İnsanın ilk atası da bu sudan içmiş ve hemen hayat bulmuş...”

G o r o h o v’un derlediği efsaneye göre ise, Göklerin en üst katında “*D o - k u z F e l e k ç ı ğ r ı s ı*” vardı ve bu çığrı durmadan dönerdi. Onun altında ise, 7 kat *g ö k* vardı. *C e n n e t*, 7 kat göğün en üstünde ve ortasında bulunurdu. Burada, ne ay ve ne de güneş batardı. Dünyanın *S a r ı G ö b e ğ i*’nden çıkan ağaç, buralara kadar uzanırdı...” *A k - O ğ l a n* adlı ilk insan, ağaçla konuşmuştu. Ağaçta ona, su, ateş ve demir vererek, yere göndermişti...” Büyük devlet kurmuş Türklerde ve *U y g u r l a r d a*, ilk insan, doğrudan doğruya ağaçtan değil; Tanrının gönderdiği nur yoluyla ağaç gövdesinden türemiştir.

Y a k u t Türklerinin bu efsanesinin en değerli metni, *B ö h t l i n g* tarafından derlenmiştir. Bu derlemede “(ilk ihsan, yani *E r - S o g o t o h*’un vücud yapısı, *O ğ u z H a n*’ı andırır). Destanda, *K ö k - B ö r ö*, yani *G ö k K u r t l a r ı n* geçişi de, (Türk mitolojisi bakımından), değerlidir. *H a - y a t A ğ a c ı* ise burada, göğün *d o ğ u y ö n*’ünde yer almıştır. Efsanede *g ü - n e y* yönüne ise, Türklerin kutlu ağacı sayılan, bir “*k a y ı n a ğ a c ı*” yerleştirilmiştir. İlk insan, *H a y a t A ğ a c ı*’nın önüne gitmeden önce, “üç defa “*g ü n e ş e s e l â m*” vermişti. Destanda kayın ağacı hakkındaki Türk geleneği, *H a y a t a ğ a c ı*ndan daha üstün tutuluyordu.

O ğ u z H a n gibi büyümüş ve *O ğ u z H a n* gibi ava çıkmıştı). *K a r a - H a n*’ın ülkesine gitmiş kızını istemiş ve savaşıyordu. On *o ğ l u* ve *d o k u z k ı - z ı* olmuştu. *A z r a i l*, (*D e l i D u m r u l* hikâyesinde olduğu gibi), kuş donuna girerek görünmüştü...”

(Bu efsanelerin geniş metinleri ile açıklamaları, müslüman Türklerdeki, “*Hayat Suyu, Hüma Kuşu, Tû b a Ağacı*” hakkındaki anlayış ve bu inanışların çeşitli çağlardaki gelişmeleri için bk. *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1971, s. 91-114.)

6) “*B a y - T e r e k*”, yani *Bay-kavak*, ulu kavak motifi, Türkler için daha yerli bir motif gibi görünmektedir: “*Yaralanan K o z u - K ö r p ö z*, bu ulu kavağın altında yatarak, yardım dileniyor⁶⁵. Birisi, “*rüyasında evinin ar-*

⁶⁵ Radlof, Proben, IV, s. 18/22: *Pai Terek* = Erkli kavak.

kasında bir Bay-Terek görüyor". Bu rüya iyi yorumlanmıyor⁶⁶. "Ulu ağacın yanındaki bir ev" motifi, başka bir masalda da görülüyor. *Karaca* adlı bir dev veya kötü bir ruh da, burada bulunuyormuş. *Karaca*, avlanmağa gelen iki kardeşi yutuvermiş⁶⁷.

"Yiğidin, ulu ağaçtaki kuş yuvasında ikiye yumurtta bulması" da, yabancı bir motif gibi görülmektedir⁶⁸. "Ana ve ata ağaç" ile ilgili bölümümüzde bu konuya yeniden döneceğiz.

ANA VE ATA AĞAÇ

"Atam adını sorar isen, kaba ağaçtır!

"Babam adını sorar isen, Kağan arslandır!

Dede Korkut'taki bu muhteşem, görkemli ve manalı sözlerle başlayalım. Bu sözlerde mitoloji veya din ile inanışları arama gereksiz bir iş olur. Oğuzlar, ne şamanist ve ne de vadilerde, ormanlarda kaybolmuş Türk kavimleri idiler. *Büyük devlet kurmuş*, ileri bu Türk kesimlerinde de, her şeye rağmen, eski Türk geleneklerinin izleri görülebiliyordu. Artık bu anlayış ve inanışlar, Oğuz kesimlerinde sembolleşmişlerdi. Oğul ve kardeş, "kaba ağacın, dal budağı" idi. Bu da semboliktir. Ancak *kütük* ile *soykütüğü*'nün sembolü, bir kaba ağaç idi. Bu da soyun, köklü, büyük ve eski olduğunu gösteriyordu. Bunlar, dilde kalmış mecâzlar ile sözler ve onların sembolleridir.

1) Ağaç Kovuğu ve doğum: Bu konu üzerinde, *Oğuz Han* destanı ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Ancak bu anlayış ve inanış, ana çizgileriyle burada belirtmek gerekiyor:

a) *Oğuz Kağan*, ikinci hatununu, bir ada içindeki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Biz bunu, yer güçlerinin kızı veya sembolü olarak kabul etmiştik. Nitekim oğulları da, "Kök, Dağ, Deniz Hanlar" idiler.

b) *Kıpçak*'ın annesi, kendisini yine bir ağaç kovuğunda doğurmuştu: Bundan dolayı da çocuğun adı, ağaç kovuğu manasına gelen, *Kıpçak* konmuştu.

c) "Kara Atlı Han, oğlunu, kutlu ve uğurlu bir ağacın kovuğuna saklıyordu": *Raldolf*'un derlediği bu güzel *Altay* efsanesinin geniş bir özetini, "Türk mitolojisi" adlı eserimizde sunmuştuk⁶⁹. Kara Atlı Han'a bir oğlunun olacağını da, bu ağaç üzerindeki bir kuş müjdelemişti.

⁶⁶ *Proben*, IV, s. 11/14: "Bu gün yaman düş (tüş) gördüm, balam! Evim (üyüm) ardında *Pai-Terek* (Ulu kavak) gördüm, balam! Evin üstüne yığıldı (yığıldı), balam! Kapımın karşısında (ışığım altında), bir sarıyılan, balam! (Yoluma süzülüp (sozılıp), yattı balam!...) Yalandan sonra da, *Kurtlar* geliyorlar.

⁶⁷ *Proben*, IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.

⁶⁸ *Proben*, IV, s. 2/3: "Altın yumurtta": *Contay Mergen* destanı

⁶⁹ *Türk Mitolojisi*, s. 313. *Kara Atlı Han* destanı.

2) Çocuk veren ağaç ruhları: Bu, çok geniş ve yaygın bir gelenektir. Çocuğu olmayan M a n a s'ın babası karısına, “*e l m a a ğ a c ı'nın dibine gidip, yuvarlanmıyor*”, diye çatıyordu. Çocuğu olmayan bir kadının, elma ağacının altına gidip, yuvarlanmasıyla, ne gibi bir yarar görülüyordu? A n a d o l u masallarında da d e r v i ş l e r veya H ı z ı r, “*çocuğu olmayan çiftlere bir e l m a verirler*”. Bu da Türk masallarının çok yaygın bir motifidir.

“Yer-ağaç ruhları”, çocukların verilmesinde herhalde önemli bir rol oynuyorlardı. Hocamız Abdulkadir İ n a n , bu konuda bir kaç değerli vesika vermiştir:

a) “Çocuğu olmayan Y a k u t kadınları, kutlu bir ağacın dibinde, a k - b o z bir a t derisinin üzerine oturup, “*Y e r i n s a h i b i*”’nden, ağlaya sızlaya çocuk dilerlerdi”. b) M ü s l ü m a n Kırgız-Kazak Türklerinde, “çocuğu olmayan kadınlar, sahradaki “*t e k a ğ a ç*”, kuyu, pınar veya su yanında, koyun kesip, geceleyerek çocuğu dilerlermiş”⁷⁰...” A n a d o l u'da da buna benzer, ağaçlara bez bağlama yoluyla çocuk dileklerine rastlanır.

“*K u ş y u v a s ı ile ç o c u k l a r*” arasında da bir ilgi görülmüştür. Ancak Türklerin bu anlayışlarını, A n k a k u ş l u ağaçlarla karşılaştırmamak gereklidir. Zaten bu gün de biz, evimiz ve yuvamız deriz.

3) B o y ve a i l e ağacı: Mitolojiye ve çok eski Türk geleneklerine inmeden önce, bu anlayışı, bugünkü Türkler için normal karşılamak gereklidir. D e d e K o r k u t'taki şu sözlerin içlerinde çok eski Türk inanışlarının çeşitli izleri vardır: “*K a b a a ğ a ç t a d a l budağın kurumuş idi*”. - “*Gölgelice k a b a a ğ a c ı m kesilmiştir*”. - “*Gölgelice k a b a a ğ a c ı n kesilmesin! kamın akan görklü suyun kurumasın!*...” Bunlar artık Türk dili ile geleneklerinin, kalıpları ve mecazları haline gelmiştir. Nitekim B a s a t da, atasının adının ağaç olduğunu söylüyordu.

“*A ğ a ç a t a l ı kağanlık*”, U y g u r devletinin türeyiş efsanesinde görülüyordu. 1. cildimizde tam olarak tercümesini sunduğumuz bu efsaneye göre, ağacın üzerine *nur* inmiş ve böylece hanedanın dört üyesi, bu ağacın gövdesinden çıkmıştı. C ü v e y n i'ye göre, “*Uygurların türedikleri ağacın birer dalı da, her Uygur evinde, duvarda asılı olarak dururdu*”⁷¹. Bu bir çeşit, toplumun s o y a ğ a c ı gibiydi.

“Boy sembolü olarak, a ğ a ç”: Ç i n g i z H a n da, Çingiz-nâme'ye göre, 12 Türk boyuna *b e l g e* olarak, birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve bir a ğ a ç tayin etmişti...” Ç i n g i z - n â m e , Türk geleneklerinin tesirle-

⁷⁰ A . İ n a n , Şamanizm, s. 167 vd.

⁷¹ Türk Mitolojisi, I, s. 78. C ü v e y n i'den.

ri altında kalmış geç bir eserdir⁷². A n a d o l u köylerinde de, köylülerin altında oturdukları, korudukları ve köyün ortasında bulunan böyle ulu ağaçlar vardır.

“Mukaddes kayına verilen s o y (söök) kurbanı” da kuzeydeki A l t a y dağlarında verilir. R a d l o f’a göre bu törene, “*Şajil*” adı verilirdi⁷³. Bu deyimi, burada açıklayamıyacağız.

4) Evi ve aileyi koruyan ağa ç ru hu : Dede Korkut’ta da, *kaba ağacın* ev ve aile ile ilgisi üzerinde, sık sık vurgulama yapılıyordu. Ancak bunun artık bir din inancı ile ilgisi kalmamıştı. Bu konuda yine hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n’a müracaat edelim: Kuzey-doğu Müslüman Türklerinde *ev iyesi* ile *orman iyesi*, yani “*evin sahibi ruh*” ile “*ormanın sahibi ruh*” yanyana anılıyorlardı. Bilindiği üzere A l t a y şamanizminde, *evin ve ailelerin koruyucu ruhları* için bu Türk ağzında, “*Aruu Körmös*”, yani iyi ruhlar denirdi. A n o h i n’in derlediği bir Altay duasında bu ruhlar için, şöyle deniliyordu:

“*K ı z ı l - a ğ a ç sahipli (belüü), üç boğumlu B a y - K ü r m ü ş ! A t a olup koruyan (sakıgan), a y g ı r olup (sürüleri) güden, altı çatalı (çadırın), kuyagın, yani zırhın (koruyucusu)! Yazı yerlerin kötülerine (yaman), yol vermiyorsun*”⁷⁴” Eski Türklerde at sürülerini çobanlar değil; a y g ı r l a r güderlerdi. Bu da çok değerli bir vesikadır. Yazı yerlerdeki yurtlukların iyileri de, yine bu ruhlardan dileniyordu. Asıl önemli olan, bu ruhların, “*kızıl ağaç sahipli*” olmaları idi. Çok daha geri Türklerde böyle bir gezinti yaptıktan sonra, D e d e K o r k u t içindeki sözleri, daha iyi anlayabiliyoruz.

“*A k - k a v a k k ı z ı*”, Anadolu’da görülen bir masal motifidir. Hem de Güney-doğu A n a d o l u’daki *T o r o s T ü r k m e n l e r i*’nde de! *Kavak* ile ilgili bölümümüzde, kavaklar ile kızlar arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk. Kızlar niçin kavakta bulunuyor veya kavaklara çıkıyorlardı? Bu da herhalde bize birşeyler anlatıyordu. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konusulamaz.

5) *Müzikli ağaçlar*: Uygur devletinin türeyiş efsanesinde, hanedanı kuran beş çocuğun doğduğu ağaçtan, çocukların doğumundan önce, bazı müzik sesleri geldiği söyleniyordu. Bu efsane motifine yakın iki örneği de biz sunmağa çalışalım *A k - K ö b ö k* destanı’nda yiğid, “*kemençesini (kıcak) en güvenli yer olarak (mubarek) k a y ı n a ğ a c ı’na asıyor. Eğilse de*

⁷² A . İ n a n , *Şamanizm*, s. 47. Hakan her boya, sembol ve bağımsızlık belgesi olarak, bir ağaç veriyor veya gösteriyordu.

⁷³ R a d l o f , *Wörterbuch*, IV, s. 980.

⁷⁴ A n o h i n , *Altay şamanlığına ait maddeler*, bk. A . İ n a n , *Makaleler*, s. 430.

kırılmaz, diyor ve k a y ı n a bir şiir söylüyor⁷⁵...” Bir başka yerde de yiğid, yatık çalgısını (*yadıgan*), aynı ağaca asıyordu. Ancak bu ağaçlardan biri meşe; diğeri de *kayın* idi.

AĞAÇLARIN RENKLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Burada ağaçların renkleri dış görünüş ve botanik bakımından ele alınmamıştır. Türklerin inanış ve duyguları da, ağaçlara çeşitli renkler vermişlerdir. Yukarıda, K ı r g ı z -Türk destanlarında ve *Munar* adı verilen, ulu ağaçtan söz açmıştık⁷⁶. Aynı Türklerde bu söz, “*serab, hafız karanlık, havanın hafifce beyazlığı*” için de, söylenir. Belki bu, “*bun, bung*” anlayışı ile de ilgili olabilir. Bunun örneklerini A n a d o l u ’da da görebiliriz. Biz burada yalnızca bir kaç örnek sunacağız:

1. “*Al ve kızıl ağaçlar*”: *Al* ve *kızıl* renkler Türklerde, duygulara bürünmüş veya inanışları yansıtan renklerdir. *Al* t a y -T ü r k destanlarında, “*Karanlık ve korkunç ormanlar*”, çoğu zaman “*al yış*”, yani *al orman* adı ile anılırlar⁷⁷. Yine bu destanlarda ilâhî ve korkunç k u r t l a r için de, *Al-börü* denirdi. *Al-bastı* ruhu da, bunun başka bir örneğidir.

A n o h i n ’in bildirdiğine göre, evleri ve aileleri koruyan ruhlar için de, “*kızıl-ağaç sahipli*” tanıtması yapıldı⁷⁸. Türk illerinde, bu adları taşıyan bir çok yer adları da vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

“*Ala-ağaç*”, normal bir renk bildirmesidir. Ka ş ғ a r l ı M a h m u d ’a göre *Ala-yığaç*, sınıra yakın bir yer adı idi⁷⁹. Bu konuda örnekler daha da çoğaltılabilir.

2. “*Kara-ağaç*”: Ağacın normal rengine bakılarak bu ad, ağaçlar için veya yer adları için, A n a d o l u ’da da çok söylenmiştir. *K a r a o r m a n*, diğer dillerde olduğu gibi, Türklerde de karanlık ve sık ormanları tanıtmak için anılmıştır. Biz bunu abartmak için *kapkara* veya *kap-karanlık* da deriz. Kuzey Türk destanlarında ise karanlık ormanlara, çok daha manalı, “*tün kara yış*” yani orman tanıtması yapıldı⁸⁰. Burada tün, gece ile kara, yanyana getiriliyordu.

“*Kuru ağaç*” veya kötü ağaç manasında da, söylenmemiş değildir. Kuzeylerdeki *Muradım* destanında, şöyle deniliyordu: “... *Karga konmaz k a -*

⁷⁵ Radlof, *Proben*, IV, s. 56/68: “*Ak-Köpök, türlü hünlerli (türlü yakşı ünörlü) idi. Önce santuru-nu (yadugan), kayına astı: “Kayın ağaçları budaklıdır! Eğilse de (kayınşa), kırılmaz (sinbas), iyileşince döner alırım...”*

⁷⁶ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 574.

⁷⁷ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 349.

⁷⁸ Anohin, *Altay şamanlığına ait maddeler*, bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 429.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 82.

⁸⁰ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1548.

r a a ğ a c a , kaz kondurdun, Muradım⁸¹!...” Böylece *Muradım*’ın yaptığı iyi işler, anlatılmak isteniyordu. “*Tanrı Ülgen, ay ve güneşi hareket ettiren, ak bulutu aşırان, k a r a a ğ a c ı parça parça eden,... yıldırımcı ve şimşekci... idi⁸²*” Buradaki kara ağaç, g ü ç l ü a ğ a ç mı; yoksa k u r u a ğ a ç mıdır, bilemiyoruz.

3. “*Kaba ağaç*” Bu, *D e d e K o r k u t*’ta görülen ünlü ve derin bir tanıtımadır. Ancak *T a r a m a S ö z l ü ğ ü*’ne baktığımız zaman bu deyim, Türk dil ve düşüncesinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu görebiliriz:

1) “*Bir ağaç gördün mü anda key k a b a*” (13.yy.) - 2) “*K a b a ve yüce ağaç*” (14.yy.) - 3) “*K a b a çok ağaçlar ve gökçek çayır* (14.yy.) - 4) “*Bir k a b a ağaç dibine vardılar* (15.yy.) - 5) “*Altı yıla değin, k a b a ağaç gibi olur* (15.yy.)

“Devletli kaba ağaç” deymi, 16. yüzyılda yaşamış olan, *Hadidi*’nin bir şiirinde geçiyor. Bir *hakan* gibi, bir *devletli kaba ağaç*! Bu sözün manası hem geniş ve hem de derindir. Eski *A n a d o l u*’daki sözlerimizi, 15. yüzyılda yaşamış olan, *Ozan* adlı şairin sözleriyle kapayalım:

“*Bir devletli yoksul olsa, uslu isen gelme ana,*

“*Yazıda k a b a ağaca, ulu kuşlar konar ola!*

Bu sözlerle yukarıdaki “*devletli kaba ağaç*” sözü daha iyi anlaşılacaktır. *D e d e K o r k u t*’ta da kaba ağaçlar için ne denmiş, onları da kısa olarak sunmadan, sözlerimizi bitiremiyeceğiz:

1) “*Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgelece k a b a ağacın kesilmesin!*” - 2) “*Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır! K a b a ağaçta dal bu dağın kurumuş idi, yeşerip göğderdi ahır!*” - 3) “*Karşı yatan kara dağın yıkılıptır! ...Gölgelece k a b a ağacım kesilipdir! Ozan senin haberin yok!*”...

4) “*K u r u a ğ a ç*” : Söze ve konuya burada *Yunus Emre* ile başlıyalım:

“*Kuru ağacı niderler, kesip oda atarlar,*

“*Her kim aşık olmadı, benzer kuru ağaca!*

Kuru ağacın Türklerce nasıl anlaşıldığı, *Yunus*’un bu sözlerinden de anlaşılıyor. Şimdi de *Ortaasya*’nın kuzey bozkırlarına gidelim ve orada söylenmiş, *Muradım* destanından bir kaç söz sunalım: “... *Kuzgun (kuskun) konmaz k u r u ağaca, kuğu (kuu) kondurdun, muradım⁸³...*” Bu sözlerle *Muradım*’ın yaptığı işler anlatılmak isteniyordu.

⁸¹ *Proben*, IV, s. 200/246: Göçer, yaban kazları.

⁸² *A . İ n a n , Makaleler*, s. 413. Yıldırım maddesine bakınız.

⁸³ *Proben*, IV, s. 200/246: Göçer kuğular ile kazlar veya ördekler, kutlu sayılıyorlardı.

Dede Korkut'ta oğlan kaybolunca, “*kaba ağaçta dal budağım kurumuş idi*”, deniyor; oğlan bulununca da, “*göğerti yeşerti ahır*”, denip, rahat bir nefes alınıyordu. Kutadgu Bilig’de, “*kurumuş ağaçlar donandı yeşil*” denerek, baharın gelişi haber veriliyordu⁸⁴.

TÜRKLERDE AĞAÇ VE ORMAN KÜLTÜ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi devlet kurmuş ve gelişmiş Türkler, ormanlı değillerdi. Ayrıca sık ormanları da sevmiyorlardı. *Bökli Kağan*, yani *Ormanlı kağan*, Gök Türk devletinin doğusunda kalıyordu. Bundan dolayı Türklerde orman kültü ile ilgili bir konuya girmek için, kendimizde fazla bir istek görmüyoruz.

Hocamız, *Prof. Abdulkadir İnan*, orman kültü ile ilgili olarak, çok güzel girişler yapmış; derin ve kalıcı görüşler ileri sürmüşlerdir. Biz burada bu görüşlere ancak bir kaç yeni vesika ekleyebileceğiz. Hocamızın görüşlerini özetliyerek, hafif olarak konuya girelim. Hocamız, şöyle diyorlardı.

Ormanın sahibi, efendisi: *Hayvancılık* Türkler'e göre *orman ruhları*, kötü ruhlar idiler. Ancak Altayların kuzeyindeki ormanlı *Şor* Türkleri, avlanmaya giderlerken çok saygılı oluyorlar, temizleniyorlar, yalan söylemiyorlar ve hatta cinsi ilişkide bile bulunmuyorlardı. *Yakut* avcıları ise, “*9 orman tanrısı*” tanıyorlar ve onlarla iyi ilişkiler kurmak istiyorlardı. Kuzeydoğu ve doğu *müslüman* Türkleri ise, “*orman iyisi*” yani sahibinin, “*ev (üy) iyisi*” olduğuna da inanıyorlardı⁸⁵. *Karakoyunlu* kesimlerinde de, *mukaddes bir ormana*” saygı gösterdikleri görülüyordu⁸⁶.

Ağaç kültü, ağaca saygı: *Ağaç kültü* ile *orman kültü* birbirine karıştırılmamalıdır. Ormanlardan çok uzak olan veya sık ormanları tanımayan Türklerde de *ağaç kültü* vardı. Bizce *Toba* devletinde görülen tören de, bir orman kültüründen çok, ağaç kültü ile ilgili olmalıydı:

“*Tobalar, kayaları oyup ata mabedleri yapıyorlardı. Buralarda ye-re, göğe, han soyu ruhlarına, kurbân veriyorlardı. Bundan sonra kayın ağaçları dikip, kutlu bir orman yapıyorlardı*”⁸⁷. Yukarıda *Çingiz Han*’ın mezarından söz açarken, nasıl ağaç dikilip, mezarın kaybedildiği üzerinde durmuştuk. Bu gelenek daha çok, *ölü kültü* ile ilgili törenlerdir.

⁸⁴ *Kutadgu Bilig*, 67, 110.

⁸⁵ A. İnan, *Makaleler*, s. 429. Bunlar, çok değerli vesikalardır.

⁸⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 62.

⁸⁷ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 80; *Das Toba Reich*, s. 356 vd.

Ormanlı Türklerde, Orman inanışları: Radlof'un, "*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*" adlı eserinden bir kaç örnek vermeden, konuyu kapatmak istemiyoruz: "*Dudur-Kız, kendisini kovalayan devin önüne bir tarak atıyor ve tarak bir orman oluyor*"⁸⁸. Buna benzer motifler, Anadolulı masallarında da görülür. Daha kuzeylerdeki Ak-kübe k masalında, "*40 ormana, 40 yaşa k koydurduğundan*" söz açılıyordu⁸⁹: (*Han yazagın taptırgan-ai*). Bu masallar da, avcı ve ormanlı Türklere aittir.

Bir Kuzey-Türk masalına göre, "*Ormanda göğeri yatan, (kükerip yatan), babasını ve anasını yiyen, Karaç a adlı kötü bir ruh varmış...*" Bu motif üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durduk⁹⁰.

"*Yiğid, orman yansı nında, bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, bir kız oluyor...*" Bu da orman avcılarına ait, değişik masallardır⁹¹. Görülüyor ki ormanlar ile ilgili mitoloji motifleri, daha çok ormanlı Türklerin masallarında görülüyordu.

Ötüken ormanı, yani "Ötüken yığı" ile mukaddes Ötüken bölgesi ve onun yer-suları arasında da, bir ayrılık yapmak gerekir.

DEDE KORKUT'TA AĞAÇ

"*Atam adın sorar olsan, kaba ağaç!*"

Dede Korkut

Bu kitabımızın her yerinde Dede Korkut kitabını tarayarak ve derin olarak değerlendirmeye çalıştık. Çünkü bu kitap, en değerli kaynak ve varlığımızdır. *Uruz*'un ağaç ile söyleşmesi, Türk kültürünün muhteşem ve görkemli bir ağaç kasidesi gibidir:

"*Ağaç ağaç der isem sana, erilenme ağaç!*

"*Mekke ile Medine'nin kapısı, ağaç!*

"*Musa Kelimin, asası ağaç!*

"*Büyük büyük suların, köprüsü ağaç!*

"*Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!..*

"*Eğer erdir, eğer avrattır, korkusu ağaç!*

"*Başına ala bakar olsam, başsız ağaç!*

⁸⁸ Radlof, *Proben*, III, s. 317/382: *Dudar-Kız* masalı.

⁸⁹ *Proben*, IV, s. 145/183.

⁹⁰ *Proben*, IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.

⁹¹ *Proben*, IV, s. 125/162. Bunlar, geri Türk masallarıdır. Ancak mitolojik manaları vardır.

“Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç!

“Beni sana asarlar, götürmegil ağaç!

“Götürecek olur isen, yiğitliğim seni tutsun ağaç!

“Bizim ilde gerek idin, ağaç!

“Kara hindi kullarıma buyurayidim,

“Seni parça parça doğrayalar idi, ağaç! (DK,56)

1. Dede Korkut'ta “Dünya Ağacı”, -Var mıydı? Böyle bir soru sormak, oldukça garip gelecektir. Çünkü Oğuzlar devlet kurmuş ve oldukça ileri bir sosyal gelişmeye ulaşmışlardı. Ancak, “başın ala bakar olsam, başsız ağaç; dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç” derken, yerin derinliklerinden gelip, gökleri aşan bir ağaç düşünüyor ve hayâl ediyordu. Elbette ki Oğuzlar, geri bir Sibiryaya kavmi değillerdi. Onların düşüncelerini de, kendi zihniyet ve düşüncelerine göre değerlendirmek gerekir.

2. İlin, yurdun ve evin ağacı: Yukarıdaki muhteşem söyleşmede, “bizim ilde gerek idin ağaç”, deniyor. İlde bir ağaç, bir kaba ağaç gerektir. Bu gereği, yukarılarda gördük ve az sonra da göreceğiz. Ancak Uruz Beg, eğer beni asarlarsa, “yiğitliğim seni tutsun ağaç”, diyordu. Bu, ne demektir? Asıldıktan sonra yiğitliği ağacı, nasıl tutacaktı? Konu ve manaları, hafife almayalım! Uruz Beg'i ağacın götürmesi” de karanlık; fakat derin bir mana ve konudur. Biz bunları anlayamıyoruz. Fakat bu sözler bizi, sarıp sarmalıyor, bilmesek de bizi kendisiyle alıp götürüyor!

“Beyrek andan babasının ordusuna geldi, evlerinin önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde yahşi bir pınar var idi...” (DK,102). Dede Korkut'ta bu büyük ağacın anılmasının, elbette ki bir sebebi vardır. Çünkü o büyük ağaç, ailenin ve çocukların gönüllerinde yer tutmuş, evi kutlulaştıran bir semboldür. Konuları, insanlık ve insan duyguları bakımından ele alıp, düşünmek gereklidir.

3. “Atamadı, ağaç”: Bu anlayış üzerinde sık sık duracağız. Tepegöz hikâyesinde, Basat'ın Tepegöz'e karşı söylediği aşağıdaki sözler, gerçekten muhteşemdir. Dil ve mana bakımından da, hikâyenin metnine göre, eskidir. Burada Basat, kendini, soyunu ve boyunu anlatıyor. Ancak ağaç ve arslan sembol ve mecâzları, pek anlaşılıyor:

“Kalarda koparda yerim gün ortaç!

“Karanğu dün (gece) içre yol azsam, umum Allah!

“Kaba 'alem götüren Hanımız Bayındır Han!...

“Atam adın sorar olsan, kaba ağaç!

‘‘Anam adın der isen, ka ğ a n a r s l a n !’’

‘‘Benim adım sorar isen, U r u z o ğ l u B a s a t ’ t ır! (DK,231)’’

D e d e K o r k u t ’ un yukarıdaki sözlerinin hepsinin anlaşıldığını söyleyemeyiz. B a s a t ’ ın , *‘‘yeri gün ortaç ve umudu Allah!’’* Bundan sonraki hiyerarşi yukarıdan aşağıya şöyle iniyordu: *‘‘Bayındır Han-Salur Kazan-Kaba ağaç- kağan arslan-, ve Basat’’*. Konu ve manayı, dahâ fazla deşmiyeceğiz. Ağaçtan türeme ile aile ve ağaç ilişkileri üzerinde ise, ayrıca duracağız.

‘‘ K a b a a ğ a ç t a d a l b u d a ğ ın k u r u m u ş i d i , y e ş e r i p g ö ğ e r d i a h ır!..’’ Bu sözler bir a n n e tarafından, kaybolup bulunan o ğ l u n a söyleniyordu (DK,258). *‘‘O ğ l a n , k a b a a ğ a c ı n , y a n i a i l e n i n d a l v e b u d a ğ ı’’* gibi görülüyordu. O ğ l a n ın atası, herhalde bunun için kaba ağaç gibi görünüyordu. Kesin konuşamıyacağız.

4. Dualarda *‘‘ K a b a a ğ a ç ’’*: O ğ u z l a r ın gönüllerinde İslâmiyet ateşi, güçlü olarak çoktan yanmağa başlamıştı. Ancak Türkün duası da başka idi. Bu dua, her hikâyenin sonunda, D e d e K o r k u t tarafından, yenileniyordu:

‘‘Yerli kara dağların yıkılmasın!’’

‘‘Gölgelice k a b a a ğ a c ı n , k e s i l m e s i n !’’

‘‘Kamın akan görklü suyun kurumasın!’’

Burada da, *‘‘dağların-kaba ağacın-suyun’’* gibi bir sıralama görülüyordu. Nasılsa kaba ağaç, sulardan önce geliyordu. Bu mantık sıralamaları, mana için de önemlidir. Bu, nasıl olabiliyordu? Bunu bilemiyoruz. Bazı yerlerde de, *‘‘dağ-su-ağaç’’* sırası görülür (DK,117). Her ne olursa olsunlar, bunlar çok güzel ve yüce düşünceler!

5. Ağaç Altı ve *‘‘ G ö l g e l i c e a ğ a ç ’’* : A n a d o l u ’daki köylerde de, ulu ağaçların altı, çeşitli nedenlerle bir toplanma yeridir. O ağaçlardan bir dal bile kesme, hiç kimsenin aklına gelmez. Yemek, eğlence ve gündüz uyuma yeri de orasıdır. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir. A n a d o l u ’da buna, *ağaç dibi*, daha çok denir. D e d e K o r k u t ’ta da şöyle bir bölüm geçmektedir: *‘‘Çoban aydur: Beli ağam Kazan! Gecedden bir kuzu pişirip dururum. Gel bu a ğ a ç d i b i n d e i n e l i m , y i y e l i m . İ n d i l e r , ç o b a n d a ğ a r c ı ğ ı c ı k a r d ı , y e d i l e r...’’* (DK,29).

‘‘ G ö l g e ’’, D e d e K o r k u t ’ta önemli bir semboldür: *‘‘Altın başlı b a n e v v e r g i l b u o ğ l a n a , g ö l g e o l s u n , e r d e m l i d i r !...’’* (DK,18). - *‘‘Yiğidim, beg yiğidim! Padişahlar, Tanrının gölgesidir’’* Örnekler, daha da genişletilebilir. Her hikâyenin sonunda da, dua edilir ve yöm verilirken, *‘‘ G ö l g e l i c e k a b a a ğ a c ı n k e s i l m e s i n ’’*, deniyordu. Böylece, *‘‘ e v ’’* ile *‘‘ağaç’’* arasında, benzer bir öz gösteriliyordu.

6. Ağacın kökten koparılması: (İlâhî güç sebolü): De de Korkut'ta bu ilâhî güç, başlıca iki kişide gösterilmiştir: Karaca Çoban ve Tepegöz. Ka za n, çobanı alıkoymak için bir ağaca bağlıyor ve çobana şöyle diyor: "... Mere çoban! karnın acıkmamış iken, gözün kararmamış iken, bu ağacı koparı gör! Yoksa bunda seni kurtlar, kuşlar yer, dedi. Karaça çoban zarb eyledi, ka ba ağacı, yeriyle, yurduyle kopardı, arkasına aldı, Kazan'ın ardına düştü..." (DK,50).

Tepegöz de, bu ilâhî gücü göstermiştir. Bilindiği üzere Tepegöz, insan değildir: "... O ğ u z yı ğ ılı p, (Tepegöz'ün) üzerine vardı. Tepegöz görüp, kâkıdı. Bir ağacı yerinden kopardı. Atıp, elli altmış adam helâk eyledi..." (DK,218-6). Böyle bir şey olmuş mu, olmamış mı? Önemli olan bu değildir. "Ağacı, yeri ile, yurdu ile koparma", O ğ u z la r ın hayâl ve düşüncelerinde yer etmiştir. Önemli olan budur.

"...Yonma, ağaç tanrılığı", köpeğim kâfir! O ğ u z u görür iken, seni ögmegim yok!..." (DK,112). Oğuzlar, yonma ağaç tanrılı sözünü, burada bir küfür olarak kullanıyorlardı. Ayrıca Oğuzlar, yani kendi kavmi ile de gurur duyuyordu. Oğuzu gördükten sonra, sana insan mı derim, diyordu.

"Kâfirler, 'yedi ağaç yer' karşı geldiler, neye geldiniz yiğit begler, dediler" (DK,178): Buradaki, "yedi ağaç yer", ne demektir? Bu, bir ölçü olmalıydı. Ancak, O ğ u z be y le r i uzaktan karşılandıklarına göre, kısa bir yol uzunluğu da, olmasa gerekti.

KUTADGU BİLİĞ'DE AĞAÇ

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda Türklerin saray dilini veya Türk aydınlarının yazı dilini temsil eder. Bunun için eski Uyğur veya diğer Türk yazı dil ve düşünceleri ile Uz ak do ğ u ve Müslüm an Ortadoğu düşüncelerinden çeşitli şeyler alır ve bunları bir pota içinde yoğurur. Fakat dil Türkçedir. Hem de çok eski bir karakterde! Arap ve Fars sözleri, yok denecek kadar azdır. Kendine göre, yüce bir düşünce ve fikir gelişmesine erişmiştir.

1) "Kurumuş ağaçlar, Yeşil donandı": Bahar ve yeşillik Türk hayat ve düşüncesinin başlıca temellerinden biridir. Kitabın yazarı Yusuf Has Hacib, bahara, tabiata, Allahın bütün yaratıp, türettiklerine hayrandır. Kitabına onlarla başlar, onlarla bitirir. Ağaçları kişileştiriyor ve yeşil ipek giydiriyordu. (KB,67).

2) "Yağadursun yağmur, yayılsın çiçek; kurumuş ağaçlar'dan zülfler (küjek) salınsın!" (KB,118). Gerçi yazar, kurumuş ağaçları sevmiyordu. Akılsız insan gibi yemişsizdir. Ancak Tanrının yağmuru, onlara da bir güzellik veriyor. Dallarında toplanan yağmur damlaları, bir zülûf gibi görünüyor-

lardı. Yazar tabiata, her yerde *tabiata kişilik vermek* için bir eğilme gösterir. Burada zülûf karşılığında kullandığı *küjek* sözü, *Argu* Türkçesinden geliyordu. Eki ve kökü hakkında bir şey söyleyemeyeceğiz. Bk.MK,1,391.

3) At, tabut ve ölüm: Tabut da bir ağaçtır. Yazar, hayatı, sarsmayan (*yayılmaz*), rahvan (*yorığ*) bir küheylâna, ata (*kevel*) benzetiyor. Tabutu da, eyersiz bir ağaca benzetiyor. Burada *at kültürü* kendisini gösteriyor: “Sarsmayan, yörüg rahvan attan inip; bunlu, kederli olup, eğersiz ağaca (edhersiz yığaç) bineceksin! (KB,1428). Burada şairin düşüncelerinin daha derinlerine inebilmek mümkün değil. Ancak ona göre, “*tabut, bir eğersiz ağaç*” idi.

4) “*Akılsız insan, yemişsiz ağaçtır!*” Bu görüş, belki başka edebiyatlarda da görülebilir. Ancak burada kullanılan sözlerin hepsi, çok eski bir karakter taşıyan Türkçe sözlerdir: “*Akılsız (ukuşsuz) kişi, yemişsiz (yimişsiz) ağaçtır; yemişsiz ağacı, açlar ne yapsın!*” (KB,2455). Bu çağın saray Türkçesinde *akıl*, her şeyin başında gelir. *Adam, insan*, ancak akıllı ve bilgili olan kişilerdir. Ancak akıl ve bilgi de, onun meyvesi olmalıdır. *Ağaç ve yemişle* ilgili başka görüşler de vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

36. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ

“Oğul! Ocağın ıssız koma!”

Dede Korkut

Bu kitap, bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisi*'dir. Aile ve devlet hayatını güden ve düzenleyen, fikirler ile düşüncelerdir. Diğer mitolojilerde olduğu gibi, sadece bir masal da değildir. *Aile ve toplum hayatı ile ilgili*, düşünceler, *myth* haline getirilmiş ve öyle anlatılmışlardır. Ancak her birinin derinliklerinde, aile ve toplum içinde, gerçekçi, yol gösterici, yararlı düşünceler görürler.

Ateş ile ilgili bu bölümü, kitabımızın ikinci cildi olarak çok önceleri yazmıştık. Görüşlerimizde pek fazla bir değişiklik olmadı. Bazı yeni yayınlar, bu görüşlerimizi de destekledi. Ancak temelde yatan bazı ayrılıkları belirttikten sonra, konuya girmeyi, daha yararlı görüyoruz. Her zaman söylediğimiz gibi, büyük hocamız Prof. A b d u l k a d i r İ n a n olmasaydı, bu konularda bir adım bile ileriye gidemezdik. Onun bu konuya kısa; fakat muhteşem bir kaç girişi, birer şaheser olarak kalacaktır. Örnek olarak, bu konuda U. H a r v a 'nın verdiği meteryal, çok daha geniştir. Fakat Türk tarihini, Türk dünyasını, Türk dilini, Türk kültürünü bilmediğinden verdiği bilgi, hocamızın yanında bir yamalı bohça gibi kalmaktadır. Demek ki Türk tarihini bilme, bu konularda gerçeği görebilmek için tek çaredir.

Ateş ile aile ve topluluk ilişkileri: *A t e ş , h a y a t ı n t e m e l i* ve bütün insanlığın en önemli varlığıdır. Bundan dolayı bütün insanların, *ateşe saygı* göstermesi ve ateş hakkında bazı şeyler düşünmesi normaldir. Ancak tarihçi, benzerliklerden çok, ayrılıkları arayan bir kişidir. Tarihçi için ruhlar, fallar, kehânetler, sihirler, ikinci derecede kalır. *A t e ş , Türk ailesinde, Türk topluluklarında ve hatta devlet törenlerinde*, ne gibi birleştirici bir rol oynuyor-du? Bizim için önemli olan nokta, budur.

Ocak, ailenin temel sembolü: *O c a k* üzerindeki vesikalarımızı, “*Türk Ailesi*” adlı kitabımızda sunmak için saklıyorduk. Ancak geniş bir bölümünü, burada vermek zorunda kaldık. Halbuki başkaları *ocak* ile *ocak atesini* bir *din* ve *sihir* konusu olarak ele almışlardır. Hocamızdan, hafifçe ayrıldığımız bir nokta da, budur. Büyük Türk toplulukları ile devlet törenlerinde yakılan *u l u a t e ş*, sosyal bir olay olarak ele alınırsa, daha başka bir mana ka-

zanır. Tahta çıkma, ulu ateş ile göğe ve Tanrıya bildirilmek isteniyorsa, bunun manası çok daha zenginleşir. O zaman İran'daki ateşe tapanlar ile Türklerin düşünceleri arasındaki ayrılıkları, kolaylıkla görebilirsiniz. Ancak Türk şamanizmi içine, sonradan çok çeşitli yabancı tesirler girmiştir. Kitabımızda bunlar, dikkatla ayıklanmağa çalışılmış ve Proto-Türk temele inebilmek için az veya çok bir çaba gösterilmiştir.

Türklerde “ateş” Tanrı değil: İndo-İran kültür çevresi, ateş kültürünün en yoğun olduğu bir çevredir. Ancak İran ile Türk mitolojisi arasında derin ayrılıklar vardır: Türklerde ateş, bir tanrı değildir. Türklerin, Türk adlı bir atası tarafından keşfedilmiş veya Tanrı tarafından gönderilmiştir. Türk düşüncesinde insan ruhu, ateşten yaratılmamıştır. Ne de insanın yaratılışında, en üstün vasıflı unsur, ateştir. Zerdüştin inanışlarına göre, insan ölünce ruhu ilâhî ateşle birleşirdi.

Eski Türk inanışlarında böyle düşünceleri göremiyoruz. Görülüyor ki, yalnızca “ateşe saygı” veya “törenlerde ateş yakma” geleneğine bakarak, büyük sonuçlara varma, yanlış bir yol olur. Uno Harva da, bu mecusî (holocauste) gelenekleri, Altay kültür çevresindeki inanışlardan ayrı tutmağa çalışmıştır. Bu konular üzerinde, aşağıda geniş olarak durulmuştur.

“Ocağın ve ateşin sahibi Türklerde, Tanrı değildi: Yani kuzey tundralarındaki Yakut Türklerince ocağın ve ateşin sahibi izi veya ezi'si; Dede Korkut'a göre de, ocağın issi'si; tapılan bir Tanrı değildi. Ayrıca, her ocağın ayrı bir sahibi ve koruyucu ruhu, vardı. Bu çok önemli bir noktadır. Bütün ocaklar, tek ruh ve tek ateş tanrısı tarafından, temsil edilmiyordu. Göktürk yazıtlarında, “Türk'ün yer-suyu sahipsiz (idhisiz) olmasın”, sözünden bu da anlaşılıyordu. Abdulkadir İnan hocamızın yer-sular ve onların “koruyucu ruhları” üzerindeki görüşleri, çok açık ve kesindir. Ailede ocak, vatan anlayışında yer ve sular, temel anlayışlardır. İslamiyet ile eski Anadolu'da bazı değerlerin issi, yani sahibi, padişah ve Allah oluyordu. Görülüyor ki Türk kültür ve düşünce tarihinin “jenetik metodu” ile, “dinler tarihi” yazma arasında, bir ayrılık doğuyor.

“Tanrı'ya, temâşa göstermek üzere ateş yakmak!” Bu muhteşem ve mana dolu sözü, değerli arkadaşımız Ahmed Yaşar Ocak, “Vilâyetnâme-i Otman Babası” dan bulup, çıkarmıştır. (A.eser.,s.190). Bu söz, bize de yeni bir ufuk açmış bulunuyor. Ateşi, “tapmak için yakmak” başka şeydir; “temâşa göstermek için yakmak” ise, başka şeydir. Bu durumda ikincinin, bir ateş kültü olarak kabul edilmesi, çok güçtür. Yahut da, gelişme yoluyla, kült özelliğini kaybetmemiş olabilir. “Ateş alevleriyle, Tanrı'ya haber ve kurban iletme” anlayışları üzerinde dururken, bu meselelere de dokunacağız

Tahta çıkışı, göğe ileten “Ulu ateş”

G ö k t ü r k çağında, - “*elçilerin ateşle temizlenmeleri*” dışında-, ateş kültü ile ilgili bir başka vesikamız yoktur. Ancak yüzyıllar boyunca, G ö k t ü r k ve U y g u r l a r ’ın idarelerinde yaşamış olan, *Kitanlar* gibi, *Proto-Moğol* bazı kavimler vardır. Bunlar sonradan, Ç i n ’in kuzeyinde, büyük devlet kurmuşlardır. Gelenekleri üzerinde de, geniş bir kaynak birikimi vardır. Kitabımızın 1. cildinde, bu gelenekleri sık sık tenkid süzgecinden geçirmiştik. H ı t a y devletinin, özellikle başlangıçtaki geleneklerinde, üç unsur vardır: Birincisi geri *Proto-Moğol* kabile kültürü, ikincileri, *Proto-Türk* devlet geleneği. Üçüncüsü de, Çin protokol ve seremonileridir. “*Ta h t a ç ı k ı ş ı göğe ileten ulu ateş*”, büyük bir seromonidir. Devlette Çin tesirleri çoğaldıkça, seremonide bu ateş artık bir odun yığını halinde kalmıştı. Bu konular üzerinde aşağıda durulmuştur.

Kurbanları göğe ileten, “Ulu ateş”: *Ulu ateş, Uluğ-ot*, bu durumda tapınılan bir T a n r ı değil; önemli h a b e r l e r ile k u r b a n ı göğe ileten bir vasiya, bir araç oluyordu. *Tanrıya bir temâşâ gösterme*”, -idi. Dış tesirlerin az girdiği çok kuzeylerdeki B e l t i r Türkleri *kurbanı* ulu ateşe, tam olarak koyuyorlardı. Ulu ateş, *mukaddes d o ğ u d a* yakılıyordu. İkrâm ise, b a t ı d a yakılan, *Küçük ateş, Kçük-ot*’tan, pişiriliyordu Tanrının payı, ulu ateşten iletiliyordu. Ancak bu Ulu Tanrı, ateş tanrısı değildi. Bunlar, çok önemki noktalar idi.

Uzakdoğudaki “Ateş dualarında” Türkçe “od” denmesi” *Ot, od*, Türkçe a t e ş demektir. Moğolca ise, ateş “*gal*” demektir. Ancak bazı M o ğ o l kavimleri *ateş dualarında*, “*gal*” değil; Türkçe *ot* diyorlardı. Buna dayanan B a n z a r o v , ateş kültürünün Türklerden Moğollara geçtiğini, ileri sürmüştü. M o ğ o l l a r d a ve H ı t a y devletinde, geri bir *Ateş Tanrısı* vardır. Buna da *gal* deniyordu. İleri toplum, devlet seremonisi ile yüksek din seviyesinde de, türkçe *ot* deniyordu. Bu da önemlidir.

“Hastalık, günahlardan temizlenme, yemin ve and” gibi ateşle ilgili geleneklerin, A n a d o l u ’daki izleri üzerinde, Hikmet T a n y u , Mehmed E r ö z ve Ahmed Ya ş a r O c a k gibi arkadaşlarımız, yerinde ve isabetli olarak durmuşlardır. Eski Türklerin çocukları ve tundralara kadar uzanan Türk Dünyası’nın bir parçası olduğumuzdan, hiç bir şüphemiz yoktur. Büyük üstadımız ve öncümüz Prof. Abdulkadir İnan’ın görüşlerine ufak bir kaç şey katabilsek, bu bizim için büyük bir mutluluk olur.

BİR ATEŞ DUASI VE YORUMU

Hocamız Prof. Dr. Abdulkadir İ n a n , “*Şamanizm*”, adlı kitabında, ateş ve ocak üzerinde, 6 sahifelik bir bölüm yazmıştır. Ancak yarısı *dua metni* olan

bu küçük bölüm bile, bir şaheserdir. Ufkumuzu değiştirmiştir. U. H a r v a , Şamanizm'deki ateş ile ilgili bölümü daha geniş tutmuştur. A l t a y inanışları, Uzakdoğu'daki M o ğ o l , S i b i r y a ve F i n - U g o r gelenekleriyle de karşılaştırılmıştır. Çok geniş kaynak kullanılmıştır. Fakat Türk kültürü ile Türk dilinde ve Türk tarihinden, haberi yoktur¹.

Biz burada Hocamızın görüşlerini özetledikten sonra, özellikle dualar ile masallardaki yeni materyeli sunacağız. Böylece Hocamızı, yeni vesikalarla denetlemeğe çalışacağız. İlk önce burada, B a n z a r o v tarafından derlenmiş, A l t a y ve Buret karışımı bir ateş duasını, tahlil ve motiflerini çözmeye yoluyula, sunmağa çalışacağız:

1) “Ey Kırılıçem, (Tanrıçam?), ey a n n e m , ateş!

2) “Sen, H a n g a y ve Gur-Hatu-Han dağlarının tepesinde biten, ‘ ‘ a k k a v a k ağacından’, yaratılmışsın!

3) “Sen, ‘ ‘ a n a m ız Ö t ü k e n ’ ’ eteklerinden, (ayağından?) ortaya çıkmışsın!

4) “Tanrıların hakanı tarafından icâd edilmiş ve yaratılmışsın! Ey a n n e m ateş!

5) “Senin, b a b a n , sert ç e l i k . Senin a n n e n , ç a k m a k t a ş ı . U l u a t a n , Ak-kavak ağacıdır.

6) “Senin nurun, gö k l e r e erişmiş! Y e r i n dibine kadar gider!

7) “Ateş! Sen gökteki kişi tarafından, taştan çıkarılmışsın! Tanrıça ‘ ‘ U l u k e n ’ ’ tarafından, bakılmışsın! (Bundan sonra verilen kurbanlardan söz edelim...)

8) “Gelin ve güveye ve bütün halkımıza, sağlık ve düzen ver! Sana secde ediyoruz²”.

1. Ateşin, “Anne ve babası”: Yukarıdaki bu muhteşem ve görkemli i dua, bize bir çok şeyler öğretmektedir. U. H a r v a da, A t e ş - A n a motifi ve düşüncesi üzerinde durmuştur. Ona göre bu ateş ana motifi, M o ğ o l l a r ’ - dan V o l g a kıyılarındaki Çuvaş'lara ve oradan da Samoyed'lere kadar yayılıyordu. F i n kavimlerinde de görülüyordu³. Ancak Türk kavimlerinin dışında, “Ot-Ene, Od-Ana, Ateş-Ana”, deymi ve anlayışı görülüyordu. Burada, hocamızın aynen metnini verdiği bir kaç dua ile R a d l o f ’un Proben'lerinden derlediğimiz bazı notlarla konuya bir aydınlık vermeğe çalışacağız. Bunların benzerleri, A n a d o l u ’da da görülebilir:

¹ Uno H a r v a , Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker, s. 161, 175.

² A . İ n a n , Makaleler, s. 394: Türk Şamanizmi. Ayrıca bk. B a n z a r o v , Çernaya vera ili şamans-tvo a Mongolov: (Moğollarda Kara din veya şamanlık), St.-Pb., 1891, s. 25; U n o H a r v a , aynı eser, s. 174.

³ U. H a r v a , aynı eser, s. 172.

a) O y m o n Kadın, “Ot Enesi” yani Ateş Annesi: R a d l o f’a göre bu, bir *bitki ilahesi* idi⁴. Eski karakterdeki Kuzey masallarında, “*çiğleri pişir ve donları erit*”, deniyordu⁵. Bu masallara göre “Ateş Ana”, *dişleri dışarıya sarkmış*” korkunç bir tanrıça idi.

- b) “30 başlı ateş Anam”, 40 başlı yaşlı (karı) anam!” “30 dişli anam, 40 dişli kayın anam, gece ve gündüzün koruyucusu”. Bu ateş duası veya ilâhisinde de, baş ile diş birbirlerinin yerlerini almışlardı. Hangisinin doğru olduğunu bilemiyoruz⁶. Bu da, “a t e ş a n a s ı” O y m o n-Kadın geleneğini desteklemektedir. U. H a r v a da bu kaynakları kullanmıştır⁷. Ancak hocamız kadar, bilinçli değildir.

2. Yaratılış ve ateş: Az sonra belirteceğimiz gibi G ö k t ü r k mitolojisi ile türeyiş efsaneleri, *ateşin keşfini*, daha realist olarak ele almış ve bunu, insanoğluna mal etmiştir. Ancak A l t a y şamanizmi bu konuya, iç ve dış tesirli başka motifler de katmıştır: “60 türlü ırmakların aktığı, mubarek kayın ağacının kök saldı, 9 sıra dağın olduğu zaman, ateş ortaya çıktı”. “Gök yerden ayrıldığı zaman, Ö t ü g e n anamızın eteklerinden doğmuşsun; baban sert çelik, anan çakmak taşı, atan karağaç⁸...” “D ü n y a a ğ a c ı”, bu her iki ateş ilâhisinde de görülüyordu. Bizce, Ö t ü k e n ve ç a k m a k motifleri dışındaki diğer unsurlar, dışarıdan gelmiş olmalıydılar. Zaten bu, bir Moğol Şamanizmidir.

“A ğ a ç ve a t e ş”: A ğ a ç, ateşin ana maddesidir. Bunun içindir ki, ateşin keşfi ile ilgili efsanelerde, ağaç da önemli bir rol oynuyordu. Yukarıdaki *mubarek k a y ı n ağacı*, mitolojide bir g ö k a ğ a c ı görünümündedir. *Karaağaç* ile *akkavak* ise, ateşin ana maddesi olan, bir ağaç gibi görünmektedirler. *Akkavak* üzerinde, ağaç ile ilgili bölümümüze durmuştuk. Ateşin ana maddesi olan *kuru otlar* ise, bir diğer A l t a y efsanesinde yer alır. Bunun üzerinde *çakmak taşı* ile ilgili konular içinde duracağız.

Dış tesirli motifler

3. Ateş kuşları: Bizce bu inanış da Türk Geleneklerinin özlerinden değil; dışlarından geliyordu: a) Bazı A l t a y efsanelerine göre, “*K o r b o l - k o adlı bir kuş, insanlar ile hayvanların toplandıkları bir yerde, ateşin nasıl yakılacağını öğretti*.” b) Y a k u t Türklerine göre, “*bir k a r t a l kendi keyfi*

⁴ R a d l o f, *Wörterbuch*, s. 1076.

⁵ *Proben*, I, 318. Bu A l t a y destanları çok mitolojik ve eski karakterdedirler. *Göklerde geçerler*.

⁶ A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 70-74; *Makaleler*, s. 394.

⁷ U. H a r v a, s. eser, s. 171.

⁸ A. İ n a n, *Şamanizm*, s. 70; B a n z a r o v, *Çernaya vera*’dan, s. 22 vd. “Ö t ü g e n a n a” anlayışı, önemlidir.

⁹ U. H a r v a, aynı eser, s. 162; D i r e n k o v a, *Kult Ognia u Altaysev i Teleut* (A l t a y ve T e l e ü t Türklerinde, ateş kültü), SMAE, VI, Leningrad, 1927, s. 15 den.

için, taşları birbirine çakıyor ve bir ateş yakıyor. Bundan dolayı yer yüzünü bir yangın kaplıyor. Bu yangını görmeğe gelen insanlar, böylece çakmakla ateş yakmağı öğreniyorlar¹⁰..”

Altay efsanelerinin inanışında da, yerli ve yüce olanları vardı. Bunların yanında yabancılaşmış olanları da görmüyor değiliz: “Bir Kurbağa yüce tanrıya kadar ulaşıyor ve orada, ateş yakmanın sırlarını öğreniyor. Dağın üzerindeki bir taş ile, Hış ağacından aldığı bir k a v parçasını kullanarak ilk ateşi yakıp öğretiyor...” -Uno Harva bunu, Potanın’dan almıştır¹¹. Potanın’in derlemeleri, Radlof’un örneklerine göre geridirler.

4. “Ateş dağı, ateş denizi ve ateş ırmağı”: Bizce bu motifler de Türk mitolojinde yerli inanışlar gibi görünmemektedirler. ‘Ateş dağı’, Anadoluda daha çok volkanlar için, söylenen bir sözdür. Bunu Radlof da tesbit etmiştir¹². Bununla beraber Türk efsanelerinde volkan, çok az görülen bir motiftir. Baykal gölüne yakın Buryat Moğolları, ateşin galta-ula, yani bir volkan’dan geldiğine inanıyorlardı¹³. Herhalde bu inanış Kuzey tundralarına, Güneydeki kültürlerden gelmiş olmalıdır.

‘Ateş denizi’ de, herhalde bir cehennem motifi olmalıdır. Altay masallarında çok görülür: ‘Ayna Han’ın kızını alıp dönen yiğite, atı konuşturarak yol gösteriyor. üç h alı alıyorlar. Böylece ateş denizini geçiyorlar¹⁴..” Burada, “halı, Ayna Han, atın konuşması”, Türk mitolojisinin yerli motifleridir. Türk Mitolojisi adlı eserimizde, ateş denizi ile cehennem, dünyayı çevreleyen, Gök-deniz ile Ak-deniz’in ötesinde bulunduğunu göstermeğe çalışmıştı¹⁵.

‘Ateş ırmağı’ da, yine Ateş denizi içinde veya yanında incelenmelidir: “... Ey Ateş Anamız! 9 ırmağın kavşağında, 9 köşeli bakır evde oturan, ırmak ve deniz tanrıçası”¹⁶ burada “ateş tanrıçasının yeri” gösterilmek istenmektedir. Bakır-ev ise, Oğuz destanları içindeki, demir-ev motifini hatırlatmaktadır.

GÖKTÜRKLERDE; “ATEŞİ BULAN ATA”

Göktürk türeyiş destanları’nda ateşi, Türklerin ataları bulmuşlardır. Gerçi bu atalar da, “yarı-ilâh olan atalar”, idiler. Ancak Türkler bu şerefi,

¹⁰ Aynı eser, a. yer.

¹¹ U. Harva, a. yer: Potanın, Oçerki..., IV, 332.

¹² Radlof, Wörterbuch, I, s. 458: Ot maddesi.

¹³ U. Harva, Aynı eser, s. 161: Buryat-Moğol geleneğidir.

¹⁴ Proben, III, s. 261/315: Kan-Şentey destanı.

¹⁵ B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 472.

¹⁶ A. İnanc, Şamanizm, s. 69: Şaman duasından.

başkalarına vermek istemiyorlardı. Göktürklerin bu türeyiş efsanelerinin tam çevirmesi, *Türk Mitolojisi I*, adlı eserimizde sunulmuştur¹⁷. Ateşin keşfi ile ilgili bölümü, kısaca şöyledir:

‘...Göktürkler’in ataları Hunların kuzeyinde bulunan So u ülkesinden çıkmışlardır. (Bu atalar) 7 k a r d e ş idiler... En küçük kardeşleri, ‘‘k u r t t a n’’ doğmuş, idi... Bu küçük kardeş, tabiat üstü bir güce ve özelliklere sahip idi. Rüzgarın esmesi ve yağmurun yağması için, emirler verebiliyordu.

‘‘Onun iki k a r ı s ı vardı. Bunlar, ‘‘y a z v e k ı ş T a n r ı l a r ı’’nın kızları, idiler... Bunun dört oğlu vardı. En büyüğünün oymağı, - bir yenilgi-den sonra-, dağların üzerinde yaşıyorlardı. (Bu dağların çok soğuk olmaları nedeniyle), onun oymağı soğuktan çok sıkıntı çekiyordu. (ısınmanın bir yolunu bulamıyorlardı). Bu dört çocuğun en büyüğü, orada ‘‘ateşi bulmuş’’ ve (o y m a ğ ı n ı ı s ı t a b i l m i ş t i .) Böylece, oymak halkı da, ölmeden yaşamının bir yolunu bulmuştu.

‘‘Bunun üzerine diğer ü ç k a r d e ş toplanarak, onu b a ş k a n seçmişler ve ona ‘‘T ü r k’’ unvanı vermişlerdi...’’

T ü r k adlı başkan, yukarıda da görüldüğü gibi ateşi bulmuştu. Türkler bu şerefi başkalarına vermemişlerdi. E b ü l g a z i ’ye göre, ‘‘Yafes oğlu Türk, çadırı keşfetmişti...’’ Yani Türkler, kendi başlarının çarelerini görmüşlerdi¹⁸. Görülüyor ki G ö k t ü r k l e r ateşin keşfine, büyük bir önem veriyorlardı¹⁹.

YAKUT VE ALTAY DESTANLARINDA ATEŞİN KEŞFİ

A l t a y D e s t a n l a r ı n d a i s e , ‘‘a t e ş i b ü y ü k T a n r ı Ü l g e n , keşfetmiş’’. Bu konuların en iyi araştırmacısı ve bilicisi A n o h i n ’e göre, ‘‘ateşi yaratan, T a n r ı Ü l g e n ’’, idi. O c a ğ ı d a , o yapıp, insanlara vermişti²⁰: ‘‘Ü ç a t e ş i , yakıp veren; ü ç ayaklı (sacayağını), dikip, yapıp veren, A t a m Ü l g e n !’’ U. Harva ise, Y a k u t -Türk geleneklerini önemli görüyor ve onu başa alıyordu. Verbitskiy’in derlediği bir duada şöyle deniliyordu²¹: ‘‘Bir yiğit, sesleniyor: ‘‘Bu ateş, nereden geliyor? Onu yaratanın vazifesi ve gücü nedir?’’ Sonunda şu görüşe varıyor ki ateş, süt gibi beyaz bir tahtta oturan Gök Tanrısı, Ü r ü n - a y - T o y o n ’un oğludur...’’

Türk folklorunda, ateşi Gök Tanrı veriyor: Yine Y a k u t Türklerine göre ateş, ‘‘göklerin üçüncü katında oturan • U l u - t o y o n tarafından,

¹⁷ Türk Mitolojisi, I, s. 27 vd.

¹⁸ Aynı eser, s. 377: İslâmî geçeceler, Yafes’den başlıyor.

¹⁹ B. Ö g e l , Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar, Belleten, 81, 1957, s. 87.

²⁰ A. İ n a n , Makaleler, s. 413: Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler’den.

²¹ U. H a r v a , aynı eser, s. 161: Verbitskiy, Altayskiye İnordits, s. 97’den.

“*a t e ş k a r g a s ı*” yoluyla insanlara gönderilmişti²²...” Ya k u t Türklerinin bundan önceki inanışları, daha yerli olarak görünüyordu. *A b a k a n Tanrılarının* bazı görüşleri, daha sosyal ve daha çok G ö k t ü r k geleneklerine, uygun düşüyorlardı²³:

“*Başlangıçta bir oymak, tek bir ateşi, ihtiyaçları oldukça alıyor ve onu kullanıyorlardı. Sonradan gökten gelen bir kıvılcım, şamanlardan öğrenilme yoluyla alınmış ve ateş olarak yakılmış.*”

A İ L E A T E Ş İ , M Ü Ş T E R E K A T E Ş

Yukarıdaki *A b a k a n* Tatarlarının Türk inanışları da gösteriyor ki, başlangıçta “*her a i l e n i n bir ateş veya ocağının var olduğu*”, düşünülüyordu. Bütün insanların kullanmaları için, gökten gelen ateş ise, sonradan şamanlar yolu ile elde edilmiş imiş. Yukarıda kısaca sunduğumuz G ö k t ü r k türeyiş efsanesinde de görüldüğü gibi, “*aile ateşi, aile için, ailenin atası tarafından keşfedilmişti*”. Yine Tanrı Ü l g e n de, “*ateşi ocak, yani sacağı ile birlikte göndermişti*”. Bundan dolayı, “*aile ocağı*”nın büyük bir önemi vardı. *A n a d o l u*’da da bu inanış, devam etmektedir. “*Ata ocağı, baba ocağı*” gibi sözlerimiz de, bu çok eski inanışlarımızın, bu güne gelen izleridir. “*Ocak ve yuva*”, ata ve baba ocaklarına dayanmakla, değeri leniyordu.

“*O c a ğ ı n d e v a m ı*” da, ayrı bir önem taşıyordu. “*ocağın sönmesi*”, ailenin bitmesi demektir. *A n a d o l u*’da, “*ya evlad bir, ya ocak kör*”, atasözünde, “*bir evladın yok ise, o zaman ocağın kör*”, demek isteniyordu. “*Odsuz, ocaksız*” sözleri de, hem yoksulluğu ve hem de, yuvasız ve ailesiz olmayı anlatan atasözleriydi.

“*Ata’nın yaktığı ateş ve annenin kurduğu ocak*”, anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Bazı *A l t a y* -Türk dualarında, bu inanışın izlerine rastlıyoruz. Gerçi bu dualar, tam bir *mitoloji* idiler:

“*A t a m ı z ı n (çakmak taşıyla) yaktığı alevli a t e ş !*

“*A n a m ı z ı n gömdüğü, taş o c a k !*

“*Parlak göklere yükselen boz d u m a n ! . .*

“*D ü n y a y ı , d o l a ş ı v e r ! . . .*

Bu duaları tam olarak anlayabilmek çok güçtür. Sıcak alevli ateşin dumanı, “*göklere erişiyor ve yardım istiyor*”²⁴. Ocağın dumanı, aynı zamanda gökle-

²² Aynı eser, a. yer.

²³ Aynı eser, a. yer: A g a p i t o v - H a n g a l o v, *Şamanstvo u Buryat Irkutskoy Gubernii: (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda şamanizm)*, Irkutsk, 1881, s. 5: Buryat-Moğul geleneği.

²⁴ A . İ n a n , *Şamanizm*, s. 131: *Altay şaman dualarından*.

re giden, kulun bir dileği ve habercisi gibi görünüyordu. Asıl önemli olan, “*ba-banın ateşi yakması ve annenin de ocağı kurması*” idi. Ocak ile ilgili gelenekleri, “Türk ailesi” ile ilgili kitabımızda toplayacağız.

YEMEKLERİ, “ATEŞTE PİŞİREN” VE “ÇİĞ YİYEN” TÜRKLER

1. Yemeklerini pişiren türkler: Yukarıda sunduğumuz Gök-Türk efsanesinde de görüldüğü gibi ilk Türkler, *Türk* adını taşıyan başkanlarının yardımıyla, ateşe kavuşmuşlar ve yemeklerini pişirmeğe başlamışlardı. Türkler, bundan önce ateşi tanımıyorlardı? Efsane bu konuda bir şey söylemiyor; yalnızca yüksek dağlarda kalıp, soğuklara dayanamadıklarını anlatıyordu.

Türklerin eti ve diğer şeyleri çığ yediklerine dair en küçük bir vesika bile yoktur. Belki savaşta veya kıtlıkta, bu olabilir. Aşağıda Fin-Ugor kavimlerinden *Vogul*’lar hakkında sunacağımız bir efsane, Türklerin Batı komşularının çığ et yediklerini gösterecektir. Anlaşıldığına göre Türkler Batıya ve Uzakdoğu’ya doğru uzandıkça, yemek kültüründe de bazı değişiklikler olmuştu.

2. Yemeklerini, “Çığ yiyen”ler: Fin-Ugor *Vogul*’lar: Türklerin Batı komşuları Fin-Ugor kavimlerinden biridirler. Proto-Türk kültürü bakımından aralarında bir benzerlik vardır; “*Bir savaştan sonra Vogullar’ın bir bölümü, ellerindeki yiyecekleri çığ çığ yiyorlar. Böylece düşmanın elinden kaçıp kurtuluyorlar. Bundan dolayı bunlara ‘ku-tlu-kavim’ deniyor. Vogulların soyluları, bunlar oluyorlar. Yemeklerini pişirip, yiyenler ise, düşmana esir oluyorlar ve köle olarak yaşıyorlar.*”

Bu Fin-Ugor kavmi, anlaşıldığına göre, yemeklerini pişirip, yiyenleri küçük görüyorlardı. Bunun için de ellerinde bir neden bulunuyordu. Bu efsane ile diğer konular, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin cildinde, çok daha geniş olarak ele alınmıştır. Uzakdoğu ve Japonya’da da, “çığ et veya balık yiyen”, bir kültür çevresi vardır²⁵.

EVİN OCAĞI VE AİLE BİRLİĞİ

1. Baba evinin ocağından “Ateş götürme”: Çok eski geleneklerden yola çıkarsak, bu günkü inanışlarımızı, daha iyi anlayabilir ve tanımlayabiliriz. Ocakla ilgili inanışları, “*Türklerde aile*” adlı eserimizde, daha geniş olarak ele alacağımızı, yukarıda söylemiştik. Ancak mitolojiyi de açıklamak için, zaman zaman bu konulara dönmemiz gerekiyor.

²⁵ *Türk Mitolojisi*, s. 54: Yemeğini pişiren ve pişirmeyen kavimler.

“Oymağın müşterek ateşi” üzerinde de az önce durmuştuk. Bu konuda, yalnızca efsanelerde, küçük izler vardır. “Oymaktan aileye” iniş, sosyal gelişmenin bir basamağıdır. Daha sonraki çağlarda, bu geleneğin devam ettiğini gösteren izler bulamadık. “tahta çıkma, yas veya kurban” törenlerinde toplulukça yakılan büyük ateşler, belki bu anlayış içinde görülebilir.

M u k a d d e s a t e ş ve “Aile ocağı”: Türklerde, İ r a n’da olduğu gibi bir *ateş kültü* yoktur. İ r a n’da sönmeyen ateş, evin dışında ve tapınılacak yerlerde yakılırdı. T ü r k l e r d e *mukaddes ateş* ise, evin içinde bulunan *aile ocağı* idi. Aslında ateş, insanlığın vaz geçilmez bir yardımcısı olduğundan, bütün Asya’daki ateş kültleri arasında bir benzerlik olabilir.

Demircilik ve ateş: Ya k u t Türkleri, *Proto-Türk* kültürünün, en eski geleneklerini içinde toplar. Ancak yabancı tesirlerden ayıklayarak, kullanılması gerekir. “*Yakutların en büyük demircilerinden biri, A ğ l ı s adını taşıyordu*”. Yakut Türkçesinde Ağl söz, “k o r u y u c u ve muhafız” demektir. *Aile ocağı* ve *mukaddes ateş* gibi anlayışlar da, bu sözle anlatılıyordu. Ya k u t Türklerine göre *a i l e o c a ğ ı*, hiç bir zaman, “sönmemesi gereken, *mukaddes bir ateş*”, idi. Bu ocağı k o r u y a n, ayrıca bir *ocak ruhu* da vardı. *Ocak ruhu* üzerinde ayrıca duracağız. Ocakta yanan ağaç, özellikle *m e ş e (mas) ağacı* da, *mukaddes* sayılırdı²⁶.

E s k i e v d e n, y e n i e v e a t e ş götürme: A l t a y Türklerinde ve diğerlerindeki ateş kültü hakkında, bir araştırma yazan D ı r e n k o v a, bu aile geleneklerini görmüş ve yazmıştı. A l t a y Türkleri ile Buryat Moğolları, “*yanan bir odunu, bir evin ocağından, diğer bir evin ocağına götürme*” geleneğini sürdürüyorlardı. “*Eski evdeki e s k i a t e ş i, yeni eve taşıyorlardı. Ailenin en büyüğü, eski ateşin korlarını, bir kürek içine koyuyor ve yeni evin ocağına koyup, yeni bir ateş yakıyordu. Bundan sonra da, ‘A t e ş - A n a’ için, bir dua söylüyorlardı. Kardeşler evlenip, ayrıldıkları zaman da, en küçük o ğ u l, eski ateşin, sahibi oluyordu*”²⁷.

“**O d - T e ğ i n’**”, yani *o c a ğ ı n p i r e n s i* gibi unvanlar Türklerde *küçük oğullar* için söylenirdi. Ç i n g i z H a n devletinde bu ünvan, *otçığın* veya *oçığın* olmuştur. *Baba ocağının, yani eski ateşin sahibi, küçük oğul* idi. D ı r e n k o v a’nın yukarıda adı geçen eserindeki geri Türk kavimlerinde bu unvanlar henüz görülüyordu. Bu gelenek, A n a d o l u’da da, daha kapalı üslupla yaşar.

“**Evlenen çocukların baba ocağından ateş götürmesi**”, belki de aranır-
sa A n a d o l u’da da görülebilir. Ancak Kuzey Türkleri ile, *Volga* boylarında

²⁶ P e k a r s k i y, *Yakut Sözlüğü*, (tercüme), I, s. 51a; *Türk Mitolojisi*, s. 68.

²⁷ U. H a r v a, aynı eser, s. 166: D ı r e n k o v a, *Kültüğüne: (ateş kültü)*, s. 67’den.

F i n kavimlerinde bu gelenek, uzun süre yaşamıştır. Çok kuzeylerdeki *Buryatlar* ise, “büyük kurban törenlerinde yakılan büyük ateşlerini bile a i l e o c a ğ ı korlarından götürüyorlardı²⁸...” Orta ve Kuzey Asya ile Batıdaki *F i n - U g o r* kavimlerinde bu gelenek çok yaygındır. *Baba evinden ayrılan çocuklar, baba ocağından ateş götürüyorlardı.*

Ailenin ocağı sönmemelî!

A n a d o l u’da da pratik olarak, mangaldaki ateşin üzerine *kül örtülür* ve böylece sabaha kadar bu ateş korunurdu. sabahleyin de bu ateş, kolaylıkla canlandırılırdı. Ancak çok kuzeylerdeki *Y a k u t* Türkleri bunu, başka türlü yorumluyorlardı. “*Ateş, gece uyuyor*”; diyorlardı²⁹.

“*Ateşin sönmesi, uğursuzluk getiriyor*”: Aslında bunun pratik yararları da vardı. Zaten eski *Proto-Türk* geleneklerinin çoğu, bu pratik yararları da taşıyordu. Zarar verebilecek bir şey, günah veya fanatik sonuçlarla yorumlanıyordu. Bunun için ocak her zaman canlı tutuluyordu. *A l t a y* Türklerinde, “*komşular yeni gelinin evine odun veya yakacak getiriyorlar ve ocağa yerleştirerek, ‘‘o c a ğ ı n hiç bir zaman s ö n m e s i n , diye dua ediyorlardı’’*. Bu bizde, bazı yönleriyle şimdi de yaşayan bir dildir. *U. Harva*, *Baykal gölü*nün batısındaki *Tundralarda* yaşayan *Buryat Moğollarında*, “*çocuksuz kalanların, benim ocağımın ateşi söndü, dediklerini*”; yazıyor ve bundan dolayı, çok duygulanıyor³⁰. *K a f k a s* kavimlerinin düşmanları için söyledikleri, “*ocağın sönsün*”, sözünü de bunlara katıyordu. Aslında bunların hepsi, *T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i n d e g e l i ş e n v e y a y ı l a n g e l e n e k l e r d i .*

- *Ev ile ocak ilişkileri*, göz önünde tutulmadan bu meseleler iyice anlaşılmaz. *A n a d o l u*’da ocak ile birlikte, *mutfak* da ayrı bir önem kazanır. *D e d e K o r k u t*’ta da, “*Kara m u d b a k dikilende, ocak kalmış*”; yani işle kararmış kara mutfak çadırı dikildiği zaman, ocak da yapılıyordu³¹. *Kara mutfak çadırı* gidince de, yerde ocak kalıyordu. Bu, bir gelişmedir.

“*Evin kurulacağı yer*” de, ayrı bir önem taşır. Temel atılırken *kurban kesilmesi* de, bizce çok eski bir Türk geleneğidir. Bunu, çok kuzeylerdeki *Y a k u t* Türklerinde de görüyoruz: “*Ev için k u t l u bir arsa aranır. Bulununca, kurban kesilir. ‘‘Sekiz kenarlı yerin sahibi Ana Hatun (Ebe Hatun)’dan dua*

²⁸ Aynı eser, s. 197.

²⁹ Aynı eser, s. 166: *Hudya kov, Verhoyanskiy Sbornik (Verhoyansk raporları)*, Irkutsk, 1890’dan: *Buryat-Moğol geleneği*. Ayrıca kşl. *Potanın, Oçerki*, IV, *Altay*’da.

³⁰ *U. Harva*, aynı eser, s. 166: *Potanın*, bu inanışları daha geniş anlatılıyor: *Oçerki*, II, s. 115; IV, s. 20-30. Güney-Batı- Moğolistan’daki *Altay* eteklerindeki Türklerde. *U. Harva*, etnik yapıdan habersizdir.

³¹ *Dede Korkut kitabı*, 44.

ile izin alınırdı... *O c a k* yaparken kurban kesilir, kurbanın kanı *ocağı* sürülür ve ateşe serpilirdi..." Bu tören üzerinde, ayrıca durmuştuk³². Görülüyor ki her geleneğimizin, *Proto-Türk* bir kökü vardır.

"Baba ocağı", "Ocağın sönmesin!"

Şimdi geliyoruz, dünlerden bugünlere, binlerce yıllık geleneklerimize: Bu konuda, özellikle *A n a d o l u* 'da o kadar çok güzelve yüce inanışlar var ki, bunların hepsini burada yazma mümkün değil. Biz, bir şeyler verelim, ön gösterelim, bizden sonrakiler de bizden sonra bunlara çok şey katsınlar!

I. "*Ocağın sönmesin!*" Bu bir duadır. Hem de yüce bir dua! evimizde, ilimizde, devletimizde ve her yerde söylenen bir dua! *S i b i r y a* 'nın kuzeylerindeki tundarlarda *Y a k u t* Türklerine gidelim de, bu duayı onlardan dinleyelim. Çok uzun yıllar önce güneylerdeki Türk kitlelerinden kopmuş; ancak *Proto-Türk*, Türk kültürünü saklamış olan bu geri Türk kesimlerinden bir şeyler dinleyelim³³:

"... Yapılacak evin kutlu olması, *o c a ğ ı n* mukaddes ateşini daima yanması, nesillerin çoğalması, hayvanların verimli olması için dua ederler ve "uruy" diye bağırarak, kaşığı havaya fırlatılır... Ateşe bakıp, dua ederler... Bundan sonra düğün gibi bir tören yapılır. Ondan sonra yaşlılardan biri, şöyle bir dua eder:

"*Ateşi, alevli yak! Yaktığın ateşin, kıvılcımları sönmesin! Kışın oturduğün ev, bereketli olsun! Ya z ı n oturduğün ev, k u t l u olsun!...*"

Serojevskiy, Direnkova, Anohin gibi derin araştırmacılar, Kuzey Türkleri arasında, araştırmalar yapmışlardır. Uno Harva da, bunların bir bölümünü toplamıştır. Fakat Türkçe ve Türk kültürünü, genişlemesine, bilmezler. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan bunlara, kendi ruhundan rûlu vermiştir. Hem bir Türk ve hem de araştırmacı olarak. Hocamız bunlara ait dualar ve ilâhi metinleri de vermiştir. Ancak bu metinler içindeki bir çok bilgiler, satırlar arasında kaybolmuş ve açıklamasız kalmışlardı. Biz bu ilâhilerdeki incelik ve derinlikleri, ana metinleriyle karşılaştırarak, aydınlığa çıkarmak istedik.

Dede Korkut'ta, "*aile ocağı*": D e d e K o r k u t 'a dönelim, *Sibirya* 'nın tundralarından, *Dede Korkut O ğ u z l a r ı n a* dönelim:

1) "*Oğul atanın yeteridir, iki gözünün biridir,*

"*Devletli oğul kopsa, o c a ğ ı n ı n közüdür!* (DK,4)

³² A. İnan, *Şamanizm*, s. 117-118: *Yakut Türklerinde*.

³³ Aynı eser, s. 118: S. Yastremskiy 'den. Az bulunan bir kaynaktır.

- 2) “Oğlum Uruz ok atanda, puta kalmış!
 “Oğuz begleri at çapanda, meydan kalmış!
 “Kara mudbak dikilende, ocak kalmış! (DK,44).
 3) “Cafilece görklü başın, kesin!
 “Alca kanın yer yüzüne dökün!
 “Oğluyile ikisini bir yerden öldürün!
 “O c a ğ ı n ı söyündürün, deyü söyleşdiler!
 “Hanım baba! Korkarım! (DK,143)

D e d e K o r k u t 'tan yukarıda sunduğumuz üç örnek, bize çok şey öğretmektedir. Ancak, “devletli bir oğul, baba ocağının közü”, olabiliyordu. D e d e K o r k u t , her oğulu baba ocağının közü olarak saymıyordu. Bu da önemlidir. “İ l g i d i n c e , ok meydanı, at meydanı kalıyor”. Bu, söylenen sözlerin bir bölümüdür. İkinci fikri ise, “Kara m u t f a k g i d i n c e d e , ocak kalıyordu”. Ocak, ilin yere vurulmuş bir mühür gibi idi. Sahipsiz ocak sönmüş ve sahipsiz kalmıştı. Ocağın sahibi üzerinde de, az sonra duracağız.

2. “Ocağına su koymak, salmak”: Bu da bir eski A n a d o l u ve O s - m a n l ı deyimidir. Bu konuda bir kaç örneği, *Tarama Sözlüğü* içinden seçerek, sunacağız:

- 1) “Ocağına su koyulup, atanız ocağına” (16.yy). - 2) “Ulumuz kiçimiz, başına o d y a k ı p , ocağına su koymayasın!” (14.yy). - 3) “Su koydu Bülbülün ocağına, meğer jâle!” (15.yy). - 6) “Yezid ocağına su salma...” (15.yy). - 7) “Bu tarik ile Yeniçeri ocağına su koydular...” (Koçu Bey Ris.). Görülüyor ki örnekler, daha da çoğaltılabilir³⁴.

“Ö ç ü r m e k ” , çok daha eski Türkçede, söndürmek demektir. Bu söz, otu, yani ateşi söndürme için söylenir. Bunun yanında *anınç öpkesin öçürdü*” deyişinde de, *onun öfkesini yatıştırdı*, anlayışıyla kullanılırdı³⁵. Ayrıca aynı söz, “onu döverek (urup) nefesini kesti (tını öçürdi)” manasında da söyleniyordu³⁶.

“Ateş, alevle söndürülmez”, atasözünün de, yine aynı kaynakta ve aynı yerde görüyoruz. Bu atasözünde *alev*, eski Türkçe “*odhug*” sözüyle karşılanıyordu.

3. “Düşmanın ateşini söndürme”: G ö k t ü r k yazıtlarında, düşmanın ordusunun, “*otça, borça*”, yani “*ateş ve fırtına gibi geldiğinden*” söz açılıyordu³⁷ Bu, Türklerin çok eskiden beri süre gelen bir anlayışları idi. Kaş-

³⁴ *Tarama Sözlüğü*, V, s. 2907 vd.

³⁵ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 522; Brockelmann, *AM Pr.*, 7, 2.

³⁶ Aynı eser, a yer.

³⁷ *Kültügin Yazıtı*, ID37.

garlı Mahmud, 11. yüzyılda halk ağızlarından derlediği bir şiirde ise, şöyle diyordu:

“Düşmanın ateşini söndüren, ordudan uzaklaştıran,

“İşleri çözüp geçirene, öldürücü ok değdi!”

Eski Türkçedeki “yaygı otın öçürgen” sözü, güzel ve açık bir sözdür. *Toy* ve *ordu* sözleri, eski Türkçede karargâh anlayışını karşılıyordu. Burada, öz “Düşmanın hücumunun ateşini söndürüyor ve ordugâhdan (toydın) göçürüyor ve uzaklaştırıyordu”³⁸.

“Ordunun ateş gibi parlaması”, *D e d e K o r k u t* içinde de görülüyordu. Burada *şılamak*, *ışıldamak* sözü kullanılıyordu. Bu da, silahların parlaması olsa gerekti. *D e d e K o r k u t*’ta, şöyle deniliyordu:

“Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

“Ateş (od) gibi şılayıp, yıldız gibi parlayıp, gelen nedir?

Babası da oğluna, “Kara deniz gibi yaykanıp gelen, kâfirin leşkeridir”, diyordu³⁹. Türk edebiyatı çok geniştir. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilir.

AİLE OCAĞI

Görülüyor ki, dönüp dolaşıp, yine aynı konulara geliyoruz. Aralarında küçük ayrılıklar olsa bile, *Türk kültür tarihi* bakımından, bu meseleler, üzerinde durmağa değer. Yine sözümüze *D e d e K o r k u t* ile başlayalım. Ondan sonra da, Altaylara ve Sibiryalılara kadar uzanalım:

D e d e K o r k u t’tan: - 1) “*Ol (kadın) Ayşe Fatma soyudur, Hanım! Anın bebekleri yetsin, o c a ğ ı n a* bunçılaysın *a v r a t* gelsin!...” (DK,9). - 2) “*Ol (kadın), Nuh Peygamber’in eşiği aslıdır. Andan dahı sizi Hanım, Allah saklasın! O c a ğ ı n ız a* bunçılaysın *a v r a t* gelmesin!...” (DK,9). - 3) “*Devletli oğul kopsa, o c a ğ ı n ı n közüdür!...*” (DK,4-1)... Bu sözler, *D e d e K o r k u t*’un muhteşem girişinden alınmıştır. Kadınların kaçtırlı olduklarının üzerinde durur. Sonra da ocağına böyle avrat gelsin veya gelmesin diye, duada bulunulur.

“*O d s u z e v, k u t s u z e r*”: Bu söz, 16. yüzyılda yaşamış olan halk şairi, *Güvahi*’den alınmıştır⁴⁰. Bunda, az söz; fakat çok mana vardır. Yine 16. yüzyıl *A n a d o l u* edebiyatından, manalı bir şiir daha sunalım:

³⁸ Kağarlı Mahmud, aynı yer.

³⁹ *D e d e K o r k u t* kitabı, 120.

⁴⁰ *Tarama Sözlüğü*, V, s. 2914.

“Kara karıların, o d s u z ocağı!”

“Kara günlülerin k u t s u z bucağı!”

“Odsuz-kutsuz” sözlerinin eşlemesi, görülüyor ki eski A n a d o l u ’da yaygın bir anlayış ve söyleyiş idi. Buradaki, *kara karılar*, herhalde bahtsız, dul ve yoksul kadınlar olsalar gerekti.

“Kaba od” sözü ve anlayışı üzerinde de, yeri gelmişken biraz duralım. Ayrıca D e d e K o r k u t ’ta, *ailenin soy kütüğü* anlayışıyla söylenen, “*k a - b a ağaç*” deyişini de hatırlayalım! “*Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!*” D e d e K o r k u t ’ta sık sık görülen bu dua, ailenin kökü, varlığı ve sembolü ile ilgili idi. Ağaç ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. 14. yüzyıla ait bir A n a d o l u metninde, şöyle deniliyordu: “*Günahsız niceyi yoğ eyledin sen! Kaba odu uvak koğ eyledin sen!...*” Burada, sen dediği, *öl ü m* idi. Kişilerin ölümü, yine ateş ve ocakla ilgili görülüyor gibiydi⁴¹.

“Od yok, ocak yok”: “*Odsuz, ocaksız*”, “*Ya evlad bir, ya ocak kör*”, gibi sözler de, bugünkü A n a d o l u ’da söylenen sözlerdir. Bu örnekleri, Tarama Sözlüğünden, daha da genişletebiliriz: “*Ocağı, yâd eline değil, evladına düşme*”, “*Cenabı Hak, ocağın koymadı hâli*”, “*Bilir ocak ocak her bir diyârı*”... Görülüyor ki örnekler daha da çoğalıyor ve genişliyorlar.

AİLE OCAĞI VE “PROTO-TÜRK İNANIŞLARI”

Şimdi yolumuz Ortaasyalara, Altaylara, Sibiryalara ve hatta Batı ile Doğu Asyalara düşecektir: Yukarıda sunduğumuz inanışlarımız, nasıl çok eskilerden yeşeriyor, yerlere ve zamanlara göre gelişiyor, neler alıp, neler veriyorlar da, günümüze, bizlere kadar geliyorlar?

1. *Ateş, ocak ve evimiz*: Ateş, ocakta ve ocat da evimizdedir. Ancak Y a k u t Türklerine göre “*ateş ruhu*” (*Uot-iççite*), bir canlı gibidir. *Nefesi, dumandır. Yiyeceği, kuru odundur. Ya t a ğ ı , kurum ve isle kararmıştır. Ateş koru, onun yastığıdır. Y o r g a n ı ise, küldür*⁴²”. Bu çok değerli bilgiyi U. Harva, Gorohov’dan almıştır. Ateş ruhu ile ilgili bölümümüzde, bu konuya, yeniden döneceğiz.

2. *Dumanla kararmış, “Ata çadırı”*: Bu çok değerli bilgiyi, büyük Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan bulmuştur. Ancak yukarıdaki bilgiler, hocamızın vesikasını, daha da aydınlatmaktadırlar. “*Ateş ruhunun nefesi, soluğu, dumandır*”, deniyordu. 9 atadan beri, bu ruhun soluklarıyla karar-

⁴¹ Tarama Sözlüğü, IV, s. 2143.

⁴² U n o H a r v a , aynı eser, s. 172.

mış olan bir çadır da, mukaddes olmalıydı. Hocamızın kararmış ata çadırı hakkında verdikleri bilgi, kısaca şöyledir⁴³:

“... Kazak-Kırgızların... boylarında 7. veya 9. atanın torunlarının tümü, ‘‘ u l u e v ’’ (ülgen üy) dedikleri eve toplanırlar. Bu eve veya çadıra, ‘‘Ka-ra çangarak’’ da derler. Bu, yüzyıllar boyunca, ‘‘ k a r a r m ı ş ç a d ı r ’’ , demektir. Bu çadırda verilen söz, bir yemin sayılır. Çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa herkesten saygı görür...”

Bu çok değerli bilgiyi, veya bunun benzerlerini, U. Harva ile diğer Rus araştırmacılarının eserlerinde göremiyoruz. Hocamız her zaman, en önde idiler. ‘‘ B a b a e v i ’’ nin sembolü, onun ocağıdır. Yukarıda evlenen oğlanların, baba evinden ayrılırken, yanan odunlarla veya közlerle, kendi evlerine nasıl ‘‘baba ateşini’’ götürdüklerini göstermeğe çalışmıştık. Bunlar Altayların vadilerinde veya Sibiryâ’nın Tundarlarında kalmış Türklerdi. Yukarıdaki muhteşem örnek ise, ‘‘ a t a l a r e v i ’’ nin bir sembolüdür.

‘‘A t e ş ’’ , babanın; ‘‘O c a k ’’ , ananın

Bu, eski ve yeni düşünce ve ihtiyaçlara göre, çeşitli yönlerden açıklamaya bağlı tutulabilir. Bu gün bile, ‘‘ateşi baba bulup, yakar; ocağın başında, ocak işleri için ise, ana oturur’’. Bu da bir yorumdur ve Türk düşüncesine göre, yanlış değildir. Bir A l t a y şaman duasında, şöyle deniliyordu: ‘‘ A t a m ı z ı n yakmış olduğu alevli a t e ş ; A n a m ı z ı n gömdüğü, taş o c a k ’’ . Bu sözler üzerinde yukarıda da durmuştuk. Burada yakmak yerine, ‘‘çakmak’’, yani çakmakla yakan, anlayışı kullanılıyordu. Altay şamanlarının, ‘‘ene kömgön taş ocak’’, yani ananın gömdüğü taş ocak sözünü, ise, hepimiz anlayabiliriz⁴⁴. Ev yapılırken herhalde ocağı anneler yere gömüyorlardı. Bu da sembolik bir sözdü.

Ocağın gömülmesi: Ocak, nasıl gömülüyordu? Bu, daha çok t a n d ı r için söz konusu olabilirdi. Ancak, her ne olursa olsun, ocak, bir çukurdu. Nitekim D e d e K o r k u t ’ta da şöyle deniliyordu: ‘‘... (Karaça Çoban’ın), attığı taş... yere dahi düşse, toz gibi savrulur idi, o c a k gibi obrulur idi⁴⁵...’’ Buradaki obrulmak sözü, oyulmak ve çukurlaşmak demektir. Herhalde bu ilâhi çobanın taşının, açtığı çukur çok derin olmalıydı. Böylece, Dede Korkut ile Altay duaları arasında bir yakınlık kurmak istedik.

‘‘Üç ateşi tutuşturup veren, üç ocağın (sac ayaklarını) bağlayıp (kadap) veren’’ de, Tanrı Ülgen, yani bir ‘‘erkek ata idi. Ocağın yapılması da bir merasimle olur. Kesilen kurbanın kanı, ocağın içine sürülür ve yanan ateşe saçılarak serpilirdi.

⁴³ A. İ n a n , Şamanizm, s. 68: Şaman ilâhilerinden.

⁴⁴ A. eseri s. 128: ‘‘Yakmak’’ ve ‘‘çakmak’’ anlayışı.

⁴⁵ Dede Korkut kitabı, 56.

Ocak ateşine ‘‘selâm’’ : A n a d o l u ’da bazı zümreler dışında halkta, ocağın yanan ateşine *selâm* verme veya *niyaz* gösterme gibi seremoniler kalmamıştır. Ancak *ocağa tükürme* veya *ocağı çiğneme*, *basma* gibi hareketler, hoş karşılanmamıştır. Bunu *Ali Rıza Yalçın* da, görmüştür. Bazı A l t a y Türk kesimlerinin, ocağa veya ateşe saygı gösterdiklerini biliyoruz. Ya k u t Türkleri, sözlerinin doğru olduklarını doğrulamak istedikleri zaman, *ateşe eğilip*, konuşurlardı. Yine Ya k u t Türkleri, “*eğer konuşurken ocak çıkartıyor ise, söylenen sözler doğrudur*”, diyorlardı. Bu inanışlar, *Ostiyak* ve *Samoyed* gibi F i n - U g o r kavimlerinde de görölüyordu. Onlar da sözlerinin doğru olduğunu doğrulamak için, ocağa eğiliyorlardı. “*Çünkü ateşin gücü onları, doğru söylemeğe zorluyordu*”. S a m o y e d ’ler ise, “*ateşe bir bıçak sokuyorlar ve eğer yalan söylüyorsam, ateşin yaşlı büyük a n n e s i , beni yutsun*”, diyorlardı. Görülüyor ki, Türklerin uzak veya yakın akraba kavimleri arasında, bir anlayış benzerliği vardı⁴⁶.

GELİNLER VE OCAK

1. Gelinlerin ocağa ‘‘Selâmı’’ : A n a d o l u ’da artık, bir protokol ve seremoni gereği olarak, gelinlerin “*koca ocağına*” selam vermeleri görölmemektedir. “*Ancak gelinlerin k o c a o c a ğ ı n a , hamur yapıştırma*” veya benzer bazı saygı hareketlerinde bulunduklarını, biliyoruz. M a n a s d e s t a n ı içinde, Ak-Saykal Hatun’un nikâhı kıyıldıktan sonra, şöyle deniliyordu: “*Ak-Saykal eve girdi, eğilip (enkeyip) selam kıldı, ateşe (otko) gelip Ak-Saykal, ateşe (otko) selam kıldı!*”

Bu konuda Hocamız Abdulkadir İnan, şöyle söylüyordu: “*Yeni gelen gelinlerin, a t a ç a d ı r ı n d a k i ‘‘ateşe selâm’’ verdiklerini, ben çok gördüm. Buna Kazaklar ‘‘te cim’’ derler ki, galiba arapça ‘‘tâzim’’ sözünün bir bozuntusu olsa gerektir. Hocaları bol olan bölgelerde bu adet yasak edilmiştir⁴⁷*”. Bu gelenek, İ s l a m i y e t e aykırı idi. Bundan dolayı A n a d o l u ’da bu geleneği bulma çok zordur. Ancak bazı yollarla saygı gösterilmektedir.

2: Evli kız, baba ocağına, artık yaklaşıyor: Çünkü nişanlı bir kızın, kalını ödenmemiş ve nikâhı kesilmemiştir. A l t a y Türklerinde, “*yabancılar ateş kültü ile ilgili seremonilere katılamıyorlardı. Evlenme yoluyla başka bir aileye geçmiş olan kızlarda bu haklarını kaybetmiş oluyorlardı*”⁴⁸.

⁴⁶ U. H a r v a , aynı eser, s. 165. U. H a r v a , kendisi Finlandiyalıdır. Bunun için F i n - U g o r geleneklerini iyi biliyordu.

⁴⁷ A. İ n a n , *Manas destanı üzerine notlar*, Makaleler, s. 141.

⁴⁸ U. H a r v a , aynı eser, s. 166: D i r e n k o v a , *Altay ve Teleüt (Türklerinde) ateş kültü: (Kültüğüne...)* a. yer.

Y a k u t Türklerinde de, “yabancılar, bir evin ocağının ıstık çizgisi denen bir sınırı aşp, (ocağa yaklaşamazlar). N i ş a n l ı k ı z l a r d a , kalın paraları tam olarak ödenmemiş ve nikâh gerçekleşmemişse, ocağın ateşinden, pipolarını bile yakamazlardı. (Yani o eve henüz yabancı sayılırlardı)”. Altayların kuzeylerinde yaşayan ve zengin bir Türk dili ile folkloruna sahip olan T e l e ü t Türklerinde ise, “Evin sahibi ile aynı soydan gelmeyen bir kişinin, ateşin yandığı ocağın karşısında, yanında oturması, yasaktı...” Bununla ilgili, pek çok örnek gösterilebilir⁴⁹.

Evde oturma protokolu ve disiplin, yukarıda da görüldüğü gibi Türklerde, çok eski çağlardan beri kurulmuştu. Bunlar, din ve inanışlara bağlanarak, bir töre ve örf hukuku haline getirilmişti. Batıl ve fanatik inançlar olarak tanımlanamazlar. Çünkü onların da pratik yararları vardı.

3. Diğer gelin ve ocak ilişkileri: Bütün Türk kavimlerinde, koca evine gelen yeni gelinin yapması gerekli, bazı saygı seromonileri vardır. Bunlar A n a d o l u ’da daha yumuşamış ve çağdaş bir hayat düzenine girmiştir. Ancak yine de dikkat edilirse bizimkileri, diğer kavimlerden ayıran bir tutum ve biçim vardır. Ancak bunların hepsini de batıl ve fanatik, gerici bir tutum ve gelenek olarak, yorumlamayalım. Şimdi, çok eskilere ve bizden çok uzakta kalmış Türklerle dönelim:

a) A l t a y Türklerinde, yüz yıl önce, “Koca evine gelen gelinin saç örgüleri çözülürken, ocağın yanına oturtulurdu. Bu arada da ocağın üzerine biraz at yağı konurdu. Yağı, gelinin arkabaları korlardı. Eğer yağ birdenbire parlayıp, alevler yükselirse, bu uğurlu sayılır ve gelin ocağa, ü ç k e z s e l â m verirdi. Dua ederken de şöyle derdi: “-Bana mutluluk, zenginlik ver! Hayvanlar ver! Donanmış bir ahır, bir oda dolusu çocuk ver! “Böylece o kadın bu ailenin bir üyesi olur ve ocağa, bir şeyler sunulurdu⁵⁰”.

b) N i ş a n l ı k ı z l a r , yeni Altay Türklerinde, “zaman zaman nışanlılarının evlerine geldikçe, yere kadar eğilir, ocağa saygı gösterirlerdi. Buna karşılık da, “ocağın asla sönmessin”, diye de duada bulunulurdu... Evlenip, koca evine gelince ise, bir kaba yağ ve tereyağı kor ve onları, ocağın ateşine doğru üflerdi”. Görülüyor ki ocağa nışanlıyken, yalnızca saygı sunuluyor; evlendikten sonra ise saç yapılabiliyordu⁵¹.

c) Yeni evlenenlerin ocağına, yağ dökme: Şimdi geliyoruz, Türk dili örnekleri ve folkloru bakımından zengin olan, Altayların kuzeyinde yaşayan T e -

⁴⁹ D i r e n k o v a , k u l t o g n ı y a ... : (A t e ş k ü l t ü ...) , s . 66-67; U . H a r v a , a y n ı e s e r . s . 166.

⁵⁰ U . H a r v a , s . 167; D i r e n k o v a , a y n ı e s e r , s . 63, 68. A l t a y v e T e l e ü t T ü r k l e r i n d e , “ a t e ş k ü l t ü ” .

⁵¹ H a r v a , a y n ı e s e r , s . 167. P o t a n i n ’ i n n o t l a r ı A l t a y T ü r k l e r i n e a i t t i r : O ç e r k i , I V , s . 34. H a r v a , b u n u n f a r k ı n d a d e ğ i l d i r . M o ğ o l i s t a n ’ ı n d e g ö r ü r .

leüt Türklerine: “Evlenen çiftlerin arkadaşları, oğlan evinin ocağına yağ dö-küyorlar. Ancak bunların diğerlerinden ayrılıkları, alevlerin, b a c a n ı n de-liğine kadar yükselmiş olma şartı idi. Kutluluk, alevlerin bacaya varmasıyla tamamlanıyordu...”

Yeni evleneler için, “Ü ç o c a k” gibi çok eski bir Türk geleneğini de, yine bu Türk kesimlerinde görüyoruz. Bu orijinal geleneği, P o t a n i n derle-miş ve D ı r e n k o v a da, değerlendirmişti:

“Tam yuvarlak, top şeklinde, topraktan yapılmış, içleri oyulmuş üç kap alıp, bunları fırının altına yerleştiriyorlardı. Bu üç yuvarlak kaba, ‘a c a k’ adını veriyorlardı. Her kabın içine, kırmızı ve beyaz kurdelalarla süslenmiş bir s ö ğ ü t dalı ile tereyağı koyuyorlardı.

“Bu üç kap veya o c a k , yalnızca e v l e n m e ve kurban törenlerinde kul-lanılıyor, diğer zamanlar da, sobanın arkasında duruyorlardı. Bunlar, ‘ü ç t a ş l ı ’ en eski ocakların bir sembolü ve hatırası olsalar, gerekti”⁵².

“ÜÇ ATEŞ” VE “ÜÇ OCAK”

1) “S a c a y a k” : En eski bir ocakmış gibi anlatılan bu “ü ç o c a k” geleneğini, Türk dili ve kültürü bakımından zengin olan, T e l e ü t Türklerin-deki bir örnek ile belirttik. A l t a y Türk geleneklerinin en iyi araştırmacıların-dan biri olan A n o h i n de, üç ocak ile ilgili bir dua veriyor:

“Ü ç a t e ş i n i , yakıp veren!

“Ü ç o c a ğ ı n ı , dikip veren!

“Atam Ülgen!

Buradaki yakma, yani “küydürme”, alevlendirmek demektir. Üç ocağın dik-mek için de, “kadap” deniyordu⁵³. A n a d o l u ’da da kadamak, dikişle tut-turmak demektir. Herhalde bu, “s a c a y a ğ ı ” nın üç ayağını, birleştirme manasında söylenmiş olsa gerekti.

2) “Ü ç d u v a r l ı o c a k” : Bu anlayış da Direnkova tarafından, yi-ne Teleüt Türklerinde bulunmuştur⁵⁴. U. Harva bu söyleyişi, kuzeydeki Bur-yat’ların, “üç taşlı ocak” deyişleriyle karşılaştırmak istiyor⁵⁵. “Üç duvarlı ocak”, bu gün de A n a d o l u ’da çok görülür. “Üç taşlı ocak” ise, çok geri bir ocak türüdür. Yukarıda sunduğumuz A l t a y duasında da görüldüğü gibi,

⁵² Harva, a. eser, s. 167; Direnkova, s. 68. Asıl kaynağı oluşturan Potanin’in bu derlemeleri, Altay kesimlerine aittir: Oçerki, I, s. 30.

⁵³ Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler: A. İnan, Makaleler, s. 413.

⁵⁴ Direnkova, aynı eser, s. 63.

⁵⁵ U. Harva, aynı eser, s. 55. Bu inanış, Buryat-Moğolları’na aittir.

“Tanrı Ülgen ocağın üç ayağını(?) dikerek, birleştirerek, (insanlara) vermiştir”. Ancak aynı duada ki “üç ateş”, ne demektir?

“Üç duvarlı ocak” deyimi, Türk dili ve edebiyatı bakımından zengin olan, Te le ü t Türklerinde görülüyordu⁵⁶. Üç duvarlı ocak da, yarı-yerleşik kültüre ait bir ocak tipidir. S a c a y a k daha gelişmiş, ancak sürekli hareket halindeki Türk kesimlerinde görülür. Ü ç y a ş l ı o c a k ise, Türk kavimlerinin yerli ve oturaklı kültürlerinde pek görülmez, yaylalarda, kullanılır.

“AİLE SOFRASI” VE OCAK

A i l e s o f r a s ı, Türk aile düzeninin temelidir: Eskiden de, şimdi de öyledir. Aile, bir bütün olarak sofraya otururdu. *Aile sofrası, o c a ğ ı n k a r ş ı - s ı n d a o l u r*. Bundan dolayı da, ocak ile aile arasında da bir ilişki kurulmuştu. Sıcak yemek sofraya, ocak üzerinden aktarılırdı. A n a d o l u ’da da, böyle idi. *O t u r m a o d a s ı d a, m u t f a k v e o c a k k a r ş ı s ı d ır*. *M u t f a k*, sedirli, minderli, aynalı ve konforlu bir yerdir. *Mutfak, aynı zamanda bir “k ı ş - l ı k o d a”* idi. Herhalde bu, 2000 yıl önce de böyle idi.

İlk lokma, aile ocağının “Ocak hakkı”: A n a d o l u ’da, sofrada oturanların ocak ile ne gibi bir ilişki kurdukları üzerinde bir vesika bulamadık. Ya - k u t Türkleri, “*a i l e c e s o f r a y a o t u r d u k l a r ı z a m a n, ö z e l l i k l e a k ş a m y e m e k l e r i n d e, i l k l o k m a v e y a iç k i n i n i l k y u d u m u, i l k ö n c e o c a ğ a v e r i l i y o r - d u*. *Sofradaki kişiler bu saçıyı yapmadan yemeğe başlamıyorlardı* Ya k u t Türklerine göre bu, çok eski bir gelenek idi: “*ilk l o k m a, i l k k a ş ı k v e i l k y u d u m, o c a ğ ı n h a k k ı d ır*”, diyorlardı. *Ocak ateşinin üzerimizde bir hakkı olduğuna inanıyorlardı*⁵⁷”. Bu gelenekler, “aile birliği” ve sosyal dayanışma ile ilgili gibidir. S i b i r y a ’nın kuzey-doğularına doğru gidildikçe, a v c ı l a r da avları bereketli olsun diye, ateşe yemek atarlar. Bu, bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

“DOĞUM” VE ATEŞ RUHLARI

A n a d o l u ’daki Türk kesimleri, büyük devletler kurmuş ve ileriye doğru sosyal adımlar atmıştır. Bundan dolayı konuları sürekli olarak, P r o t o - T ü r k örneklerden alıp ileriye doğru gidiyoruz. Yeni doğum yapan kadınlara musallat olan *Al-karısı* veya *Al-bastı*’nın ocak ile ilgisi bulunduğu, A n a d o l u d a da inanırlar. Bu konuların asıl değerlendirilmesini, bölümümüzün

⁵⁶ D i r e n k o v a, s. eser, s. 63; U. H a r v a, a. eser, s. 167.

⁵⁷ U. H a r v a, a. eser, s. 168. P r i k l o n s k i y, Ya k u t Türklerinin eski inanışları hakkında, çok değerli yazılar yazılmıştır. Ünlü *Jivaya Starina* dergisinde çıkan, “*Yakutskiya Narodniya Poveriya i Skazki*, J. Starina, 1891, s. 170” yazısı, (yakut masalları) üzerine dayanır ve Türkiye’de bu yazı vardır.

sonunda yapacağız. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , bir notlarında şöyle diyorlardı: ‘ ‘ *Ya k u t Türkleri, ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse, “og kuta oynyuur” (Çocuk ruhu oynuyor) derler. Ateşin, ailede bir çocuk doğacağını, haber verdiğine inanırlar*⁵⁸’ ’ Yukarıda görüldüğü gibi, *Ya k u t* Türklerinin bizden bu kadar uzak olmalarına rağmen, söyledikleri Türkçe sözler, tarafımızdan da anlaşılmaktadır. Yine Hocamızın bulup verdiği, ‘ ‘ *d o ğ u m d a ü ç çadır yapma ve yakma*’ ’ töreni ise, karanlık kalıyor^{58a}. Bu, ‘ ‘*ü ç ateş*’ ’ mi demekti?

OCAK VE ‘‘AL - KARISI’’

Ateş anası ve al-bastı: Yukarıda ‘‘*ot-ene*’’, yani *Ateş ana* deyiş ve anlayışı üzerinde durmuştuk. Bu konuyu asıl derinleştiren Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n ’dır. Ancak Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan *Teleüt* Türklerindeki bu inanış üzerinde U. H a r v a da durmuştu: ‘‘*Onlarda, her ocağın, kendisine göre bir O t - A n a (Ot-Ene) si vardı*’’. Bu konu üzerinde asıl *Direnkova* durmuştu⁵⁹.

Ateşlerin tek bir ruhu ve annesi değil; her evin kendine göre, bir koruyucu ruhu ve ateş annesi vardı: A l t a y Türklerinde ise, ‘‘*30 başlı Ateş-ana, 40 başlı karı (yaşlı) anam*’’, tanıtımlarıyla görülen a t e ş a n n e vardı. Hocamız bu ilâhinin, tamamını Türkçeye çevirmiştir⁶⁰. Bu ünlü ilâhiyi, önce *B a n - z a r o v*, sonra da *R a d l o f* yayınlamıştı⁶¹. B a t ı y a ve Kuzey-batı Asya’ya doğru gidildikçe, F ı n - U g o r kavimleri bu ateş ruhunu, *Küçük Kız* olarak anmağa başlıyorlardı⁶². Böylece ateş ruhunun d i ş i l i ğ i devam edip, gidiyordu. *Ya k u t* Türklerindeki *Ot-ata*, *Ateş-ata* ise, iyi sayılmıyordu. Bazen de bu ruhlar, erkekli ve dişili görülüyorlardı.

‘ ‘ *C a d ı i l e o c a k r u h u* ’ ’ da, zaman zaman birbirine karıştırılmıştır. Bir Kuzey Asya Türk masalında *cadının evi, şöyle anlatılıyordu: “Yürek kadar (cüröktöi) yerden, omurilik (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu*’’. Bu anlatış, fizyoloji ile bezenmiş bir mitolojidir⁶³. Bu örneği de, konuya bir renk versin diye sunuyoruz.

⁵⁸ A. İ n a n , *Şamanizm: (Tanrılar ve ruhlar)*, s. 67.

^{58a} Aynı eser, s. 38.

⁵⁹ D i r e n k o v a , *Kult ogniya: (Ateş kültü): (A t e ş k ü l t ü) : T e l e ü t Türklerinde*.

⁶⁰ *Türk Şamanizmi: (A. İnan, Makaleler)*, s. 394.

⁶¹ R a d l o f , *Aus Sibirien*, II, s. 29.

⁶² U H a r v a , aynı eser, s. 172.

⁶³ R a d l o f , *Proben*, III, s. 316/381: *Dudar-Kız* masalı.

AL BAYRAK VE ATEŞİN AL RENGİ

Bu konular ile ilgili olarak Hocamız Abdulkadir İnan, şaheser denilebilecek, bir giriş ve araştırma yapmıştır⁶⁴. Bizim ne bildiğimiz, ne gücümüz ve ne de duygumuz ona erişebilir.

“Türklerin en eski devirlerden beri *Al - b a y r a k* kullanmalarının, bu *Al - a t e ş* kültü ile bağlı bir an’ane olacağı hatura geliyor⁶⁵”.

Bu öyle derin ve ince bir duygudur ki, bunu ancak Hocamız bulabilir. Bu görüşe bütün kalbimizle katılmaktan başka bir şey de elimizden gelmez. Yine Hocamız sözlerini şöyle bitiriyor: 1) *Alkış*: Bütün Türklerde, tebrik ve kutlamadır. 2) *Al ot*: Aile ocağı ateşi (Yakutlarda). 3) *Al ot*: Azâmetli ateş (Altay kamlarının ilâhilerinde). 4) *Alas, alazlama*: Ateşle arıqlama, temizleme için tören yapma. 5) *Al* renginin bütün Türklerce mukaddes sayılması gibi sözler, *Al* Tanrısının *hâmi ruh* sayıldığı devre ulaşan bir an’anenin, devamından başka bir şey olmasa gerektir⁶⁶. Hocamıza göre *Al-bastı* ruhu da başlangıçlarda, “ateş ilâhesi” ile ilgili olmalıydı.

“OCAĞIN SAHİBİ”

Bölümümüzün başına bu muhteşem ve derin manalı *D e d e K o r k u t*’un sözlerini koyduktan sonra, *S i b i r y a*’nın tundralarında oturan *Y a k u t* Türklerine dönelim. Onlar *ateş ruhu* için, “*uot-iççite*” diyorlardı. Bu aynı zamanda, “*ateşin ve ocağın sahibi, koruyucusu*”, demekti. *Altay* Türklerine gelince, aynı mana “*Ot-izi*” sözüyle karşılır. *D e d e K o r k u t*’ta ise bu anlayış, “*ocağın issi*” olur. Elbette ki *D e d e K o r k u t O ğ u z l a r ı*, büyük devletler kurmuşlar ve çok gelişmişlerdi. Ancak onlarda da yine, eski Türklerin “*İzi, ezi, eezi, iye ige, idhi*” sözleri yaşamıştı. Türklerin İslâmiyete girişlerinden sonra bile “*issi*” sözü *sahib* ve bazan da *T a n r ı* anlayışıyla söylenmiştir. Bu girişi yaptıktan sonra yine bize dönelim:

E s k i A n a d o l u’da da “*is, issi*” sözü, gerçi daha aydın ve gerçekçi bir manaya bürünmüştü. Ancak şu sözlerde, din ve ulûhiyet karışımı, bize eski Türk kamlarının düşüncelerini hatırlatıyordu: “*Ev issi, devlet issi, ozanların hidâyet issi Allah, Ol nurun issi Sultan-ı şefâat, padişah ölüp il issiz kaldı...*” *Tarama Sözlüğü* içinde bunlara benzer, daha niceleri bulunabilir. Bunlara, *Kutadgu Bilig* içinden, “*ay, yer, gök idisi*” sözünü de katalım.

1) “*O c a ğ ı n s a h i b i*” olan ruh anlayışından, “*U l u T a n r ı*” anlayışına: Yukarıdaki örnekler de bize, Türk dininin nereden nereye gelmiş

⁶⁴ A. İnan, *Al ruhu hakkında*, Makaleler, s. 263.

⁶⁵ Aynı eser, s. 265.

⁶⁶ Aynı eser, s. 266: “*Al*” ruhu hakkında.

olduğunu; kendi inanışlarına zaten aykırı olmayan *İslamiyete*, nasıl uyduklarını gösterir. *Türkler, zaten zamanla ruhlardan ayrılmış, Yüce Tanrıya ulaşmışlardı.*

İssiz, yani تنها, boş, sahipsiz sözümüzün de, kökleri buradan gelir. Bunun, başka bir açıklaması yoktur. *Dede Korkut*, baba ile oğulun karşılaşp, kucaklaşmalarını, şöyle anlatılıyordu: “*İki hasret bir birine buluştular, issüz yerin kurdugibi uluştular, Tanrıya şükürler kıldılar*⁶⁷...” Buradaki issüz yer, ne demektir? Boş yer mi demektir? Sahipsiz bir yerden söz açılıyordu. Ancak bu yerin sahibi, *kul* veya *Allah* olabilirdi. Konularda, derinleşmek gereklidir.

2) “Türkün yeri suyu idisiz (sahipsiz) almasın, diye!...” Bu ve buna benzer bir çok sözler, *Gök tük* yazıtlarında geçer. Bu sahip, Türk kağanıdır, Türk devletidir. Aynı zamanda Tanrıdır. Bazan da, “*Köğmen (dağı veya ormanı) idisiz (sahibsiz) kalmasın*”, denir. Yani, yalnızca, evin ve ocağın değil; yer ve suların, dağların ve vatanın da, sahibi ve koruyucusu vardı.

3) “*Dede Korkut*, “velâyet issi” idi”: Biz bu sözü anladık. Açıklayalım dersek, yanlış bir yorum yapmış oluruz. “*Dede Korkut velilik ve kerâmet sahibi idi*”, diye de yorumlayabiliriz. Ancak yalnızca *İslam* düşüncesiyle değil; çok eski *Türk* inanış ve geleneklerini de göz önünde tutarak, bir sonuca gidebiliriz.

4) “*Ot-izi*”, yani “*ateşin ve ocağın sahibi*”, *Altay* Türklerinde bir kişiliğe sahipti. *Yakut* Türklerinin “*Uot-iççi*” dedikleri bu ruh ise, “*soluğu duman, yiyeceği kuru odun, yatağı kurumla kararmış, yastığı köz, yorganı da kül olan*”; bir ruh ve sahib idi. Elbette ki bu, ailenin de koruyucusu idi⁶⁸.

5) *Ocak ruhunu*, *Yakut* Türkleri, *ak saçlı bir kadın* olarak düşünürlerdi⁶⁹. Çok kuzeylerdeki *Buryat* Moğollarında ise *ateş ruhu*, “*Kırmızılar giymiş bir yaşlı kadın*” olarak düşünülmüştür. Az önce, *Albastı* veya *Al-karısı* üzerinde dururken, bu konuya dokunmuştuk. Türklerdeki bu inanış daha geniş ve derindir. Zengin bir Türk dili ve folkloruna sahip olan *Televüt* Türkleri ise, daha romantik düşünürlerdi: “*yeşil ipekten kaftan giyip, dalgalanan alevler; kırmızı ipekten kaftan giymiş, dalgalanan alevler*”, diye ilâhilerinde, alevlerle konuşurlar⁷⁰. *Avrupa*’da, *U. Harva*’ya göre-, ev ruhları yaygın olarak, *kırmızı bir saç*, taşıyorlardı ve sobanın arka-

⁶⁷ *Dede Korkut kitabı*, 212.

⁶⁸ U. Harva, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 172.

⁶⁹ U. Harva, aynı eser, s. 173; Priklonskiy, *Tri godo v Yakutskoy Oblasti: (Yakut bölgesinde üç-Tanrı)*, Jivaya Starina, 1890-91, s. 61, den.

⁷⁰ U. Harva, aynı eser, s. 173.

sında oturuyorlardı. “Kırmızı mantolu ateş cadısı”, Batıdaki F i n - g o r k a - v i m l e r i n d e n , S a m o y e d l e r e k a d a r u z a y ı p g i d e r .

“Sürekli yanan, alevli ocak ve ”Ocağın Sönmesi”

Bu, bir din ve inanç temeline dayandırılmıştır. Biz de bu gün, sobamızın durmadan yanmasını istiyor ve diliyoruz. Bu, her insanın bir mutluluğu olabilir. Çok eski geleneklere gidilince, bu dilek ve isteğin, sembolik nedenlerini de görüyoruz. Çok kuzeylerdeki Y a k u t Türklerine göre, “*ocak dumanı, ocak ruhunun bir s o l u ğ u*” idi. Belki de ocağın dumanlı kalması, onun soluğunun kesilmiş olduğunu gösteriyordu. Bunun için ocağı dumanlı bırakmak gerekiyordu.

“*O c a ğ ı n k o r u y u c u r u h u n u n y i y e c e ğ i , k u r u o d u n*”: Ayrıca, ocağın kendisi, çok oburdu. Bunun için ocağa çok odun atıldıkça, ocak ruhu mutlu oluyordu. Yine Y a k u t Türklerine göre, az yanan ocağın, ruhu zayıflıyor ve azgınlaşıyordu. Bundan dolayı evin sahibine kötülük de yapabiliyordu. Diğer bir Y a k u t - T ü r k e f s a n e s i n e g ö r e , “*Ateş veya ocağın ruhu, genç ç o c u k olarak görünmüştü. Evin eşiğinde bir adamla konuşuyor ve evin sahibine, ocağa niçin fazla odun atmadığını, soruyordu... Az sonra ev sahibi rüyasında genç ve zayıf bir çocuk görüyor ve çocuk onu korkutuyor. Adam yatağın - dan fırlayıp dışarı çıkıyor. Çıkar çıkmaz da, evi yanmağa başlıyor*”⁷¹.

S o n u ç : Ocağın sönmemesi ve evin bacasının dumanının durmaması, her insan gibi Türklerin de, çok eskilerden beri gelen bir dilek ve istekleridir. Bunu sağlamak için Türkler, çeşitli din ve inanış nedenleri bulmuşlardır. Mesele, bundan ibarettir.

ATEŞ RUHUNUN, “BAYRAĞI” VE “ATI”

“... Sen, karanlık gecelerde, genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak, oynuyorsun! K ı r m ı z ı i p e k l i k u m a ş l a r s a l l a y a r a k , g e n ç a l - k ı s r a k ü z e - r i n d e g e z i y o r s u n ! A y d ı n g e c e l e r d e , b i r ç o c u k y ü z ü n e b ü r ü n ü y o r s u n ! U l u - s u n k o r u y u c u s u , s ü r ü l e r i m i z i n , b e k ç i s i s i n ! ...” Bu k a m v e y a ş a m a n i l â h i s i , R a d l o f , t a r a f ı n d a n d e r l e n m i ş , K a t a n o v t a r a f ı n d a n y a y ı n l a n m ı ş t ı ⁷².

İstedığımız her şey, yukarıdaki A l t a y T ü r k k a m l a r ı n ı n s ö y l e d i k l e r i i l â - h i n i n i ç i n d e , v a r d ı r . A t e ş r u h u n u , b a z a n b i r g e n ç k ı z ; b a z a n b i r m a s u m ç o c u k g i b i a l - k ı s r a k ü z e r i n d e g ö s t e r i y o r d u . A l - k ı s r a k v e k ı z t a n r ı ç a a r a s ı n d a b i r i l i ş k i k u r u l u y o r d u . B i r y e r d e d e , m u b a r e k “*Ak-boz at*” üzerinde gezdiği söyleni-

⁷¹ Aynı eser, s. 172; P r i k l o n s k i y ' i n “*Üç-Tanrı*” adlı yukarıdaki yazısından, s. 170.

⁷² *Proben*, IX, s. 576-580; kşl. A. İ n a n , *Şamanizm*, s. 68; Diğer kaynaklar için bk. U. Harva, s. 171, n. 2.

yordu: "... Irmakların ve denizlerin sahibinin bulunduğu yerde, sen bir *Ak-boz at* üzerinde geziyorsun!..." Buradaki *ak-boz at*, bir yıldız sembolüdür. Konuyu derinleştirmeyeceğiz⁷³. Bu iki örneği vermekle yetinelim, Abdulkadir İnan hocamızın da dedikleri gibi, *Al-bayrak, al renk*, ateşin al rengiyle, ilgili olmalıdır.

"ATEŞE SAYGISIZLIK" VE "GÜNH" ANLAYIŞI

Anadolu'da çocukluğumuzda; "*Ateşe tükürme! Yüzünde yara çıkar*", derlerdi. Ali Rıza Yalgın ise, Güney Anadolu'daki *Türkmenler* arasında gördüğü gelenekleri, şöyle anlatıyordu:

"*Ateşe saygı çoktur. Ateşe işeyen çocuklar dövülür; ocağa ayakkabısıyla basanlar, azarlanır. Ateş için şöyle bir dua etmek, Türkmen adetlerindendir:*

"*Ey Allah! Bizi nurdan ve yardan ayırma!*"

Ali Rıza Yalgın'ın, Anadolu Türkmenlerinin ateş üzerindeki diğer inanışlarını da, yeri geldikçe değerlendireceğiz. *Ateş de ekmek gibi, Allah'ın bir nimeti olarak sayılmıştır*. Bunu böyle kabul ettikten sonra, bugünden düne, ta Sibirya'nın tundarlarında yaşayan Türklerin inançlarına kadar uzanabileceğiz. *Ateşin tehlikesi* de söz konusu olmuştur.

1. *Ateşe saygının nedenleri*: Anadolu'da, *Oğuz ve Türkmen* gibi gelişmiş Türk kesimlerinde, düşünce düzeyi de değişmiş ve gelişmiştir. Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, Kuzeylerde, *Proto-Türk* geleneklerde ateş, kendi kendine doğmuş ve yanmıştır. Ne yıldırımlara, ne kıvılcımlara veya ne de odunun, herhangi bir yardımına ihtiyacı yoktur. O, başlangıçtan beri kendi kendine bir varlıktır. Yine yukarıda görüldüğü gibi, *canlı ve kişilik sahibi idi. Ev ve ailenin dayanağıydı*. Bundan dolayı eski İran'daki *ateşperestlik* ile karıştırmamalıdır. *Türkler'deki ateş geleneği, sosyaldır*.

"*Ateşi incitme yasağı*", Ateşi sert şeylerle karıştırma gibi sert hareketler, *Proto-Türk* geleneklerinde hoş görülmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bunun *mitolojik* bir manası vardı. Ancak bunun içinde bir gerçek yatıyordu. Anadolu'da da söylendiği gibi, "*yavaş ateş dayanıklı olur*" veya "*iyi yemek yavaş ateşte pişer*". Sert olarak karıştırılan ateşin ömrü ise uzun olmaz. Plano Carpini, gezi raporunda, şöyle diyordu:

"... *Ateşin karşısında bir bıçak ile eti doğrama veya bıçağı gösterme, günah sayılırdı. Hele bıçakla ateşi karıştırma, büyük bir suç sayılırdı. Bıçak veya demirle ocak karıştırılınca, ateşin yaralanabileceği düşünülürdü. Ate-*

⁷³ Aynı eser, a. yer.

şe, tuz veya kötü kokular da atılmazdı. Onlara göre bunlarla, ateşin gücü zayıflardı. Ocağı karıştırma yasak edilmiş; hele ocağı su ile döndürme, büt-bütün yasaktı...”

Ateşi su ile söndürme ve tükürme yasağı: Plano Carpini, Çingiz Han çağında, Asya’yı bir yandan diğer yanına kadar gezmişti. Bu bakımdan verdiği bilgiler, kaynak değerindedirler⁷⁴. Hocamız A. İnanda, kendi görüşlerini şöyle özetliyordu: “... Mubarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı, ‘küfür’ sayılabilen sözler sarf edilebilirse de, ateş hakkında böyle bir şey söylenmez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak, kesin olarak yasaktır⁷⁵”.

Ateşe, kötü söz söyleme yasağı: Yakut Türklerinde de, Seroşevskiy ve diğerlerinin bildirdiklerine göre, “ateşi keskin bir şey ile karıştırmak, ateşe ayak uzatma veya ateşi su ile söndürmek, kesin olarak yasaktır. Söylendiğine göre ateş, ‘çam ormanlarında duruyor, bâkire ormanları yutuyor; geceleyin de, kuru ağaçlara geçiyordu. İnsanın dilinden anlıyordu’. Bundan dolayı ona kötü davranmak veya kötü bir söz söylemek, doğru olmazdı...” Yukarıda da görüldüğü gibi, kızınca yangın çıkarıyordu⁷⁶. Altay ve diğer Türk bölgelerindeki bu gelenekleri Dırenkova toplamıştır⁷⁷. Bu inanışlar, Fin-Ugor kavimlerinden Baltık denizine ve hatta Indo-Germen kavimlere kadar uzanıyordu.

2. Ateşin yara çıkarması ve hastalık yapması: Ateş, kendisine saygı göstermeyen insanları cezalandırmış oluyordu. Az öncede söylediğimiz gibi İnandolu’da, “ateşe tükürme, yüzünde yara çıkar”, deniyordu. “Yakut Türkleri de çocuklarını, ateşe kötü davranmaktan alı koyuyorlarmış. Çünkü çocukların derilerinde, bir yara çıkmış”. Bu inanışları U. Harva toplamıştır. Ona göre Finlandiya’da bu yaraya, ateşin öfkesi diyorlarmış⁷⁸.

Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan Teleüt Türklerinde ise, “Anneleri çocuklarının boyun ve başlarında yara çıkarır diye, ateşten korkuyorlarmış. Bu yaraya da, ‘ateş lekesi’ diyorlarmış...” Bu Türk kesimlerindeki bilgileri, Dırenkova toplamıştır⁷⁹. Yine bu Türk kesimlerinde, “Ocağın, kendi kendine ve sebepsiz olarak sönmesi, kötü bir şeyin olabileceğini gösteriyordu”.

⁷⁴ Plano Carpini, Bergeron yayını, III, 2.

⁷⁵ A. İnana, Ateş ve ocak: Şamanizm, s. 67.

⁷⁶ U. Harva, s. 63; Seroşevskiy, Yakutistan, SPb., 1896, s. 665; Yakut Türklerinin güney sınır çevrelerinin geleneklerinde: İ. A. Hudya kov, Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk raporları), Irkutsk, 1890, s. 135.

⁷⁷ Dırenkova, Kult Ognıya: (Ateş kültü): Altay ve Teleüt Türklerinde, s. 69.

⁷⁸ U. Harva, aynı eser, s. 164.

⁷⁹ Dırenkova, aynı eser, s. 71.

Hocamız. A. İnan ise, Türk kavimlerindeki inanışları, şöyle özetliyordu: *"Ateşe saygısızlık gösterenler, deri hastalığına tutulurlardı. Bu hastalığı, çakmak taşıyla ateş yakmak yoluyla, ancak "kartaldan türemiş olan şamanlar", tedavi edebilirlerdi. "Uçuk" denilen bu deri hastalığını, Başkurtlar da böyle tedavi ederlerdi. Uçuk tedavi eden kişi, büyük bir ırmağı geçmiş olmalıydı"*⁸⁰.

3. "En tehlikeli şey, ateş": Bu inanış, bütün Türk kavimlerinde yaygındır. Eski bir Anadolu atasözü, *"Oda (ateşe) inanma, suya dayanma"*, diyordu. *"Ateşe, suya ve zelzeleye, yiğitlik olmaz!"* Bu inanışlar, bu gün de içimizde yaşarlar ve gerçeklere dayanırlar. Kırgız Türkleri de, *"Ateşten tehlikeli hiç bir şey yoktur"*, diyorlardı. U. Harva, Sibiryaya ve Fin-Ugor kavimlerindeki bu inanışları, bir araya getirmiştir⁸¹. Kuzeydeki orman yangınları veya bozkırlardaki büyük ot yangınları, insanlara büyük zarar veriyorlardı. Bundan dolayı da, insanların zihinlerinde, bir korku doğuyordu.

"ODA VURMAK", "ODA YAKMAK", "OD DÜŞME"

Dede Korkut'ta ve eski Anadolu kitaplarında sık sık görülen bu sözler üzerinde de biraz duralım:

1) "Oda vurma": Beyrek diyor ki, *"mere od getirin! getir-diler, sazi oda urdular. Ya lta çuk gördü kim yanar, sazdan çıktı, Beyrek'in ayağına düştü, kılıcı altından geçti..."* (DK,118)...

2) "Oda yakmak": *"Ala yılan sökemez ormanını, çakmak çakıp, oda yakam!..."* (DK,176). - *"Kime baksa ılık ile oda yakar..."* (DK,181,184). - *"Kâfiri, kamış gibi od oluban yandurayım!..."* (DK,147) - *"Yüreğiyle canına odlar düştü..."* (DK,51). - *"Başına od yakma"* (TS:Od).

3) "Odu (ateşi) bostan kıldın, birliğine sığındım, Aziz Allah!..." (DK,251-8). Bu sözler, Kısas-ı Enbiya'dan da, esinlenmiş olabilir. Ancak yine de bunda, bir Türk düşüncesinin izleri bulunabilir.

"ODA GİRME", GERDEĞE GİRME

Yukarıda gerdek ve gelinlerin, evin ocağı ile olan ilişkileri üzerinde geniş olarak durmuştuk. Kırgız Türklerindeki evlenme törenlerinde, *"Ateşe girme"*, yani *"Otko kirüü"* diye bir merasim vardır. *"Bu tören, düğünden bir kaç gün sonra, gelinin akrabalarının evinde yapılırdı. Bundan sonra güveyi, artık gelinin akrabalarına yanaşır ve kaçmamağa başlardı"*.

⁸⁰ A. İnan, Şamanizm: (âyin, tören ve bayramlar), s. 119.

⁸¹ U. Harva, aynı eser, s. 163: Potanin, Oçerki, IV, s. 97'den, Altay-Türk gelenekleri.

‘‘*Ateşe yağ dökme*’’ ise, gelinin güveyi evine geldiği ilk gün yapıldı⁸². ‘‘*Ateşi tutuşma*’’: Bunun manası ise, yine K ı r g ı z Türklerinde, *yaşama* ve *geçinme* karşılığında söylenirdi. Bu söz, hem ‘‘mal ve para azlığı’’ ve hem de ‘‘insanlarla geçinme’’ anlayışlarında söyleniyordu.

ATEŞLE ‘‘TEMİZLEME’’

Ateş, en temiz şeydir: Bu inanış bizde de, diğer dünya kavimlerinde de, en yaygın bir inanıştır. Bundan dolayı bu inanışı, İ r a n’dan veya başka bir yerden getirmeğe, bizce bir gerek yoktur. Hocamız, Prof. Abdulkadir İ n a n , bu konu ile ilgili olarak, yarım sahife; öz ve herşeyi içinde toplayan bir giriş yapmıştır⁸³. U . H a r v a ’nın da, A s y a ’nın batısı ile doğusundaki inançları içine alan, bir araştırması vardır⁸⁴. Bir bezi yakarak, hastanın çevresinde dönülür. Buna *alazlama* denilir⁸⁵. Bu sözün de *al* ve ateş rengi ile ilgisi vardır. Bu söz ve inanış A n a d o l u ’da da yaşar.

G ö k t ü r k ’lere gelen B i z a n s elçileri, G ö k t ü r k sınırında, ateş üzerinden geçirilip, temizlendikten sonra, ülkeye alınmıştı. Ç i n g i z H a n çağında gelen elçiler de, ‘‘*ateş üzerinden atlatılmadan, saraya alınmıyorlardı*’’. Bunu da, gezgin R u b r u k yazıyordu.

Hastalık ve mikropların, ateşle temizlenmesi: Ö l ü m l e r d e n sonra, Ortaasya kavimleri, ölüye veya ölünün bulunduğu yere deymişlerdir diye, yalnız insanları değil; hayvanları da, çeşitli yollarla temizliyorlardı. Bunu gezgin, *Carpini*, *R u b r u k* ve araştırmacı *B a n z a r o v*, geniş olarak anlatmışlardır⁸⁶. Salgın bir hastalıktan sonra, Y a k u t Türkleri bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizliyorlardı. Kuzeydeki B u r y a t Moğolları ise, ‘‘*ağulların 9 yanına ateş yakıyorlar ve hayvanları, bu ateşin üzerinden geçmeğe zorluyorlardı*’’. Her ne olursa olsun bu ateşten geçirmenin de, az çok yararları görülmüyordu. Bu konuyu burada keseceğiz.

ÖLÜLERİ YAKMA GELENEĞİ

G ö k t ü r k çağında K ı r g ı z Türkleri, yani bugünkü *Yenisey Yazıtları*’nın çevrelerinde, o çağlarda yaşayan Türkler, ölülerini yakıyorlardı. Bunu, hem Çin ve hem de Arap kaynakları yazıyorlardı⁸⁷. Ç i n İmparatoru’nun G ö k t ü r k Kağanı *İl-Kağan*’a yazdığı bir mektubunda, ‘‘*Göktürklerin artık ö l ü -*

⁸² Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 602.

⁸³ A . İ n a n , *Şamanizm*: (Ateş ve ocak), s. 68.

⁸⁴ Aynı eser, s. 84 (Yada taşı ve yağmur meselesi).

⁸⁵ A . İ n a n , ‘‘*Al*’’ ruhu hakkında, *Makaleler*, s. 264

⁸⁶ Bk. U . H a r v a , s. 164.

⁸⁷ A . İ n a n , *Şamanizm*: (Tarihte Şamanizm), s. 8.

lerini yakmadıklarını, atalarının yolundan ayrıldıkları için Tanrının hüsrupına uğrayacaklarını”, yazıyordu. Başka bir yerde, Gök türklere ölülerini yaktıklarına dair herhangi bir not yoktur. Belki de Kırğız-Türk kesimleriyle, ilişkileri olan Gök Türk soyluları, bu gelenekleri sürdürüyorlardı. Bunu bilmiyoruz.

Bazı Türk kesimlerinin, ölülerini yakmalarının sebebi *Hind mitolojisi* ile inanışlarından mı, geliyordu? Bunu bilmiyoruz. Kuzey-Türk masallarında, “batırların ölüsünü yakma” (utman küydür-) gibi, bazı motifleri görüyoruz. Türk savaş düzeninde, özel olarak düşmanı yakma gibi bir olayı da, bilmiyoruz. “Töşük’ün annesi, gelinini yakmak için, 30 araba kömür getiriyor...” Ancak, bu bir masal motifidir⁸⁸.

“Evve kale yakmak”: Ortaasya ile Avrupa’daki, İslamiyetten önceki Türk kaleleri, ağaçtan yapılmıştı. Rus orduları da kalelerin bu özelliğinden yararlanarak, kaleleri yakıp, ele geçirmişlerdi. Kuzey Türk destanlarında kale yakmalar, çok daha mitolojik motifler içinde görülmektedirler: Bir *Baraba Om* destanında, “kale odun yığılarak yakılıyor; ondan sonra da tokmak vurularak yıkılıyor⁸⁹”. Bu bölgelerdeki ağaç kalelerin böyle alınması da normaldir.

“Ev yakmak”, çok görülen bir şeydir ve normaldir. “Tanrı ve ruhların bakır veya taş evleri” üzerinde sık sık durmuştuk. Oğuz Destanı içinde de, böyle bir ev vardı. Bir Kuzey Türk destanı içinde gördüğümüz, şu mitolojik motif sunmadan geçemeyeceğiz: “Yiğit Kara-Kökül, taş bir ev içinde oturan, Yaş-Yiğit’e hücum ediyor. Kılıç ve süngü ile vuruyor. Fakat silah işlemiyor (ütmedi). İpek kementle (ife kargan) evi çekip, yıkıyor ve ateşe veriyor⁹⁰. Böyle bir yakış da, ayrı bir yiğitlik sembolü gibi görünüyordu.

AY, GÜNEŞ, YILDIZ VE ATEŞ

Ay, güneş ve yıldızlar yerden, ateş gibi görülüyorlardı. Bundan dolayı ateş ile onlar arasında bir ilgi kurma mümkündü. Ancak ateş, güneş ile ayın bulunduğu katlardan gelmişti. Bunun için de, bazı şaman dualarında, “Ay ve güneşten ayrılmışsın”, “Ülker yıldızı arkadaşın, Tanrıdan fermanlısın”, “göklerde yüzen, ak bulutları ısıtmıyorsun”, deniyordu⁹¹. Böylece ateşin nerelerde gezindiği ve nerelerden geldiği, daha kolay anlaşılıyordu. “Ayaz Hakan’ın parçası, aytın ve güneşin payı... Yıldırım tanrısından ses alan..

⁸⁸ Radlof, *Proben*, III, s. 317/382: Er-Töşük destanı.

⁸⁹ *Proben*, IV, s. 68/85: Kara-Kököl destanı.

⁹⁰ *Proben*, IV, s. 87/113: Aynı destan.

⁹¹ *Proben*, IX, s. 576, 580; karşı. A. İnönü, *Şamanizm*, s. 68 vd.

alalevin ulusu... Aşevli ateş sahibi Ak-Yayı k! Gökte Tanrı!...'
Altay şaman dualarından seçilen bu parçalar da, ateş hakkında bize bazı bilgiler vermektedir⁹².

ÇAKMAK VE ATEŞ

Gerçek ateş, çakmakla yakılan ateştir: Bu inanış, Türk kavimlerinde çok yaygındır. Biz çocukluğumuzda, kibrit olduğu halde, sigara daha tatlı oluyor diye, sigarasını *çakmak* ve *kav* ile yakan köylüleri görmüştük. Hocamız Prof. A. İnân'ın da dedikleri gibi, '*Altay ve Yakut Türklerinde, çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır*'⁹³. Bu inanışın, eskilere ve derinlere inen sebepleri de vardır. Yine Altay kavimlerine göre, '*ateşin babası demir ve annesi de, taş idi*'⁹⁴. Bir Altay destanına göre ise, '*Tanrı, dağlardaki taşları ve ağaçlardaki kavları insanlara göstererek, ateş yakmalarını öğretmişti...*'

1. Çakmağın, babası çelik; annesi çakmak taşı: Konuyu, böyle geniş olarak, ele almak gereklidir. Banzarov'un derlediği bir *ateş ilâhisi* vardır ki, gerçekten muhteşemdir. Türkçesi de vardır⁹⁵. U. Harva'ya göre Moğollar da, '*Düğünlerde, ocağın yanında*', bu ilâhiyi söylüyorlardı⁹⁶. Bu ilâhinin bir bölümünde, şöyle deniliyordu: '*... Senin baban sert çelik; annen, çakmak taşı; ulu ataların ise, ak-kav ağacıdır...*' Bu duada, çelik, çakmak taşı ve *kav*, eski mitolojik motifleriyle çok güzel anlatılmıştır. Ancak bu ilâhinin moğolcasında ateşe, türkçe '*ot*' deniyordu⁹⁷. Halbuki Moğollar ateşe, '*gal*' derler. Bundan dolayıdır ki Banzarov, Harva ve Prof. Abdulkadir İnân, '*ateş kültürünün Moğollara, Türklerden geldiği*' üzerinde durmuşlardır⁹⁸.

2. Dede Korkut'ta çakmak: Dede Korkut'ta da çakmak, ateş yakmak için kullanılıyordu. Fakat daha çok, '*çobanların velilik ve alplık sembolü veya unvanı gibi görülüyordu*':

1. '*Avazı kaba köpeklere kavga salan (kurt)!*

'*Çakmaklı çobanları, dünle yüğürden*'⁹⁹!

⁹² Anohin'in derlediği bu dualar için bk. A. İnân, *Şamanizm*, s. 128, 131.

⁹³ A. İnân, *Şamanizm*, s. 66.

⁹⁴ U. Harva, aynı eser, s. 162: Bu Altay geleneklerini derleyen: Potanin, *Oçerki...*, IV, s. 262.

⁹⁵ A. İnân, *Türk şamanizmi*, Makaleler, s. 394.

⁹⁶ '*Ateş kültürünün Türklerden moğollara geçtiği*' üzerinde, Banzarov, A. İnân ve U. Harva durmuşlardır. Moğolca ateş, '*gal*' demektir. Ancak Moğol ilâhi ve dualarında, ateş için. Türkçe '*ot, od*' sözü kullanılıyordu: D. Banzarov, *Çernaya Vera İli Şamanstvo u Mongolov (Moğollarda kara din veya şamanizm)*, SPb., 1890, s. 25.

⁹⁷ U. Harva, s. 174. Bk. not. 96.

⁹⁸ Bu konu ile ilgili notlar, yukarıda verilmiştir.

⁹⁹ *Dede Korkut kitabı*, 46.

2. “*Karanku akşam olanda, kaygulu çoban!*

“*Kar ile yağmur yağanda, ç a k m a k l ı çoban!*”¹⁰⁰

Yukarıdaki iki muhteşem söyleyiş, bize yeterince bir fikir verebilir. Bu çoban aynı zamanda, *kendine bağlı ağacı kökünden söküp götürüyordu*. Yani ilâhi bir güce sahipti. Karaçuk çoban, “(düşmanı, sapan ile yenip, kaçırdıktan sonra, yarasını tedavi için), *ç a k m a k* çakıp, od yaktı. Dahı kepeneginden kurumsı edip, yarasına bastı”¹⁰¹. Orman da, çakmak ile yakılıyordu:

“*Ala yılan sökemez ormanını,*

“*Çakmak çakıp, oda yakam*”¹⁰²!...

3. “*Ç a k m a k A t e ş i*”, Kutlu Ateş: Hocamız Prof. Abdulkadir İnan’ın da dediği gibi Kuzey Türkleri, “*kibritle yakılan ateşe, R u s ateşi diyorlardı*”¹⁰³. “*G e l i n i l e g ü v e y i d e, evlerinin ilk ateşini, çakmak ateşi ile yakıyorlardı. Bu ateş, 3 gün yanıyordu. Kendileri de bu ateşin yanında bulunuyorlardı*”.

“*İ l k a t e ş*” de, göklerde yaşayan tanrının çakmağıyla çakılmıştı. Bu ilâhiyi, az önce sunmuştuk. “*İlk ata, alevli ateşi ç a k m a ğ ı y l a çakmış; ana ise o c a ğ ı, (eliyle) gömmüştü*”. Bunun üzerinde de durmuştuk.

“Ot çakmak”, Kuzey ve Altay Türklerinde, “*a t e ş y a k m a*” karşılığında söylenen bir sözdür. *Ç a k m a k t a ş ı* için, “ot taşı” da, derler. Yani tek başına “çakmak” sözü, *ateş yakma* gibidir. Bununla ilgili diğer bilgileri R a d l o f, kendi sözlüğünde toplamıştır.¹⁰⁴. Konumuzu, mitoloji dışına çıkarmıyacağız.

ATEŞLİ GÖZ; AĞIZ VE DON

Ateş gibi göz ve ağız motifleri üzerinde, O ğ u z d e s t a n ı ile ilgili bölümümüzde de, durmuştuk. “*Ağız ve gözlerin a t e ş e benzetilmesi*”, oldukça yaygındır. Ancak Türk mitolojisinde bunların, ayrı ilâhî manaları vardır. Burada, daha önce incelediğimiz kaynaklara, bir kaç yeni vesika daha katmağa çalışacağız:

1) *A t e ş d o n u n a g i r m e*: Radlof’un derlediği bir Kuzey Türk masasında, şöyle deniliyordu: “... *Bir yiğit evleniyor. İki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp, yakıyor. Yiğit, kayın anasının yanına gittiği zaman,*

¹⁰⁰ Aynı eser, 40.

¹⁰¹ *Dede Korkut kitabı*, 42-6.

¹⁰² *Dede Korkut kitabı*, 176-9.

¹⁰³ A. İnan, *Şamanizm*: (Ataş ve ocak), s. 66.

¹⁰⁴ R a d l o f, *Wörterbuch*, I, s. 1096-9: *Çak-mak*.

*çocukları orada, sapasağlam ve oynarken buluyor*¹⁰⁵...” Bu masalda kayına-
na bir *c a d ı* gibi gösteriliyorsa da, bizce bir *Ateş Tanrıçası* gibi görülüyor.
“*Ateş yoluyla haber ve kurban gönderme*” motiflerini incelerken, bu konu
üzerinde, yeniden duracağız.

2) “*Keloğlan, yanmıyor*”: Türk tasavvuf edebiyatı ile menki-
belerinde de, “ateşe girip yanmayan velilerden”, sık sık söz açılıyordu. Bizim
buradaki konumuz, bu değildir. Biz burada, *K u z e y - T ü r k* ve *K ı r g ı z* halk
edebiyatından bir örnek sunacağız:

“... *Keloğlan*, bir rüya satın alıp, yola düşüyor. *Rir Han oğlundan*,
bir han kızını kaçırtıp, evleniyor. Fakat karısına başka bir han göz koyuyor.
Keloğlandan, ayı ve yolbars sütü istiyor. *Keloğlan* getiriyor. Kestiğim kurban,
babama gitti mi, diyor. Onu da biliyor. *Han*, bakayım yanacakmısın diyor
ve “*keloğlan’ı ateşe atıyor*”. *Keloğlan’ın karısı bir gü-
vercin oluyor ve kocasını kurtarıyor. Keloğlan’ın yanmadığını gören Han*,
*aldanıp ateşe giriyor ve yanıyor*¹⁰⁶...” *G ü v e r c i n* olup, kocasını kurtaran,
bir kadın motifi de önemlidir. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Burada, *ke-
loğlan’ın* atı yerine *güvercin* yardım ediyor ve yol gösteriyordu.

3) “*Ateş tutan baksılar ve dervişler*”: *Anadolu*’da da bazı
dervişlerin, ateşle çeşitli hünerler gösterdiklerini biliyoruz. *R a d l o f*, yarı
müslüman yarı şaman *K ı r g ı z baksı*’larının, bu marifetlerini gözleriyle
görmüştür¹⁰⁷: “*B a k s ı l a r*, ısıtılmış kıpkızıl demiri tutuyorlar, yalıyorlar
ve çıplak ayakla da, üzerinden geçiyorlardı...” *Baksılar*, şamanların yerine,
kopuz veya iki telli *kemençe* çalıyorlardı. *Ziller* veya ses çıkaran demirler ta-
kıyorlar ve yine *zilli bir asâ* taşıyorlardı. *Radlof* bundan sonra da hastalıkları
nasıl tedavi ettiklerini anlatıyordu.

4) “*Ağızdan ateş çıkması*”: *O ğ u z* destanını incelerken sun-
duğumuz örneklerle, bir tane daha katalım: “... *T ö ş t ü k*’ün annesi, erkek
kıyafetine giren *D u d a r - K ı z*’ın kız olduğunu anlayınca, bir “ah” çekiyor
ve ağızından çıkan alevler, evi yakıyor¹⁰⁸...” *Ağızdan çıkan ateş, cadı ve devle-
re göre bir özelliktir.*

5) “*Gözleri ateşli ve göğsü yanıyor*”: Büyük yiğit ve kah-
ramanların gözleri ateş gibi gösterilir. *O ğ u z Kağan*’ın da gözleri *al* idi.
Al renk de bir *ateş* sembolüdür. *G ö k t ü r k kağanı*, *Mokan Kağan*’ın da -
Çin tarihlerine göre- gözleri ateş gibiydi. Bu da onun yürekliliğini gösterir.

¹⁰⁵ *Radlof, Proben*, IV, s. 123/161. Bu muhteşem mitoloji motifini, “*Göğün direği*” ile ilgili bölü-
mümüzde de kullandık.

¹⁰⁶ *Proben*, III, s. 297/355: *Rüya satın alan Keloğlan*.

¹⁰⁷ *Proben*, III, s. 60, n. I.

¹⁰⁸ *Proben*, III, s. 315/381: *Er-Töştük* destanı.

Bir *A b a k a n - T ü r k* destanında, yarı tanrı durumundaki bir yiğitten söz açılırken, şöyle deniliyordu: “... 6 kat kürk giyiniyordu. g ö z l e r i ateşli ve göğsü de yanıyordu¹⁰⁹...”

“G ö z ü m ü n a t e ş i ’’, K u z e y Türklerinde daha çok bir dostluk ifadesidir. “Gözümün odu” veya Ş o r Türklerinin, “karağımın (gözümün) odu olasin” gibi sözleri, bizim “gözümün nuru” karşılığı olarak söyleniyordu¹¹⁰.

6) “A t e ş y ü r e k l i ’’: Bizde de yürek için çeşitli tanıtımlar yapılır. Kargat Türklerinden seçip sunduğumuz şu masal motifi, çok eski mitolojik çağları, bize yansıtmaktadır: “... M a n g u ş B a t ı r ’ın kalbini çıkarıp, suya atıyorlar. Su kaynamağa başlıyor. Bir taş alıp sırtına vuruyorlar. Bu kez de ateş çıktığını görüyorlar¹¹¹...” Burada, bir çelik sırt motifi, verilmek isteniyor gibidir. Taş ile çelik ise, bir çakmak olmuş oluyordu:

“Y ü r e k (cürüktöi) kadar bir yerden, (çadırdan veya ocaktan), o m u - r i l i k (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu¹¹²...” Burada da, bir cadı evi anlatılmaktadır. Ancak cadının evi, yürek ve omurilik gibi, f i z y o l o j i k semboller ile tanıtılıyordu.

7) “S o l u k v e a t e ş d u m a n ı ’’: Ya k u t Türkleri de, şöyle diyorlardı: “... A t e ş r u h u ’nun (Uot-iççi)”, soluğu, nefesi (tın), ateşin dumanı; yiyeceği, kuru odun; yorgani, küldür...” (H a r v a , 172). B a r a b a - O m Türklerinin bir masalında ise, şöyle deniliyordu: “... - O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yediyüz devin (yilbegen’in) nefesi (tınığı) dir, dedi¹¹³...”

8) “K ü l v e k ö m ü r y e m e ’’: Yukarıdaki bilgileri değerlendirdince, aşağıdaki c a d ı da, “Ateş ana (Ot-ene), ocak ruhu, al-karısı” motifiyle, karışımıza çıkmaktadır. “... Kara Kököl, azağım yok, dedi, Yaşlı kadın da, bir kaba, k ü l ; bir kaba da, k ö m ü r koydu ve yiğidin önüne getirdi¹¹⁴...” Tabii olarak bu vesikalardan, kesin sonuçlar çıkarmak, mümkün değildir. Ancak 12 ciltlik bir eserden, bu örnekleri bulup, çıkarmak da, kolay bir iş değildir.

TÖRENLERDE ATEŞ YAKMA

Dünyanın her yerinde ve bütün insanlıkta, çeşitli nedenlerle, büyük ateşler yakılır. Bunu insanlığın, birleşik bir duygu ve dileği olarak, kabul etmek gerekir. T ü r k l e r arasında da, bu gelenek, çok yaygındır. Ancak son yıllar-

¹⁰⁹ Proben, I, s. 15: Bu Altay destanı, göklerde geçer.

¹¹⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1097.

¹¹¹ Proben, IV, s. 54/67: Baraba: Ak-Kököl destanı.

¹¹² Proben, III, s. 316/381: Han-Şentey destanı.

¹¹³ Proben, IV, s. 94/74: Baraba, Kadış-Mergen destanı.

¹¹⁴ Proben, IV, s. 66/83: Baraba, Kara-Kököl destanı.

da, Türkiye’de bu yaygın gelenek, bazı kesimlere mal edilmekte ve bu yolla da, bölücülük yapılmaktadır. Bundan dolayı burada, Türk geleneklerini diğerlerinden ayıran özellikler üzerinde durmağa çalıştık:

Ateşle göğe ve Tanrıya haber verme

Türklerde ve diğerlerinde *büyük ateş*, ‘‘*Ulu od*’’ niçin yakılıyordu? Elbette ki her kültür çevresinde, bunun ayrı bir mana ve amacı olabilirdi. Şimdi *Toroslar*daki *Türkmen* obalarında, *Ali Rıza Yalğın*’ın gördüğü geleneklerle söze başlayalım:

1) ‘‘*Ölünün mezarı başında ateş yakmak, Türkmenlerde, eskiden kalma bir âdettir*¹¹⁵’’ (Elbeyli ve diğer oymaklarda).

2) ‘‘*Ölü nü yıkandığı yerde, gece bir ateş yakılır. Bazan mezarın başında da ateş yakmak âdettir*¹¹⁶. (Bulgar dağı Türkmenlerinde).

Bunları burada yazmakla, Türkmenlerde de ölü ile *Tanrı* arasında, ateş yoluyla bir ilişki kurulmak isteniyordu, demek istemiyoruz. Büyük devlet hayatı yaşamış ve sosyal bakımdan, Altaylardaki Türklere göre, çok gelişmiş olan Türkmenler’de belki bu, yalnızca bir gelenek olarak kalmıştı.

Ateş yakarak, ‘Tanrı ile haberleşme: *Hıta* y devletini, M.S.907 yılında, *Gök Türk* devletinin doğusundaki *Kıtana* kabileleri kurmuşlardır. *Kıtana* lar, bizce soy bakımından, *Proto-Moğol* bir kavim idiler. Ancak sürekli olarak, *Gök Türk* ve *Uygur* kağanlıklarının, idaresi altında kaldılar. *Devlet idaresi, gelenek ve kültür bakımından, Türklere geniş ve derin olarak etkilendiler*. Bu eserimizin birinci cildinde, *Kitanlar* ile *Hıta* y devletine, geniş bir yer verilmiştir¹¹⁷

‘*Ateş Tanrısı*’ ile ilgili inanışlar, *Hıta* y devletinde yapılan devlet törenlerinde, belirsiz olarak görülmektedir. Bu törenlere *Hıta* y imparatoru da, katılıyordu: ‘‘... *Yılın, son gününden bir gün önce, büyük bir vezir..., sarayın ileri gelenlerinin toplanmalarını emrediyordu... Tuz ile koyun yağı, yakılmak için bir sobanın üzerine konuyordu. Şamanlar ve baş şaman, kendi protokolları içinde, ‘Ateş Tanrısı’nu çağırmak için ilâhiler okuyorlardı. Bundan sonra saraya yapılan törende, Hutay imparatoru, (göğe) iki tane ok atıyordu. (Ondan sonra) ateş yakılıyordu*¹¹⁸...’’ Bizce bu ateş, Tanrı ile haberleşme gibi görülüyordu. Ok atma da, bunu gösteriyor. Bu tören, aynı kaynağın başka bir yerinde ise, şöyle anlatılıyordu: ‘‘*Beş başkentte*

¹¹⁵ Ali Rıza Yalğın, *Cenupia Türkmen oymakları*, I, s. 61.

¹¹⁶ A. Rıza Yalğın, Aynı eser, I, s. 268.

¹¹⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 549 vd.

¹¹⁸ *Liao Shih*, 49, 6a.

*kağıttan binlerce asker ve at yapılıyor ve bunlar dağa verilen bir kurban (gibi kabul ediliyordu)*¹¹⁹...” Bu çince kaynaktaki şaman sözü, bir *s i h i r b a z* gibi yazılıyordu. Yani bunlar, *ç i n l i* bir *rahip* gibi, kabul edilmiyorlardı.

“*G ö ğ e o k a t m a*” da bir çeşit, *gök ile haberleşme* anlamını içinde taşıyordu. *G ü n e ş e k u r b a n* verilirken de, “*güneşe doğru iki ok atılıyor ve (okun ucunda), bir tütsü gönderiliyordu*¹²⁰...” Ö l ü törenlerinde de, “*H i t a y imparatoru, bir çadırda oturuyordu. Ateşin yakılmasını emrediyor, yüzünü ateşe dönerek saç yapıyor ve ondan sonra da, üç kez o k atıyordu*¹²¹...” *G ö k t ü r k* devletinin kuruluşundan önce *O r t a a s y a*’yı baştan başa kaplayan, “*Tö le s l e r (Kao-ch’ê) de, yıldırım düşüşünde (veya şimşek çakışında), gö ğ e o k atıyorlardı*”... Bu da *gök ile bir haberleşme* olsa gerektir.

“*Ta h t a ç ı k ı ş t ö r e n i n d e*”, büyük ateşler yakma, eski Türklerde yaygındır. Bu ateş niçin yakılıyordu? Bunun sebeplerini de, yine *P r o t o - T ü r k* kültürüne yakın olan *H i t a y* devleti ile ilgili kaynaklarda bulabiliyoruz. *W i t t f o g e l*’ın da dediği gibi, ateş için kullanılan “*odun yığını*” (*pile of firewood*), tahta çıkma törenlerinde, büyük bir önem taşıyordu. Ancak sonradan, belki de *Ç i n* tesirleriyle törenlerde, yalnızca *o d u n y ı ğ ı n ı* olarak kaldı¹²².

“*A t e ş , imparatorun tahta çıktığını, gö ğ e haber veriyor*”: *W i t t f o g e l*, kaynağın tercümesinin başına da, böyle bir başlık koymuş ve böylece ateş yakma geleneğinin manasını, belirtmek istemişti. Çünkü kaynak da öyle diyordu: “... *Vezirler, bir altar dikilmesini emrettiler... İmparatorun tahta çıkışını gö ğ e haber vermek için, odun (yığını) yakıldı*¹²³...” İmparator, odunların yakılmasını ve gö ğ e haber verilmesini, kendisi emretmişti. Bu kısa kaynaklar ve vesikalar da bize gösteriyor ki, törenlerde büyük ateşlerin yakılmasının, bazı özel nedenleri vardı.

ATEŞ, KURBANİ GÖĞE Mİ GÖTÜRÜYORDU?

U. H a r v a, konuyu geniş kapsamlı alıyor ve şöyle diyordu: “... *Bazı O r t a a s y a ve Volga Türk kavimleri, kurbanı ateşte yakmak yoluyla, G ö k T a n r ı l a r ı ’na sunmak istiyorlardı. Ya k u t l a r da, kurbanlarını ateşle hazırlıyorlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi bu kurbanlar, ateş ruhları için veriliyorlardı. Gerçi ateşin getirdiği iyiliklerde, unutulmuyordu. P i k l o n s k i , Ya k u t l a r ı n ateşle ilgili inanışlarını incelerken şöyle diyordu:*

¹¹⁹ K. Wittfogel, *Liao (Hitay) Society*, s. 271.

¹²⁰ Aynı eser, s. 267.

¹²¹ Wittfogel, aynı eser, s. 279.

¹²² Wittfogel, aynı eser, s. 223.

¹²³ *Liao Shih I*, 2b; Wittfogel, Aynı eser, s. 292, n. 12.

*Gerçi ateş, kurbanın bir taşıyıcısıdır. Ancak tanrılar da kendilerine sunulan bu kurbanı, bir kapıdan alıyorlardı*¹²⁴...” Ancak H a r v a , yine şunu gösteriyor ki, kutup kavimleri ile Tunguzlarda, ateşin böyle taşıyıcı bir rolü yoktur. Bunlar, çok geri kavimlerdi.

“Gelişmiş gök dini ve ateşe saygı, T ü r k l e r d e kendisini, bu inanışlarla göstermektedir. “*T ü r k inanışlarının ayrılığı*” da, bu noktada kendisini göstermektedir. Ateş kültleri ile törenlerini, birbirinden ayıran özellikler vardır. U. H a r v a da, V o l g a bölgesinde görülen eski *İndo-İran* geleneklerini, Y a - k u t Türklerinin inanışlarıyla birleştirmeye yanaşmıyordu. *M u s e v î (holocauste)* kurbanları ile, Türklerinki arasında bir ayrılık görülüyordu. Bunlar üzerinde, az sonra yeniden duracağız. Bir A l t a y - T ü r k duasında, şöyle deniliyordu:

“*Atamızın, ç a k m a k a t e ş i y l e (çakkan) yakmış olduğu a l e v l i (yalgın) a t e ş ! Anamızın gömdüğü t a ş o c a k ! Ayaz Kağana (parlak gök yüzüne), süratle yükselen boz d u m a n (bos tüdün)! Kendimin çıktığı, sıcak a l e v l i (yalır) ateşim! Bütün dünyayı (yeryengiz) dolaş, gör!... A y d a n v e g ü n e ş - t e n bereket yetişsin*¹²⁵...” Görülüyor ki ateşin kendisi kadar, gökleri ve bütün dünyayı dolaşan *a l e v i v e d u m a n ı* da önemli idi. Bu sıcak alevler ile dumanlar, tanrılara, aya ve güneşe kadar ulaşıyor ve onlardan *b e r e k e t* dileniliyordu. Önemli olan nokta budur.

Türklerdeki ateşe saygı, “*a t e ş e t a p m a*” değildir: Bu görüşü desteklemek için, K u z e y T ü r k masallarından, mitolojik bir motif sunalım: “... *Yiğide, eğer atın iyi ise, ‘a t e ş i n i ç i n d e n u ç u p’*, yukarı çıkabilirsin, diyorlar. Ateşin ucunda 7 *k a v a k* ve altı *k u y u* var. Ayrıca *Pürükçü’nün A k - b o z a t l a r ı* var, diyorlar¹²⁶ Burada, “*yerden göğe doğru uzanan bir a l e v s ü t u n u*” söz konusu edilmektedir. “*Ak-boz atlar*” da, yıldız sembolleridir. Ateşle yalnız kurbanlar değil; mitolojik yiğitler de göklere çıkabiliyorlardı. Ancak atın iyi olması gerekiydi.

ULU - ATEŞ” (ULUÇ-OT) VE NORMAL ATEŞ

“Tanrıya ulaşan, alevli ateş” ile “*o c a k* taki ateşin içindeki ruh” ve bunlar hakkındaki inanışlar arasında, bir ayrılık kurmağa çalıştık. U. H a r v a ’nın da dediği gibi T ü r k l e r büyük ateşi, “*Tanrı ile ilişki kurmak için*” yakıyorlardı. T u n g u z l a r gibi geri kavimler ise, “*kurbanı, ateşin içindeki*

¹²⁴ U. Harva, s. 171: *Priklonskiy, Tri godo v Yakut...* (Yakutlarda üç Tanrı), Jivaya Starina, 1890-91, s. 189’dan.

¹²⁵ A. İnan, Şamanizm: (Şaman dua, ilâhi ve afzunları), s. 128.

¹²⁶ Radlof, *Proben*, IV, s. 74/94: Baraba, *Altın Sayın Sûme* destanı.

ruha” veriyorlardı. Bu, çok ince bir noktadır. A r a p kaynakları, İslamiyetten önceki Türk kavimlerinin, hemen hemen hepsi için *M e c u s f* adını kullanmışlardır. Buradaki *M e c u s f* adı, *ateşperest* veya “*ateşe tapan*” karşılığında söylenmiştir. İ n o s t r a n t s e v’in bu konuda özel bir yazısı vardır ve Türkçemizde de çevrilmiştir¹²⁷ Ancak o da, yalnızca A r a p kaynaklarının söyledikleriyle yetiniyordu. Bu konuya yeniden döneceğiz.

“*U l u - a t e ş*” ve “*K ü ç ü k (kiçik)-a t e ş*” deyimleri, Kuzeylerdeki Y e n i s e y’de yaşayan B e l t i r Türklerinde görülür. Bunların ateş kurbanları hakkında bir vesika vardır: M a y n a g a ş e v’in bu önemli raporundan, *Direnkova*, *U. Harva* ve hocamız *Prof. Abdulkadir İnan* yararlanmışlardır¹²⁸. Hocamız bu raporun bir bölümünü, öneminden dolayı Türkçeye tercüme etmiştir. Biz bu raporda önemli bulduğumuz bazı noktaları değerlendirmeye çalışacağız:

1) “*U l u a t e ş*” (*ot*) *doğuda*: D o ğ u , güneşin doğduğu yöndür. Ateş mukaddes *kayın* ağaçlarının yakınında yakılıyor. Burası *koru* idi. Yabancılar girermiyordu. *Küçük ateş* ise, *B a t ı d* a idi. Konuklara ikram edilecek yemekler için kullanılıyordu.

2) “*Kurban eti, ulu ateşten yakılıyor*”: Bu, çok önemli bir noktadır. Bunun üzerinde sonuçta duracağız.

3) *Güneşe doğru dönme*”: Özellikle et pişerken, törene katılanlar, güneşe doğru iki daire yapıyorlardı. Bu, *a t e ş - g ü n e ş k ü l t ü* ile ilgili bir harekettir. Ancak metin karanlık kalıyor. “*Duman g ü n e ş e doğru giderse, u ğ u r l u*” sayılıyordu.

D i n d e g e r i l e m e : Bu, gerileme çok kuzeydeki Türklerde kendisini gösteriyordu. Kurbanın kırıntılarını, kemiklerini ateşe atma, *U. H a r v a*’nın da belirttiği gibi, *geri bir a t e ş k ü l t ü* idi¹²⁹. “*Ancak onlar da bunun, törenin yoluna aykırı olduğunu; töreye göre kurbanın bütün etlerinin U l u - o t*’da, yani büyük ateşte yakılmasının gerektiğini söylüyorlardı...”¹³⁰ Bu da bize gösteriyor ki, eskiden gelen, ileri büyük devlet inanışlarıyla, sonradan gerilemiş kabile kült ve törenleri, birbirleriyle çatışıyorlardı. Çünkü bunun altında yatan en eski amaç, “*kurbanı göğe göndermek*” idi. Aslında bu tören, bir *dağ k ü l t ü*, dağ üzerinde yapılan bir törendi. Ancak bu dağda, “*üç taşlı kutlu bir ocak*” kalıntısının bulunması da, bu Türk geleneğinin eskiliğini gösteriyor-

¹²⁷ K. İnostrantsev, *Eski Türklerin İnançları Hakkında...: Tercümesi: A. İnan, Makaleler, s. 488-490.*

¹²⁸ M a y n a g a ş e v’in yazısının tam tercümesi için bk. A. İnan, *Şamanizm, s. 54 vd. D i r e n k o v a , kult ogmıya: (Ateş k ü l t ü , A l t a y ve T e l e ü t Türklerinde), Leningrad, 1927, s. 71 de, bu yazıdan yararlanmıştır.*

¹²⁹ U. H a r v a . aynı eser, s. 171.

¹³⁰ A. İnan, *Şamanizm, s. 67.*

du. Çünkü Türklerde, *Sacayaklı* veya “*üç duvarlı ocaklar*”, çoktan yerleşmişlerdi.

Büyük devlet ve kabile geleneklerindeki, ayrılıklar: *Duaları* çözüm e ve tahlil etme, yukarıda da görüldüğü gibi bize çok şey öğretmektedirler. *Rus* folklorcularının görüp anlattıklarını da, aynı metotla tahlil edip, incelemek gereklidir. *Rus* etnoğraflarının derledikleri bu materyellerin çoğu, Altayların kuzeyindeki ıssız, soğuk bölgelerde, dağlar ve vadiler arasında kaybolmuş Türklere aittir. Eski *Türk devlet kültürü* ile bugünkü inanışlarımızın kökleri veya *prototipleri*, hiç şüphe yok ki, buralarda yaşamaktadırlar. Ancak *kabile kültürü* ile *büyük devlet kültürü* arasındaki gelişme basamaklarını da göz önünde tutmamız gerektir. Ayrıca kabile kültüründe, özden gelen, ancak bozulan inanışları da birbirinden ayırmalıyız. Yukarıdaki satırlarda, biraz olsun bu yapılaşma çalışılmıştır.

H I Z I R ve ocak

Hızır ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Bir *Kırgız* masasında *Boz-Monay* adlı bir yiğit, “*kara bahtına*” ağlarken, *ak sarıklı* (*ak şalmalı*) bir adam geliyor. *Boz-Monay’a* *kara bahtının*” sebebini söylerken, şöyle diyor: “*Ocağın başını pisledin, (ottung başın bok kıldın)*. İşlerinin iyi gitmesi için de, “*ocağın yanında otur, ocağın başını iyice (odunla?) doldur*”, (*ottung basın tolturup*), diye de öğütlerine katkıda bulunuyordu. Buradaki *Hızır* motifi biraz değişiktir. Bunu ayrıca inceleyeceğiz. Önemli olan, “*kara bahtın*”, ocağa pislemekle başladığıdır. *Kara bahtın* dönmesi de, ocağın başına oturup, ocağı iyice doldurmakla, mümkün oluyordu¹³¹. *Raddolf’un* 12. ciltlik *Proben’*larından çıkarabildiğimiz bir notta da, böyle deniliyordu.

¹³¹ *Proben*, III, s. 172/200: *Sayın-Batur* destanı: Eski *Kazak* batırlarının destanı.

37. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR

Bu bölümde, büyük veya küçük bütün hayvanları söz konusu etmek, mümkün değildir. Bunların yanında, sinek gibi, diğer haşarat da vardır. Biz burada yalnızca, Türk inancı ve gelenekleri ile Türk seistanlarında yer alan, başlıca hayvanlar üzerinde duracağız. Ancak konuya girmeden önce, *De de Kor-kut*'un hayvanlar ile ilgili, şu muhteşem girişini sunmak istiyoruz:

“Yedi yerin otlakların, geyik bilir!

“Gögez yerler çemenlerin, kulan bilir!

“Ayrı yollar izin, deve bilir!

“Yedi dere kokuların, tilki bilir!

“Oğul kimden olduğun, ana bilir!

“Dünle kervan göçtüğün, turgay bilir!

“Erin ağrın, yeğnisin, at bilir!

“Ağır yekler zahmetin, katır bilir!

“Ne yerde sızılar var ise, çeken bilir!

“Gafil başın ağrısın, beyni bilir!...

TÜRKLERİN İNANIŞ VE DESTANLARINDA “AYI”

Türk destanlarında ayı, ancak aptal ve kötü bir hayvan olarak yer alır: Bir *Altay-Türk* destanında dendiği gibi, *“Öksüz bir çocuk bir ayının kızını alır ve kayın babası ile öğünür; fakat az sonra ayı, kendi damadını yiyor”*¹. *Sibirya* geleneklerinin baskısı ile, *“ancak Altayların kuzeyindeki bazı Türkler, ayıdan türediklerini”*, söylerler². *Kargat* gölü *Tatarların* bir masalında ise, *“Saray kapısına (kapka) bir ayı bağlanmıştı”*³. Diğer Türk destanlarında, ayı ile arslan ve kaplan, birer yırtıcı hayvan olarak geçerler.

¹ Radlof, *Proben*, I, s. 260/283. Birinci sahife numarası (s. 260), metne; ikinci numara (s. 283) ise, tercümeyle aittir.

² Drenkova, *Bearworship Among Turkish Tribes of Siberia*, 1928, s. 425.

³ *Proben*, IV, s. 8/10. Terence boyundan.

Turalı boyunun bir destanında, ‘‘*Kara Kükül, arslan ve ayılar ile yoldaş idi; ayı ile arslan, onun evine odun getiriyorlardı*’’⁴. Türk destanlarında bu motif çoktur. ‘‘*Devlerin yolu üzerinde ayı, arslan ve yolbars, yani kaplan, bekçilik ederler*’’⁵. Bu da olağandır.

Oğuz Han’ın ‘‘*göğsü, ayı göğsü gibiydi*’’. Bu bir benzetmedir. Donla ilgisi yoktur. Oğuz Destan’ında, *mitoloji* kaybolmuştur.

Bir Baraba-Türk destanında ise, ‘‘*bir yiğid silkinerek, altın yünlü ayı ile, altın yünlü kurt (karışkır) donuna giriyor*’’⁶. Bu ise, bir mitolojidir. Anadolulı masallarında, ayıların insanlarla olan arkadaşlıkları üzerinde, çok durulur⁷. Anadolu’da, yırtıcı ve kötü bir hayvan olarak az görülüyor.

‘‘TÜRK DESTANLARINDA BALIK’’

Bilindiği üzere atlı ve hayvanlı bir kavim olan Türklerin balık ve balıkçılıkla ilgileri çok azdı. Ancak, ‘‘*ırmak balıkları*’’ ile ilgileri çoktu. Bu konu ile ilgili olarak, aşağıda kaynaklara dayanan bir not yazacağız.

‘‘*Dünyanın bir balık üzerinde durması*’’ gibi inanışlar, Türklere dışarıdan gelmiştir. Zaten eski Türkçe Uyğur şiirlerinde, Okyanus içinde bulunan balıkları, ‘‘*Taluy Ögüzteki balıklar*’’ diye tanıtarak, kendi bildikleri balıklardan ayırmışlardır⁸. Yine aynı şiirlerde, şöyle bir atasözü de veriliyordu: ‘‘*Koçu, (yani Turfan) dağında kaplan yok, koyunun suyunda da balık yoktur*’’⁹. Kuzey Asya’daki Kargat gölü Terene Türklerinden derlenmiş bir destandaki şu motif, Anadolu masallarında da çok görülür: ‘‘*Bir adamın küçük oğlu bir balık tutuyor; balık konuşuyor ve oğlan da balığı suya atıyor; bundan sonra da dilediği herşey oluyor*’’¹⁰.

Balıkçı Türkler, daha çok Kuzey Asya’nın, soğuk bölgelerinde yaşarlar. Çünkü, başka geçim kaynakları yoktur. Biraz daha güneyde, ‘‘*Olta salan yiğit*’’: (Karmak salgan cigit) diye, bir masal da görüyoruz. ‘‘*Bu yiğit, hergün bir balık tutarmış. İki veya üç balık tuttuğu zaman ise, o sayıda kedi veya köpek, ortak olmak için ortaya çıkarmış*’’. Bu daha çok ‘‘*kısme t*’’

⁴ Proben, IV, s. 89/109. Turalı boyundan.

⁵ Proben, IV, s. 106/138. Hayvanlar, yolu koruyorlar.

⁶ Proben, III, s. 67/89. Baraba Tatarlarından.

⁷ W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953, s. 36 vd.

⁸ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 7, 185.

⁹ Aynı eser, 6, 10. Hoço, türkçe Koçu demektir.

¹⁰ Proben, IV, s. 5/7. Kargat gölü Tatarlarından.

ile ilgili bir motif, olsa gerektir¹¹. Bir başka destanda ise, “*Keloğlan ile balık arasında bazı ilişkiler*” görüyoruz¹²

“*Balık donu’na girme, yine kuzeydeki balıkçı Hoca Aul Türklerinin, destanlarında görülür: “Mollalarla arası iyi olmayan bir çocuk, kurtulmak için bir balık oluyor. Molla da hemen turna balığı (cortan) donuna girip onu kovalıyor. Yutmak istiyor; fakat çocuk, kuzey denizlerinde görülen Yurış balığı (Kaulbarsch) oluyor ve molla onu yutamıyor. Bundan sonra kuş olup, Han’ın penceresine konuyor*”¹³...

İrmak balıkları, Türkler tarafından iyi tanınıyordu. **Ortaasya** destanlarından birkaçını sunmak istiyoruz: *Cortan*, yani *turna balığı* ile *Yurış* (Kaulbarsch) balıkları üzerinde az önce durmuştuk. Destanlarda bazan, *cortan* yerine *cortanak* da deniyordu¹⁴. Bir destanda *kıdık* (barsch) *balığı* görülüyordu¹⁵. Bir yerde de *şabak balığı*, insanla konuşuyordu¹⁶. Bu balık, bazı yerde, *çabak* adıyla de geçiyordu¹⁷. Bunların yanında, destanlarda görülen *yaan* (fil?) *balığı* hakkındaki efsane üzerinde durmadan da geçemeyeceğiz¹⁸. Bir destanda da hakan, bir delikanlıdan *altın yangak balığı*’nın, derisini istiyor¹⁹.

BARS, YOLBARS, TONGA VE KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin **kaplana** ile ilgili inanışları üzerinde de duralım. Çünkü Türkçe “*Tonga*”, bir çeşit **kaplana** demektir. **Ortaasya**, **Kore**, **Mançurya**’da çok büyük bir kaplan cinsi yaşar. Bunlar, **Hindistan**’daki (*Felix tigris*) denen kaplanlardan, ayrıdır. **Ortaasya kaplanları**, daha çok Türklerin *bars* dedikleri, *pars* cinsinden (*Felix uncia*) denen, hayvanlardır. Bunların, (*Felix irbis*) denen cinsine de Türkler, *yolbars* derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerine karıştırmışlardır. *Babur* veya *bebür* ise, sonradan Türkçeye girmiş, **Farsça** deyimlerdir. Bunlardan başka **Ortaasya** ile **Altay vadilerinde**, (*Felix creata*, *F. linx*, *F. manul*) denilen, büyük vahşi kediler ile vaşaklar da vardır.

Hun mezarlarında kaplan motiflerine, çok rastlanır. **Kaplana** veya **bars-erkek** çocuklara verilen adlar dışında-, **hayvanca Türk kavimlerinin** geleneklerinde, fazla bir yer tutmaz.

¹¹ *Proben*, III, s. 327/395. Kırgız destanında.

¹² *Proben*, IV, s. 20/26.

¹³ *Proben*, IV, s. 123/159. Hoca-Aul Tatarlarından.

¹⁴ *Proben*, IV, s. 46/57.

¹⁵ *Proben*, IV, s. 5/7.

¹⁶ *Proben*, III, s. 329/398. Kırgız balık adaları.

¹⁷ *Proben*, IV, ss. 5/7, 25/33. Om Tatarlarında.

¹⁸ *Proben*, IV, s. 20/26. Terence-eli’nden.

¹⁹ Aynı eser, a. yer. Kargat gölü Tatarlarından.

1) *Yolbars*'ın yiğide akıl vermesi: ‘... *Yolbars*, yiğide akıl veriyor: ‘*Dev* (Yilbegen) seni öldürecek. Ancak ‘*Tanrı* (Kuday) yazmazsa (yazmasa), seni öldüremez’, diyor. *Kur*’anı başına koyuyor. *Dev* yiğidi görünce, ‘sen benim damadımsın’, diyor ve ona gül veriyor... Sonra yiğit, *Han*’ın yerine geçip, *Han* oluyor²⁰...”

2) *Yolbars*, ayı ve arslan. *Yolbars*, kutlu bir hayvan gibi: “... Yiğit, yola çıkıp, *dev*’e (yilbegen) gitmek istiyor. Deve erişmek için, 7 günlük yol gideceksin. Yolda, ayı, arslan ve *yolbars* ile karşılaşacaksın. Onların yüzlerine hiç bakmadan, yoluna devam et²¹...” Ancak *Yolbars*, yolda yiğide yanaşıp, akıl veriyor. “Kutlu bir hayvan” gibi görülüyor.

3) “*Kaplan postu giyişliler*” ve *derişler*: “... *Kaplan postu giyişliler*, gelin gelin duruşalım²²!” *Koroğlu*, böyle diyordu. *Anadol*’da, özellikle *İst*’a *nbul*’daki geçit resimlerini gösteren minyatürlerde, “*kaplan postu giymiş dervişler*”, çok görülüyordu.

4) *Arslanlar* ve vahşi hayvanlarla yoldaş olma: ‘... *Kara-Küküld* adlı yiğit, sahrada (sakrada), arslan ve ayılar ile yoldaş oldu. Babası odun istedi, ayı ile arslan odun getirdiler ve aş pişirdiler²³...” Bu *Kuzey* Türk bölgesinde, arslan yoktur. Bu, sadece ilkel bir yerinme olsa gerektir.

5) *Koçu* (Turfan) dağında, kaplan yok! *Uygur* el yazılarında: “... *Yine bir Türk atasözünde* (savında), şöyle deniliyor:... *Koçu dağında kaplan yok, kuyu yok, balık yok*²⁴...” *Turfan* dağında kaplan vardı. Bu yazıda, bir şeyler denmek isteniyordu.

Gollalar gibi, *Kuzey-Doğu Sibirya*’da yaşayan ilkel kavimler, büyük *Sibirya kaplanlarını*, kendi *atalar* gibi görürler. Onları öldürmezler ve kaplan avına da çıkmazlar. Bundan dolayı kaplanlar da, onları hoş görür. Hatta onlara, şarap ve av eti de sunulur²⁵.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE BOĞA VE İNEK

Hunlar ile *Göktürkler*’de, “*İnsan-baba*” ile “*kurt-ana*”, yani *baba ailesi* düzeni vardır. Totemizmin izlerini taşıyan, *Yakut* Türklerinin bazı boylarının ataları ise, bir *Alaca İnek* idi. Gerçi aynı boylarda bir *Boğa*-

²⁰ *Proben*, IV, s. 107/139. *Turalı* boyundan.

²¹ *Proben*, IV, s. 106/138.

²² *Fuad Köprülü*, *Türk Saz Şairleri*, İstanbul, 1930, s. 57.

²³ *Proben*, IV, s. 107/139. *Turalı* boyundan.

²⁴ *Rahmeti Arat*, *Eski Türk Şiiri*, 6, 10.

²⁵ *Uno Harva*, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 473.

Ata da görülüyordu. Ancak inek, yani ana ailesinde, daha ağır basıyordu²⁶.

Noyun Ula'daki Hun mezarlarında, arslana benzetilmiş bir boğa kabartması görüyoruz. Fakat geleneklerde bunun, ne gibi bir yer etmiş olduğunu, bilemiyoruz. Sibiryadaki Buryat Moğollarına göre onların ataları, Boğa-Noyan adlı bir boğa idi:

“Gök-boz boğa donuna girerek Taycı Han'ın boğaları ile görüşmeğe gitmiş. Gece de, “insan donuna girip”, Hanın kızı ile sevişmiş ve Han'ın kızından bir oğul olmuş. Oğlunu Baykal gölünün kıyısına atmış, çocuk orada büyüyerek, evlenmiş ve Buryatlar böylece ondan türemişler²⁷...” Bu efsanede de, geri bir don değiş-tirme (metamorphosis) vardır. Yakut Türklerinde şamanlar, bu “ata hayvanların” şekline girerek, giyiniyorlardı²⁸.

Moğollar ise bu don değiştirmeye, “şekil değiştirme” manasına, “hubilgan”, diyorlardı²⁹. Efsanede boğanın, yalnızca Buryatların değil; Kori boyunun, atası olduğu da söyleniyordu. Kori'lerin, Gök tük çağında Baykal gölünün kıyılarında oturan Kurikan adlı Türk kavmi ile aynı oldukları, düşünülebilir³⁰. Bundan dolayı bu kavimler, boz bir boğa getirirler ve ataları, Boğa Noyan'a kurban ederlerdi³¹.

Büyük Türk kesimlerinden biri olan ve Gök tük çağında, daha kuzeylerde oturan Kırgız Türkleri de “inek ten türediklerine” inanıyorlardı³². Gök tük çağında, Türkçe konuşan Kırgızların, çeşitli kesimleri vardı. Bunlar daha kuzeylerde, Yakut ve Buryat kitlelerine yakın olan, Kırgız bölümleri olabilirlerdi.

1) İt başlı, sığır ayaklı ulus: “Gezgin Carpini, it başlı, sığır ayaklı bir kavmi görüyor”. Ebülgazi Bahadır Han, sevmediği Özbek ordusu için, “it başlı, sığır ayaklı ne varsa hepsi orada”, diyordu³³.

2) Kırk boynuzlu boğa: “... Katay Han'ın kapısında, 40 boynuzlu bir boğası varmış. 60 çocuk oynuyormuş... Han, 40 telli bir saz çalıyormuş. Katay-Han, Kara-Han'ın çocuklarını alınca, boğa büyük bir deprem yaratıyor³⁴...”

²⁶ Aynı eser, s. 471. Strahlenberg'den, (s. 378).

²⁷ Skazaniya Buryat: (Buryat masalları), s. 49 vd.

²⁸ Seroşevkiy, Yakutı: (Yakutistan), s. 626; U. Holmberg, Shaman costume, s. 31.

²⁹ Agapitov-Hangalov, Şamanstvo u Buryat Irhutskey-Gubernii, Irkutsk, 1883, s. 95.

³⁰ Türk Kültür Tarihi adlı eserimizde, bu konular üzerinde durulmuştur.

³¹ Potanin, Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar), SPb., 1881, II, s. 153 vd. Ayrıca bk. IV, s. 799.

³² Aynı eser, IV, s. 799.

³³ Abdulkadir İnan, Makaleler, s. 218.

³⁴ Proben, I, s. 4. Destan, göklerde geçer.

3) Kara-boğa'nın boynuzunu isteyen Han: "... 7 dağ ve 7 ırmak üzerinde, 100 karılı bir Han varmış. Kargısı, göğşe değişirmiş. Yiğitten, (gökteki?) k a r a - b o ğ a 'nın boynuzunu getirmesini istiyor³⁵..."

4) Ya k u t kadın şamanlarının ö k ü z olduklarını, P e k a r s k i y bir not ile yazıyor³⁶. Herhalde bu, bir İ n e k donuna girme idi.

5) Öküz veya boğa ile güreşme: D e d e K o r k u t 'ta da böyle bir güreş vardır. Yukarıda, bir M o ğ o l - B u r y a t geleneğinden de söz açmıştık. A l - t a y destanlarında, "6 yaşında bir çocuk, boğa ile güreşiyor ve boğayı yeniyor³⁷..."

6) Öküz veya boğaya binme: "... Yiğit, at bulamayınca boğaya biniyor ve boğa ile yola çıkıyor³⁸..." Ancak bu Türklerde, çiftçilerin bir hayvanı olan öküz, pek hoş görülüyordu. "s ı ğ ı r c ı (sıyrıcı), orada duran sığırına (sıyr) binip, gitti...". Bunu yalnızca sığırıcılar yapıyormuş.

7) Destanlarda, sığır otlakları: "Koyun (koy), sığır (sıyr) ve at (yılku) otlaklarının çobanları, birbirlerinden ayrılıyorlardı³⁹..." - Ayrı tırnaklı sürüler: (Sığır ve koyun sürüleri): Bunların çobanları, at çobanlarından ayrılıyorlardı. Türk destanlarında, yalnızca atlar için dualar vardır⁴⁰.

8) Türk destanlarında ö k ü z , hoş görülüyordu: "M a n a s Han: "Ey Sart! Sen eşek ve öküzünden başka, ne bilirsin?... Yağız eşekli bir yurt olan, Sartları yağma etti⁴¹..." - Bir öküz derisi kadar yer: Bu, Rusların Sibirya'ya girişi ile ilgili bir hatıradır. Ya r m a adlı bir Kazak, bir öküz derisi (kün, gön) kadar bir yer istiyor. deriyi sıırım yapıp, böylece çok geniş bir arazi alıyor⁴².

TÜRK DESTANLARINDA, MİTOLOJİSİNDE VE İNANIŞLARINDA "DEVE"

D e v e , eski Türklerde, S e l ç u k l u ve O s m a n l ı l a r d a , halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvandır. Büyük kervan yollarının, güçlü devlerini de yetiştirenler Türklerdi. Bunun içindir ki d e v e ve b u ğ r a , eski Türk edebiyatı ile düşüncesinin, derinliklerine girmiştir. Biz burada, K u z e y Türk halk edebiyatından, A n a d o l u için de önemli olan bazı mitolojik motifleri, seçerek sunacağız. Bunlar, gelecekte bu konular üzerinde araştırma yapacak olanlar

³⁵ Proben, I, s. 267, 301. Kuzey Altay destanı.

³⁶ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (tercüme), s. 35b.

³⁷ Proben, I, s. 309, 332. Destan çok mitolojiktir.

³⁸ Proben, IV, s. 70/88. Baraba Tatarlarından.

³⁹ Proben, IV, s. 105/136. Turalı boyundan.

⁴⁰ A. İnan, Makaleler, s. 174.

⁴¹ Aynı eser, s. 115.

⁴² Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyu.

için, birer ölçü ve kıstas (*criterium*) olacaktır. Çünkü bu materyel, P r o t o - T ü r k geleneklerin içinde toplanır:

1) Develerin koruyucusu, ‘ ‘ O y s u l - A t a ’ ’ : 1. Benzetme, mecaz manasında, d e v e : 2) ‘ ‘ O y s u l - A t a : Sineğin (çımın) dokunmasıyla hastalanan deveye, O y s u l - A t a ’nın ne yararı (payda) olur⁴³?...’ M a n a s ’ın doğuşunda yapılan duada, O y s u l - B a b a , insanları koruyan bir ruh olarak da görülüyordu:

‘‘Doğduğun kutsal yerler, görünsün sana her dem!’

‘‘Sol yanında O y s u l - B a b a , boğa(?) yaratsın, Bakay!’

‘‘Sol yanında K o c a - H ı z ı r , uyusun baksın, Bakay⁴⁴!...’

2) Tanrı’nın Ak devesinin sütü: ‘... (Erkem Aydar adlı K ı r g ı z destanında): Yiğidin kız kardeşi hastalanıyor. Kız, yiğide şöyle diyor: ‘‘Bana, A l - l a h ü T a a l a ’nın (Alda Şagalanın), ak devesinin sütü gerek!’’ diyor. Yiğit, sütü bulmak için yola çıkıyor. Duyanlar, ‘‘sen ölüme gidiyorsun’’, diyorlar. ‘‘Allahın devesinin sütü, bir pınar (bulak) gibi akar. Ölen kişiyi diriltir. Ancak bu deveyi gören kişi, hemen ölür. Ancak, uyurken alabilir ve hemen kaçarsın⁴⁵!...’’ Yiğit, devenin dişleriyle yaralanıyor. En sonunda devenin çenesini kırıp, öldürüyor ve sütü alıyor... A r a p - S a m i mitolojisinde devenin yeri, çok daha büyüktür. ‘‘Bulutlardan gelen d e v e sesini’’ de, burada anlam: (Bk.Bulutlar).

3) Sekiz deve ve sekiz gelin hâcet veya dileği: ‘... Ey Tanrım (Kudayım), bizi ondur (onğda-), sekiz deveyi, yavru (botala-), sekiz gelini, hâmile kıl!... Üysün Kohğrat kabilesinin (iyi) develerinden ver!... Allahu Ekber (Alla’ı akper)!...’ Bu d u a sözleri (bata), özellikle yemeklerden sonra, hazır bulunanların bütünü ile yapılır⁴⁶.

4) Gelinler, deve yavrusu gibi; kaynanalar da, kart deve: ‘... Balkan dağı, balkan dağı! Bakır kazıklı deve yavrusu! Yeni evlenmiş bir gelin (bike), değil midir? Yel gibi (celden) giden 7 deve (atan) sizin, 7 büyük kardeşiniz (aganız), yok mu? Çökmeyen yaşlı dişi deve (kart bura), sizin kayın babanız yok mu⁴⁷?’ Bu çevre destanlarında, kaynanalar birer kart deve yapılıyor. Oğlan, kızın sorduğu bu bilmeceleri bilince, kızı alıyormuş.

5) G ü n - H a n , karısını kart bir deve yapıyor: ‘... G ü n H a n (Kün-Han), kızını küçük bir kuş, halkını saksagan yapıyor. Kız annesini soruyor.

⁴³ Y u d a h i n , K ı r g ı z Sözlüğü, s. 605.

⁴⁴ Türk Mitolojisi, I, s. 508. M a n a s ’ın doğuşunda.

⁴⁵ P r o b e n , III, s. 274/326. A l d a T a g a l a n ı n t ü y ö s ü ’.

⁴⁶ P r o b e n , n, III, s. 4/5. K ı r g ı z : (Bata söz).

⁴⁷ P r o b e n , III, s. 321/388. Bilmecce: (Cımbak).

Babası: "Annen (ine), yaşlı bir deve (kart tüye) olup, yol (oram) üzerinde çökmüş, duruyor. Onlar, (düşmanlar?) artık bizi tanıyamazlar⁴⁸..."

6) Gelin, deve arabasına; güveyi de deveye biniyor: Bu, Hıttay devletinin ilk seremonilerinde görülür. Hıttay devletini kuran Kitanlar, uzun zaman Göktürk ve Uyğur hakanlıklarının idaresinde kalmışlardı. Ancak, niçin ata binmiyorlardı⁴⁹? "Deve yetiştiren uzman boylar", Ortaasya tarihinde görülüyorlardı. Celayir boyu, "Biz Uyğur kağanlarının devesini yetiştirdik", diye kendilerini diğerlerinden üstün tutuyorlardı. "Deveciler" hakkında bazı bilgiler, destanlarda da görülüyor: "Soylardan soylara, deve sahibi olan boylar: Tölös. Koçun boynuzunu kıran koyuncular: Koçkar⁵⁰..."

"Deveden karı olsa!" Eski Türkçe Uyğur şiirlerinde, şöyle deniliyor: "... Deve karı olsa (Deve yaşlanırsa?), bunkal karı olur⁵¹..." Bunun yorumu, güçtür.

7) 7 deve ve 7 kardeşler burcu: "... Yel gibi giden (celden) yedi deve (atan), onu gören kimdir⁵²?" Bu bilmecenin cevabı, "7 kardeşler burcu" dur. Aslında bu burç, daha çok "7 ak-boz at" olarak tanımlanıyordu. "60 deve çeyiz veya kalın": Düğün armağanlarında, çeyizin miktarı, (60) gibi kutlu sayılarla anlatılır⁵³. - Devecilerin deveyi, ot yeyişinden tanımaları: Deve yetiştiren boylar, gerçekten bu işin uzmanı idiler. "Çalınan bir altın kerpiçi bulmak için yola çıkanlar, devenin dişinin kırık ve hâmile oluşundan, yolunu bulup yakalıyorlar". Han da onlara bu bilgilerinden dolayı, armağanlar veriyor⁵⁴.

8) Göğsü deve derisinden yapılmış, kutlu kopuz: "... Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin 9. cildinde, bunun üzerinde durmuştuk. O zamanlar, kendi kopuzlarını, çeşitli kutlu maddelerle yapıyorlardı. Yarı müslüman, Kırgız baksıları, "çölde yalnız biten tobulgu (çalısından) yaylı; yelme (hecin?) devesinin derisinden, göğüslü kopuzum", diye kopuzlarını öğüyorlardı. Bunlar, kutlu maddeler idiler⁵⁵.

9) Deve kurbanları: Celme (hecin?) devesi: "... Hecini (celmeyan) ortasından yarararak (cara), ak ciğerini (öpkü) aldı⁵⁶..." Bu ak ci-

⁴⁸ Proben, IV, s. 68/84. Destan, çok mitolojiktir.

⁴⁹ Wittfogel, Liao Society, s. 114, 117.

⁵⁰ Proben, I, s. 183/204.

⁵¹ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 6, 6.

⁵² Proben, III, s. 321/388. Kırgız bilmecesi.

⁵³ Türk Mitolojisi, I, s. 324, 328. İndeksine bakınız.

^{54a} Proben, IV, s. 95/124. Turalı boyundan.

⁵⁴ Proben, IV, s. 95/124.

⁵⁵ A. İnan, Şamanizm, s. 144. Bakış duasının metninden.

⁵⁶ A. İnan, Makaleler, s. 142. Manas destanından.

ğ e r i l e t e d a v i , Anadolu'da da görülüyordu. "... *Kurban olayım (aynala-yın)! S e m e t e y , yavrum! deve anası benekli dişi deveyi* (Töö anesi çaar ingen) *alıp gelip, Tanrını yoluna (kudayımın colunda), boğazlayayım (muustayım), dedi*⁵⁷..." Görülüyor ki, kurban edilecek develerin kutlu türleri vardı. "*Kara dişi deve k u r b a n ı*" da görülüyordu.

“ D O M U Z ” , TÜRK GELENEKLERİNDE KÖTÜ BİR RUH!

Bilindiği üzere Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyorlardı. Dolayısıyla, Türklerin geleneklerinde de domuz iyi bir yer tutmuyordu. Domuz kültü, daha çok doğuya gidildikçe P r o t o - M o ğ o l 'larda çoğalır.

"**Yaban domuzu**", Türklerde kötü ruhlu ve yırtıcı bir hayvan olarak görülüyordu. Dış tesirlerden uzak bazı A l t a y dualarında, " *G ö k k a b a n , (yani yaban domuzu), sen cinlerin en yamanı ve en kötüsüsün*", deniyordu. Ancak yaban domuzu da "gök" ile tanıtıldığına göre, onun da T a n r ı ile ilişkisi olan *kötü bir ruh olması gerekirdi*. *M a n a s* destanında ise, "*Kara-Kaban*" sözü geçiyordu⁵⁸: Bu söz, bazan da "*kaman*" şeklinde söylenirdi. A n a d o l u masallarında da domuz, kötü bir motiftir. K ı r g ı z Türklerinin, yarı-müslüman b a k s ı l a r ı , dualarında, şöyle diyorlardı:

"... *Gök ruhlu (Kök cendet), K o n d ı - B a y 'ın ilinde, ki C u m a - b a y 'ın oğludur! K o s u r - K u d a , G ö k domuz (Kökkaban)! Bütün ruhlar (cın,cin) içinde, en kötüsü (caman) sensin! Alnının derisi, kat kat ve kırıksıktır! Cinler içinde en vuruşganı (uruş), sensin*⁵⁹!..."

“ E Ş E K ” TÜRKLERCE HOŞ GÖRÜLMÜYOR

A n a d o l u 'da insana yakın ve yararlı bir hayvandır. Ancak A n a d o l u masallarında da, iyi bir motif olarak görülmez. A t l a r ı n , Türk masallarındaki yeri her zaman kutludur. Eşek, eski Türklerde ise, bir " *Ç i f t - ç i h a y v a n ı* " idi. Bunun için *Manas* destanında, *Manas Han* çiftçilere, "*Yeşil eşekli yurt*" diyor ve "*atları yerine, eşeklerini öğerler*", diye alay ediyordu. Ayrıca, "*Sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin*", diyerek de küçümsüyordu⁶⁰.

"**Horoz**" ve **Türk Destanları**: "Horoz, daha çok Güney Asya mitolojilerinin, bir motifidir. Ancak Ç i n 'deki "*cennet kuşları*" ile horo-

⁵⁷ Aynı eser, a. yer.

⁵⁸ *Proben*, III, s. 208/248: *Manas* destanından.

⁵⁹ *Proben*, III, s. 49/65. *Baksı* duasının metninden.

⁶⁰ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 115.

zu, birbirine karıştırmamak gereklidir. Türkler *tavuç* a, *takagu*; *horoz* a da “*ertakagu*” derlerdi. Yani “*erkek tavuk*”. Türk takviminin 9. yılı da, “*tavuk yılı*” idi. Türklere göre: “*Tavuk yılı nda yiyecek, çok olurmuş. Ancak insanlar arasında da, karışıklık çok çıkarmış. Çünkü tavuğun yemi, tanedir. Taneyi bulmak için, çöpler ile kırıntıları birbirine karıştırmış*”⁶¹:

Hunların Batı bölgelerindeki kurganlarında, horoz resimlerine çok rastlıyoruz. Bu geleneklerin Türklerle, İran yolu ile gelmiş olması da çok muhtemeldir. Çünkü Hayvan cı Türklerin ev ekonomisinde kümes hayvanları, az rol oynuyorlardı. Türkler, sürekli olarak hareket halindeydiler.

“*Horoz atama*”, daha çok Kore kavimlerinde, yani Türklerin çok doğularında yaşayan kavimlerde görülür. “*Yumurtadan doğma*” efsaneleri de, onlarda Prof. Eberhard’a göre, bu *horoz kültü*, horozun iyi döğüşmesinden ve onlarca horozun üstün bir hayvan olarak görülmesinden ileri geliyordu⁶². Çin’in güneyinde ise, insanlar *horoz ile gömülürlerdi*. Atlı bir kavim olan Türklerin horozu bu kadar büyük bir değer vermeleri için, geçerli bir sebep yoktur. Türk masallarında daha çok rol oynayan tema, “*horoz ile buğday*” motifidir⁶³. Bu masal motifi, Anadolu masallarında da çok görülür.

“FİL VE TÜRKLER”

Filin yaşadığı yerler, Türklere çok uzaktır. Bu da dininin, Türkler arasında yayılmasından sonra, Türk edebiyatında da fil hakkındaki, bilgiler görülmeye başladı. Ancak Türklerin fil için söyledikleri, “*yanggan, yangga, yagan*” gibi sözleri, orijinaldir.

1) “*Güçlülük*” örneği olarak fil Uygur edebiyatında görülür. “*tongga yangga*” denme yolu ile, onun güçlü ve kuvvetli olduğu, tanıtılmak istenirdi⁶⁴.

2) “*Büyüklük*” sembolü olarak fil, daha çok Karahanlılar zamanında, -yani Türklerin İslamiyete giriş çağlarında, anılmağa başlar⁶⁵. “*Sinek (çıban) bile, fil için büyük bir düşman olur; ısırınca fili zıp zıplatır (suçutur)*” Bazan da, “*gereğince çöp bile, insana fil kadar büyük görünür*”, diyorlardı⁶⁶. Büyüklük sembolü, güney Altay Türklerinin atasözlerine

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 347.

⁶² W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 22, 29.

⁶³ Proben, IV, s. 123/160. Bir molla hikâyesinden.

⁶⁴ F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 37, 2.

⁶⁵ Kutadgu Bilig, 3391.

⁶⁶ Aynı eser, a. yer.

kadar, uzamıştı. Destanlarda, büyük yırtıcı hayvanları (*ang*), *fil* (*yaan*) ile karşılaştırıyorlar ve *fil* kadar büyük olduğundan, söz açıyorlardı. Ayrıca “büyük oğullar” için de, *yaan* tanıtmalarını kullanıyorlardı⁶⁷. Bu anlayış açısından hareket ederek, Türklerin *file* niçin böyle dediklerini, inceleyebilir ve anlayabiliriz.

3) “Yük hayvanı” olarak *fil*, yine bir sembol olarak, dışarıdan girmiştir. Türklerin *Budist* edebiyatında, “*at, fil, araba ile yük hayvanları*” yani “*At, yangga, kanglı, kölük*”, birer değerli mal, olarak sayılıyorlardı⁶⁸. Türklerde böyle bir anılar, daha çok *Budist* edebiyatından yapılan, tercümelemede görülüyordu. Ancak *Türkler Budist* metinlere, kendi açılarından bazı katmalarda da bulunuyordu.

Kutadgu Bilig’de, “*Oğul ve kız babaları, belâ ve minnetleri, fil gibi yüklenirler (yanggan teg yüder)*” demek yolu ile, Türklerde artık en büyük yük hayvanının, *fil* olduğu inancı ile bu anlayışın yerleştiğini gösteriyordu⁶⁹: Bu inanış ile edebiyat temasını, *Yügnek*’i de işliyordu⁷⁰. *Rabguzî* çağında artık Türkler, *Hindistan* ile bağ kurmuşlardır. Buna rağmen *fil*, geleneklerinde, büyük bir yük hayvanı olmaktan ileri gidemiyordu⁷¹.

4) “Kişisi adı” olarak *fil*, *Kaşgarlı Mahmud* çağında anılır. *Mahmud*, türkçe veya türkmencede *file*, “*yagan*” dendiğini ve *Yagan Tegin* kişi adının da, buradan geldiğini yazar⁷².

5) “*Oğuz Kağanda*’nın”’nda geçen *kiang* adlı canavarın adı ile *yagan* sözü arasındaki yakınlık üzerinde (*Türk Mitolojisi*, I), eserimizde durmuştuk (s.311). Ancak bu görüşümüz kesin değildir.

6) *Anadolusasal*larında da *fil*, yabancı bir motif olarak, geçer⁷³. *Kaşgarlı Mahmud*, “*filler kükredi*”, yani (*yağanlar çarlaştı*) örneğini veriyor⁷⁴. Ancak bu da yerli bir motif değildir.

“KEDİLER”, TÜRK DESTANLARINDA GÖRÜLMÜYORLAR

Kedi, yerleşik kültürün ve şehir hayatının bir ev hayvanıdır. Bunun için, *Proto-Türk*, *hayvanlı Türk kültüründe*, kedi motifi, bir önem taşıyordu. Kedilerin yumuşak tabiatları ve birbirlerini desteklemeleri de, gözden kaç-

⁶⁷ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 79.

⁶⁸ *Suvarnaprabhasa*: (*Altun yaruk*), 613, 4.

⁶⁹ *Kutadgu Bilig*, 3391.

⁷⁰ *Yügnek*, 487.

⁷¹ Radlof, *Wb.*, III, s. 79.

⁷² *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 29.

⁷³ W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 36 vd.

⁷⁴ *Kaşgarlı Mahmud*, II, s. 310.

miyordu: “... Köpekler, birbirlerine düşmandır. Eti bulunca, kavga ediyorlar. Kediler ise, et bulunca birbirlerini çağırıp, ortaklıkla yiyorlar”⁷⁵...

Kedi, kötü bir cin gibi: Çok daha kuzeylerdeki, eski karakterdeki Türkçe destanlara gidince, düşünce değişiyordu. Çünkü bu bölgede kedi çok azdı: “... Yaşlı bir kadın, ormana odun için gidiyor. Bir kedi çıkıyor, kadına yemek ve para veriyor. kadın zengin oluyor. Ertesi sabah, yine yoksul oluyor... Kedi, bir daha çıkmıyor. Bundan sonra da, kadın ölüyor”⁷⁶...

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA, “KOYUN” İLE “KOÇ”

1) Koyun dilini bilen çoban ve haber veren koyun: “Koyunlar, çobanın sözlerini anlıyorlar. İnekler de, çobanı tanıyorlar”⁷⁷... - Koyunların haberi vermeleri: “... Koyun çobanı otlakta ölüyor. Bunun üzerine koyunlar toplanıp gidiyorlar ve sürünün sahibine, çobanın öldüğünü haber veriyorlar”⁷⁸...” Bu destanda, koyunlarla, şiir türü ile konuşmalar da vardır. Koyunlar da, konuşur gibidirler.

2) Doğumlarda koçların hazır bulundurulması: Bu gelenek daha çok, Hitay devletini kuran, Proto-Moğol Kitan gelenekleri arasında görülür. Doğum, şarapla kutlanır ve doğu yönüne, sunuşlar yapıldı. Bu konuda, I. cildimizde geniş bilgi vardır.

Koç kurbanı: Bu gelenek, Osmanlı devletinde de vardır. Tuğ-ı Hümayun çıkarken, “12 koç” kurban edilir. VI. cildimizde, yeterli bilgi vardır. Buradaki (12) sayısı da, eski Türklerde kutlu idi. Türkler, “erkek hayvanları kurban ederlerdi”. Hitay devletinde, “şehirler alınınca, akve kara koç kurban edillirdi”⁷⁹...

3) Koyun çobanları ve otlakları: Anadolu’da da, koyun çobanları hakkında bir çok menkıbeler vardır. - Koyun çobanlarının donu ve giyimi: Anlaşıldığına göre eskiden, koyun çobanlarının giyimleri de, diğerlerinden ayrı idi: “... Yiğit, koyun çobanı kılığına girdi...” Burada, “koç kulga kuulanıp”, dendiğine göre, yalnızca giyimler söz konusu edilmiyordu⁸⁰.

⁷⁵ Radlof Proben, III, s. 328/397.

⁷⁶ Proben, I, s. 290/313.

⁷⁷ Proben, IV, 15/18. Terene Tatarlarından.

⁷⁸ Proben, IV, s. 14/19. Çobanın ölümü dolayısıyla.

⁷⁹ Wittfogel, Liao Society, ss. 268, 412.

⁸⁰ Proben, IV, s. 80/101. Baraba Tatarlarından.

Koç boynuzunu kıran çobanlar: Koçkar, aslında Türkçede koç demektir: "... Soylardan soylara deve yetiştirenlere, Tö l ö s ; koçun boynuzunu kıran koyunculara da, k o ç k a r denilir⁸¹..."

4) Koyun otlakları ve otlakların türleri: Koyunların otlayıp, yetiştikleri otlakların türleri ayrıdır. Destanlarda koyun, sığır ve at otlaklarının özellikleri üzerinde sık sık durulur. M a n a s destanında bu otlaklar için, önemli vuruşmalar oluyordu. Kuzey Türk destanlarında da *koyun (koy)*, *sığır* ve *at (yalkı) otlakları* ile çobanlardan söz açılıyordu⁸². Burada, bizim konumuz, otlak değildir.

5) Bilmecelerde koyun ve koyun yünü: H a l ı c ı l ı k , Türk kızlarının günlerce göz nuru döktükleri, mani ve bilmeceler söyledikleri bir uğraşmadır. Burada, bir zamanlar derlediğimiz materyalin bir kaçını, telef olmasın diye sunacağız: "... Yere serilmiş halı (cay cay kilem, cay kilem)! Otlakta yayılıp çıkan (cayılıp şıkkın), koyununuz değildir! Tür tür (renk renk), tür kilim; dürülüp çıkan g ü n e ş 'tir⁸³!..."

"... Kemiksiz (süöksüz) ikiz (egiz) kuzu nedir? Kızın iki memesi (emşek) değil midir⁸⁴?..."

Koyunların melemeleri: Bu anlayışı, 11. yüzyıl Türk kaynaklarında da görüyoruz. Burada da, P r o t o - T ü r k destan karakterini taşıyan, bir kaynaktan, bir örnek sunalım: "Dışarıda kuzular meleyip bağırırlarsa (manğ-raşır-sa), aç kurtlara aş olurlar⁸⁵!..." Eski kaynaklarda da, "manğraşma, münğreşme" vardır⁸⁶.

TÜRK DESTANLARINDA SIÇAN (SIĞAN) VEYA FARE

Eski Türkler fareye, sıçgan derler. Kaşgarlı M a h m u d 'un anlattığı eski bir Türk efsanesine göre: "Bir Türk hakanı, yıllarını şaşırılmış ve bir takvim yaptırmak istemiş. Bir gün s ü r e k avında, askerleri, hayvanları sürmüşler ve bir ırmağa getirmişler. Çevrilen hayvanlardan o n i k i tanesi, yüzerek ırmağı geçmişler. Irmağı ilk geçen hayvan, s ı ç g a n (yani fare) olmuş. Bunun için de, Türk takviminin ilk yılına, " s ı ç g a n y ı l ı " denmiş⁸⁷"

⁸¹ Proben, I, s. 183/284. Destan göklerde geçer.

⁸² Proben, IV, s. 105/136. Turalı boyundan.

⁸³ Proben, III, s. 322/389. Kırgız destanından.

⁸⁴ Proben, III, s. 321/388.

⁸⁵ Proben, IV, s. 15/20. O m Tatarlarından.

⁸⁶ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 398.

⁸⁷ Aynı eser, I, s. 345.

Ancak Türklerde fare denince, bizim tanıdığımız küçük ev fareleri değil; büyük k ır f a r e l e r i akla gelirdi: ‘ ‘ H u n l a r , eskiden çocuklarını k o - y u n l a r a b i n d i r i r l e r v e ellerine birer çocuk o k u i l e y a y ı verirlerdi. Çocuklar koyunlar üzerinde f a r e l e r i avlardı’’. Bunun, ne derecede mümkün olabildiğini, bilmiyoruz. Ancak Ç i n kaynakları bu gelenekten, kesin olarak söz açıyorlardı. herhalde bu fareler de, k ır fareleri olmalıydılar.

A n a d o l u ’da, ‘ ‘ S ı ç a n B e y i l e B o y u U z u n B u r l a H a t u n v e S a ç ı U z u n S ı r m a H a t u n ’un’’ masalı, çok yaygındır. Bilindiği gibi *Burla Hatun* adı, *Dede Korkut* kitabında da geçer. O r t a a s y a ’da güzel bir ‘ ‘ K a - r a s ı ç a n ’ ’ (Kara-şişkan)’’ masalını bulduk⁸⁸. Yine aynı bölgede derlenmiş olan bir ‘ ‘ S u f a r e s i ’ ’ (Paklan) masalından, söz açmayı da burada yararlı görüyoruz. ‘ ‘ F a r e d o n u n a g i r m e ’ ’ de O r t a a s y a masallarında çok yaygındır: ‘ ‘ Bir kız, kötü bir H a n olan K a r a - H a n ’ın halkını fare; hanı da bir k u ş yaparak, han’ın oğlu ile evleniyor⁸⁹’’. Başka bir masalda da, ayakları kesilen iki kardeşi, ‘ ‘ fare ilacı ’ ’ ile iyileştiriyorlar⁹⁰’. ‘ ‘ F a r e d o n u - n a s o k m a ’ ’, A n a d o l u masallarında da sık sık görülür. Eski Türklerde, ‘ ‘ Arslan ihtiyarlarsa, fare deliğini beklermiş ’ ’, diye bir atasözü de vardır⁹¹.

⁸⁸ *Proben*, IV, s. 27/35. Baraba Tatarlarından.

⁸⁹ Aynı eser, a. yer.

⁹⁰ *Proben*, IV, s. 62/77.

⁹¹ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 263.

38. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR

Büyük hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , bu konuda çok kısa; fakat derin bir giriş yapmıştır. H i n d mitolojisindeki *Garuda* ile, İ r a n 'daki *Simurg* veya *Zümrüd* kuşlarının, Türkler arasına girmiş olduklarından hiç bir kuşgu yoktur. Ancak P r o t o - T ü r k geleneklerinde, *Tu ğ r u l* gibi, *Garuda*'ya benzer büyük bir mitolojik kuşun bulunduğunu, çeşitli bölümlerimizde vurgulamıştık. *Ku z e y T ü r k* destanlarında zaman zaman, *Garuda* veya *Zümrüd-Anka*'nın yerini, "Kara-kuş", yani Türklerin k a r t a l ı alır. Burada, Hocamızın bulduğu belgelere, yenilerini katmakla yetineceğiz:

DIŞ KÜLTÜRLERDEN GELEN BAZI KUŞ MOTİFLERİ VE BENZEŞMELERİ

1) Türklerde kadınların koruyucusu " U m a y " ve H ü n a kuşu: Bu ilişki üzerinde çok geç olarak, yalnızca kişilerin görüşleri vardır¹. Bize umay, yalnızca Türklere ait bir inanıştı.

2) Türklerin " B a r a k " adlı mitolojik köpeğini doğuran büyük kuşlar: *Kerkes* veya (*Megalo-perdix*) adlı kuşun, "barak", hatta urgan ve balta gibi şeyler bile doğurması üzerinde, A. İ n a n hocamız durmuştur².

3) Z ü z ü l ö kuşunun yavruları ve E j d e r h a : Kuzey Türk destanlarında bu, yaygın bir motiftir. "Yeraltı denizinin kenarında, büyük kuşun 3 yavrusu var, Yavruları yemek isteyen e j d e r h a 'yı (acdarka) öldüren yiğidin, ölen kardeşini, kuşların annesi diriltiyor. Ayrıca yiğide, çok mal veriyor³..."

4) C a d ı 'nın yuttuğu gençlere kuş, hayat veriyor: "... bir yaşlı kadın, *K a d ı ş - M e r g e n* ile arkadaşını, yutup tükürüyor. Sonra hayat bulup, gençleşiyorlar⁴..."

¹ Prof. Abdulkadir İ n a n , *Makaleler*, s. 350-352; *Şamanizm*, s. 37.

² *Makaleler*, s. 219. Mitolojik, köpek doğuran kuşlar.

³ Radlof, *Proben*, IV, s. 23/30. Birinci sahife numarası. (s.23), metne; ikincisi (s.30), ise, tercümeyle aittir.

⁴ *Proben*, IV, s. 63/78: *Baraba* boyu destanı.

5) **K e r e d e H a n**'ın kızı: "... (100 karılı padişah masalında), **H a n** 'ın, oğlu, **G e r e d e** 'nin kızını alıyor. Kız, ay ve gün gibi gülebiliyormuş⁵..." **K ı r - g ı z** "**Kökeyet**" destanında da, "**Kaan Kerede**" den söz açılıyordu^{5a}.

(Uygurca-Çince Sözlükte: " **K e r ü d i** " : Mitolojik bir kuş⁶).

6) **Ü l k e n K u ş** : "... Bir baba üç oğlunu kaybediyor. Gece yarısı (orta tünde), "**Yuan ülken kuş**" uçarak geliyor. Adam kuşa tüfek atınca, kuş altın bırakıyor⁷..." **Ü l k e n Büyük Tanrı** için söylenen bir deyimdir. "**Yuan** ise, çince bir söz gibi görünüyor. Bu destan, Kuzeydeki **H o c a - A u l** Türklerinden derlenmiştir.

MİTOLOJİK BAZI KUŞ MOTİFLERİ

1) **Işıkli ve gümüş tüylü kuş** : "... Bir yiğid, **Y ı l a n - k ı z** ile bir hafta evli kalıyor, sonra evine dönüp, ava gidiyor. Avda, yünleri g ü m ü ş şekilli (şikilli) bir kuş vuruyor. Eve getiriyor. Karanlık evi (karangı üy), ap aydınlık (yap yarık) oluyor... Bundan, çok para kazanıyor⁸..."

2) **D e v l e t k u ş u** : "... Bir kuş, uçup, halktan (bayagı) bir kadının başına konuyor. Böylece kadın, **H a n** oluyor⁹..." Bunda, **O n a s y a** tesirleri olsa gerektir.

Kuş, "Tanrı'nın Elçisi" ve kuş dili bilme

3) **Kuş, Taurı'nın elçisidir**: **Tarama Sözlüğünde**, bu inanışın bir çok örneklerine rastlıyoruz. "**Geldi bir ak kuş kanadıyla revân, arkamı sığadı kuvvetle hemân...**": **M e v l i d** .

4) **Kayın ağacındaki haberci kuş** : "**Bir han'ın erkek çocuğu olmuyor. Kayın ağacına konmuş bir kuş Han'a, senin bir oğlun olacak, diye haber veriyor... Han'ın bir oğlu oluyor**¹⁰..." **K a y ı n** ağacından inip, insanlara yardım eden ve çocuklara ad veren, **Semavî Kocalar** üzerinde, **H ı z ı r** ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. "**Tanrının elçisi**" olarak, bu kez bir kuş sesleniyor. Bu **A l t a y** ve **K u z e y** Türk destanları, çok mitolojiktirler.

⁵ *Proben*, I, s. 215/242. Mitolojik bir **A l t a y** destanı.

^{5a} *A. İn an, Makaleler*, s. 351.

⁶ *Radlof, Wörterbuch*, II, s. 1098.

⁷ *Proben*, IV, s. 113/147. **H o c a - A u l**'dan.

⁸ *Proben*, IV, s. 126/164. **H o c a - A u l**'dan.

⁹ *Proben*, IV, s. 111/143. "**Hatın patşa**": kadın padişah masalında. **H o c a - A u l**'dan.

¹⁰ *Proben*, I, s. 69 (Metin).

5) Kuş dili ile konuşma: “... Yiğit, Gök ağacındaki büyük kuşun yavrularını yemek isteyen ejderhayı öldürüyor. Yavrularla kuş dili ile konuşuyor. Bu sırada bir kasıta (Yel Kuyun) ile, büyük kuş geliyor¹¹...”

6) Serçe ile sözleşip, haber alma: “‘Ke lo ğ l a n , birisini zehirli okla öldürüyor... Öldürülenin karısı, bir serçe ile sözleşip, haber alıyor ve oc alma için yola çıkıyor¹²...”

7) Kuş, H a n olacağını haber veriyor: “Bir çocuk, okuma yazma öğrenirken, bir kuş geliyor ve Han olacaksın, diyor... Gerçekten çocuk, sonradan Han oluyor¹³...” “Yazı bilen çocuk” adlı bu masalda, baba-oğul ilişkileri, hoş değildir.

8) Kuş civıltısındaki, “‘t ö r e s e s i ’”: “... Yükselen alçalan suların, güzel sesli (ünlü) kuşların civıltısında (tikisinte), t ö r e s e s i (nom üni) işitilir¹⁴...” Bu anlayış, eski U y g u r şiirlerinde görülür.

9) Meyva yeyip, kuş olma: “... Yiğit, meyva yeyip, su içti, bundan sonra kuş oldu¹⁵...” D o n d e ğ i ş t i r m e ile ilgili bölümümüzde, bu motif üzerinde geniş olarak durmuştuk. Ancak bu destan, göklerde geçen, çok mitolojik bir parçadır.

10) Kuş olup, uçup gitme: “... K a r a - K ö k ö l bunu anlayınca (ukkaç), “çırıp çırıp” deyip, uçup gitti¹⁶...” Bu destan, daha yenidir.

Ağaçkakan

“... Bir peri kızı, K a r a - H a n ’ı bir ağaçkakan yapıyor, Kendisi de bir atmaca olup, Han’ı kovalıyor¹⁷...” Ağaçkakan, A n a d o l u ’da hoş görülen bir kuştur. Burada ise, Han’ın karakteri gösterilmek isteniyor.

Bıldırcın ve buğdayık kuşu

“... Ben b u ğ d a y ı k (buydayak) kuşu gibi uçarım! Boşanırsam, bana kimse dizgin vuramaz¹⁸...” D o n d e ğ i ş t i r m e ile ilgili bölümümüzde, bıldırcın üzerinde, durmuştuk. Burada, yeni bir notu sunalım:

¹¹ Proben, IV, s. 90/116. Turalı boyundan.

¹² Proben, IV, s. 18/22. Terene, boyundan.

¹³ Proben, I, s. 186/208. Çok mitolojik bir destan.

¹⁴ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 38, 3.

¹⁵ Proben, I, s. 259. Don de ğ i ş t i r m e türü.

¹⁶ Proben, IV, s. 68/85. Baraba boyundan.

¹⁷ Proben, IV, s. 130.

¹⁸ Proben, IV, s. 133/170. İrtiş’te, Kurdak boyundan.

“... *Ta ş - H a n* 'ın erva hı, 7 *B a y - K a v a k* 'ın (gök direği) altındaki, başı altın, altı gümüş 7 bıldırcın (pödnö) imiş¹⁹...” *K u z e y* Türk destanlarında bıldırcın, kutlu bir kuş olarak görülür.

Diğer kuşlar

1) *B ü l b ü l* ve yiğit: “... *Sahradan bülbüller öter, ben bülbül den (bulbul) iyiyim, ben gururlu Aşık Ka m b e r* 'im! Selamsız, gelip geçerim (üterim)²⁰...” Bu, aşık tarzında bir *K ı r g ı z* yırıdır.

2) *H o r o z* ve *G u g u k* kuşu: “... *Tan atmasını (tağ atardın) horoz*²¹ (*tauk*) bilir; gün çıkmasını da, *guguk kuşu (keük)* bilir; uzak ile yakını, *yat süren yolcu (yuurtkan)* bilir²²...” Bu da, bir *K u z e y* Türk yırıdır. Aslında bu Türkler, horoza, koros derler. “*Altın yünlü guguk (yungnu) keük*²³”

GÜVERCİN VE TÜRKLER

1) *Aklı-göklü güvercin: Ak üzerine göklü (?)*: (*Aklığına köklü kögürçün*): *Or t a a s y a* destanlarında güvercin, böyle tanıtılır²⁴.

2) *Atmaca ve güvercin kovalaması*: “*Hatib (cicen), bir güvercin (kepter) olup, uçtu. Molla da onu görünce, l a ç ı n olup, onu kovaladı*²⁵...”

3) *Yaşlı kadının, güvercin olup, kızla konuşması*: “... *Yaşlı kadın (kempir), yiğidin ricası üzerine, gök bir güvercin (kök kepter) olup, uçup gitti, kızın oturduğu evin penceresine (ököşkö) kondu. Kızla konuşup, razı etti*²⁶...” Burada güvercin farsçadan geliyor. Bir başka örnek:

“... *K a r a - K ö k ö l*, bir kuş olup, *K ü n - H a n* 'ın penceresine kondu. Kız, bu kuşu sordu. *G ü n - H a n*, “bu, güneşe konan (*kuyaşka kongan*), bir kuştur”, diyor²⁷...” Bu, tam bir mitolojik tanıtımadır.

4) *G ü v e r c i n d o n u*: “... *âli oldum, âdem oldum bahane; güvercin donunda, geldim Cihâne!...: A b d a l M u s a*. Diğer örnekler, *d o n d e ğ i ş - t i r m e* ile ilgili bölümümüzdedir.

¹⁹ *Proben*, IV, s. 70/78. *Terene* boyundan.

²⁰ *Proben*, IV, s. 266/332. *Baraba'da, S a l a köyünden*.

²¹ *Proben*, IV, s. 265/331. *S a l a köyünden bir y ı r*. Türkler *h o r o z a*, daha çok “er tavuk” derler.

²² Aynı eser, aynı yer.

²³ *Proben*, IV, s. 65/82. *K a r a K ö k ö l* destanından.

²⁴ *Proben*, IV, s. 78/99. *Yestey Mönge* destanından.

²⁵ *Proben*, IV, s. 101/131. *T u r a l ı* boyundan.

²⁶ *Proben*, IV, s. 117/145. “*Yaş yiğit*” masalından.

²⁷ *Proben*, IV, s. 68/85. *Öm'da B a r a b a* boyundan.

5) Kadının güvercin olması: “Bir *H a n* , *K e l o ğ l a n*’ın karısına göz koyuyor. *Han*’ın karısı güvercin oluyor. *Han*’da, kestiğim kurban göğ e gitti mi, diye göğ e çıkıyor. Gökte yanıyor. Karısı, *han*’ı kurtaramıyor²⁸...”

Karga ve Türkler

1) Halkı, karga ve saksağan yapma: “... *G ü n - H a n* , ili ile halkını (kalgı), karga ile saksağan (sauskan) yapıyor²⁹...” Çok mitolojik bir masaldır.

2) Karga, hain bir kuş: “... *Kozu-Körpös* adlı yiğid, kargaya (kuzgun) hep, “*annem, babam*” diyor. Karga ise hain olduğundan, hep ona bedduada, kargışta bulunuyor³⁰...” Bu destan, *K a r g a t* gölü *Terene*’lerinden derlenmiştir. Aynı masalda veya destanda, karga ile saksağanın, *h a i n* oldukları görülüyor. Karga yiğide, “*senin kanını kaşıkla içeceğim*”, diyor. “*İki karganın uçtuğu ırmak, İ d i l*’dir. Oradan, bize yabancı *o z a n l a r* geçmez³¹...” *Ozanlar*ın atışmasında, bu söz sık sık söyleniyordu. Biz, yorumlayamadık.

GÖÇEBE KAZLAR VE TÜRK DESTANLARI

Göçebe veya mevsimlik *k a z l a r* ile *t u r n a l a r* , *A n a d o l u* halk edebiyatında da, çok önemli bir yer tutarlar. Ancak, *O r t a s y a* gibi Türk ülkelerinde bu *göçebe kuş akınları* , daha değişik zamanlarda ve çaplarda oluyordu:

1) Annesinden ayrılan gelinler, göçebe kazlar gibi: “... *ırmak boyundan, bir kaz geliyor! denizden bir kaz geliyor! Sandıkları, sarı pamukla dolu*³²...” Başka bir *g e l i n* şarkısında da, “*Kara-su boyunca, (annesinden ayrılmış) bir kaz geliyor*^{32a}...”

2) *K a z* , gelin ve kız adı: *Kaşgarlı M a h m u d*’un verdiği bilgilere göre, ünlü kadınların adları da *K a z* idi. *Kaz suyu*, *Kaz dağı* gibi yer adları da vardır. “*Karga kaza yerinirse (ötgünse) budu yırtılır (sınur)*³³”. Bu atasözü, *A n a d o l u*’da da görülür.

K a z ile *ö r d e k* , eski Türk yazılarında, yanyana geçerler. “*Kaz, ördek, kuğu*”, *gökleri tutuyorlar*³⁴. *U y ğ u r e l* yazılarında ise, “*sığır (ud), koyun... kaz, ördek (ödirek), tavuk (tagıku)*”, ev hayvanları olarak görünüyorlar³⁵.

²⁸ *Proben* , IV, s. 297/355.

²⁹ *Proben* , IV, s. 68/85.

³⁰ *Proben* , IV, s. 12/16. *Terene* boyundan.

³¹ *Proben* , III, s. 34/43. *Kır g ı z* destanlarından.

³² *Proben* , IV, s. 22/18. *Kır g ı z* gelin şarkılarından.

^{32a} *Proben* , III, s. 12/15.

³³ *Kaşgarlı M a n m u d* , I, s. 254.

³⁴ *Kutadgu Bilig* , 72.

³⁵ *Suvarnaprabhasa (Altun yaruk)* , 4, 12.

K U Ğ U VE TÜRKLER

1) Kuzey Türk destanlarında ‘ ‘ K u ğ u H a t u n ’ ’, bir kötülük sembolü: ‘ ‘... At kaçıyor, kuğu kovalıyor. At, üzerindeki çocuğa akıl veriyor. Yerin dibine dalıyorlar. Yeryüzüne çıkarlarken, yine Kuğu Hanım bırakmıyor³⁶’. Bu çok mitolojik destanın devamı, şöyledir: ‘ ‘... Çocuk, yerden fırlayıp, ayak üzerinde duruyor. (Dev veya ruh) K a t a y - A l p ile savaşıyor ve onu yeniyor... Bunun üzerine K u ğ u - H a t u n korkuyor ve çocukla savaşıyor³⁷...’ ’ O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı ’nın proto-tipleri olan bu destanlar, yeraltında veya göklerde geçerler.

Y e n i s e y l i ’ler, Kuğuyu kabilenin ilk annesi gibi kabul ediliyorlar. Ve kadın gibi kullanıyorlarmış³⁸. Bu konu bizi ilgilendirmiyor.

2) K u t a d ğ u B i l i ğ ’de kuğu, beyazlık sembolü: ‘ ‘Kuğu benzi (kırdışt)’’, bir sembol olarak bu kitapta çok geçer. ‘ ‘Kişi gönlünü, kuğu gibi beyaz (kuğu teg örüng) hıldı’’, gibi deyişler de görülür³⁹.

3) U y ğ u r e l yazılarında: ‘ ‘. Kuğu uçtu gölüne (kölinge)! Kişi oğlu... evine (evinge) gelmez⁴⁰...’ ’

4) A k - k u ş ve kuğu: ‘ ‘... Bir yiğit, (iki kuğu kızın) A k - k u ş giyimini (küpnü) giyip eve gitti... Bunları gören yaşlı kadın (kart), kızları ’murdar’ kızlar diye tanımlıyor⁴¹...’ ’ Bu mitolojik Destanları yorumlamak, çok güçtür.

5) Kuğu ve yavruları, nişanlı gençler gibi: ‘ ‘... Ak kuğu (ak kuu), gölde yavruları (bala) oynuyor. Yetim (cetim) oğlanlar, nişanlılarına gidebiliyorlar mı⁴²...’ ’ Bu destan parçası, g ö ç ve y a y l a ile ilgilidir. K u ğ u üzerinde, 1. cildimizde de durulmuştur.

6) A n a d o l u yörük destanlarında kuğu: ‘ ‘... Karga ile k o ğ u ’ nun bükte (küçük ormanda) yuvası, kuşların koyratı bir delicesi, çohçu ile göre serçenin davası⁴³...’ ’ B i n b o ğ a dağlarında: ‘ ‘... Kuruca ovaya çıkınca, k o ğ u - l a r öter; gelin kız kalmamış, hep hasta yatar⁴⁴...’ ’ K ı r ğ ı z destanlarında olduğu gibi kuğu, burada da gelinler ve kızlar ile ilgilidir.

³⁶ Proben, I, s. 2. Destan, göklerde geçer.

³⁷ Proben, I, s. 4-9.

³⁸ Uno Harva, Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker, s. 474. Kaynak vermemiştir.

³⁹ Kutadgu Bilig, 1101, 5468.

⁴⁰ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 145.

⁴¹ Proben, IV, s. 256/322. Sala köyünden. ‘ ‘Çihança’ ’ masalından.

⁴² Proben, III, s. 226/257. Eski K ı r ğ ı z destanından.

⁴³ Ali Rıza Yalçın, Cenupta Türkmen Oymakları, I, s. 121.

⁴⁴ Aynı eser, II, s. 333. B i n b o ğ a Türkmenlerinden.

KUTLU L E Y L E K VE TÜRKLER

G ö k t ü r k l e r i n atalarından söz açan eski Ç i n kaynakları “*Türklerin bir kardeşinin l e y l e k olup uçtuğunu*” söylüyorlardı. G ö k t ü r k destanına benzeyen bir olayı da, K u z e y Türk destanları içinde bulabildik:

“*Contay-Mergen’in iki kardeşi, kızıp kaçıyorlar. İki kardeşi l e y l e k (kırgınlık) olup, kamışları yiyorlar... Mergen, eve dönüp, onlara giyim ve yiyecek veriyor*⁴⁵...” 1. cildimizde, leyleklerle ilgili, bazı mitolojik motifler verilmiştir.

S E R Ç E L E R VE KÜÇÜK KUŞLAR

1) Atmacalar ve serçeler: “... *Gökte serçeler (turgay) cırlarsa, aç atmacalara (kuıgrak) yem olur, Bayanım*⁴⁶!...”

2) Serçeler ve küçük kuşlar ile haberleşme: K e r e m ile A s l ı destanına benzeyen bir K u z e y - T ü r k destanı, çok kısaca şöyledir: “... *Bir K e l - k ö l e , yiğidi köprüde bir zehirli okla vuruyor. Yiğit U l u - K a v a k (Bay-terek, yani gök ağacının) dibinde yatıyor. Karısı, bir s e r ç e ile haberleşip, kocasının ölümü haberini alınca, kendisini öldürüyor. K a r a - H a n , 700 asker ile gelip, öçlerini alıyor*⁴⁷...” Kuzeydeki, bu K a r g a t gölü Tereneleri’ne ait destana, daha güneydeki K ı r g ı z östanlarından da, parçalar katılmıştır.

T U R N A L A R

A n a d o l u halk şiirlerinde, turnaların çok önemli bir yeri vardır. O r - t a s y a ’da ise bunlar, baharda gelip, kışın giden kuşlardır. H a b e r c i idiler. Bazan da, “*Tanrının elçisi*” gibi görünüyorlardı: “... *Küçük kuşların (kuşkanaz) uçmadığı, sarı-kırmızı (kuba) bir çöle (çölge) geldi! Saksaganların (sauskan) uçmadığı sarı çöle çıktı (şıktı)! Bir Turnanın sesini (turna tau-ju) duydu. Acından, iki kanadını vurarak duruyordu*⁴⁸...”. Bu, çöle düşmüş bir turna idi. Bundan sonra, mitoloji başlıyordu.

Turna göğüslü, köle! “... *Turna gibi (turnaldin) göğüslü (töşlü), kul! Tilki gibi (tülküloin) gözlü (köslü), kul*⁴⁹!...” Yalancı ve hilekâr insanların göğsünün, niçin turna göğsüne benzetildiği, pek anlaşılmıyor.

⁴⁵ *Proben*, IV, s. 514.

⁴⁶ *Proben*, IV, s. 16/20. Terene boyundan.

⁴⁷ *Proben*, I, s. 18/22. Destan, göklerde geçer.

⁴⁸ *Proben*, IV, s. 21/26. Kozu Körpös destanından.

⁴⁹ *Proben*, IV, s. 32/41. İdege Bey destanından.

BILDIRCIN VE AĞAÇKAKAN HAKKINDA YENİ NOTLAR

Kuzey ve Orta Asya Türklerinde *bıldırcın*'a, *pödönö* denir. Belki de hızlı uçuşundan dolayıdır ki, zeki bir kuş olarak, destanlarda geçer: “*Bir tilki, kurt ve arslan masalında, bıldırcın (pödönö), tilkiyi, (yani kar-sak'i), kandırır*⁵⁰”. Bir başka, destanda da, *Taş-Han*'ın “*ervahı*” olarak görülür, *Ervah* veya *arbak*, insanların ruhunun bulunduğu birşeydir. *Anadolulı* masallarında çok rastlanır. “*Taş-Han'ın ervahı, Bay-kavak'ın (Pai-Terek) altında altın kuyu, altın kuyuda 7 meral, onların yanında da altın bir sandık içinde, başı altın, götü gümüş 7 bıldırcın varmış. Bu bıldırcınlar, Taş-han'ın ervahı imiş*⁵¹”. Bu ervahı bir yenge öğrenmiş. Bu “*yengeler*”, *Anadolulı* masallarında yaşlı kadınlar olarak geçerler. Bunlar, *Dede Korkut*'taki *Kısırca Yenge* ile karşılaştırmada yarar vardır.

“**Ağaçkakan**”: Bu kuş, Türk destanlarında, çok az geçer. “*Tebe-ne Koğadlı bir peri kızı, Kara Han'ı bir ağaçkakan (Togurtka) donuna sokuyor ve “artık, ağaçlardaki kurtları ye”, diyor. Kendisi de bir atmaca olup, çevresinde dolaşıyor*⁵²”. Bundan da anlaşılıyor ki, ağaçkakan, pek kutlu bir kuş değildi.

KUŞ DONUNA GİRME

Türk halk edebiyatında “*don değiştirme*” ile ilgili olarak bu kitabımızın çeşitli yerlerinde durmuştuk. *Türk masallarının proto-tipleri*'ne doğru gidildikçe, *Anadolulı*'daki masalların, Türk köklerine doğru da, daha kolay daha güvenli olarak inebiliyoruz.

Keloğlan olabilme de normal bir insanın, don değiştirmesidir, *Kuzey-Türk* masallarında bu don değiştirmeğe, “*silkinme*” derler. “*İnsanların silkinip, nasıl daz, bir Keloğlan (taz, taşşal) olduklarını ve at-larında, silkinerek, nasıl daz a t (taşşa at) olduklarını*”, *Keloğlan* ile ilgili bölümümüzde görmüştük.

“**Tenasüh**” e mi; yoksa, “*ervah anlayışı*”na mı, bu inanışların kökleri dayanıyordu? Bunlar üzerinde, bazı genel görüş ve teoriler vardır. *Türk* düşüncesi ile yeni bir konuyu ele alan bu kitabımız, çeşitli genel görüş ve teorilere göre değil; bol örnek ve belgeler üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı konuya, hemen belgeler ile girme, daha doğru olacaktır:

⁵⁰ *Proben*, III, s. 369/372: Kırgız destanından.

⁵¹ *Proben*, IV, s. 70/89: Baraba Türk destanından.

⁵² *Proben*, IV, s. 27/30. Öm Tatarlarından.

“Bürünme”, “görünme”, “âdem donuna girme”

Yunus Emre ile konuya giriyoruz, Yunus Emre İslam tasavvufu’nu, çok iyi bilen bir kimse idi. Bunun için O’nda, “Şamanist” inanışlar arayacak değiliz. Ancak Onun kullandığı Türkçe deyim, çok eski *Proto-Türk* geleneklerine doğru inebiliyordu. Müslüman Türklerde, eski Türk düşüncesi ile deyişleri; Müslüman gelenekleri ile düşüncelerine uydurulmuş ve böylece kaynaştırılmıştı.

“Etten deriye büründüm! Yunus gibi göründüm: Yunus Emre burada, derin bir müslüman mutasavvıf gibi düşünmüştür. Bundan hiç bir kuşgumuz yoktur. Ancak konuyu, “büründüm, göründüm” gibi, Türk dil ve düşüncesinin, çok eski ve manalı sözleri ile anlatmıştır. Yunus Emre, ‘Ru h âleminde Yunus olmuş’, yani ‘insan donu ile görünmüştü’!

“Silkinme”, insan donuna girme

Eski Türkler ile Kuzey-Türk kültür çevreleri, Yunus Emre gibi, derin bir düşünce ve felsefeye girmiyorlardı. Kendi Türk kültür çevrelerinden, atalarından hangi düşünce mirasını almış ise, öyle inanıyorlar ve öyle konuşuyorlardı:

Kara-Kökü adlı yiğit, ‘silkindi ve Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza’nın, donuna girdi³³...’ Yoksul bir yiğit, silkinerek, şehzadeler ile bey oğullarının donlarına nasıl giriyordu? Bu *Proto-Türk düşünce*, büyük devletler kurmuş olan Anadolu Türklerinin masallarında, daha yumuşuyordu. Dede Korkut Kitabı’nda Beyrek’in ‘ozan kılığına girmesi’ gibi, ‘Kılık değiştirme’ yoluyla oluyordu. ‘Kılık’, eski Türklerde “yaratılış, huy ve davranış” demektir.

“Adım atan”, “deniz yutan” adam!

“Doksan günlük yolu, kuşlukta alan!” Bu sözleri bir Bektaşî şairi, söylüyordu. Müslüman olmayan Kuzey-Türk kültür çevrelerinde, “çabuk koşan adam” dan söz açılıyordu. Harputlu olan annemin masallarında da “adım atan kardeş” ile “deniz yutan kardeş” lerden ve yaptıkları iyilikler hakkında haber veriliyordu. “Adım atan kardeş”, birkaç adımda, çok uzak yerlere bile gidebiliyor; “Deniz yutan kardeş” de, sevgililerin önlerine çıkan bir denizi yutup, onlara yol açabiliyordu. Bu da, bir ‘iş kılığı’, olsa gerekti. Yukarıdaki Bektaşî şairinin, “90 günlük” sözündeki 90 sayısı da, Türklerin İslamiyetten öncelerine ait, kutlu sayılardan biri idi.

³³ Proben, IV, s. 67/84.

“Leylek” donuna girme

Bu efsane motifi, Gök Türk çağında yazılmış Çin tarihlerinde görülür. Buna, kesin olarak leylek de, diyemeyiz. O cinsten, bir kuş olmalıdır. “Gök Türklerin ilk üç kardeş atalarından biri, leylek donuna girmiş ve uçup gitmiş”. Bu efsanenin ana metinlerini, I. cildimizde sunmuştuk. Gerçi Türkler, leyleği her çağda ağırlamışlardır. Ancak İslamiyetten sonraki gelişmiş Türk masallarında, bu çok eski Türk efsane motifini, artık görmeyoruz.

“Leylek donuna girip uçan bir ata” dan, yalnızca Yakut Türkleri arasında, biraz da şiir üslubu ile söz açılıyordu. Pekarskiy’in “Yakut Dili Sözlüğü” adlı eserinde, bu notu bulabiliyoruz⁵⁴.

“Contay Mergen adlı bir yiğidin, kendisini sevmeyen kardeşleri, leylek olup, uçarak gidiyorlar⁵⁵...” Gök Türk çağının Kuzey Türk efsanelerine benzeyen bu motifi, 19. yüzyılda derlenmiş bir Kuzey-Türk masalında bularak, sunduk. Bu örnek ve motifler, Anadolu’da da genişletilebilir.

Kuş donuna girme

Çeşitli kuşlar üzerinde, ayrı ayrı duracağız. Burada, yalnızca genel bir giriş yapmak istiyoruz. Müslüman olan veya olmayan Türklerin, bir çok masallarında, “kuş donuna girip, uçma”, sık olarak görülür. Eski Anadolu ve Osmanlı edebiyatında, “Kuş, Tanrı’nın bir elçisi” de, olabiliyordu. (TS). Çok derin olmayan Kuzey-Türk masallarından bir örnek alarak sunalım:

“Kara-Kökül adlı bir yiğid, bir kuş olup, Günehan’ın penceresine konup, Han’ın düşünceleri ile pılanlarını öğreniyor”. Yine aynı masalda: “Günehan’ın kızı ise, kuş olup, Kara-Han’ın penceresine konuyordu. Bu arada halk da, saksağan oluyor⁵⁶...”. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu masalda derin bir dil ile düşünce yoktur. “Kuş donuna” girme de, bir tanıtma ile yapılmıyordu. Durum yalnızca, “etti, oldu” gibi sözlerle anlatılıyordu.

Güneş konan kuş: Aynı masalın sonlarında, “kız, yiğid Kara-Kökül’ün, nasıl bir kuş donuna girdiğini, kendi babası Günehan’dan soruyor. Günehan da kızına, şöyle diyor: “O kuş, güneş (kuyaş) konan bir kuştur”. Günehan ile Kara-Han, iki düşman hakanlarıdır⁵⁷...”

⁵⁴ Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, (tercüme), s. 90.

⁵⁵ Proben, IV, s. 4/5. Kargat yanında, Terene ili’nden.

⁵⁶ Proben, IV, 67/84. Om suyunda, Baraba ili’nden.

⁵⁷ Proben, IV, s. 67/85. Kara Kökül destanından. Om suyunda.

Karga ve saksağan donu

Halkın, s a k s a ğ a n donuna girişini, yukarıdaki Ku z e y - T ü r k masallarında görmüştük. Karga, Ku z e y - T ü r k masallarında, h a i n l i k ve k ı s - k a n ç l ı k sembolü olarak görülmüştür. Bu anlayışın, bir çok örnekleri vardır. A n a d o l u 'da da karga, pek hoş tanımlanmaz. Öğrendimizi, yine yukarıdaki masaldan alarak, motifi pekiştirelim:

“ *G ü n - H n n , halkına kızar. Kendi halkının hepsini, k a r g a ve s a k - s a ğ a n donuna sokar*⁵⁸...” Zaten halk, G ü n - H a n 'ın K a r a - H a n ile olan savaşında, *saksağan donuna* girmişti.

A t m a c a donuna girme

Atmaca donuna girme, Türk halk edebiyatı ile düşüncesinde, en çok yer alan bir motiftir. Bu avcı kuşların Türk dilinde, çok çeşitli adları ile cinsleri vardır. Ku z e y - T ü r k masallarında, *karçığa* ve *laçın* gibi yırtıcı ve avcı kuşlar yer alırlar. *Tu ğ r u l* da, büyük türde, böyle bir avcı kuş idi. H a c ı B e k t a ş V e l i menakıblarında görülen *Doğrul-Baba* menkıbesini, öz olarak aşağıda sunuyoruz:

“ *H a c ı B e k t a ş , A n a d o l u 'ya gelirken g ü v e r c i n donuna girmişti. (Anadolu'nun yerli dervişlerinden biri olan) D o ğ r u l - B a b a da, ‘ a t - m a c a d o n u 'na girdi ve H a c ı B e k t a ş 'ı yakalamak istedi. Hacı Bektaş, adam donuna girip, atmacanın boğazından tutup, kendisine teslim ve biat ettirdi’*. Görülüyor ki *Doğrul-Baba* , zaman zaman adını taşıdığı, avcı veya yırtıcı kuşun, donuna giriyordu. Ku z e y - T ü r k masallarından, başka bir örnek:

“ *... Y e r a l t ı 'nda yaşayan kötü ruh Y e r - K a r a - A l p 'ın atı, k a r - ç ı ğ a donuna giriyor. Yiğid Y e s t e y - M ö n g k ö d e , l a ç ı n donuna giriyor. İkisi de, gökte döğüşüyorlar, Kuşların kanatlarının sesleri yere, tıpkı bir ‘ g ö k g ü r ü l t ü s ü ’ gibi geliyor*⁵⁹...” Burada, “ *a t - i n s a n* ” ikilisi görülmektedir. “*Atların silkinip, don değiştirmesi*” ni, *Ke l o ğ l a n* masalını incelerken, göstermeğe çalışacağız. *K a r t a l* ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. İki örnek daha sunalım:

1) “ *... Yiğid K a r a - K ö k ü l , bir karçığa olup, kızın evine konuyor*⁶⁰...” Görülüyor ki aynı masal içinde yiğit, hazan “ *G ü n e ş e konan kuş*” donuna giriyor ve bazan da *a t m a c a (karçığa)* donuna giriyordu. Herhalde yaygın halk motifi, *atmaca donu* idi.

⁵⁸ *Proben*, IV, s. 68/85.

⁵⁹ *Proben*, IV, s. 81/103.

⁶⁰ *Proben*, IV, 67/84.

2) “... Yiğid, keremetli, yani sihirli yüzüğü parmağına takıyor. ‘‘Silkinip’’, bir atmaca (karçıga) oluyor. Ondan sonra da uçup gidiyor ‘‘...’’ . Bunda da dondeğiştirme, ‘‘silkinme’’ sözü ile anlatılmaktadır. Masalda, Güney-kültür tesirleri de görülmektedir, ‘‘Kerâmetli yüzük’’, burada ‘‘keremetli’’ deyiimi ile tanımlanmaktadır.

Atmaca ve güvercin donlu ikililer

Hacı Bektaş Veli, ‘‘bir gökçe göğercin’’ donuna girip, Anadoluya gelmişti. Doğrul (Tuğrul) Babada, bir tuğrul veya atmaca donuna girip, Hacı Bektaş’ı avlamak istemişti. Şimdi bu ikili örnekleri çoğaltalım:

‘‘Molla laçın; öğrenci, güvercin’’: Kuzey Türkleri’nin, mollalara karşı, fazla bir sevgi ve saygıları yoktu. Hatibleri ise, seviyorlardı. Türkler, hatibler için, ‘‘çeçen’’, derlerdi. Mollalar, halk ozanlarını da sevmiyorlardı. Bunun için, bir Kuzey-Türk masalında şöyle deniliyordu:

1) ‘‘Molla, laçın, (bir atmaca türü) donuna girdi. Hatib ise güvercin oldu. Bunun üzerine molla, hatib’i kovalamağa başladı⁶²...’’. Anlaşıldığına göre hayvanı Kuzey Türkleri, çocuklarını güvenerek mollaların yanına vermiyorlardı:

2) ‘‘... Bir molla, okuttuğu 11 çocuğu, kuş yapıyor ve kaçırıyor. Çocuklar babalarına, mollanın kendilerini kaçırdığını, kanad çırpma yolu ile haber veriyorlar⁶³...’’. Atmaca, şahin ve daha büyük türdeki avcı kuşları Türklerde, bir ‘‘av ve ev hayvanı’’ idi. Ayrıca bu av kuşları, Oğuz boyları’nın, ‘‘ongun’’u, yani sembolü idiler. Bu kitapta, Oğuzların bu sembol kuşları, birer birer sayılmış ve incelenmiştir.

Akça, gökçe güvercin donuna girme

Güvercin, daha çok Güney-kültür çevrelerine ait bir motif olarak görülmektedir. Ancak biz, bu anlayış ve düşüncüyü, Kuzey-Türk kültür çevrelerinde de yaygın olarak bulabildik. Baraba-Om Türkleri, dış kültür tesirlerinden soyutlanmış Türk bölgelerindendir. Buraya daha çok Kazan-Türk kültür çevrelerinden bazı tesirler gelir. ‘‘... Aklığına köklü güvercin (köğürçin)’’ deyiimi, bu kültür çevrelerinde çok sık görülür⁶⁴.

‘‘Gökçe güvercin’’, XV. yüzyılda yazılmış eski Anadolu kitaplarında da görülür. Hacı Bektaş için, şöyle deniliyordu: ‘‘... Heman-dem,

⁶¹ Proben, IV, s. 103/132. Yağca Aul’da, Turalı boyundan.

⁶² Proben, IV, s. 103/134. Pehlivan (beheluan) masalından.

⁶³ Proben, IV, s. 122/158. Okuyan çocuk (okugan bala)’dan.

⁶⁴ Proben, IV, s. 78/99. Yestey Möngkö masalından.

ma'na âleminden velâyetle, bir gökçe gögercin tonuna girip,..." Yüksek İslam düşüncesi ile benzeştirilmiş olan bu anlayışların kökleri de, herhalde Orta Asya'ya dayanıyordu. Çok eski Türkçe sözler ve deyimler ile söylenen, yeni bir anlayıştı.

‘Devlet kuşu’, Tanrı ile kul aracılığı

“Devlet kuşu” motifi, belki de Güney-kültür çevrelerinden gelen bir anlayıştı. Eski Türk dilinde *devlet*, sözü, Türkçe ‘kut’ anlayışıyla karışılmıştır. “Devlet kuşu, kimin başına konuyorsa, o kişi devlet ve ikbal buluyor, hakan oluyor”. Türkler, bu ikbal ve devlet bulmaya, ‘Kut, kutlanma, kut bulma’, derler. Gerek Gök Türk çağında ve gerekse İslamiyetten önceki Türk edebiyatında, “Tanrı ile kul arasında”, böyle bir kuş aracılığından, söz açılmıyordu.

‘Kuş, Tanrı’ın elçisidir”: Bu deyiş ve anlayış, eski Anadolu kitaplarında görüyoruz. Bu motiflere ve düşüncelere, Anadolu masallarında da rastlıyoruz. Bilinen bu motifler üzerinde, örnekler sunmayacağız. Güney-kültür çevrelerine ait tesirlerin pek ulaşamadığı, bu motif ve anlayış ile ilgili olarak, Kuzey-Türk masallarından iki örnek sunacağız:

1) “... Bir kuş, uçup uçup, bir kadının başına konuyor. Kadın, bundan sonra Hakan (hakan) oluyor⁶⁵...” Bu masal, basit bir dil ile söylenmiştir.

2) “... Bir oğlan, yaza öğreniyormuş. Bir kuş gelmiş ve oğlana, hakan olacağını söylemiş... Oğlan, sonradan hakan olmuş⁶⁶...” Bu Kuzey-Türk masalında, İslamiyetin tesirleri çok azdır. ‘Haber ci kuş’, burada da kendisini göstermektedir. Önemli olan, bu soyutlanmış Kuzey Türkleri arasında, ‘yaza öğrenme’, ye, ne kadar çok önem verilmiş olmasıdır.

Bıldırcın ve ağaçkakan donuna girme

Saksağan ile karga, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kuzey-Türk edebiyatında, hainlik ve kıskançlık sembolleridir. Ağaçkakan, Kuzey-Türk kültür çevresi için, biraz daha yerli bir motif gibi görülmektedir. ‘Atmaca - ağaçkakan’ ikilisi, birazcık moğolca adlar taşıyan, şu masal motifinde de görülüyordu: “... Peri-kızı, (kötülük sembolü olan) Kara-Han’ı ağaçkakan yapıyor. Kendisi de atmaca oluyor. Ve Kara-Han’ı avlamak istiyor⁶⁷...”. Burada donu, Peri-kızı veriyor.

Bıldırcın donu, Türk masallarında çok az görülüyor. “Bıldırcın” sözü, çok eski Türkçe bir kuş adıdır. Kuzey-Türk kültür çevrelerinde bil-

⁶⁵ Proben, IV, s. 111/143. Kadın padişah (katın patşah)’dan.

⁶⁶ Proben, IV, 208/210. Tavşan (koyan) masalından.

⁶⁷ Proben, IV, s. 27/35. Idege Bey (idege Pii) destanından.

dırcın'a, "pödönö" denir. Bir Ku z e y - A s y a T ü r k masalında, şöyle deniliyordu:

“... Ta ş - H a n 'ın e r v a h ı , göğe uzanan 7 Bay-Terek, (yani Büyük kavak dünya ağacı) imiş. 7 büyük kavağın altında da, bir g ü m ü ş s a n d ı k bulunuyormuş. Gümüş sandığın içinde ise, 7 b ı l d ı r c ı n varmış⁶⁸...”. Ta ş - H a n 'ın kim olduğunu bilmiyoruz. Ervahı ise, 7 büyük kavak idi. Bu motifin G ö k t ü r k çağına kadar indiğine inanmıyoruz. Çünkü masalın içinde G ü - n e y mitolojilerinin motifleri vardır.

Kuş dili konuşma

“*Kuşlar, Tanrı habercisidir*”, anlayışı üzerinde yukarıda durmuştuk. O s m a n l ı kitaplarında bile bu inancı görüyoruz. U y g u r efsanelerini incelerken de, bu motif ve konu üzerinde durmuştuk. Bu motif ile ilgili olarak, Ku z e y - T ü r k kültür çevrelerinden, iki örnek sunalım:

1) “... (Kötü ruhların bir sembolü sayılan), bir Ke lo ğ l a n (Taşsa, taz, daz), zehirli bir okla, bir yiğidi öldürüyor. Yiğidin karısı bir s e r ç e (veya küçük bir kuşla) konuşuyor. Kocasının ölüm haberini alıyor. Kadın bundan sonra kocasını diriltmek için, girişmeler yapıyor⁶⁹...” Bu motifte, fazla bir dış tesir görülüyor. Ancak aynı yiğid ile ilgili diğer bir masal motifinde, G ü - n e y tesirleri kendisini göstermektedir:

2) “... Bir yılan, ağaç üzerindeki yuvanın içindeki kuş yavrularını yemek istiyor. Bunu gören bir oğlan, yılanı öldürüyor ve kuş yavruları ile konuşuyor. Bu sırada, büyük bir rüzgâr esiyor. Kuşların annesi geliyor ve oğlana, istediklerini veriyor⁷⁰...”.

Bu örnekler, mitolojik bir karakter taşımaktadırlar. O ğ u z D e s t a n ı 'nın içinde, zaman zaman kuşlar ile konuşulmakta idi. Bu ise, *destan* karakterinde bir motiftir. A n a d o l u masallarında da kuşla konuşanlara çok rastlanır. Önemli olan bu motiflerin P r o t o - T ü r k kökleridir.

Ke lo ğ l a n 'ın sinek veya balık olması ise, bizi burada doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir⁷¹.

⁶⁸ Proben, IV, s. 70/88. Altın Savın Süme destanından.

⁶⁹ Proben, IV, s. 18/22. Kızı Körpös destanından.

⁷⁰ Proben, IV, aynı yer. Masalda G ü n e y tesirleri vardır.

⁷¹ Proben, IV, s. 273. Bu destanlar b a l ı k ı Kuzey Türklerine aittir.

39. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR

(Proto-Türk tiplerinden, Anadolu'ya)

Ejderha, bir Uzakdoğu ve Ortaasya motifidir. Önasya'ya Türkler ile birlikte geldi. Bu gerçek'üzerinde, ilk kez duran, Fuad Köprülü olmuştu. Ancak devler, demonlar, gulyabanîler, her kavmin inanış ve düşüncelerinde yer etmiştir. Bize burada düşen vazife, Türklerin düşünüp, inandıkları dev veya demonların, diğerleri ile olan ayrılığını göstermektedir. Bu arada, Türk kültür çevrelerinde gelişmesini de izlemektedir.

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE "DEVLER"

Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, Hunlarda, Göktürklerde ve Oğuz destanında, devlere veya olağan üstü yaratıklara rastlamıyoruz. Oğuz Han'ın öldürdüğü canavar da, büyük ve yırtıcı, gerçek bir hayvandı. Oldukça geç bir zamanda yazılmış olan Farsça Oğuz destanı'daki bazı ejderha ve diğer büyük hayvan motifleri de, dışarıdan gelmiştir. Daha doğrusu, "büyük devlet destanları", gerçekçilikten ayrılmış görülmüyorlardı.

Halk masallarında ise, durum, biraz daha başkadır. Bazı dev motifleri, bütün Türk kavimlerinde müsterektir. Çok eski çağlardan beri, gelirler. Büyük bir bölümü de dış tesirlerle girerler. Türk masallarında görülen Önasya Türklerindeki devleri de, iki bölümde toplamak gereklidir:

1) "Demon"lar, kötü ruhlar ve bazen daşeytanlar idi. Bunlar çeşitli donlara girerler. 2) Devler ise (riese, giant), dünyada bulunan yaratıkların, normal boy ve büyüklüklerinin çok üstünde düşünülmüş, ruhlardır. "Dev", İndo-İran dillerinden gelme bir sözdür. Yabancı tesirlerin az girdiği Altay-Türk Masallarında, devlere, yelbegen denir. Radlof'un tanıtmasına göre "yelbegen", insan biçiminde, insan yiyen, çok büyük; üç, yedi veya oniki başlı, siyah ve sarı renklidir. Güneş veya ayın tutulması, devlerin ayla güneşi yemiş olması ile anlatılır". Kuze y Türk destanlarında bu devlere, "Celbegen, Yel-Moos. Kara-Moos" da denir. Biz burada etimoloji yapacak değiliz.

1) İnsan devleri: Kuzey-Türk destanlarında *Yel begen* ve diğerleri anormal büyüklükte, insan devlerdir. Bunlarda dış tesirler çok görülür. Ancak dev şeklinde görülen bir ‘‘yer ruhu’’, şöyledir: ‘‘*Yer-Kara-Alp’in aşçısı vardır. Yiğit Yeştey Mönge, onu sarhoş eder, baldızını alır, atını keser. Bundan sonra yiğitle, Yer Kara Alp birer atmaca olur, gökte gök gürültüleri çıkararak vuruşurlar. Yer Kara Alp’in baldızı, kocasının yanını tutar²...*’’ Bu, Türk mitolojisinin dev şeklinde görülen bir ruhudur. Osmanlı’ların, *Yaban âdemisi* dedikleri *Gulyabanı*’ye biz, Ortaasya ve Kuzey Türk destanlarında rastlayamadık.

‘‘Devlerin, karıları ile evlenme’’ de, Türk destanlarında sık sık görülüyor. ‘‘3 dev, 3 kardeşin, 3 sürüsünü alarak kaçırıyorlar. 3 kardeş de devleri öldürüp, karılarını alıp, evleniyorlar³...’’ Başka bir destanda, ‘‘*Kadış Merge n adlı bir yiğid de, devi öldürüp, karısı ile evleniyor⁴...*’’. Görülüyor ki Türklerde dev ile insan arasında, büyük bir ayrılık gösterilmiyordu. Yalnız devler, birer kötü ruh idiler.

‘‘Dev aileleri’’ de, insanlar gibiydi. Destanlarda, ‘‘Üç dev kardeşler’’, (üç ağın yelbegen) sözleri, sık sık geçer. Devlerin, kızları ve oğulları da vardır. İnsanlar gibi ‘‘devlerin de gül bahçeleri var⁵. ‘‘Kilim dokutmak (işletgen) için, usta arıyorlardı⁶’’. İnsanlar için gerekli, ‘‘Şifalı ilaçlar’’ da, ancak onların gül bahçelerinde bulunuyordu.

2) Atlar ve devler, (Türklerde): Gerçi Türk masallarında, Güneydeki masallardan gelen, yabancı dev motifleri sık sık görülüyordu. Atlar ise, Türk destanlarının öz bir motifidir. Türk destanlarında devler, atların düşmanıdır. ‘‘*Bunun için bir dev, dar yerde yakaladığı Kula atı yakalayıp bıçakla keser. Fakat bu arada Kula at da, tekmeleri ile devi öldürür*’’. Ayrıca devler, at yıklarına da düşkündür. ‘‘Üç dev, üç at yalkısını kaçırırlar’’, fakat cezalarını bulurlar. Aslında bunlar dev değil; Türklerin kötü ruhları idi.

3) Devlerin şekli: Güney kültürlerinde olduğu gibi, Türk destanlarında da devler bazan, ‘‘40 arşın boylu’’, diye tanıtilirlerdi⁷. Ancak çoğu zaman, uzun boylu bir yiğit ve alp gibi gösterilirler: ‘‘*Demir-Yelbegen karagay (Karaçam) boylu, kara atlı ve çokmarlı idi*’’. Destanda yiğit, bu ‘‘Çokmarlı’’ devi, yenmeyi başarıyordu⁸. ‘‘Büyük kula kılı’’ devler ise,

² Radlof, *Proben*, IV, Metin: 82/tercüme: 104.

³ *Proben*, IV, 59/64, 73-80: Terene ili’nden.

⁴ *Proben*, IV, s. 66/82. Baraba ili’nden.

⁵ *Proben*, IV, s. 104/137: Görülen rüya (körgön tüş).

⁶ *Proben*, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.

⁷ *Proben*, III, s. 317/384. Kırgız destanından.

⁸ *Proben*, IV, s. 91/117: Hanın oğlu, (Kanning uulu).

⁹ Aynı eser, aynı yer.

daha çok, yeraltında bulunuyorlardı¹⁰. Tepegöz destanı dolayısıyla, eğri kavak üzerinde durmuştuk. Bu kavak tipi, kötü ruhların bir barınağı idi. Bir dev de, “*kavak ağacı üzerinde duruyordu*”¹¹...”. Kavakta oturan, normal boyda bir ruh olmalıydı. Türk destanlarında, “*dev ile şeytan*” da, birbirine karıştırılmıştır¹². Altay Türk destanlarında, bulut ve sislerin “*700 devin nefesi (tınığı)*” olduğuna inanılıyordu.

4) **Hayvan devler:** Bunlara, dev demek de doğru değildir. Bunlar Türk inanışlarında yer etmiş, büyük hayvan motifleridir. Kırgız Türklerinin destanlarında, “*Talootu adlı, kocaman, sert ve kanatlı bir böcek vardı*”¹³...” Öğüz han’ın öldürdüğü canavarı bir dev sayabilmek çok güçtür. Yine Yuda hin’in verdiği bilgilere göre, Kırgızlarda, “*büyüklikte deve benzer efsanevi bir hayvan*” vardı¹⁴. Buna “*Zök*” derlerdi. Kurtda zaman zaman, bir dev gibi görünebiliyordu. Çok eski bir destana göre, “*Kaskır Alp, (yani Kurtda Alp)’in annesi, insanlara içki içiriyor ve ondan sonra da kötülük yapıyordu*”¹⁵...”. Görülüyor ki bu da, devlerden çok; kötü bir ruh ailesine benziyordu.

“*Yılan-Baba*” (Cılan-Baba) destanı üzerinde, durmadan da geçemeyeceğiz. “*Bir yiğit, Yılan-Baba’yı kovalayan bir ejderhayı öldürerek, onu kurtarıyor*”¹⁶...”. Destanın bir başka varyantında ise, “*Yılan-Baba, insan donuna girmiş bir ylandı. Yiğit, onu kovalayan ejderhayı öldürdüğü için, yılan ona, Ermek Taş adlı uğurlu bir taş veriyor*”¹⁷...”. Don değiştiğinde, Türk mitolojisinin yaygın bir motifidir. Yabancı paralelleri de olabilir.

5) **Kutlu sayılar ve devler:** Yukarıda da gördüğümüz gibi Türk destanlarındaki devler, “*3,7 ve 12 başlı*” olurlardı. Bu her üç sayı da, Türklerin kutlu sayılarıdır. Bir destanda da, Türklerin en kutlu sayısı 9 ile, “*9 dev*” görülüyordu¹⁸. Bir yerde de “*700 devin nefesi, yani tınığı’ndan*”, söz açılıyordu¹⁹. Bu da kutlu 7 sayısının, ondalık bir katıdır.

6) **İnsan yiyenler:** Kuzey Türk destanlarında insan eti yiyen devlere, çok az rastlıyoruz. Anadolı masallarında olduğu gibi, “*devin yakaladığı 3 yiğid, devin evinde insan eti kokusu alıyorlar; onlar da devin kı-*

¹⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 540, 544.

¹¹ Aynı eser, s. 572: Er-töştük destanından.

¹² Proben, III, s. 73/94. Kırgız destanından.

¹³ Yuda hin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 702.

¹⁴ Aynı eser, s. 809.

¹⁵ Proben, III, s. 316/382. Kaskır, kötü manada, kurt demektir.

¹⁶ Proben, III, s. 332/402. Kırgız “Cılan-baba” masalı.

¹⁷ Proben, III, s. 326/395 vd. Uzun bir masalıdır.

¹⁸ *Türk Mitolojisi*, I, s. 67. 9 sayısı, kutluluğunu, 9 gezegenden alır.

¹⁹ Proben, IV, s. 74/94. Baraba ili’nden.

zını kesip, pişirip, kaçıyorlar²⁰". Buna benzer insan eti yeyiciliğine, (cannibalism) az rastlanıyor.

7) **Kızı kovalayanlar**: (Ayna ve tarak atan kız): A n a d o l u ile K u z e y T ü r k destanlarında bu motifler, birbirlerine çok benzer ve yaygın olarak görülür: "Kadın dev bir kızı kovalıyor: 1) Kız, a y n a atıyor, d e n i z oluyor. 2) T a r a k atıyor, orman oluyor²¹..." (A n a d o l u masallarında, kıza bir de s a b u n attırılır). A n a d o l u 'daki "semiz insanlardan s a b u n yapma" motifi de, kuzeydeki T u r a l ı Türk boyunun masallarında bulunur²².

8) **Kadın devler**: H i n t ve Ö n a s y a masallarında görülen d e v l e r ile, Türklerdeki *Albastı* gibi ruhları, birbirinden ayırmak gereklidir. K ı r g ı z Türklerinin bir destanında, "Bir yiğit, Y e d i B a ş l ı Kocakarının kemiklerini kırıp, onları 80 bölüme ayırdı²³..." Yalnız bu bir dev olarak değil; bir kocakarı (*kempir*) veya cadı olarak, geçiyordu. Destanlarda *Yedi başlı* başka bir kadından, veya C a d ı 'dan söz ediliyordu²⁴. Ancak bu da, bir benzetmedir. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp* 'in annesi de, insanlara şarap içirip, sarhoş ediyordu²⁵. Ancak bu da, bir d e v olarak görünmüyordu.

TÜRK İNANIŞLARINDAKİ DEVLERİN, ÖZELLİKLERİ

A n a d o l u ile diğer Türk kesimlerine H i n t ve İ r a n masallarındaki *dev motifleri*, bol olarak girmiştir. Fakat dış tesirlerin az girdiği K u z e y T ü r k destanlarında, G ü n e y d e n gelen bu motifler, yumuşayarak eski ve yerli Türk kalıplarına girmişlerdir. Kötü ruhlar ile Türk mitolojisindeki y e r a l t ı r u h l a r ı , *Yelbegen* gibi, diğer adlarla, dev gibi görülmüşlerdir.

"Yedi başlı dev" bütün T ü r k kesimlerinde görülür. 7 sayısı, kutlu bir sayı olarak, herhalde G ö k t ü r k l e r d e n önce Türklere, Ö n a s y a 'dan girmişti. Fakat bunun yanında, "3,9,12 başlı dev" gibi, Türklerin kendi sayıları ile süslenmiş, dev motifleri de yok değildi. *K a s k ı r A l p* , yani *Kurt Alp* , destanlarda, bir dev gibi görünüyordu. Fakat bu da, Türklerin kendi kötü ruhlarından biri idi. Anormal boy ve büyüklükte bir dev ölçüsü de Türklerde her zaman geçerli değildi. *Çünkü r u h l a r , her türlü d o n a girebilirlerdi*. İsterlerse büyür, isterlerse küçülür veya normal bir insan olabilirlerdi.

Yerli Türk devleri: "Karagay, (yani Karaçam) boylu, k a r a a t l ı , ç o k m a r l ı , (y a n i t o p u z l u v e y a g ü r z l ü) " bir Türk destanının, yerli

²⁰ *Proben*, I, s. 283/307. Bu destan çok eski ve mitolojiktir.

²¹ *Proben*, III, s. 317/382. Bir K ı r g ı z destanından.

²² *Proben*, IV, s. 119. *Yanğa Aul* 'dan T u r a l ı boyu.

²³ *Yudahin*, *Kırgız Sözlüğü*, s. 784.

²⁴ *Türk Mitolojisi*, I, s. 317. "Yedi başlı kadın" veya c a d ı , Türklere dışarıdan gelmiş bir motif olmalıdır.

²⁵ *Proben*, III, s. 216/382. K ı r g ı z destanından.

Yeraltı ruhunu, zorla Güneydeki devlerle birleştiremeyeceğiz. Kuzey Türk destanlarında insan yiyeen (*cannibal*) devlere de, çok az rastlıyoruz. Onlar da, “*ruh gibi ev yaptırıyor, kilim ördürmek için usta arıyor ve gül bahçeleriyle de, ün salıyorlardı*”. *At sürüleri çalmak istiyorlar, atlarla savaşıyorlar ve çoğu zaman, da, atların tekmeleri ile, can veriyorlardı*. Türk destanlarının çoğuna göre, “*atlar devlere baskın geliyorlardı*”.

Yerli ve dışarıdan gelen, dev motifleri: Aşağıda da göreceğimiz gibi Türk destanlarındaki devler, *şeytan* ile de karıştırılıyordu. Yani dışarıdan gelen dev motifi, Türk destanındaki devin yerini alıyordu. Dev Anası veya “*dışı dev*” anlayışı da, Türk destanlarında, eski Türk inanışları ile benzeşiyordu.

Albastı ruhunu bir yana bıraksak bile, Türk destanlarında yerli olarak görülen bir kocakarı, cadı motifi vardı. Er Töş tük destanında görüldüğü gibi bu ruhlar, bir sihirbaza da bağlı kalıyordu. “*Sihirbaz Kirli Kara Kız*”ın isteği üzerine, *Yel-Moğus* adlı dev veya kötü ruh, Er-Töş tük’ün babasını, öldürmek istiyordu. *Yel-Moğus* veya *Yel-Moos*’un bir dev olduğu da şüphelidir.

İnsanlara zararları dokunan hayvanlar da, bazı Türk destanlarında, böyle büyük birer ruh olarak görünüyordular. Kurt, yılan, bazı böcekler, *zök* denen hayvan veya büyük kuşlar gibi. Anadol’da da canavara, *böce* denir. Anadol’un bazı yerlerinde devlere, *emegen* adı verilir. Eğer bu derleme doğru ise bu, Türk-Moğol dillerindeki, “*Kadın-ata*” demektir. Bunun yorumunu ise, henüz erken görüyoruz.

EKLER: TÜRK DESTANLARINDA DEVLER VE DEV TIPLERİ HAKKINDA NOTLAR

1) ALT DUDAĞI YERDE; ÜST DUDAĞI GÖKTE

Bu tipteki devler, Anadolu’daki Türk masallarında da çok sık görülür:

“a) “*Ker-Yutpa* adlı dev, üst dudağı ile göğü; alt dudağı ile de, yeri kaplıyordu...” Buradaki “*ker*” sözü, garip ve görülmemiş, demektir. Belki de türkçe “*kür*” sözü ile aynı idi: (Radlof, Proben, I, 260-266): Göklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarında: (Radlof, Wb., II, s.1084).

b) “*Dev Yılan-Han*’ın bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çenesi ile de dünyayı tutuyordu...”: (Proben, I, s. 326/349). Bu örneğe, az sonra yeniden döneceğiz.

c) “... İlahî üstünlükleri olan bir çocuk eline bir çengel aldı. Alt dudağını yere, üst dudağını da, göğe bağladı...”: (Proben, I, s.38,284; Wörterbuch, I, s.766). Bu Altay masalları, çok mitolojiktir.

d) “... Dev, bir gözü ile yeri; diğer gözü ile de göğü gözlüyordu...”: (Proben, I, s.6).

2) YEDİ BAŞLI DEVLER: “*Yedi başlı dev (Yelbegen)*...”: (Proben, I, s.28; 302/326). Bunlar, çok mitolojik Altay destanlarından alınmış, iki örnektir.

“*Yelbegen ve Calmaus* adlı, 3, 7 ve 12 başlı, insan şekilli, sarı ve siyah devler”: (Radlof, Wb., III, s.377). Sarı devler, biraz da Çin tesirinde kalmış gulyabaniler idiler.

“... Üç yiğit kardeş, yedi başlı devle (Yelbegen) savaş için yola çıkıyorlar. (Uzun döğüşlerden sonra), Yelbegen adlı devi yeniyorlar...” (Proben, I, s.379/406).

3) YILAN DEVLER: "... Bir kız avlanmağa gidiyor. Yılan - Han adlı bir devle karşılaşiyor. Dev'in, bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çenesi de dünya üzerinde imiş. Kız, savaşıarak, Yılan Han'ı öldürüyor..." (Proben, I, s.326/349).

"... Çul an - m o n g u s adlı dev, 7 kat yerin, altında yaşıyormuş..." (Proben, I, s.392/416). Yılan, "yer evreni" idi.

4) ÜÇBAŞLI DEV: "... O çağda, 60 gök vardı. 60 halk yaşıyordu... 3 baş da bir dev (yelbegen) yaşıyordu..." (Proben, I, s.376/392; ayrıca bk. Wörterbuch, III, s.377).

5) BUZDAĞI DEVLERİ: "... Buz dağı üzerinde, 2 dev (Moos) yaşıyordu... Kan-Püdey adlı yğid, bu devleri öldürünce, 60 aygır, kurban olarak kesiliyor..." (Proben, I, s.27). Bunlar, Buzdağı ruhları da olabilirler.

6) DEV İLE OK YARIŞI: "... Yğid, 7 yolda, bir dev (yelbegen) ile karşılaşiyor... Aralarından ok atma yarışı yapıyorlar. Dev yeniliyor ve yğide koşuluyor..." (Proben, I, ss.272/290-95).

7) İNSAN ETİ KOKUSU VE DEVLER: Bu motif, Anadoluluların masallarında çok yaygındır. Anadolu'yu desteklemek için, dış tesirlerden uzak, Kuzey Türk ve Altay destanlarından bir örnek sunalım: "Yğid saklanıyor. Dev (Yelbegen), insan eti kokuyor, diyor..." (Proben, I, ss.283/307-312).

8) "YELBEGEN", "YEGEN": (Altay, Teleüt): "Bu dev, ay ile güneşi yiyor. Bunun için ay ve güneş tutuluyor..." (Radlof, Wb., III, s. 357).

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE EJD ER H A L A R

Kulaklı yılanları da, bu ejderha anlayışının içine katmamız gerekmektedir. Çünkü yılan her kavmin düşüncesinde yer etmiştir. Ancak bunlar içinde, "yılanın kulaklısı" yoktur. "Kartalın kulaklısı", gibi! Selçuklu çağı yapılarına bakılınca, Anadolu'daki bu yeni düşünce akımı, açık olarak görülecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ejderha, Türklere çok eski çağlarda, Çin'den gelen bir motiftir. Bundan dolayı Hunlar, kendi başkentlerine, *Ejderha şehri* (*Lung-ch'êng*) adını vermişlerdi. Hun düşüncesinde de, bunun bir çok örnekleri vardır. Halka inildikçe, bunun yerini zaman zaman yılanlar alıyordu. Konuya girmeden önce, Türk kavimlerindeki, ejderha anlayışını karşılayan, sözler ve deyimler üzerinde duralım.

TÜRKÇE DEYİMLERLE "EJDERHA"

1) *Acıdaar* (Kırg.) = Ejderha ve korkunç bir hayvan, timsah²⁶. 2) *Aydakar* (Kırg.) = Ejderha, duyulmamış ve görülmemiş bir hayvan²⁷. 3) *Aizdahar* (Taran.) = Ejderha²⁸. 4) *Uluu* (Kırg.) = 12 yıllık hayvan takviminde, 5. yılın çince adı²⁹. Eski türkçede de bu yılan, "lu yılı" denilir. 5) *Eski Türklerin*

²⁶ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 4.

²⁷ Radlof, *Wörterbuch* (= Wb.) I, s. 49.

²⁸ Aynı eser, a. yer.

²⁹ Yudahin, aynı eser, s. 783.

“Yel Bük e”’si: “Bük e: Ejderha için söylenmiş en eski türkçe söz, şimdilik budur: “Ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: “Yedi başlı Yel-Bük e”: (Yedi başlığ yıl bük e), Ya b a k u ’ların en büyüğüne olduğu gibi, yiğitlere de bu ad verilir ve Bük e Bu d r a ç denilir³⁰...” “Yel - Bük e”nin başında “yel” sözünün bulunmasından da bu anlaşılıyor. Çünkü Türklerde “yel”, cin demektir. Dev manasına söylenen “yelibegen” de, köklerini buradan alır.

Diğer deyimler: 1) *Bayan, çegir bayan* (Kırg.) = Efsanevi bir hayvanın adı. Alıcı kuşların koruyucusu, büyük bir kuş olsa gerektir³¹. 2) *Alatkak* (Kırg.) = Dev türünden bir varlığın adı³². 3) *Sırası* (Kırg.) = Efsanevi bir yılanın adı³³. 4) *Uçmoyul* (Kırg.) = Efsanevi bir yılanın adı³⁴. Bunların hepsini burada yorumlama, çok güç ve tehlikelidir.

Türklerin yedi başlı ejderi

Anadolulu masallarında, “yedi başlı devler” den çok söz açılır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud da, 11. yüzyılda, Türklere ait, “yedi başlı Yel Bük e”’den söz açıyordu. Yiğitlere de, bu ad veriliyordu. Şimdi de Dede Korkut’tan, “Yedi başlı ejderha”, ile ilgili, bir bölüm sunalım:

“Yedi başlı ejderhaya yetip, vardım!

“Heybetinden, şol gözüm yaşardı!

“Hey gözüm! Nâmerd gözüm! Muhannet gözüm!

“Bir yilandan ne varki, korktun! Dedim.

“Anda dahi, erim, begim, deyü öginmedim! (DK,278-6).

Dede Korkut’ta, evren (ejderha) anlayışı: Deli Dumrul hikayesinde evren, “gökyüzünde bulunan bir varlık” gibi görünüyordu. Kazan Beg, Basat’a şöyle diyordu: “Kara evren koptu Depe göz! Arş yüzünde çevirdim alamadım, Basat! Kara kaplan koptu Depegöz! Kara kara dağlarda çevirdim alamadım; Basat!...” (DK, 224-8).

Arş’da, göğün en yücelerindeki evren, ejderha, Dede Korkut’taki bu sözlerden açık olarak anlaşılıyordu. Çünkü, kaplan da, kara kara dağlarda yaşıyordu.

Mızrakların, evrene benzetilmesi: 1) “Ala evren cıdamı saklar idim!” (DK,129-5). - 2) “Ala evren sivri cıdalar süsildi!” (DK,132-10).

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 327. Brockelmann, *Sprichwörter* (=Spr.), 191.

³¹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 100.

³² Yudahin, a. eser, s. 21.

³³ Aynı eser, s. 651. Yabancı bir söze benziyor.

³⁴ Aynı eser, s. 779. “Uç-moyul” okunmalıdır. (?)

Kişilerin “Evren” ile tanıtılmaları: 1) “Erenler evreni *Karaçuk Çoban*!” (DK,41-8). - 2) “Erenler evreni, *Kazan Beg’in karıntaşı Kara Göne*” (DK,59-12). - 3) *Erehler evreni Kan Turalı*” (DK,171-10). - 4) “*âdemîler evreni, Deli Dumrul*” (DK,171-10).

Eski Anadolu’da “Evren”, ejderha: 1) “Hemen bir evren idi, *yedi başlı*” (15.yy.). Eski Türklerin *yedi başlı* evreni, Anadolu’da da ortaya çıkıyordu. - 2) “Zaman ile yılanlar, evren olur” (14.yy.). Burada, evrenin yilandan geliştiği anlayışı görülüyor. - 3) “17 başlı evren” (14.yy.). 17 sayısı, *Gök Türkler*’de de kutludur.

ALTAY VE KUZEY TÜRK DESTANLARINDA EJDERHA

Osmanlı kaynaklarında da “evren”, çoğu zaman, *büyük yılan* olarak tanımlanırlar. Uzun yüzyıllar, dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan Altaylılar ile Kuzey Türkleri, *Çin ejderhası* yerine, kendilerinin efsanevî büyük yılanlarını koymuşlardır. Ancak arkeolojik buluntularda da görüldüğü gibi bu yılan veya evren, “*kulaklı yılan*” idi. Ejderha’nın insan veya kız donuna girmesi, Türk dünyasındaki bütün Türk masallarının müsterek bir motifidir. “*Aygar gölleri*”, “*atlar ile ejderhaların birleşmeleri*”, *Çin* tarihlerinin bile yazdıkları inanışlardır. Bu inanış Anadolu’da da yaşar. Konuyu uzatmadan, belgelerimizi sunmağa çalışalım:

1) İnsan donunda yılan: “... *Bir ejderha, insan donuna girmiş bir yılanı kovalıyor. Yiğit, ejderha’yı öldürerek kurtarıyor. Yılan da yığıde, bir sihirli taş veriyor*³⁵...” Bunun üzerinde yukarıda da durmuştuk. Sihirli taş için, “*ermek taş*” deniliyor.

2) Yiğit, yılan-kızla evlenmiyor: “*Yiğit, ormanda bir yangın görüyor. Ateşin altından bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, kız oluyor ve beni al diyor. Yiğit, ben seninle evlenmem, diyor*³⁶...” Burada insanoğlu, böyle bir evlenmeyi reddediyor.

3) Ak-yılan, kadın; kara-yılan ise erkek: “... *Kız, bir yığıde, gel bizim evimize gidelim, babam seni zengin edecek, diyor. Yiğid, kızın evine gidince, ak ve kara yılanlar görüyor. Anne ve baba yılanlar, kızları ile evlenirse, kendisine, at başı kadar altın vereceklerini söylüyorlar*³⁷...”

“Yiğid, çocuğunu aramağa giderken, Ak-yılan ile Kara-yılan’ın döğüşüklerini görüyor. Kara-Yılanı vurmuş. Kara-yılan bir köle imiş. Ak-yılan, bir kız olup, yiğitle evlenmek istiyor³⁸...” Burada, halk ile soy lu sınıf da,

³⁵ Radlof, *Proben*, IV, s. 333/401. Bu taş veya “kaş”, sihirli bir yüzük gibi olmalıdır.

³⁶ *Proben*, IV, s. 125/162. Hoca Aul’dan.

³⁷ *Proben*, IV, s. 125/163. “Kart kadının oğlu” masalından.

³⁸ *Proben*, IV, s. 124/161-2. Hoca-Aul’dan.

söz konusu edilmektedir. Ancak yiğid, bir at başı altın karşılığında, bir hafta evli kalıyor.

4) **Hacı Bektaş** ve evren donu: “... (*Hacı Bektaş*), kapısını berkidip, içeride “*evren donunu giyip*”, başın rast kapıdan yana koyup, yattı...” (TS, evren).

5) **Rüyalar**da: “*Düşünde bir yılan, bir adamın yolunu kesiyor*”. Bu rüya, çok kötü yorumlanıyor³⁹. Bu kötü rüyanın, diğer örnekleri de vardır.

6) **Rüyada**: Evde yılan görme: “*Yaşlı bir kişi, evinin dört köşesinde (müessesinde), dör yılan görüyor*”⁴⁰..” Bu, kişilerin, dört yanından düşmanla sarıldığına işaret imiş.

7) **Rüyada**: Suda, ayağını yılan sokma: “... *Molla*’ların büyüğü (*Hanı*), rüyada ayağını suya sokuyor. Bir çok yılan gelip, ayağını sokuyor (*çak-kalı*). Rüneyi yorumlayanlar, küçük *mollalar* seni öldürecekler, diyorlar⁴¹...” Bu bölge Türklerinin, mollalara karşı sevgi ve güvenleri, yoktur.

8) **Uygur el yazılarında**: “*Göğsünün (töşi) her yanı, onbinlerce (tümen) yılan ile dolu*”⁴²...” Metnin bundan sonraki bölümü, mistikleşiyor ve anlaşılmıyor.

9) **Bilmecelerde**: “*Bozkırda (ay dalada), bir kısrak ipi, urganı (cel’-arkan)*” – Yılan⁴³. Yalnızca, bir örnek bulabildik.

10) **Ejder gölü**: *Atlar ile ejderlerin çiftleşmeleri*: *Aygır gölleri*, özellikle Tanrı dağlarının çevrelerinde çoktur. En iyi cins atlar, bu gölde ejderler ile atların birleşmesinden olurlarmış⁴⁴. Bu, tam bir **Türk ve Orta Asya** geleneğidir.

Oçirvani, Vâsukî gibi **Budist** geleneklerinden gelen mitoloji ve destanlar da, **Ortaasya**’da görülürler. Bunlar bizim konumuz dışında kalmaktadırlar⁴⁵.

³⁹ *Proben*, IV, s. 11/15. Rüya da yılan görme, kötü yorumlanıyor: *Proben*, IV, 119/154.

⁴⁰ *Proben*, IV, s. 119/154. *Hoca-Aul*’dan: “*Rüya satan çocuk*”: (*Tüş satkan bala*).

⁴¹ *Proben*, IV, s. 121/154: “*Okuyan çocuk*”: (*Okugan bala*) mesalından. Bu bir ibret masalıdır.

⁴² Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 21.

⁴³ *Proben*, III, s. 321/388. *Bilmece*: (*cimbak*).

⁴⁴ *Ülkü* (dergi), 92, s. 164. Prof. Eberhard tarafından yazılmış, Çin kaynakları.

⁴⁵ Potanin, *Oçerki po Zapadno-Severnaya Mongolii*, : (*Kuzey-batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar*), IV, s. 223 vd.

40. BÖLÜM

RÜYALAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Rüyalar ve rüyaların yorumu, bütün insanlığın düşünce tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Bu inanışlar şimde de devam ediyorlar. Ancak her kavmin hayatında ve kendi kültür çevrelerinde müşterek ve birleşik olan, bazı inanış ve düşünceler vardır. Özellikle rüya yorumları, tarihin ve Türk kavminin çok derinliklerinden gelen, inanış ve geleneklere göre kalıplaşmış ve sınırlanmıştır. Herkes rüyayı, anne ve atasından duyduğu gibi yorumlamış ve bu kalıplar, dünden bugüne, bazı değişme ve gelişmelerle gelmişlerdir. Tabii olarak bu yorumlarda Türklere, diğer dinler ile İslâmiyetten de bazı tesirler gelmiştir. Ancak araştırmacı, bunları birbirinden ayıklayan bir kimsedir.

GÖKTÜRKLERDE RÜYA VE RÜYA YORUMU

Göktürk yazısı ile yazılmış ve *Turfan*'da bulunmuş bir el yazması, Türklerin ilk *düş yorumu* kitabıdır. Bu kitapta *Çin* tesirleri de hissedilmektedir. Ancak dil ve söyleyiş bakımından, en eski bir Türkçenin, bozulmamış bir özünü içinde saklar. Bu yazmayı kitabımızda, "*Thomsen-Stein II*" (*ThS II*) diye kısalttık. *Hüseyin Namık Orkun* bunu, "*Irk Bitig*" adı ile anmıştı¹. El yazması, "*Ben Tensi'yim*", yani *Çin İmparatoruyum*, diye söze başlıyordu. *Çin İmparatorunun* düşde tahta çıkışını, "*bunu biliniz, iyidir (edgü) bu*", diye yorumluyordu. Bu yorumlardaki dış tesirleri ayıklamak, şimdilik çok zordur. Ancak iyi ve kötü yorumlardan bir kaç örnek vermeği de yararlı görüyoruz:

A. İyiye yorumlanan rüyalar:

1) "*Ala atlı yol tanrısı*"; görme (2). 2) "*Altın kanatlı... kara kartal (kuş)*"; Bu, *Simurg* veya *Anka*'ya benzeyen bir kuş gibi görünmektedir (4). 3) "*Beyaz, tekir (esri) renkli doğan (togan) kuşu*" (5). 4, 5 *Ak kışrağın, ak devenin doğurması, hatunun da beyliğe yarar bir oğlan doğurması...*" (6). -6) "*Erin koşarak, iyi sözle gelmesi...*" (11). - 7) "*Yavru kuşun (kuş oğlu), yavru geyiğin (keyik oğlu) ve kişi oğlunun yolunu kaybedip, Tanrının kutu ile kurtulmaları...*" (2). - 8) "*Binek atı (özlük), çölde (ön?) kalmış, Tanrının gücü ile (Tengri küçine)... kurtulmuş...*" (25) - 9) "*Çadırın içi,*

¹ W. Thomsen, A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Scripts, JRAS, 1912, s. 181-227; Orkun, II, s. 63-100.

bacası, penceresi, manzarası (körüğü) iyi ise...” (27). - 10) *Ak köpüğünü saçan, güçlü erkek veya dişi deve...*” (31). - 11) *“Oğlanın, süksük (kekik) kuşunu bulması...”* (35). - 12) *“Şafağın sökmesi, güneşin doğması ve dünyanın aydınlanması...”* (39). - 13) *“Zenginin koyunu k u r d a rastlamış, kurdun ağzı sulanmış...”* (40). - 14) *“H a n tahta çıkmış, başkend (ordu) yapmış, dört bucağıdaki iyi (kişileri) toplamış...”* (41). - 15) *“yoksul bir kişi oğlu, kazanç aramağa gitmiş, yolu yaramış (başarı elde etmiş), sevinmiş...”* (46). - 16) *“Bir k a p l a n , av aramağa gitmiş, avını bulmuş...”* (47). Bunda Ç i n tesiri vardır. - 17) *“Bir g ü l ü n . . . on bin gül olması...”* (48). - 18) *“H a n a k i n a (süke) gitmiş, düşmanı yenmiş, dönmüş...”* (15). - 19) *“Adamın savaşta atı hastalanmış, k u ğ u kuşuna binerek, evine dönmüş...”* (53). Yerli ve yabancı tesir, karışmıştır. - 20) *“Y i ğ i t , mızrağıyla yalın kayayı vurup, yarmış...”* (59). - 21) *“Beyaz tekir (örüng esri) i n e k , hastalanmış, fakat buzağılamış...”* (60): Kaderinden kurtulmuş (ülügde ozmuş). - 22) *“Bir rahip (uzun tonlu) kadehinden (idiş) ayrılmış... yine buluşmuş...”* (63). 23) *“Er, Tanrıdan dilenmiş, Tanrı kut vermiş, at ağılı vermiş...”* (71). - 24) *“Ben bir k a r a k u ş u m , (kartalım), yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım...”* (78). - 25) *“Adam, bulutlu gökte kederlenmiş (bosuşlug), gün doğunca mutlu (mengi) olmuş...”* (80). - 26) *“Boz b u l u t yürüdü, halkın (budun) üstüne yağdı; kara bulut yürüdü... yağdı, ekinler oldu...”* (81): Yağmur yorumu. - 27) *“Kul sözü, beğine karşı duadır. Kuzgun sözü, Tanrıya karşı bir duadır. Tanrı işitti... insan bildi...”* (83) - 28) *“Tavlasında mutlu (kutlu) bir a y ğ ı r ı m . yapraklı ağaçlar yaylağım, kuşlu ağaçlar kışlağım...”* (86) - 29) *“Oğlu, babasına anasına öfkelenmiş (öbekelepen), kaçıp gitmiş... Sonra yine gelmiş...”* (90). - 30) *“Ben dokuz çalılığın, sığın geyiğiyim... güçlüyüm.. bunu biliniz...”* (93). - 31) *“... geyiğim, yazlık dağıma tırmanıp yaylarım...”* (96). - 32). *“H a n ’ ın ordusu ava çıkmış, çayıra geyiklere girmiş, Han eliyle tutmuş...”* (97).

B. Kötüye yorumlanan rüyalar:

- 1) *“Dağ yolunda ayı ile domuz kavga etmiş, ayının karnı yarılmış, domuzun dişleri kırılmış...”* (11). - 2) *“Altın başlı y ı l a n ı m , alkursağımı kılıçla kesip...”* (13). - 3) *“Büyük e v , y a n ı p , bitmiş...”* (14). - 4) *“Er, ava gitmiş, avda düşmüş...”* (17). 5) *“Zayıf at, semizlediği yeri hatırlayıp, kaçmış. Hırsızla karşılaşmış,... zehirlenmiş...”* (24). - 6) *“Bir papaz (Uzun tonlu) çanını göle düşürmüş...”* (34). - 7) *“İ k i ö k ü z ü bir kösteğe bağlamışlar, hareket edemedi dururlar...”* (38). - 8) *“K e ç e y i suya sokmuş.., vur ve sıkıca bağla...”* (50). - 9) *“D o ğ a n k u ş u (t o ğ a n k u ş) , gökten tavşan deyip kapmış, kuşun tırnağı kopmuş”* (69). - 10) *“D e v e çamura düşmüş... tilki yemiş...”* (70). - 11) *“Bir yaşlı ö k ü z ü , karıncalar kemirip, yemiş...”* (56). -12) *“A t a ters bir köstek vurulmuş, hareket edemedi, duruyor...”* (58).

- 13) “*D o ğ a n , s u k u ş u a v l a m a ğ a g i t m i ş . B i r k a r a k u ş k o p u p , g e l m i ş . . .*” (65): Kara kuş, kartal, doğandan daha büyük ve doğan için tehlikeli. - 14) “*S a r ı a t ı n k u y r u ğ u n u b a ğ l a , ç e v r e d e k o ş s u n , . . . a t ı y e r e a t 9 k a t k i l i m b a ğ l a . . . , t e r l e s i n . . .*” (77): Atın sıkıntıya girmesi.. “9 kat”, kutlu bir Türk sözüdür. - 15) “*T u r n a k u ş u k o n m u ş , d u y m a d a n t o z a i l i ş m i ş , u ç a m a d a n k a l m ı ş , o t u r u y o r . . .*” (95): Turnanın sıkıntısı.. - 16) “*S e m i z a t ı n a ğ z ı s e r t o l d u , s a h i b i i d a r e e d e m i y o r s a . . .*” (101): Bu düşler de kötü yorumlanmaktadırlar.

S o n u ç : 1. Rüyalari, sayilarla eleştirirsek, karşıma tam bir *T ü r k k ü l t ü r ü* çıkmaktadır. Bunlarda, ne bir *Ç i n v e n e d e T ü r k i s t a n*’ın yerli ve köylü kültürlerinin izleri görülmektedir: *11 at, 5 deve, 5 kara kuş, kartal, 3 doğan, 4 geyik, yaylak ve kışlaklarıyla birlikte, 1 kurt, 1 keçe, 4 han, savaş ve av, 1 yiğit, 3 Tanrı gücü ve çadırı*” gibi diğerleri, Türkçe söz ve derin manalarıyla, rüya ve rüya yorumlarının, içleriyle dışlarını dolduruyorlar.

2. Yukarıdaki *G ö k t ü r k* rüya ve rüya yorumları, *Türk mitolojisi* bakımından da çok değerli motifleri, içlerinde toplamaktadırlar. “*A ğ z d a n a k k ö p ü k s a ç a n , b a ş ı g ö ğ e d e ğ e n , a ş a ğ d a y e r e g i r e n , d e v e l e r , i l â h î a t l a r v b . . . U z u n d o n l u r a h i p l e r , k a p l a n l a r , a y ı v e d o m u z , a l t ı n b a ş l ı y ı l a n , s i m u r g v e a n k a y a b e n z e r k u ş l a r*” ise, *y a b a n c ı m o t i f l e r* olarak görülmektedirler. Ancak yabancı sandığımız bu rüya motiflerinin sayıları, çok azdır.

DEDE KORKUT’TA RÜYA VE RÜYA YORUMLARI

1. Salur Kazan’ın kötü rüyası

Göktürklerden sonra *D e d e K o r k u t*’a geçiyoruz. Çünkü *D e d e K o r k u t O ğ z u l a r ı*, karışmamış Türk kültürünün bir devamıdır. Burada rüyaları motif olarak alıp sıralamak, bize bir şey öğretmez. En iyisi *D e d e K o r k u t*’tan rüyalar ile ilgili bir kaç örneği alıp, sunmaktadır:

1) “*Bayındır Han’ın güveyisi, Ulaş oğlu Salur Kazan, kara kaygulu vakıa gördü. Sermürdi örü durdu (uykudan sıçrayıp, ayağa kalktı), aydur:...*”

“*Yumruğumda talbınan ş a h i n , benim kışumu ölü gör-düm! Gökten y ı l d ı r ı m , a ğ - b â n e v i m ü z e r i n e ş a k ı r g ö r d ü m ! K u d u z k u r t l a r e v i m i d a l a r g ö r d ü m ! K a r a d e v e , e n s e m d e n k a r v a r g ö r d ü m ! K a r ğ ı g i b i k a r a s a ç ı m , u z a n ı r g ö r d ü m ! U z a n u b a n g ö z ü m ü ö r t e r g ö r d ü m ! B i l e ğ i m d e n o n p a r m a ğ ı m ı k a n d a g ö r d ü m ! N e c e k i b u d ü ş ü g ö r d ü m , ş u n d a n b e r i a k l ı m u s s u m d e r e b i l m e n ! H a n ı m k a r d a ş , m e n i m b u d ü ş ü m ü y o r ğ ı l , m a n ğ a ! D e d i .*”

“*Yorumu: Kara göne aydur: “- K a r a b u l u t , t e d i ğ i n s e n i n d e v l e t i n d i r ! K a r i l e y a ğ m u r d e d i ğ i n , l e ş k e r i n d i r ! S a ç , k a y ğ ı d ı r ! K a n , k a r a d ı r ! k a l a n ı s ı n y o r a b i l m e n , A l l a h y o r s u n ! D e d i ² . . .*”

Yukarıdaki kötü rüyanın motifleri, şunlardır: 1) *Şahin*. 2) *Yıldırım*. 3) *Kuduz kurtlar*. 4) *Kara deve* 5) *Kara saçın uzaması*. 6) *Saçın, gözleri örtmesi*. 7) *Bilek ile on parmağın, k a n içinde görünmesi*. Bütün bunlar, *Türk mitoloji'sinin* ünlü uğursuz sembolleridirler. *E r S a y ı n* destanında, “saçların omuzlarıma yayılmış üslü tırnaklarımı kana bulanmış gördüm”, deniyordu³.

Y o r u m u , daha değişiktir. *Kara bulut* ile *kar* ve *yağmur*, rüyanın anlatılışında geçmiyor. Bunlar rüyaya sonradan katılmıştır. Fakat iyi sembol ve yorumlardır. Bizim için önemli olan, *kara bulut*, *kar*, *yağmur* gibi tabiat varlıklarının, *i y i y o r u m l a n a n* belge ve alâmetler olmasıdır.

S o n u ç : Yukarıdaki rüyada görülen hemen hemen bütün unsurlar, kitabımızda bir bölüm halinde görülecektir. *Şahin*, yiğitlerin bir sembolüdür. Belki de *ervahı* sayılabilir. “*Kara bulutun, d e v l e t ; k a r i l e y a ğ m u r ’ u n i s e o r d u ’*” sayılması da, ilk kez burada görülmektedir. M.S.630 yılından önce, “*G ö k t ü r k k a ğ a n ı İ l K a ğ a n ’ ı n o t a ğ ı n ı n ü s t ü n e b i r y ı l d ı r ı m ı n d ü ş m e s i ’*”, onun kağanlığının sona ereceğini gösteren, bir işaret olarak sayılmıştı.

2. Dede Korkut'ta, zaferi müjdeleyen, iyi bir rüya

Bundan önceki vesikada, rüya için, “*kaygulu vakı'a*” deniyordu. Burada ise yalnızca, “*düş gördü*” deniyordu. Bu herhalde hikâyeleri söyleyen ozanların söyleyiş ayrılıklarından ileri geliyordu. Herhalde bu, daha orijinal olsa gerektir. İfade ve dili de eski ve yarı şiir halindedir. Bu metinde, *dayı-yegen rekabeti* de, açık olarak görülmektedir. Biz rüyanın yalnızca giriş ve ana kısmını sunacağız. Rüyaı gören *Yeğenek*'in adının manası da *yeğencik* olsa gerektir:

“*Y e ğ e n e k , ş ö y l e d e d i : “ - B e g l e r ! G a f i l l i c e k a r a b a ş ı m g ö z ü m , u y k u d a i k e n d ü ş g ö r d ü ! A l a g ö z ü m a ç u b a n , d ü n y a g ö r d ü m :*

“*Ağboz a t l a r ç a p t u r u r , a l p l a r g ö r d ü m ! A ğ ı ş ı k l u a l p l a r ı , y a n ı m a s a l d ı m !*

“*Ağ sakallı D e d e K o r k u t ’ t a n ö ğ ü t a l d ı m ! A l a y a t a n k a r a d a ğ l a r ı a ş d ı m ! İ l e r i y a t a n , K a r a d e n i z ’ e g i r d i m ! G e m i y a p ı p , g ö m l e ğ i m ç ı k a r d ı m , y e l k e n k u r d u m ! İ l e r i y a t a n d e n i z i d e l d i m , g e ç t i m !*

“*Ö t e k i k a r a d a ğ ı n y a n ı n d a a l ı n ı , b a ş ı b a l k ı r b i r e r g ö r d ü m . K a l k u b a n ı y e r i m d e n ö r ü d u r d u m , k a r ğ ı d i l l i ö z s ü n ğ ü m ü k a p t ı m , k a r ş ı l a y u o l e r e v a r d ı m , k a r ş ı s ı n d a n o l e r i s a n ç a s ı m v a k ı t d e n e d i m , g ö z u c u y l a o l e r e b a k t ı m , d a y ı m E m e n i m i ş , a n ı b i l d i m . D ö n d ü m o l e r e s e l a m v e r d i m ⁴...*”

³ A. İn an, *Makaleler*, s. 179. *Ayu-Bike*'nin rüyası: *Proben* , 3, s. 203 (metin).

⁴ *Dede Korkut Kitabı*, 206, 207.

Bunun üzerine dayısı Yeğenek'e "gitme oğul Düzmürd kalesini almazsın", diyor. Bunun üzerine Yeğenek, "beş akçalı ulufeciler yoldaşı" deyip, dayısını küçümsüyor. Bütün bu konuşmalar, rüyada geçiyor. Burada *Sigmund Freud*'u hatırlamadan edemiyoruz. Yeğenek'in savaşı zaferle sonuçlanıyor: "... Babasıyla yeğenek, gizli yaka tutuban, yiyeleştiler! İki hasret birbirine buluştular! İssüz yerin kurdu gibi uluştular! Tanrıya şükürler kıldılar⁵!..." Bu muhteşem destan ve görüntü, böylece sona eriyor.

Sonuç: Yiğidin başı ve gözü, kara ve gafillicedir, Uyanınca, dünyayı ala gözüyle görmeğe başlıyordu. "Oğuzlarda uyku, bir gaflet çağıdır". Oğuz'un başına ne gelirse, uykudan gelir. Rüyada da akına çıkılırken *Dede Korkut öğüdü* anılıyordu. *Alplar* da uğurlu beğlerdi. "Dağ geçme, deniz geçme" de, bu kitapta sık sık gördüğümüz, Türk mitolojisinin bir motifidir. Bunların hepsi, uğurla yorumlanmıştır. *Dayı-yeğen çatışması* da, yine Türk destanlarının bölünmez bir motifidir.

3. Karaçuk çoban'ın rüyası

Dede Korkut kitabında çobanlar ilâhî bir güce sahip, büyük veliler gibi görünürler. "Ala kollu sapanları" ile büyük taşlar atıp, düşmanlarını dağıtırlar. *Dede Korkut*'un baş kısımlarında rüyaya, "kaygulu vakı'a" denilir. Burada ise, *kara kaygulu vakı'a* olmuştur: "Gece yatar iken *Karaçuk Çoban*, *kara kaygulu vakı'a* gördü. *Vakı'*asından sermürdi (uykudan sıçrayarak kalktı), örü turdu (ayağa kalktı). *Kıyan Gücü*, *Demir Gücü*, bu iki kardaşı yanına aldı. Ağılın kapısını berkitti. Üç yerde tepe gibi taş yığı. *Ala kollu sapanın eline aldı*⁶..."

Dede Korkut'ta geçen üç rüyadan birisi de, budur. Ancak ayrıntısı yoktur. Velilik sahibi olan bu çobanın, kardeşlerinin adları da, *Kıyan-gücü*, yani "Sel-gücü" ile *Demir-gücü* gibi, gerçekten görkemli ve mitolojik adlardı.

4. Çingiz Han'ın Dünya Hâkimiyeti ve rüyası

Az sonra Ay ve Güneş ile ilgili rüyalar üzerinde dururken, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak Proto-Türk devlet geleneklerini yansıtan bu önemli rüyanın vesikasını vermeden de geçemeyeceğiz. Moğolca metnin tercümesini verirken, satır aralarındaki çince karşılıkları da, göz önünde tutmak gerekir⁷:

"... *Dei-Seçen*, sözlerine devam etti: "- senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü de nurludur! Kaynım *Yesügey*! Ben bu gece bir rüya gördüm.

⁵ Aynı eser, 212.

⁶ Sapan, çobanın bir sembolü gibidir: *Dede Korkut Kitabı*, 39-40.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi* (YCPS) : Pelliot yayını, s. 13, 161.

Bir a k - s u n g u r (şingkor), a y ile g ü n e ş i , pençeleriyle yakalamış olarak, uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı, rastladığım bazı kimsele- re anlattım ve sordum:

“ - Şimdiye kadar g ü n e ş ile a y ı uzaktan gördüm. Şimdi ise bu ş a h i n (veya s u n g u r) , onları tuttu, onları taşıdı ve elimin üzerine kondu. A k olarak kondu. Bu bana ne iyi ve uğurlu şeyler göstermiyor mu? Kaynım Ye s ü g e y ! Bu rüya bana gösteriyor ki, sen oğlunu alarak, herhalde geleceksin! Ben, iyi bir rüya gördüm. Bu rüya sizin K ı y a t kabilesinden geldiğini gösteren, bir işarettir...”

Ç i n g i z H a n imparatorluğunun dayandığı m e ş r u l u k b e l g e s i ’ ’ olması bakımından, bu vesika ayrı bir önem taşır. “*Hakanlık belgesi*” olarak, ay ve güneşle ilgili diğer rüyaları, az sonra sunacağız. Bu geri Moğollar içinde yaşayan bir *Proto-Türk kültürü* ve *T ü r k devlet geleneği*, olmalıdır. Burada, “*h a k a n l ı k r e n g i o l a n a k l ı k*” ağır basmaktır. *Sungur*, yani buradaki moğolca *şingkor* ise, çince açıklamalarda, “*soylu, âsil şahin*” olarak tanımlanmaktadır. Biz daha çok P. P e l l i o t ’nun açıklamalarına dayandık. H a e n i s c h , K o z i n ve Ahmed Temir’in yorumlarında ise, ayrılıklar vardır⁸. K o z i n , karanlık olan son satırı, “*Siz Kiyat kabilesinin r u h u şeklinde rü- yama girdiniz*”, diye yorumluyordu⁹. P e l l i o t ise, “*diğer Kiyatların, sizden geldiklerini*”, diye bir açıklamada bulunuyordu¹⁰. Bizce P. Pelliot haklı idi.

KUTADGU BİLİĞ’DE RÜYA YORUMU

1. “*Rüya, Yorumuna Göre Çıkar: K u t a d g u B i l i g , Türklerin, İ s l a m düşüncesinin derinliklerine daldıkları bir çağda yazılmıştır. Eserin yazarı, Yusuf Has Hâcib, İslamiyetin derinliklerini çok iyi bilen, imanlı, sünnî bir saraylı- dır. T ü r k s a r a y t ü r k ç e s i ile yazılan bu eserde, İslâmiyete zıt düşen fi- kirleri bulabilmek mümkün değildir. Aslında yazar, “rüya yorumuyla gelecek hakkında haber verme” inanışına karşıdır. Ancak kullandığı ifadede, ılımlıdır.*

“Niçin kendi kendine fena densiz (tengsiz) yoruyorsun? Ey gönlüne, nefsi- ne hâkim (örüg)! Rüyaı nasıl yorarsan öyle çıkar”...” Sabırlı nefislerini, ve gönüllerini kontrol edebilirler, rüyaların tesiri altında kalmamalıdırlar. Bir başka örnek daha sunalım: “*Rüyayı hep iyiye (yakşı) yor (yör)! Rüya, yoru- muna göre varır*”¹²...” Yazara göre insanlar, kötü rüya karşısında paniğe veya

⁸ *Sungur (şingkor)* için bk. Pelliot, *Notes sur l’histoire de l’Horse d’Or*, Paris, 1950, s. 39.

⁹ A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 20n.

¹⁰ Pelliot, *YCPS*, s. 161.

¹¹ *Kuta dgu Bilig*, (KB) 6038.

¹² Yorumuna göre rüya: *Yörügli tüş*: KB, 4375.

ümitsizliğe kapılmamalıdır. Aynı görüşleri, kitabın çeşitli yerlerinde de görüyoruz¹³.

2. “Yorumcular da Rüeyayı, İyiyeye Yormalıdırılar”: Yazar burada yalnızca rüya gören kişileri değil; rüeyayı yorumlayanları uyarıyordu: “*Rüya yorumcusu (tüş yorguçu), düşü iyi yorarsa; rüya hep iyi gelir, (insan da) sevinir*”¹⁴.” Rüya yorumcuları da dikkatli olmalı, insanları telaşa kaptırmamalıdır.

“*Yorumcular*”, Kutadgu Bilig içinde üç deyim ile karşılanırlar: *Yorguçu, yörgüçi, yörgüçi, muabbir*. Her üçü de rüya, düş tabir eden, demektir. İslâmî tesir olarak *mu’abbir* sözü, *Kutadgu Bilig* içinde yalnızca iki yerde geçmektedir. Türkçe karşılıkları ise, kırka yakın yerde görülür. “*Bu tüşke yörüg yok*” sözüyle ise, gelecek hakkında haber vermeği sınırılıyorlardı¹⁵. Böylece İslâmiyet ile halk inanışlarını, dengede tutuyorlardı.

3. “Düş Görme, Düş Düşeme”: Bu günkü A l t a y Türkleri bile, *tüş kör-düm* derler¹⁶. U y g u r yazısıyla yazılmış, O ğ u z destanı içinde de öyle denir¹⁷. Ancak 11. yüzyıl Türklerinde, *tüş tüşemek* de, denmiyor değildi¹⁸. *Tüş teg*, yani “*düş gibi, rüya gibi*” anlayışı da, Türklerde yaygın ve müşterek bir anlayıştır. Kutadgu Bilig gibi B a b ü r ’de, “*vak’alar tüşmüş teg, közümke körünür erdi*”, diyordu¹⁹.

TÜRK DESTANLARINDA BAZI “RÜYA” TİPLERİ

(Orta ve Kuzey Asya Türk masallarında)

Türk destanlarındaki bütün rüyaları bir araya getirmek hem çok zor ve hem de konumuz bakımından gereksizdir. Burada bazı karakteristik rüya tiplerini sunacağız. Örnekler, bu tipler üzerinde daha da genişleyebilir. *Ortaasya Türk destanları*’ından derlenmiş olan bu rüyalar, aşağı yukarı A n a d o l u ’daki inanış ve düşüncelere de yakındır:

1. “Oğuz Han’ın annesinin rüyası”: V e z i r köprü Oğuz destanı’ında görülen bu rüyaya, diğer O ğ u z destanlarında pek rastlanmıyor. “*O ğ u z H a n ’ın annesi bir rüya görüyor. O ğ u z rüyada annesine m ü s l ü m a n olmasını*”, söylüyor²⁰. Oğuz Han’ın kendi rüyası üzerinde yukarıda durmuştuk.

¹³ *Kutadgu Bilig*, 6001, 6003, 6038.

¹⁴ Aynı eser, 4368: “*Gör, bu sevinir (sevnür)*”.

¹⁵ Aynı eser, 6015: “*Onurlu yaratılışı (kalkı onur) olanlar, rüyaya az inanmalıdır!*”

¹⁶ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1587.

¹⁷ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 36, 8.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 266. İkinci manasının yorumu için bk. Brockelmann, *İnd.*, s. 225.

¹⁹ Babür-nâme: Radlof, *Wb.*, II, s. 1587.

²⁰ *Vezir köprü Oğuz-nâmesi*, 9, 12.

2. “Ağaç görme”: Osmanlı hanedanının dayandığı rüya da bir ağaç idi. Bunun üzerinde de yukarıda durmuştuk. Oğuz büyüklerinden, “Çadır iskeleti yapan Kereküçi Koca'nın oğlu Toksırmış'ın üç oğlu vardı: Dukkak, Tuğrul ve Arslan. Toksırmış bir rüya görüyor: “- Üç ağacın kökleri yerde, dalları ise gökte duruyormuş”. Toksırmış uyanınca, hemen bir koyunu satıp, sadaka veriyor²¹...”

Selçuklu hanedanının rüyası da bu olmalıdır. Türkmenlerin Şeceresi'nde bu rüya biraz daha değişik: “Toksırmış'ın göğsünden bir ağaç göğermiş, yükselerek çıkmış, dallanmış, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş! Sabah olunca, hemen Miran-Kâhin'e koşmuş. Kâhin de, sakın bu rüyayı kimseye anlatma, bu çok iyi bir rüyadır, demiş²²”.

3. “Kavak ağacı” ile ilgili rüyalar, Ortaasya Türk destanlarında daha çok görülür. *Manas Han* öldükten sonra birgün dirilmişti. *Manas*'ın dirildiğinden haberi olmayan hatunu gece bir rüya görmüş ve rüyayı şöyle anlatmıştı: “Çok karanlık geceydi birden parlak ay çıktı, çok karanlık bir gündü birden bir güneş çıktı, bir kavak büyüyerek ta göklere deg çıktı, birini sen eğmiştin kavağın dallarından, annesi tutmuştu birini kollarından, göğe çıkmış idiniz dallara tutunarak, sonra da kayboldunuz bulutlara dalarak. Benim efendim *Manas* toprakoldu mu dersin? Tanrı ona can verip hayat buldu mu, dersin²³” Başka bir Ortaasya destanında da, “Evinin arkasındaki kavak ağacını (*Pai-Terek*) rüyada bir rüzgâr deviriyordu”: Bu da iyi bir rüya olarak yorumlanmış²⁴.

4. “Orman” ile ilgili bir başka kötü rüya da şöyledir: “Yiğit rüyasında, karanlık bir orman içerisinde, yolunu şaşırmış bir fare görüyor”:

5. Rüyalarda “Atlar”: Destanda bir yiğit rüya görüyor. Rüyasında, “dağda, kendi atı bir türlü yürüyemiyormuş”. Bu rüyada kötü olarak yorumlanıyor²⁵. Bir yiğit de rüyasında, “atının kuyruğunu kesilmiş görüyor²⁶. Bu da kötü bir rüyadır.

6. Rüyada “Ay, Güneş ve yıldızlar”: Bu konu üzerinde, Oğuz destanını değerlendirirken de durmuştuk. Şimdi burada, birkaç örnek daha verelim:

- 1) “Aydan hâmile kalan bir genç kız, rüyada ayı, solunda görüyor”: (Türk Mit.I,289). - 2) Moğolların gizli tarihinde, anlatılan bir rüyada, “Gökte uçan

²¹ Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (farsça), s. 73.

²² *Türk Mitolojisi*, I, s. 252: Ebülğazi Bahadır Han'ın, *Şecere-i Terâkime*'sinden.

²³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 519: *Manas* destanı: Radlof yayını.

²⁴ *Proben*, IV, s. 11 (metin): Dünya ağacı'na bu Türkler, Bay-Kavak (*Pai Terek*), derler.

²⁵ *Proben*, IV, s. 11/15: Terene eli, Kızı-Körpöz masalı.

²⁶ *Proben*, III, s. 203/243: Sayın Batır: Eski (*Burungı*) Kazak destanı.

bir doğan, ayla güneşi tutup, getirmişti. Bu rüya onların hakanlığı elde edeceklerine bir delil olarak gösterilmiştir²⁷. - 3) Keloğlan rüyasında, “başında ayı, ayağında güneşi ve kalbinde de yıldızı görüyor”. Bu iyi bir doğumla yorumlanıyor²⁸. Keloğlan’ın cariyesi de aynı rüyayı görüyor²⁹. - 4) Bir Altay Türk destanında “yiğit rüyasında, sağda güneşi, solda ayı ve alnında da zühre yıldızını görüyor”³⁰. Yiğitin yastığı güneye doğru konmuş olmalıdır. - 5) Turalı Boyundan derlenmiş bir destanda ise, “bir çoban rüyada, üç yandan üç güneşin birden çıktığını”, görmüştü³¹. Bu destanda rüyaya, “körgön tüş”, yani görülen düş, deniyordu.

7. Rüya “Dağlar”: Burada dağla ilgili, yalnızca bir örnek sunabileceğiz. Destanda, “Yiğit, sağ koltuğunda Altındağ’ı sol koltuğunda da Gümüşdağ’ı tutuyormuş”. Bu rüya da, beylik ve hakanlık belgesi olarak yorumlanmış.

8. Rüya “Eğ e”: Ege, hem bir ölüm aleti ve hem de hayat sembolüdür. Manas destanının bir bölümü olan Er-Töştük destanında, yiğidin hayat ve ervahı eğde idi. Bunun için dev, Er-Töştük’ü öldürmek için eğeyi aramıştı. Manas Han’ın hatunu, “gece rüyada bir eğ e görmüş ve eğeyi koynuna koyarak saklamıştı”. İlin büyükleri rüyayı, “gök yeledi kurt gibi çocuğun doğacağını”, yorumlamış, müjdelemişlerdi³². Başka bir destana göre, “Manas Han’ın hatunu rüyada bir eğ e görür ve eğeyi koynunda saklar. Bunun üzerine Manas dirilir ve Manas Han’dan hâmile kalır”³³.

9. Rüya “K a n”: 1) Rüya, “tırnakları kana bulanmış ve saçları dökülmüş olma”, kötü yorumlanıyordu³⁴. - 2). Başka bir destanda, “bazı kızlar, üzerlerinden, k a n d a m l a y a n sığırlar görüyorlar”. Bu da kötü yorumlanıyordu³⁵.

10. Rüya, “Leylek ve Kuğu olup uçma” da, bilhassa kızlar tarafından çok görülüyordu. “G ö k t ü r k efsanelerinde de üç kardeşten biri, l e y l e k olup uçmuştu”³⁶.

²⁷ Moğolların Gizli Tarihi, 63; Pelliot yayını, s. 13, 131.

²⁸ Proben, III, s. 297 (metin): Rüya satan (tüş satgan) oğlan: Eski Kazak destanı.

²⁹ Proben, III, s. 297/355: Aynı rüya.

³⁰ Proben, I, s. 32: Destan, çok mitolojiktir.

³¹ Proben, IV, s. 104/134: Görülen rüya: (körgön tüş): Turalı boyu.

³² Proben, V, s. 279: Er Töştük destanı.

³³ Türk Mitolojisi, I, s. 530: Manas destanı: Radlof yayınından.

³⁴ A. İn an, Makaleler, s. 179; Proben, III, s. 203/243: Ayu-Bike’nin rüyası.

³⁵ Türk Mitolojisi, I, s. 75: Kuzeyindeki, eski Kırgız kültür çevresine aittir.

³⁶ Proben, III, s. 11 (metin).

11. Rüyada, “**Mızrak** veya silahın kırılması”: Destanlarda savaştan önce böyle bir rüyanın görülmesi, iyi sayılmıyordu³⁷. Er Sayın, rüyasını annesine anlatırken, “... mızrağımı kırılmış gördüm”, diyor ve annesi de teselli ediyordu.

12. “**Savaş**” rüyaları: Türk destanlarında büyük yiğitler ile liderler, savaştan önce, iyi veya kötü rüyalar görürler. Hun, Gök Türk hakanları ile Çingiz Han ise savaştan önce fal açtırmışlardı. Çin’de bu, bir gelenek halindedir. Kargat gölü Türklerinin destanlarında, “Yiğit Kozu Körpöz”e annesi, “-savaştan önce uyuyarak rüya görmek gereklidir”, demişti³⁸. Anadolı masallarında da buna benzeyen motifler görülür³⁹. “RÜ-YADA KURT GÖRME” de, iyi yorumlanmamaktaydı: “Bir yiğidin rüyasında, alçaktan 30 kurt; yüksekte 40 kurt dizilmişler ve her kurt bir atış yapıyor⁴⁰”.

13. “**Saç dökülmesi** ve **tırnak kanaması**” da iyi bir rüya yorumu getirmiyordu⁴¹. Saç uzaması da kötü sayılırdı⁴².

14. Rüyada “**Sığır**” görme, ile ilgili bir düşün bulamadık. Ancak “Rüyada **kana damlayan kara sığırlar** görmek”, kızlar için iyi sayılmıyordu. (Bk. yk.).

15. “**Rüya yarışı**” üzerinde durmadan da geçemeyeceğiz. Kuzeyde *Hoca Aul* Türklerinde, *Tüş tapgan bala*, yani “**düş yorumlayan çocuk**” adlı bir masal bile vardır⁴³. Turalı boyu Türklerinin bir destanında ise, “**üç kişi rüya yarışı**” yapıyorlar⁴⁴.

16. “**Bir düşü üç defa görmek**”, o düşün gerçekliği üzerinde hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Bunun için destanlarda, “**bir düşü üç kez görmek**” diyeği yer almaktadır⁴⁵.

17. **Koçun**, Hakanının tahtına rüyada toslaması, yeni doğacak bir çocuğun büyüyerek, hakanı öldüreceğinin bir işareti olarak gözüküyor.

³⁷ Proben, III, s. 203/243: Sayın-Batur destanı.

³⁸ Proben, IV, s. 11/14: Baraba: Kargat Tereneleri.

³⁹ W. Eberhard, *Türkischer Volksmärchen*, Leiden, 1953. ss. 99, 133, 136.

⁴⁰ Proben, IV, s. 11/15: Baraba, bk. not. 38.

⁴¹ A. İnönü, *Makaleler*, s. 179. Krşl. not. 34.

⁴² Proben, IV, s. 203/243: *Boynum kara saç ile doldu*: (... tola kara saç).

⁴³ Proben, IV, s. 119/154: Er-Targın destanı: Eski Kazak.

⁴⁴ “*Ateşte (ot çağalay) bir vaki’a (is) gördüm! Denk, iki de kara (kara teng) gördüm! Bu rüyayı (tüş) yorumlayan (cora)! Kız, böyle diyor. Yorumcular: “Halkın iyileri (caksılar), Manasını (maga) bilen baksalar, ak sakallı ağalar, başı sarıkl (malmalı) babalar”, düşünüyorlar: Proben III, s. 102/130: Celkildek destanı.*

⁴⁵ Proben, IV, s. 104/135: *Körgön tüş*: Turalı boyu.

18. “Yılan görme”: -1) “*Mollaların şefi, ayağını suya sokuyor, büyük bir yılan gelerek ayağını sokuyor*”⁴⁶. Bu düşü yorumlayanlar, öğrencilerinin i s y a n edip, kendisini öldüreceklerini söylüyor⁴⁷. 2) Başka bir “*ihtiyar da evinin dört köşesinde dört yılan görüyor*”⁴⁸. . - 3) Yine bir Kuzey destanında ise, “*Bir yılan yolda bir yiğidin yolunu kesiyor*”⁴⁹. Yılan ile ilgili düşlerin bütün, Türklerde kötü yorumlanır.

‘*Tüş yörüğü*’, 11. yüzyılda, düş yorumu anlayışıyla söyleniyordu⁵⁰. H a r e z m ş a h l a r çağında ise, “*tüşün yordu*”, derlerdi⁵¹. Bu sırada Moğolcada da, *yordu*” karşılığı olarak, “*yor-ba*”, diyorlardı⁵². K ı r g ı z Türkleri, yorum yerine, değişik olarak “*coruu*” derler⁵³. Rüya çeşitleri için de, Arapça ve Farsçadan gelen, *arman* ve *kıyal* (*hayal*), sözlerini kullanıyorlardı⁵⁴.

⁴⁶ Proben, IV, 247/307: Aksak Timir: Karağay Aul: “*Düşünde tahtını (tagını) bir koç topladı (bir koçkar) süzüp...*” Bu metinde, yorumcu için, “*tüş yurauçı*” deniyordu.

⁴⁷ Proben, IV, s. 121/154: Bilgin çocuk: (Ogugan bala). Bu kuzey Türkleri, mollaları sevmiyorlardı.

⁴⁸ Proben, IV, s. 120/156: Han, rüyayı yorumlayamayan hilekâr mollayı, öldürtüyor.

⁴⁹ Proben, IV, s. 11/15: “*Eşiğimin altında (ijigim altında) bir sarı yılan, yoluma uzanıp, yattı*”: Baraba-Kargat Türkleri.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 18. Kutadgu Bilig, 5996: “*C e c e gördüğün rüyanın yorumu (tüşün-ke yörüğü) başka; gündüzki rüyanın yorumu başkadır...*”

⁵¹ Z e m a h ş e r i, Mukaddemet ül-Edeb, (Poppe yayını), s. 212 b.

⁵² Aynı eser, a. yer: Moğol dilinin en eski kaynağı olan *Moğolların Gizli Tarihi* içinde, bu sözü bulamadık.

⁵³ Y u d a h i n, Kırgız Sözlüğü, (türkçe tere.), s. 225.

⁵⁴ Y u d a h i n, aynı eser, s. 46, 47.

41. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER

(*Kader, kan, kazan, tarak, sabun, uyku, ölüp, dirilme*)

Bu kitap *A n a d o l u* ile *A l t a y* inanışları arasında bir birliğin var olduğu amacına yönelmiştir. *A n a d o l u* 'da doğmuş, yaşamış ve duymuş; *A l t a y* destanlarını da okumuş ve anlamaya çalışmış bir araştırmacı olarak, gördüğümüz her benzeyiş ve belgeyi, değerlendirmeye çalıştık. Şimdi bunlardan bir kaç tane daha sunalım:

TÜRKLERİN “KADER” ANLAYIŞI

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kader ve kısmet, kesin olarak belirlenmiştir. Hakanlar, “*Tanrı yarlıkadığı için*”, hakan olmuştur. Aynı zamanda hakanlar, “*ülüglü*”, yani (*k ı s m e t l i*) kimselerdi. Ölü ise, “*kergek bolur*”, yani (*vâcib olur*) da, ölürdü.

K u z e y Türk destanlarında ise, henüz gelişmemiş halk inanışları ağır basıyordu. İslâmiyet ile diğer dinlerin giremediği *A l t a y* destanlarında, “*Oğlanın eline kaderi, a k y a z ı ile, Tanrı tarafından yazılıyordu*¹...” Halbuki bizim kaderimiz, alnımıza yazılır. *K ı r g ı z* Türklerinin bir destanında ise, “*Yiğidin ölümü, a t ı n ı n alnına yazılmış*”, imiş². Turalı boyunun bir destanında; “*Yiğid K a r a K ü k ü l 'ün karşısına bir adam çıkıyor ve ondan soruyor: “-Kara Kükül adlı bir genç varmış, benim kaderim (kastım) onu öldürmekmiş”, diyor. Bundan sonra aralarında vuruşma başlıyor*³. Aslında, insanların ruhu veya *ervahu* (*arbak*), çoğu zaman, bir eşyaya bağlı olarak kalıyor. *A n a d o l u* masallarında da öyledir. “*E r T ö ş t ü k 'ün ruhu veya ölümü bir eğeye bağlıydı. Bunun için dev, bu eğeyi arıyor ve E r T ö ş t ü k ile karısı da, eğeyi koruyorlardı*⁴...”

R ü y a ile *f a l* da kaderi görmek ise, biraz daha geç çağlarda başlıyordu. *Altın Ordu Han'ı* “*To k t a m ı ş, kendisi ile ailesinin, Muradım tara-*

¹ Radlof, *Proben...*, I, s. 19. Altay destanından.

² *Proben*, III, s. 252/296: Birinci sahife numarası (s. 252), metne; ikincisi (s. 296) ise, tercümeyle aittir.

³ *Proben*, IV, s. 86/119. Turalı boyundan.

⁴ *Proben*, V, s. 504, *Manas* destanından.

fından öldürüleceğini, rüyada görmüştü⁵...” Rüyalarda ölüm değil de, daha çok iyi kaderler görülüyordu. (Bk. Rüya).

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ‘‘KAN’’

Çingiz Han, “*avucunda bir kan pıhtısı tutarak doğmuştu*”. Bu bir Türk geleneği değil; P. Pelliot’un da gösterdiği gibi, Hint mitolojisinden gelen bir motifti. Çingiz Han’dan gelen bu gelenek sonraki Türk destanlarında da devam etmiştir.

Manas Han da “*avucunda kan tutarak doğmuştu*”. Böyle doğuşlar, yerli inanışlarla da renklenerek, “*elinde kan tutarak doğanlara, Kan-çora; kül tutarak doğanlara ise, Kül-Çora adları*” verilmeğe başlamıştı⁶ Eserimizin birinci cildinde bu konular üzerinde geniş olarak durulmuştur⁷. “*Kanlı el*” ile ilgili anlayışlar ise, daha başka mitolojik köklere dayanırlar⁸. *And* törenlerindeki kanlar ise bizi burada ilgilendirmemektedir. “*Çeliğe insan kanı ile su verme*” dileği ise, Türk mitolojisinin muhteşem bir motifidir⁹.

“*Gözükanlı*” sözümüzün de kökleri çok eski Türk inanışlarına dayanır¹⁰. “*Kara kan*” sözünde, kanın rengi için niçin kara denmiştir? Bunun üzerinde de ayrıca durmuştuk¹¹. Bilindiği üzere Türklerde, “*hakanların adları ile kanları tabu idi*”. Yani kanları akıtılamazdı. Eski Türklerde tabu karşılığı olarak “*korıg*, yani “*koru*” sözü kullanılırdı. Kuzey-Türk destanlarında insanların “*topuklarını kızıl kana baturma*” gibi, gelenekleri de görüyoruz¹².

Kuzey Türkler’inde halk, zaman zaman mollalara karşı, cephe almışlardı. “*Mollalar, kışkandıkları bir çocuğu kesmek istiyorlar; fakat bıçak kesmiyor. Bunun üzerine çocuk, -beni keserseniz kanım, toprakla karışır ve ondan yeni bir insan yaratılır ve sizi, öldürür diyor. Mollalar da hırslanarak, çocuğu kesemiyorlar¹³...*” Halkın gelenekleri böylece İslâmî inanışlara üstün geliyordu. Türk köznogonî’sinde, “*Kan ırmağı*” da bir yer tutmektir. (Bk.).

“*Çocuğu öldürmeyi pde, başka bir kanlı gömlek götürme*” motifi, *Andolu* masallarında da büyük bir yer tutar. Yabancı tesirlerin girme-

⁵ Proben, IV, s. 128/164. Altınordu geleneği.

⁶ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 498. Manas destanından.

⁷ Aynı eser, s. 516, 566.

⁸ Aynı eser, s. 500. Kötü mana iledir.

⁹ Aynı eser, s. 330. Kılıca, kutluluk verme!

¹⁰ Aynı eser, 136. Bk. Oğuz Kağan destanı.

¹¹ Aynı eser, s. 533. Kan, niçin “kara”?

¹² Proben, IV, s. 197/242.

¹³ Proben, IV, s. 120/156. O m Tatarlarından.

diği, bazı Altay destanlarında, “Bir baba küçük oğlunu, iki büyük oğluna öldürtmek istiyor; fakat iki büyük oğlan kardeşlerini öldürmeyip, gömleğini köpek kanına bulayıp, götürüyorlar¹⁴...” Bu, çok değerli bir Türk masal motifidir.

“Kanlı kafir ili”, “kanlı su” gibi, Dede Korkut’un deyimlerini de unutmayalım. Andlaşma’larda, Kırgız Türkleri, “Kurbanlık koyunun kanına el batırırlar”. Andolu da, “kan yalaşmak” hareketi de and ve yeminin, başka bir şeklidir. Fakat bu Türk gelenekleri içinde en eski ve görkemlisi, Yakut Türklerinde görülür: *Uşak olma ve uşaklık akdi, uşağın kendi parmağına, bıçakla bir işaret veya kertme yapması ile başlar*”. Bu konular üzerine, andlaşmalar ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

KAZAN VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Kutlu kazanlar, mevki ve rütbe sembolü: Kazan, hayvancı Türklerde büyük bir rol oynar. Çok değerli bir eşyadır. Destanlarda, “altı ve yedi kulplu kazanlar”dan çok söz açılır. Altaylıların kuzeyindeki şamanlar dua ederken, büyük dağları sayarlar ve kutlu şeyler arasında, “Dokuz kulaklı tunç kazan”, yani (Toguz kulaktıng küler kazan)ı da sıralarlar¹⁵. Güneye inildikçe bu kutlu kazanların kulakları yani kulpları, 6 veya 7 ye düşer. Muradım destanında, “40 kulaklı kazanda oluşan kımızdan”, söz açılır. Bazı Türk destanlarında, kazan yerine, “altı kulaklı oyman” da, denir¹⁶. Oyman, kazanın biraz daha küçüğü olsa gerektir. “Kazanın demir kulpunu tutma”, yani “temir çeçkini tuttu”, demek, bir kişiye bir toplulukla, bir hak ve mevki vermektir. Kazancı ise, aşıcı demektir. Fakat kazancı, aşçı olduğu kadar, kazana sahip olan veya yemek kazanının muhafızı da, (Kesselhüter) demektir. Bu da topluluk içinde bir mevki ve rütbedir. Hunlardan Ortaasya’da da, üç ayaklı birçok kutlu kazanlar bulunmuştur.

TÜRK DESTANLARINDA ‘‘TARAK’’

Rüyalar ile ilgili bölümümüzde, saç dökülmesi ile saç taramanın iyi yorumlanmadığı üzerinde durmuştuk. Kırgız Türklerinin Bakstı yani şamanlarının dualarında da, “güneşte saç tarama” diye bir öğüd görüyoruz¹⁷. Belki de bu ahlak ve edeb dolayısıyla yasak edilmişti. Saçını tarıyacaksan, evde ta-

¹⁴ Proben, I, s. 12, 31/59. Destan, göklerde geçer.

¹⁵ Prof. Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 125, satır: 15.

¹⁶ Proben, IV, s. 59/73.

¹⁷ Proben, III, s. 49. Kırgız bakstı dualarından.

ra, der gibi.. Yoksa destanlarda, “altın tarakla saç tarayan Han kızlarından”¹⁸ sık sık söz açılmaktadır¹⁸.

“Devlerin tarağını isteme” A n a d o l u masallarında da sık sık görülen bir motiftir: Ortaasya’da da, “Bir adamın küçük oğlu bir Hana oğulluk oluyor. Gezerken bir dalda iki altın yumurta görüyor. Bir ses ona, “eğer Altın tırnaklı Beyveya Han kızının (Pii-kıs) tarağını kendisine getirecek olursa, yumurtaları vereceğini söylüyor”¹⁹...” Yumurta yabancı; diğer motifler ise yerli gibi görünüyorlar.

“Tarakla orman yapma” motifi de, A n a d o l u ile Orta ve Kuzey Türk destanlarının, en yaygın olarak görülen bir motiftir: “Dudar-Kız, kendini kovalayan devin önüne bir tara k atıyor ve devin önünde büyük bir orman oluyor”²⁰... Aynı motifi, A n a d o l u masallarında da sık sık görüyoruz²¹.

İnsan yağundan s a b u n yapma

Bu, A n a d o l u masallarında çok yaygın olan bir motiftir. Bu inancı, K u z e y T ü r k destanlarında da görüyoruz: “Bir dev insanları toplayıp, zıdana attırıyor. İnsanların semizlerinden, s a b u n yaptırıyor”²².

TÜRK MİTOLOJİSİNDE “UYKU”

D e d e K o r k u t kitabında, O ğ u z 'un başına her tehlikenin uykudan geldiği söylenir. K u z e y Türk destanlarında ise, kutlu yiğitler uyuyarak, çabucak büyüyorlardı. Turalı Boyunun Kara-Kükül destanına göre, “Kara-Kükül, 14 yaşına kadar uyudu... Ondan sonra sahtiyan çizmesini (itig) giyindi ve 12 gün, 12 gece yürüdü... Evlendi ve karısı ile 7 gün, 7 gece yine uyudu... Bir ay, bir saat gibi geçti ...Kalktı, “Benim ömrüm savaşızsız, böyle yele, rüzgara gidiyor”, diyerek savaşıacak bir alp aradı...” Asıl destan, bu uzun uykulardan sonra başlamaktadır. Alpler uyudukça, güç kazanmış olmalıydılar²³.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE YİĞİTLİK DESTANLARINDA Ö L Ü P - D İ R İ L M E

Bu konuda biz bilinenleri, yeniden yazacak değiliz. Türk mitolojisinde d i r i l m e, âdi ve sıradan insanlar için değil, daha çok alpler ve yiğitler için di-

¹⁸ Proben, III, s. 322/403. Türklerde, saç tarama ve örme, önemlidir.

¹⁹ Proben, IV, s. 3/5. Kırgız destanından.

²⁰ Proben, III, s. 317/382.

²¹ W. Eberhard, Typen Türkischer Volksmärchen, 168 vd.

²² Proben, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.

²³ Proben, IV, s. 85/110 vd.

lenmiş ve istenmiştir. Atlar, savaşta ve uğraşta yiğitlerin en yakınlarıdır. Bunun için, ölen yiğidi, atı diriltir veya diriltmek için elinden gelen herşeyi yapardı. Yiğid ölürse, atı ile birlikte gömülmek ister. At uçar, düşmanı yok eder. Bazan da atın biri, sahibinin ölüsünü beklerken; diğeri de gider, gerekli ilacı getirir. Türk destanlarında bunlar, üzüntüler, ağlayışlar, sevgiler, arkadaşlıklar, dile getirilerek anlatılır:

Sahibini dirilten atlar: “Sun Sarı Alp gelip, bir yiğidin ülkesini alıyor. Yiğidin kız kardeşi, Sarı Alp’a, gönül veriyor. Kardeşini öldürmek için, yalandan hastalanıyor. İlaç olarak da, ‘Tanrının Gökkuyruklu Kurt’ unun ciğerini, ilaç olarak istiyor. Kurtla oğlan vuruyorlar, kurt oğlanı yaralıyor; sonra da bir kör bıçakla kesiyor. Fakat at, oğlanı diriltiyor”; Bundan sonra destan yine devam ediyor²⁴. Bu destan, içinde Türk gelenek ve inanışlarının, en güzellerini toplar.

Başka bir destanda da, “Yiğid yolda savaşıyor, yaralanıyor ve ölüyor. Atın biri, yiğidin başında bekliyor ve bekçilik yapıyor. Diğeri de, haberci olarak, yiğidin bir Han kızı olan karısına, haber veriyor. At ile Han kızı geliyorlar ve yiğidi dirilterek eve dönüyorlar²⁵...”

Manas destanının bir bölümü olan Er - Kökçe destanında ise, “at uçar ve savaşır. Savaşta Er - Kökçe ölür. Bunun üzerine atı uçar ve düşmanın demir evi’ni yıkar. Ondan sonra da sahibini diriltir²⁶...” At, savaşta Türk yiğitlerinin en yakın arkadaşısıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi Sayın Batır destanında yiğit, kendini atı ile birlikte gömdürüyordu.

Düşman gelince dirilme: Ölüm, Allahın emridir. Türk destanlarında, herkes ölümsüz değildir. Ancak yiğid, düşman geldi diye diriliyor, vazifesini yapıyor ve ondan sonra yine sonsuz ölüme kavuşuyordu:

Ködön Han, oğlunu bağlatmak için, bir ihtiyarı öldürüyor. İhtiyarın derisini yüzdürüyor ve ondan ip yaptırarak, oğlunu bağlatıyor. Bunu gören yiğid, kızıyor ve Ködön Han’ı öldürüyor. Ancak aldığı yaralarla, kendisi de ölüyor. Fakat bu sırada, ülkesine düşman gelince, diriliyor. Düşmanı yendikten sonra, yine sonsuz ölüme kavuşuyor²⁷...”

Tarih ve efsane, Türk destanlarında çoğu zaman içiçe girmiştir. Korkunç Kalmak akınları, Ortaasya’daki Türk kavimlerini, korku ve dehşet içinde bırakmıştı. Sayın Batır, Kalmaklara karşı, Kıpçak Türkleri ile anlaşır: ‘Sayın Batır, Kalmak’larla savaşırken, ölür ve yine diri-

²⁴ Proben, III, s. 273/325. Kırgız destanından.

²⁵ Proben, IV, s. Proben, IV, s. 76/96. Baraba Tatarlarından.

²⁶ Proben, V, s. 100/128 Manas destanından.

²⁷ Proben, IV, s. 55/68.

lir. Zaman zaman a t ı ve z ı r h ı ile konuşur. Ayrıca Ta n r ı ona, savaşırken üstün bir güç verir²⁸..”

A k - K ü b e k destanında ise yiğid, belki de güç almak için, ‘ ‘ A t ı ile birlikte kendini mezara gömdürür ve bir hafta sonra, mezarı yeniden açtırıp çıkar...’ (Pb.4,152/192)’’. Aslında bu masal, çok mitolojik bir destandır.

‘ ‘ G e y i ğ e i l a ç v e r m e ’ ’ de, Türk destan edebiyatının çok güzel motiflerinden biridir: ‘ ‘ Bir geyik gelip, kötürüm yavrusu için, kimsesiz bir yigidden i l a ç istiyor. Yiğid gezip, dolaşiyor, bu ilacı bularak, yavruyu iyileştiriyor²⁹...’ ’

Aslında Türk destanlarında ölümsüzlük yoktur. Ölüm, herkes için gerektir. Ancak bir savaş veya c i h â d ı tamamlamak için, ölüne bile dirilmek gerekli idi. Bunun örnekleri çoktur.

²⁸ Proben, IV, s. 213/253.

²⁹ Proben, IV, s. 78/98. O m Tatarlarından.

KISALTMALAR

AASF	Annales Academiae Scientiarum Fennicae.
ABAW	Abhandlungen d. Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
AM	Asia Major.
AUFA	Annales Universitatis Fennicae Aboensis.
CA	Central Asiatic Journal.
DK	Dede Korkud.
DS	Derleme sözlüğü.
EO	Etnografiçeskoe obozrenie.
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen.
İZVSORGO	Izvestiya Vostočno-Sibirskago otdela Rusk. geogr. obşçestva.
JA	Journal Asiatique.
JS	Jivaya Starina.
DAN.-B	Doklady Akademii Nauk, ser. V.
KB	Kutadgu Bilig.
KCSA	Körösi Csoma Archivum.
MK	Mahmud Kaşgarî.
OZ	Ostasiatische Zeitschrift.
PB	Radlof, Proben.
SE	Sovetskaya etnografiya.
SPb	Senpetersburg.
SS	Sibirskiy sbornik.
TP	T'oung-pao.
TT	Türkische Turfan-Texte.
Ths-II	Thomsen-Stein-II.
TS	Tarama Sözlüğü.
UZKU	Uçeniya zapiski kazanskago Universiteta.
VDİ	Vestnik drevney istorii.
Wb	Radlof, Wörterbuch.
YCPS	Yüan-ch'ao pi-shih (Moğolların gizli tarihi).
ZRGO	Zapiski Ruskago geografiçeskago obşçestva.
ZVSORGO	Zapiski Vostočno Sibirskago otdela Russkago arheologiçeskago obşçestva.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahu Hayyan, *Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrâk*, A. Caferoğlu yay., İstanbul, 1931.
- Adrianov, A.V., *Puteşestvie na Altay i za Sayanu*, v 1881 g., (ZRGÖ po otd. etn., XI), St. Pbg.
- Agapitov, N.N., ve Hangalov, M.N., *Şamanstvo u Buryat Irkutshoy gubernii* (IVORGÖ, XIV, 1-2). Irkutsk, 1883.
- Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, 1306.
- Anderson, Walter, *Nordasiatische Flutsagen*, Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis, B. IV, 3. Dorpat, 1923.
- Anohin, A.V., *Şamanizm u Teleutov*, SJ, 1913, Nr. 253, Tomsk.
- , *Materialı po Şamansvu u Altaytsev*, SMAE, IV, Leningrad, 1924.
- , *Duşa i ce svoystva po predstavleniyu Teleutov*, SMAE, 1929, VIII.
- Anuçin, V.İ. *Oşerk Şamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*, SMAE, II, 2.
- Arat, R. Rahmetî, *Göklen* (maddesi.) İ.A.
- Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave Tyurskih plemen i narodnostey*, JS, 1896, III-IV.
- Asım Efendi, Mütercim, *Burhan-ı katı*, İstanbul, 1335.
- , *Kamus tercümesi*, I-IV, İstanbul, 1305.
- Bang, W., *Vom kökürkischen zum osmanischen*, ABAW, 1917, s. 1-62; II-III, 1919, s. 1-79; IV, 1921, s. 1-26.
- , *Manichäische Hymnen*, Museon, 1925, 38, s. 1-55.
- , *Türkische Turfan-Texte*, I-VI, SPAW, Berlin, 1929-1931.
- , und Rachmati, G.R., *Die Legende von Oghuz-Kaghan*, Berlin, 1932; Türkçe tercümesi: *Oğuz-Kağan destanı*, İstanbul, 1936.
- , ve Rahmeti Arat, *Türlü cehennemler üzerine uygurca parçalar*, Türkiyat mecmuası, 1937, IV, s. 251-264.
- Banzarov, D., *Çernaya vera ili şamanstvo u Mongolov*, St. Pbg. 1891.
- Barthold, W., *Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927.
- Bazin, M., *Notes sur les mots "Oghuz" et "Türk"*, Oriens, 1953, VI, s. 315-322.
- Bergman, B., *Nomadische Stresferciën unter den Kalmücken*, Riga, 1804-1805.
- Bernştam, A.N., *İstoričeskaya provda v legendi ob Oguz-Kagane*, CE, 1935, 6, s. 35 v.d.
- Bertels, *Kosmiceskic mift v gazeli Baba-Kâhi*, DAN.-B., 1925, s. 43 v.d.
- Biçurin (Yakinev), N. Ya., *Sabraniya svedeniy o narodah*, II, Moskova-Leingrad,
- Bogera, V.G., *The Chukchee*, New York, 1904.
- Boodberg, Peter A., *Marginalia of the histories of the Northern dynasties*, HJAS, 1939, 4, s. 230-238.
- Böhtling, O., *Über die Jakutischen Sprache*, II, Leipzig.
- Budagov, Lazar, *Sravnitelnyy slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*, I-II, St. Pbg., 1869-1871.
- Bundahisn, terc. F. Justi, Leipzig, 1861.
- Bretschneider, F., *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, I-II, London, 1910.
- Brockelmaun, C., *Alturkestanische Volksweisheit*, OZ, 1920, s. 49-73.
- , *Mahmüd al-Kasgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus*, KCsA, 1921, s. 26-40.
- , *Alturkestanische Volkspoesie*. I, Asia (Probeband), 1923, s. 3-24; II, AM., 1924, s. 24-44.
- Caferoğlu, A., *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1934.

- Cahen, Cl., *Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides Oriens*, II, I, s. 35-65.
- Castrén A.M., *Nordische Reisen und Forschungen*, I-IV, St. Pbg., 1853-1857.
- Chavannes, E., *Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-Balghasun*, JA, 1897, s. 43-85.
- , *Le cycle Turc de douze animaux*, TP, 1906, 74 s.
- , *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, S., Pbg., 1903; Notes additionnelles, TP, 1904, s. 110, v.d.,
- , et P. Pelliot, *Un traité Manichéen*, JA, 1913, s. 99-199, 261-383.
- Ch'i-tan kuo-chih, *Sao-yeh shan-fang* yayını.
- Chou-shu; Chou (M.S. 557-581) Sülâlesi tarihi.
- Codex Comanicus*: C. Geza Kuun, Budapest, 1880. Ayrıca bk. Grönbeck yayını.
- Le Coq. *Chuastuanift*, Berlin, 1911.
- , *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I-III, Berlin, 1912-1922.
- Culloch, J.A., *En cycl. o Religion and ethics*, VIII, s. 886 v.d.
- Cuveynî, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i cihangûza*, M. Kazvini yayını, I-III, GMS, Leiden, 1916.
- Dameyev, D.D., *Legenda o prishojdenii Şamanizma i padenii volşebstva*, BS, Irkutsk, 1927, III-IV.
- Darmsteter, J., *Le Zend-Avesta*, I-III, Paris, 1892-1893.
- Dede Korkut Kitabı: 1) Kilisli Rifat Bey yayını, İstanbul, 1332. 2) Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1938. 3) E. Rossi yay., Vatikan, 1952. 4) M. Ergin yay., I-II, Ankara, 1958, 1963; I, Ankara, 1964.
- Derleme Dergisi, T.D.K., I-V: *Söz derleme dergisi*, Ankara, 1957.
- İbn Devâdirî Ebûbekir, *Dürer ut-ticân gurer ut-Tevârih il-Ezmân*, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa Ktp., Nr. 913.
- Direnkova, N.P., *Bear worship among Turkish tribes of Siberia*, Proceedings of the intern. congress of Americanists, 1928.
- , *Kult ognya u Altaysev i Teleut*, SMAE, VI, 1927.
- , *Poluçeniya Şamanskogo dara po vozreneniam Turetskih plemen*, SMAE, 1030, IX.
- , *Ptitsa v kosmogoniçeskikh predstavleniyah Turetskih plemen Sibiri*, Leningrad, 1931.
- Diosgei, V., *K voprosu o borbe Şamanov vobrazie jirotnih*, Acta Orientalia, 1952, II, 2-3, s. 305 v.d.
- Divaev, Ebubekir, A., *Bakı, EO*, 1907, s. 14 v.d.
- , *Zaklenanie i priziv vetra. EO*, 1910, Nr. 1-2.
- D'Ohason, M., *L'histoire des Mongoles*, La Haye-Amsterdam, 1834-1835.
- Donner, O., *Über die Jenissei-Ostjaken und ihre Sprache*, JSFOu, 1930, XLIV, 2.
- , *Über sogdisch "Nom", "Gesetz", und Samoyedisch "Nom", Himmel, Gott*, Helsinki, SO, 1925, 1.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942.
- , *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, Leiden, 1942.
- , *Lokat Kulturen im alten China*, Leiden, 1944.
- , *Şato Türklerinin kültürü hakkında*, Belleten, 1945.
- , *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden, 1949.
- , *Typen türkischer Volkemärchen*, Wiesbaden, 1953.
- Ebül-Gazi Bahadır Han, *Histoire des Mongoles et des Tartares*, publié par Baron desmaisons, St. Pbg., 1874.
- , *Şecere-i Terâkime*, Fotokopi, İstanbul, 1937.
- , *Şecere-i Terâkime*, Yayınlayan: A.N. Kononov, Mosk. -Leningr., 1958.
- Edgüer, Rıdvan Nafiz, *Oğuz destanından bir parça*, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya dergisi, II, s. 243-249.
- Erzi, Adnan S., *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten, 70, s. 190 v.d.
- Gabain, A.v., *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüentsangs*, V. Kap., SBAW, 1935, s. 151-180; 1938, s. 371-415.
- , *Altürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.
- Galean-Gombboyev, *O drevnih mongolskih obuçayah i suveriyah*, ZAO, 1859, XIII.

- Gerdizi: Yayınlayan, W. Barthold, *Otcet o poezdke Sredney Azii*, St. Pbg., 1897.
- Georgi, G.J., *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche*, St. Pbg., 1775.
- Gorohov, N., *Jurjung-Uolan*, IVSORGO, Irkutsk, XV, 5-6, 1885.
- , *Materiali dlya izučeniye Şamanstva v Sibiri*, IVSORGO, XIII, 3, 1883.
- Granet, M., *La pensée Chinoise*, Paris, 1934.
- De Groot, J.J.M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921.
- , *Die Westlande Chinas*, Berl. Leipzig, 1926.
- Crumm-Grçimailo, *Zapadnaya Mongoliya i Uriyankhaiskiy kray*, I-III, St. Pbg., 1914-1930.
- Gölpınarlı, A., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1943.
- , *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul, 1961.
- , *Hacı Bektaş vilâyetnâmesi*, İstanbul, 1962.
- Gökay, Orhan Şaik, *Han-nâme*, Necati Lugel Armağanı, Ankara, 1968, s. 315 v.d.
- Haenisch, E., *Geheime Geschichte der Mongolen*, I-III, Leipzig, 1939.
- Hamilton, J., *Les Ouigours à l'époque des Cing Dynasties*, Paris, 1955.
- , *Toquz-Oghuz et On-Uygur*, JA, 1062, s. 23-63.
- Hangalov, M.N., *Novye materialy o Şamanste u Buryat*, ZVSORGO, Irkutsk, 1890, II, 2.
- Hansen, O., *Zur Sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Kara-Balgasun*, JSFu, 1930, XLIV, 2.
- Hermann, A., *Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr.) Imago Mundi*, 1935.
- Hirth, F., *Hunnenforschungen*, KSz, 2. s. 81-91.
- , *The story of Chang K'ien*, JAOS, 1917, s. 89-152.
- de Harlez, Ch., *La religion national des Tartares Oritmtaux*, Paris, 1887.
- Harva, U., *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938. Bk. U.
- Holmberg, U. *Der Baum des Lebens*, AASF, 1922, XVI.
- , *Siberian mythology*, Boston, 1927.
- , *The Shaman costume and its significance*, AUFA, 1922, I, 1.
- Houtama, M. Th., *Ein türkisch-aramaischer Glossar*, Leiden, 1894.
- , WZKM, II, 1888, s. 221-226.
- Hudûd al-'alam*, terc. V. Minorsky, London, 1937.
- Hudyakov, I. A., *Verhoyanskiy sbornik*, ZVSORGO, I, 3, Irkutsk, 1890.
- İliminskiy, N. N. *Rabguzî, Kısas ül-Enbiya*, Kazan, 1859.
- İnan, Abdulkadir, *Orun ve ülüş meselesi*, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, 1931, s. 121-133.
- , *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968.
- , *Al ruhu hakkında; Türk mitolojisinde yerir bir ruh*, T. Tarih, Ark. ve Etnografya dergisi, 1933, I.
- , *Altayda Pazarık hafriyatında çıkarılan atlar...* T. Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.
- , *Yakut Şamanizmindeki "İj-Kul"*, Türkiyat Mecmuası, 1943, 3.
- , *Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara, 1945.
- , *Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntıları*, İlahiyat Fak. Mecm., 1952, 4.
- İnostrantsev, K. A., *Korkud v istorii i legenda*, ZVO, 1911, 20, 1.
- , *Neskolko slov o verovaniyah drevnih Turok* SMAE, 1918, V, 1.
- İonov, V. M., *duh-hozyain lesa u Yakutov* SMAE, 1916, IV, 1.
- , *K voprosu ob izučeniı dokristianskih verovaniy Yakutov*, SMAE, 1918, V, 1.
- , *Orel po vozzreniyam Yakutov*, SMAE, 1910, I, 16.
- , *Medved po vozzr. Yakutov*, JS, 1915, 3.
- İvanov, S. V., *Materiali po izobrazitelnomu iskustvu narodov Sibiri (XIX-XX v.)*, Moskova, 1954.
- Jirmunskiy, V. M., *Sir-Derya boyunda Oğuslara dair izler*, Terc., İ. Kaynak, Belleten 26, 99, s. 471-483.
- , *Manas*, Moskova, 1960.
- Jitetskiy, I. A., *Oçerki bita Astrahanskikh Kalmukov*, Mosk., 1893.

- Jochelson, V., *Kumiss festivals of the Yakut*, ... New York, 1900.
- Julien, St., *Documents historique sur les Tou-kioüe (Turcs)*, JA, 1864, s. 325 v.d.
- Kagarov, E. G., *Mongolskie "Obo" i ih etnograf, eskie paralleli*, SMAE, 1927, VI.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti*, Ankara, 1956.
- , *Selçuk'un oğulları ve torunları*, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, s. 117-130.
- Karahan, Abdulkadir, *İslâmiyette 40 adedi hakkında*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi 1951, 4, 3.
- Karunovskaya, L. E., *İz Altayskih verovaniy i obryadov*, ..., SMAE, 1927, VI.
- Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra-Völker*, FFC, Nr. 41, 44, 63, Porvoo, 1918.
- Kaggarî, Mahmûd, 1) Kilisli Rifat Bey yayını, İstanbul, 1333. 2) C. Brockelman *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmâd al-Kaggarîs*, Leipzig, 1928. 3) B. Atalay terc., I-IV. Ankara, 1941-43.
- Katanov, N. F. *Ötçet o poyezdke 1896 g. v Minusinskiy okrug*, UZKU, Kazan, 1897.
- , *Skazaniya i legendy Minusinskih Tatar*, SS, 1887.
- , *Ukazetel sobstvennih imen*, St. Pbg., 1888.
- , *Über die bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen.*, KSz, 1900, 1.
- Klaproth, J. *Über die spräche und Schrift der Uiguren*, Paris, 1820.
- Klementz, D. A. *Neskolko ebrasov bubnov minusinskih inorodsev*, ZVSORGO, 1890, II, 2.
- , *Buryat*, *Encyclopaedia of religion and ethics*, III, s. 1-16.
- Koblov, J., *Mifologiya Kazanskih Tatar*, Kazan, 1910.
- Kohn, A., *Die Karagassen des kleinen Altaigebirges*, Globus, 1873, XXIV.
- Kononov, A.N., *Rodoslovnaya Turkmen (Şecere-i Terrâkime)*, Mosk. Leningrad, 1958.
- Köprülü, M.F., *Türk edebiyatında ilk mütesavvifler*, İstanbul, 1919.
- , *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Wien, 1921-1922, 20 s.
- , *Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit*, 1. Şeyyad Hamza, KCA, 1920, 8 s.
- , *Les origines du Bektachisme: Essai sur le development historique de l'hétérodoxie*
- , *Musulmane en Asie Mineure*, Paris, 1926, 25s.
- , *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928.
- , *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques Musulmans*, İstanbul, 1929.
- , *Erzurumlu Emrah*, İstanbul, 1929.
- , *Gevherî*, İstanbul, 1929.
- , *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930.
- , *Altın küpeli Oğuz Beğleri*, *Azerbaycan yurt bilgisi*, 1932, II, s. 10-21.
- , *Ozan*, *Azerbaycan yurt bilg.*, 1932, II, s. 133-140.
- , *Arslan, âsa, Kalaç maddeleri*, İsl. Ansiklopedisi.
- Krotkov, N., *Kratkiya zametki o sovremennom sostoyanii Şnmanstva u Sibio, Jivuşçih v İliyskov oblasti Tarbagatae*, St. Pbg., 1912.
- Kutagu-Bilig, R. Rahmeti Arat yayını, I, İstanbul, 1947. Bk. W. Radlof.
- Landişev, S., *Kosmologiya i feogoniya Altaysev yazıcnikov*, PS, Kazan, 1886.
- Laufer, B., *Sino-Iranica*, Chicago, 1920.
- , *Zur buddhistischen Literatur der Uiguren*, TP, 1907, 21s.
- , *der Cyclus der 12 Tiere auf einem altturkestanischen Teppich*, TP, 1909, 17.
- , *Jade*, Chicago, 1912.
- , *Chinese clay figures*, Chicago, 1915.
- Lehtisalo, *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samoyeden*, MSFOu, 1927, LIII.
- Levşin, A., *Opisanie Kirgiz-Kaysakskih ord i stepy*, St. Pbg., 1833.
- Liao-shih; Liao Sülâlesi (M.S. 907-1119) resmî tarihi.
- Liu Mau-tsai, *die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II-II, Wiesbaden, 1958.
- Malov, S.E., *Neskolko slov o Şamanstve u Turetskago naseleniya Kuznetskago uyezda Tomskoy gubernii*, JS, 1909, II-III.

- _____, *Ostatki Şamanstva u Jeltih Uygurov*, JS, 1912.
- _____, *Şamanstvo u Sartov Vostočnago Turkestane*, SMAE, 1918, V, 1.
- Marquart, J., *Guncainf's Berich über die Bekehrung der Uiguren*, SBAW, 1912, s. 486-502.
- Maynagaşev, S.D., *Zagrobnyaya jizn po predstav. Turetskih plemen Minusinskago kraya*, JS, 1915.
- _____, *Jertvooprinoşenie nebu u Beltirov*, SMAE, 1916, III.
- Middendorf, A. Th. v., *Reisen in den äussersten Norden und Osten Sibiriens*, I-IV, St. Pbg., 1851-1875.
- Moğolların gizli tarihi*, A. Temir terc., Ankara, 1948.
- Munkacsi, B., *Der Kaukasus und Ural als "Gürtel der Erde"*, KSz, 1900, 1.
- _____, *Die Weltgottheiten*, KSz, IX.
- Müller, F. W. K., *Uigurica*, I-IV, Berlin, 1909-1931.
- _____, *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, Festschrift für V. Thomsen, Leipzig, 1912, s. 207 v.d.
- Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunlar*, terc. Ş. Baştav, İstanbul, 1962.
- Odoric de Pardenon, *Les voyages XIe siècle du...* Odoric de Pardenon, yay, H. Cordier, Paris, 1891.
- Orkun, H. N., *Oğuzlara dair*, Ankara, 1935.
- _____, *Eski Türk yazıtları*, I-IV, İstanbul, 1936-1941.
- Ostroskiy, P. *Etnograficeskie zametki, o Tyurkah Minusinskago kraya*, JS, 1896, 2-4.
- Ögel, B., *Uygurların menşe efsanesi*, Dil ve T.C. Fak. Dergisi 1947.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*.
- _____, *Doğu Göktürkleri hakkında notlar*, Belleten, 1957.
- _____, *Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962.
- _____, *Türk Mitolojisi I*.
- _____, *Sino-Turcica*, Tai-Pei, 1964.
- Önder, Mehmet, *Anadolu efsaneleri*, Ankara, 1966.
- Pallas, P.S., *Reise durch verschiedenen Provinzen des russischen Reichs*, I-III, St. Pbg., 1776.
- _____, *Sammlungen hist. Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*, I-II, St. Pbg., 1776-1801.
- Patkanov, S. *Die Irtysh-Ostyaken und ihre Volkspoesie*, I-II, St. Pbg., 1897.
- Pekarskiy, E. K., *Slovar Yakutskogo yazıka*, I-III, St. Pbg., 1907-1927; *Yakut sözlüğü*, I, Ankara, 1945.
- Pelliot, Paul, et Chavannes, E., *Un traité Mani héen retrouvé en Chine*, JA, 1912-13, s. 360 v.d.
- Pelliot, P., *L'origine de T'ou-kiue, noms Chinois des Turcs*, TP, 1915, 5s.
- _____, *A propos des Comans*, JA, 1920, s. 125-185.
- _____, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*, TP, 1930, s. 12-56.
- _____, *Sur la légende d'Ughuz Khan en écriture Ouigoure*, TP, 1930, s. 247-353.
- _____, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949.
- _____, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949.
- _____, *Histoire des campagnes de Gengis-Khan*, Paris, 1950.
- Plano Carpini, *Reise*, F. Rische terc., Leipzig, 1930.
- Poppe, N. N., *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab, Zamahşari*, I-II, Mosk.-Leningrad, 1938-1939.
- Potanine, G. N., *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, I-IV, St. Pbg., 1887-1883.
- Potapov, L., *Kult gor na Altaye*, SE, 1946, 2.
- Priklonskiy, V. L. *Tri goda v Yakutskoy ablasti*, JS, 1890-91.
- Radlof, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, St. Pbg., 1893-1911.
- _____, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, I-IX, St. Pbg.
- _____, *K voprost ob Uigurah*, Prilojenie k LXXII tomu, Zapisok İmp. Akademii Nauk, St. Pbg., 1893, nr. 2.
- _____, *Das Kudatku-Bilik*, H-H, St. Pbg., 1900-1910.
- _____, *Sibirya'dan*, terc. A. A. Temir, I-II, 1964.
- Ramstedt, G. J., *Kalmakisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935.
- Räsänen, Martti, *Regenbogen-Himmelsbrücke*, Studia Orientalia, Helsinki, 1950, s. 1-15.

Reşidüddin: 1) Topkapı Sarayı, Hazine, nr. 1653, Yazılış tarihi: 714 (1314). 2) Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, yap. 309-324. Yayınlanmış metinler:

- 1) Berezin, Sbornik letopisey, Trudı VOİRAO, V, 1858; VII, 1861.
- 2) Berezin, İstoriya Çingiz-Hana..., Trudı VOİRAO, XIII, 1868.
- 3) Berezin, İst. Çingiz-Hana o vozgestviya, aynı yer, XV, 1888.
- 4) E. Blochet, GMS, I-II, 1910-11.

Rıza-Nour, *Oughouz-namé (Epopée turque)*, İskenderiye, 1928.

Röheim, *Hungarian mythology*, New York, 1954.

Rudenko, S.I., *İskustvo Altaya i Peredney Asii*, Moskova, 1961.

———, *Kultura naseleniya na gorn. Altaya*, Mosk., 1961.

Sadeddin Nüzhet, *Bektaşî şairleri*, İstanbul, 1930.

Schiefner, A., *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, St. Pbg., 1859.

Schlegel, G., *Tägin und Töre*, TP, VII, 5s.

Seroğevskiy, *Yakuti*, St. Pbg., 1896.

Sinor, D., *Oğuz Kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar*, Türk dili ve edebiyatı dergisi, 1950, 4, s. 1 vd.

Skazaniya Buryat, İrkutsk, 1890.

Stein, Rolp, *Leao-tche*, TP, 1939, 35, s. 1-154.

Sternberg, L., *Kult Orla u Sibirskih narodov*, SMAE, 1925, V, 2.

Strahlenberg, Ph. J., *Das Nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.

Sui-shu; Sui Sülâlesi (M.S. 580-618) resmî tarihi.

Sümer, Faruk, X. *Yüzyılda Oğuzlar*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, XVI, s. 144 vd.

———, *Oğuzlara ait destanî mahiyetde eserler*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, 1959, 17, s. 359-421.

———, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967.

Şaşkov, S., *Samanstvo u Sibiri*, ZRGO, 1864, 2.

Şçukin, N., *Poyezdka v Yakutsk*, St. Pbg., 1844.

Şerbak, A.M., *Oğuz-nâme*, Moskova, 1959.

Tang-shu; Tang Sülâlesi (M.S. 618-905) resmî tarihi.

Thomsen, Vilh., *İnscriptions de L'Orkhon*, Helsinki, 1896.

———, *Turcica*, Helsinki, 1916.

Togan, Zeki Velidî, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

———, *Türk ili haritası ve ona ait izahlar*, İstanbul, 1943.

———, *Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946.

Taran, Osman, *Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, 35, s. 305-318.

———, *Türk cihân hakimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul, 1969.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Türklerde ağaç kültü*, Türk halk bilgisine ait araştırmalar İstanbul, 1938.

Vambéry, H., *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, Leipzig, 1879

Vasilyev, V.N., *İzobrajeniya Dalgano-Yakutskih duhov kak atributı Şamanstva*, JS, 1909.

Verbitskiy, V.I., *Altayskie inorodzu*, Moskova, 1893.

Wittfogel, K., *History of Chinese society: Liao (907-1125)*, Philadelphia, 1949.

Yalkın (Yalman), A. Rıza, *Cemta Türkmen Oymakları, I-II*, Ank. 1977.

Yezdi, Şeref ud-din Ali, *Zafernâme*, I-II, Calcutta, 1887-1888.

Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, tere. A. Taymas. Ankara-İst., 1945-1948; Rusçası: Moskova, 1940.

Zelenin, D., *Kult ongonov v Sibiri*, Moskova, 1936.

GENEL DİZİN*

— A —

- A.F. Karamanlıoğlu: 178
 Abakan: 384, 435, 438, 458, 502, 527
 Abakan Dağı: 456, 457
 Abakan Irmağı: 384
 Abakan Tatarları: 384, 461, 462
 Abakan Türkleri: 481
 Abdal Musa: 384, 389, 462
 Abdulkadir Geylani: 73, 129
 Abdulkadir İnan: 15, 33, 34, 66, 68, 103, 104, 111, 126, 133, 136, 175, 231-234, 276, 283, 296, 304, 312, 316, 322, 327, 328, 330, 342, 358, 359, 378, 406, 430, 439, 449, 456, 463-465, 469-472, 479, 480, 482, 489, 495-497, 506, 511, 516, 519, 547
 Abılay Han: 23, 136, 195
 Aç Budan: 470
 Adem (hz.): 137, 138, 145, 482
 Adil Sultan Destanı: 99
 Afrasiyab (bak. Efrasyab): 47, 57, 58, 375
 Ağay Han: 69
 Ağ Melik Çeşme: 49, 360
 Ağaç Eriler: 467
 Ağaç Hakan: 482
 Ağlağan: 446
 Ağlıs: 504
 Ağrı: 364
 Ağzı ateşli: 7
 Ahmed Dâi: 383
 Ahmed Paşa Divanı: 360
 Ahmed Temir: 576
 Ahmet Vefik Paşa: 159, 214, 230, 252, 309
 Ahmet Yesevi: 469
 Ahmet Yaşar Ocak: 496 497
 Ak Boz At: 518, 519, 530
 Ak Boz (Kuba-ak) Sıradağları: 435
 Ak Burşun: 24
 Ak Cabuz: 440
 Ak Dağı: 430, 431, 434, 460, 461
 Ak Deniz: 21, 365, 434, 436, 500
 Ak Ev: 28
 Ak Han: 8, 15, 18, 90, 97, 140, 150, 233, 431, 434, 461
 Ak Kavak Kızı: 476
 Ak Köbük (bak. Ak Köpük): 39, 83, 128, 486
 Ak Köbük masalı: 2, 35, 490, 588
 Ak Köpük: 4, 7, 10, 11, 16, 22
 Ak Kökül: 12
 Ak Kuş: 552
 Ak Oğlan: 483
 Ak Sakallı: 5, 6, 14, 15, 17, 19, 479, 482
 Ak Saray: 28
 Ak Saykal Hatun: 511
 Ak Yayı: 524
 Ak Yılan: 568
 Ak ve Gök Burşun: 32
 Ak ve Gök Deniz: 434
 Ak İdil (karş. İtil): 388
 Al Bastı: 487, 514, 516, 517, 564, 565
 Al Börü: 487
 Al Butuk: 4
 Al Karısı: 514
 Ala Geyik: 21
 Ala Yığaç: 487
 Alaca İnek: 536
 Aladağlar: 362, 438, 442, 444, 454, 455, 457, 477
 Alakuş Tegin: 131
 Alan Kova: 194, 201, 202
 Alangova: 92
 Alapınar: 362
 Alaska: 197
 Algazar: 19, 21, 22
 Alın Taycı: 15
 Alın Taycı destanı: 15
 Ali (hz.): 14, 135, 160, 163, 170, 182
 Ali Han: 16
 Ali Rıza Yalgın: 65, 106, 107, 361, 362, 476, 477, 511, 519, 528
 Ali Şir Nevai: 259

* Genel Dizin'de italik olanlar özel isimleri, siyah olanlar destani isimleri normal olanlar ise diğerlerini ifade etmektedir.

- Alkış: 516
 Alma Ata: 474
 Almalığı: 474
Altman Bet: 6, 150, 432, 436, 470
 Almoş, Macar Kralı: 382
 Alnı Beşik At: 26
Alp Coloy: 470
 Alp Er Tonga: 58, 60, 62, 63, 241
 Alp Er Tonga Efsanesi: 535
Alp Eren: 49
Alp Kara Kuş: 404
Alp Oruz (bak. Urux): 38, 43, 47
Alp Rüstem: 52
Altain Sayın Süme: 25
 Altay Dağları: 190, 273, 275, 363, 430, 435, 439, 449, 486
 Altay Türk Destanları: 3, 8, 10, 12, 14, 22, 26, 29, 102, 108, 213, 215
 Altay Türkleri: 3, 14, 134, 136, 154, 165, 174, 185, 189, 190, 198, 199, 200, 205, 208, 210, 214, 230, 249, 251, 255, 257, 269, 282, 291, 294, 305, 322, 336, 342, 365, 404, 421, 450, 459, 482, 504, 512, 515, 517
 Altaylar: 90, 96, 97, 115, 126, 132, 145, 147, 160, 164, 179, 180, 203, 209, 212, 223, 248, 252, 290, 292, 293, 296, 312, 318, 354, 359, 384, 389, 405, 417, 436-438, 448, 457, 460, 461-463, 467, 477, 484, 489, 502, 508, 509, 532, 538
 Altın Arığı: 18
Altın Bel Han: 114, 194, 195
 Altın Dağı: 430, 433, 461, 463, 579
Altın Kan: 461
Altın Taycı: 97
 Altın Taycı Masalı: 3
 Altın Tırnaklı Bey: 586
 Altın Yış: 370
 Altınordu: 89, 583
 Amerika: 198, 289, 303
 Amu Derya: 369
 Ana Ata: 173, 207
Ana Hatun (ebe hatun): 505
Ana Solım: 7
 Anadolu: 1, 3, 18, 26 ve hemen her sayfada
 Anadolu masalları: 1, 3, 11, 17, 21, 66, 67, 69, 70, 85, 115, 136, 167, 194, 329, 437
 Anadolu Selçukluları: 58
 Anadolu Türkleri: 209, 224, 225, 262
 Anı Subı (Suyu): 319, 372
 Anıt Suyu: 381
 Anka Kuşu: 29, 179, 571
 Ankara: 66, 74, 359, 476
 Anohin: 231, 296, 479, 486, 487, 510
 Antalya: 469, 471
 Arab: 383, 371, 425, 428, 522, 531
 Arab-Sami mitolojisi: 539
 Aral Gölü: 358
 Ararat: 464
 Arat denizi, ... balığı: 249
 Arçalı Mezar: 470
 Argun Han: 470
Arkar Baş: 370
 Arkuru: 454
 Arslan: 578
Aru Beli: 443, 445
Aruu Körmös: 486
Asura: 228
 Asya: 128, 174, 210, 228, 504, 515, 520, 522
 Aşık Hasan: 148, 382
 Aşık Kamber: 550
 Aşut: 436, 452
 Ata Korkut Evliya (bak. Korkut Ata): 363
 Atça Köyü: 66
 Ateş Ana (bak. Ot Ene): 504
 Ateş Dağı: 500
 Ateş Denizi: 402
 Ateş Tanrısı: 497
 Atkanovien: 177
 Attila: 222
 Aul Köyü: 135
 Aurel Stein: 325
 Avrupa: 171, 197, 206, 221, 229, 517, 523
 Avustralya: 464
 Avuz: 8, 9
 Ay Arığı: 235
 Ay Ata: 187
 Ay Atam: 200
 Ay Dede: 198
 Ay Han: 86, 146, 153, 192, 200, 386, 401
 Ay Koca: 90, 97
 Ay Köl: 411
 Ay Mangus: 97, 479
 Ay Mergen: 83
 Ayaz Hakan: 523, 530
 Ayva Hatun: 201
 Aygır Gölleri: 569
 Aygır Gözler Suyu: 381
 Ayguç: 11
 Ayı Toyon: 179
 Ayna Han: 85, 86, 166, 402, 500
 Ayran Pınarı: 362
 Ayşe: 343
 Ayşe-Fatma soyu: 508
 Azerbaycan: 374
 Azeri Türkleri: 364, 460
 Azmi Baba: 148, 174
 Azrail: 72-74, 339, 445, 453, 483

— B —

- Babai Omar: 94, 99
 Babalık hakkı: 25
 Babil: 464
 Babür: 92, 577
 Bakır dağ: 102, 433-435
 Baksı Baba: 94
 Baksılar: 266
 Balasagun: 57
 Baicuna Irmağı: 383
 Baldırzad: 50
 Balıklı Irmak: 375
 Baltık Denizi: 173, 520
 Bamsı Beyrek (bak. Beyrek): 102, 454
 Banu Çiçek: 85, 102, 105, 349, 451
 Banzarov: 497, 498, 515, 522, 524
 Bar Köl: 134
 Baraba Om: 388, 523
 Baraba Om Kazakları: 386
 Baraba Om Türkleri: 103, 116, 135, 193, 527, 558
 Barak Baba: 177
 Barthold: 423, 470, 471
 Basat: 40, 50, 65, 345, 351, 447, 485, 491, 492, 567
 Başkurt Türkleri: 113, 118, 120, 126, 175, 327, 331
 Başkurtlar: 283, 521
 Batı Denizi: 418
 Batı Göktürkleri: 163
 Batı Sibirya: 290, 387, 436
 Batı Türkistan: 61, 368, 369
 Batlamyus: 155
 Bay Ağaç: 479
 Bay Böre: 50, 400
 Bay Kayın: 479
 Bay Kayın (bak. Bay Kayın): 478
 Bay Kürmüs: 486
 Bay Terek (bak. Dünya Ağacı): 21, 403, 477, 478, 483, 484, 553
 Bay Ülgen (bak. Ülgen): 461, 463
 Bay Yığaç: 479
 Bayan Aul: 35
 Bayan Çur Kağan: 317, 319, 370, 471, 423
 Bayat Boyu: 14, 98
 Bayburt: 39
 Bayburt Hisarı: k50
 Bayındır Han: 38, 42, 43, 46, 349-351, 441, 444, 454, 491, 492, 573
 Baykal Gölü: 185, 284, 302, 467, 500, 505, 537
 Baylı: 195
 Beg Barı: 50
 Beg Beyrek (bak. Beyrek): 38, 39, 85
 Bek Azıl: 266, 438
 Bek Reü: 266
 Bek Tav (karş. Beg-dağ): 438
 Bek Tora: 68, 69
 Bektaşiler: 139, 237, 460
 Beltir Türkleri: 461, 497, 531
 Benegit Boz: 476
 Bering: 185, 197, 290
 Berit Dağı: 362
 Besim Atalay: 79, 136, 156, 374, 417, 420
 Betzen: 62
 Bey Oğlu Mirza: 135, 139, 555
 Beyböyük (bak. Beyrek): 476
 Beygu: 129, 131
 Beyrek: 50, 101, 105, 319, 329, 346, 347, 350, 351, 359, 360, 361, 441, 453, 468, 469, 476, 491, 521, 555
 Beyza: 57
 Bilge Beg: 407
 Bilge Kağan: 28, 230
 Bilge Kağan Yazıtı: 323, 325, 369, 370
 Bilge Tonyukuk (bak. Tonyukuk): 370
 Bilge Tonyukuk Yazıtı: 371
 Binboğa Dağları: 477, 552
 Binboğa Türkmenleri: 106
 Binboğa Yaylaları: 362, 363
 Bizans: 163, 244, 522
 Bogdo-ola (Tanrıkut Dağı): 439
 Boğa Noyan: 537
 Boğaç Han: 32
 Bolçu Irmağı: 370
 Borkuein Tögüm: 281
 Bosnavi: 163, 232
 Boşintoy: 184
 Boz Aygırlı Bamsı Beyrek: 98
 Boz Geyik dede: 107, 108
 Boz Kısarak: 470
 Boz Monay: 93, 532
 Bozgeyikli: 107
 Bozgeyikli Deli Ahmed: 108
 Bozok boyları: 158
 Bögü Han: 60
 Bögü Kağan: 431, 466
 Bögü Tekin: 466
 Böhtling: 483
 Bökli Kağan: 467, 489
 Brockelman: 79, 182, 210, 218, 296, 374, 416, 420, 421, 428, 429, 473
 Buççu: 330
 Buda: 426, 462
 Buda dini: 189, 238, 404, 405
 Buğra Han: 47
 Buhan Zada: 302
 Buhara Hanları: 57, 195
 Buhtnasır: 62

Bujin Pehlivan: 60
Bulgar Dağı: 439, 440, 528
Bulgar Denizi: 373
Bumın Kağan: 145, 250
Buret: 498
Burkan Kaldun dağı: 112, 456, 463
Burla Hatun: 546
Buryat Moğalları: 165, 210, 269, 301, 500, 504, 517, 522, 537, 538, 546
Buryatlar: 184, 185, 284, 286, 300, 505, 537
Buz Dağ (karş. Muuz Tau, Buz Tag): 23, 24, 26, 32
Buz Han: 31
Buzdağ Ata: 438, 462
Bügdüz Emen (bak. Emen): 38, 43, 48, 53
Bük: 467
Büke Budraç: 567
Büyük Okyanus: 404

— C —

Cahit Öztelli: 66, 102, 106
Calmaus: 117, 166, 565
Castren: 481
Cebraile: 98, 480
Cedey Han: 208
Celayir Boyu: 540
Celbegen (karş. Yelbegen): 232, 561
Ceyhur Irmağı: 373
Chung-kuo: 251
Cızıglı: 446
Ciren: 15
Contay Mergen: 141, 553, 556
Cortan (karş. Turna Balığı): 535
Csaba: 221
Cuma Bay: 233, 541
Cuveyni: 485

— Ç —

Çağatay Türkleri: 79, 134, 227, 472
Çağrı Bey: 129, 132
Çal Kuyruk: 69, 476
Çankırı: 374, 476
Ças Tülük: 311
Çavuş Türkleri: 228
Çayın Alp: 27, 274
Çelik Bozkırı: 434
Çelik Dağ: 430, 435, 457
Çelkildek: 235, 236
Çeragi: 265
Çes Alp: 101
Çılan Mongus (bak. Çulan Mongus): 264
Çılav Dağı: 430

Çılav Irmağı: 430
Çiğil: 391
Çimkend: 392
Çin: 6, 31, 72, 78, 103, 130, 140, 147, 151, 154, 160-164, 168, 168, 190, 244-249, 257, 263, 284, 286, 290-295, 299, 317, 320, 325, 366, 368, 369, 371, 385, 408, 422, 425, 428, 433, 434, 441, 456, 459, 462, 470, 497, 522, 529, 541, 542, 546, 553, 556, 568, 571, 573, 580
Çin Denizi: 404, 405
Çingala Köyü: 177
Çingiz Han (çağı): 3, 21, 27, 28, 44, 56, 59, 60, 70, 72, 92, 93, 98, 104, 112-114, 128, 131, 132, 161, 171, 188, 192, 202, 248, 291, 316, 319, 382-385, 387, 394, 402-405, 425, 433, 451, 456, 457, 463, 467, 470, 471, 485, 489, 504, 520, 522, 575, 576, 580, 583
Çingiz-name: 485
Çinliler: 451
Çolpan Yıldızı: 18
Çor Türkleri: 7
Çukçılar: 185
Çulan Mongus: 265, 556
Çuvaş Türkleri: 226
Çuvaşlar: 221, 498

— D —

Dadaloğlu: 361, 362, 365
Dağ Han: 484
Dağ ruhlar: 443
Dağıstanlılar: 479
Daryüs: 382
Dede Korkut: 14, 42, 43, 91, 94, 96, 241, 315, 322, 348, 351, 389, 447, 451, 454, 468, 492, 517, 574
Dede Korkut Kitabı-Destanı: 2, 14, 16 ve hemen her sayfada
Dedem Korkut (bak. Dede Korkut): 98, 447
Dedemoğlu: 170
Dei Seçen: 575
Deli Ahmed: 107
Deli Dumruk: 26, 38, 40, 51, 71-75, 137, 149, 380, 445, 483, 567, 568
Deli Dündar: 51, 52
Deli Karçar: 351, 451, 454
Deli Şükri: 170
Demir Çokmarlı Demir Dev: 435
Demir Dağ: 434, 435, 437
Demir Güç: 575
Demir Kapı: 369
Demir Kazık (krş. Kutup Yıldızı): 185, 462, 481
Demir kazık Baba: 461

Demir Yelbegen: 562
Deniz Han: 484
Depegöz (karş. *Tepegöz*): 567
 Dereşam Suyu: 381
 Derviş Mehmet: 162
Dev Yılan Han: 565
 Devlet Kuşu: 548, 559
 Diez: 65
 Direnkova: 504, 506, 513, 520, 531
Dirse Han: 2, 346, 348, 353, 446, 447
 Diyarbakırlı Şerifi: 249
Dobun Mergen: 70
 Doğrul Baba (karş. Tuğrul Baba): 73, 129, 557, 558
 Doğu Anadolu: 399
 Doğu Sibirya: 461
 Doğu Türkistan: 134, 174, 392, 439, 472
 Doğuşlu: 2
 Dokuz Dağ: 430
 Dokuz Oğuz İli: 370
 Dokuz Oğuzlar: 369, 371
 Dolganlar: 178, 179
 Dolu Gol: 409
Dosum Han: 195
 Dudar Kız: 7, 28, 402, 490, 526, 586
 Dudar Kız Destanı: 3
Duha Koca: 75
Duha oğlu Deli Dumrul: 41
 Dukak: 577
Duva Sokor: 70
 Dünya Ağacı (karş. Bay Terek): 20, 21, 22
Düzen: 53
Düzen oğlu Alp Rüstem: 52
 Düzmürd Kalesi: 575

— E —

Eberhard: 65, 70, 81, 95, 103, 137, 140, 542, 586
 Ebulgazi Bahadır Han: 2, 7, 9, 35, 58, 59, 61, 63, 112, 127, 475, 537
Efrasyab (karş. *Afrasiyab*): 50, 59, 60, 62, 53, 241
Efrasyab oğlu Alp Arız: 63
 Ehrimen: 146
 Elazığ: 136, 366, 407, 437
 Elbeyli Oymağı: 461
 Elbeyli Türkmenleri: 107, 628
 Elkke Bulak: 363
 Elmalı Dağ: 436
Elvan: 476
Emen Beg (karş. *Emen*): 48, 53, 574
 Emir Süleyman: 38, 42, 43
Engse Kocaoğlu Okkci Kozan: 53
Engsegey: 195
Er Esim: 195

Er Kamış: 370
 Er Korkut (karş. Dede Korkut): 37, 91, 94, 95, 389
Er Koşa: 250
Er Koşak: 236
Er Koşay: 277
Er Kökçö: 8, 266, 277, 312, 587
Er Manas (karş. *Manas Han*): 8, 12, 13
Er Sayın: 236, 580
Er Sayın Destanı: 574
Er Sogotoh: 435, 482, 483
Er Sogotoh Efsanesi: 482
Er Targın: 2, 9, 125, 236, 439, 440
Er Toguril (*Toğrul*): 72
Er Töştük: 7, 26, 68, 69, 74, 117, 476, 523, 526, 579, 583
Er Töştük Destanı: 26, 28, 67, 366, 565, 579
 Ergenekon: 245, 281, 462
 Ergenekon Destanı: 434
Erkem Aydar: 85, 124, 134
 Erkem Aydar Destanı: 539
 Erkin (İrkin): 372
 Erlik: 438
 Erlik Çağı: 11, 12, 18, 19
 Erzurum: 213, 461
 Erzurumlu Ceragi: 257
 Es Irmağı: 384
 Esbab-ı Kehf: 263
Esim Han: 195
 Eşik: 27
Etil Alp: 49
Evliya Ata: 456
Evliya Çelebi: 479
Evliya Kavak: 472, 474
Fylik koca: 49
Fylik Kocaoğlu Alp Eren: 40, 481
Fylik Kocaoğlu Dölek Evren: 49

— F —

FW. Müller: 151, 161
 Farsça Oğuz Destanı: 9, 11, 13, 16, 20
Fatih Sultan Mehmed: 478
Fatma: 363
 Fındık Pınarı: 458
 Fırat: 317, 373, 374
 Fin: 173, 498, 505
 Fin Körfezi: 291
 Finlandiya: 520
 Fin-Uğor: 172, 173, 221, 252, 290, 482, 498, 503, 505, 511, 515, 518, 520, 521
 Firdevsi: 59
 Firenk: 388
 Freud, Sigmund: 24, 575
 Fuad Köprülü: 111, 129, 182, 561

— G —

Ganj: 385
 Garuda kuşu: 383, 547
 Gazi Han: 42
 Gazneli Mahmud: 59
 Gemlik: 476
 Gerdizi: 456, 480
 Geyik Kızı: 103
 Geyikli Baba: 104, 126, 469
 Gilyak: 199
 Gobi Çölü: 467
 Gorohov: 483, 509
 Gök Ağacı: 29, 403
 Gök Burçun: 24
 Gök Dağ: 430, 438
 Gök Deniz: 434, 436, 500
 Gök Han: 146, 153, 389
 Gök Kaban: 234, 541
 Gök kurt: 21
 Gök Kuyruklu Kurt: 587
 Gök Sakallı: 3
 Gök Saray: 28
 Gök Tanrısı: 439, 482, 524, 529
 Gökçe Dağ: 446
 Gökçe Deniz: 399
 Göktürk Devleti: 21, 489, 529
 Göktürk Yazıtlar: 5, 74, 334, 369, 371, 375, 387, 396, 404, 437, 441, 454, 461, 467, 496, 507, 517
 Göktürkler: 6, 11, 12 ve hemen her sayfa
 Gökay, O.Ş.: 201, 377.
 Gulyabani: 562
 Gur Hatı Han: 498
 Gümüşdağ: 579
 Gün Han: 28, 86, 140, 153, 193, 200, 202, 386, 401, 550, 551, 556, 557
 Güney Anadolu: 519
 Güney Anadolu Türkmenleri: 205
 Güney Asya: 190, 481, 541
 Güney Sibirya Türkleri: 301
 Güneydoğu Anadolu: 435
 Güvahi: 508
 Güveyni: 60

— H —

Hacı Bektaş Veli: 73, 107, 108, 129, 141, 148, 557, 558, 569
 Hacı Toğrul: 136
 Hadidi: 488
 Hainesch: 114, 576
 Hakaniye: 373
 Haluk Çay: 365

Han Alp: 101
 Han Çingiz (karş. Çingiz Han): 362
 Han Kızı: 586, 587
 Han-nâme: 195, 386
 Han Şentey: 402
 Han Şentey Masalı: 402
 Han-Tanrı: 462
 Hangay: 498
 Hanoğlu Sultan: 139, 555
 Harami Mehmed Masalı: 478
 Harezmsahlılar: 581
 Harputlu: 94, 555
 Hasan: 343
 Hatayi: 329, 382, 450
 Hatib: 73
 Havva: 137, 138, 145, 482
 Hayat Ağacı: 482, 483
 Haydar Baba: 177
 Hazar Baba: 437, 456, 458
 Hazar Denizi: 399
 Hazreti Ali (bak. Ali Hz.): 63
 Hazreti İsa: 168
 Hış Ağacı: 481, 500
 Hınız Ahmed: 106
 Hitay Devleti: 164, 194, 384, 389, 436, 466, 497, 528, 529, 540, 544
 Hızır: 3, 6, 10, 53, 89, 90, 92-99, 120, 233, 265, 402, 454, 474, 476, 480, 482, 532, 539, 544, 548
 Hızır Ata: 94, 96
 Hızır Bay: 89
 Hızır Çora: 89
 Hızır Han: 91
 Hikmet Tanyu: 458, 497
 Himalaya: 292, 464, 459
 Himavat (karş. Himalaya): 459
 Hind: 28, 148, 168, 290, 385, 459, 462, 464, 481, 564
 Hind mitolojisi: 150, 180, 189, 461, 547, 584
 Hindistan: 63, 65, 173, 187, 249, 366, 422, 535, 543
 Hoang-ho (karş. Sarı ırmak): 369
 Hoca Aul Türkleri: 116, 387, 535, 548, 580
 Hocent: 472, 474
 Horasan: 56
 Hotan Şehri: 374
 Hoyin İrgen: 467
 Hucendi: 264
 Hudyakov: 483
 Huhanyeh Han: 456
 Hunlar: 1, 33, 167, 247, 419, 437, 451, 456, 459, 501, 535-537, 542, 546, 561, 566, 580, 585
 Huran Noyon: 269
 Hüma Kuşu: 483, 547
 Hümmüz: 146

Hüseyin: 343
 Hüseyin Namık Orkun: 55, 250, 571
 Hz. Ali: 15, 169, 402
 Hz. Muhammed: 106, 169, 232, 236, 266
 Hz. Ömer: 3, 92, 97, 99

— I —

Ila Adlısı: 372
 Ila Bilgesi: 372
 Ila Suvi (İli Suyu): 372
 Irak: 56
Irak Kula: 24, 31
 Irk Bitig: 571
 İsığ Göl: 58, 62, 390
 Isparta: 458

— İ —

İbn Fadlan: 236
 İbn Mühenna: 393
 İçit: 359, 360
İdege Bey: 16, 25, 56, 94
İdege Bey Destanı: 477
 İdi Nisibuk: 299
 İdil (karş. İtil): 441, 551
 İdil müren (karş. İtil Irmağı): 405
İki Moos: 306
 İki Ögüz Şehri: 374
 İl Kağan: 522, 574
 İl dayağı: 460
İlemen Bay: 26, 68, 69, 74, 324, 366
 İlhanlılar: 479
 İli Irmağı: 372, 374, 375
 İltiş Kağan: 162, 247, 454
 İndo-Germen: 520
 İndo-İran: 496, 561
 İndra: 227
 İnostrastsev: 531
 İran: 56, 59, 61, 148, 150, 163, 227, 244, 246, 251,
 257, 264, 382, 384, 428, 459, 462, 464, 496,
 594, 519, 522, 542, 547, 564
 İran Mitolojisi: 57, 58, 62, 149, *163, 190
 İrle Han: 185, 263, 481
 İrtiş Irmağı: 173, 174, 177, 326, 368-370, 383, 384,
 387, 467
 İsa Peygamber: 13
 İsficab: 391
 İskender (Makedonyalı): 437, 480
 İskit: 419
 İstanbul: 536
 İstemi Kağan: 145, 163, 244, 247
 İşim Irmağı: 17, 19
 İşim Türkleri: 12

İt Baraklar: 20, 142, 401
 İt Nogay: 440
 İtil (bak. İdil): 372, 388, 410, 420
 İtil Irmağı (Volga): 373
 İzlanda: 173

— J —

Japonya: 503

— K —

Kaan Kerede: 548
 Kabe: 246, 251
Kadar Kul: 125
 Kadir-kan (karş. Kadırgan): 459
 Kadırgan Ormanları: 467
Kadış Mergen: 547, 562
Kaf Dağı: 245, 327, 330, 435, 437, 460, 464
 Kafkas: 459
 Kafkas derbendi: 24
 Kafkas Kavimleri: 505
 Kalaçboyu: 22
 Kalon Ögüz: 455
 Kalmuk Moğolları: 188, 385, 390
 Kalmuklar: 34, 295, 441, 470, 587
Kamber: 476
 Kamlanca Dağları: 384, 465
 Kan Çora: 584
Kan Mergen: 101
Kan Püdey: 566
Kan Şentey (bak. *Han Şentey*): 15, 85, 135
Kan Turalı: 38, 51, 347, 350, 353, 417
 Kanı Irmağı: 435
Kanshey: 475
Kanlı Koca: 350
Kanlı Kocaoglu Kan Turalı: 51
Kanlı Ögüz: 454
 Kanlı Yavlı (karş. Yavlı): 19
 Kan-lung: 459
 Kaoçı Türkleri: 192, 284
Kara Atlı Han: 481
 Kara Bey: 85, 87, 125
Kara Boğa: 231
 Kara Dağ: 329, 330, 384, 430, 447, 457, 458
 Kara Deniz: 21, 347, 399, 400, 448, 508, 574
 Kara Derhend: 54, 455
 Kara Dere: 47
Kara Göne: 47, 380, 568
Kara Han: 6, 9, 13, 21, 22, 24, 27, 29, 32, 56, 92,
 93, 98, 140, 401, 435, 436, 483, 537, 546, 549,
 553-557, 559
 Kara-kaş Ögüz: 327, 355, 374
 Kara Korum: 60, 465

- Kara Koyunlular:** 482
Kara Kököl (*karş. Kara Kökül*): 15, 16, 22, 28, 115, 130, 139-143, 193, 212, 386, 402, 523, 527, 534, 536, 549, 550, 555-557, 583, 586
Kara Kököl Destanı: 27
Kara Kuş: 277
Kara Küne (*karş. Kara Göne*): 38, 47
Kara Moos: 561
Kara Sıçan (*Şişkan*) **Masalı:** 546
Kara Tékür: 415
Kara Yılan: 568
Kara Yiğit: 311
Karaca: 2, 12, 17, 29, 484, 490
Karaca Çoban: 123, 453, 493, 510
Karacaoğlan: 244, 256
Karaçuğun Cilban: 54
Karaçuk: 381
Karaçuk Çoban: 525, 568, 575
Karagay: 564
Karagöl: 362
Karahanlı Devleti: 57, 58, 62, 63, 118, 156, 261, 333, 352, 371, 372, 376, 408
Karahanlılar: 59, 373, 542
Karaim Türkleri: 228
Kara-kol Irmağı: 393
Kara-kum: 371
Karaman: 75
Kara-su: 317, 551
Kargamak: 450
Kargat Gölü: 534, 551, 553, 580
Kargat Tatarları: 533
Kargat Türkleri: 527
Kargış: 450
Karlı Dağ: 430, 438
Karluk (*karş. Karluk*): 24
Karluklar: 306, 370, 408
Karluk İli: 370
Karluk Türkmenleri: 138
Kartaga Mergen: 231, 232
Kasıkurt Ata Evliya: 35, 438
Kaskır Alp: 118, 563, 564
Kastamonu: 65
Kaşgar: 375, 472
Kaşgarlı Mahmud: 57-62, 78-81, 136, 151, 163, 182, 215, 239, 244, 268, 280, 317, 318, 331, 332, 341, 354, 360, 363, 368, 372, 376, 387, 388, 391-393, 407, 409, 412, 413, 456, 472, 473, 479, 480, 487, 508, 543, 545, 551, 567
Kat: 19
Katanof: 185, 518
Katay Alp: 233, 248, 552
Katay Han: 434, 537
Kaya Kapısı: 435
Kayçılı Han: 195
Kaygusuz Abdal: 170
Kayıkcı Kul Mustafa: 249
Kayra Han: 126, 326
Kayrahan (*karş. Kayra Han*): 462
Kaz: 62
Kaz Dağı: 551
Kaz Suyu: 375, 551
Kazak Kırgızlar: 331
Kazak Türkleri: 136, 330, 430, 510, 511, 538
Kazan Beg: 47, 50, 51, 259, 417, 567, 568
Kazan Han (*karş. Beg; Saur kazan*): 40, 53, 54, 122-124, 345, 350, 380, 400, 416, 442-445, 454, 455, 469, 477, 493
Kazıgurt Dağı: 35
Kazıgurt Evliya (*bak. Kasıkurt Ata Evliya*): 363
Kazılık Dağı: 32-35, 348, 441, 446-450, 456, 459
Kazvin: 61
Ke'lerin İrgen: 467
Kel At: 25
Keloğlan: 5, 23, 25, 77, 79, 82, 86, 89, 106, 134, 139, 143, 193, 202, 402, 526, 535, 549, 551, 544, 560, 579
Keloğlan Han: 99
Kem Irmağı: 384
Kemal Eraslan: 55
Kençekçe: 69
Kençekte: 35
Kepçek El Türkleri: 35
Ker. Yutpa: 233, 565
Kerede Han (*bak. Han Kerede*): 548
Kereküçi Koca: 578
Kerem ile Aslı Hikayesi: 18, 553
Kerence Hoca: 475
Kereyit: 72
Keuser: 460
Keyhüsrev: 58
Kıdır (*bak. Hızır*): 3, 15, 89, 91
Kıdır Ata: 96
Kıl Barak: 20
Kılıç Arslan: 16
Kınık Boyu: 58
Kıpçak İlleri: 373
Kıpçak Türkleri: 20, 28, 363, 373, 466, 587
Kırgız Destanları: 9, 32, 99, 120, 121, 384
Kırgız Han: 384
Kırgız-Kazak Türkleri: 362, 485
Kırgız Türkleri: 3, 29, 34, 65, 68, 74, 80, 114, 118, 123, 125, 134, 135, 142, 171, 204, 207, 209, 213, 221, 224, 227, 252, 258, 264, 315, 330, 390, 392, 393, 402, 421, 437, 480, 521, 522, 537, 541, 563, 564, 581, 583, 585
Kırgızlar: 23, 24, 29, 33, 92, 94, 109, 124, 145, 191,

- 194, 208, 210, 212, 259, 273, 284, 307, 366,
389, 402, 430, 456, 470, 474, 481, 487, 510,
523, 526, 532, 539, 540, 548, 550-553, 563
- Kırım Türkleri: 94
Kırzioğlu: 277
Kısır: 94
Kısırca Yenge: 554
Kıyan Bahadır: 382
Kıyan Busat: 40, 49
Kıyan Güç: 575
Kıyan Selçuk: 40, 51, 52
Kıyat Kabilesi: 382, 576
Kız Evliya: 362, 438
Kız Han: 231, 430
Kızıl Dağ: 362, 438
Kızıl Özen: 374
Kızıl Su: 375
Kızılcahamam: 359
Kiden Han: 22
Kiet (karş. Kat): 19
Ki-lien: 459
Kimek Türkleri: 326, 383
Kırlı Kara Kız: 69, 565
Kıtanlar: 194, 436, 466, 497, 528, 540, 544
Klementz: 302, 303
Ko'ai Maral: 112
Koca Hızır: 91, 96, 98
Koçgar Dağ: 362
Koçi Bey: 507
Koçkar: 545
Koçkar Boyu: 540
Koçkar Dağı: 438
Koçu (bak. Turfan): 534, 536
Koçu Dağı (karş. Koça Dağı): 457
Köğa: 130
Könda Irmağı: 173
Kondı Bay: 233, 541
Konğrat (Kanrat) Kabilesi: 539
Konğur Koca Sarı Çoban: 357
Konsur Kuda: 541
Konur Baş Evliya: 363, 430, 438
Korbolko: 499
Kore: 63, 535, 542
Korı Tegin: 67
Kori Boyu: 537
Korkut Ata: 14, 19, 36, 39, 90, 91, 97, 98, 266
Korkut Ata Evliya: 328
Kosur: 234
Kosur Kuda Kök Kaban: 233
Koşa: 474
Koz Evliya: 430
Kozin : 576
Kozu Körpüş (bak. Kuzu Körpüş): 74, 135, 483,
551, 580
- Ködön Han: 587
Köğmen Dağları: 517
Kök Ayukluk: 89, 90
Kök Börö (karş. Gök Kurt): 483
Kök Han (bak. Gök Han): 152, 484
Kök Katay: 152
Kökşin sakal: 89
Kökçö (bak. Er Kökçö): 437
Kökkeyet Destanı: 548
Köl Bilge Han: 407
Köl Erki: 19
Köl İrkin: 408
Kömür Dağı: 371
Koroğlu: 536
Köykap (karş. Kaf Dağı): 437
Közumböt: 233
Kral Ödip: 25
Kubbe (karş. Gerdek): 28
Kuday: 4, 5, 10, 462, 536
Kuguldey: 211
Kuğu Hatun: 233, 552
Küh-i Kaf (Kaf Dağı): 437
Kuison Hatun: 311
Kul Adil: 159
Kul Himmet Dede: 244
Kulun Buir Gölü: 467
Kum Şehri: 61
Kunker Han: 131
Kurgen ev: 28
Kurikan: 537
Kurt Alp (karş. Kaskır Alp): 564
Kurt Yiğit: 117
Kut: 559
Kut Dağı (karş. Tanrı Kut Dağı): 459
Kutadgu Bilig: Hemen her sayfada
Kutup Yıldızı: 461, 462, 481
Kuz Dağları: 460
Kuzey Asya: 462, 478, 505, 534, 560
Kuzey Buz Denizi: 383
Kuzey Sibirya: 290
Kuzeybatı Asya: 388, 389
Kuzeydoğu Asya: 290, 303
Kuzu Körpüş: 21, 22, 24, 32, 85, 401, 402
Kü: 454
Kübey Hatun: 482
Kuçe: 392
Kül Çora: 18, 584
Kül Tegin: 408
Kül Tegin Yazıtı: 324, 342, 369, 370, 467
Kün Han: 28, 86, 140, 153, 192, 191, 200, 202, 386,
401, 550, 551
Kün Toyon: 188
Kur-İlag: 459

— L —

Lena: 246, 383
 Li Kauang Li: 167
 Li Ko Yung: 131

— M —

M. Granet: 247, 299
 Macar: 173, 221, 222, 382, 459, 464
 Macar efsaneleri: 105, 386
 Macotis bataklığı: 419
 Maha Satvi Tegin: 422
 Manas Destanı: 1, 5, 7, 16, 26, 28, 382, 436, 437, 447, 462, 470, 474, 475, 482, 511, 545, 587
Manas Han: 4-8, 13, 28, 67, 74, 97, 98, 125, 167, 232, 432, 435, 436, 457, 470, 475, 485, 538, 539, 541, 578, 579, 584
 Mançurya: 63, 81, 535
Manguş Batur: 7, 527
 Marttı Rasenen: 229
 Maveraünnehir: 195
 Maynagaşev: 531
Mayvan Ana: 126
 Mecue: 434
 Mecusi: 531
 Medine: 362, 490
 Mehmet Eröz: 497
 Mehmet Özyurt: 66
 Mekke: 251, 362, 490
 Memlükler: 201
Mengdi Bay: 90
Menge Cüzö: 234
 Merküt Boyu: 287, 288
 Meru Dağı: 180, 433
 Mete Han: 13, 15, 25, 26, 167
 Mınlak İli: 371
 Mısır: 187
 Mısır Türk Sultanlığı: 393
Mine Hatun: 101, 102
 Minusinsk Tatarları: 252, 286
Miran Kâhin: 475, 578
Mişek Alp: 312
 Mingar (karş. Pınar): 360
 Moğollar: 111, 120, 195, 281, 282, 288, 290, 294, 295, 302, 303, 307, 315, 393, 405, 456, 463, 467, 497, 481, 482, 498, 524, 437, 578
 Moğolların Gizli Tarihi: 364
 Mohan Kağan: 5, 26
Molla: 73
 Muhammed: 39, 41-43, 55, 135, 160, 163, 170, 182, 185, 344
 Muhammed Hanefi: 101, 102
 Muhammed Mustafa: 328, 353

Muharrem Ergin: 378
 Muhyiddin Abdal: 460
 Munar Ağacı: 487
Munzur Baba: 365
 Munzur Dağları: 365
 Munzur suyu: 358
Muradım: 11, 16, 17, 25, 56, 89, 478, 488, 583
 Muradım Destanı: 11, 487, 585
 Murat suyu: 317
 Musa Peygamber: 249, 460, 490
 Muyeh Dağı: 384
 Mütercim Asım Efendi: 78, 211, 229, 393, 464

— N —

Nallıhan: 66
 Nar Tanesi Masalı: 476
 Narin-kol Irmağı: 393
 Negüs: 72
 Nil: 385
 Nogay Destanı: 3
 Nogay Tatarları: 479
 Nogaylar: 10, 440, 441
Norman Bet: 311
Noyun Ula: 537
Nuh Peygamber: 62, 63, 317, 508
 Nuh oğlu Yasef oğlu Türk: 62, 63
 Numi Tarem: 221
 Nurhak Dağları: 461
 Nurhaklı: 107

— O —

Oçirvani: 190, 295, 569
 Od Ana (bak. Ot Ene): 498
 Od Tegin: 504
 Ogur: 13
 Oğul Hakkı: 25
 Oğuz Han: 2, 6-10, 13, 15, 18-20, 23, 31, 35, 41, 42, 56, 58, 60, 71, 161, 193, 200, 201, 247, 300, 306, 357, 358, 388, 420, 466, 483, 534, 561, 563, 577
 Oğuz illeri: 442, 444, 455
 Oğuz Kağan: 10, 30, 117, 125, 158, 161, 169, 176, 184, 235, 389, 431, 432, 482, 484, 526
 Oğuz Kağan Destanı: 1, 6, 17, 27, 441, 446, 490, 543, 552
 Oğuzlar: 19, 343, 353, 354, 374, 391, 393, 396, 399, 406, 441, 442, 447-451, 453, 454, 480, 484, 491, 493, 506, 558, 575
 On Uygur Boyları: 319, 371, 389
 Ong Han: 72, 383
 Ongun: 558
 Onon Irmağı: 112

Ordu: 66
 Ordu Kend: 62
 Orhan Gazi: 469
 Orhun: 60, 382
 Orkun Irmağı: 368, 370, 371
 Orkun Kenti: 371
 Orta Anadolu: 377
 Ortaasya: 1-3, 37, 57, 60, 63, 71, 92, 104, 115, 130, 178, 197, 211, 220, 251, 262, 277, 282-288, 290-292, 294, 299, 302, 371, 391, 392, 410, 431, 438, 445, 447, 456, 459, 464, 469, 470, 472, 474, 478, 481, 488, 509, 523, 529, 535, 540, 546, 550-554, 559, 561, 562, 569, 577, 578, 585-587
 Ortaasya Mitolojisi: 258, 305
 Ortadoğu: 323, 337-340, 425, 527, 435, 433, 439, 493
 Or-tag: 459
 Oruz Koca (karş. Aruz Koca): 47, 68
 Osmanlı Devleti: 23, 37, 127, 141, 178, 201, 219, 223, 224, 228, 251, 293, 360, 361, 382, 428, 469, 475, 478, 507, 538, 544, 556, 568, 578
 Osmanoglu: 38, 39, 43, 45
 Ostiyaklar: 188, 511
 Ot Ene: 499, 515, 527
 Otto Franke: 81
 Oymon Kadın: 499
 Oyrat Han: 435
 Oysul Ata: 539
 Oysul Baba: 91, 96, 539

— Ö —

Öçürmek: 507
 Ögedey Han: 59, 470
 Ögen: 364
 Ögüz: 370-374, 376, 387
 Öküz Dağı: 438
 Öküz Evliya: 362, 430, 438
 Önasya: 72, 162, 163, 178, 180, 188, 200, 201, 246, 247, 249, 402, 481, 482, 548, 564
 Ötügen: 382, 384, 459, 490, 488, 499
 Ötügen Dağı: 439
 Ötüş (bak. Tau Ötümü): 436
 Öz Temir: 96
 Özbek hanları: 194
 Özbek Türk Destanı: 98
 Özbek Türkleri: 89, 121, 259, 537

— P —

P. Boodberg: 81
 Pallas: 288

Pasin: 455
 Peçenek Türkleri: 128
 Pekarskiy: 132, 311, 538, 556
 Pelliot: 72, 112-114, 120, 364, 576, 584
 Peri Kızı: 559
 Peygamber: 48, 256
 Pınar İzisi: 359
 Piklonski: 529
 Pir Sultan Abdal: 160, 169, 182, 185, 249
 Plano Carpini: 470, 519, 520, 522, 537
 Potanin: 131, 165, 268, 273, 287, 291, 462, 481, 500, 513
 Potapov: 463
 Proto-Moğollar: 31, 81, 111, 114, 132, 192, 263, 466, 467, 497, 528, 541
 Proto-Türk: 10, 93, 94, 96, 129, 132, 164, 165, 172, 175, 189, 195, 219, 220, 228
 Ptolemeos: 155, 239, 406
 Pusat: 65
 Pürükçü: 530

— R —

Radlof: 3, 9, 19, 21, 33, 35, 80-85, 92, 93, 103-106, 109, 115, 122-128, 175, 182, 194, 195, 204, 217, 231-236, 250, 265, 276, 277, 296, 310, 311, 318, 336, 358, 385-387, 401, 471, 480, 484, 486, 490, 498, 500, 515, 518, 525, 526, 532, 561, 565, 566
 Rasony: 207
 Receb Pınarı: 361
 Reşideddin: 56, 58, 72, 112, 131, 281, 282, 291, 319, 382, 471
 Reşit Rahmeti: 313, 376, 405, 408, 415
 Rubruk: 282, 522
 Rus Diyarı: 373
 Ruslar: 464, 523, 525, 532, 538
 Rusya: 219, 255, 257

— S —

Saçı: 359, 378
 Sadettin Nüzhed: 231
 Safevi Devleti: 102
 Sagaylar: 139
 Said Emre: 162, 163
 Sakçak Dağı: 384
 Salur Kazan (bak. Kazan Han): 35-39, 42-46, 53, 492, 445
 Sâmi: 405, 459
 Samoyedler: 108, 498, 511
 Şancıdan: 399
 Sarı Donlu Selcen (bak. Selcen Hatun): 40, 51
 Sarı Han: 24, 32

- Sarı Irmak: 369
Sarı Sandal: 40, 48, 49
Sarık Han: 296
 Sart: 538
 Sartlar: 23, 538
Sayın batur: 10, 12, 587
 Sayram: 391
Selcen Hatun: 347, 416
 Selçuklular: 58, 62, 63, 129, 131, 538, 566, 578
 Selenga Irmağı: 63, 317, 372, 465
Selin oğlu Karaman: 40, 51, 72, 75
 Semcrkand: 57
Semetey: 91, 98, 475, 541
Semetey Destanı: 475
Semrük: 330
 Seroşevskiy: 506, 520
Seytek: 97
Şıcan Bey: 546
 Sibirya: 103, 198, 115, 126, 135, 174, 178, 197, 200, 211, 214, 243, 247-249, 262, 285, 292, 299, 300, 491, 498, 506, 508-510, 514, 516, 519, 521, 533, 536-538
 Sibirya Türkleri: 383
 Sienpi: 1
 Simurg Kuşu: 330, 404, 547, 571
 Sir Derya: 358, 369, 396
 Sivas: 86
 Siyavuş: 62
Soft Sandal Melik: 40, 49
 Soğd kavimleri: 62
 Soğdaklar: 57
 Sou Ülkesi: 501
 Soyotlar: 227, 461
Sultan Hacım: 136
Sumer Baba: 461
 Sumeru: 461-463
 Sun sarı Alp: 587
Suolta İye: 179
Suyla: 188
Süle: 431
 Süleyman Peygamber: 315, 328, 389, 460
 Sümerler: 463
 Süryani Mikail: 419
Süt Ak: 31
Süt Ak Göl: 365
Süt Denizi (karş. *Süt Ak Göl*): 365, 386, 401
Süt Gölü: 383
Süt Kula: 24, 31
Şabanözü: 374
Şabuni Zad: 301
 Şagan suyu: 440, 441
 Şah İsmail (bak. Hatayî): 169, 329, 460
 Şandung Yazısı (ovası): 369, 404
 Şar Türkleri: 24, 480, 489, 527
 Şaşkof: 286
 Şecere-i Terrâkime: 475
 Şehriyar: 178
 Şeyh Mahmud Şebüsteri: 159
Şingiz (karş. *Çingiz*): 104, 114, 115, 191, 194, 195, 266
 Şine Usu Yazıtı: 370
 Şiröğüven: 399
 Şirvanlı Hakan: 291
 — T —
 Tacikler: 57
 Tadıgun: 374
 Taht-ı Süleyman Dağları: 358
 Talas Vadisi: 432
 Talay (bak. Taluy): 384, 404, 405
Talay Han: 384
 Taluy: 21, 404
 Taluy Ögöz: 534
 Tamak-Iduk Başı: 370
 Tanrı Dağları: 58, 439, 459
 Tanrı Kut Dağı: 439
 Tanşihuai: 1
 Tarduş Türkleri: 126
 Tarım Irmağı: 392
 Taring Köl: 374, 411
Tas Tarakai: 83, 134, 143
 Taş Han: 386, 550, 554, 560
 Tatar: 177
Tatı: 312
 Tau Ötümü: 436
 Tavuşgan Ögüz: 375
Taycı Han: 537
 Tebene Koğa: 554
 Tebene Köyü: 130
 Tejik (karş. Tacik): 57
 Teleğe: 311
 Teleüt Türkleri: 79, 80, 93, 108, 122, 179, 181, 187, 190, 248, 290, 291, 354, 475, 512-517, 520
Temir Alp: 312
Temir Boy: 312
Temir Han: 90, 195
 Tengiz: 21
Tepegöz: 26, 40, 50, 65-70, 233, 264, 358, 366, 435, 437, 446, 447, 476, 491, 493
Tepegöz Destanı: 360, 563
Tepegöz Sultan: 106

Terene Türkleri: 534, 551, 553
Ters Uzamış: 19
 Teslim Sultan Abdal: 174, 238
 Thomsen: 74, 149, 325, 423, 250
 Tibet: 243, 249, 405, 481
 Timur: 25
Tines Oğlu: 461
 Tiraz: 57
 Tobalar: 166, 470, 489
 Tobol Türkleri: 105
Togurmuş: 475
 Toğla Irmağı: 369, 465
Toğrul Sultan (karş. Doğrul, Tuğrul): 72, 132
 Toğsun: 53
 Toğsunoğlu Rüstem: 52
Toksırmış: 578
Toktagul Mergen: 114, 194
 Toktamış Destanı: 11
Toktamış Han: 127, 128, 312, 583
Tokuş Koca: 72, 75
Tokuş Kocaoğlu Delü Duğrul: 75
Tokuş Kocaoğlu Tuğrul Sultan: 41, 51
 Toluy: 189, 402
 Toma: 416
 Tonga: 535
Tonga Alp Er (bak. Alp Er Tanga): 59
 Tonga Han: 61
 Tonga Tegin: 61
 Tonyukuk: 145, 317, 319, 368, 387, 423
 Tonyukuk Yazıtı: 369, 370, 372, 375
 Topkapı Sarayı: 446, 448
 Topkapı Sarayı Oğuznamesi: 53, 447
Torantay: 232
 Torgut Moğolları: 289
 Toros Türkmenleri: 486
 Toroslar: 361, 458, 469, 471, 477, 528
 Tölesler (Kao-ch'e): 529
 Tölös Boyu: 540, 545
 Tuba Ağacı: 29, 479, 480, 483
 Tuba Türkleri: 126, 405
Tuman Han: 14, 19, 98, 125
 Tunceli: 365
 Tunguzlar: 203, 290, 292, 383, 530
 Turahı Boyu: 17, 27, 29, 73, 135, 388, 403, 534, 564, 579, 580, 583
 Turan: 59
 Turfan: 318, 320, 365, 457, 534, 536, 571
 Tuğ-ı Humayûn: 544
Tuğrul: 547, 557, 578
 Tuğrul Bey: 129, 132
Tuğrul Koca: 71
 Tuğrul Sultan: 38, 40, 51, 75
 Tür-i Sina: 459, 460

Türgeş Budun: 570
 Türgeş Eli: 369, 370
 Türgeşler: 368, 369, 370
 Türk (Yafes oğlu): 501, 177
 Türkistan: 42, 46, 49, 57, 62, 63, 331, 381, 399, 573
 Türkiye: 57
 Türkler: 57, 117, 124, 127, 129, 130, 160, 274, 287, 421, 427
 Türkmenler: 9, 14, 58, 67, 107, 124, 393, 519, 528
 Türkmenlerin Şeceresi (Şecere-i Terâkime): 14, 29
 Tüspüt: 136
 Tüşürgü: 390

— U —

Uç Şehri: 375
 Uçmak (krş. Uçmağ): 361
Uhan Han: 303
Ulaşoğlu Salur Kazan: 42, 46, 259, 573
 Uluğ Han Ata Bitikçi: 200
 Uluğ Türk: 23
 Uluken: 498
 Umay: 547
Umay Ana: 482
 Umman Denizi: 347, 399, 400
 Uno Harva: 177, 201, 280, 465, 481, 495-501, 505, 509, 510, 513, 515, 520-524, 529-531
 Uot iççi: 517
 Ural Dağları: 384, 464
 Ural Irmağı: 406
Urulmuş Han: 40, 50
Uruz: 46, 400, 416, 444, 490, 491, 507
 Uruzoglu Basat: 492
 Uryanhay Moğolları: 282, 291
 Uryankat: 281
Uşun Koca: 19, 415
 Uyurlar: 6, 9, 10 ve hemen her sayfada
 Uyur İli: 372, 461
 Uyur Türeyiş Destanı: 113, 465
 Uyku Pınarı: 476
 Uzakdoğu: 426, 493, 497, 503, 561
 Uzun Pınar: 360
Uzun Sarı Alp: 85
 Uzunköprü Oğuz Destanı: 13

— Ü —

Üç Karluk İli: 370
 Üçler-Yediler-Kırklar: 460
 Ülgen: 199, 212, 230, 433, 438, 488, 501, 510, 513, 514, 548
 Ülker: 523

Ülker Yıldızı: 458
 Ürün Ay Toyon: 501
 Ürüng-kaş Ögüz: 374

— V —

Vambery: 209
 Vasilyev, V.N.: 178
 Vasuki: 569
 Veli Baba: 247
 Vencet de Beauvais: 419
 Verbitskiy: 180, 433, 471, 501
 Vezirköprü: 458
 Vezirköprü Ögüz Destanı: 577
 Viladimirtsov: 467
 Vilayetnâme-i Otman Baba: 496
 Vogullar: 220, 221, 245, 249, 459, 464, 503
 Volga: 13, 388, 401, 410, 420, 498, 504, 529, 530
 Volga Irmağı: 373

— W —

Walter Ruben: 65
 Wittfolgel: 529

— Y —

Yafesoğlu Türk: 58, 501
 Yafınç Deresi: 374
 Yağırınçioğlu Yazır: 40, 48
 Yağırınçioğlu İlalmış: 40, 48, 478
 Yakup Bay: 8, 64
 Yakup Han: 330, 358, 474, 475
 Yakupoğlu Er Manas: 485
 Yakut Türkleri: 29, 30, 104, 126, 165, 172-174, 177-179, 184, 185, 189, 192, 193, 197, 199, 205, 212-214, 219-221, 229, 244, 245, 248, 249, 251, 252, 262, 263, 280, 286, 289, 290, 304, 306, 311, 365, 383, 435, 461, 481-483, 499, 501-506, 509, 511-522, 524, 527, 530, 536-538, 556, 585
 Yaltaçık: 521
 Yamar Suyu: 375, 413
 Yar Ögüz: 371
 Yarma: 538
 Yaş Yiğit: 523
 Yaşıl Ögüz: 369
 Yavlı: 19
 Yayık Irmağı: 384
 Yazır: 40
 Yecuc: 434
 Yedi Bulak: 364

Yedi Han: 209
 Yedikardeş Pınar: 362
 Yegenek: 122, 400, 574, 575
 Yel Buke: 567
 Yel Mogus: 68, 69, 74, 366, 565
 Yel Moos: 561
 Yelbegen: 199, 311, 561, 562, 564, 566
 Yen Bay: 25
 Yencü Ögüz Irmağı: 369
 Yeniçeri: 507
 Yenisey: 383, 384, 467, 531
 Yenisey Irmağı: 403
 Yenisey Türkleri: 246, 383
 Yenisey-Türk Destanı: 18
 Yer Ana: 252
 Yer Kaya Alp: 103, 130, 141, 264, 265, 277, 296, 557, 562
 Yerkuşağı: 464
 Yer-si: 29, 359, 363, 436, 438, 439, 441, 451, 496
 Yestey Môngke (karş. Yestey Mônghöy): 70, 103, 130, 141, 265, 296, 435, 557, 562
 Yesügey: 575
 Yeş Yiğit Alp: 22
 Yeşil Irmak: 334
 Yezid: 238, 507
 Yıbalu ev: 28
 Yılan Baba: 533
 Yılan Han: 566
 Yılan Kızı: 548
 Yıldız Han: 146, 153
 Yolbars: 536
 Yudahin: 65, 84, 296, 393, 563
 Yulduz Kök: 411
 Yunan mitolojisi: 65, 401
 Yunus Emre: 149, 150, 158-160, 177, 204, 233, 382, 384, 389, 406, 460, 488, 555
 Yusuf: 107
 Yusuf Has Hacib: 59, 60, 333, 338, 372, 376, 377, 397, 425, 428, 493, 576
 Yügneki: 63, 543

— Z —

Zeki Velidi Togan: 13, 40, 41, 71, 448
 Zemzem Pınar: 458
 Zerdüşt: 496
 Zerefşan Suyu: 369
 Zihni: 364
 Zikkurat: 463
 Zühre: 212
 Zümrüt-ü Anka: 547
 Züzülü Kuşu: 27, 312, 403, 547

95. 06. Y. 0152 - 455

000838